ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Β2

1780 - 1800

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β2

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1780 - 1800

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομική ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.

(Ἡράκλειτος)

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-Χ
ISBN 960-8032-86-5

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1780)

ΤΕΣΣΕΡΑ χρόνια μετὰ τὸ πρῶτο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ὁ Γάλλος περιηγητὴς Choiseul - Gouffier διαπίστωσε ὅτι τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴ δεκάμηνη περιοδεία του [1] δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ τὸν Β' τόμο τοῦ περίφημου χρονικοῦ - λευκώματος «Εἰκονογραφημένο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα». Ὁ τόμος αὐτὸς ἔπρεπε νὰ περιλάβη τὶς περιηγήσεις στὴν Πελοπόννησο, Ἀττική, Βοιωτία, Φωκίδα, Αἰτωλία, Θεσσαλία, ἕνα μέρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, τὴν Ἀκαρνανία καὶ τὰ Ἑπτάνησα. Ὁ Choiseul - Gouffier εἶχε διατρέξει ταχύτατα μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιοχὲς μὲ μοναδικὸ βοηθὸ τὸν μηχανικὸ - ἀρχιτέκτονα Foucherot [2]. Εἶχαν ὅμως ἀνακύψει πολλὰ ζητήματα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στοιχείων. Ὁ σοφὸς λ.χ. γεωγράφος d' Anville διαφωνοῦσε μὲ τὸν Choiseul - Gouffier γιὰ τὴν κοίτη τοῦ Πηνειοῦ. Σύντομα θὰ διαπιστώση ὁ ἀριστοκράτης περιηγητὴς ὅτι χρειαζόταν μιὰ νέα περιοδεία στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἀνιχνεύσεις καὶ ἐξακριβώσεις. Τὴν ἀποστολὴ ἀνέθεσε στὸν παλαιὸ βοηθό του Foucherot καὶ στὸ ζωγράφο Louis François Sebastien Fauvel, 27 χρόνων. Γιὰ τὸ νεαρὸ ζωγράφο τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα θὰ κρίνη τὴν κατοπινή του μοῖρα. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα θὰ ζήση τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βίου του, ἀφοσιωμένος στὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες [3].

Οἱ δυὸ προικισμένοι ἀρχαιοδίφες ξεκίνησαν μὲ μεγάλες φιλοδοξίες γιὰ προσωπικὸ δημιουργικὸ ἔργο. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ ἀξιοποιήσουν τὸν ἐρευνητικό τους μόχθο δημοσιεύοντας μελέτες καὶ περιηγητικὰ χρονικά. Βρίσκονταν καὶ οἱ δύο κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ τοῦ ἐντολέα καὶ ἐργοδότη τους Choiseul - Gouffier. Τὴ δραστηριότητα τῶν δύο ἀπεσταλμένων στὴν Ἑλλάδα παρακολουθοῦμε στὶς ἐπιστολὲς καὶ τὰ ὑπομνήματα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τοῦ φιλόλογου καὶ γεωγράφου Barbi de Boccage[4], τοῦ κυριώτερου συνεργάτη τοῦ Choiseul - Gouffier στὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφημένου Ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα».

Ὁ πρῶτος σταθμὸς τῶν δύο ἀπεσταλμένων τοῦ Choiseul - Gouffier στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ Κέρκυρα, ὅπου ἔφθασαν τὸν Μάϊο τοῦ 1780. Μοναδικὴ σκέψη τους ἡ ἀνίχνευση ἀρχαιοτήτων. Ζητοῦσαν λοιπὸν πληροφορίες ἀπὸ παντοῦ καὶ κατέγραφαν ἀκόμα καὶ τὶς παραδοξολογίες. Ἕνας Βενετὸς ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ ἐμπιστεύθηκε στοὺς δυὸ ταξιδιῶτες ὅτι στὴ νῆσο τοῦ Πατρόκλου, κοντὰ στὸ Σούνιο, σὲ ὑπόγεια κρύπτη, ὑπῆρχε μιὰ πολύτιμη τα-

1. *Choiseul - Gouffier*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 70.
2. Ὁ *Foucherot*, μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχιτεκτόνων, πέθανε τὸ 1813.
3. *C. G. Lowe*, Fauvel' s first trip through Greece, Hesperia, τ. Ε' ἀρ. 2, Vienna 1936, σ. 208.
4. Βρίσκεται στὴ Γεννάδιο Βιβλιοθήκη, χειρόγρ. 124 - 147.

φική ὑδρία κι' ὅτι ἡ ἄμμος τοῦ γιαλοῦ τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ εἶναι κατάσπαρτη ἀπὸ πολύτιμες πέτρες [1].

Ὁ Foucherot, στὸ δικό του ὑπόμνημα, σημειώνει ὅτι ἡ Κέρκυρα εἶχε πληθυσμὸ 14.000 ψυχὲς κι' ὅτι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἀσφάλεια. «Μᾶς βεβαίωσαν πὼς ὁ ξένος ποὺ θὰ ἀπομακρυνθῆ μιὰ ἢ δυὸ λεῦγες θὰ πληρώση ἀκριβὰ τὴν περιέργειά του» [2].

Καὶ οἱ δύο περιηγητὲς ἐκθειάζουν τὰ πρώιμα ἑπτανησιακὰ σῦκα, τίς «φρακασάνες».

Στὴ Ζάκυνθο ὁ Fauvel πρόσεξε, ὅπως οἱ περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων, τὴ φλέβα πίσσας καὶ τὴν ἀφθονία γλυκόρριζας. Ἕνας Γάλλος εἶχε δημιουργήσει βιοτεχνία παραγωγῆς χυμοῦ ἀπ' αὐτὸ τὸ θάμνο [3].

Ὁ Foucherot ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Ζακύνθου (τῆς πόλης) σὲ 30.000 ψυχές. Στὴν ὕπαιθρο (48 χωριά) κάπου 60.000 κάτοικοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐλιὰ καὶ τὴ σταφίδα [4].

Οἱ δυὸ περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὴν Κεφαλονιά. Τὸ Ἀργοστόλι, γράφει ὁ Fauvel, εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ διάσημου κόντε Χαρβούρη, ποὺ μετέφερε στὴν Πετρούπολη τὸ βράχο πάνω στὸν ὁποῖο στήθηκε ὁ ἀνδριάντας τοῦ Μεγάλου Πέτρου [5].

---

1. Extrait de mon premier voyage en Grèce avec le citoyen Foucherot, ingénieur des ponts et chaussées, entrepris en Mai 1780.

2. *Foucherot*, ἔνθ' ἀν., σ. 210 σημ. 1.

3. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 210.

4. *Foucherot*, ἔνθ' ἀν., σ. 211.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν Μαρίνο Χαρβούρη (1729 - 1782) ἀπὸ τὸ Ἀργοστόλι, φυσικομαθηματικὸ καὶ μηχανικό. Ὕστερα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς στὴ Μπολώνια ξαναγύρισε στὴ γενέτειρά του, ὅπου διέπραξε κάποιο ἔγκλημα (σκότωσε τὴν ἄπιστη ἐρωμένη του). Γιὰ ν' ἀποφύγη τὸν κολασμὸ ἐκπατρίσθηκε καὶ κατέφυγε στὴ Ρωσία (*Pignatore*, Memorie storiche e critiche dell isola di Cefalonia dai tempi eroiki alla caduta della Republica Veneta, Corfu 1889, τ. Β', σ. 199). Στὴ Ρωσία τὸν προστάτευσε ὁ συμπατριώτης του στρατηγὸς Πέτρος Μελισσηνὸς καὶ τὸν ἔφερε σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς αὐλικοὺς κύκλους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοια τῆς Αἰκατερίνης. Ὁ Χαρβούρης διατύπωσε τὴν πρόταση νὰ τοποθετηθῆ ὁ ἀνδριάντας τοῦ Μεγάλου Πέτρου πάνω σὲ συμπαγὴ ὀγκόλιθο καὶ ἀνέλαβε τὴ μεταφορὰ ἑνὸς βράχου ἀπὸ γρανίτη ποὺ βρισκόταν στὸν κόλπο τῆς Φινλανδίας, σὲ ἀπόσταση 22 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Πετρούπολη. Ἡ μεταφορὰ τοῦ μονόλιθου πραγματοποιήθηκε διαμέσου δύσβατων περιοχῶν, καὶ ὕστερα μὲ πλοῖο (τέλη Σεπτεμβρίου 1796), καὶ θεωρήθηκε σπουδαῖο μηχανικὸ κατόρθωμα. Στὴν Πετρούπολη ὁ Χαρβούρης ἀπόχτησε διάφορα ἀξιώματα (ὑπασπιστὴς τοῦ στρατηγοῦ Μεζκόϋ, πάρεδρος δικαστής, ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ). Τὸ 1777 ἐγκατέλειψε τὴ Ρωσία, καὶ ἐγκαταστάθηκε γιὰ λίγο στὸ Παρίσι ὅπου δημοσίευσε τὴν ἔκθεσή του γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ ὀγκόλιθου στὴν Πετρούπολη (Monument élevé à la gloire de Pierre le Grand... Paris 1777) καὶ ὕστερα ξαναγύρισε στὴν Κεφαλονιά (1778) φιλοδοξώντας νὰ δημιουργήση φυτεῖες ἀποικιακῶν εἰδῶν (ζαχαροκάλαμο, λουλάκι, καφὲ κ.ἄ.). Προηγουμένως πέτυχε ἀμνηστία

Εἶχαν γνωρίσει τὸν Χαρβούρη στὴ Βενετία καὶ ἐφοδιάσθηκαν μὲ συστατικὰ γράμματα γιὰ τὴν ἀδερφή του. Ἐκείνη τοὺς ἔδειξε τὶς φυτεῖες ζαχαροκάλαμου καὶ λουλακιοῦ ποὺ εἶχε δημιουργήσει ὁ Χαρβούρης στὸ νησὶ καὶ τοὺς εἶπε: «Τὸν σκότωσαν οἱ συμπατριῶτες του μόλις γύρισε στὴν Κεφαλονιά[1].

Ὁ Foucherot γράφει πὼς τὸ Ἀργοστόλι βρισκόταν σὲ φριχτὴ κατάσταση. Ἕνας σωρὸς ἐρειπωμένες παράγκες. «Εἴδαμε φυτεῖες ζαχαροκάλαμου καὶ λουλακιοῦ τοῦ κόντε Χαρβούρη σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση[2]. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ὑποφέρουν ἀπὸ πυρετούς».

γιὰ τὸ νεανικὸ ἔγκλημά του. Μὲ τὴ βοήθεια δύο γεωπόνων, τοῦ Γάλλου Bandu καὶ τοῦ Γερμανοῦ Idaster, ἄρχισε τὴν ἀποξήρανση τοῦ Βάλτου, μιᾶς κοιλάδας στὰ βορεινὰ τοῦ Λειβαδιοῦ τῆς Παλλικῆς, μεσημβρινῆς καὶ εὐήνεμης. Γιὰ τὰ ἔργα ἔφερε Μανιάτες καὶ μερικοὺς Ζακυνθινούς. Τὰ ἀποικιακὰ εὐδοκίμησαν μὲ τὴν πρώτη σπορά, ἀλλὰ ἡ ἐπιχείρηση εἶχε κακὸ τέλος γιατὶ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1782 ὁ Μαρίνος Χαρβούρης δολοφονήθηκε ἄγρια στὸ χτῆμα του μαζὶ μὲ τοὺς ὑπηρέτες καὶ τὸν γεωπόνο Bandu. Φαίνεται ὅτι ὁ Χαρβούρης, τυραννικός, κακότροπος καὶ βίαιος, ἄφηνε ἀπλήρωτους τοὺς ἐργάτες καὶ συχνὰ συμπεριφερόταν μὲ βαναυσότητα. Ὁ ἴδιος μάλιστα μίσθωσε ἕνα Θιακὸ καὶ δολοφόνησε τὸν Γερμανὸ γεωπόνο Idaster ποὺ ἀξίωνε ἐπίμονα τοὺς μισθούς του. Κατὰ τὸν εἰσαγγελέα Βασ. Πινιατόρο, ὁ Χαρβούρης δὲν ἐπέτρεπε στοὺς ἀπλήρωτους Μανιάτες νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα τους πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἀποπεράτωση τῶν ἔργων (Pignatore, ἔνθ' ἀν., σ. 204). Ἄλλοι ὅμως ὑποστηρίζουν ὅτι τὸν Χαρβούρη ἐξόντωσαν οἱ γείτονες μεγαλοχτηματίες γιὰ λόγους ἀνταγωνιστικούς. Τὸ ὅτι ὁ Χαρβούρης συμπεριφερόταν τυραννικὰ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βενετικὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ εἶχε ἐγκαταστήσει μόνιμο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα στὸ χτῆμα του. Σχετικὰ μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Χαρβούρη ἔχει διασωθῆ καὶ ἕνα δημοτικὸ τραγούδι :

Ἐκεῖνος ὁ Χαρμπούρης, ἐκεῖνο τὸ θεριό,
μαζώνει Τσακωνίτες ἀφ' τὸ Ἀνατολικό.
νὰ σκάψουνε τὰ βάλτα, γιὰ νάβγη τὸ νερὸ
νὰ σπείρουνε λινάρι, ζαχαροκάλαμο.
. . . .
Ἀφέντη, πλήρωσέ μας, δός μας τὸν κόπο μας
νὰ πᾶμε στὰ παιδιά μας κι' ἐμεῖς στὸν τόπο μας.

(Βλ. *Ἠλία Α. Τσιτσέλη*, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, Ἐν Ἀθήναις 1904, τ. Α', σ. 800 - 808, *Ἀνθίμου Μαζαράκη*, Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, Ἐν Βενετίᾳ 1843, σ. 72 κ.ἑ. καὶ *Κων. Σάθα*, Νεοελλ. Φιλ., σ. 544).

1. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 211. Πληροφορίες γιὰ τὸ φριχτὸ τέλος τοῦ Χαρβούρη βρίσκουμε καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Sibthorp, φυσιοδίφη καὶ καθηγητῆ τῆς Ὀξφόρδης. Τοῦ διηγήθηκε τὴν ἱστορία του στὴν Πρέβεζα τὸν Μάϊο τοῦ 1795 ὁ cavalier servant τῆς Γαλλίδας γυναίκας του ποὺ ὑπηρετοῦσε τότε ὡς διοικητὴς τῆς φρουρᾶς. «Τὸν σκότωσαν Ἀρβανίτες — ὄχι Μανιάτες — ποὺ δούλευαν στὸ χτῆμα του. Τοὺς παρακίνησαν Κεφαλονίτες ἀπὸ φθόνο» (Continuation of Sibthorp Journal στὸ Travels in various countries of the East. Being a continuation of memoirs relating to european and asiatic Turkey, edited by the rev. *Robert Walpole*, M. A., London 1820, σ. 99).

2. Ὁ πρόξενος ὅμως τῆς Γαλλίας στὰ Ἑπτάνησα Saint - Sauveur, ποὺ ἱστορεῖ

Οἱ δυὸ ἀρχαιολόγοι εἶχαν σκοπὸ νὰ διασχίσουν τὸ νησὶ καὶ νὰ περάσουν στὴν Ἰθάκη, ἀλλὰ ὅλοι τοὺς συμβούλεψαν νὰ ἀποφύγουν αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα, γιατὶ οἱ ρέμπελοι μὲ ἀρχηγὸ τὸν κόντε Μεταξᾶ ληστεύουν ὅποιον δὲν ἀνήκει στὸ παρτίδο τους» [1].

Ἡ Ἰθάκη, ἕνα βραχονήσι μὲ τρία χωριὰ (Βαθύ, Ἀνωὴ καὶ Ἐξωή) καὶ πληθυσμὸ 8 - 10.000 ψυχές, παράγει κυρίως κρασὶ καὶ λάδι. Ὁ φόβος τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἔχει περιορισθῆ τελευταῖα καὶ ἔτσι οἱ κάτοικοι ἐγκαταστάθηκαν γύρω στὸ λιμάνι τοῦ Βαθύ [3].

Ἀπὸ τὴν Ἰθάκη πέρασαν στὴν Ἁγία Μαύρα. Ὁ ὑπεύθυνος τοῦ ὑγειονομικοῦ ἐλέγχου φαινόταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιβάλη καραντίνα στοὺς δύο ταξιδιῶτες. Μὲ λίγα τσεκίνια ὅμως τοὺς ἄφησε ἐλεύθερους νὰ κυκλοφορήσουν στὸ νησί [3]. Ὁ Foucherot ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 5 - 6.000 κατοίκους. Τὸ νησὶ ἔχει 36 χωριὰ καὶ παράγει λάδι, μουριὲς γιὰ κουκούλια, ἄφθονα κτηνοτροφικὰ καὶ πολὺ ἁλάτι ποὺ ἐξάγεται στὴ Βενετία [4]. Ἀπὸ τὴ Λευκάδα πέρασαν στὴν βενετοκρατούμενη Πρέβεζα μὲ μονόξυλα. «Ἕνα θλιβερὸ σπι-

---

μὲ λεπτομέρειες τὴ δράση καὶ τὴ δολοφονία τοῦ Χαρβούρη στὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του — εἶχε συγκεντρώσει πληροφορίες ἀπὸ ἄμεσες πηγὲς ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα — βεβαιώνει ὅτι ὁ Χαρβούρης ἦταν τυχοδιώκτης καὶ οἱ περίφημες φυτεῖες βρίσκονταν μονάχα στὴ φαντασία του. Ἀποτελοῦσε οὐτοπία ἡ δημιουργία φυτειῶν καφέ, ζαχαροκάλαμου καὶ λουλακιοῦ στὴν Κεφαλονιά. Χρειάζονταν δαπάνες τεράστιες γιὰ τὴν προπαρασκευὴ τοῦ ἐδάφους, γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις ἐπεξεργασίας. Ὁ *Saint-Sauveur* πίστευε ὅτι τέτοιες φυτεῖες δὲν ἔγιναν ποτὲ στὴν Κεφαλονιά (Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îsles et possessions ci - devant vénitiennes du Levant, savoir : Corfu, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint - Maure, Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte, Ἀ Paris an VIII, τ. Β', σ. 37 - 49). Βλ. ἐπίσης *William Eton*, Tableau historique, politique et moderne de l'Empire Othoman, Ἀ Paris 1947, τ. Β', σ. 262.

1. *Foucherot,*, ἔνθ' ἀν., σ. 211 σημ. 2. Μεγάλα τὰ βάσανα τῆς Κεφαλονιᾶς ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς βαναυσότητες μερικῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν. Οἱ ἀντιθέσεις λ.χ. τῶν Μεταξάδων καὶ τῶν Ἄννινων προκάλεσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ αἱματηρὲς συρράξεις καὶ ἀναστάτωση στὸ νησί. Οἱ συμμορίες τους εἶχαν δημιουργήσει «κράτος ἐν κράτει». Ἡ Βενετία ἀναγκάσθηκε νὰ στείλη τὸ 1760 στὴν Κεφαλονιὰ τὸ στρατηγὸ Φραγκίσκο Γριμάνι μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σύλληψη τῶν πρωταίτιων Μαρίνου Ἄννινου καὶ Μαρίνου Μεταξᾶ καὶ τὴν ἐκτέλεσή τους ἕνα χρόνο ἀργότερα (*Ἠλία Τσιτσέλη*, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 436). Γιὰ τοὺς Ἄννινους γράφει ὁ Τσιτσέλης : «Ὁ οἶκος ἔσχεν ἱκανὸν μέρος εἰς κοινωνικὰς τῆς νήσου ἀνωμαλίας καὶ οἰκογενειακοὺς πολέμους». Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ Ἀναστάσιος καὶ Εὐάγγελος «ἀπαντῶσιν ἐν συγχρόνῳ σατίρᾳ ὡς πλεονέκται καὶ βίαιοι, ἐξοντώσαντες πολλὰς οἰκογενείας καὶ πολλὰς ἐπενεγκότες καταστροφὰς εἰς τὰ χωρία Ἀντιππᾶτα, Χαλιοτᾶτα, Βλαχᾶτα, Πουλᾶτα, Λιβαθηνᾶτα καὶ Λαταβινᾶτα (ἔνθ' ἀν., σ. 7, σημ. 1).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 212 σημ. 2.
3. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 212.
4. *Foucherot*, ἔνθ' ἀν., σ. 212 σημ. 2.

τόπουλο, ἕνα ξωκκλήσι χάλασμα, δυὸ ἐρειπωμένα σπίτια χωρὶς στέγη, τρία κανόνια χωρὶς κιλλίβαντες, ὅλα αὐτὰ τριγυρισμένα μὲ ἕνα παλιοφράχτη, ἀποτελοῦσαν τὴν ἄμυνα τῶν βενετικῶν συνόρων μὲ τὴν Ἀλβανία» [1].

Ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ταξίδεψαν στὴ Σαλαώρα, τὸ ἐπίνειο τῆς Ἄρτας. Τὰ μοναδικὰ κτίσματα ἦταν ἡ ντογάνα κι' ἕνα χάνι, κάτι σὰν ὑπόστεγο, ὅπου εὕρισκαν καταφύγιο ἐμπορεύματα, ἄνθρωποι καὶ ὑποζύγια.

Ἡ Ἄρτα ἦταν ἡ πρώτη τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ πολιτεία ποὺ ἔβλεπαν. Πέρασαν ἀπὸ τὸ ξακουστὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας «ποὺ θεωρεῖται ἔργο θαυμαστό» σ' ὅλη τὴν Τουρκία. Στὴν ἄκρη τοῦ γεφυριοῦ εἶδαν ἕνα πελώριο πλατάνι σὰν τὰ ἄλλα δυὸ ξακουστὰ πλατάνια ποὺ βρίσκονται τὸ ἕνα στὴ Βοστίτσα καὶ τὸ ἄλλο στὴν Κῶ [2].

Ὁ Foucherot σημειώνει ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἄρτας ἀνέρχεται σὲ 8 - 10.000 Ἕλληνες, 200 Τούρκους καὶ ἄλλους τόσους Ἑβραίους. Τὰ προϊόντα τῆς περιοχῆς: στάρια, κρασιά, ἐκλεκτὰ καπνὰ καὶ ξυλεία ναυπηγική.

Οἱ δύο ταξιδιῶτες θὰ διασχίσουν τὸ ἐπίφοβο Ξερόμερο ποὺ κατοικεῖται «ἀπὸ Ἀλβανοὺς μὲ ἄγρια ὄψη», ἔχοντας συνοδεία εἴκοσι καὶ τριάντα ἁρματωμένους. «Τὰ σπίτια τῶν εὔπορων κατοίκων εἶναι πύργοι, διάτρητοι ἀπὸ πολεμίστρες, ὅπου μπαίνει κανεὶς μὲ κινητὲς γέφυρες. Ἡ σκάλα τῆς κάμαρας τοῦ πύργου κλείνει μὲ βαρειὰ καταπακτή. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς ζοῦν μόνιμα σὲ κατάσταση πολέμου καὶ ὅτι δὲν ἀφήνουν ποτὲ ἀπὸ τὰ χέρια τους τὰ ἅρματα» [3].

Στὸ Αἰτωλικό (πληθυσμὸς 4.000 ψυχές), εἶδαν τοὺς ψαράδες νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ αὐγοτάραχο, «περιζήτητο στὴ Βενετία καὶ τὴν Ἰταλία».

Τὸ Μεσολόγγι εἶχε καταστραφῆ ὁλότελα ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς κατὰ τὴν κάθοδό τους στὸ Μωριά [4].

Ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι θὰ ταξιδέψουν στὴν Πάτρα (πληθυσμὸς 10.000 Ἕλληνες καὶ 500 περίπου Τοῦρκοι) [5]. Ἀλβανοὶ καὶ Δουλτσινιῶτες κατέστρεψαν τὸ 1778 μεγάλο ἀριθμὸ σπιτιῶν. Ἡ κυριώτερη παραγωγὴ τῆς περιοχῆς εἶναι μετάξι, λάδι, σταφίδα καὶ στάρια. Στὴν πάνω μεριὰ τῆς πολιτείας ὑπάρχει μιὰ πηγή. Τὰ νερά της φθάνουν σ' ὅλα τὰ σπίτια κι' ἀπὸ κεῖ καταλήγουν χαμηλὰ σὲ ἕνα πλάτωμα καὶ σχηματίζουν βάλτο, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ποὺ ἄλλοτε βρισκόταν τὸ λιμάνι. Ἀνάμεσα στὸ βάλτο καὶ στὴ θάλασσα ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα [6].

---

1. *Fauvele*, ἔνθ' ἀν., σ. 212 - 213.
2. *Foucherot*, ἔνθ' ἀν., σ. 43 σημ. 2.
3. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 213 - 214.
4. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 214, *Foucherot*, σ. 214 σημ. 2.
5. Μὲ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς συμφωνεῖ ὁ *Chandler* (1764), ἐνῶ ὁ *Castellan* (1797) ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 30.000.
6. *Foucherot*, σ. 214 ὑποσ. 4.

Ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴ Ναύπακτο, Βοστίτσα καὶ στὸν Κρισαϊκὸ Κόλπο. Στὸν κάμπο τῆς Ἄμφισσας εἶδαν τὶς πιὸ χοντρόκαρπες ἐλιὲς ποὺ ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα [1].

Στοὺς Δελφοὺς βρῆκαν 60 σπίτια καὶ τρεῖς ἐκκλησοῦλες καὶ κατοίκους διόλου φιλόξενους. Ὄχι μόνο δὲν ἐπέτρεψαν στοὺς δυὸ ξένους νὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ νὰ μελετήσουν τὶς ἀρχαιότητες ἀλλὰ τοὺς φυλάκισαν κιόλας.

«Ὁλόκληρο τὸ χωριὸ εἶχε συγκεντρωθῆ στὴ διπλανὴ κάμαρα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τρεῖς γέροντες ἄρχισε τὴν ἀνάκριση.

—Ποιὰ εἶναι ἡ πατρίδα σας; Ποιὸς ὁ βασιλιάς σας; Ἀπὸ ποῦ ἐρχόσαστε; Τί θέλετε ἐδῶ;

Ἀπαντήσαμε στὶς ἐρωτήσεις τους κι' ἐκεῖνοι μᾶς εἶπαν πὼς δὲν θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ δοῦμε τίποτα κι' ὅτι ἀπὸ τοὺς Φράγκους ποὺ ἔρχονται στὸν τόπο τους νὰ διαβάσουν τὶς πέτρες καὶ νὰ ἀντιγράψουν τὰ γράμματα καλὸ δὲν εἶδαν. Εἴχαμε κι' ἕναν Τοῦρκο μαζί μας, ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ ἑλληνικὸ χωριὸ κανεὶς δὲν τὸν λογάριαζε.

»Ἐπιστρατεύσαμε κάθε εὐγένεια πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους, τοὺς κεράσαμε, ἀνοίξαμε κουβέντα καὶ κατωρθώσαμε νὰ τοὺς ἡμερώσουμε λίγο. Ὅταν σφάχτηκαν καὶ μερικὰ κατσίκια ἔγιναν καλοὶ ἄνθρωποι. Τελικὰ ἀποφάσισαν νὰ συμβουλευθοῦν ἕνα γερόπαπα ἐρημίτη ψηλὰ στὸν Παρνασσὸ ποὺ ἀντικαθιστοῦσε, φαίνεται, τὴν ἀρχαία Πυθία. Δὲν ξέρω ἂν χρησιμοποίησε τὸν ἱερὸ Τρίποδα, ἀλλὰ ὁ χρησμὸς ἦταν εὐνοϊκὸς γιὰ μᾶς. Τὴν τρίτη μέρα μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴ φυλακή. Ὅλο τὸ χωριὸ μᾶς συνώδεψε ὣς τὴν πηγὴ τῆς Κασταλίας καὶ στὸ Κωρύκειο ἄντρο, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἄφησαν οὔτε νὰ διαβάσουμε οὔτε νὰ ἀντιγράψουμε ἐπιγραφές. Ἀρχίσαμε νὰ ἀνησυχοῦμε γιὰ τὶς προθέσεις αὐτῶν τῶν ἀγροίκων. Τὴν ὥρα ποὺ γευμάτιζαν οἱ ὁδηγοί μας, πήραμε δρόμο καὶ φθάσαμε στὰ Σάλωνα» [2].

Οἱ δύο Γάλλοι περιηγητὲς θὰ περάσουν στὴν Πελοπόννησο καὶ μὲ τὸν Παυσανία στὸ χέρι θὰ τὴ διασχίσουν ὁλόκληρη ἐρευνώντας τὶς ἀρχαιότητες: Κόρινθος, Ἄργος, Μυκῆνες, Ἐπίδαυρος, Τριπολιτσά, Σπάρτη, Μεσσηνία, Ὀλυμπία. Στὸ Ἄργος ὁ Foucherot διαπίστωσε ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦταν ἀμαξάδες - ἀγωγιάτες [3]. Στὴν Τριπολιτσὰ δὲν ὑπῆρχαν οὔτε κάστρο οὔτε ὀχυρώσεις. «Τὸ σεράϊ τοῦ Τούρκου μουχασίλη θύμιζε κοτέτσι. Γενικὰ φτώχεια καὶ δυστυχία [4]. Ἡ Ἀρκαδιὰ (Κυπαρισσία) ἦταν κατερειπωμένη ἀπὸ τὴν ἐπο-

1. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 215.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 215 - 216. Φαίνεται πὼς οἱ κάτοικοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν τουρκαλβανικῶν συμμοριῶν, δέχονταν καὶ ἐπιθέσεις Φράγκων πειρατῶν ποὺ λυμαίνονταν τὸν Κορινθιακό. Γι' αὐτὸ ἦταν ἐπιφυλακτικοὶ καὶ φιλύποπτοι.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 217, σημ. 1.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 218, σημ. 1.

χὴ τῆς εἰσβολῆς τῶν 'Αλβανῶν. Σπίτια ἔρημα ἢ χαλάσματα [1]. 'Η Κόρινθος μεγάλη πολιτεία, ἀλλὰ μὲ λίγους κατοίκους. Τὰ σπίτια ψηλὰ καὶ καλοχτισμένα [2].

'Ο Fauvel καὶ ὁ Foucherot θὰ συνεχίσουν τὴν περιήγησή τους ὣς τὰ Τέμπη γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ροῆς τοῦ Πηνειοῦ— ἡ κοιλάδα τῶν Τεμπῶν ὀνομάζεται Λυκοστόμιο, γράφει ὁ Fauvel [3]— καὶ θὰ ἐπιστρέψουν στὴ Στερεά. 'Ο Fauvel βρῆκε τοὺς Θηβαίους «βαρεῖς, ἀγροίκους καὶ ἔκδοτους στὴ μέθη» [4]. Στὴν Κωπαΐδα ἐρεύνησαν τὰ περίφημα ἀποχετευτικὰ ἔργα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. «Εἶδα πηγάδια ἀνοιγμένα κάθε τόσο πάνω στὶς στοὲς καθὼς καὶ τὴν ἔξοδο πρὸς τὴ θάλασσα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀρχαίας 'Οποῦντος στὰ νότια τῆς 'Αταλάντης» [5].

Στὴν Κωπαΐδα μάλιστα ἄκουσαν ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς καὶ ἕνα θρύλο γιὰ τὴ λίμνη: «Δυὸ ἀδέρφια, γίγαντες, κάτεχαν αὐτὸ τὸν τόπο. 'Ο ἕνας ἦταν βοσκὸς κι' εἶχε τὰ βουνά, ὁ ἄλλος ἦταν γεωργὸς καὶ δούλευε τὰ χωράφια στὸν κάμπο. Μάλλωσαν τ' ἀδέρφια κι' ὁ βοσκὸς βούλωσε τὰ ἀνοίγματα μὲ μαλλιὰ ἀπὸ τὰ πρόβατά του» [6].

---

1. 'Ενθ' ἀν., σημ. 2.
2. 'Ενθ' ἀν., σ. 219 σημ. 1.
3. *Foucherot*, ἔνθ' ἀν., σ. 220 σημ. 1.
4. *Fauvel*, ἔνθ' ἀν., σ. 222.
5. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀποστραγγιστικό - ἀποχετευτικὸ δίκτυο τῆς Κωπαΐδας, τὸ θαυμαστὸ τεχνικὸ ἔργο τῶν Μινυῶν τοῦ 'Ορχομενοῦ, τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν πρὸς τὶς καταβόθρες, ποὺ βρίσκονται στὴ βόρεια καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τῆς λίμνης, οἱ Μυκηναῖοι ἔσκαψαν στὸ βράχο σήραγγα 2.230 μέτρων. Πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σήραγγα ἄνοιξαν 16 τετράγωνα κάθετα φρέατα σὲ ἀποστάσεις 100 - 200 μ. τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ σὲ βάθος 18 ὣς 63 *μ*. ἀνάλογα μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. 'Η σήραγγα ἄρχιζε ἀπὸ τὴ θέση Κεφαλάρι καὶ προχωροῦσε πρὸς τὰ ΒΑ κάτω ἀπὸ τὸν αὐχένα ἀπὸ τὸν ὁποῖο περνοῦσε ὁ ἀρχαῖος δρόμος πρὸς τὴ Λάρυμνα. Τὸ γιγαντιαῖο αὐτὸ συγκρότημα ἔργων ἐγκαταλείπεται στὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀχρηστεύεται ὁλότελα. Θὰ περάσουν 32 αἰῶνες γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ (1889) καὶ πάλι τὸ ἀποστραγγιστικὸ ἔργο τῆς Κωπαΐδας (*Σπ. 'Ιακωβίδη*, 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Έθνους, 'Αθῆναι 1970, τ. Α', σ. 311 κ.ἑ.).
6. Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση ὁ 'Ηρακλῆς, γιὰ νὰ τιμωρήση τοὺς Μινύες, ἔφραξε τὶς **καταβόθρες** μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πλημμυρίση ὁ κάμπος τῆς Κωπαΐδας (*Διόδωρος Σικελιώτης*, Δ', 18,7. *Παυσανίας* Θ', λη', 7). Παραλλαγὴ τῆς παράδοσης γιὰ τὸν καταποντισμὸ τοῦ κάμπου τῆς Κωπαΐδας βρίσκουμε καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Γερμανοῦ περιηγητῆ *Urlichs* (Reisen und Forschungen in Griechenland, Bremen 1840, σ. 212 - 213). Τὴν καταγράφει ὁ *Ν. Πολίτης*. «Μιὰ φορὰ τὸν παλιὸ καιρὸ ἡ Κωπαΐδα λίμνη ἦταν κάμπος στεγνός, γιατὶ τὰ νερὰ ὅλα χωνεύονταν στὶς καταβόθρες. "Ολον αὐτὸν τὸν κάμπο τὸν ὥριζε ἕνας γέρος βασιλιάς. Εἶχε ἀναρίθμητα κοπάδια καὶ διακόσια μεγάλα χωριὰ ποὺ ἦταν ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα βάλτοι μὲ καλαμιῶνες καὶ τὸ χειμώνα νερά. "Οταν αἰσθάνθηκε πὼς πλησίαζε τὸ τέλος του μοίρασε ὅλο του τὸ βιὸς στοὺς δυό του γιούς. Στὸν ἕνα ἔδωσε χωράφια, στὸν ἄλλο κοπάδια. Μὲ τὸν καιρὸ συνέβη νὰ πλακώση πολλὴ παγωνιὰ καὶ χιόνι

Στὶς 26 Ἰουλίου 1782 οἱ δυὸ σύντροφοι μπαρκάρουν στ' Ἀνάπλι καὶ ἐπιστρέφουν στὴ Γαλλία φορτωμένοι μὲ χάρτες καὶ σχέδια γιὰ τὸν ἐργοδότη τους, τὸν Choiseul - Gouffier.

Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Fauvel ξαναγυρίζει στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Choiseul - Gouffier τοποθετεῖται πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ Fauvel θὰ ἀποτελέση μέλος τῆς πολυάριθμης συνοδείας του. Θὰ μείνη στὴν Ἑλλάδα ὣς τὸ 1821. Στὴν ἀρχὴ ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν πρεσβευτή, ὕστερα ἀνεξάρτητος ἀρχαιοδίφης καὶ ἀρχαιοκάπηλος καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα [1].

καὶ ψόφησαν τὰ ζωντανά. Τὸ ἕνα βασιλόπουλο φτώχηνε καὶ πῆγε στὸν ἀδερφό του τὸν πλούσιο νὰ τοῦ δώση ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη του. Ἐκεῖνος ὅμως ἐφάνη πολὺ σκληρὸς καὶ τὸν ἔδιωξε. Ὁ βοσκὸς ἐσκέφτη τότε νὰ τὸν ἐκδικηθῆ γιὰ τὴν κακία του καὶ πηγαίνει καὶ βουλώνει κρυφὰ τὶς καταβόθρες. Καὶ ὅταν τὸ χειμώνα ἄρχισαν οἱ βροχὲς δὲν εὕρισκαν τὰ νερὰ δρόμο νὰ φύγουν καὶ ἡ λίμνη ὅλο καὶ ξεχείλιζε καὶ ἔπνιξε ὅλα τὰ μεγάλα ἐκεῖνα χωριά» (Παραδόσεις, τ. Α', σ. 35).

1. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ δαιμόνιου αὐτοῦ περιηγητῆ βλ. κεφ. Ἡ λεηλασία τῶν Ἑλληνικῶν Ἀρχαιοτήτων, σ. 458.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ (1782)

ΜΕ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ἀποστολὴ ταξίδεψε τὸ 1782, σὲ ἡλικία 32 χρόνων, στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ καὶ τὴν Περσία ὁ Γάλλος εὐγενὴς Ferières - Sauveboeuf. Θὰ ἐπισκεφθῆ πολλὲς φορὲς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θὰ πραγματοποιήση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο διάφορες περιηγήσεις ποὺ κράτησαν ἑφτὰ ὁλόκληρα χρόνια.

Στὸ χρονικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1790, δίνει μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς Πόλης, ὅπως ἦταν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα. «Μεγαλειώδης ἀπὸ μακριά, σὲ κάνει νὰ σαστίζης μόλις βρεθῆς στὰ ἔγκατά της. Δὲν βλέπεις παρὰ πλατεῖες ἀκανόνιστες, ἐργαστήρια πρωτόγονα. Περνώντας μπροστὰ στὸ Ἑπταπύργιο θλίβεσαι γιὰ τὰ θύματα τῆς τυραννίας ποὺ τόσο περιφρονεῖ τὰ δικαιώματα τῶν Ἐθνῶν. Δρόμοι στενοί, οἱ περισσότεροι μὲ ἀπότομες φιδογυριστὲς κατωφέρειες, κακοστρωμένοι καὶ ρυπαροί. Πειναλέοι σκύλοι, οἱ μοναδικοὶ ἐπιστάτες τῶν δρόμων τῆς πρωτεύουσας, καυγαδίζουν στὰ πόδια τῶν διαβατῶν. Συναντᾶς καρότσες, κάρρα μὲ δυὸ ἄλογα, ποὺ μὲ ἀργὸ βάδισμα, ἐξ αἰτίας τῆς κοσμοσυρροῆς, ὁδηγοῦν τὶς Τουρκάλες στὸν περίπατο ἢ σὲ βίζιτες. Κάπου κάπου ἕνας πανουκλιασμένος σωριάζεται καταγῆς στὴ μέση τοῦ δρόμου κι' ἕνας χαμάλης τὸν κουβαλάει σὰν σακκὶ στὸ σπίτι του. Συγγενεῖς καὶ φίλοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὸν κίνδυνο ὅσο καὶ ὁ χαμάλης, σπεύδουν γιὰ τὰ θρησκευτικὰ καθιερωμένα πλάϊ στὸν πεθαμένο χωρὶς καμμιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὴν ἐπιδημία, ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς στείλη στὸν τάφο τὴν ἴδια ἢ τὴν ἄλλη μέρα. Ὁ ξένος βλέπει τὸ γυναικομάνι νὰ συνωστίζεται μπουλούκια μπουλούκια στοὺς δρόμους: πάει κι' ἔρχεται γιὰ περίπατο, γιὰ τὰ λουτρά, γιὰ βίζιτες, γιὰ ψώνια στὰ μπεζεστένια».

Ὅλα τὰ σπίτια εἶναι ξύλινα. Τὰ μαγαζιὰ καθαρά, ἀλλὰ πολὺ μικρά. Κάθε τόσο προβάλλει μπροστά σου ἕνα ξέφωτο. Εἶναι ἀπὸ τὶς συχνὲς πυρκαγιὲς ποὺ ἰσοπεδώνουν καὶ ἀφανίζουν ὁλόκληρα τετράγωνα [1].

Στὸ Πέραν ἐλάχιστα σπίτια εἶναι λιθόχτιστα. Ἀνάμεσά τους τὰ μέγαρα τῶν πρεσβειῶν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Βενετίας. Τὰ κτίρια τῶν ἄλλων ἀντιπροσωπειῶν εἶναι ξύλινα, ἀλλὰ ἔχουν καλὴ ἐμφάνιση, ἔτσι καθὼς εἶναι φρεσκομπογιατισμένα. Προστατεύονται ἀπὸ τὶς πυρκαγιὲς μὲ ἕνα τοῖχο ἀπὸ τοῦβλα ποὺ τὰ περιβάλλει σὰν ἀδιαπέραστος φράχτης γύρω γύρω. Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ Πέραν βρίσκεσαι στὸ προάστειο τοῦ Γαλατᾶ, ποὺ εἶναι χτισμένο σὲ μιὰ πλαγιά, κατὰ μῆκος τοῦ λιμανιοῦ. Εἶναι ἡ συνοικία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν

---

1. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de *Ferrières- Sauveboeuf*, faits en Turquie, en Perse et en Albanie, depuis 1782, jusqu' en 1789. Avec des observations sur la religion, les moeurs, le caractère et le commerce de ces trois nations, Ἀ Paris 1790, τ. Α', σ. 3 κ.ἑ.

᾽Αρμενίων. ᾽Εδῶ ἔχουν τὶς κατοικίες τους οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμποροι, καθὼς καὶ τὶς ἀποθῆκες μὲ θολωτὸ ἐπιστέγασμα γιὰ νὰ προστατεύωνται τὰ ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴ μανία τῆς φωτιᾶς.

Στὸ λόφο τοῦ Φαναριοῦ, σὲ μιὰ γραφικὴ πλαγιά, ἔχουν ἐγκατασταθῆ οἱ πιὸ πλούσιοι Ἕλληνες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. ᾽Εδῶ ἔχουν ἐπίσης τὶς κατοικίες τους — τὶς ἀποκαλοῦν παλάτια — οἱ πρίγκιπες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας.

Κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Περσία καὶ τὴν Αἴγυπτο, ὁ Ferrières - Sauveboeuf θὰ περιηγηθῆ τὸ ἑλληνικὸ Αἰγαῖο καὶ θὰ συγκεντρώση πληροφορίες γιὰ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν νησιῶν.

Τὸ ἕνα τρίτο τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης εἶναι Ἕλληνες ἐξωμότες, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής. «᾽Εξασφαλίζοντας ἀσυδοσία καταδυναστεύουν τοὺς Κρητικοὺς καὶ ἡ ἐμφάνισή τους προκαλεῖ τρόμο σ᾽ ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο» [1].

Τὸ ἐμπόριο τοῦ λαδιοῦ προσελκύει στὰ Χανιὰ μεγάλο ἀριθμὸ καραβιῶν ἀπὸ τὴ Μασσαλία καὶ τὴν ᾽Ιταλία. Τὰ φορτία προορίζονται γιὰ τὶς σαπουνοβιομηχανίες [2].

᾽Απὸ τὸ Ρέθυμνο γίνονται σημαντικὲς ἐξαγωγὲς μεταξιοῦ, μαλλιῶν, κεριοῦ, λαδιοῦ καὶ λαύδανου.

Κατὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1787 ξαναφούντωσε ἡ πειρατεία στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. «Οἱ κακοῦργοι βρῆκαν πρόσχημα γιὰ καταδρομὲς καὶ λαφυραγωγίες. Δὲν σέβονται καμμιὰ ξένη σημαία. Στήνουν ἐνέδρες στὸ Τσιρίγο καὶ στὴν Κρήτη, αἰφνιδιάζουν τοὺς εἰρηνικοὺς ναυτικοὺς καὶ αἰχμαλωτίζουν τὰ καράβια μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων. Καὶ γιὰ νὰ ἐξαφανίσουν τὰ ἴχνη τῶν ἐγκλημάτων τους σφάζουν ἀλύπητα τὰ πληρώματα καὶ βουλιάζουν τὰ καράβια ἀφοῦ προηγουμένως ξεφορτώσουν τὰ ἐμπορεύματα» [3].

Τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, διεξαγόταν μὲ περισσότερη ἀσφάλεια σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα ἔθνη, γιατὶ προστατευόταν ἀπὸ τὶς φρεγάτες ποὺ ἀγκυροβολοῦσαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Αἰγαίου. Ὡστόσο δὲν ἐξασφάλιζαν πάντοτε ἀπόλυτη προστασία. Ἡ φρεγάτα ἦταν μεγάλο καράβι καὶ δὲν μποροῦσε νὰ προσεγγίση σ᾽ ὅλα τὰ νερά. Ἔπειτα διακρινόταν ἀπὸ μακριὰ καὶ οἱ πειρατὲς ξέφευγαν κωπηλατώντας μὲ τὰ μικρὰ σκαφίδια τους καὶ τρύπωναν στοὺς κρυ-

---

1. Ἔνθ᾽ ἀν., τ. Β΄, σ. 220.

2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 221. Πραγματικά, ὅλα τὰ ἑλληνικὰ λάδια κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰώνα προορίζονταν γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς βιομηχανίες σαπουνιοῦ. Οὔτε σταγόνα δὲν χρησιμοποιόταν ὡς μαγειρικὸ ἢ ἐπιτραπέζιο. Γινόταν σαπούνι ποὺ ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ὑφαντουργία. Ὅλες οἱ πρῶτες ὕλες, μαλλιά, μπαμπάκι, ἔπρεπε νὰ πλυθοῦν πρὶν ἀρχίση ἡ ἐπεξεργασία τους. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ ὑφάσματα πρὶν ἀρχίση ἡ βαφή. Ἔτσι τὸ λάδι ἀποτελοῦσε βασικὴ πρώτη ὕλη γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ βιομηχανία. Καὶ γι᾽ αὐτό, τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο ἀπορροφοῦσε ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ λαδιοῦ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Μωριᾶ (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 144).

3. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 232 - 233.

ψῶνες πίσω ἀπὸ ἀπρόσιτες βραχουριές. Τέλος ἡ φρεγάτα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀρμενίση στὰ στενὰ μπουγάζια, ἀνάμεσα στὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιά. Τὰ μπρίκια πάλι ἦταν λιγοστὰ καὶ δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν κουρσάρικων ποὺ λυμαίνονταν τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες [1].

Ἀπὸ τὴ Μῆλο γινόταν ἐξαγωγὴ μεγάλων ποσοτήτων θειαφιοῦ, στυπτηρίας καὶ ἁλατιοῦ. Οἱ γυναῖκες ὑποδέχονταν μὲ πολλὴ προθυμία καὶ εὐγένεια τοὺς ξένους γιατὶ ἀγόραζαν τὰ χειροτεχνήματα καὶ τὰ προϊόντα τους. Οἱ ζεστὲς ἰαματικὲς πηγὲς τοῦ νησιοῦ φημίζονταν γιὰ τὶς θεραπευτικές τους ἰδιότητες, ἰδίως στὶς δερματοπάθειες [2].

Ἡ Κίμωλος ἦταν ἀπὸ τὶς πιὸ πολυσύχναστες σκάλες τοῦ Αἰγαίου. Μεγάλα καράβια ἄραζαν ἀντίκρυ στὸ νησί. Ἡ κυριώτερη ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν ἦταν ἡ καλτσοπλεκτική. Χαρακτηρίζονται ὡς οἱ πιὸ ἐλευθεριάζουσες τοῦ Ἀρχιπελάγους. «Ἔτσι ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ξεμπαρκάρουν στὴν Κίμωλο θεωροῦνται κακότυχοι» [3].

Γιὰ τὴ Δῆλο σημειώνει πὼς οἱ «χτιστάδες τῶν γειτονικῶν νησιῶν φόρτωναν σὲ πλεούμενα ἀρχαῖα μάρμαρα καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικό» [4].

Στὴ Μύκονο σπάνια ἔβλεπε κανεὶς ἄντρες. Ὅλοι εἶναι ναυτικοὶ καὶ δουλεύουν στὰ καράβια. «Οἱ γυναῖκες κάθονται μπροστὰ στὶς πόρτες καὶ ἀσχολοῦνται μὲ κάποια ἐργασία. Ὡστόσο αὐτὸ δὲν τὶς ἐμποδίζει νὰ πιάνουν κουβέντα μὲ τοὺς ξένους ποὺ περνοῦν στὸ δρόμο» [5].

Ὅλες οἱ γυναῖκες τῆς Τήνου (πυκνοκατοικημένο καὶ πλούσιο νησί), πλέκουν μεταξωτὲς κάλτσες. «Οἱ ξένοι δὲν παραλείπουν ποτὲ νὰ τρέχουν ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι μὲ πρόσχημα τὶς ἀγορὲς χειροτεχνημάτων κι' ἔτσι περνάει γλυκὰ ὁ χρόνος τῆς ἀναμονῆς γιὰ τὸν οὔριο ἄνεμο» [6].

Γιὰ τὴ Χίο γράφει πὼς ἡ πανούκλα τοῦ 1787 θέρισε τὸ ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ.

Δὲν διακρίνεται γιὰ φιλελληνισμὸ ὁ Γάλλος εὐγενής. Υἱοθετεῖ ὅλες τὶς γελοῖες κατηγορίες ποὺ χάλκευε ἐπιδέξια ὁ ἄγριος θρησκευτικὸς φανατισμός. «Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀρχαίων προγόνων τους, ἀλλὰ καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἀρετές τους. Ὑποκριτικοί, δειλοί, ἐκδικητικοί, φιλοχρήματοι, θρησκομανεῖς, ἀξίζουν τὴν περιφρόνηση ποὺ νοιώθουν γι' αὐτοὺς οἱ Τοῦρκοι. Οἱ γυναῖκες τους ἐξαιρετικὰ φιλάρεσκες, ἐλευθεριάζουσες ἀπὸ φυ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 224 - 225.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 226.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 227.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 240.

σικοῦ τους, ἀλλὰ φαινομενικὰ ἐνάρετες καὶ μὲ καλὸ χαρακτήρα, σμίγουν μὲ τὰ θύματα ποὺ ξελογιάζουν. Ἀλλὰ ὁ ἔρωτας, κάνοντας σπονδὲς περισσότερο στὸν πλοῦτο, ἐξευτελίζεται κι' ἔτσι ὁ ξένος ποὺ βλέπει Ἑλληνίδα λέει μέσα του: «Ντροπὴ σὲ κεῖνον ποὺ θὰ τὴν ἔπαιρνε γυναίκα του» [1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 258.

ΟΙ ΔΕΛΦΟΙ ΤΟΥ 1784

ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ποὺ ὁδοιποροῦν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν συνήθως τὶς πολυσύχναστες ἀρτηρίες ἀπὸ τὰ βορεινὰ πρὸς τὰ νότια καὶ τὸ ἀντίθετο, καὶ μόνο ὅταν πρόκειται νὰ ἐπισκεφθοῦν ἕνα γνωστὸ ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἐγκαταλείπουν τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο. Ἀποφεύγουν λ.χ. νὰ εἰσδύσουν στὴν ὀρεινὴ Θεσσαλία καὶ Ρούμελη. Ἡ Λάρισα καὶ ἡ περιοχή της εἶναι οἱ κυριώτεροι σταθμοὶ στὴ Θεσσαλία, τὸ Ζητούνι καὶ ἡ Λειβαδιὰ στὴ Στερεά [1]. Ὡστόσο, ἕνας νεαρὸς Σουηδὸς σοφός, ὁ Adolf Fredrik Sturzenbecker, ἐφημέριος τῆς σουηδικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη, πραγματοποίησε τὸ 1784, σὲ ἡλικία 27 χρόνων, μιὰ περιήγηση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας. Τὸ δρομολόγιό του: Θεσσαλονίκη - Λάρισα - Μέτσοβο - Γιάννενα - Ἄρτα Πρέβεζα καὶ πάλι Θεσσαλία - Δομοκός - Λειβαδιά - Δελφοί - Σάλωνα.

Ταξίδι τολμηρό, ἐπικίνδυνο καὶ κοπιαστικό. Τέλειωσε μὲ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ νεαροῦ ταξιδιώτη, ὕστερα ἀπὸ σύντομη ἀρρώστια στὴ Λειβαδιά, στὶς 7 Ἰουνίου 1784, κατὰ τὸ γυρισμὸ ἀπὸ μιὰ περιήγηση στὴ Φωκίδα. Τέσσερα χρόνια πρὶν ἕνας ἄλλος Σουηδὸς περιηγητής, ὁ διάσημος ἀνατολιστὴς J. J. Björnstahl ξεψυχοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη ὕστερα ἀπὸ κοπιώδη ἐπιστημονικὴ ἐξερεύνηση τῆς Θεσσαλίας [2]. Οἱ δύο Σουηδοὶ ξεχωρίζουν ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ξένους ποὺ περιηγήθηκαν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΗ′ αἰώνα, ὄχι μόνο γιατὶ ἄφησαν τὴν ὕστατη πνοή τους σ' αὐτὸ τὸν τόπο, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ ἐρευνητικὸ πάθος, τὴν ἀπροκατάληπτη στάση τους ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες καὶ τὸ ὑψηλὸ ἦθος τους.

Ὁ Sturtzenbecker, ἀπόφοιτος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Οὐψάλας, πῆρε τὸ χρίσμα τοῦ κληρικοῦ. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι θὰ ἐκμετροῦσε γαλήνια τὸν ὑπόλοιπο βίο του σὲ κάποιο σουηδικὸ χωριό. Ἀλλὰ ὁ θάνατος τοῦ Björnstahl στὴν Ἑλλάδα στάθηκε ἡ ἀρχὴ μιᾶς σειρᾶς περιστατικῶν ποὺ ἄλλαξαν τὴν τύχη τοῦ νεαροῦ ἱερωμένου. Τὸ 1780 ὁ ἐφημέριος τῆς σουηδικῆς πρεσβείας τῆς Πόλης Blomberg ζήτησε μὲ ἐπιμονὴ νὰ ἐπιστρέψη στὴ Στοκχόλμη. Ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ φίλου του Björnstahl. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος πρόσφερε τὴ θέση τοῦ ἐφημέριου στὸν Sturtzenbecker. Ὁ νεαρὸς παπὰς δέχτηκε μὲ ἐνθουσιασμό. Ἦταν μιὰ εὐκαιρία νὰ συμπληρώση τὶς γνώσεις του στὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες. Στὶς 18 Νοεμβρίου 1780 ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπὶ τρία χρόνια μελέτησε τὴν τουρκική, ἀραβικὴ καὶ περσικὴ γλῶσσα καθὼς καὶ τὴν ἑλληνική. Ἀρχὲς τοῦ 1784 παρακάλεσε τὸν Σουηδὸ

1. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Robert Pococke* βρέθηκε στὶς 25 Ἰουλίου 1740 στὴ Λειβαδιὰ ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Ἀθήνα. Ἤξερε πὼς οἱ Δελφοὶ βρίσκονταν ἐκεῖ κοντά. Δὲν ἀποτόλμησε ὅμως ἀλλαγὴ τοῦ δρομολογίου του.

2. Βλ. κεφ. Ἕνας Σουηδὸς στὴ Θεσσαλία.

ἐπιτετραμμένο νὰ τοῦ ἐξασφαλίση φιρμάνι γιὰ μιὰ συστηματικὴ περιήγηση σ' ὁλόκληρη τὴν 'Ανατολή. Θὰ ἄρχιζε τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα[1].

'Ο Sturtzenbecker μπαρκάρησε σὲ ἕνα βενετικὸ καράβι καὶ στὶς 25 Φεβρουαρίου 1784 ἔφθασε στὴ Θεσσαλονίκη. Ντύθηκε τούρκικα, πέρασε μὲ καράβι στὸν ἀντικρινὸ Ὄλυμπο καὶ ἄρχισε τὴν ἀνιχνευτική του περιοδεία ἀπὸ τὴν Κατερίνη. Κρατοῦσε σχολαστικὰ ἡμερολόγιο μὲ τὶς κάθε λογῆς παρατηρήσεις του. Γιὰ τὸ ταξίδι, γιὰ πολιτεῖες καὶ χωριά, γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ κυρίως γιὰ τὶς ἀρχαιότητες.

Εἶχε εὐρύτητα ἀντιλήψεων, ἐνδιαφερόταν γιὰ κάθε τὶ ποὺ ἔβλεπε, γιὰ τὸ τοπίο, γιὰ τὴ βλάστηση, γιὰ τὶς καλλιέργειες, γιὰ τοὺς κατοίκους, γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση κάθε περιοχῆς, γιὰ συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ πράγματα. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐσυνείδητους καὶ καλοπροαίρετους περιηγητὲς τοῦ αἰώνα.

Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ ἄτυχου ταξιδιώτη βρίσκεται σήμερα στὸ πανεπιστήμιο τῆς Οὐψάλας[2]. Τὸ εἶχε περισώσει μετὰ τὸ θάνατό του ὁ ἄρχοντας τῆς Λειβαδιᾶς Σπυρίδων Στάμου[3].

Διασχίζοντας τὴ Θεσσαλία ὁ Sturtzenbecker ἔφθασε στὰ Τρίκαλα, ὅπου συνάντησε τὸν ἀρχιεπίσκοπο 'Αμβρόσιο «τὸν πιὸ μορφωμένο Ἕλληνα, σὲ ὁλόκληρη τὴν 'Ανατολή»[4]. Τὸ ἐνδιαφέρον του συγκεντρώνεται κυρίως στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν. Στὰ Μετέωρα (29 Μαρτίου - 5 'Απριλίου) καταρτίζει καταλόγους τῶν συλλογῶν χειρογράφων καὶ φυσικά, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητὲς φροντίζει νὰ ἀποκτήση καὶ μερικὰ παλαιὰ βιβλία (μιὰ Καινὴ Διαθήκη, ἕνα τετραβάγγελο καὶ τοὺς Ψαλμούς).

Στὶς 27 Μαΐου 1784 ἔφθασε στὴ Λειβαδιά. 'Επισκέπτεται τὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς καὶ συνεχίζει τὸ ταξίδι πρὸς τὰ ΒΔ: Δίστομο, Ὅσιο Λουκᾶ, 'Αράχωβα.

Σπουδαῖο χωριὸ ἡ 'Αράχωβα, σημειώνει ὁ Σουηδὸς περιηγητής. Ἔχει 250 σπίτια καὶ οἱ κάτοικοι εἶναι ὅλοι Ἕλληνες. Στὸ χωριὸ δὲν μένουν πιὰ

---

1. Ἕνα χρόνο πρὶν εἶχε κυκλοφορήσει στὴ Σουηδία τὸ πέμπτο μέρος τοῦ χρονικοῦ τοῦ *J. J. Björnstahl*, Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekland, Stockholm 1783, σ. 91-158.

2. Ἦταν ἡ τελευταία θέλησή του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαθήκη ποὺ ἔγραψε τὴν παραμονὴ τοῦ θανάτου του (*C. Annerstedt*, Upsala universitets historia, 1914, 3 : 2, σ. 407).

3. 'Ο Στάμου πληροφόρησε τὸν Σουηδὸ ἐπιτετραμμένο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Sturtzenbecker μὲ γράμμα τῆς 1ης 'Ιουλίου 1784.

4. *Christian Callmer*, Les recherches de A. F. Sturtzenbecker à Delphes et dans les environs, en 1784, Opuscula Archaeologica, Institutum Romanum Regni Sueciae, τ. Ε', Lund C. W. K. Gleerup 1948, σ. 117. Γιὰ τὴν περιήγηση τοῦ Sturtzenbecker στὴν 'Ελλάδα ἔχει γράψει μιὰ μελέτη ὁ Σουηδὸς *Erik Gren*, ἄλλοτε βιβλιοθηκάριος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐψάλας, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνακαλύψω ποῦ δημοσιεύθηκε.

Τοῦρκοι ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Wheler [1]. Οὔτε 'Αλβανοὶ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν 'Αράχωβα ὕστερα ἀπὸ τὴ σφαγὴ τοῦ 1780 [2] καὶ τὴν ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὸ Μωριά. Τὸ χωριὸ ἔχει 34 ἐκκλησίες, μικρὲς καὶ μεγάλες. 'Ο Sturtzenbecker θὰ φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὸν προεστὸ τοῦ χωριοῦ, γιατὶ εἶχε συστατικὰ γράμματα ἀπὸ τὸ Λογοθέτη Στάμου τῆς Λειβαδιᾶς.

Τὴν ἄλλη μέρα τέσσερες ὁπλισμένοι 'Αραχωβίτες θὰ συνοδέψουν τιμητικὰ τὸν Σουηδὸ ὥς τὸ Καστρί, ὅπως ἔλεγαν τότε τοὺς Δελφούς. Βρῆκε ἕνα χωριουδάκι μὲ 30 σπίτια καὶ κατοίκους Ἕλληνες, ὑποτακτικοὺς ἑνὸς τιμαριούχου σπαχῆ, τοῦ Μουσταφᾶ Μπαμπᾶ. 'Η ταύτιση μὲ τοὺς ἀρχαίους Δελφοὺς εἶχε γίνει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1676 ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς Spon καὶ Wheler. Ὥς τότε πιστευόταν πὼς οἱ Δελφοὶ βρίσκονται στὴ θέση τῶν Σαλώνων. Αὐτὴ ἦταν ἡ γνώμη τοῦ γεωγράφου τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα Dominicus Marius Niger [3].

'Επὶ ἕναν αἰώνα ἡ ἐξερεύνηση τῶν Spon καὶ Wheler [4] ἔμεινε μοναδική. Κανένας ἄλλος ξένος ἀρχαιολάτρης δὲν εἶχε ὥς τὸ 1750 ἐπισκεφθῆ τὸ Καστρὶ τοῦ Παρνασσοῦ ἀναζητώντας τὰ ἴχνη τοῦ δελφικοῦ κόσμου. Τότε ἔφθασε στοὺς Δελφοὺς ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Robert Wood, γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές του στὴν Παλμύρα. Περιωρίσθηκε νὰ ἀντιγράψη μερικὲς ἐπιγραφές. Δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1765, θὰ ταξιδέψη στοὺς Δελφοὺς ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Chandler [5]. Θὰ ἀντιγράψη κι' ἐκεῖνος ἐπιγραφές, ἀλλὰ τὸ χρονικό του δὲν θὰ προσθέση τίποτα περισσότερο στὰ στοιχεῖα ποὺ καταγράφουν ὁ Spon καὶ ὁ Wheler. Τὸ 1780 ἐπιχειρεῖ ἐρευνητικὸ ταξίδι στοὺς Δελφοὺς ὁ Fauvel μαζὶ μὲ τὸ μηχανικὸ Foucherot (ἀπεσταλμένοι τοῦ Choiseul Gouffier). 'Αλλὰ στὸ Καστρὶ φυλακίσθηκαν καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐκστρατεία τους εἶχε οἰκτρὸ τέλος [6].

Ἔτσι ὁ Sturzenbecker εἶναι ὁ πρῶτος ἐρευνητὴς μέσα σὲ ἕναν αἰώνα ποὺ ἐπιχειρεῖ μιὰ συστηματικώτερη ἀρχαιολογικὴ προσέγγιση. Μὲ τὸν Παυσανία στὸ χέρι ἀρχίζει τὴν ἀνίχνευση καὶ τὴν ταύτιση τῶν ἀρχαίων μνημεί-

---

1. Ἄγγλος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Ελλάδα τὸ 1674 - 1676 μαζὶ μὲ τὸν Spon. Βλ. τ. Α', σ. 699 κ.ἑ.
2. 'Η σφαγὴ τῶν 'Αλβανῶν ἔγινε τὸ 1779.
3. Geographiae commentariorum libri XI, Basiliae 1775.
4. Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Amsterdam 1689, σ. 354.
5. Βλ. ἀν. σ. 302.
6. Σπάνια ἔφθαναν ξένοι στοὺς ἀπόμερους καὶ ἐρημικοὺς Δελφοὺς κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ ἀκόμα πιὸ σπάνια ἀρχαιολόγοι ποὺ ἀναζητοῦσαν τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων Δελφῶν. Γι' αὐτὸ οἱ ἀρχαιολάτρες περιηγητὲς ἦταν στὰ μάτια τῶν ἁπλοϊκῶν τσοπαναραίων τῶν Δελφῶν, ὑποψιασμένων κάπως γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου τους καὶ τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἔκρυβε ἡ γῆ τους, μυστηριώδη, μυθικὰ πρόσωπα. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ παράδοση γιὰ τοὺς μυλόρδους — ὅπως τοὺς ἔλεγαν — ποὺ σώθηκε στοὺς Δελφούς: «Οἱ

ων. Ξεκίνησε ὅμως ἀπὸ μιὰ λαθεμένη ὑπόθεση στὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας τῶν Δελφῶν. Ὅτι ὁ Παυσανίας ἀκολούθησε τὴν κοιλάδα τοῦ Πλειστοῦ γιὰ νὰ φθάση στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τὰ νότια. Ἔτσι διατυπώνει ἀπόψεις ποὺ ἔχουν ἀνατραπῆ ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα. Ὡστόσο προσδιορίζει τὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα. Οἱ παρατηρήσεις του δείχνουν κριτικὸ πνεῦμα καὶ γνώση τῶν πηγῶν.

Ὁ ἀρχαιολάτρης ἱερωμένος ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἄρχισε νὰ ἀντιγράφη συστηματικὰ τὰ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Ἔχει ἀντιληφθῆ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὴ σημασία τῶν ἐπιγραφῶν γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Σίγουρα θὰ εἶχε λαμπρὴ σταδιοδρομία ὁ Sturtzenbecker ὡς ἐπιγραφικός. Ἔδειξε παρατηρητικότητα καὶ γόνιμη φαντασία, ποὺ μονάχα στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Leake θὰ ξαναβροῦμε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα[1].

Τὰ σπίτια ἦταν χτισμένα μέσα στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο μὲ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Σὲ δυὸ σπίτια οἱ τοῖχοι «ἦταν χαραγμένοι ἀπὸ πάνω ὥς κάτω, ἀπὸ τὴ μιὰ γωνιὰ ὥς τὴν ἄλλη, μὲ κεφαλαῖα γράμματα». Δυσκολεύτηκε πολὺ νὰ διαβάση τὶς ἐπιγραφές «γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὴ συνήθεια νὰ φωτίζουν τὰ σπίτια τους μονάχα ἀπὸ τὴν πόρτα».

Παρακολούθησε καὶ μιὰ σκηνὴ θερισμοῦ στὰ σταροχώραφα τῶν Δελφῶν. «Ἄντρες καὶ γυναῖκες ξερρίζωναν μὲ τὰ χέρια τὴν καλαμιά, σχημάτιζαν χερόβολα καὶ τὰ φόρτωναν σὲ ἄλογα καὶ γαϊδούρια. Αὐτὸς ὁ τρόπος θερισμοῦ εἶναι κουραστικὸς ἀλλὰ ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ μὴ χάνεται οὔτε σπυρὶ ἀπὸ τὸ στάρι».

Ὁ Sturtzenbecker ἀπορεῖ γιὰ τὴν τιτλομανία τῶν Ἑλλήνων προυχόντων. Ἐπειδὴ μιλοῦσε τὴ νέα ἑλληνική, τὸν φιλοξενοῦσαν πάντοτε δεσποτάδες, παπάδες, πλούσιοι ἔμποροι καὶ προεστοί. «Ὅλοι οἱ ἄρχοντες εἶχαν τίτλους: «Εὐγενιάτος»[2], «Ἐκλαμπρότατος». Πραγματικὰ στοὺς τίτλους καὶ στὴν ὑπεροψία κανένα ἔθνος δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνισθῆ τοὺς Ἕλληνες».

Μόνο στὸ Καστρὶ καὶ στὰ Σάλωνα τὸν φιλοξένησαν Ὀθωμανοί. Ἀλλὰ

μυλόρδοι δὲν εἶναι χριστιανοί, γιατὶ κανεὶς δὲν τοὺς εἶδε ποτὲ νὰ κάνουν τὸ σταυρό τους. Ἡ γενιά τους εἶναι ἀπὸ τοὺς παλιοὺς εἰδωλολάτρες Ἀδελφιώταις ποὺ φύλαγαν τὸ βιός τους εἰς ἕνα κάστρο καὶ τὸ ἔλεγαν Ἀδελφούς, ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς, τὰ βασιλόπουλα ποὺ τὄχτισαν. Ὅταν ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς ἦρθαν σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους, καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι ὁλόγυρα γίνηκαν χριστιανοί, οἱ Ἀδελφιώταις σκέφτηκαν πὼς ἦταν καλύτερο γι' αὐτοὺς νὰ φύγουν κι' ἔφυγαν στὴ Φραγκιά, καὶ πῆραν καὶ ὅλα τὰ πλούτη μαζί. Ἀπ' αὐτοὺς εἶναι οἱ μυλόρδοι ποὺ ἔρχονται τώρα ἐδῶ καὶ προσκυνοῦν αὐτὰ τὰ λιθάρια» (*Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α, σ. 58 - 59. Τὴν παράδοση εἶχε καταγράψει ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Ulrichs,* Reisen und Forschungen in Griechenland, 1840, τ. Α', σ. 128).

1. Christian Callmer, ἔνθ' ἀν., σ. 133.

2. Ἡ εὐγένειά τους. Βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου*, Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ Εἰκοσιένα, λογιώτατοι, φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, ἀξιώματα, προσαγορεύσεις, Ἀθήνα 1971, σ. 66 κ.ἑ.

οἱ Τοῦρκοι τῶν νοτίων περιοχῶν, σημειώνει ὁ Sturzenbecker, δὲν μοιάζουν διόλου μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς τοῦ βορρᾶ, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὣς τὴ Λάρισα, καθὼς καὶ μὲ τοὺς Ἀσιάτες. «Ἐδῶ ὅλες οἱ συναλλαγὲς γίνονται μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ Τοῦρκοι μιλοῦν ἑλληνικά. Ἔχουν τὰ ἴδια ἤθη καὶ ἔθιμα μὲ τοὺς Ἕλληνες, πίνουν κρασί, τρῶνε τὰ ἴδια φαγητὰ καὶ ζοῦν σὰν ἀδέρφια. Μονάχα ὁ καδῆς δείχνει κάποια ὑπεροψία, ἀλλὰ ὄχι ὅσο στὶς βόρειες περιοχές. Μπέηδες καὶ ἀγάδες κάνουν συντροφιὰ μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς χαιρετᾶνε λέγοντας «σαλάμ», κάτι ποὺ μοῦ προκάλεσε κατάπληξη, γιατὶ ἤξερα πὼς αὐτὴ τὴ λέξη τὴ συνηθίζουν οἱ Τοῦρκοι μονάχα στὶς σχέσεις μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς τους» [1].

Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς γράφει στὶς σημειώσεις του καὶ γιὰ τὸν ἄρχοντα τῆς Λειβαδιᾶς Σπυριδάκη. Ἔτσι ἔλεγαν τὸν Σπυρίδωνα Στάμου, ποὺ ἦταν «τραπεζίτης καὶ πρόξενος πολλῶν ξένων δυνάμεων στὸν κόλπο τῆς Ναυπάκτου». Διατηροῦσε καὶ τὸν βυζαντινῆς καταγωγῆς ἐκκλησιαστικὸ τίτλο τοῦ Λογοθέτη.

Ἦταν φιλόδοξος καὶ εἶχε μεγάλη ἀδυναμία στοὺς τίτλους. Τὸν προσαγόρευαν ὅλοι μπέη, γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ δύναμή του. Καὶ πραγματικὰ ἦταν ὁ πλουσιώτερος σ' ὁλόκληρη τὴ Ρούμελη.

«Ζῆ βασιλικά, τὸ ἀρχοντικό του εἶναι πάντοτε ἀνοιχτὸ καὶ τὸ τραπέζι του στρωμένο. Κάπου πενήντα πρόσωπα τρῶνε καὶ πίνουν κάθε μέρα στὸ σπίτι τοῦ Στάμου. Ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι τὸν προσφωνοῦν μπέη καὶ δὲν περνάει μέρα χωρὶς νὰ φιλοξενηθοῦν ξένοι καὶ Ὀθωμανοὶ στὸ σπίτι του. Στὰ γεύματα

---

1. Πραγματικὰ ἡ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων στὶς περισσότερες περιοχὲς νότια ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ἦταν ἐγκάρδια. Ὄχι βέβαια ἐπειδὴ αἰσθάνονταν ἀδερφωμένοι μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔνοιωθαν ἀνίσχυροι, ὀλιγάριθμοι καθὼς ἦταν ἀνάμεσα σὲ συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Οἱ ἀγάδες λοιπὸν καὶ οἱ μπέηδες εἶχαν συμφέρον νὰ διατηροῦν φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἕλληνες γιὰ νὰ διαιωνίζουν τὸ δεσποτισμὸ καὶ τὴν ἐκμετάλλευση. Καὶ καθὼς ἦταν ἀποκομμένοι ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ μουσουλμανικὴ ζωή, προσαρμόζονταν στὶς ἑλληνικὲς συνήθειες. Καλόγνωμοι λοιπὸν οἱ μπέηδες καὶ οἱ ἀγάδες ἀπὸ ἀνάγκη, καλόβολοι καὶ οἱ ὑπόδουλοι ἀπὸ φόβο. Ἀλλὰ ἡ τυραννία ὑπῆρχε καὶ τὸ μῖσος κατὰ τοῦ τυράννου κουφόβραζε. Ἔτσι, ὅταν θὰ ξεσπάση ἡ θύελλα, ὅταν θ' ἀρχίση ὁ ξεσηκωμός, οἱ Τοῦρκοι, πολιορκημένοι στὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ, ἀποροῦσαν καὶ φώναζαν ὑποκριτικὰ στοὺς ἐπαναστημένους χωριάτες ἀπὸ τὰ μπιντένια τῶν φρουρίων: «Βρὲ Ρωμιοί, τί πάθατε; Ἀδέρφια δὲν εἴμαστε;». Ὁ Κασομούλης, περιγράφοντας τὸν ξεσηκωμὸ τῆς Νάουσας, ὅπου ἐπὶ αἰῶνες, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ζοῦσαν «εἰρηνικά», δίνει μιὰ δραματικὴ εἰκόνα τῆς ἀποταμιευμένης ὀργῆς τῶν ὑποδούλων: «Ἦτον ἐλεεινὸν θέαμα, νὰ βλέπης ἑκατὸν χρόνων φίλους πατρόθεν χωρὶς ὅπλον, μὲ τὸ σακκὶ τῆς κούσπας καὶ ἀλευριοῦ, ἔμπροσθέν του νὰ ζυγιάζη ὁ Ἀχμέτης, ὁ δὲ Δημήτρης φίλος του νὰ τὸν λερίζη (νὰ τὸν θερίζη) μὲ τὸ μαχαίρι· νὰ φωνάζη ὁ Τοῦρκος: «Βρὲ Μῆτσο, βρὲ καρδάς (σύντροφε) ἐμεῖς παλαιοὶ φίλοι ἀντὰμ μπαμπαντάν, τί εἶναι τοῦτο; Ποῦ ἀκούγει ὁ Ναουσαῖος; Πατρίς, Πατρίς, ἐλευθερία. Τοῦρκε γαμῶ τὴν πίστη σου καὶ τὸ σηκότι σου, δὲν θέλομεν κούσπα, στὸ διάβολο κι' ἐσεῖς κι' αὐτή» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, τ. Α', σ. 203).

ὑπάρχει ποικιλία φαγητῶν, καλοσερβιρισμένων μάλιστα. Κι' ὅλα αὐτὰ τὰ ἔξοδα δὲν γίνονται χωρὶς λόγο. Οἱ φιλοδοξίες του καὶ ἡ ἀσφάλειά του ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν εὔνοια τῶν Τούρκων. Τὸν ἐκτιμοῦν ὅμως κι' ἐκεῖνοι ὅσο κανέναν Ἕλληνα ραγιά. Τὸ σπίτι του εἶναι ἀντάξιο τῆς ἀρχοντικῆς ζωῆς του. Τὰ ἐτήσια εἰσοδήματα τοῦ Στάμου ὑπολογίζονται σὲ σαράντα πουγγιά, δηλαδὴ 20.000 πιάστρα» [1].

Στὰ Σάλωνα μέτρησε 500 περίπου σπίτια, ἑφτὰ τζαμιὰ καὶ πέντε ἐκκλησίες. «Ἐδῶ ἐπεξεργάζονται τὰ μαροκίνια. Πετυχαίνουν τὸ καλύτερο κίτρινο χρῶμα σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Λένε πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὸ νερό [2]. Καπνὰ καλλιεργοῦν στὸ Καστέλι, χωριὸ σὲ ἀπόσταση πέντε ὡρῶν πρὸς τὰ βορεινά. Ὁ δεσπότης τῶν Σαλώνων εἶναι ἐγκατεστημένος στὸ Χρισό. Οἱ δρόμοι δὲν ἔχουν καλντιρίμι καὶ τὰ σπίτια εἶναι μικρά, πλιθόχτιστα καὶ ἀσβεστωμένα. Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ μερικὰ πέτρινα σπίτια καὶ σεράγια».

Τὸ Χρισὸ εἶχε 200 σπίτια ἀλλὰ μονάχα 80 ἦταν κατοικημένα. Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς εἶδε στὸ χωριὸ μεγάλον ἀριθμὸ γκρεμισμένων ἐκκλησιῶν. Ἡ

---

1. Γιὸς τοῦ Λειβαδίτη κοτζάμπαση Σπύρου Στάμου Λογοθέτη ἦταν ὁ Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο ἑνὸς ἀνώνυμου Ἕλληνα 16 χρόνια ἀργότερα, τὸ 1796: «Ἀπὸ τὴν σειρὰν τῶν ἄνωθεν ἀρχόντων τῆς Λειβαδιᾶς, κάποιος Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτου, ἕνας ἀπὸ τὴν πλέον εὐγενεστέραν φαμελίαν αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας, τώρα νεωστὶ ἄρχισεν καὶ ἐπῆρεν ὅλας τὰς πραγματείας τῆς Βοιωτίας εἰς ἐδικήν του μεταχείρισιν χωρὶς νὰ ἀφήσει ἄλλον τινά, ἐξαπλώνοντας ἀνθρώπους ἐδικούς του εἰς Θήβα, Σάλωνα καὶ Ταλάντι καὶ ἀγοράζει σιτάρια, τυρί, μαλλί, βαμπάκι. Εἰς δὲ τῆς Λειβαδίας τὸν τόπον, ὁ κάθε ἄρχοντας ὁποὺ ἔχει χωρίον μουκατὰ ἀγοράζει τὸ πράγμα τῶν χωριάτων μὲ ὀλίγην τιμὴν καὶ τὸ πουλεῖ τοῦ κὺρ Γιαννάκη: ἤγουν παίρνει τὸ τυρὶ 5 γρόσια τὸ καντάρι, τὸ πουλεῖ τοῦ κὺρ Γιαννάκη 9 καὶ ὁ κὺρ Γιαννάκης τὸ πουλεῖ 13· ἔτζι καὶ μαλλὶ καὶ βαμπάκι καὶ ὅ,τι ἄλλο. Τὸν αὐτὸν τρόπον κάνουν καὶ οἱ θηβαῖοι κιαχαγιάδες καὶ σουμπασάδες τῶν χωρίων καὶ τὸ παίρνουν ἀπὸ τοὺς πτωχοὺς ὅταν εἶναι στενεμένοι ἀπὸ τὰ δοσίματα. Καὶ τοὺς τὸ παίρνουν μὲ τὴν μισὴν τιμὴν καὶ τὸ πουλοῦν τοῦ κὺρ Γιαννάκη μὲ τὸ τρίτον καὶ αὐτὸς τὸ πουλεῖ μὲ τὸ τέταρτον». (*Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν 18ο αἰώνα, Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία (1790 - 1840), σ. 94). Τὸν προεστὸ τῆς Λειβαδιᾶς Γιαννάκη Λογοθέτη γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Εἰκοσιένα. Εἶχε κρατηθῆ ὡς ὅμηρος μαζὶ μὲ ἄλλους πρόκριτους στὸ φρούριο τῆς Λειβαδιᾶς κατὰ τὴν πολιορκία καὶ τὴν ἅλωση τῆς πόλης ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Διάκου. Ὕστερα ἔγινε μέλος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν ἐπανακατάληψη τῆς Λειβαδιᾶς ἀπὸ τὸν Κιοσὲ Μεχμέτ (23 Ἰουνίου 1821) οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀναγνώρισαν ὡς κοτζάμπαση. Ἀργότερα θὰ διορισθῆ κόνσολος τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (*Διον. Κόκκινου*, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, τ. Α', σ. 197, 200, 201, 348). Φαίνεται πὼς ὁ Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης ἦταν γιὸς τοῦ κοτζάμπαση Σπυριδάκη ποὺ γνώρισε ὁ Σουηδὸς περιηγητής.

2. Στὰ Σάλωνα εἶχε σημειώσει μεγάλη ἀνάπτυξη ἡ βυρσοδεψία κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὰ μαροκίνια ἦταν δέρματα ποὺ γίνονταν ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία τῶν γιδοτόμαρων. Ἀντίστοιχο βυρσοδεψικὸ κέντρο στὸ Μωριὰ ὑπῆρχε στὸν ποταμὸ Πάμισο τῆς Μεσσηνίας (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἐνθ' ἀν., σ. 173 σημ. 1).

μητρόπολη εἶχε ἀνεγερθῆ πρόσφατα. Τὸν δέχτηκε ὁ μητροπολίτης. «Μορφωμένος ἄνθρωπος, φίλος τῶν γραμμάτων καὶ μὲ καλὴ καρδιά».

Ἐπιστρέφοντας στὴ Λειβαδιὰ ἀγνάντευε μὲ συγκίνηση τὸν Παρνασσό. «Οἱ κορφές του χάνονται ἀνάμεσα σὲ ἄσπρα σύννεφα». Εἶναι ἡ τελευταία φράση τοῦ ἡμερολογίου. Ἔφθασε στὶς 7 Ἰουνίου 1784, ἀργὰ τὴ νύχτα, στὴ Λειβαδιὰ κι' ἔπεσε στὸ στρῶμα ἄρρωστος βαριά. Θὰ πεθάνη σὲ μιὰ βδομάδα [1].

---

1. Τὰ ἐρευνητικὰ ταξίδια τῶν φιλάρχαιων περιηγητῶν στοὺς Δελφοὺς πυκνώνουν ὕστερα ἀπὸ τὸν *Sturtzenbecker*. Τὸ 1794 ὁ *Scrofani*, τὸ 1797 ὁ Fauvel (νέο ταξίδι) μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης *Beaujour* (θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τὰ χρονικά τους). Ἀργότερα ὁ *Pouqueville*. Στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα θὰ ἐπισκεφθοῦν τοὺς Δελφοὺς οἱ *Edward Daniel Clarke* καὶ *Edward Dodwel* (1801), ὁ William Martin Leak (1806), ὁ *Μπάϋρον* καὶ ὁ *Hobhouse* (1809), οἱ *Brondst*, *Koes*, *Hallerstein*, *Linckh* καὶ *Stakelberg* (1810), ὁ *Holland* (1812), ὁ *Hughes* (1813), ὁ *Turner* (1814). Ἡ ἐξερεύνηση θὰ συνεχισθῆ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση μὲ πρῶτο ἐπισκέπτη τὸν *Friedrich Thiersh* (1831). Ὁ Paul Aström, διευθυντὴς τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, σὲ ἄρθρο του στὴν ἐφημερίδα τοῦ Αἰγίου «Ἔρευνα», ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ φύλλα 16 Αὐγούστου 1959 ὡς 10 Ἰανουαρίου 1960 μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Σουηδοὶ στὴν Ἑλλάδα» παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν σουηδικὸ περιηγητισμὸ στὴ χώρα μας. Ὁ πρῶτος Σουηδὸς ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ αὐλικὸς καὶ διπλωμάτης Μαθίας Παλμπίτσκι (1623 - 1677). Ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1647 καὶ ἄφησε ἡμερολόγιο μὲ λακωνικὲς καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον σημειώσεις. Ἀκολουθεῖ ἡ Ἄννα Ἄκκεργελμ, κυρία τῶν τιμῶν τῆς κόμησσας Καρλότας, συζύγου τοῦ στρατάρχη φὸν Καίνιξμαρκ ποὺ ἐπικεφαλῆς τῶν δυνάμεων τοῦ Μοροζίνι πολιόρκησε τὴν Ἀκρόπολη τὸ 1687 (βλ. τ. Α΄, σ. 700). Ἀναφέρει ἐπίσης τὸν Björnstahl καὶ τὸν Sturzenbecker. Τὸ 1792 καὶ τὸ 1797 ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ὁ γραμματέας τῆς σουηδικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Γιόχαν Ἄκερμπλαντ (1763 - 1819). Στὴ Χίο κατέγραψε μιὰ σειρὰ ἰδιωματισμοὺς τοῦ νησιοῦ καὶ στὴν Ὕδρα 50 τσακώνικες λέξεις (ἔνθ' ἀν., φ.1763 καὶ 1764).

Η ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (1784 - 1800)

Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ τοῦ ἀρχαιολόγου Foucherot καὶ τοῦ ζωγράφου Fauvel στὴν Ἑλλάδα [1] δὲν εἶχε μοναδικὸ σκοπὸ τὴ συγκέντρωση ὑλικοῦ γιὰ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Choiseul - Gouffier. Ἐξίσου σημαντικὸς στόχος ἦταν ἡ ἐπισήμανση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ποὺ εἶχαν μείνει ἀνεκμετάλλευτοι ὡς τότε ἀπὸ τοὺς κάθε λογῆς ἐπιδρομεῖς. Ἡ ἀρχαιοσυλλεκτικὴ βουλιμία τοῦ Choiseul - Gouffier θὰ κορυφωθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διπλωματικῆς του θητείας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θὰ ἔχη καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἐξ αἰτίας τῆς μαρμαροβόρας τακτικῆς του ὁ ἀγγλογαλλικὸς ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴ λαφυραγώγηση τῶν ἀρχαιοτήτων θὰ προσλάβη ἄγρια μορφή. Ἦταν ἕνας ἀνταγωνισμὸς ποὺ ἀποτελοῦσε προέκταση τῆς πολιτικῆς διαμάχης καὶ τῶν μακροχρόνιων πολέμων.

Ἡ 40ετία 1780 - 1820 ὑπῆρξε μαύρη περίοδος γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι εἶχαν ἐπιπέσει ἐναντίον τῶν μαρμάρων, λιάνιζαν τὰ κατακείμενα μνημεῖα, ἀποσποῦσαν τὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ναῶν, ἅρπαζαν κομμάτια ἀπὸ κίονες καὶ κάθε ἐνεπίγραφο μάρμαρο, γκρέμιζαν τὰ ἀρχιτεκτονήματα ποὺ εἶχαν ἀπομείνει, ἀνασκάλευαν τὰ πάντα, λεηλατοῦσαν τὰ φανταχτερὰ εὑρήματα, ἀφάνιζαν τὰ ὑπόλοιπα καὶ ἄφηναν πίσω τους καταστροφή. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία τῆς ἁρπαγῆς εἶχε εὐγενικὰ κίνητρα: τὴ σωτηρία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ὡστόσο εἶναι βέβαιο ὅτι ἂν ἐξαιρέσουμε ὡρισμένες περιπτώσεις καταστροφῆς κιόνων γιὰ οἰκοδομικοὺς σκοπούς, οἱ Ὀθωμανοὶ προστάτευαν τὰ μνημεῖα κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ συστηματικὸς θρυμματισμὸς τῶν ἀνθρωπόμορφων καλλιτεχνημάτων ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν κατάκτηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἦταν ἐκδήλωση θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Ἔπειτα, οἱ μετόπες τοῦ Παρθενώνα ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος, δὲν κινδύνεψαν ποτὲ ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ χρειάζωνται προστασία.

Εἶναι ἐπίσης ἀστήριχτος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ Δύση γνώρισε τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τοῦ Choiseul - Gouffier καὶ τοῦ Ἔλγιν. Τὸ κάλλος τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὰ γλυπτὰ τῶν ναῶν της ἦταν πασίγνωστα στὴν Εὐρώπη ἀπὸ προγενέστερα εἰκονογραφημένα περιηγητικὰ χρονικὰ καὶ ἀπὸ λευκώματα καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐκμαγείων ποὺ εἶχαν ἀποκομίσει οἱ ἀρχαιολόγοι. Ἄλλωστε οὔτε ὁ Choiseul-Gouffier οὔτε ὁ Ἔλγιν φιλοδοξοῦσαν νὰ δημιουργήσουν ἐκθέσεις ἢ μουσεῖα γιὰ νὰ συντελεσθῆ ἡ ἐπικοινωνία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν μὲ τὰ ἀριστουργή-

1. Βλ. κεφ. Ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, σ. 439.

ματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Καὶ τῶν δύο ἡ ἁρπακτικὴ ἐκστρατεία εἶχε ἐγωϊστικὰ κίνητρα. Ὁ Choiseul-Gouffier κράτησε ἀπόρρητη τὴν ἀποστολὴ τῶν φορτίων στὴ Μασσαλία. Ἐκεῖ, καταχωνιασμένα σὲ μυστικὲς ἀποθῆκες, θὰ δημευθοῦν ἀργότερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὰ ἑλληνικὰ γλυπτά. Ὁ Ἔλγιν πάλι, χρειαζόταν τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκρόπολης γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ μεγάρου του, ποὺ χτιζόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴ Σκωτία.

Ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων ἄρχισε μὲ τὸ συλλεκτικὸ ζῆλο τῶν μοναρχῶν καὶ μεγιστάνων τῆς Εὐρώπης[1] γιὰ τὴ διακόσμηση ἀνακτόρων καὶ μεγάρων καὶ ἐξελίχθηκε σύντομα σὲ στυγνὴ ἀρχαιοκαπηλία.

Ἡ τελευταία φάση τῆς λεηλασίας ἄρχισε μὲ τὴν ἁρπαγὴ μιᾶς μετόπης τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τοὺς πράκτορες τοῦ Γάλλου ἀριστοκράτη Choiseul-Gouffier καὶ ἔκλεισε μὲ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου τὸ 1820, ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἑνὸς ἄλλου Γάλλου ἀριστοκράτη, τοῦ διπλωμάτη de Marcellus. Ἡ λαφυραγωγία, ὡστόσο, κορυφώθηκε στὰ τέλη τοῦ αἰώνα μὲ τὴν ἐπιδρομὴ ἑνὸς τρίτου ἀρχαιοθήρα ἀριστοκράτη, Ἄγγλου αὐτὴ τὴ φορά, τοῦ λόρδου Ἔλγιν, πρεσβευτῆ τῆς Βρεταννίας στὴν Πόλη ἀπὸ τὸ 1799. «Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τῶν (17) 99, ἱστορεῖ ὁ Ἀθηναῖος Ἰωάννης Μπενιζέλος στὴν Ἐφημερίδα του, ὁ μιλὸρ Ἔλγκιν, πληρεξούσιος πρέσβυς τῆς Βρεταννίας παρὰ τῇ Ὀθωμανικῇ Πόρτᾳ, ἔστειλε εἰς Ἀθήνας τεχνίτας Ρωμαίους καὶ Ἀναπολιτάνους διὰ νὰ κατασκάψουν καὶ νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἐνδόμυχα τῆς γῆς διὰ μάρμαρα καὶ κτίρια παλαιὰ καὶ νὰ κατεβάσουν ἀπὸ τὸν περίφημον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς ἐκεῖνα τὰ ἀξιολογώτατα ἀγάλματα καὶ ἀνδριάντας, τὰ ὁποῖα ἔδιδαν θάμβος καὶ ἔκπληξιν εἰς ὅλους τοὺς περιηγητάς»[2].

Οἱ θησαυροὶ ποὺ ἀπόχτησε ὁ Choiseul - Gouffier μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν πρακτόρων του στὴν Ἀκρόπολη καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαιολογικοὺς χώρους κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴν Πόλη ἐθέρμαναν τὸ ζῆλο τοῦ Ἔλγιν, λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ τοῦ ἔδειξαν τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀπογύμνωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ ἴδιος ὁ Ἔλγιν ἀναγνώριζε τὸν Choiseul - Gouffier, ποὺ ἐκλιπαροῦσε νὰ τοῦ ἀποδοθῇ ἡ «μετόπη του» — εἶχε πέσει τὸ φορτίο στὰ χέρια τοῦ Νέλσωνα καὶ κατάντησε λεία πολέμου — ὡς δάσκαλό του στὴ σύληση τοῦ Παρθενώνα. «Ἔχετε περισσότερα δικαιώματα ἀπὸ μένα, σεῖς μοῦ ἀνοίξατε τὸ δρόμο, ποὺ περισσότερο εὐτυχεῖς περιστάσεις μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ συνεχίσω»[3].

Ὁ Ἔλγιν, λοιπόν, ἀκολούθησε τὰ ἴχνη τοῦ Choiseul - Gouffier. Ἀκόμα καὶ τὰ παραπεταμένα ἐργαλεῖα, τὶς σκαλωσιὲς καὶ τὶς τροχαλίες τῶν συνεργείων τοῦ Γάλλου συναδέλφου του χρησιμοποίησαν οἱ ἄνθρωποί του.

---

1. Βλ. τ. Α', κεφ. Ἀρχαιολάτρες καὶ ἀρχαιοκάπηλοι, σ. 124 - 145.

2. *Ἰω. Γενναδίου*, Ὁ λόργος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας κυρίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837, Ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 1 - 2.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 208.

Μόλις ἐγκαταστάθηκε ὁ Choiseul - Gouffier στὴν Κωνσταντινούπολη (1785) φρόντισε νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὶς ἀπέραντες δυνατότητες ποὺ πρόσφερε τὸ ἀξίωμά του ἐξαπολύοντας στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα πράκτορες γιὰ τὴν ἁρπαγὴ κάθε γλυπτοῦ. Σ' ὅλες τὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρχαν μυστικοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ πρεσβευτῆ γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν προώθησή τους στὴ Γαλλία. Ἐφωδίαζε μὲ φιρμάνια τοὺς συνεργάτες του γιὰ νὰ ἐρευνοῦν ἐλεύθερα στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, νὰ ἀποσποῦν τμήματα ἀπὸ μνημεῖα, νὰ διενεργοῦν ἀκόμα καὶ ἀνασκαφές. Πρόξενοι, ἔμποροι, πλοίαρχοι, ἔγιναν πρόθυμοι συνεργάτες του στὴ μεγάλη ἀρχαιοθηρικὴ ἐπιχείρηση. Οἱ ἀρχαιότητες φορτώνονταν κυρίως στὸν Πειραιά, στὴ Σμύρνη, στὴν Πόλη μὲ τὴ φροντίδα τῶν ὑποπροξένων Γάσπαρη (Ἀθήνα), Amoreux (Σμύρνη), Kauffer (Κωνσταντινούπολη) [1].

Ἀλλὰ ὁ βασικὸς συνεργάτης στὸ κυνήγι τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ ζωγράφος Fauvel. Ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν Choiseul - Gouffier ἐξ αἰτίας τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1780, θὰ τὸν ἀκολουθήση στὴν Πόλη ὅταν ὁ Λουδοβίκος τοῦ ἀνέθεσε τὴ διπλωματικὴ ἐκπροσώπηση τῆς Γαλλίας στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. Λίγο μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ πρεσβευτῆ στό «γαλλικὸ ἀνάκτορο» τοῦ Πέραν, ὁ Fauvel θὰ ἀρχίση τὰ ταξίδια στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι τόσο γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων μνημείων ὅσο γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων, μὲ ἀγορὰ ἢ ἁρπαγή, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ αὐθέντη του. Τότε ἀκριβῶς ἐγκαινίασε τὴ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ λαφυραγωγία στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν ποικιλότροπη δραστηριότητά του.

Ἡ πρώτη ἐπιτυχία τοῦ προσωπικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Choiseul - Gouffier ἦταν ἡ ἀπόσπαση ἑνὸς γλυπτοῦ (ἄγνωστο ποιοῦ) ἀπὸ τὸν Παρθενώνα (τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Λουδοβίκου κατὰ τὴν ἐπίσημη ἄνοδό του στὴν Ἀκρόπολη) [2]. Ἀλλὰ ὁ διοικητὴς τοῦ κάστρου ἀπαγόρευσε τὴ μετακίνηση τοῦ γλυπτοῦ [3].

Τὸ ἐπεισόδιο ἀφηγεῖται στὸ χρονικό της ἡ Ἀγγλίδα περιηγήτρια Craven [4]. Ταξίδευε τὸ 1786 στὸ Αἰγαῖο, καὶ στὸ καράβι ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν περιοδεία της φιλοξενοῦσε τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Choiseul - Gouffier (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Fauvel), ποὺ εἶχαν ἐπιφορτισθῆ μὲ τὴν παραλαβὴ τοῦ γλυπτοῦ. Γράφει ἡ Craven στὸ ἡμερολόγιό της:

---

1. *Esperandieu,* Renseignements inédits sur la collection du Comte de Choiseul - Gouffier, Paris 1899, σ. 3 (ὅπου πίνακας) καὶ 4.

2. *Émile Legrand,* Biographie de Louis - François - Sebastien Fauvel, Paris 1897, σ. 6 - 7.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 9.

4. Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786 par *Miladi Craven* traduit des Anglois, Ἀ Londre 1789. Βλ. κεφ. Μιὰ Ἀγγλίδα περιηγήτρια στὴν Ἀθήνα, σ. 472.

«Ὁ πρεσβευτής[1], ποὺ χρόνια ὁλόκληρα διαπραγματευόταν τὴ μεταφορὰ στὴν Πόλη ἑνὸς ἀρχαιολογικοῦ ἀντικειμένου — τὸ εἶχε διαλέξει καὶ τὸ θεωροῦσε κιόλας δικό του — θὰ δοκιμάση σκληρὴ ἀπογοήτευση. Ὁ διοικητὴς τοῦ φρουρίου Τοῦρκος ἀξιωματικός, μᾶς δέχτηκε μὲ εὐγένεια. Ἀλλὰ μόλις ἔμαθε πὼς οἱ ναύτες μας ἦταν ἕτοιμοι νὰ χρησιμοποιήσουν μακαράδες καὶ ἄλλα μηχανήματα γιὰ νὰ μεταφέρουν τὸ μάρμαρο στὴ φρεγάτα, πῆρε κατὰ μέρος τὸν καπετάνιο τοῦ καραβιοῦ καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἐπιχείρηση. Γιατὶ εἶχε, λέει, ἐχθροὺς στὸ σεράϊ κι' ἂν μάθαιναν τὴν ἁρπαγὴ τοῦ μαρμάρου θὰ εὕρισκαν τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν καταδιώξουν καὶ θὰ ἔχανε ἀμέσως τὸ κεφάλι του [2]. Ἔτσι ματαιώθηκε ἡ μεταφορὰ τοῦ μαρμάρου».

Ὑπῆρχε κι' ἕνα πιὸ μεγαλεπήβολο σχέδιο. Ὁ Choiseul - Gouffier φιλοδοξοῦσε νὰ κατεδαφίση τὸ Θησεῖο καὶ νὰ μεταφέρη ὅλα τὰ μάρμαρα, κομμάτι κομμάτι, στὸ ἐξωτερικό. Τὴν ἐκτέλεση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου εἶχε ἀναθέσει στὸν Fauvel[3].

Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ, ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Μάϊο τοῦ 1786, ἐκτελεῖ εὐσυνείδητα τὶς ἐντολὲς τοῦ αὐθέντη του. Συνεχίζει τὴν ἀναζήτηση ὑλικοῦ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Choiseul - Gouffier, κυρίως ὅμως ἀσχολεῖται μὲ τὴ συγκέντρωση ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ πρεσβευτῆ. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ Ἄγγλοι ἀρχαιοθῆρες στὴν Ἀθήνα, πολύπειροι καὶ ἀποφασιστικοί. Ἔτσι ἄρχισε σκληρὸς ἀνταγωνισμὸς ἀρχαιοκαπηλίας μὲ ἁρπαγές, δωροδοκίες, ἀντιζηλίες καὶ μυστικὲς ἐξαγωγὲς μαρμάρων. Τὸ 1787 ὁ Fauvel φόρτωσε 26 κιβώτια μὲ γλυπτά, ἐνεπίγραφα μάρμαρα καὶ ἐκμαγεῖα γιὰ τὴ Μασσαλία (θὰ καταχωνιαστοῦν στὴ μυστικὴ κρυψώνα τοῦ Choiseul - Gouffier). Ἔγραφε τὴν 1 Φεβρουαρίου 1787 ὁ κόνσολος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα Γάσπαρης:

«Ὁ κ. Fauvel τερμάτισε μὲ ἐπιτυχία τὴν ἀποστολή του. Φόρτωσε σ' αὐτὸ τὸ μπριγκαντίνι (τό «Ἀφρική», μὲ προορισμὸ τὴ Μασσαλία) 26 κάσσες ἀριθμημένες. Ὅλα ἔγιναν στὴν ἐντέλεια, παρ' ὅλες τὶς μυστικὲς ἐνέργειες τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῶν φορτώσεων» [4].

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1787 ταξίδεψε στὴν Ὀλυμπία καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπισημάνη πολλὰ λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων. Ἀνακάλυψε τὰ μυστηριώδη ἐρείπια τῆς Βερβίτσας, δηλαδὴ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τῶν ἀρχαίων Βασσῶν. Ἕνας μονάχα ξένος εἶχε προηγηθῆ. Ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας Bocher[5]. Στὸ

1. Ὁ Choiseul - Gouffier.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 352 - 353.
3. *Artaud de Montor*, Histoire de la vie et des travaux du comte d'Hauterive, Paris 1891, σ. 43. Δὲν ὑπάρχει ὡστόσο ἐπιβεβαίωση τῆς πληροφορίας ἀπὸ ἄλλη πηγή.
4. *Émile Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 10.
5. Δεκατέσσερα χρόνια ἀργότερα μιὰ ὁμάδα ξένων ἀρχαιολόγων καὶ καλλιτεχνῶν πραγματοποίησαν ἀνασκαφὲς στὶς Βασσαίς, ἀνακάλυψαν τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὰ πούλησαν

Σινάνου ἀνακάλυψε τὴν ἀρχαία Μεγαλόπολη καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ Μωριᾶ δεκάδες ἀρχαιολογικοὺς χώρους.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα ἀποτύπωσε τὴ ζωφόρο καὶ τὶς μετόπες τοῦ Παρθενώνα, δυὸ Καρυάτιδες καὶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Θησείου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1788 ταξίδεψε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες. Στὴ Σαντορίνη, στὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Καλλίστης, ἐνεργεῖ ἀνασκαφὲς καὶ ἀνακαλύπτει ἕνα ἀκέφαλο γυναικεῖο ἄγαλμα. Θὰ τὸ κατεβάση μὲ μύριους κόπους στὴ θάλασσα χρησιμοποιώντας μιὰ σχάρα ξύλινη μὲ τάβλες ἀλειμμένες μὲ λάδι καὶ σαπούνι. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ σχάρα ἄφησαν οἱ ἐργάτες νὰ γλυστρήση τὸ γλυπτὸ κρεμασμένο μὲ σχοινιά. Τὸν Αὔγουστο φόρτωσε τὴ λεία σ' ἕνα καράβι ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴ Σμύρνη[1]. Τὸ ἄγαλμα θὰ μεταφερθῆ στὴ Μασσαλία, ὅπου πράκτορες τοῦ Choiseul-Gouffier φρόντισαν νὰ τὸ κρύψουν σὲ μυστικὴ ἀποθήκη. Ἦταν ἡ μοῦσα Οὐρανία ποὺ κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀντιμετώπισε μιὰ ἱλαροτραγικὴ περιπέτεια[2].

Ὁ Fauvel, ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὸ ὡραῖο λάφυρο περίμενε στὶς ἀκτὲς τῆς Σαντορίνης ἕξη βδομάδες ἕνα γαλλικὸ πολεμικὸ νὰ τὸν παραλάβη. Ὅλα ὅμως τὰ καράβια τῆς γαλλικῆς μοίρας ἦταν ἀπασχολημένα μὲ τὴν καταδίωξη τοῦ Λάμπρου Κατσώνη[3]. Τελικὰ θὰ τὸν παραλάβη ἡ γολέττα «Ἀγλαΐα» καὶ θὰ τὸν μεταφέρη στὸν Πειραιά.

Βοεβόδας τῆς Ἀθήνας εἶναι ὁ περίφημος τύραννος Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ καὶ παρουσιάζονται πολλὲς δυσκολίες στὶς ἀποτυπώσεις τῶν μνημείων. Ὁ Choiseul-Gouffier καλεῖ τὸν Fauvel στὴν Πόλη. «Ἂν δυσκολεύεσθε ἐλᾶτε νὰ ξεχειμωνιάσετε μαζί μου. Θὰ ἐπεξεργασθοῦμε τὸ ὑλικὸ τῆς περιγραφῆς τῆς Ἀττικῆς καὶ τοῦ Μωριᾶ».

Ἀλλὰ ὁ Fauvel δὲν εἶναι ἄνθρωπος τοῦ γραφείου. Θὰ συνεχίση ἀκαταπόνητος τὶς περιοδεῖες καὶ τὶς ἔρευνες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀνακαλύπτει ἀρχαίους τάφους, συγκεντρώνει κτερίσματα καὶ γλυπτὰ κάθε λογῆς, περιπλανιέται σὲ σπήλαια, σὲ ἐρημιές, σὲ γνωστοὺς ἱστορικοὺς χώρους. Μὲ μεγάλη κουστωδία ἐργατῶν ἐνεργεῖ παντοῦ ἀνασκαφές. Στὸ Μαραθώνα πίστεψε πὼς ἀνακάλυψε τὸν τύμβο τῶν Ἀθηναίων. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθή-

---

γιὰ 15.000 λίρες στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου καὶ στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. Σύμβουλος καὶ ἐμπορικὸς πράκτορας τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἦταν ὁ πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα Gropius (*Ε. Πρωτοψάλτη*, Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 64 κ.ἑ.).

1. *Émile Legrand*, ἔνθ. ἀν., σ. 14.
2. Βλ. ἀν., σ. 363 σημ. 1.
3. Ἔνθ ἀν., σ. 14.

να διαμέσου Πεντέλης ἅρπαξε ἕνα ἀρχαῖο γλυπτό: «Τὸ ἔκλεψα», γράφει στὸ ἡμερολόγιό του, «δὲν μποροῦσα ἀλλιῶς νὰ τὸ ἀποχτήσω» [1].

Τὸν ἴδιο χρόνο (1788) ἔχοντας ἐξασφαλίσει ἐλεύθερη εἴσοδο στὴν Ἀκρόπολη μὲ τὸ φιρμάνι ποὺ ἀπέσπασε ὁ πρεσβευτὴς ἀπὸ τὴν Πύλη, κλέβει (ἡ λέξη εἶναι δική του) τρία κομμάτια ἀρχαίας κολώνας ρίχνοντάς τα ἀπὸ τὸ τεῖχος στὸ Ριζόκαστρο, πάνω σὲ ἕνα σωρὸ κοπριά. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ἀποχτήση ἕνα κομμάτι τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς μετόπες τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἅρπαξε καὶ μιὰ ἄλλη μετόπη, ποὺ κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς του, εἶχε καταπέσει ὕστερα ἀπὸ μιὰ θύελλα καὶ εἶχε γίνει τρία κομμάτια [2]. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε στηθῆ σκαλωσιὰ στὸ ναὸ ὕστερα ἀπὸ δωροδοκία τοῦ Τούρκου δισδάρη (τοῦ διοικητῆ τοῦ κάστρου). Τὴν τέχνη εἶχε διδάξει ὁ Μοροζίνι πρὶν ἀπὸ ἕναν ἀκριβῶς αἰώνα.

Ὁ Choiseul-Gouffier ἔχει ἐνθουσιασθῆ μὲ τὸ ζῆλο καὶ τὴν ἐπινοητικότητα ποὺ δείχνει ὁ πράκτοράς του. Εἶναι ἀχόρταγος. Φιλοδοξεῖ νὰ ἀποχτήση ὅλο καὶ περισσότερες ἀρχαιότητες. Ἀξιώνει πότε τὸ ἕνα πότε τὸ ἄλλο μάρμαρο ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀκρόπολης. Οἱ πλοίαρχοι τῆς γαλλικῆς μοίρας τῆς Μεσογείου ἔχουν ἐντολὴ νὰ φορτώσουν τὰ ἀρχαιολογικὰ λάφυρα τοῦ Fauvel, ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ποσειδώνα στὸ Σούνιο, τὸν λέοντα τῶν Μεσογείων κ.ἄ.

«Ἅρπαξε ὅ,τι μπορέσης», γράφει ὁ Choiseul-Gouffier στὸν Fauvel. Μὴν ἀφήνεις καμμιὰ εὐκαιρία γιὰ λαφυραγωγία στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν περιοχή της. Ξεσήκωσε ὅ,τι περνάει ἀπὸ τὸ χέρι σου. Μὴ λυπᾶσαι οὔτε ζωντανοὺς οὔτε πεθαμένους» [3].

Τὸν πιέζει σὲ κάθε γράμμα, τὸν συμβουλεύει πῶς νὰ κολακεύη τὸ βοεβόδα, πῶς νὰ ἐξαγοράζη τὸ δισδάρη, πῶς νὰ ματαιώνη «τὶς ραδιουργίες τοῦ δεσπότη».

Ὁ Fauvel ἀλωνίζει τὴν Ἀττική. Παντοῦ τὸν περιμένουν εὐχάριστες ἐκπλήξεις. Μιὰ γωνία μαρμάρου ποὺ ξεπροβάλλει στὸ χῶμα ἀποτελεῖ προμήνυμα θησαυρῶν. Ἀνασκαλεύει λίγο μὲ τὸ σπαθί του καὶ προστάζει τοὺς ἐργάτες ποὺ τὸν συνοδεύουν στὶς ἀδιάκοπες περιοδεῖες του νὰ ἀρχίσουν τὴν ἀνασκαφή. Βρίσκει τάφους, θαμμένα ἀγάλματα, μνημεῖα, ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Οἱ βαστάζοι μεταφέρουν τὶς ἀρχαιότητες στὸν Πειραιά.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 16.

2. Revue Archéol., 1895, I', 238. Τὸ κομμάτι τῆς ζωφόρου ποὺ ἔκλεψε ὁ Fauvel εἶχε μῆκος 1.80 μ. Ἦταν ἕνα θαυμαστῆς τέχνης ἀνάγλυφο, γράφει ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος *A. L. Millin* (ὑπόμνημα τοῦ Ἔλγιν, ἐκδ. β', σ. 72 - 77). Ἡ ἀξία του εἶχε ὑπολογισθῆ σὲ 8.250 λίρες!

3. Ἐπιστολὴ 14 Φεβρουαρίου 1789. Biblioth. Nation. Paris, Τμ. Χειρογρ. Nouvelles Acquisitions Franç. 1558: Correspondance de Fauvel avec le comte de Choiseul - Gouffier.

Στὶς 9 Φεβρουαρίου 1789 ἁρπάζει μιὰ κολώνα ἀπὸ τὸ Ἐρεχθεῖο, ἕνα σπόνδυλο κι' ἕνα ἐνεπίγραφο βάθρο. Ἀγοράζει μιὰ χάλκινη φιάλη ποὺ βρέθηκε στὰ τοιχώματα τοῦ Παρθενώνα καὶ μεταφέρει ἕνα μικρὸ κίονα ἀπὸ ἀχάτη.

Ἡ πανούκλα τοῦ 1789 τὸν ἀναγκάζει νὰ σταματήση τὸ κυνήγι τῶν ἀρχαιοτήτων. Μπαρκάρει γιὰ τὴν Αἴγυπτο, μεταμφιέζεται σὲ φελλάχο καὶ τρυπώνει μὲ τὴ καμήλα του σὲ ἕνα καραβάνι ποὺ ταξιδεύει γιὰ τὸ Κάϊρο. Παζαρεύει μούμιες, ἀναζητεῖ ἀρχαιότητες.

Ἔρχεται ὅμως ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ Fauvel ἐξοργίζεται γιὰ τὸν ἄχαρο ρόλο του. Ἀγανακτεῖ ποὺ ἐκμεταλλεύονται ἄλλοι τὸ μόχθο του. Βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρεσβευτῆ, τοῦ προμηθεύει ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς, τοῦ προσφέρει ὑλικὸ ἀνεκτίμητο, πληροφορίες γιὰ τὸ ἔργο του, διατρέχει κινδύνους κατὰ τὶς ἀδιάκοπες μετακινήσεις του. Γιὰ ποιὰ ἀπολαυή; Εἶναι πιὰ 35 χρόνων κι' ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ μέλλον του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1789 ὁ Fauvel μὲ δυὸ ἐπιστολὲς πρὸς τὸν πάτρωνά του ἐκφράζει τὰ παράπονα καὶ τὶς ἀμφιβολίες του καὶ ἀξιώνει νὰ ἐργάζεται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ γαλλικοῦ κράτους κι' ὄχι προσωπικὰ τοῦ πρεσβευτῆ, ὥστε νὰ ἀναγνωρισθοῦν κάπως οἱ κόποι του [1].

Θυμᾶται πὼς ἀλώνισε τὸ Μωριὰ γιὰ χάρη τοῦ πρεσβευτῆ καὶ τοῦ ἀββᾶ Barthélemy, τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἀνάχαρση, πὼς συγκέντρωσε μὲ μεγάλους κινδύνους πλούσιο ὑλικό. Κι' ὅλα αὐτὰ χωρὶς καμμιὰ ἀνταπόδοση. Ὁ Barthélemy μάλιστα περιωρίσθηκε νὰ τὸν ἀνταμείψη μὲ μιὰ πρόσκληση σὲ γεῦμα, ὅπου οὔτε τὸν ἄφησε νὰ φάη γιατὶ τὸν βομβάρδιζε μὲ ἐρωτήσεις. Καὶ ὁ Choiseul - Gouffier; Ἐγωϊστής, ἰδιοτελής, ἀλλὰ καὶ φθονερός, προσπαθεῖ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῶν συνεργατῶν του, ἀποφεύγοντας ὅμως ἀκόμα καὶ νὰ ἀναφέρη τὴ συμβολή τους στὸ συλλογικὸ ἔργο.

Τὸ 1790 ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς ἀναθέτει στὸν Fauvel νὰ συνοδέψη τὸ γιό του στὶς ἐκδρομὲς ποὺ ἐπιχειρεῖ στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Αὐτὸ ἦταν. Τὸ ποτήρι ξεχείλισε. Ὁ Fauvel ἀποφασίζει νὰ ἀναζητήση τὴν τύχη του στὴ ρωσικὴ Αὐλή. Ἀλλὰ ὁ πρεσβευτὴς κατορθώνει νὰ τὸν μεταπείση. «Ἡ αὐτοκράτειρα ἔχει ἄλλες ἀσχολίες καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν περιβάλλουν δὲν τρέφουν μεγάλη ἐκτίμηση στὶς τέχνες... Θὰ προσπαθήσω νὰ σὲ τοποθετήσω πλάϊ στὸν πιὸ φημισμένο ἡγεμόνα [2], ποὺ φιλοξενεῖ τοὺς καλλιτέχνες μέσα στὸ ἴδιο τὸ παλάτι του, ποὺ κάθε μέρα τοὺς ἐπισκέπτεται καὶ παρακολουθεῖ τὰ ἔργα τους. Πιστεύω ὅτι ἐκεῖ θὰ πετύχετε...» [3].

Ἔτσι ὁ Fauvel ξαναγυρίζει στὴν ὑπηρεσία τοῦ Choiseul - Gouffier. Ἕνα ἀπροσδόκητο ὡστόσο γεγονὸς θὰ τὸν ἀπαλλάξη ἀπὸ τὴν τυραννικὴ κηδε-

---

1. *Émile Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 20 - 21. Bibl. Nat. Paris, Papiers de Fauvel VIII, 70.

2. Ἐννοεῖ τὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 22 - 23.

μονία τοῦ πρεσβευτῆ. Προσηλωμένος ὁ Choiseul - Gouffier στὸ παλαιὸ καθεστὼς ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίση τὴν Ἐπανάσταση, μ' ὅλο ποὺ τοῦ προσφέρει τὴν πρεσβεία τοῦ Λονδίνου, καὶ καταφεύγει στὴν Αἰκατερίνη. Ὁ ἀκούραστος ταξιδιώτης Fauvel, ὁ προικισμένος ἀρχαιοκυνηγός, ἀπόμεινε μετέωρος, μόνος, ἀλλὰ ἐλεύθερος. Θὰ ἐπιχειρήση μιὰ ἑπτάμηνη ἀρχαιολογικὴ περιοδεία στὴ Μακεδονία καὶ στὶς Σποράδες καὶ θὰ καταλήξη στὴν Ἀθήνα ὅπου θὰ παραμείνη ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα.

Πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα ἦταν ὁ Γάσπαρης. Ἡ Ἐπανάσταση εἶχε κι' ἐδῶ τοὺς ἀντικτύπους της, μ' ὅλο ποὺ τὰ μέλη τῆς γαλλικῆς παροικίας ἦταν ὅλα ὅλα ἐννέα ἄτομα. Στὶς 4 Μαΐου 1793, ὁ πρόξενος ὁρκίζεται πίστη στὴ Δημοκρατία καὶ ἀναφέρει ὅτι ἄλλαξε τὸ θυρεὸ τῆς πόρτας τοῦ σπιτιοῦ του, τὰ κουμπιὰ τῆς στολῆς του, τὴ σφραγίδα τοῦ προξενείου. Πάνω στὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ του τοποθέτησε ἕνα ἀνάγλυφο τῆς ἐλευθερίας μὲ τὸ σκοῦφο τῆς Δημοκρατίας[1].

Ὁ Fauvel ἐρωτοτροπεῖ μὲ τὸ νέο καθεστώς, ἀλλὰ ἀποφεύγει τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα. Οἰκονομικὰ προβλήματα δὲν ἀντιμετωπίζει πιά. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀρχαιολογικῶν συναλλαγῶν του ἀπόχτησε περιουσία. Ὁ φίλος του ἀρχαιολόγος καὶ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Σμύρνη Cousinery τοῦ γράφει τὸν Νοέμβριο τοῦ 1794: «Ἔχεις τὰ μέσα νὰ ζήσης καὶ τὸν τρόπο νὰ ἀποχτήσης μιὰ μέρα μεγαλύτερη περιουσία».

Πραγματικὰ ὁ Fauvel μεταβάλλεται σὲ φοβερὸ τοκογλύφο. Δανείζει τὰ καπιτάλια του μὲ μεγάλο διάφορο στοὺς Ἀθηναίους καὶ κυρίως στὰ μοναστήρια, ποὺ εἶχαν φθάσει σὲ ἀπόγνωση κατὰ τὴν περίοδο τῆς τυραννίας τοῦ Ἀλῆ Χασεκῆ. Χωρὶς ἀφεντικὰ πιὰ ἐπιδίδεται στὴν κερδοφόρο ἀρχαιοκαπηλία[2]. Ἐμπορεύεται κάθε λογῆς ἀρχαιότητες. Ἀγοράζει παλαιὰ μετάλλια καὶ νομίσματα. Δὲν διστάζει μπροστὰ σὲ καμμιὰ τυχοδιωκτικὴ ἐπιχείρηση. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀδιαφορεῖ ὁλότελα, ζῆ σὰν Τοῦρκος καὶ σκέπτεται ἀποκλειστικὰ τὰ συμφέροντά του[3].

---

1. Τὸ εἶδε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Hobhouse ποὺ συνώδευε τὸν Μπάϋρον στὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα (Journey, 299).

2. *Émile Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 27 - 28.

3. Ὁ Fauvel ἦταν ὁ μεγάλος προμηθευτὴς τῶν εὐρωπαϊκῶν μουσείων μὲ ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Στὴν ἀλληλογραφία του ὑπάρχει συμφωνητικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ὅτι πούλησε στὸ διευθυντὴ τοῦ Βασιλικοῦ Μουσείου τῆς Γαλλίας κόμη Forbin δεκατρία ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἐξαιρετικῆς τέχνης (Papiers Fauvel, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων, τ. Δ'). Ἡ κατοικία του στὴν Ἀθήνα ἦταν κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἔκθεση - ἀποθήκη ἀρχαιοτήτων. Μερικοὶ τὴν ἀποκαλοῦν μουσεῖο ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦσε ἐμπορικὸ κατάστημα ἀρχαιοτήτων (*Sp. Pappas*, La maison de M. Fauvel, Messager d' Athènes, 10, 11 Ὀκτωβρίου 1929). Τὸ ἐμπόριο λαδιοῦ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κερδοσκοπικὲς ἐπιχειρήσεις του. Στὸν Πειραιά, κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη - Σπυρίδωνα,

Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Choiseul - Gouffier ἀνοίγει νέους δρόμους στὸν Fauvel. Τώρα μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήση τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις γιὰ λογαριασμό του. Στέλνει ὑπομνήματα στὸ Παρίσι ἐκθέτοντας τὶς ἐπιτυχίες του καὶ τὰ σχέδιά του. Ἡ ὑποδοχὴ εἶναι λαμπρή. Ὁ Fauvel ἐξασφαλίζει ἐξουσιοδότηση γιὰ ἀνασκαφὲς στὴν Ὀλυμπία καὶ κυρίως ἐπιχορηγήσεις. Τὸ ὄνειρό του εἶναι νὰ δημοσιεύση ἕνα δικό του χρονικὸ γιὰ τὶς περιηγήσεις του, ἕνα «Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα». Ἀλλὰ πάντοτε ἀναβάλλει. Οἱ ἀντίπαλοί του θὰ τὸν κατηγορήσουν ὅτι δὲν ἔχει τὰ ἀναγκαῖα πνευματικὰ ἐφόδια γιὰ νὰ ἐπιχειρήση ἕνα τέτοιο ἔργο.

Στὸ μεταξὺ ἡ δράση του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γίνεται γνωστὴ στὴ Γαλλία. Ὁ Casimir Rostan, μέλος ἀργότερα τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μασσαλίας, «ἕνας ἀπὸ τοὺς Γάλλους ποὺ ἦρθαν στὰ Ἑπτάνησα γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια», προτείνει στὸν Fauvel συνεργασία γιὰ τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἐπιβλητικοῦ λευκώματος γιὰ τὴν Ἑλλάδα. «Θὰ περιλαμβάνη τὴν ἀρχαία γεωγραφία τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα, ἀκόμα καὶ τὴ φυσική της ἱστορία. Μόνος σας εἶναι ἀδύνατο νὰ πραγματοποιήσετε ἕνα τέτοιο μεγαλειῶδες ἔργο. Ἰδοὺ πῶς γεννήθηκε ἡ ἰδέα μου: Ὅλοι οἱ περιηγητές, Ἄγγλοι, Γάλλοι, Σουηδοί, κ.λπ. ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐκμεταλλεύονται τὶς γνώσεις, τὶς πληροφορίες καὶ τὶς ἀνακαλύψεις σας καὶ ὕστερα τὶς δημοσιεύουν χωρὶς νὰ ἀναφέρουν οὔτε τὸ ὄνομά σας. Ἔπειτα τί θὰ γίνη ἂν πεθάνετε στὴν Ἀθήνα; Ὅλα τὰ πλούτη σας θὰ σκορπιστοῦν στοὺς τέσσερες ἀνέμους καὶ θ' ἀποδειχθῆ μάταιος ὁ μόχθος μιᾶς ζωῆς. Ἐλᾶτε ἀμέσως νὰ μὲ βρῆτε. Ἐλπίζω νὰ πετύχω σημαντικὴ κρατικὴ ἐπιχορήγηση γιὰ τὸ ἔργο μας».

Τὸ 1797 ἐνεργεῖ κατάσχεση 24 κιβωτίων μὲ ἀρχαιότητες τοῦ Choiseul-Gouffier γιὰ νὰ καλύψη τὶς ὀφειλὲς τοῦ πρεσβευτῆ. Προτείνει στὴ γαλλικὴ Κυβέρνηση νὰ ἀγοράση τὸ θησαυρό. Ἐγκρίνεται ἡ προσφορά, παίρνει καὶ ἕνα ἔγγραφο ποὺ τὸν ἀναγνωρίζει μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου Τεχνῶν.

Ἦταν ἡ μεγάλη στιγμὴ γιὰ τὸν Fauvel. Ἡ τύχη τοῦ χαμογέλασε. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸ σχέδιο τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ὀλυμπία, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ σχέδιο ἐπιστροφῆς στὴ Γαλλία. Ὅλα ὅμως γκρεμίστηκαν ξαφνικά. Ξέσπασε ὁ πόλεμος στὴν Ἀνατολή. Ἡ γαλλικὴ στρατιὰ ἀποβιβάσθηκε στὴν Αἴγυπτο. Συλλαμβάνονται ὅλοι οἱ Γάλλοι τῆς Ἀθήνας. Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Fauvel. Ὁ βοεβόδας δημεύει τὶς περιουσίες, ἐκβιάζει. Ὁ Fauvel ἔχει γερὸ κομπόδεμα, ἀλλὰ καθὼς εἶναι φιλάργυρος προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγη τὰ λύτρα, παριστάνει τὸν πάμπτωχο. Τελικὰ θὰ πληρώση. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀπροσδόκητη περι-

---

ὑπῆρχε ἀποθήκη λαδιοῦ τοῦ Fauvel (*Ε. Γ. Πρωτοψάλτη*, Ἱστορικὰ ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, Ἐν Ἀθήναις, σ. 67 σημ. 1).

πέτεια θὰ χάση τὰ πάντα. Τὶς ἀρχαιολογικὲς συλλογές του, τὰ πολύτιμα σχέδια τῶν μνημείων, τοὺς χάρτες, τὶς σημειώσεις, τοὺς πίνακες.

Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ χειρότερα. Ἔρχεται διαταγὴ νὰ μεταφερθοῦν οἱ κρατούμενοι στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ μεταγωγὴ καταγράφεται σὲ κατάστιχο Ἀθηναίου τῆς ἐποχῆς: «1801, Ἰουνίου 23 Κυριακή. Ἦλθε φιρμάνι διὰ τοὺς Φραντζέζους νὰ πᾶνε εἰς τὴν Μπόλη καὶ τοὺς ἀλικόντισε εἰς τὰ χαρέμια μέσα χάψη. Εἰς τὸ ἔτος Ἰουλίου 10 Τετράδη ἡ ὥρα εἰς τὰς 5, τοὺς ἐμπαρκάρανε εἰς τὸ καΐκι τοῦ Δαμιανοῦ καὶ τοὺς στέλνουν στὴν Μπόλη, τὸν Κόνσολο Γάσπαρη, τὴ μαντάμα, τὸν μουσιοῦ Ρώκ, τὸν Μουσαντρέα (Μπερτροὺδ) καὶ τὰς δύο Μουσουκεράδες (τὶς Καϋράκ), τὸν Πιέρο (Γάσπαρη) καὶ Φωβέλ. Καλό τους κατευόδιο» [1].

Πέντε μῆνες ἀργότερα ἀποφυλακίζεται καὶ ἐπιστρέφει στὴν πατρίδα του, μὲ ἕνα ρωσικὸ καράβι. Γιὰ νὰ ταξιδέψη ἀπὸ τὴν Τουλὼν στὸ Παρίσι δανείστηκε ἀπὸ τὸν ἔπαρχο. Ἡ εἴδηση τῆς ἐπιστροφῆς του δημοσιεύθηκε σὲ μιὰ παρισινὴ ἐπιθεώρηση. «Ὁ πολίτης Fauvel, ζωγράφος, ποὺ ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα σχεδιάζοντας τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἔφθασε στὸ Παρίσι τὸν μήνα Nivose, ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ δύο χρόνων στὶς φυλακὲς τῆς Πόλης» [2].

Ὁ πόλεμος τὸν εἶχε ἀφανίσει οἰκονομικά. Στὴ Γαλλία ἦταν δύσκολη ἡ ἐξεύρεση πόρων. Ἕνα διάστημα τὸν χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν κατάταξη ἑνὸς φορτίου ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε στείλει ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ Choiseul-Gouffier καὶ εἶχε κατασχεθῆ στὴ Μασσαλία ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ καθεστώς. Ὁ ἄλλοτε πρεσβευτὴς εἶχε κιόλας συμφιλιωθῆ μὲ τὸν Βοναπάρτη καὶ ξαναγύρισε ἀπὸ τὴ Ρωσία στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἐπανακτήση τὴν περιουσία του. Μεγάλο δίλημμα γιὰ τὸν Fauvel. Νὰ ξαναζητήση τὴν προστασία τοῦ παλιοῦ δυνάστη του γιὰ νὰ ξαναπέση καὶ πάλι στὴν ἀφάνεια προσφέροντας ἀνώνυμα τοὺς καρποὺς τῶν μόχθων του στὸ συγγραφέα τοῦ «Ταξιδιοῦ»;

Ὁ Fauvel καταλαβαίνει πὼς στὴ Γαλλία δὲν ὑπάρχουν πιὰ περιθώρια γιὰ δράση. Ὁ δικός του κόσμος εἶναι ἡ Ἑλλάδα. Πρέπει νὰ ἐπιστρέψη στὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες.

Ἀπευθύνεται στὸν Πρῶτο Ὕπατο καὶ τοῦ ὑπενθυμίζει πὼς οἱ Ἄγγλοι καραδοκοῦν:

«Σᾶς προτείνω καὶ πάλι», γράφει στὸ ὑπόμνημά του, «νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ σχέδιο ἀνασκαφῶν στὴν Ὀλυμπία, γιατὶ φοβᾶμαι πὼς θὰ μᾶς προλάβουν οἱ Ἄγγλοι. Βρίσκονται δυὸ χρόνια τώρα στὴν Ἀθήνα καὶ γνωρίζουν καλὰ τὶς προετοιμασίες καὶ τὰ διαβήματά μου γιὰ τὴν Ὀλυμπία» [3].

---

1. *Δ. Καμπούρογλου*, Λουδοβῖκος Φωβέλ, ὁ καλλιτέχνης ἀρχαιοδίφης, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1923, σ. 385 κ. ἑ.
2. Magasin Encyclopédique, τ. Ε', σ. 244.
3. Bibl. Nat., Papiers Fauvel, τ. H² fo 40.

Ὑποβάλλει καὶ μιὰ ἄλλη πρόταση: «Ἂν ἡ Κυβέρνηση κρίνη ἀναγκαία τὴν ἀποστολή μου στὴν Ἑλλάδα θὰ προτείνω τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μαρμάρων τοῦ Πεντελικοῦ. Ἔχω ἐξετάσει τὰ νταμάρια καὶ φρονῶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ μεταφερθοῦν μάρμαρα μὲ ἁμάξια στὸν Πειραιὰ καὶ νὰ φορτωθοῦν στὶς φρεγάτες τῆς Δημοκρατίας. Θὰ πρότεινα νὰ χρησιμοποιηθοῦν αὐτὰ τὰ μάρμαρα γιὰ νὰ φιλοτεχνηθοῦν ἀντίγραφα τῶν γύψινων προπλασμάτων τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ Φειδία ποὺ ἔχω προετοιμάσει».

Ἀλλὰ τὰ σχέδια τοῦ Fauvel δὲν βρίσκουν καμμιὰ ἀπήχηση στὴν Κυβέρνηση. Δὲν θὰ ἐξασφαλίση τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ ποὺ ὠνειρευόταν. Θὰ πετύχη ὅμως, χάρη στὴ μεσολάβηση τοῦ Lechevalier, ἄλλοτε γραμματικοῦ τοῦ Choiseul - Gouffier στὸν Ταλλεϋράνδο, τὴ θέση τοῦ ὑποπρόξενου τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα. Ὁ δυστυχὴς Γάσπαρης, ποὺ ἐπὶ σαράντα ὁλόκληρα χρόνια ὑπηρετοῦσε τὴ Γαλλία ὡς ἄμισθος πρόξενος στὴν Ἀθήνα, ἐγκαταλείπεται μὲ βάναυσο τρόπο. Κι' ἂς εἶχε προσχωρήσει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ στὴν Ἐπανάσταση, κι' ἂς φόρεσε θαρραλέα τὸ σκοῦφο τῆς Δημοκρατίας.

Ὁ Fauvel μπαρκάρει στὴ Μασσαλία γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν Ἑλλάδα. Ναυαγεῖ ὅμως στὸ Ταίναρο καὶ αἰχμαλωτίζεται ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Τελικὰ θὰ φθάση τὸ 1803 στὴν Ἀθήνα, ὅπου θὰ ἀσκήση τὰ προξενικά του καθήκοντα ὣς τὸ Εἰκοσιένα [1]. Ἀλλὰ ἡ γαλλικὴ ἐπιρροὴ ἔχει ἐξασθενίσει ὕστερα ἀπὸ τὶς πολεμικὲς ἀτυχίες στὴν Ἀνατολή. Ἡ πρωτοβουλία τῶν ἁρπαγῶν τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν θὰ περάση σὲ ἀγγλικὰ χέρια. Τὸν Choiseul - Gouffier θὰ διαδεχθῆ ὁ Ἔλγιν.

---

1. Σχετικὰ μὲ τὸ βίο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Fauvel βλ. *Émile Legrand,* Biographie de Fauvel, Revue Archéologique, τ. 30 (1897), σ. 41 κ.ἑ. καὶ τ. 31 (1897), σ. 94 κ.ἑ. Ἐπίσης *Δ. Καμπούρογλου,* Ὁ πρόξενος Φωβέλ, Ἡμ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1923, σ. 385 - 400 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Λουδοβῖκος Φωβέλ, ὁ καλλιτέχνης ἀρχαιοδίφης, Ἡμ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1929, σ. 233 - 258.

ΑΓΡΙΟΣ ΠΟΘΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ (1785)

Ο ΝΕΑΡΟΣ Ἄγγλος γιατρὸς J. Griffiths — θὰ γίνη μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἰατρικῆς Ἑταιρίας τοῦ Ἐδιμβούργου — κατεχόταν, ὅπως ἐξομολογεῖται ὁ ἴδιος, ἀπὸ μιά «ἀκατανίκητη ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθῆ μακρινὲς καὶ ἄγνωστες χῶρες». Ἕνας παιδικὸς φίλος, καπετάνιος σὲ καράβι ποὺ ταξίδευε στὴ Μεσόγειο, τοῦ πρόσφερε τὴν εὐκαιρία τῆς περιπόθητης γνωριμιᾶς μὲ τὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς. Μπαρκάρησε, καὶ τὸ μεσοκαλόκαιρο τοῦ 1785 βρισκόταν στὴ Σμύρνη.

Σάστισε ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν Ἄγγλων ἐμπόρων. «Τέτοια εὐμάρεια οὔτε στὴ Βρεταννία δὲν βρίσκεις». Οἱ περισσότεροι, γράφει ὁ Griffiths στὸ χρονικό του[1], παντρεύονταν πανέμορφες Ἑλληνίδες [2].

«Αὐτὲς οἱ κυρίες ἐξακολουθοῦν καὶ μετὰ τὸ γάμο τους νὰ φοροῦν τὴν ἐθνική τους ἐνδυμασία, μακριὰ βελούδινα ἢ μεταξωτὰ πανωφόρια φοδραρισμένα τὸ χειμώνα μὲ γουναρικὰ καὶ φαρδειὰ σαλβάρια ὡς τοὺς ἀστραγάλους. Τὰ μαλλιά τους, πλεγμένα σὲ πολλὲς πλεξίδες, πέφτουν στὴ ράχη ἢ δένονται γύρω γύρω στὸ κορφοκέφαλό τους. Μιὰ κεντημένη ζώνη μὲ χρυσὰ ἢ ἀσημένια θηλυκωτήρια σφίγγει τὴ μέση. Ὅλες σχεδὸν φοροῦν κίτρινες παντοῦφλες» [3].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν ἀμετακίνητη προσήλωση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας.

«Οἱ κάθε λογῆς ἐξευτελισμοί, ποὺ δέχονται καθημερινὰ ἀπὸ τὸν Τοῦρκο δυνάστη, τοὺς ὠθοῦν σὲ ἀπελπισμένους ἀγῶνες γιὰ τὴ χειραφέτησή τους καὶ τὴν ἀνάκτηση τῶν ἀδιαφιλονίκητων δικαιωμάτων τους. Ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους ἄντρες μεγάλων ἱκανοτήτων, ποὺ ἔχουν συνείδηση τοῦ δυναμισμοῦ τῶν συμπατριωτῶν τους καὶ εἶναι φλογεροὶ πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ἄντρες βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Οἱ πλούσιες οἰκογένειες τοῦ Φαναριοῦ ἔχουν θαμπωθῆ ἀπὸ τὶς εὔνοιες καὶ τὶς παροχὲς τῶν σουλτάνων καὶ κολακεύονται ἀπὸ μερικὲς ἀσήμαντες διακρίσεις ποὺ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ μοιάζουν στὰ ἤθη καὶ στὴν ἐμφάνιση μὲ τοὺς προνομιούχους μουσουλμάνους. Οἱ κάτοικοι τῆς Στερεᾶς καὶ τοῦ Μωριᾶ καὶ πολλῶν νησιῶν εἶναι γενναῖοι, τολμηροὶ καὶ ὑψηλόφρονες. Ἔχουν τὰ μέσα νὰ ἐξοπλισθοῦν καὶ νὰ

---

1. Travel in Europe, Asia Minor and Arabia. By *J. Griffiths*, M. D., member of the Royal Medical Society of Edinburgh and of several foreign literary societies London 1805.

2. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς Γάλλους ἐμπόρους ἀπὸ τὰ μέσα καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ὅλοι παντρεύονταν Ἑλληνίδες. Βλ. κεφ. «Οἰκονομικὰ τὰ αἴτια τῆς τουρκικῆς παρακμῆς».

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 42.

δημιουργήσουν ἀξιόμαχες δυνάμεις. Κι' ὅλο ζυγώνει ὁ καιρὸς νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία»[1].

Σ' ἕνα νησόπουλο τῶν Δαρδανελλίων, τὴν Avezza (;), θὰ χαρῆ τὴν πατροπαράδοτη ἑλληνικὴ φιλοξενία. Ἡ συντροφιὰ τοῦ περιηγητῆ θὰ καταλύση στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ. «Μᾶς πρόσφερε τουλάχιστον δεκαέξη διαφορετικὰ φαγητά. Ρύζι, ψάρι, πουλερικό, ἀρνί, χόρτα διαδέχονταν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο. Στὰ ἐνδιάμεσα προσφερόταν ἕνα ποτήρι λικὲρ ἢ κρασί. Χρησιμοποιούσαμε ξύλινα πηρούνια καὶ τρώγαμε ἀπὸ τοὺς δίσκους γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν πιάτα. Στὸ τέλος ὁ οἰκοδεσπότης μᾶς κάλεσε νὰ πιοῦμε ἀκόμα ἕνα ποτήρι. Τὸ ἤπιαμε καὶ ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμά του πετάξαμε τὰ ποτήρια πίσω, θρυμματίζοντάς τα [2]. Τὸ γεῦμα τελείωσε μὲ καφὲ καὶ γλυκίσματα. Ὕστερα ὁ Ἕλληνας προεστὸς μᾶς συνώδεψε στὸ καράβι καὶ μᾶς ἀποχαιρέτησε μὲ συγκίνηση ἐκφράζοντας τὶς πιὸ ἐγκάρδιες εὐχὲς γιὰ τὴ μελλοντικὴ εὐτυχία μας» [3].

Ἡ λαχτάρα τοῦ ξεσκλαβωμοῦ ἦταν ἔκδηλη στὴ συζήτηση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ γεύματος. «Πρέπει νὰ ἀλλάξη ἡ κατάσταση», ἔλεγε καὶ ξανάλεγε ὁ Ἕλληνας. «Τὰ χτήματά του θὰ μποροῦσαν νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία. Ἀλλὰ τὰ βαρειὰ δοσίματα καὶ ὁ τρόμος τῆς ἁρπαγῆς καὶ τῶν διωγμῶν ἔχουν καταστήσει ἄκαρπες τὶς προσπάθειές του καὶ δηλητηριάζουν κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς του» [4].

Στὴ Μυτιλήνη ναυπηγικὸς πυρετός. Στοὺς ταρσανάδες της κατασκευάζονταν — χάρη στὴν ἀφθονία ξυλείας τοῦ νησιοῦ — τὰ περισσότερα τουρκικὰ καράβια. Ἡ διοίκηση τοῦ νησιοῦ βρισκόταν στὰ χέρια ἑνὸς ἀγᾶ, τοποτηρητὴ τοῦ πασᾶ τῆς Σμύρνης. Ἡ ἐπίσκεψη στὸν Τοῦρκο ἄρχοντα ἦταν καθιερωμένη γιὰ κάθε ξένο. Ἀλλὰ ὁ Griffiths τὴν ἀπέφυγε. Ἤξερε τί τὸν περίμενε:

«Τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια σ' ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία: Κὲς - κὲς ἄκ; (εἴ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 122.

2. Ὁ θρυμματισμὸς ποτηριῶν, πιάτων καὶ κάθε λογῆς ἀγγείων ἀποτελεῖ παλαιὸ ἑλληνικὸ ἔθιμο. Τὸ βρίσκουμε στοὺς ἀρραβῶνες, στοὺς γάμους καὶ στὴν τελευτή, καθὼς καὶ στὰ συμπόσια καὶ σὲ διάφορες θρησκευτικὲς γιορτές. Μὲ τὸν θρυμματισμὸ τῶν ἀγγείων πίστευαν πὼς ἔδιωχναν τὸ κακό. «Ἔσπανε κανεὶς ποτήρι ἢ ἄλλο τίποτε, πήγαινε κι' ἔφευγε τὸ κακό» (*Ἐλπ. Σαραντῆ - Σταμούλη*, Προλήψεις Θράκης, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 177, 321). Στὴ Σαμαρίνα ἡ νύφη ἔπαιρνε ἕνα ποτήρι γεμάτο κρασί, ἔβρεχε τὰ χείλη καὶ τὸ θρυμμάτιζε πετώντας το πίσω (*Στέργ. Παπαγεωργίου*, Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Σαμαρίνῃ, Λαογρ., τ. Β' (1910), σ. 440 - 441). Στὴν Κύπρο, τὴν Τρίτη τοῦ γάμου, κατὰ τὴ διάρκεια γλεντιοῦ καὶ καθὼς χόρευε τὸ ἀντρόγυνο ἔσπαγαν πιάτα καὶ ποτήρια «γιὰ γούρι» (*Ἰ. Χατζηγιάγκου*, Λαογραφικὰ σύμμεικτα ἐκ Κυθρέας Κύπρου, Λαογρ., τ. ΙΖ' (1957 - 58), σ. 267). Στὴ Μάνη θρυμμάτιζαν τὸ πιάτο ὅπου οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι εἶχαν ἀποθέσει τὰ χρηματικὰ δῶρα τῆς νύφης (*Ἀναργ. Κουτσιλιέρη*, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, Λαογρ., τ. Θ' (1960 - 61), σ. 164).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 212.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 213.

σαστε εὐτυχεῖς;), καφέ, τσιμπούκι, γλυκά, ροδόνερο, ἡ πρέζα τοῦ οἰκοδεσπότη καὶ καμμιὰ ἠλίθια ἐρώτηση γιὰ τὴ χώρα τῶν ἀπίστων» [1].

Τελευταῖος σταθμὸς τὰ Ψαρά, ὅπου παρὰ λίγο νὰ ναυαγήση τὸ καράβι. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ κάπου 1.500 ψυχές. Στὴν πλατεῖα τοῦ χωριοῦ εἶχε χτισθῆ μιὰ προσωρινὴ κατοικία γιὰ τοὺς Τούρκους ποὺ ἦρθαν νὰ εἰσπράξουν τὸν κεφαλικὸ φόρο.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βρῆκε ἕνα Γάλλο γιατρὸ μόνιμα ἐγκατεστημένο στὰ Ψαρά. «Μοῦ εἶπε ὅτι ὁ πονόματος καὶ εἰδικὰ ἡ fistula lacrymalis εἶναι ἡ κυριώτερη ἀρρώστια ποὺ ταλαιπωρεῖ τοὺς κατοίκους. Δὲν εἶχε διόλου ἐργαλεῖα γιὰ χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις. Ὅλα ὅλα τὰ ἰατρικά του ἐφόδια ἦταν μερικὰ καθαρτικά, κινίνο, κολύρια καὶ ὄπιο».

Τελευταῖος σταθμὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Griffiths στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἡ Χίος. Πληροφορήθηκε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν 100.000 ψυχές, ἀλλὰ θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸ ὑπερβολικό.

Στὴ λιθόχτιστη πρωτεύουσα ἐπικρατοῦσε ἀτμόσφαιρα εὐμάρειας καὶ ἀνέσεων ἀσυνήθιστων στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ μόνο μειονέκτημα οἱ στενοὶ δρόμοι.

Ἀλλὰ ὁ κάμπος, ἀπὸ τὴν πόλη ὣς τὴν ἀκτή, «ἀποτελεῖ ἕνα ἐναλλασσόμενο πανέμορφο σκηνικό. Τὰ περιβόλια καὶ τὰ ἐξοχικὰ σπίτια τῶν πλούσιων Ἑλλήνων ποὺ προβάλλουν κάθε τόσο, εἶναι τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῶν πυκνοκατοικημένων χωριῶν. Σ' αὐτὰ τὰ χωριὰ ἀνθοῦν οἱ βιοτεχνίες τῶν μπροκὰρ καὶ ἄλλων μεταξωτῶν ἢ μπαμπακερῶν ὑφασμάτων».

Γυναῖκες καὶ κορίτσια μασοῦσαν παντοῦ μαστίχι. «Ἀπὸ τὶς ὄμορφες σειρὲς μαργαριταριῶν ποὺ στολίζουν τὸ στόμα τους, καταλαβαίνει κανεὶς πὼς τὸ μαστίχι εἶναι ὁ θαυματουργὸς προστάτης τῶν δοντιῶν».

Μεγάλος ἀριθμὸς γυναικῶν μιλοῦσε τὴ «φράγκικη γλῶσσα» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 234.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 236 κ.ἑ.

ΜΙΑ ΑΓΓΛΙΔΑ ΠΕΡΙΗΓΗΤΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (1786)

ΜΙΑ ΠΛΟΥΣΙΑ Ἀγγλίδα ἀριστοκράτισσα, ἡ Elisabeth Craven, πραγματοποιεῖ τὸ 1786 ἕνα τολμηρὸ καὶ περιπετειῶδες ταξίδι. Διασχίζει ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, περιοδεύει τὴν Κριμαία καὶ φθάνει, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1786, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ ὅπου ἐπιχειρεῖ σύντομη ἐκδρομὴ στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Τὸ χρονικό της[1], σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνονται στὸν μαργκράβο τοῦ Βραδενβούργου, γαμπρὸ τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἐξ αἰτίας τῶν πληροφοριῶν ποὺ παραθέτει γιὰ τοὺς Φαναριῶτες τῆς Πόλης καὶ τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν. Ἡ Craven γνώρισε διαμέσου τῶν Εὐρωπαίων πρεσβευτῶν καὶ κυρίως τοῦ Choiseul-Gouffier δραγουμάνους, ὁσποδάρους καὶ ἔκπτωτους Ἕλληνες ἀξιωματούχους τοῦ ὀθωμανικοῦ Κράτους καὶ κατέγραψε τὶς παρατηρήσεις της γιὰ τὴ δραστηριότητα, τὸν πλουτισμό, τὶς ἴντριγκες, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀγωνίες τους καὶ τὰ βάσανά τους.

«Ἡ Πύλη διορίζει πάντοτε Ἕλληνα ἡγεμόνα στὴ Βλαχία καὶ Μολδαβία. Ἡ θητεία του διαρκεῖ τρία χρόνια καὶ τοῦ ἀποφέρει τεράστια ποσὰ τὰ ὁποῖα φροντίζει νὰ ἐπενδύση σὲ σπίτια καὶ περιβόλια στὴν περιοχὴ τῆς Πόλης. Ὅσοι ἔχουν διατελέσει πρίγκιπες στὴ Βλαχία καὶ Μολδαβία εἶναι σχεδὸν σίγουροι πὼς δὲν θὰ ἔχουν τὴν τύχη νὰ πεθάνουν στὴν κλίνη τους, γιατὶ ὅλοι σχεδὸν ἀποκεφαλίζονται[2]. Ὡστόσο, μ᾽ ὅλο ποὺ γνωρίζουν τὴ φριχτὴ τύχη ποὺ τοὺς περιμένει δὲν ἀποθαρρύνονται. Προτιμοῦν νὰ ζήσουν τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς τους στὴν πρωτεύουσα[3], μέσα στὶς μηχανορραφίες καὶ στὸν ἀδιάκοπο τρόμο. Προ-

---

1. A journey through the Crimea to Constantinople, in a series of letters from ... *Elisabeth Lady Craven* to ... the margrave of Brandebourg, Anspach and Bareith, written in the year 1786, London 1789. Τὰ ἀποσπάσματα, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ὁδοιπορικοῦ: Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786. Par *Miladi Craven*. Traduit de l'Anglois. Ἀ Londres 1789.

2. Πραγματικὰ οἱ Φαναριῶτες ποὺ διεκδικοῦσαν τὰ ἀξιώματα τοῦ ὁσποδάρου τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς δραγουμανίας τῆς Πύλης ἤξεραν ὅτι ἔπαιζαν κορώνα γράμματα τὸ κεφάλι τους. Ἀλλὰ τὸν τρόμο τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ κατανικοῦσε ἡ ἀρχομανία καὶ ἡ ἀκόρεστη δίψα γρήγορου πλουτισμοῦ. Ὅταν τὸ 1769 ἀποκεφαλίσθηκε ὁ Νικόλαος Σοῦτσος, μέγας Δραγουμάνος τῆς Πύλης (δέκα χρόνια πρὶν εἶχε ἐκτελεσθῆ ὁ ἀδερφός του Ἰωάννης), ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Hammer, φίλος τῆς οἰκογένειας, πῆγε νὰ συλλυπηθῆ τὴ μάνα τους. Τῆς εὐχήθηκε, παρηγορώντας την, νὰ ἔχουν καλύτερη τύχη τὰ δυὸ παιδιὰ ποὺ τῆς ἀπόμειναν (Δημήτριος καὶ Μιχαήλ). Ἀλλὰ ἡ φοβερὴ Φαναριώτισσα τοῦ ἀπάντησε μὲ ὀργή: «Γιατί; Καλύτερα νὰ πεθάνη ὁ γιός μου ἔτσι, παρὰ νὰ περιμένη τὸ θάνατο στὸ κρεβάτι του» (Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. le prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787, par comte *d'Hauterive*, Bucarest 1902, σ. 346).

3. Ὄχι στὴν πρωτεύουσα ἀλλὰ στὰ ἐξοχικά τους ἀρχοντικά, στὶς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου. Δὲν ἐπιτρεπόταν στοὺς ἔκπτωτους Φαναριῶτες ὁσποδάρους νὰ ἐγκατασταθοῦν μέσα

σπαθοῦν νὰ κρύψουν ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο τὰ πλούτη τους ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος ἔχει παντοῦ τοὺς σπιούνους του. Ἔτσι, αὐτοὶ οἱ δύστυχοι Ἕλληνες μεταβάλλονται σὲ φυλακισμένους μέσα στὰ ἴδια τὰ ἀρχοντικά τους. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἡ θέα τοῦ Βοσπόρου ἔχει τέτοια γοητεία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀντικαταστήση τὴ μεγαλύτερη εὐτυχία [1].

Ἡ Elisabeth Craven εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς πρεσβείας τὴν ἀναχώρηση τοῦ νέου ὀσποδάρου τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη.

«Ἦταν μιὰ μεγαλόπρεπη τελετή. Ὁ πρίγκιπας περιβαλλόταν ἀπὸ τὴν Αὐλὴ καὶ τὴ σωματοφυλακή του καὶ συνωδευόταν ἀπὸ ἕνα τούρκικο σῶμα γενιτσάρων καὶ μαγείρων. Εἶχαν ὅλοι παραταχθῆ κατὰ δυάδες πάνω σὲ χρυσοστολισμένα ἄλογα [2]. Στὸ νέο ὀσποδάρο ποὺ στεκόταν στὸ κέντρο πρόσφεραν

στὴν πρωτεύουσα, γιατὶ εἶχαν λάβει ἀπὸ τὸ σουλτάνο, κατὰ τὸ διορισμό τους στὴν ἡγεμονία, σημαία μὲ τρεῖς ἀλογοουρές, καὶ σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα, μονάχα ὁ Μεγάλος Βεζύρης, μὲ τρεῖς κι᾿ ἐκεῖνος οὐρές, εἶχε δικαίωμα νὰ κατοικῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Δύο ἀξιωματοῦχοι μὲ τὸν ἴδιο τίτλο δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ κατοικοῦν στὴν ἴδια πόλη.

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 327 - 328. Ὁ Zallony περιγράφει τὴν τακτικὴ καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἐκπτωτου ὀσποδάρου στὸ Βόσπορο: «Κατ᾿ ἀρχὰς ζῆ ἐν αὐτῇ ὅλως μεμονωμένος· βαθεῖα σιωπὴ βασιλεύει εἰς τὰ πέριξ, τὸ πλεῖστον τῶν παραθύρων τῆς κατοικίας αὐτοῦ εἶναι κατακεκλεισμένα, τῶν δὲ ἀνοικτῶν καταβιβασμένα τὰ παραπετάσματα· κατὰ τὴν νύκτα βλέπει τις ὀλίγα φῶτα. Τέλος, τό τε ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῆς οἰκίας ταύτης ἐμφαίνει πένθος καὶ δυστυχίαν. Ὁ Αὐθέντης ὑποτίθεται ὅτι δὲν ἔχει κοινωνίαν μετ᾿ οὐδενός, ἐκτὸς τοῦ ἰατροῦ του καί τινων ἀρχιεπισκόπων. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ζῆν, καταστρέφων πάσας τὰς ὑποψίας, σύρει ἐπ᾿ αὐτοῦ καὶ ἁπάντων τῶν μουσουλμάνων τὴν συμπάθειαν. Ὀσποδάροι τινες ὤθησαν τὴν ὑποκρισίαν αὐτῶν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ μεταχειρισθῶσι χημικὰ μέσα πρὸς λεύκανσιν τοῦ πώγωνος αὐτῶν καὶ τοῦτο διότι οἱ Τοῦρκοι φέρουσι σέβας ἰδιάζον πρὸς τοὺς ἄνδρας οἵτινες ἔχουσι λευκὸν τὸν πώγωνα. Ἀφοῦ τέλος ἀσφαλισθῆ κατὰ πάσης ἀναζητήσεως ὅπως δώση λόγον τῆς διαχειρίσεως τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ, ἐλαττώνει τὰς προφυλάξεις καὶ δὲν διατηρεῖ τόσον αὐστηρὰν φύλαξιν» (*Marc-Philippe Zallony*, Essai sur les Fanariotes, Marseilles 1824, μετάφρ. Βλ. Βαλτινοῦ, Ἀθήνησι 1856, σ. 116).

2. Πανηγυρικὸ ξεκίνημα νέου «πρίγκιπα» ἀπὸ τὴν Πόλη γιὰ τὴν ἕδρα του στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες περιγράφει ὁ Γάλλος γραμματικὸς τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ Φιραρῆ, ὀσποδάρου τῆς Μολδαβίας, ποὺ συνώδεψε τὸν αὐθέντη του κατὰ τὴ μετάβαση στὸ Ἰάσιο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του τὸ 1785. Ἦταν ὁ λόγιος *d' Hauterive* (1754 - 1830) μέλος τῆς συνοδείας τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Choiseul - Gouffier. Τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ γιὰ τὴν πρωτεύουσα τῆς Μολδαβίας ποὺ ἄρχισε στὶς 13 Φεβρουαρίου καὶ κράτησε 27 μέρες ἱστορεῖ ὁ *d' Hauterive* στὸ ἡμερολόγιό του. Πρῶτος σταθμὸς τοῦ καραβανιοῦ τοῦ Μαυροκορδάτου, ὕστερα ἀπὸ τὸ Πέραν, τὸ χωριὸ Ἀϊβάσκιοϊ: «Τὸ βράδυ βρέθηκα ὁλομόναχος, ἀπροετοίμαστος, σὲ μιὰ ἄγνωστη χώρα, στὸ κέντρο ἑνὸς χωριοῦ ποὺ ἀντηχοῦσε ἀπὸ τὸν ὀρυμαγδὸ 400 ἀλόγων, 100 ἁμαξιῶν καὶ 300 στρατιωτῶν» (Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l' hiver de 1785, par le comte *d' Hauterive*, στὸ Mémoire sur l'état ancien et actuel, de la Moldavie présenté à S.A.S. le prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787 par comte *d' Hauterive*, Bucarest 1902, σ. 286). Τελετὴ διορισμοῦ ὀσποδάρου

τρεῖς ἄσπρες ἀλογοουρές, στερεωμένες πάνω σὲ ραβδιὰ καὶ ἕνα εἶδος σκούφου σὰν κράνος[1], ὅλα σύμβολα τοῦ ἀξιώματός του. Ἦταν ἕνας μεσόκοπος, γνωστὸς τοῦ πρεσβευτῆ. Μᾶς εἶδε στὸ παράθυρο καὶ μᾶς χαιρέτησε μὲ μιὰ κίνηση τῆς κεφαλῆς. Ἡ πομπὴ κράτησε πολλὴ ὥρα καὶ δὲν θυμᾶμαι νὰ ἔχω ξαναδῆ τέτοιο μεγαλόπρεπο θέαμα. Αὐτὸς ὁ πρίγκιπας ὀνομάζεται Νικόλαος Morezzind καὶ κατάγεται ἀπὸ τὴ Νάξο. Τὸ σημερινό του ὄνομα δὲν εἶναι τὸ πραγματικό. Τὸ πῆρε γιὰ νὰ εἶναι εὐχάριστος στὴν Πύλη»[2].

περιγράφει ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς ποὺ συνώδεψε ὡς γραμματικὸς τὸν νεοδιορισμένο Μιχαὴλ Σοῦτσο στὴ Βλαχία. Τὸ καββάδι τῆς ἐξουσίας παραδόθηκε στὴ Σούμνα ἢ Σούμλα τῆς ἀνατολικῆς Βουλγαρίας, ὅπου βρισκόταν τὸ στρατόπεδο τοῦ Μεγάλου Βεζύρη. «Κατέβη ὁ ὑψηλ. αὐθ. Μιχάλδοβας (Μιχ. Σοῦτσος) εἰς Πασᾶ Καπισί (ἡ ἕδρα τοῦ Βεζύρη στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ ἐδιωρίσθη νὰ ὑπάγη εἰς τὸ ὀρδί (στρατόπεδο) διὰ ἰφλὰκ βόϊβοδας (ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας) (*Παν. Κοδρικᾶ*, Ἐφημερίδες, ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1963, σ. 44). Ἡ τελετὴ ἔγινε στὶς 14 Αὐγούστου 1791. «Τὸ πουρνὸ περὶ τὴν μίαν ὥραν τῆς ἡμέρας ἐκίνησεν ὁ αὐθ. ἀπὸ Σούμναν μὲ ὅλον του τὸ ἐτπαγί (συνοδεία) ἄνευ παρατάξεως, εἰμὴ μόνον προπορευομένων τεσσάρων ἀρχόντων τοῦ πεγιζαδέ (τοῦ γιοῦ τοῦ μπέη) καὶ τῶν λοιπῶν ἐφεπομένων. Ὁ αὐθ. μὲ νοχάϊκον (ταταρικό) ἄσπρο καλπάκι καὶ τερεκέ (λοφεῖο) καὶ ὁ πεϊζαδὲς μὲ σαμοὺρ καλπάκι καὶ τερεκέ. Ὅλοι μὲ καπότα. Φθάσαντες εἰς τὸ ὀρδί, ἦτον στημένα ὀλίγον μακριὰ τοῦ ὀρδίου δύο τζαδίρια ἀπέχοντα τὸ ἓν τοῦ ἄλλου περίπου τῶν ἑκατὸν πήχεων. Ἐπῆγε λοιπὸν ὁ αὐθ. κατὰ τὸ πρῶτον εἰς τὸ τζαδίρι, ὁποὺ πεζεύσας ἦλθεν ὁ καφτὰν ἀγασῆς (ἱματιοφύλακας τοῦ παλατιοῦ) τοῦ κεχαγιάμπεη (ἐπιτρόπου τοῦ βεζύρη) καὶ προσέφερε τὸ βεζὺρ μεκτουπί (τὸ ἔγγραφο τοῦ Βεζύρη) ὅπερ ἀναγνωσθὲν παρὰ τοῦ διβ· ἐφενδισῆ (τοῦ γραμματικοῦ στὴν Αὐλὴ τῶν Ἡγεμονιῶν) εἰς ἐπήκοον πάντων καὶ ἀμέσως ἐφορέθη ἡ τοῦ ἐπιτρόπου γούνα τῷ Ὕψει του καὶ ἡ τῷ πεϊζαδὲ σταλεῖσα, καὶ ἀμέσως ἐκαβαλλίκευσε τὸ ἄτι τοῦ ἐπιτρόπου καὶ διέβη εἰς σεμσιγέ (ὀμπρέλλα) ὅπου προσέφερεν ὁ ρηθεὶς ἀγὰς φερμάνι καὶ ἀνεγνώσθη εἰς ἐπήκοον πάντων. Εὔγαλε λοιπὸν ὁ αὐθ. τὴν γούναν τοῦ ἐπιτρόπου· ἐφόρεσε μόνος του τὴν καμπανίτζαν (ἀργυρόχρυσο πανωφόρι μὲ σαμουρόγουνα). Κατόπιν ὁ καφτὰν ἀγασὴς διὰ τοῦ διβὰν ἐφένδη ἐφόρεσε τῷ Ὕψει του τὸ σεράσι (ἐπίσημο ἔνδυμα) καὶ τῷ πεϊζαδὲ ὡσαύτως. Καθήσας δὲ ὁ αὐθ. ἐφόρεσε μόνος του τὴν κούκαν (πυραμιδοειδὲς κάλυμμα κεφαλῆς), καὶ ἀμέσως τῷ διβ. ἐφενδεσῆ γούνα καὶ τῷ καφτ. ἀγασῆ καὶ ὅλους τοὺς λοιποὺς καββάδια (καφτάνια). Ἔπειτα παραλαβὼν τὰ τούγια (ἀλογοουρές, σύμβολα τῆς ἐξουσίας), ἅπερ προσέφερε ὁ ἀγάς, καὶ φιλήσας ἐστήθησαν, καὶ εὐθὺς ἄρχισεν ὁ μεκτερχανάς (στρατιωτικὴ μπάντα)καὶ τὸ ἀλάγι (πομπή) καὶ οὕτω μὲ ἀλάγι διήλθομεν διὰ μέσου τοῦ ὀτακίου (σκηνῆς) τοῦ καϊμεκέμη (τοποτηρητῆ τοῦ σουλτάνου) ὅστις ἐκάθητο ἔχων δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ πλῆθος Τούρκων· ἐπροσκύνησε λοιπὸν ὁ αὐθ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλογον δὶς ἀνὰ τρεῖς τεμενάδες ὑποκλινεῖς» (ἔνθ' ἀν., σ. 61 - 62).

1. «Ἡ Πύλη τὸν ἐπενδύει εἶδος τι βασιλικῆς τιάρας, τουρκιστὶ λεγομένης κούκα» (*Zallony*, ἔνθ' ἀν., σ. 43 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 328 - 329. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Μαυρογένη, δραγουμάνο τοῦ Στόλου. Ὑπῆρξε ὁ μοναδικὸς δραγουμάνος τοῦ Στόλου ποὺ κατέλαβε τὸν ἡγεμονικὸ θρόνο χωρὶς νὰ διατελέση Μέγας Δραγουμάνος τῆς Πύλης. Ἡ ἀνάρρησή του ἔγινε κάτω ἀπὸ δραματικὲς συνθῆκες. Δὲν ἦταν γόνος παλαιᾶς καὶ γνήσιας φαναριώτικης οἰκογένειας καὶ γι' αὐτὸ ἀντιμετώπισε ἀντιδράσεις σκληρές (*Βασ. Σφυρόερα*, Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ στόλου, Ἀθῆναι 1965, σ. 28). Ἱστορεῖ ὁ *Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης*:«Ὁ καπιτὰν - πασὰς ἐζήτησε (τὸ 1885) παρὰ τοῦ ἄνακτος νὰ κάμη ἡγεμόνα Βλαχίας τὸν δραγουμάνο του

Ἡ Ἀγγλίδα περιηγήτρια θὰ ἐκφράση στὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας Choiseul - Gouffier τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἕνα ταξίδι στὴν Ἑλλάδα. Πρόθυμος ἐκεῖνος

Νικόλαον Μαυρογένην, καὶ ἔλαβε περὶ τούτου καὶ χάττι τοῦ βασιλέως· ὅπερ ἰδὼν ὁ βεζύρης (ὁ Χαλὴλ πασάς) καὶ ὁ κεχαγιάμπεης Ναζίφ-ἐφένδης δὲν ἔστερξαν νὰ δοθῇ ἡ ἡγεμονία εἰς τὸν δραγουμάνον τοῦ στόλου, ὡς οὐδέποτε ἄλλοτε γεγονὸς τὸ τοιοῦτο, καὶ ἐμπόδισαν τὴν ἐνέργειαν τοῦ βασιλικοῦ ἐγγράφου, κατὰ μῆνα Ἰούνιον (τοῦ 1785). Εἶπε δὲ καὶ τῷ σουλτάνῳ ὁ βεζύρης : «Εἰς τί Σὲ εὐηρέστησαν αὐτὰ τὰ κτήρια ὁποὺ οἰκοδομεῖ ὁ Χασὰν πασάς (ὁ καπουδὰν πασάς) ἀπὸ τὰ αἵματα καὶ τὰς ἀδικίας τῶν πτωχῶν, ὁποὺ ἀφοῦ ἠφάνισε τὰς νήσους τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης (τοῦ Αἰγαίου) ζητεῖ τώρα νὰ κάμη αὐθέντην τὸν δραγουμάνον του διὰ νὰ ἀφανίση πάλιν δι' αὐτοῦ καὶ τὴν Βλαχίαν; » (Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 640 - 641). Ἄρχισαν τότε οἱ συνωμοσίες, οἱ μεσολαβήσεις καὶ οἱ πιέσεις στὰ παρασκήνια. Ὁ Γιουσοὺφ πασάς, Μώρα-βαλεσῆς, προβάλλει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1786 γιὰ ὁσποδάρο τῆς Βλαχίας τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη «μὲ τὸ μέσον τοῦ Χαζνέ-κεχαγιασῆ (τοῦ θησαυροφύλακα τοῦ σουλτάνου) καὶ ἄλλων γυναικῶν τῶν εἰς τὰ ἀνάκτορα». Ὁ σουλτάνος δέχεται καὶ «ἀποφασίζει νὰ τοῦ φορέση καβάδι (τὴ γούνα ποὺ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς ἡγεμονίας) τὴν Δευτέρα». Τὸ Σάββατο δίνει ἐντολὴ στὸ βεζύρη «νὰ ἐνεργήση». Ἀλλὰ ὁ βεζύρης ἐπιμένει νὰ ἀναλάβη τὴν ὁσποδαρία ὁ δραγουμάνος τοῦ προστατευομένου τοῦ καπουδάν-πασᾶ, Νικόλαος Μαυρογένης : «Αὐτὸν τὸν γέροντα (τὸν καπουδὰν πασά) τὸν ὑποσχέθητε νὰ δώσητε τὴν αὐθεντίαν αὐτὴν τοῦ δραγουμάνου του, καὶ ἔλαβε περὶ τούτου δύο χάττια παρὰ τῆς βασιλείας της πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς ὑποσχέσεως». Ἀπεκρίθη ὁ βασιλεὺς τό «ἂς γένη λοιπὸν ἐκεῖνος». Ὅθεν, τὴν ἑξῆς Πέμπτη, τῇ ΚΓ' Μαρτίου (1786), μανζιλευθέντος (καθαιρεθέντος) τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ Σούτσου, ἔγινε τέλος πάντων κατὰ τὴν θέλησίν τους, ὁ δραγουμάνος τοῦ στόλου Νικόλαος Μαυρογένης, παρὰ γνώμην ὅλων τῶν ρετζαλήδων καὶ οὐλιεμάδων» (ἔνθ' ἀν., σ. 644). Ἡ τελετὴ ποὺ ἀναφέρει ἡ Ἀγγλίδα περιηγήτρια ἔγινε στὶς 26 Ἀπριλίου 1786 (ἔνθ' ἀν., σ. 645). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *James Dallaway*, ἐφημέριος τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη, ἀναφέρει στὸ χρονικό του μιὰ δραματικὴ λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν λυσσαλέο παρασκηνιακὸ ἀγώνα ἐκείνων τῶν ἡμερῶν γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἡγεμονίας τῆς Βλαχίας. Στὸ διορισμὸ τοῦ Μαυρογένη, προστατευομένου τοῦ καπουδὰν πασᾶ, ἀντιδροῦσε ὁ θησαυροφύλακας τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Πετράκης, ποὺ διεκδικοῦσε ἐπίσης τὴν ὁσποδαρία. Τελικὰ ὁ Μαυρογένης κατώρθωσε νὰ ἐπικρατήση καὶ ὁ Πετράκης ἔπεσε ἀμέσως σὲ δυσμένεια καὶ ρίχτηκε στὴ φυλακή. «Καὶ τὴν ἡμέρα τῆς καθιερωμένης ἐπίσημης τελετῆς γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μαυρογένη στὸ ἀξίωμα, ὡδήγησαν τὸν Πετράκη στὴν εἴσοδο τοῦ σεραγιοῦ γιὰ νὰ ἀσπασθῇ τὸν ἀναβολέα τοῦ ἀλόγου τοῦ νέου ὁσποδάρου, ζητώντας ἔλεος. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἔσκυβε ὁ Πετράκης, ὁ δήμιος τοῦ πῆρε τὸ κεφάλι κι' ὁ Μαυγένης εἶχε τὴν ἱκανοποίηση νὰ δῇ τὸν ἀνταγωνιστή του νεκρὸ στὰ πόδια του» (Constantinople ancient and modern; with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, London 1797, σ. 47). Τὴν ἐκτέλεση τοῦ Πετράκη ἱστορεῖ καὶ ὁ Κούμας : «Οἱ Φαναριῶται, οἵτινες διὰ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ πλουσίου τραπεζίτου Πετράκη ἠθέλησαν νὰ ματαιώσωσι τὸν προβιβασμὸν του, ὄχι μόνον δὲν ἐπέτυχαν τοῦ σκοποῦ των, ἀλλὰ εἶδαν καὶ τὸν ἀποκεφαλισμόν τοῦ λαμπροῦ Πετράκη, ὅστις ἐθυσιάσθη τὴν αὐτὴν ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνεδύθη τὴν ἡγεμονικὴν στολὴν ὁ Μαυρογένης» (*Κ. Μ. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. Ι', σ. 389). Ὁ Πετράκης, σαράφης τοῦ ταραπχανέ (*Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη*, ἔνθ' ἀν., σ. 641), «διωρισμένος εἰς τὰ ἄσπρα τοῦ βασιλέως, πλούσιος καὶ ἀκολούθως δυνατός» (ἔνθ' ἀν., σ. 635) ἀντέδρασε στὴν ὁσποδαροποίηση τοῦ Μαυρογένη, ὄχι γιατὶ διεκδικοῦσε ὁ ἴδιος τὴν ἡγεμονία τῆς Βλα-

θὰ διαθέση τὴν ἄνοιξη τοῦ 1786 τὴ γαλλικὴ φρεγάτα «Tarleton» καὶ θὰ ἐπιλέξη τὴ συντροφιὰ τῶν συνεπιβατῶν της: πολλοὺς ἀρχαιολόγους καὶ καλλιτέχνες [1]. Τὸ καράβι θὰ προσεγγίση στὴ Νάξο καὶ στὴν Ἀντίπαρο καὶ στὶς 20 Μαΐου θὰ ἀράξη στὸν Πειραιά [2].

Ἡ λαίδη Craven ἀντικρύζει μὲ ἀριστοκρατικὴ ἔπαρση τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Κατέχεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ἀρχαιολογεῖν καὶ νοιώθει φρίκη γιὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τοῦ λαοῦ, γιὰ τὶς φορεσιὲς τῶν γυναικῶν, γιὰ τοὺς χοροὺς καὶ τὴν ἑλληνικὴ μουσική. Ὡστόσο στὸ χρονικὸ τῆς ἀκατάδεχτης ἀριστοκράτισσας ὑπάρχουν μερικὲς πληροφορίες μὲ ἀξιοσημείωτα στοιχεῖα.

χίας, ἀλλὰ γιατὶ φιλοδοξοῦσε νὰ προωθήση στὸ ἀξίωμα τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη. Ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης δὲν ἀναφέρει τὸ περιστατικὸ ποὺ διηγεῖται ὁ *Dallaway* γιὰ τὴ φριχτὴ ἐκδίκηση τοῦ Μαυρογένη : «Μέλλων δὲ νὰ φορέση τὴν κούκαν ὁ Μαυρογένης τὴν δ' τοῦ Ἀπριλίου, ἡμέρα Πέμπτη, ἀφ' ἑσπέρας ἀπελθὼν εἰς τὸν καπιτάν-πασᾶν τὸν παρεκάλεσε τὸ νὰ φονευθῇ ὁ Πετράκης καὶ ἔλαβε τὴν ὑπόσχεσίν του· ἀφοῦ ἐφόρεσε λοιπὸν τὴν κούκαν καὶ ἐξῆλθεν, ἔμειναν ὁ βεζύρης καὶ ὁ Χασάν-πασὰς εἰς τὸ ἀρζόδασὶ προβάλλοντες τῷ ἄνακτι τὴν τιμωρίαν τοῦ Πετράκη· ἀντέστη ὁ βασιλεὺς ἀλλ' αὐτοὶ ἐπέμενον παρ' αὐτῷ ἱκανὴν ὥραν ἕως οὗ τὸν κατέπεισαν νὰ συγκατανεύση εἰς τὸν φόνον του. Ἐστάλθη οὖν ὁ παλτατζιλὰρ κεχαγιασὴ μὲ προσταγὴν διὰ νὰ φονευθῇ καὶ μετὰ τὸν φόνον του ἀνεχώρησαν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ὅλοι οἱ ρετζαλῆδες ὡς συνήθως· ἐξερχόμενος δὲ ὁ Μαυρογένης κουκουφορεμένος εἴδομεν τὸ πτῶμα τοῦ Πετράκη κείμενον ἔξω τοῦ πάπι χουμαγιούν» (ἔνθ' ἀν., σ. 645). Εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀποτρόπαιες ἱστορίες αἵματος στὰ πλαίσια τοῦ θανάσιμου ἀνταγωνισμοῦ τῶν Φαναριωτῶν. Ὁ Μαυρογένης κέρδισε τὴ μάχη, ὄχι μόνο γιατὶ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ στόλαρχου Χασὰν πασᾶ ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ κατώρθωσε νὰ πείση τὸν καπουδὰν πασὰ καὶ τὸ σουλτάνο ὅτι ὁ Πετράκης εἶχε δημιουργήσει κολοσσιαία περιουσία (κάπου 4.000 πουγγιά, δύο ἑκατομμύρια γρόσια) καὶ νὰ κεντρίση τὴ βουλιμία τους γιὰ πλούσια λεία. Μόλις ἔπεσε τὸ κεφάλι τοῦ Πετράκη ἔσπευσαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ σουλτάνου ν' ἁρπάξουν τὸ θησαυρό. Ἀλλὰ ἀπογοητεύθηκαν. «...τοῦ εἶπεν (τοῦ Μαυρογένη) ὁ βεζύρης μετὰ τὴν μιαιοφονίαν πὼς δὲν εὑρέθησαν τόσα ἄσπρα». Ὁ Μαυρογένης βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση. Καὶ ἀνέλαβε νὰ ἀγοράση τὰ σπίτια τοῦ θύματος πληρώνοντας 536 πουγγιὰ στὸ σεράϊ, φροντίζοντας νὰ διαδώση ὅτι τοῦ τὰ χάρισε τάχα ὁ σουλτάνος. Γιὰ νὰ ἐξοικονομήση ὅμως αὐτὸ τὸ τεράστιο ποσὸ δανείστηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη, τοὺς μητροπολίτες, σαράφηδες, ἐσνάφια κ.λπ. Κι' ὅσους ἀντιδροῦσαν τοὺς ἀπειλοῦσε, τοὺς ἐκβίαζε καὶ τοὺς ἀποκαλοῦσε προδότες (παδισάχ-χαϊνί). Γιὰ νὰ καλύψη τὸ φόρο αὐτὸ τοῦ αἵματος «ἤρξατο νὰ κάμνη εἰς ὅλην τὴν Βλαχίαν ἁρπαγὰς καὶ γυμνώσεις ἄσπρων τε καὶ πραγμάτων ὅπου ποτὲ δὲν ἔγιναν» (ἔνθ' ἀν., σ. 684). Τέσσερα χρόνια ἀργότερα ὁ σουλτάνος ἔστειλε καπιτσὴ καὶ πῆρε τὸ κεφάλι τοῦ Μαυρογένη (εἶχε γίνει στὸ μεταξὺ καὶ ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας καὶ ἀρχιστράτηγος στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο). Οἱ Τοῦρκοι ἀγαποῦσαν τὸν Μαυρογένη «ὡς ἕνα τῶν ὁμοθρήσκων των» (*Κούμα*, ἔνθ' ἀν., σ. 389) καὶ τὸν θρήνησαν «ὡς κρύφιον μουσουλμάνον» (ἔνθ' ἀν., σ. 392).

1. *Émile Legrand*, Biographie de Louis-François-Sebastien Fauvel, Paris 1897, σ. 9.

2. Ὁ Choiseul-Gouffier συνδύασε τὴ γαλατικὴ εὐγένεια μὲ μιὰ ἐπιχείρηση λαφυραγωγίας ἀρχαιοτήτων. Στὴ φρεγάτα θὰ φόρτωναν οἱ ἄνθρωποί του ἕνα μάρμαρο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος διαλέξει κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του στὴν Ἀθήνα (βλ. ἀν., σ. 461.

Στὴ Νάξο παρακάλεσε νὰ τῆς δείξουν μιὰ νησιώτισσα ντυμένη στὰ γιορτινά της. Ἡ συντροφιὰ περίμενε τέσσερες ὧρες ὥσπου νὰ ἑτοιμασθῆ. Ἡ περιηγήτρια βρῆκε τὸ ντύσιμο τῆς Ναξιώτισσας κακόγουστο καὶ ἄσεμνο. «Ἡ φούστα της ἦταν ἕνα κοντὸ πουκάμισο ποὺ ἔφθανε ὡς τὰ γόνατα. Ἀπερίγραπτο καὶ τὸ φόρεμά της. Ἦταν φορτωμένο μὲ μαργαριτάρια, πούπουλα, χάντρες κομπολογιοῦ σὲ διάφορα σχήματα. Δυὸ φτερὰ σὰν τῆς πεταλούδας, κολλημένα στοὺς ὤμους, ἔδιναν στὴν ἀμφίεσή της κάτι ἀνεπανάληπτο. Τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμός της ἦταν καταστόλιστα μὲ ταινίες, μαργαριτάρια, κάθε λογῆς πολύτιμες πέτρες καὶ χρυσὲς καδένες. Τέτοιο ἀστεῖο θέαμα δὲν μοῦ εἶχε ξανατύχει στὴ ζωή μου. Τὴν ἀποχαιρετήσαμε ζητώντας συγγνώμη γιὰ τοὺς κόπους της καὶ σηκώσαμε πανιὰ γιὰ τὴν Ἀντίπαρο».

Ἡ συντροφιὰ θαύμασε τὸ σπήλαιο τῆς Ἀντιπάρου, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ μεγάλο ἀξιοπερίεργο τοῦ Αἰγαίου, καὶ συνέχισε τὸ ταξίδι της πρὸς τὴν Ἀττική.

Στὴν Ἀθήνα ἡ Ἀγγλίδα περιηγήτρια θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ δημόσιο λουτρὸ μαζὶ μὲ τὴ σύζυγο τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας Γάσπαρη. Βρῆκε ἐκεῖ κάπου 50 Ἀθηναῖες, Ἑλληνίδες καὶ Τουρκάλες.

«Τὸ λουτρὸ ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη διασκέδαση τῶν γυναικῶν. Περνοῦν ἐκεῖ μέσα πάνω ἀπὸ πέντε ὧρες. Δὲν θυμᾶμαι νὰ εἶδα ποτὲ τόσο παχύσαρκα κορμιά. Ντύνονταν μὲ πολλὴ χάρη καὶ φιλαρέσκεια. Τὸ πουκάμισο ἔκλεινε μὲ γαντζάκια ἀνάμεσα στοὺς ὤμους. Ἀφοῦ ἔσφιγγαν τὸ πουκάμισο στὴ μέση φοροῦσαν ἕνα κορσέ, ἀπαραίτητο γιὰ τόσο λιποβριθεῖς γυναῖκες. Μερικὲς εἶχαν τελειώσει τὸ μπάνιο τους κι' ἔβαφαν τὰ βλέφαρά τους μαῦρα χρησιμοποιώντας μιὰ μικρὴ χρυσὴ καρφίτσα [1].

Τὸ βράδυ τὰ κορίτσια τῆς Ἀθήνας χόρεψαν γιὰ χατήρι τῆς Ἀγγλίδας ἀριστοκράτισσας τὸ χορὸ τῆς Ἀριάδνης. Τὸν βρῆκε γελοῖο. «Μιὰ κοπέλα, σίγουρα ἡ καλύτερη χορεύτρια, ὡδηγοῦσε τὸ χορὸ κρατώντας στὸ χέρι ἕνα μαντήλι. Τὸ ἅπλωνε μὲ νωχελικὸ ὕφος σὲ μιὰ ἄλλη, ἐκείνη σὲ μιὰ τρίτη, ὥσπου σχηματίσθηκε ἁλυσίδα ἀπὸ δώδεκα πάνω κάτω γυναῖκες. Ὁ χορὸς γινόταν κυκλικὰ ἢ ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση ποὺ προτιμοῦσε ἡ κορυφαία. Εἶχαν ὅλες τὰ μάτια τους χαμηλωμένα καὶ στὰ βήματά τους ὑπῆρχε κάτι λικνιστικὸ καὶ λυγιστό» [2].

Τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ τῆς λαίδης Craven ἔγινε διαμέσου τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν. Ὁ ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας Μαυρογένης εἶχε δώσει ἐντολὴ σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτειά του νὰ ἐξασφαλισθῆ ἄνετο καὶ γρήγορο ταξίδι στὴν ξένη περιηγήτρια καὶ τὴν ἀκολουθία της. Καὶ πραγματικὰ οἱ διευκολύνσεις δὲν ἦταν διόλου συνηθισμένες. «Συχνὰ ἔνοιωθα ἄσχημα ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἐφωδίαζαν τὴν ἅμαξά μου μὲ ξεκούραστα ἄλογα. Ὅταν ἔβλεπαν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 361 - 363.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 364.

οἱ βογυάροι καὶ ἀρναούτηδες τῆς ἔνοπλης συνοδείας κάποιο χωριάτη ποὺ ταξίδευε καβάλλα σὲ γερὸ ἄλογο τὸν ἀνάγκαζαν νὰ ξεπεζέψη, ἔπαιρναν τὸ ὑποζύγιο, φρόντιζαν νὰ τὸ ζέψουν στὸ ἁμάξι καὶ τοῦ ἔδιναν τὸ ἄχρηστο πιὰ καὶ ἐξαντλημένο ζῶο. Ἤθελα τουλάχιστον νὰ προσφέρω κάτι στὸ φτωχὸ ἄνθρωπο ποὺ ἔχασε τὸ ἄλογό του, νὰ τοῦ ἐξηγήσω. Φαίνεται ὅμως πὼς ὁ πρίγκιπας τῆς Βλαχίας εἶχε δώσει ἐντολὴ νὰ μὴν ἀντιμετωπίσω πουθενὰ καμμιὰ ἐνόχληση, νὰ μὴ καθυστερήση τὸ ταξίδι μου καὶ νὰ μὴ πληρώσω τίποτα καὶ σὲ καμμιὰ περίπτωση» [1].

Στὴν εἴσοδο τοῦ Βουκουρεστίου μιὰ χρυσὴ ἅμαξα περίμενε τὴν ξένη. Βαλέδες κρατοῦσαν τὰ χαλινάρια τῶν ἀλόγων. Ἕνας αὐλικός, ντυμένος μὲ χρυσοΰφαντη στολὴ καὶ μὲ μιὰ μακριὰ λευκὴ ράβδο στὸ χέρι, μαζὶ μὲ τὸν ἰδιαίτερο γραμματέα τοῦ «πρίγκιπα» τὴ συνώδεψαν ὣς τὸ παλάτι τοῦ ὁσποδάρου. Ἡ ἅμαξα πέρασε ἀνάμεσα ἀπὸ δυὸ γραμμὲς στρατιωτῶν, γενίτσαρων καὶ Ἀλβανῶν. Στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ εἶχε παραταχθῆ ἡ φρουρὰ γιὰ τὴν ἀπόδοση τιμῶν.

«Ὁ πρίγκιπας μᾶς ὑποδέχθηκε στὴν αἴθουσα τῶν ἀκροάσεων. Ἦταν καθισμένος ἀλατούρκα σὲ μιὰ γωνιὰ ὅλο μαξιλάρια. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του στὸν τοῖχο ὑπῆρχαν οἱ ἀλογοουρές, τὸ μεγάλο κράνος, τὸ φτερό, τὸ μεγαλόπρεπο σπαθὶ καὶ τὰ ἄλλα ὅπλα ποὺ εἶδα στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἡμέρα τῆς τελετῆς» [2].

Γιὰ νὰ τιμήση τὴν Ἀγγλίδα περιηγήτρια ὁ Μαυρογένης πρόσταξε τὴν ὀρχήστρα του νὰ παίξη μουσική. Ὁ γραμματικὸς ἔσπευσε νὰ ἀναγγείλη μεγαλόφωνα:

—Εἶναι γιὰ σᾶς Μαντάμ! Ἡ μουσικὴ τοῦ πρίγκιπα!

«Ὁ πρίγκιπας μὲ παρακάλεσε νὰ ρίξω μιὰ ματιὰ στὴν αὐλή».

Εἶδε τρουμπέττες κάθε λογῆς, χάλκινα κύμβαλα ποὺ ἔκρουαν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο καὶ τύμπανα ὅλων τῶν μεγεθῶν. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ τύμπανα, ὄχι μεγαλύτερα ἀπὸ ἕνα φλυτζάνι τοῦ καφέ, ἦταν ἀραδιασμένα κατὰ γῆς καὶ ἄνθρωποι σκυμμένοι πάνω τους, ἔτσι ποὺ τὸ μέτωπό τους ἄγγιζε σχεδὸν τὸ χῶμα, τὰ χτυποῦσαν. «Καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μουσικοὺς πάσχιζε νὰ καλύψη τὸ θόρυβο ποὺ προκαλοῦσε ὁ διπλανός του. Ποτὲ τὰ νεῦρα μου δὲν ἀντιμετώπισαν τέτοια δοκιμασία» [3].

Γιὰ τὴ ζωὴ στὴ φαναριώτικη Αὐλὴ τῶν «πριγκίπων» τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ἔχουμε αὐθεντικὲς πληροφορίες καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 410.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 413 - 414.
3. Ἔνθ' ἀν. σ. 415.

λόγιου d' Hauterive, γραμματικοῦ τῶν ὁσποδάρων τῆς Μολδαβίας 'Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1786) καὶ 'Αλέξανδρου 'Υψηλάντη (1787) [1].

Στὸ σεράϊ τοῦ 'Ιασίου οἱ γυναῖκες ζοῦσαν σὲ πραγματικὴ ἀποχαύνωση. «Τὰ φορέματά τους, ἄσεμνα ὁλωσδιόλου, εἶναι ἀνεκτὰ μονάχα γιὰ γυναῖκες κάτω τῶν δεκαοχτώ. Δὲν καλύπτουν τίποτα, οὔτε τὶς ἀσχήμιες ποὺ φέρνει ὁ χρόνος, οὔτε τὴν ἐγκυμοσύνη τους. Τὸ φόρεμα κρύβει μόνο τὸ χρῶμα τοῦ δέρματος. Εἶναι τόσο ἐφαρμοστὸ στὸ σῶμα, ποὺ δείχνει τὶς γραμμὲς σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Αὐτὲς τὶς Φαναριώτισσες δὲν τὶς βλέπεις οὔτε καθισμένες οὔτε ὄρθιες, μονάχα ἀναγερτές, μισοξαπλωμένες ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ βράδυ στὰ μαξιλάρια τοῦ σοφᾶ.

»Τὸ πλούσιο τουρμπάνι ποὺ πέφτει πίσω, τὶς ἀναγκάζει νὰ προτείνουν τὸ κεφάλι γιὰ νὰ διατηροῦν τὴν ἰσορροπία τους. Πάντοτε σταυροπόδι καὶ χωρὶς παπούτσια ξεσυνήθισαν νὰ πατᾶνε στὸ χῶμα κι' ὅταν θέλουν νὰ μετακινηθοῦν θαρεῖς πὼς σέρνονται παρὰ πὼς βαδίζουν.

»"Ολη ἡ φιλαρέσκειά τους περιορίζεται στὸ βάψιμο τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν βλεφάρων. Βάφουν ἐπίσης τὰ φρύδια τοξωτὰ σμίγοντάς τα στὴ μέση μὲ πολὺ σκοῦρο χρῶμα».

'Ο d' Hauterive παρατήρησε ὡστόσο ὅτι οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ διατηροῦσαν στὸ 'Ιάσιο τὸν πατριαρχικὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ἀντρικὸ φῦλο, κάτι ποὺ δὲν ἀπαντᾶ πιὰ κανεὶς πουθενὰ στὴν Εὐρώπη. "Οταν ἕνας ἄντρας περνᾶ στὸ δρόμο καὶ τυχαίνει νὰ διασταυρωθῇ μὲ γυναίκα, ἐκείνη παραμερίζει γιὰ νὰ μὴ βρεθῇ μπροστά του. Πρὶν λίγα χρόνια ἀκόμα οἱ γυναῖκες δὲν δειπνοῦσαν μαζὶ μὲ τοὺς ἄντρες τους καὶ δὲν κάθονταν ποτὲ στὸν ἴδιο σοφά. 'Αλλὰ τὰ ἤθη ἄλλαξαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ρώσων καὶ τώρα οἱ γυναῖκες δέχονται χωρὶς ἔκπληξη τὶς φιλοφρονήσεις τῶν ξένων» [2].

---

1. 'Ο d' Hauterive παρέμεινε λίγους μῆνες στὶς Αὐλὲς τῶν δύο Φαναριωτῶν. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Γάλλος Le chevalier, προστατευόμενος τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη Choiseul-Gouffier. Τὸ 1820 ὁ d'Hauterive ἔγινε μέλος τῆς 'Ακαδημίας τῶν 'Επιγραφῶν.

2. Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. le prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787, par le comte *d' Hauterive*, membre libre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, secrétaire du prince de Moldavie Alexandre Mavrokordato (Firaris), Bucarest 1902, σ. 347 - 348.

ΕΝΑΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΖΟΥΕΛΑ (1786)

ΕΝΑΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ ἀπὸ τὴ μακρινὴ Βενεζουέλα ἔφθασε τὸ 1786, σὲ ἡλικία 34 χρόνων, στὴν Ἑλλάδα: Ὁ Φραγκίσκος de Miranda. Φλογερὸς φιλελεύθερος ἀξιωματικός, πῆρε μέρος στὸν πόλεμο τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Τὸ 1806 ὠργάνωσε τὴν ἐξέγερση τοῦ Καράκας ἐναντίον τῶν Ἱσπανῶν. Αἰχμαλωτίσθηκε τὸ 1812 καὶ πέθανε στὶς φυλακὲς τοῦ Κάδιξ τὸ 1816.

Ἡ περιοδεία στὴν Ἑλλάδα (Ζάκυνθος, Πάτρα, Κόρινθος, Ἀθήνα, Μ. Ἀσία) κράτησε καπου τρεῖς μῆνες. Πρόσεχε κυρίως τὶς ἀρχαιότητες, ἀλλὰ φρόντιζε νὰ καταγράφη καὶ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή [1]. Γιὰ τὸν Παρθενώνα σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: «Ὢ! Τὶ ὑπέροχο μνημεῖο! Ὅ,τι εἶδα ὡς τώρα δὲν ἀξίζει τίποτα ἂν συγκριθῆ μ' αὐτό!»

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν de Miranda ὁ εὔθυμος χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ τραγούδι. Στὸν Πειραιά, μιὰ βάρκα μὲ τραγουδιστές, τραγουδίστριες καὶ ὀργανοπαῖχτες ἔκαναν καντάδα στὰ πλοῖα ποὺ ἦταν ἀραγμένα στὸ λιμάνι. «Πόση κλίση πρὸς τὴ μουσικὴ πρέπει νὰ ἔχη αὐτὸς ὁ λαός», γράφει ὁ περιηγητής.

Θαύμασε καὶ τὴν ἀλληλεγγύη τῶν Ἑλλήνων. «Ὁ καθένας φροντίζει γιὰ τὸ γείτονά του. Τὸ νὰ ἔχης γείτονα στὴν Ἑλλάδα εἶναι σπουδαιότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἔχης συγγενὴ στὴ Βενεζουέλα».

Στὴν Ἀθήνα γνώρισε καὶ τὸν Προκόπη Μακρῆ, ὑποπρόξενο τῆς Ἀγγλίας, πατέρα τῆς «Κόρης τῶν Ἀθηνῶν». «Δὲν εἶναι ἔξυπνος, ἔχει ὅμως δύο ὡραιότατες θυγατέρες καὶ μιὰ εὐγενεστάτη σύζυγο» [2].

---

1. Τὸ χρονικό του δημοσιεύθηκε στὸ Archivio del general Miranda, Viajes Diarios, 1785-1787, Caracas-Venezuela 1929. Βλ. καὶ *Paul Hazard*, Revue de littérature comparée, τ. ΙΔ' (1934), σ. 132-141. Ἐπίσης *Ἐμμ. Κριαρᾶ* Ὁ Φραγκῖσκος de Miranda στὴν Ἀθήνα τοῦ 1786, Ὁ Αἰώνας μας, περ. Β', 1948, σ. 138-139.

2. Ἡ πληροφορία τοῦ de Miranda γιὰ τὶς θυγατέρες τοῦ Μακρῆ δημιουργεῖ ἀμφιβολίες ἂν τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ἔγινε τὸ 1786, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση τοῦ Καράκας. Ὁ Βύρων πρωτοταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ἀρχὲς 1810 καὶ κατὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἀθήνα κατέλυσε στὸ σπίτι τῆς χήρας τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας. Ἐκεῖ γνώρισε τὶς τρεῖς θυγατέρες τῆς «κονσολίνας», ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἀθηναῖοι τὴ χήρα Μακρῆ, ἐκεῖ ἔγραψε καὶ τὸ περίφημο τραγούδι γιὰ τὴν πεντάμορφη Θηρεσία, τὴν μικρότερή της κόρη. Ὡστόσο, σ' ἕνα γράμμα του ὁ Βύρων σημειώνει ὅτι καμμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀδελφὲς δὲν ἦταν (τὸ 1810) μεγαλύτερη ἀπὸ 15 χρόνων (Βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου*, Βύρων, Ὀργ. Εὐρωπαϊκῶν ἐκδόσεων, Ἀθήνα 1969, σ. 26-27). Ἡ Θηρεσία, λοιπόν, ἔπρεπε νὰ εἶχε γεννηθῆ γύρω στὰ 1795. Ὁ Νοτιοαμερικανὸς περιηγητὴς γράφει στὸ χρονικό του πὼς εἶδε τὶς δυὸ κόρες τοῦ Μακρῆ, ποὺ ἦταν ὡραιότατες. Πότε ὅμως τὶς εἶδε; Τὸ 1786, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση τοῦ χρονικοῦ του καὶ στὶς σχετικὲς μελέτες; Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τὸ 1786 δὲν εἶχαν γεννηθῆ οἱ κόρες τῆς κονσολίνας. Ἂν ὁ de Miranda

Σὲ κάποια ὁδοιπορία του στὴν Ἀττικὴ συνάντησε ἕναν Ἕλληνα ποὺ ταξίδευε ἔφιππος. Ὁ Ἕλληνας κατέβηκε ἀπὸ τὸ ἄλογό του καὶ τὸ πρόσφερε εὐγενικὰ στὸν κουρασμένο ταξιδιώτη.

Πῆγε νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν ὑποπρόξενο τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα Δημήτριο Γάσπαρη. Ὁ ὑποπρόξενος τὸν δέχτηκε μὲ κάποια ἀμηχανία. Ἐπειδὴ εἶχε νέα καὶ πολὺ ὄμορφη σύζυγο, τὴν ἔστειλε στὴν ἐξοχὴ γιὰ νὰ μὴν τὴν ἐκθέτη στὰ βλέμματα τοῦ κάθε ἐπισκέπτη. Ἡ ἀμηχανία του ὠφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι «κάποιος Γάλλος ἀκαδημαϊκός, ὁ Villoison, εἶχε διαδώσει διάφορα κουτσομπολιὰ ποὺ ἔθιγαν τὴν ὑπόληψη τοῦ ζευγαριοῦ» [1].

ἔφθασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1786 ἡ Κόρη τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ἐρωτεύθηκε ὁ Βύρων, πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον 35 χρόνων, πρᾶγμα ἀδύνατο. Ὑποθέτω ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ de Miranda δὲν ἔγινε τὸ 1786, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα, γύρω στὰ 1800. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὄχι μετὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1801, γιατὶ τότε ἔληξε ἡ προξενικὴ σταδιοδρομία τοῦ Γάσπαρη — γράφει πὼς συνάντησε τὸν ὑποπρόξενο τῆς Γαλλίας — μὲ τὴ σύλληψή του ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπίσης λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέση κανεὶς ὅτι τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἔγινε μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, στὴν ὁποία πῆρε μέρος ὁ de Miranda. Ἄλλωστε σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Εὐρώπη δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα ἀλλὰ ἡ συμμετοχή του στὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τῆς Γαλλίας.

1. Ὁ Villoison εἶχε ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα τὸ 1784, ὡς μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Choiseul - Gouffier.

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ (1787)

ΕΝΑΝ ΟΔΗΓΟ τοῦ Εὐρωπαίου ποὺ ταξιδεύει στὸ ἑλληνικὸ Ἀρχιπέλαγος, τὸ ἐγκόλπιο τοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ ἐμπόρου, φιλοδοξεῖ νὰ προσφέρῃ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Frieseman μὲ τὸ σύντομο χρονικό του [1] (143 σελίδες) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1789 στὸ Neuwied σὲ γαλλικὴ γλῶσσα. Ἡ περιήγηση πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1787. Πρόκειται γιὰ συμπυκνωμένη περιγραφὴ 42 νησιῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρά. Παραθέτει γεωγραφικὰ καὶ ναυτιλιακὰ κυρίως στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμό, τὸ ἐμπόριο, τὴν παραγωγὴ καὶ γενικὰ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου, γιὰ τὰ ἀξιοθέατα, καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ κοινωνικὸ βίο.

ΑΜΟΡΓΟΣ: Καλοκαλλιεργημένο νησὶ μὲ παραγωγὴ δημητριακῶν καὶ κρασιοῦ ποὺ προσελκύει γιὰ ἐμπόριο μερικὲς ταρτάνες [2] ἀπὸ τὴν Προβηγκία. Καθολικὸς δὲν πάτησε σ' αὐτὸ τὸ νησὶ οὔτε καδὴς ἢ βοεβόδας. Τὸ κυριώτερο ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα εἶναι τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας μὲ 100 καλογέρους. Οἱ κάτοικοι καλόψυχοι καὶ οἱ γυναῖκες ὡραῖες. Τυλίγουν τὸ κεφάλι τους μὲ ἕνα κίτρινο μαντήλι ἔτσι ποὺ μόνο τὰ μάτια καὶ ἡ μύτη μένουν ἀκάλυπτα. Γιὰ καύσιμη ὕλη χρησιμοποιοῦν σκίνα, κέδρα καὶ κυπαρισσόκλαδα [3].

ΑΝΔΡΟΣ: Εὔφορο νησὶ μὲ πλούσια νερὰ καὶ τὶς ὡραιότερες ἐξοχὲς τοῦ κόσμου. Παράγει ἄφθονο μετάξι, κατάλληλο ὅμως μόνο γιὰ τάπητες, ὅπως τὸ μετάξι τῶν Θερμιῶν, τῆς Καρύστου καὶ τοῦ Βόλου. Τιμὴ ἑνάμιση τάληρο ἐπὶ τόπου. Συνολικὴ ἐτήσια παραγωγὴ κάπου 10.000 λίτρες [4]. Ἀπὸ

---

1. Description historique et géographique de l'Archipel, rédigée d'après de nouvelles observations et particulièrement utile aux Négocians et aux Navigateurs, Neuwied sur le Rhin 1789. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε σὲ γερμανικὴ γλῶσσα στὴν Πετρούπολη: Reise durch die Inseln des Archipelagus. Mit neuen Bemerkungen besonders für Freunde der Erd — und Geschichts — kunde, Politiker, Kaufleute und Seefahrer, St. Petersburg 1793. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἔχει ἀντλήσει πολλὰ στοιχεῖα τοῦ χρονικοῦ του ἀπὸ παλαιότερα ταξιδιωτικὰ κείμενα. Μερικὰ μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται αὐτούσια καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἡ πηγή. Ἄλλα πάλι συμπληρώνονται μὲ δικές του πληροφορίες ἢ ἐπεξηγήσεις.

2. Ἐλαφρό, εὐκίνητο καὶ μικροῦ ἐκτοπίσματος πλοῖο, ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα φορτηγοκάραβα τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὴ Μεσόγειο. Μποροῦσαν νὰ ποδίζουν καὶ στὰ ρηχὰ νερὰ κι' ἔτσι ἀποτελοῦσαν τὰ ἰδεώδη σκάφη γιὰ φορτώσεις καὶ μεταφορὲς στὰ ἑλληνικὰ παράλια. Τὸ ἐκτόπισμά τους κυμαινόταν μεταξὺ 40 - 90 τόννων.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 3 - 5.

4. Τὸ μετάξι ἦταν τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς Ἄνδρου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, πραγματικὴ πηγὴ πλούτου γιὰ τὸ νησί. Φτωχὲς καὶ ἀρχοντικὲς οἰκογένειες καταγίνονταν στὴ σηροτροφία. Στὴν Ἄνδρο ὑφαίνονταν τὰ περίφημα μεταξωτά, τὰ μπρουζίκια, εἰδικὰ γιὰ γυναικεῖα πουκάμισα, οἱ μουαρέδες, ὑφάσματα μὲ κυματοειδεῖς γραμμές, καὶ οἱ μπιμπίλες, δαντέλλες ἀπὸ πολύχρωμες μεταξωτὲς κλωστές. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μεταξοπαραγωγῆς ἀπορ-

τὰ κούμαρα καὶ τὰ μαῦρα μοῦρα βγάζουν δυνατὸ οἰνόπνευμα. Πάμφθηνα τὰ ρόδια: τρία σόλδια τὰ ἑκατό. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ λεμόνια.

Ὁ ἀγὰς εἶναι ἐγκατεστημένος σὲ ἕνα παλιὸ τετράγωνο πύργο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη κι᾿ ἀνεβαίνει ἀπὸ κινητὴ ξύλινη σκάλα ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ὅλο τὸ νησὶ εἶναι γεμάτο ἀπὸ τέτοιους πύργους στοὺς ὁποίους κατοικοῦν οἱ εὔποροι. Εἶναι ὀχυρωμένοι, καὶ στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ἔχουν μόνο φεγγίτες, ἀπαράλλαχτα ὅπως τὰ κελλιὰ τῶν φυλακῶν [1].

ΚΥΘΗΡΑ: Πληθυσμὸς 8.000 ψυχές, 66 χωριά. Πυκνοκατοικημένο νησὶ ἐξ αἰτίας τῶν μεταναστεύσεων ἀπὸ τὸ Μωριά. Πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν Ρώσων τὰ Κύθηρα ἦταν σχεδὸν ἔρημα. Ἐξαγωγές: λάδι καὶ κρασί [2].

ΜΥΤΙΛΗΝΗ: Ἀραιοκατοικημένο νησὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκτασή του: μόλις 25.000 κάτοικοι. Οἱ παλιοὶ ταρσανάδες ὅπου γίνονταν οἱ ναυπηγήσεις τῶν μεγάλων πλοίων τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἔχουν καταστραφῆ. Μεγάλος ἀριθμὸς Μυτιληνιῶν ἐπανδρώνουν τὸ τουρκικὸ πολεμικὸ ναυτικό [3].

ΜΥΚΟΝΟΣ: Ἔξη χιλιάδες κάτοικοι συγκεντρωμένοι σὲ ἕναν οἰκισμό. Νησὶ κατ᾿ ἐξοχὴν ναυτικό. Ἐπειδὴ ἡ Μύκονος ἔχει ὁρισθῆ ἕδρα τοῦ προξένου τῆς Ρωσίας, οἱ Τοῦρκοι ἐγκατέστησαν στὸ νησὶ ἕναν ἀγά. Εἶναι ἐπίσης ἕδρα προξένων τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Ὁλλανδίας μ᾿ ὅλο ποὺ κανένα ἀγγλικὸ ἢ ὁλλανδικὸ πλοῖο δὲν προσεγγίζει στὸ νησί. Καλύπτουν ὅμως μὲ τὴ σημαία τους τὰ ἑλληνικὰ καράβια ποὺ κινδυνεύουν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀβανιές. Ἡ ρότα τῶν ἀγγλικῶν καὶ ὁλλανδικῶν καραβιῶν ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ Σμύρνη εἶναι ἀνάμεσα Μακρονήσι καὶ Εὔβοια. Τὰ γαλλικὰ περνοῦν ἀπὸ τὸ μπουγάζι τῆς Τήνου καὶ τῆς Μυκόνου καὶ στὶς κακοκαιρίες καταφεύγουν στὴ Μύκονο. Οἱ Γάλλοι φορτώνουν στὴ Μύκονο μετάξια καὶ μπαμπάκια. Οἱ Μυκονιάτες θεωροῦνται οἱ καλύτεροι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου. Κάπου 500 ἄντρες ἀπ᾿ αὐτὸ τὸ νησὶ εἶναι θαλασσινοί. Ὁ στόλος τους ξεπερνᾶ τὰ 100 καράβια ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 40 - 50 μεγάλα καΐκια ποὺ πραγματοποιοῦν τὶς μεταφορὲς μεταξὺ Τουρκίας καὶ Μωριᾶ. Φορτώνουν στὴ Σμύρνη δέρματα καὶ μα-

---

ροφοῦσε ἡ Βενετία. Πολλοὶ Ἀνδριῶτες ἐγκατεστημένοι στὴν πρωτεύουσα τῆς Γαληνοτάτης ἔγιναν πάμπλουτοι. Ἔφερναν στὸ νησὶ τὴ χλιδή, τοὺς βαρύτιμους καθρέφτες καὶ τὰ κάθε λογῆς κομψοτεχνήματα.

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 5 - 9. Ἡ Ἄνδρος εἶναι ἀπὸ τὸ 1774 ἰσόβιο τιμάριο τῆς σὰχ σουλτάνας. Ἀπὸ τότε ἀνθίζει στὸ νησὶ ὁ κοτζαμπασισμός. Ἕνας ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες τῆς Ἄνδρου, ὁ περίφημος Φολερὸς εἶχε χτίσει πύργο μεταξὺ Μεσαθουριοῦ καὶ Στραπουργιῶν ἐφοδιασμένο μὲ κανόνια, τὰ λεγόμενα μούσκουλα, ποὺ ἔρριχναν κομμάτια ἀπὸ καρφιὰ καὶ μολύβι. Αὐτὸς ὁ Φολερὸς πήγαινε στὴν ἐκκλησία, ποὺ βρισκόταν πλάϊ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν πύργο, πάντοτε ἔφιππος. Καθόταν σὲ ἐπίχρυσο στασίδι καὶ ἔπαιρνε τὸ ἀντίδωρο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ παπᾶ μὲ χρυσὴ λαβίδα (*Δ. Π. Πασχάλη*, Μία εἰκὼν τῆς Ἄνδρου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, Ἐπ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Β´ (1962), σ. 70 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 26 κ. ἑ.

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 37 κ. ἑ.

ροκίνια καὶ στὸ Μωριὰ κυρίως κρασιά. Ὑπάρχουν μυκονιάτικα καράβια ποὺ μεταφέρουν 700 - 800 βαρέλες κρασί (ἡ βαρέλα 158 λίτρες) [1].

«Γιὰ τοὺς ξένους ἡ παραμονὴ στὴ Μύκονο εἶναι πολὺ εὐχάριστη. Ὅλα τὰ εἴδη πάμφθηνα καὶ τὸ κυνήγι ὑπεράφθονο. Ἀρκεῖ νἄχη κανεὶς δικό του μάγειρο γιατὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν ἰδέα ἀπὸ κουζίνα» [2].

ΜΗΛΟΣ: Τὸ νησὶ ποὺ ἀνθοῦσε ἄλλοτε, ἔχει περιπέσει σὲ παρακμὴ «ἐξ αἰτίας τῶν νοσηρῶν ἀναθυμιάσεων». Οἱ κάτοικοι δὲν ξεπερνοῦν τοὺς 600. Παραγωγὴ ἐξαιρετικοῦ κρασιοῦ [3].

ΝΑΞΟΣ: Πληθυσμὸς 8.000 ψυχές, 39 χωριά. Οἱ λατινόδοξοι εὐγενεῖς εἶναι ἐγκατεστημένοι στοὺς ἐξοχικοὺς τετράγωνους πύργους τους. Ὑπάρχουν δύο ἀρχιεπίσκοποι στὸ νησί: Ἕλληνας καὶ Λατίνος. Ὁ Ἕλληνας εἶναι πάμπλουτος. Στὴ δικαιοδοσία του ἀνήκουν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Νάξο, ἡ Πάρος καὶ ἡ Ἀντίπαρος [4].

ΕΥΒΟΙΑ: «Τὸ ὡραιότερο νησὶ τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὴν Κρήτη». Πλούσια παραγωγὴ σταριοῦ, κρασιοῦ, μπαμπακιοῦ, μαλλιῶν, λαδιοῦ, μελιοῦ καὶ γαλακτοκομικῶν προϊόντων. Ἡ Χαλκίδα ἔχει πληθυσμὸ 15.000 ψυχές. Ἡ γέφυρα ποὺ συνδέει τὴν Εὔβοια μὲ τὴ Βοιωτία, πέτρινη καὶ μὲ πέντε μικρὲς καμάρες, ὁδηγεῖ κάτω ἀπὸ ἕνα πύργο, χτισμένο στὴ μέση τοῦ στενοῦ ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Ἐκεῖ βρίσκεται ἕνα ξύλινο γεφύρι μήκους 20 περίπου βημάτων ποὺ ἀνασηκώνεται τὸ μισὸ πρὸς τὴν πόλη καὶ τὸ μισὸ πρὸς τὴ Βοιωτία γιὰ νὰ περνοῦν τὰ καράβια. Εἶναι τόσο στενὸ τὸ πέρασμα, ποὺ πρέπει νὰ ἀνασυρθοῦν τὰ κουπιά. Κάθε Κυριακὴ γίνεται παζάρι στὴ Χαλκίδα. Οἱ χωρικοὶ τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Εὔβοιας ἔρχονται στὴν πόλη γιὰ τὸ ἀλισβερίσι τους. Ὅλα τὰ εἴδη προσφέρονται σὲ χαμηλὲς τιμές. Τὸ κρέας, τὰ ψάρια, τὰ γλυκίσματα ἀπὸ κυδώνι, ἀχλάδι καὶ μύγδαλο εἶναι τὰ καλύτερα τοῦ κόσμου [5].

ΙΚΑΡΙΑ: Οἱ κάτοικοι, κάπου 1.000 ψυχές, ἀποζοῦν ἀπὸ τὴν ὑλοτομία. Ἐξάγουν σανίδες ἀπὸ πεῦκο καὶ βελανιδιά, κάθε λογῆς οἰκοδομικὴ ξυλεία, καθὼς καὶ καυσόξυλα στὴ Χίο καὶ στὶς ἀντικρινὲς ἀσιατικὲς ἀκτές. Ἑτοιμάζουν τὸ ψωμί τους λίγο πρὶν ἀπὸ κάθε γεῦμα ψήνοντάς το πάνω σὲ ζεστὴ πλάκα. Εἶναι σταχτοκουλούρα χωρὶς προζύμι [6].

ΙΟΣ: Οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦν Μικρὴ Μάλτα, ἐπειδὴ ἦταν καταφύγιο τῶν πειρατῶν τῆς Μεσογείου. Παράγει ἐξαιρετικὸ στάρι ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἐξαγώγιμο προϊὸν τοῦ νησιοῦ.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 42 - 43.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 51.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 56 - 58.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 59 - 62.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 62 - 64.

ΠΑΡΟΣ: Ὁ πληθυσμός (7.000 ψυχές) ἔχει ἀποδεκατισθῆ ἀπὸ τὴ μετανάστευση ποὺ πῆρε μεγάλες διαστάσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. Ἀπὸ τὰ τεχνικὰ ἔργα καὶ τὰ κτίρια τῶν Ρώσων στὴ Νάουσα, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ναύσταθμό τους, δὲν ἀπόμειναν παρὰ ἐρείπια. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀφαιρέσει ὅλη τὴν ξυλεία, τόσο δυσεύρετη στὸ νησί. Οἱ Ρῶσοι εἶχαν δημιουργήσει ὑδραγωγεῖο γιὰ τὴ διοχέτευση τῶν νερῶν δύο πηγῶν ὡς τὴν παραλία. Τίποτα δὲν ἀπόμεινε ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα. Ὑπάρχουν ὡστόσο δύο ἀποθῆκες πυρομαχικῶν χτισμένες πάνω σὲ δυὸ νησόπουλα. Ὅσο γιὰ τὶς ρωσικὲς ὀχυρώσεις εἶχαν κατεδαφισθῆ συστηματικά.

Τὸ νησὶ ἦταν γεμάτο πέρδικες καὶ ἀγριοπερίστερα. Ὁ περιηγητὴς παρατήρησε πὼς οἱ κάτοικοι τῆς Πάρου ἔτρεφαν στὰ σπίτια τους ἀρνιά «μὲ ψωμὶ καὶ καρπούζι» [1].

ΠΑΤΜΟΣ: «Ἡ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ στηρίζεται στὴ φιλοπονία τῶν κατοίκων του. Δώδεκα περίπου καΐκια καὶ μερικὰ ἄλλα πλεούμενα μεταφέρουν δημητριακὰ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὰ μεταφορτώνουν σὲ γαλλικὰ καράβια». Ὁ πληθυσμὸς τῆς Πάτμου: 300 ἄντρες καὶ 6.000 γυναῖκες. Ἕνας ἄντρας ἀντιστοιχοῦσε σὲ εἴκοσι γυναῖκες. Εἶναι ὄμορφες ἀλλὰ τὶς παραμορφώνουν φοβερὰ τὰ φκιασίδια ποὺ συνηθίζουν [2].

ΣΑΜΟΣ: Πληθυσμὸς 12.000 κάτοικοι. Τρία μόνο τούρκικα σπίτια ὑπῆρχαν στὸ νησί. Τοῦ καδῆ καὶ τοῦ ἀγᾶ στὴ Χώρα καὶ ἑνὸς ἀντιπροσώπου τοῦ ἀγᾶ στὸ Καρλόβασι, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἕδρα τοῦ προξενείου τῆς Γαλλίας. Ὑπολογίζει σὲ 200 τὸν ἀριθμὸ τῶν παπάδων καὶ σὲ πολὺ περισσότερους τοὺς καλογέρους. Καὶ συμπεραίνει: «Ὁ κλῆρος ἐξουσιάζει ὁλόκληρο τὸ νησί». Ὑπάρχουν ἕντεκα μοναστήρια (ἐφτὰ ἀντρικὰ καὶ τέσσερα γυναικεῖα).

Στὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη ποὺ ἑδρεύει στὴ Χώρα ἀνήκει καὶ ἡ Ἰκαρία. Ὑπολογίζει τὸ ἐτήσιο εἰσόδημά του σὲ 2.000 τάληρα. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῆ ἕνα σημαντικὸ ποσὸ ἀπὸ τὶς εὐλογίες τῶν ὑδάτων καὶ τῶν κοπαδιῶν ποὺ γίνονται στὴν ἀρχὴ τοῦ Μαΐου. «Ὅλο τὸ γάλα καὶ τὸ τυρὶ τῆς ἡμέρας ποὺ γίνεται ὁ ἁγιασμὸς ἀνήκουν στὸ δεσπότη. Παίρνει ἐπίσης ὁ δεσπότης δύο ζωντανὰ ἀπὸ κάθε κοπάδι». Οἱ Σαμιῶτες, γράφει ὁ Frieseman, δὲν ἀντιμετωπίζουν κακομεταχείριση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πληρώνουν φόρο 6.450 τάληρα στὸ δοβλέτι. Ὁ ἀγὰς ποὺ σφραγίζει τὰ 1.290 χαρατσοχάρτια εἰσπράττει ἕνα ἀκόμα τάληρο ἀπὸ κάθε φορολογούμενο καὶ οἱ παπάδες, «ποὺ ἀνακατεύονται σὲ ὅλα καὶ ἀναλαμβάνουν τὴ διανομὴ τῶν χαρτιῶν», εἰσπράττουν δέκα σόλδια. Ἔτσι κάθε φορολογούμενος Σαμιώτης πληρώνει ἔξη τά-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 66 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 76 κ. ἑ.

ληρα, δέκα σόλδια καὶ κάτι. Ὅταν ἕνας Ἕλληνας πεθάνη χωρὶς ἀρσενικοὺς κληρονόμους, τὰ καλλιεργήσιμα χωράφια περιέρχονται στὸν ἀγά. Τὰ ἀμπέλια, οἱ ἐλαιῶνες καὶ τὰ περιβόλια ἀνήκουν στὰ κορίτσια.

Ἡ παραγωγὴ κρασιοῦ ὑπολογίζεται σὲ 3.000 βαρέλες μοσχάτο (ἡ βαρέλα 50 ὀκάδες καὶ τέσσερες οὐγγιές). Κάθε χρόνο φορτώνουν στὴ Σάμο τρία καράβια στάρι γιὰ τὴ Γαλλία (κάθε καράβι 800 - 900 μεζούρια, τὸ μεζούρι 75 γαλλικὲς λίτρες).

Ὁ Frieseman γράφει ὅτι οἱ λύκοι καὶ τὰ τσακάλια προκαλοῦσαν μεγάλες καταστροφὲς στὴν κτηνοτροφία τοῦ νησιοῦ [1].

ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ: Δέκα χιλιάδες περίπου κάτοικοι. Παραγωγή: λίγο στάρι, πολὺ μπαμπάκι καὶ κριθάρι καὶ ἄφθονο κρασί. Αὐτὸ τὸ κρασὶ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ κρασιοῦ τοῦ Ρήνου ἀλλὰ εἶναι πολὺ δυνατό. Τὸ κρασὶ καὶ τὰ μπαμπακερὰ ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα ἐξαγώγιμα προϊόντα τοῦ νησιοῦ [2].

ΧΙΟΣ: Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ εἶναι ἡ πιὸ καλοχτισμένη πολιτεία τῆς Ἀνατολῆς. Σπίτια ὄμορφα, ἄνετα, σκεπασμένα μὲ ξύλινες στέγες καὶ κεραμίδια πλατειὰ καὶ κοῖλα, ταράτσες στρωμένες μὲ καλὸ κονίαμα. «Σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες πόλεις τοῦ Αἰγαίου, ὅπου δὲν βλέπει κανεὶς παρὰ πλιθόσπιτα, ἡ πόλη τῆς Χίου φαίνεται σωστὸ κομψοτέχνημα, μ' ὅλο ποὺ ἔχει κακὴ ρυμοτομία καὶ οἱ δρόμοι εἶναι στρωμένοι μὲ στρογγυλὲς πέτρες».

Ὁ Frieseman παραθέτει στοιχεῖα γιὰ τὶς καλλιέργειες τοῦ νησιοῦ. Στὴν οἰνοπαραγωγὴ κυριαρχεῖ τὸ λιαστὸ κρασί. «Μετὰ τὸν τρύγο ἀφήνουν τὰ σταφύλια ὀχτὼ μέρες στὸν ἥλιο. Τὰ μεταφέρουν ὕστερα στὸ πατητήρι καὶ ἀφήνουν τὸ γλεῦκος νὰ ψηθῆ σὲ κλειστοὺς ληνούς»[3]. Τὰ καλύτερα ἀμπέλια βρίσκονται στὰ Μεστά.

Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο ἐμπόρευμα εἶναι τὸ μετάξι. Ἡ παραγωγὴ ὑπολογίζεται σὲ 60.000 «μάσσα» ποὺ ἰσοδυναμοῦν μὲ 30.000 λίτρες. Ὅλο αὐτὸ τὸ μετάξι χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ὑφαντουργία βελούδων καὶ δαμάσκων ποὺ διοχετεύονται στὶς ἀγορὲς τῆς Ἀσίας, Αἰγύπτου καὶ Μπαρμπαριᾶς [4]. Συχνὰ ἀνακατεύουν χρυσάφι καὶ ἀσήμι στὰ ὑφάσματα. Κάθε λίτρα μετάξι πληρώνει δασμὸ στὸ τελωνεῖο τέσσερα τιμίνια, δηλαδὴ 20 γαλλικὰ σόλδια. Ὅποιος ἀγοράζει ὑφάσματα εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πληρώση τελωνειακά.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 86 - 87.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 88.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 88.
4. Ἡ τοπικὴ ὡστόσο παραγωγὴ μεταξιοῦ δὲν ἐπαρκοῦσε. Ὁ Βενετὸς πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη ἔγραφε τὸ 1751 σὲ ἀναφορά του: «Οἱ Χιῶτες ἀγοράζουν τὸ μετάξι ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν δαμασκηνῶν μεταξωτῶν μὲ τὰ ὁποῖα τόσο πολὺ ἀνταγωνίζονται τὴ Βενετία (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 314).

Σχετικὰ μὲ τὰ διοικητικὰ τοῦ νησιοῦ: «Ὁ μουφτὴς τῆς Πόλης διορίζει τὸν καδὴ τῆς Χίου. Βοεβόδας δὲν ὑπάρχει, μόνο ἀγὰς ποὺ διοικεῖ 150 γενίτσαρους σὲ περίοδο εἰρήνης καὶ 300 - 400 σὲ περίοδο πολέμου. Στὴ Χίο κατοικοῦν 10.000 Τοῦρκοι, 3.000 Λατίνοι καὶ πάνω ἀπὸ 100.000 Ἕλληνες».

Γιὰ τὶς Χιώτισσες παρατηρεῖ ὅτι εἶναι οἱ πιὸ εὐπροσήγορες ἀπὸ ὅλες τὶς Ἀνατολίτισσες καὶ οἱ πιὸ καθαρὲς ἀπὸ ὅλες τὶς νησιώτισσες [1].

Τὸ χαράτσι ποὺ πλήρωναν οἱ Χιῶτες χωριζόταν σὲ τρεῖς κατηγορίες. Ἡ πρώτη 13 σκοῦδα καὶ τρεῖς παράδες, ἡ δεύτερη πέντε σκοῦδα καὶ τρεῖς παράδες, ἡ τρίτη δυόμιση σκοῦδα καὶ τρεῖς παράδες. Γυναῖκες καὶ κορίτσια ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὸ χαράτσι. Γιὰ νὰ ξεχωρίσουν ποιοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν αὐτὸ τὸ φόρο οἱ τουρκικὲς Ἀρχὲς ἔπαιρναν μὲ κορδόνι τὰ μέτρα τοῦ λαιμοῦ. Ὕστερα διπλασίαζαν τὸ μῆκος καὶ ἔλεγαν στὸ συγκεκριμένο πρόσωπο νὰ δαγκώση τὶς ἄκρες τοῦ κορδονιοῦ ἑνωμένες. Ἂν τὸ κεφάλι περνοῦσε ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ κορδόνι ἔπρεπε νὰ πληρώση χαράτσι [2].

ΣΚΟΠΕΛΟΣ: «Τὸ καλύτερο νησὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους μετὰ τὴ Χίο, τὴν Κύπρο, τὴ Ρόδο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Εὔβοια. Παράγει ἐξαιρετικὸ κρασὶ καὶ πληρώνει ἐλάχιστο φόρο. Οἱ κάτοικοι εὐποροῦν καὶ φημίζονται γιὰ τὰ καλά τους ἤθη».

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς περιγραφῆς τῶν Σποράδων, ὁ Γάλλος περιηγητὴς καταγράφει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης.

Πληθυσμός: 70.000 ψυχές (20.000 Ἑβραῖοι, 10.000 Ἕλληνες, 250 Φράγκοι, οἱ ὑπόλοιποι Τοῦρκοι). Ἡ πανούκλα τοῦ 1781 καὶ ἡ πρόσφατη ἐπιδημία ἔχουν ἀποδεκατίσει τοὺς κατοίκους.

Τὸ μπαμπάκι εἶναι τὸ κυριώτερο προϊὸν ποὺ προμηθεύονται οἱ Γάλλοι ἔμποροι στὴ Θεσσαλονίκη: κάπου δύο ἑκατομμύρια λίτρες τὸ χρόνο. Τὰ γαλλικὰ ὑφάσματα ἄρχισαν νὰ ἐκτοπίζωνται ἀπὸ τὰ ὑφάσματα τῆς Λειψίας ποὺ φημίζονται πολὺ σ' αὐτὴ τὴ σκάλα τοῦ Βόρειου Αἰγαίου[3]. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι μεταφέρονται διὰ ξηρᾶς μὲ καραβάνια ἀπὸ Ἕλληνες ἐμπόρους ποὺ μποροῦν νὰ ἐξαπατοῦν τὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς καὶ νὰ πληρώνουν λιγώτερους

1. Ἔνθ. ἀν., σ. 95.

2. Ἔνθ. ἀν., σ. 98-99.

3. Ὄχι μόνο στὴ Θεσσαλονίκη ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶχαν μεγάλη ζήτηση τὰ ὑφάσματα τῆς Λειψίας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Στὴν Πελοπόννησο λ.χ. ὁ Γάλλος πρόξενος Taitbout χαρακτήριζε τό 1785 ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο τὴν κατανάλωση τσόχινων ὑφασμάτων Λειψίας. Τὸν ἴδιο χρόνο, μόνο στ' Ἀνάπλι, ἡ κατανάλωση ὑφασμάτων Λειψίας ἐκάλυπτε τὸ 75% τοῦ συνόλου τῶν γαλλικῶν ὑφασμάτων ποὺ ἀπορροφοῦσε ὁλόκληρη ἡ ἀγορὰ τοῦ Μωριᾶ (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 136 - 137 καὶ 362. Βλ. καὶ *N. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 225 - 226).

δασμούς. Ἔτσι διαθέτουν τὰ ὑφάσματα στὴν ἀγορὰ μὲ τὴν ἴδια τιμὴ πού διαθέτουν οἱ Γάλλοι τὰ δικά τους[1].

Ὁλόκληρη ἡ Ἀνατολὴ ἐφοδιάζεται μὲ δημητριακὰ καὶ καπνὰ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀνταλλάσσει αὐτὰ τὰ εἴδη μὲ μετρητά, ἡ Σμύρνη μὲ ξηρούς καρπούς, ἡ Κρήτη μὲ σαπούνι[2].

ΣΙΦΝΟΣ: Παράγει λίγα ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ εἴδη: μετάξι καὶ μπαμπακερὰ δίμιτα, σῦκα, κρεμμύδια, κερί, μέλι καὶ σουσάμι. Ὑπάρχουν στὸ νησὶ καὶ ὀρυχεῖα μολύβδου. Μὲ τὶς βροχὲς ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια σχεδὸν παντοῦ τὸ μετάλλευμα. Ὅταν θέλουν οἱ Σιφνιοὶ νὰ κυνηγήσουν μαζεύουν ὀρυκτό, τὸ λειώνουν καὶ κατασκευάζουν σκάγια[3].

ΛΗΜΝΟΣ: Ὀχτὼ χιλιάδες κάτοικοι κατανεμημένοι σὲ 50 χωριά. Ἐξαγωγὴ κρασιοῦ καὶ σιτηρῶν (150 - 200 τόννοι τὸ χρόνο)[4].

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ: Ἔχει πολλὰ χωριὰ ὅπου ἐκτρέφονται ἐξαιρετικὰ ἄλογα[5].

ΘΕΡΜΙΑ (Κύθνος): Καλοκαλλιεργημένη γῆ. Ἐξαγώγιμα προϊόντα: μετάξι, κριθάρι, κρασί, μέλι, κερὶ καὶ μαλλιά. Ἀπὸ τὴν τοπικὴ παραγωγὴ μπαμπακιοῦ ὑφαίνουν τὰ ὄμορφα κίτρινα μαντήλια πού φοροῦν οἱ γυναῖκες τῶν Θερμιῶν. Οἱ πέρδικες εἶναι τόσο πολλὲς πού τὶς πουλᾶνε στὰ γειτονικὰ νησιὰ μέσα σὲ κλουβιὰ τρία σόλδια τὸ κομμάτι. Μονάχα δώδεκα οἰκογένειες τῶν Θερμιῶν εἶναι καθολικές[6].

ΤΕΝΕΔΟΣ: Πληθυσμός: 800 Τοῦρκοι καὶ 400 Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι καθὼς καὶ 1.000 γενίτσαροι τῆς φρουρᾶς. Μοναδικὴ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ τὰ κρασιὰ πού ἀνταλλάσσονται μὲ δημητριακὰ καὶ καυσόξυλα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τρωάδας[7].

ΤΗΝΟΣ: Τὰ πλούτη τοῦ νησιοῦ εἶναι τὸ μετάξι. Ἐτήσια παραγωγὴ

---

1. Τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Οὐγγαρία, Αὐστρία καὶ Γερμανία βρισκόταν ὁλόκληρο στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ὁ Βενετὸς πρόξενος στὸ Δυρράχιο de Rossi ἔγραφε τὸ 1744 ὅτι 500.000 ὀκάδες μπαμπάκι πού προωρίζονταν γιὰ τὴ Βενετία ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια παραγωγῆς ὑφασμάτων στρατιωτικῶν στολῶν τῆς Οὐγγαρίας. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὲς τὶς ποσότητες διωχετεύθηκε στὴν ἀγορὰ τῆς Λειψίας, ἀπὸ Ἕλληνες ἐμπόρους (*Κ. Μέρτζιου*, ἔνθ' ἀν., σ. 275). Τὰ καραβάνια ἔφθαναν ὡς τὴν Ὁλλανδία διαμέσου Βελιγραδίου - Βιέννης. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Αὐστριακοί, βλέποντας πὼς αὐτὸς ὁ δρόμος διακοπτόταν συχνὰ ἐξ αἰτίας τῶν τουρκοαυστριακῶν καὶ τουρκορωσικῶν πολέμων, ἐγκαινίασαν μὲ ἐπιτυχία τὸν θαλάσσιο δρόμο Θεσσαλονίκη - Τριέστι (*N. Svoronos*, ἔνθ' ἀν., σ. 219 - 220).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 104 κ. ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 115 - 116.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 125 - 127.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 127 - 128.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 131.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 132 - 136.

περίπου 16.000 λίτρες. Ἡ τιμὴ κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ ἕνα καὶ τρία τσεκίνια τὴ λίτρα. Μ' ὅλο ποὺ θεωρεῖται τὸ καλύτερο ἑλληνικὸ μετάξι δὲν εἶναι ἀρκετὰ λεπτὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων. Γι' αὐτὸ χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ κλωστὲς ραψίματος ἢ γιὰ κορδέλλες. Πλέκουν ἐπίσης ὡραιότατες κάλτσες ἀπὸ τὸ τηνιακὸ μετάξι καθὼς καὶ θαυμάσια γυναικεῖα γάντια [1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 137 - 138. Τὸ 1700 ἡ ἐξαγωγὴ μεταξιοῦ τῆς Τήνου σὲ διάφορες χῶρες, ἐκτὸς τῆς Βενετίας, ἦταν κατὰ τὸν Tournefort 16.000 λίτρες. Τὸ 1715 ἐξαγόταν κατὰ τὸν γεωγράφο Brunzen la Martinière ἡ μισὴ παραγωγή, κάπου 30.000 λίτρες (10.500 ὀκάδες περίπου). Τιμὴ τρία σκοῦδα ἡ λίτρα. Γενικὰ ἡ θέση τῆς Τήνου ἐπὶ τουρκοκρατίας ἦταν εὐνοϊκή. Καὶ θὰ ἦταν καλύτερη ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ διχόνοιες, τὰ μίση ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς ὀρθόδοξους καὶ οἱ φατρίες ποὺ εἶχαν δημιουργηθῆ ἀνάμεσα στὶς ἰσχυρὲς οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ. Γι' αὐτὸ ἔφθανε κάθε τόσο στὴν Τῆνο τουρκικός «εἰρηνευτικός» στρατὸς μὲ ὁλόκληρο τσοῦρμο διοικητικῶν ὑπαλλήλων ποὺ ἐπιδίδονταν σὲ ἄγρια ἀργυρολογία. Στὴν Τῆνο κατέφυγε τὸ 1770 μεγάλος ἀριθμὸς κατοίκων ἀπὸ τὴ Λακωνία μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθῆ ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ σὲ 30.000 ψυχές (*Zallony*, Voyage à Tine l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme, Ἀ Paris 1809, σ. 34 - 35).

ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΟΥΚΛΑΣ (1788)

ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ἄρχισε τὴν περιοδεία του στὴν Ἑλλάδα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Thomas Watkins. Εἶχε διασχίσει ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη (τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλβετία, Ἰταλία, Δαλματία κράτησε ἕνα χρόνο), ὅταν ἔφθασε (καλοκαίρι τοῦ 1788) στὴν Κέρκυρα μὲ προορισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Ἀττικὴ καὶ κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Πόλη θὰ ξαναπεράση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν περιήγησή του θὰ δημοσιεύση τὸ 1792 σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν πρὸς τὸν πατέρα του [1].

Ἐπιδημία πανούκλας ἀφάνιζε τὴν Τουρκία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Watkins. Ἔτσι ἡ ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς κατοίκους, τόσο στὴν ἠπειρωτικὴ ὅσο καὶ στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν λαζαρέττα, ἦταν περιωρισμένη, γιατὶ οἱ τοπικὲς Ἀρχὲς ὑποπτεύονταν μήπως ὁ ξένος προερχόταν ἀπὸ μολυσμένη περιοχή.

Στὴν Κέρκυρα ὁ Watkins περνοῦσε τὰ βράδια του στὴ Σπιανάδα, ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς βενετικῆς φρουρᾶς.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Κέρκυρας, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, εἶναι μελαχροινοὶ μὲ μαῦρα κοντὰ μαλλιά. Ξυρίζουν τὰ γένεια τους ἀλλὰ ἀφήνουν μουστάκι. Φοροῦν μικρὸ ἐφαρμοστὸ σκοῦφο, κόκκινο ἢ πράσινο, γελέκι μὲ πολλὰ πολλὰ μικρὰ κουμπιὰ καὶ ἀπὸ πάνω φαρδειὰ ζακέττα, καὶ στὴ μέση ζουνάρι φορτωμένο μὲ μεγάλα μαχαίρια «ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ δυὸ σκοπούς: νὰ τρῶνε τὰ κοψίδια καὶ νὰ σφάζουν ἐκείνους ποὺ τοὺς προσβάλλουν». Τὰ παντελόνια τους εἶναι πολὺ φαρδειά, κι᾿ ἀντὶ γιὰ παπούτσια φοροῦν ἕνα εἶδος παντοῦφλες ποὺ στερεώνονται στὸ πόδι μὲ κορδέλλες ἢ κορδόνια.

«Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς εἶναι εὐγενικοὶ καὶ καλόκαρδοι ἄνθρωποι. Ἀλλὰ γρήγορα ἄλλαξα γνώμη. Μιὰ Παρασκευὴ κάποιος Ἑβραῖος χτύπησε ἕνα παπά. Μαζεύτηκαν ἀμέσως ὅλοι οἱ Ἕλληνες, κι᾿ ὄχι μονάχα γκρέμισαν τὸ σπίτι τοῦ Ἑβραίου, ἀλλὰ ἔσφαξαν τὸν ἴδιο, τὴ φαμελιά του κι᾿ ὅλους τοὺς Ἑβραίους ποὺ βρῆκαν μπροστά τους» [2].

Ἡ Ζάκυνθος ἦταν τὸ πιὸ πολυσύχναστο λιμάνι τοῦ Ἰονίου. Στὸ νησὶ ἀνθοῦσε πάντοτε τὸ ἐμπόριο τῆς σταφίδας. «Κάθε χρόνο φορτώνονται ἕξη, ἑφτὰ καράβια. Ἄλλα τέσσερα ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς ἐξάγεται στὴν Ἀγγλία» [3].

---

1. Travels through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek islands, to Constantinople, through part of Greece, Raguse and the Dalmatian isles, in a series of letters to Pennoyre Watkins Es., from *Thomas Watkins*, A. M. In the years 1787, 1788, 1789, London 1792. Οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δημοσιεύονται στὸ Β΄ τόμο τοῦ χρονικοῦ.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., τ. Β΄, σ. 153.
3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 162 - 163.

Τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ νησὶ καὶ τὶς ἀντεκδικήσεις ἀποδίδει στὴ διεφθαρμένη βενετικὴ διοίκηση. «Οἱ ὀρδὲς τῶν πάμπτωχων αὐτόχθονων εὐγενῶν τῆς Βενετίας, οἱ λεγόμενοι Μπαρναμπόττι, μόλις ὁπλισθοῦν ἀπὸ τὴ Σύγκλητο καὶ ἀποχτήσουν ἀξιώματα στὴ Δαλματία ἢ στὰ Ἑπτάνησα, ἐξορμοῦν ἐναντίον τῶν ἀνυπεράσπιστων κατοίκων. Γι' αὐτοὺς τοὺς ἀργυρώνητους τυραννίσκους ὅ,τι ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία τους γίνεται μόνο μὲ δωροδοκία. Ἔτσι οἱ ἀποφάσεις ἀγοράζονται καὶ ἡ δολοφονία ἔχει κι' αὐτὴ τὴν ταρίφα της» [1].

Στὴ Μῆλο οἱ γυναῖκες μὲ τὸ πλούσιο στῆθος τοῦ θύμισαν τὰ βαθύκολπα θηλυκὰ τοῦ Ὁμήρου. «Ἔχουν σκοῦρα μαλλιὰ καὶ μεγάλα μάτια ποὺ δείχνουν περισσότερο χαύνωση παρὰ ἐκφραστικότητα» [2].

Τὸ καράβι ἄραξε γιὰ λίγο στὰ ἄγονα Ψαρὰ ἐξ αἰτίας τῶν ἀνέμων. «Γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ κάτοικοι ἔχουν στραφῆ ὅλοι στὴ θάλασσα. Τὰ καράβια τους καλύπτουν τὶς συγκοινωνιακὲς ἀνάγκες καὶ τὶς θαλάσσιες μεταφορὲς τῶν γειτόνων τους ποὺ εἶναι πιὸ εὔποροι ἀλλὰ ὄχι τόσο ἐργατικοί. Στὸν προηγούμενο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο [3] οἱ Ψαριανοὶ ἔσπευσαν νὰ καταταγοῦν στὸ ρωσικὸ στόλο τοῦ Αἰγαίου. Ἀλλὰ στὸ σημερινὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο [4] ὁ καπουδὰν πασὰς τοὺς πρόλαβε. Ἐπιστράτευσε τοὺς καλύτερους ναυτικοὺς τοῦ νησιοῦ, κάπου 250, καὶ τοὺς σκόρπισε σὲ διάφορα ὀθωμανικὰ καράβια τῆς Μαύρης Θάλασσας» [5].

Ἔφθασε στὴ Σμύρνη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1788. Λίγους μῆνες πρὶν ὁ πληθυσμὸς εἶχε ἀποδεκατισθῆ ἀπὸ τὴν πανούκλα [6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 177.
3. 1769 - 1774.
4. 1787 - 1792.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 184 - 185.
6. Ὅλα τὰ πολυάνθρωπα ἐμποροναυτικὰ κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μαστίζονταν ἀπὸ τὴν πανούκλα σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἡ ἐπιδημία θέριζε κυρίως τοὺς Τούρκους ποὺ ἐξ αἰτίας θρησκευτικῶν προκαταλήψεων, ἀπόφευγαν κάθε ὑγειονομικὴ προφύλαξη, ὀργάνωση λοιμοκαθαρτηρίων κ.λπ. Γιὰ τὴ μοιρολατρικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιδημιῶν καὶ κυρίως τῆς πανούκλας ἀπὸ τοὺς Τούρκους γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς *G. A. Olivier* (ταξίδεψε στὴν Πόλη τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα) : «Πιστεύοντας οἱ Μουσουλμάνοι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ μεταβάλη τὴ βουλὴ τοῦ Θεοῦ, θεωροῦν ἔγκλημα κάθε προφύλαξη ἐναντίον τῆς φριχτῆς ἀρρώστιας. Κι' ἐνῶ ἡ ἐπιδημία θερίζει κατὰ χιλιάδες, διατηροῦν τὴ γαλήνη τους καὶ δέχονται τὸ θάνατο μὲ ἐγκαρτέρηση. Κανένας Τοῦρκος δὲν διστάζει νὰ περιποιηθῆ τοὺς πανουκλιασμένους οἰκείους του. Δὲν ἐμπιστεύονται τοὺς ἀρρώστους τους, ὅπως κάνουν οἱ Εὐρωπαῖοι σ' ὅλες τὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς, σὲ μισθωτούς, ποὺ ὅπως λένε, ἐπιταχύνουν τὸ θάνατο τῶν πανουκλιασμένων γιὰ νὰ τοὺς σκυλεύσουν. Ὁ τρόμος ποὺ προκαλεῖ αὐτὴ ἡ φοβερὴ ἀρρώστια στοὺς Εὐρωπαίους εἶναι ἀπερίγραπτος. Καὶ οἱ πιὸ στενοί, οἱ πιὸ τρυφεροὶ ἀνθρώπινοι δεσμοὶ καταλύονται μὲ τὰ πρῶτα συμπτώματα τῆς πανούκλας, καὶ τὰ πιὸ ἱερὰ αἰσθήματα καταπνίγονται. Ὁ σώζων ἑαυτὸν σωθήτω! Ὁ

«Ἡ γυναίκα τοῦ Ἄγγλου κόνσολου μοῦ εἶπε πὼς τὸ πρῶτο σημάδι τοῦ συναγερμοῦ, μόλις ξέσπασε ἡ ἐπιδημία ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι, ἦταν οἱ πόρτες ποὺ ἔκλειναν μὲ πάταγο ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη. Ἦταν κάτι τρομακτικὸ αὐτὸς ὁ θόρυβος καθὼς ἀμπάρωναν οἱ πόρτες. Ἐπὶ ἔξη βδομάδες δὲν ξεμύτισε κα-

---

ἄρρωστος μεταφέρεται ἀμέσως στὸ νοσοκομεῖο ποὺ βρίσκεται στὴν ἄκρη τοῦ Πέραν, ὅπου ἕνας μαρωνίτης κληρικὸς προσφέρει μὲ αὐταπάρνηση τὴ συμπαράστασή του» (Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement pendant les six premières années de la République par *G. A. Olivier*, Ἀ Paris an 9=1801, τ. Α', σ. 244 - 246). Ἕνα χωρίο τοῦ κορανίου ἀναφέρει : «Ὁ Θεὸς ἔστειλε τὴν πανούκλα γιὰ νὰ τιμωρήση τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ξεκαθαρίση τὴ γῆ. Ἀφοῦ τέτοια εἶναι ἡ ὑπέρτατη καὶ ἀλάθητη θέληση, ποιὸς θνητὸς μπορεῖ νὰ ἀποφύγη τὴ θεία βουλή»; Ὡστόσο στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, κάποιος μουφτὴς ἀνακάλυψε στὸ κοράνιο ἕνα ἄλλο σχετικὸ χωρίο ποὺ βελτίωσε κάπως τὴν κατάσταση. «Μ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητο», ἀναφέρει τὸ Κοράνιο, «ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἀντιστέκεται στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, μπορεῖ ὡστόσο, σὲ περίπτωση πανούκλας ἢ ἄλλης μεταδοτικῆς ἀρρώστιας νὰ φεύγη ἀπὸ τὴν πόλη, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἀπομακρύνεται σὲ ἀπόσταση μεγαλύτερη ἀπὸ ἔξη λεῦγες». Ἀπὸ τότε, μὲ τὰ πρῶτα κρούσματα τῆς ἐπιδημίας, ὅλοι οἱ πλούσιοι Τοῦρκοι ἐγκατέλειπαν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔσπευδαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς ἐξοχικὲς ἐπαύλεις τους (Elia Habesci, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 223). Ἡ πανούκλα ἀφάνιζε κυρίως τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα. Ἡ Θεσσαλονίκη λ.χ. ἀποδεκατίσθηκε πολλὲς φορὲς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τὸ 1712, τὰ δύο τρίτα τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη μὲ ἄδεια τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν. Πέθαναν 1.000 ἄτομα. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1713 οἱ νεκροί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἀναφορὰ τοῦ Γάλλου προξένου Boismond, ἔφθασαν τοὺς 208. «Οἱ γονεῖς ἐγκαταλείπουν τὰ παιδιά τους καὶ οἱ γυναῖκες τοὺς ἄντρες τους», γράφει ὁ πρόξενος στοὺς προϊσταμένους του. «Τέτοιο κακὸ εἶχε νὰ γίνη ἐδῶ καὶ 80 χρόνια». Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1713 πέθαναν, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν 8.000. Τὸ 1711, 1719, 1720, ἡ πανούκλα θερίζει στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ 1719 ἡ πόλη ἄδειασε ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Τὸ 1730 πέθαναν 1.337 Ἕλληνες, 3.935 Ἑβραῖοι καὶ 2.239 Τοῦρκοι. Πέθαιναν 200 ἄτομα τὴν ἡμέρα (*N. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 135 - 136). Στὴν ἀλληλογραφία τῶν Βενετῶν προξένων τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν ἀποκαλυπτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀφανισμὸ ποὺ προκάλεσε ἡ πανούκλα στὴν πόλη καὶ στὴν περιοχή. Φυσικὰ τὰ ἴδια συνέβαιναν σ' ὁλόκληρη τὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἀφοῦ ἡ ἐπικοινωνία ἦταν ἐλεύθερη καὶ δὲν λειτουργοῦσαν στὰ λιμάνια «λαζαρέττα». Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1741 ἔγραφε ὁ πρόξενος Maffio Ferro στὴ βενετικὴ Γερουσία : «Ἡ Θεσσαλονίκη ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν πανούκλα. Μέσα στὰ τείχη πεθαίνουν κάθε μέρα γύρω στὰ 300 ἄτομα». Τὸν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου : «Ἡ ἐπιδημία ἁπλώνεται. Πεθαίνουν 500 κάτοικοι τὴν ἡμέρα. Οἱ μισοὶ εἶναι Τοῦρκοι καὶ οἱ ἄλλοι μισοὶ Ἑβραῖοι καὶ Ἕλληνες». Τρία χρόνια ἀργότερα ἀναφορὰ τοῦ Βενετοῦ προξένου Paradise : «Φάνηκε πανούκλα μὲ πολλὰ θύματα, κυρίως ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους». Τὸ 1754 νέα ἔξοδος: «Ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας ἔφυγαν οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη». Τὸ 1756 : «Ἡ πανούκλα ἁπλώνεται κάθε μέρα καὶ περισσότερο. Αὐτὴ ἡ μάστιγα κρατάει τέσσερα ὁλόκληρα χρόνια». Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1781 : «Ζοῦμε κάτω ἀπὸ θλιβερὲς συνθῆκες ἐξ αἰτίας τῆς φοβερῆς πανούκλας. Σὲ μιὰ πόλη μὲ 80.000 κατοίκους, Τούρκους, Ἕλληνες, Ἑβραίους καὶ Φράγκους, ἔχουν πεθάνει ὡς τώρα, μόνο ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡλικίας πάνω ἀπὸ εφτά, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωνται οἱ μαῦρες σκλάβες καὶ οἱ Ἑλληνίδες, 14.870 ἄτομα. Ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὰ παιδιὰ κάτω τῶν εφτά, οἱ νεκροὶ φθάνουν τὶς 20.000 καὶ πά-

νεὶς ἀπὸ τὸ σπίτι του. Γιὰ τὶς προμήθειες φρόντιζαν οἱ speditori, ὅπως τοὺς λένε οἱ Ἰταλοί. Τοποθετοῦσαν τὰ κρέατα σὲ πανέρια, τὰ ἔφερναν κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα, τὰ ἔδεναν σὲ ἕνα σκοινὶ ποὺ κρεμόταν ἀπὸ ψηλὰ καὶ οἱ νοικοκυραῖοι τὰ τραβοῦσαν ἐπάνω. Ἔπαιρναν τὸ κρέας καὶ τὸ ἔρριχναν ἀμέσως στὸ νερὸ γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴ μετάδοση τῆς ἀρρώστιας» [1].

Ὁ Watkins θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν Ἀθήνα — «δὲν μπορῶ νὰ περιγράψω αὐτὴ τὴν ἔκρηξη ἐνθουσιασμοῦ καὶ χαρᾶς ποὺ μὲ συνεπαίρνει» — καί, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητές, ἀσχολεῖται ὄχι μόνο μὲ τὴν περιγραφή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων..

«Ἐδῶ στὴν Ἀθήνα, ὕστερα ἀπὸ κάθε ραγδαία βροχή, ὅλος ὁ κόσμος ψάχνει γιὰ ἀρχαῖα. Τὸ ἴδιο ἔκανα κι' ἐγὼ καὶ κατώρθωσα νὰ δημιουργήσω μιὰ μικρὴ συλλογή. Μερικὰ ἀπὸ τὰ εὑρήματά μου εἶναι μεγάλης ἀξίας» [2].

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 5.000 κατοίκους. «Τὰ σπίτια χαμηλὰ καὶ ἀσήμαντα. Σὲ ὅλες τὶς πόρτες, τὰ ἀνώφλια εἶναι ἀπὸ ἀρχαῖα μάρμαρα μὲ ἀνάγλυφα. «Γύρισα λοιπὸν κι' ἐγὼ ὅλη τὴν πολιτεία ψάχνοντας γιὰ κανένα καλὸ γλυπτό» [3].

Στὶς 26 Δεκεμβρίου 1789 ἄφησε τὴν Ἀθήνα καὶ στὶς 4 Ἰανουαρίου ἔφθασε στὴν Πάτρα μὲ συνοδεία ἕνα γενίτσαρο, ἕναν ὁδηγὸ καὶ πέντε ἄλογα.

Στὴν Κακὴ Σκάλα ἔπεσε πάνω σὲ μιὰ πάνοπλη συμμορία Ἀλβανῶν. Τὸν ἄφησαν ὅμως ἐλεύθεοο ὅταν πληροφορήθηκαν πὼς «ἦταν Φράγκος στὴν ὑπηρεσία τοῦ σουλτάνου» καὶ περιωρίσθηκαν μόνο σὲ χρηματικὸ πρόστιμο. Στὴν Κόρινθο βρῆκε μὲ δυσκολία κατάλυμα στὸ σπίτι ἑνὸς Ρωμιοῦ δραγουμάνου. «Ἡ ἀπροθυμία του ὠφειλόταν στὸ φόβο μήπως νομίσουν οἱ Τοῦρκοι πὼς εἶμαι Ρῶσος. Ἀλλὰ μόλις μπῆκα στὸ σπίτι του ἄνοιξε τὴν καρδιά του. Ἦταν ὁ πιὸ φιλόξενος Ἕλληνας ποὺ συνάντησα. Ἑτοίμασε μόνος του φαγητό, ἔστρωσε ἕνα καλὸ κρεβάτι, μὲ περιποιήθηκε ὁ ἴδιος καὶ δὲν ἄφησε κανένα ἀπὸ τοὺς δούλους του νὰ ἀσχοληθοῦν μαζί μου» [4].

νω. Τώρα θερίζονται οἱ Ἑβραῖοι, πεθαίνουν 60 - 70 τὴν ἡμέρα. Ἡ πολιτεία εἶναι ἔρημη. Οἱ τιμὲς ἀφάνταστες. Σπανίζει καὶ τὸ ψωμί». Δέκα μέρες ἀργότερα ἡ ἐπιδημία ἔχει κυριαρχήσει στὴν πόλη. «Εἶναι ἀδύνατο νὰ μετρήση κανεὶς τοὺς νεκρούς, γράφει ὁ πρόξενος στὶς 28 Ἰουνίου. Τὸ 1792 τὰ ἴδια : «Φούντωσε ἡ πανούκλα. Πεθαίνουν 60 ἄτομα μέρα παρὰ μέρα» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, ὅπου οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἐνετικὰ ἀρχεῖα). Γιὰ τὴν ἐπιδημία πανούκλας τοῦ 1788 στὴν Ἀθήνα γράφει ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς ποὺ ἔφθασε στὴν πόλη τὸν Ἰούνιο : «Εἶδον τὸ φρικῶδες ἐκεῖνο θέαμα τῶν δυστυχῶν κατοίκων τῆς πολιτείας ἐκείνης. Ὅλος ὁ κάμπος ἦτο διεσπαρμένος ἀπὸ παράγκαις αἱ ὁποῖαι ὑπέκρυπτον τὴν ἐσχάτην ἀθλιότητα ἑνὸς πλήθους πειναμένου, διψασμένου, ἀσθενοῦντος. Ἀσθενεῖς ἐγκαταλελειμμένοι· νεκροὶ ἄταφοι· νήπια κλαίοντα καὶ βοῶντα· μητέρες ὀλοφυρόμεναι· πατέρες θρηνοῦντες παρέστηναν μίαν σκηνὴν τὴν πλέον τραγικὴν καὶ φρικώδη» (Ἐφημερίδες, Ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1963, σ. 12).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 276.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 289.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 315.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 324.

ΕΝΑΣ ΓΥΡΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟ 1788

ΤΟ 1793 ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ στὸ Λονδίνο ἕνα εἰκονογραφημένο χρονικὸ περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Μάϊο τοῦ 1788 ὣς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1789. Συγγραφέας τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ ὁδοιπορικοῦ φέρεται ἕνας ἀνώνυμος «Ἰταλὸς τζέντλεμαν» [1]. Στὸν τίτλο, ὡστόσο, προβάλλεται ὁ Ἄγγλος ζωγράφος καὶ ἀρχιτέκτονας James Stuart, γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες (μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφό του Revett) ἀποτυπώσεων ἀρχαίων ἀθηναϊκῶν μνημείων.

Δημιουργεῖται ἔτσι τὸ ἐρώτημα: ποιὸς ἦταν ὁ πραγματικὸς συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ; Μήπως ὁ James Stuart; Ἀλλὰ ὁ Ἄγγλος καλλιτέχνης καὶ ἀρχαιολόγος εἶχε πεθάνει στὶς ἀρχὲς τοῦ 1788, πρὶν ἀκόμα πραγματοποιηθῆ τὸ ἐπίμαχο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος James Morton Paton ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας εἶναι ὁ Ἰταλὸς Alessandro Bisani [2].

Στὸ βιβλίο ὑπάρχουν μόνο πέντε χαλκογραφίες τοῦ Stuart ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κι' ὁπωσδήποτε αὐτὲς οἱ εἰκόνες δὲν ἦταν ἀρκετὲς νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου. Φαίνεται ὅτι ἡ προβολὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ James Stuart ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐκδότη ἀποκλειστικὰ γιὰ κυκλοφοριακοὺς λόγους. Ἡ αἰτία ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἀποσιώπηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Alessandro Bisani παραμένει ἄγνωστη.

Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ Ἰταλὸς περιηγητής, εὐσυνείδητος, ἀπροκατάληπτος, κάτι ὁλότελα ἀσυνήθιστο γιὰ καθολικό, ἐνημερωμένος καὶ προικισμένος μὲ ἐρευνητικὸ πνεῦμα, ἔδωσε ἕνα λαμπρὸ ταξιδιωτικὸ κείμενο. Μερικὲς παρατηρήσεις του μάλιστα πάνω σὲ καίρια προβλήματα τοῦ τότε Ἑλληνισμοῦ εἶναι πολυσήμαντες.

Ἡ περιήγηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κίμωλο, πολυσύχναστη σκάλα στὶς Κυκλάδες σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα, ὅπου ὁ ἀνώνυμος περιηγητὴς καὶ οἱ συνταξιδιῶτες του ἔφθασαν τέλη Μαΐου 1788.

Ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἔσπευσαν στὴν κατοικία τοῦ προεστοῦ ὅπου εἶχαν καταλύσει οἱ ξένοι «γιὰ νὰ τοὺς δοῦν καὶ νὰ μάθουν νέα». Ὁ σπιτονοικοκύρης πρόσφερε στοὺς ἐπισκέπτες γάλα, «τὸ μόνο ποὺ παράγει τὸ νησί», χωρὶς νὰ δεχθῆ χρήματα.

«Ἡ διακόσμηση τοῦ σπιτιοῦ, προσαρμοσμένη στὴν αἰσθητικὴ καὶ στὶς

---

1. A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa containing many remarks on the present states of society, remaining ancient edifices etc with plates, after designs by *James Stuart* esq. F. R. S. and F. A. S. and author of the Antiquities of Athens written by one *Italian Gentleman*, London 1793.

2. *James Morton Paton*, The Erechtheum ... Cambridge 1927, σ. 616, No 17.

συνήθειες τοῦ τόπου, ἦταν ὅλη ὅλη κάτι μικρὰ ἐπιχρυσωμένα κανάτια ἀπὸ κιμωλία γῆ καὶ εἰκόνες ἁγίων».

Πρόσεξε ὅτι ὅλοι οἱ νησιῶτες ἄκουγαν τὸν προεστὸ μὲ μεγάλη προσοχή. «Μὲ τὰ ἄσπρα γένεια του, τὸ ἐπιβλητικὸ καὶ μεγαλόπρεπο ὕφος καὶ κυρίως τὴν ἡλικία καὶ τὴν ὑποδειγματικὴ ἀρετή του, ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν συμπατριωτῶν του. Εἶμαι βέβαιος πὼς στὴν Ἑλλάδα ἀνακουφίζεται κανεὶς ἀπὸ τὰ βάσανα τῶν γερατειῶν μὲ τὸ σεβασμό, τὴν ὑπακοὴ καὶ τὴν καλωσύνη ποὺ συναντᾶ σ' ὅλους τοὺς νέους». Οἱ κάτοικοι τῆς Κιμώλου ἦταν ὅλοι ναυτικοὶ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἄριστοι πιλότοι [1]. Μιλοῦσαν ἰταλικά, γαλλικά, ἀκόμα καὶ ἀγγλικά. Οἱ γυναῖκες ἔπλεκαν κάλτσες μπαμπακερὲς ποὺ ἀποτελοῦν βασικὸ ἔσοδο γιὰ τὸ πάμπτωχο νησί.

Στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ξένους ποὺ ταξίδεψαν στὴν Κίμωλο προκαλοῦσε ἐντύπωση ἡ ζωηρὴ κοινωνικότητα τῶν γυναικῶν. Ἔτσι πολλοὶ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς παλαιότερες περιπέτειες τοῦ νησιοῦ, ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ καταφύγιο τῶν πειρατῶν κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες, μιλοῦσαν γιὰ ἀνηθικότητα. Ἡ ἴδια πλάνη καὶ οἱ ἴδιες παρεξηγήσεις εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα στοὺς ταξιδιῶτες ποὺ ἔβλεπαν τὴν ἐλευθεριότητα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. Ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἀνακαλύψη τὰ αἴτια τῆς πρόθυμης ἐπικοινωνίας τῶν γυναικῶν τῆς Κιμώλου μὲ τοὺς ξένους, κάτι ἀδιανόητο γιὰ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἄλλων νησιωτικῶν καὶ ἠπειρωτικῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν [2].

«Ἡ φυσική τους ζωηράδα, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ διαθέσουν τὰ χειροτεχνήματά τους, ἔχουν δημιουργήσει τόση οἰκειότητα μὲ τοὺς ξένους, ὥστε πολλὲς ἀπ' αὐτὲς μᾶς ἔπιαναν ἀπὸ τὸ μπράτσο καὶ μᾶς ὡδηγοῦσαν στὰ σπίτια τους. Αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ καλλιέργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς Κιμώλου δὲν εἶναι ἐνάρετες».

Στὴν πραγματικότητα προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πώληση τῶν προϊόντων τους ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ μοναδικὴ ἐλπίδα γιὰ ἐπιβίωση στὸ ὁλότελα ἄγονο νησί τους.

Δὲν εἶναι οὔτε ὄμορφες οὔτε ἄσχημες, παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ. «Ἔχουν πλούσιο στῆθος καὶ πολὺ παχειὰ πόδια. Γι' αὐτὰ τὰ χοντρὰ πόδια τους καμαρώνουν ἰδιαίτερα καὶ κάνουν ὅ,τι μποροῦν — φορώντας κυρίως πολλὰ ζευγάρια κάλτσες — γιὰ νὰ αὐξήσουν τὸν ὄγκο τους. Ἡ φορεσιά τους εἶναι περίεργη. Πάνω στὸ πουκάμισο ποὺ κουμπώνει κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ φθάνει λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, φοροῦν ἕνα χρυσοκέντητο ζιπούνι

---

1. Πολλὰ εὐρωπαϊκὰ καράβια ἔπλεαν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἀνάμεσα στὴ Μῆλο καὶ στὴν Κίμωλο καὶ οἱ πλοίαρχοι χρησιμοποιοῦσαν Κιμώλιους πιλότους ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ναυτικῆς ἐμπειρίας τους (*Frieseman*, ἔνθ' ἀν., σ. 61).

2. Βλ. τ. Α', κεφ. Χιῶτες καὶ Χιώτισσες, σ. 488 κ.ἑ.

μὲ κόκκινη μπορντούρα ποὺ περιβάλλει τὸ στῆθος χωρὶς νὰ ἐμποδίζῃ τὴν προβολή του. Ἕνα μαντῆλι στερεωμένο στὸ κεφάλι κυματίζει πίσω. Φορᾶνε ἄσπρες κάλτσες, μικρὰ ὑποδήματα καὶ κεφαλοδέσια κάθε λογῆς».

Ὅλα τὰ παιδιὰ τοῦ χωριοῦ ζητοῦσαν ἀπὸ τοὺς ξένους «ἕνα παρά». Οἱ κάτοικοι ζοῦσαν σὲ ἐξαθλίωση. Ὡστόσο, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, τὰ ἐγκλήματα εἶναι σπάνια στὸ νησί [1].

Οἱ σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχουν γίνει στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ ἔφθασε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1788.

«Δύο παλιὰ ἐρειπωμένα κάστρα βρίσκονται πλάϊ στὴ θάλασσα καὶ ἄλλα δύο στὸ ἐσωτερικό. Ἡ πόλη περιβάλλεται ἀπὸ ὀχυρὸ καὶ καλοχτισμένο τεῖχος. Τὰ σπίτια εἶναι ξύλινα, βαμμένα κόκκινα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμῆμα κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφὴ ποὺ ἔχει χρῶμα μαῦρο. Τὰ κυριώτερα τμήματα τῶν δρόμων ἔχουν ξύλινη στέγη γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν προστασία ἀπὸ τὴ ζέστη. Ἔτσι ὅμως δὲν κυκλοφορεῖ εὔκολα ὁ ἀέρας. Ἄλλοι δρόμοι εἶναι γεμάτοι περιστέρια, λελέκια, σπουργίτια, καρακάξες καὶ κοράκια καθὼς καὶ ἀπὸ σκύλους καὶ γάτους. Κανένας δὲν τολμάει νὰ βλάψῃ αὐτὰ τὰ ζῶα, γιατὶ κινδυνεύει νὰ χαρακτηρισθῇ φονιὰς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ τιμωρηθῇ ἀνάλογα. Τὰ μαγαζιὰ κλείνουν μὲ ἕνα ἁπλὸ μάνταλο γιατὶ δὲν γίνονται κλεψιές» [2].

Ὑπολογίζει τοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλονίκης σὲ 80 χιλιάδες: Ἑβραῖοι 23.000, Ἕλληνες καὶ Φράγκοι 20.000, οἱ ὑπόλοιποι Τοῦρκοι.

«Ἀπὸ τὴ μπόχα καταλαβαίνεις πότε βρίσκεσαι σὲ ἑβραϊκὴ συνοικία. Γενικὰ οἱ Ἑβραῖοι δὲν προσέχουν τὴν καθαριότητα. Τὰ ἑβραιόπουλα μᾶς κύκλωσαν, τσοῦρμο ὁλόκληρο, καὶ μᾶς ζητοῦσαν παράδες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση ἐνθαρρύνονταν καὶ ἀπὸ τὶς μανάδες τους, ποὺ κατὰ τὰ φαινόμενα, ἤθελαν νὰ τοὺς ἐμπνέουν ἀπὸ τὴ μικρὴ ἡλικία τὴ γεύση τῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἀντιμετωπίζουν κακομεταχείρηση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. «Δὲν τοὺς ἀποκαλοῦν ρουφιάνους. Εἶναι οἱ κυριώτεροι ἔμποροι τροφίμων. Ἐργάζονται ἐπίσης ὡς μεσίτες, ναυτικοί, χαμάληδες».

Ὁ περιηγητὴς γράφει ὅτι ἀκόμα καὶ χωριάτισσες πῆγαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ καράβι τους. «Φοροῦσαν ἄσπρο μάλλινο φόρεμα μὲ ραβδώσεις διαφόρων ζωηρῶν χρωμάτων καὶ πάνω ἀπ' αὐτὰ ἕνα εἶδος καζάκας χωρὶς μανίκια, ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα, ποὺ σκέπαζε ἕνα μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ὁ ὑπόλοιπος λαιμὸς ἦταν σχεδὸν σκεπασμένος μὲ περιλαίμιο ἀπὸ τούρκικα χρυσὰ νομίσματα καὶ ἀρχαῖα μετάλλια. Τὰ μαλλιά τους, στολισμένα μὲ λουλούδια, ἔπεφταν ἐλεύθερα στοὺς ὤμους. Μιὰ μέρα χόρεψαν ἕνα κυκλικὸ χορό. Στὴ μέση στεκόταν ὁ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 27 - 28.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 41 - 42.

μουζικάντης μὲ τὸ λαοῦτο του καὶ τραγουδοῦσε διάφορους στίχους ποὺ ἐπαναλάμβαναν ὕστερα οἱ γυναῖκες»[1].

Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴ Σκιάθο. Τὸ χωριὸ χτίστηκε τὸ 1784. Ἔχει 200 κατοίκους, μιὰ ἐκκλησία καὶ ἕνα παπά. Οἱ γυναῖκες μόλις μᾶς εἶδαν ἐξαφανίσθηκαν»[2].

Τέλη Ἰουνίου ἔφθασε στὴν Κέα. Οἱ κυριώτερες πληροφορίες: Τὸ νησὶ αὐτοδιοικεῖται καὶ ἔχει πληθυσμὸ 5.000 κατοίκους. Ἐπίσης 40 παπάδες καὶ ἐφτὰ ἢ ὀχτὼ μοναστήρια. Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ὑφαντά. Τὸ νερὸ φαίνεται διουρητικὸ καὶ τὸ κρασὶ εἶναι τόσο λεπτὸ ποὺ δὲν κρατάει πάνω ἀπὸ τρεῖς μῆνες. Γίνονται ἐξαγωγὲς κριθαριοῦ, μεταξιοῦ καὶ βελανιδιῶν.

Στὸ καράβι ἀνέβηκε ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας μαζὶ μὲ τὶς κόρες του. «Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς μιλοῦσε μὲ καμάρι γιὰ τὰ ταξίδια της. Τὴ ρωτήσαμε ποῦ εἶχε πάει. Μᾶς ἀπάντησε σοβαρά: Στὴν Ἀθήνα»[3].

Μπῆκαν σ' ἕνα περιβόλι, σωστὸ ἐπίγειο παράδεισο. Ὁ περιβολάρης γνώρισε στοὺς ξένους τὶς δυὸ κόρες του. «Τὰ μοναδικὰ στολίδια τους ἦταν ἡ ὀμορφιὰ καὶ ἡ ἁγνότητα. Τὰ φουστάνια τους δὲν σκέπαζαν ἐντελῶς τὸ στῆθος καὶ τὰ πόδια τους ἦταν γυμνά»[4].

Τὸ καράβι ἄραξε στὸ Πόρτο Ράφτη καὶ ἡ συντροφιὰ ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἀθήνα. Στὰ Μεσόγεια ἐρημιὰ καὶ δυστυχία. Συνάντησαν μονάχα δυὸ τρία πάμπτωχα χωριουδάκια. Ἡ Ἀττικὴ ἐντελῶς ἀκαλλιέργητη. Μονάχα βάτα καὶ ἀγκάθια φύτρωναν. Ἀλλὰ στὰ περίχωρα τῆς Ἀθήνας ἄρχιζαν οἱ καλλιέργειες. Παντοῦ κυριαρχοῦσε ἡ ἐλιά. «Οἱ κολυμπάδες διατηροῦν τὴν ἀρχαία ὀνομασία καὶ παρασκευάζονται μὲ τὸν ἴδιο πάντα τρόπο»[5]. Στὴν Ἀθήνα φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἕλληνα πρόξενου τῆς Ἀγγλίας.

«Τί κρίμα νὰ μὴ μιλάω ἑλληνικὰ γιὰ νὰ εὐχαριστήσω τὶς γοητευτικὲς ἀδερφές του, γιὰ τὶς ἀμέτρητες περιποιήσεις τους. Πρόβλεπαν κάθε ἐπιθυμία μας κι' ἀπαγόρεψαν κάθε ἀνάμιξη τῶν ὑπηρετῶν. Ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 42-43.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 50.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 54-55.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 55-56.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 58. Δίφιλος ὁ Σίφνιος ἔγραφε: «τὰς ἐλάας...τὰς κολυμβάδας καλουμένας εὐστομαχωτέρας εἶναι καὶ κοιλίας στατικάς» (Ἀθήναιου, Δειπνοσοφισταί, ἔκδ. Ζαχαροπούλου, βιβλ. Β', § 47). Γιὰ τὶς κολυμπάδες τῆς Λευκάδας: «Ἀπὸ τὶς ἐλιὲς μαζεύουν μερικὲς χοντρές, τὶς μαυρομάτες καὶ τὶς βάζουν στὸν τάλαρο (ξύλινο δοχεῖο) μὲ λάδι καὶ ξείδι καὶ φτιάχνουν τὶς κολυμπάδες» (Λαογρ., τ. ΙΕ' (1953), σ. 164). Γιὰ τὶς κολυμπάδες τῶν Σαλώνων: «Οἱ κολυμπάτες εἶναι περισσότερες γιατὶ καρποῦν περισσότερον καὶ χρησιμεύουν διὰ φαγὶ καὶ χύνουν καὶ λάδι» (*Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα, Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία (1790-1840), σ. 90).

μᾶς κάνουν ἀέρα ὅταν καθόμασταν στὸ σοφὰ μὲ μιὰ μεγάλη βεντάλια ἀπὸ φτερά. Τὸ ἴδιο καὶ κατὰ τὸ δεῖπνο. Τέτοια συμπεριφορὰ δὲν συναντᾶς πουθενά, σημάδι φανερὸ πὼς ἀποτελεῖ κληρονομιὰ τῆς περίφημης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἑλληνικῆς φιλοξενίας [1]. Τὸ βράδυ οἱ σοφάδες ἔγιναν κρεβάτια. «Πιάνουν συνήθως τὰ τρία τέταρτα τῆς κάμαρας καὶ περιβάλλονται μὲ κιγκλίδωμα. Τὸ καλοκαιρινὸ σκέπασμα εἶναι ἕνα ραβδωτὸ ὕφασμα ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὴ Ρωσία ἢ ἄλλες χῶρες καὶ τὸ χειμωνιάτικο δαμάσκο ἢ κρεμεζὶ βελοῦδο, στολισμένο πάντοτε μὲ χρυσὲς φράντζες. Συνηθίζουν νὰ κάθωνται στὸ σοφὰ σταυροπόδι ἀφήνοντας τὶς παντοῦφλες κάτω» [2].

Πῆγε καὶ στὸ δεσπότη [3]. Τὸν βρῆκε νὰ δροσίζεται στὸν κῆπο τοῦ ἐξοχικοῦ σπιτιοῦ του. «Μᾶς δέχτηκε εὐγενικά. Οἱ διάκοι ποὺ τὸν ὑπηρετοῦσαν στέκονταν ὄρθιοι ὅσο καθόμασταν στὸ σοφά. Μὲ ἕνα σύνθημά του ἔσπευσαν νὰ μᾶς προσφέρουν γλυκὰ καὶ καφέ».

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Σμύρνη. Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς μικρασιατικῆς πολιτείας σὲ 130.000 ψυχὲς (26.000 Ἕλληνες, 7 - 8.000 Ἀρμένιοι, 10.000 Ἑβραῖοι, 4 - 5.000 Φράγκοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι μουσουλμάνοι).

Ὁλόκληρο τὸ ἐμπόριο τῆς Μ. Ἀσίας συγκεντρώνεται στὴ Σμύρνη καὶ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων, Ὁλλανδῶν καὶ Γάλλων. Οἱ Ἄγγλοι εἰσάγουν μεγάλες ποσότητες ὑφασμάτων, οἱ Γάλλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑφάσματα, κοχενίλη, λουλάκι, ζαχαρωτά, μπαχαρικά, μοσχοκάρφια, μεταξωτά, σατέν, σιδηρικὰ κ.ἄ., ἡ Ἰταλία μεταξωτά, ἡ Βενετία χαρτὶ καὶ γυαλικά. Κάπου διακόσια καράβια βρίσκονταν στὸ λιμάνι τὸν Αὔγουστο τοῦ 1788.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ γινόταν στρατολογία κληρωτῶν. Κι' ἐπειδὴ ἡ Σμύρνη ἀποτελοῦσε κέντρο γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς νέας σοδειᾶς στρατιωτῶν, τὰ μαγαζιὰ ἔμειναν κλειστὰ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὶς κάθε λογῆς αὐθαιρεσίες. «Οἱ νεοστρατολογημένοι ἔμπαιναν στὰ καταστήματα, ἅρπαζαν ὅ,τι ἤθελαν, ζητοῦσαν ἐκβιαστικὰ χρήματα καὶ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν ἐμπόρων».

Τὰ περίχωρα τῆς Σμύρνης μὲ τοὺς ἀμέτρητους κήπους καὶ τὰ ἑλληνικὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 61.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 64.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 64 - 65. Τὸ 1788 μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἦταν ὁ Βενέδικτος Β'. Ἰδοὺ ἕνας κατάλογος τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα: Κύριλλος (1693 - 1703), Μελέτιος Β' ἀπὸ Ναυπάκτου Ἠπειρώτης (1703 - 1716), Γρηγόριος Α' Σωτήρης Ἀθηναῖος (1716 - 1720), Ἰάκωβος Γ' (1720 - 1734), Ζαχαρίας (1734 - 1741), Ἄνθιμος Ε', (1741 - 1764), Βαρθολομαῖος ἀπὸ Δρύστρας (1764 - 1767), Νεόφυτος Β' (1767 - 1774), Γαβριὴλ Β' (1774 - 1780), Βαρθολομαῖος, γιὰ δεύτερη φορὰ (1780 - 1782), Βενέδικτος, ἀπὸ Πισσιδείας (1782 - 1785), Ἀθανάσιος Γ' Τακλίκαρης, Θρὰξ (1785 - 1787), Βενέδικτος γιὰ δεύτερη φορὰ (1787 - 1795) καὶ Γρηγόριος Δ', Μυτιληναῖος (1799 - 1820), (Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον, 1890, σ. 334).

ἐξοχικὰ πρόσφεραν ἕνα πολὺ γραφικὸ θέαμα. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν ἔλειπαν οἱ αὐθαιρεσίες τῶν δυναστῶν. «Ἔμπαιναν οἱ Τοῦρκοι, ἔκοβαν τὰ καλύτερα φροῦτα χωρὶς νὰ πληρώνουν ἢ ἔδιναν ἕνα τίποτα. Γιὰ ν' ἀποφύγουν οἱ Ἕλληνες αὐτὰ τὰ κακὰ συναπαντήματα καὶ τοὺς κινδύνους συγκέντρωναν τοὺς καρποὺς καὶ τοὺς διέθεταν στὴν ἀγορὰ ὅταν ἦταν ἀκόμα ἄγουροι» [1].

Ὁ περιηγητής μας ἀπορεῖ γιατὶ οἱ Ἑλληνίδες τῆς Σμύρνης, ποὺ τόσα κληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους, δὲν κατέχουν πιὰ τὸ μυστικὸ ποὺ ἐμποδίζει τὸ γυναικεῖο κορμὶ νὰ παχαίνῃ. Παρατήρησε ὅτι βάφουν τὸ πρόσωπό τους ὅπως ἀκριβῶς οἱ γυναῖκες στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Φορᾶνε ἐπίσης, ὅπως ἐκεῖνες, κεντητὲς ζῶνες ποὺ συχνὰ σφίγγονται μὲ στιλπνὲς πόρπες ἀπὸ πολύτιμες πέτρες. Τὰ χειμωνιάτικα φορέματά τους εἶναι πανάκριβα. Χρυσοῦφαντα καὶ φοδραρισμένα μὲ ἑρμίνα ἢ ἄλλα πολυτελῆ γουναρικά, στοιχίζουν 300 πιάστρα [2].

Ὑπάρχει ὡστόσο καὶ τὸ ἀντιστάθμισμα: Ἡ μόδα δὲν σημειώνει μεταβολές. Ἀντίθετα οἱ Ἑλληνίδες εἶναι τόσο προσκολλημένες στὶς παλιὲς συνήθειες ποὺ στὴ Χίο οἱ γυναῖκες προτιμοῦν νὰ κουβαλοῦν ὁλόκληρο φορτίο ἀπὸ φορέματα καὶ νὰ φαίνωνται καμποῦρες, παρὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὸ κορμί τους ἐγκαταλείποντας τὴν παλιὰ μόδα.

Οἱ Σμυρνιὲς χτενίζονται μὲ πολλοὺς τρόπους. Ἄλλες χωρίζουν τὰ μαλλιά τους καὶ τὰ ἀφήνουν νὰ παίζουν στὰ μάγουλα κι' ἄλλες νὰ πέφτουν ἀνέμελα στοὺς ὤμους. Μερικὲς τὰ πλέκουν κοτσίδα καὶ τὰ στολίζουν μὲ λουλούδια, πολύτιμες πέτρες καὶ φτερά [3].

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1788 ὁ περιηγητὴς βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Μονάχα τέσσερες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις διατηροῦσαν πρέσβεις στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Ὁ Γάλλος εἶχε τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροή. Ἀκολουθοῦσε ὁ Ἄγγλος, ὁ βάϊλος τῆς Βενετίας καὶ ὁ Ὁλλανδός. Ἡ Ἱσπανία, Σουηδία, Πρωσσία καὶ Νεάπολη διατηροῦσαν «ἀπεσταλμένους». Ὑπῆρχε ἐπίσης ἀντιπρόσωπος τῆς Πολωνίας καὶ ἕνας κόνσολος τῆς Ραγούζας. Μόνο οἱ πρεσβευτὲς εἶχαν δικαίωμα γιὰ ἀκρόαση ἀπὸ τὸ σουλτάνο. Οἱ ἄλλοι ἔβλεπαν μόνο τὸ βεζύρη ἢ τὸν καϊμακάμη [4].

Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσῃ τὴν παρακμὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὶς συνέπειες τοῦ δεσποτισμοῦ. Καὶ δὲν θεωρεῖ πιὰ δύσκολη τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

«Οἱ Τοῦρκοι πιστεύουν σὲ μιὰ προφητεία ποὺ προβλέπει πὼς ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ ξαναπέσῃ κάποτε στὰ χέρια τῶν παλαιῶν κυρίων της. Ἂν δεχθοῦν

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 88 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 94 κ. ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 95 κ. ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 121 - 122.

ἕνα δυνατὸ πλῆγμα ἡ προφητεία μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθῆ. Οἱ Ἕλληνες συμπαθοῦν τοὺς ὁμόδοξους Ρώσους καὶ ἀπ' αὐτοὺς περιμένουν τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν τυραννία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἐξαντλημένοι, οἱ φόροι μεγαλώνουν, οἱ καταπιέσεις πολλαπλασιάζονται, οἱ ἐπιδημίες θερίζουν κάθε χρόνο. Σχεδὸν πάντοτε ἀκολουθεῖ πόλεμος καὶ τὰ στρατεύματα δὲν πληρώνονται. Ὅλα αὐτὰ εὐνοοῦν τὴ Ρωσία. Μόνο ποὺ ἄλλα ἔθνη θέτουν φραγμοὺς στὶς φιλοδοξίες της. Ὡστόσο μιὰ πραγματικὰ γενναιόψυχη καὶ ἀνθρωπιστικὴ συνεργασία μὲ τὴν αὐτοκράτειρα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδιώξη τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ νὰ ἐλευθερώση τοὺς Ἕλληνες ἀποδίδοντάς τους ἀνεξαρτησία καὶ αὐτοκυβέρνηση. Τότε θἄβλεπε κανεὶς αὐτὸ τὸ λαὸ νὰ ἀφυπνίζεται ἀπὸ τὸ λήθαργο ὅπου τὸν ἔχουν βυθίσει αἰῶνες δουλείας καὶ ν' ἀναφαίνεται ἀντάξιος τῶν προγόνων του. Μ' ὅλα αὐτὰ ἡ διάβρωση τοῦ σύγχρονου κόσμου εἶναι τόσο βαθειὰ ποὺ φοβᾶμαι ὅτι αὐτὸ τὸ σχέδιο ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων δὲν θὰ πραγματοποιηθῆ ποτέ. Κυρίως ἐπειδὴ μερικὰ ἔθνη, ἀπὸ τὸν ἀνόητο φόβο τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, δὲν θὰ ἐπιτρέψουν ποτὲ σ' αὐτὸ τὸ λαὸ νὰ γίνη ἀνεξάρτητος, γιὰ νὰ μὴ τοὺς ξεπεράση, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι πρόγονοί του εἶχαν ξεπεράσει ὅλους τοὺς συγχρόνους τους»[1].

Ὁ περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι ἡ ἁλιεία καὶ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο στὸν Εὔξεινο καὶ στὸ βόρειο Αἰγαῖο βρίσκονταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Ἑλλήνων [2].

Πλησίαζαν οἱ Ἀποκριὲς τοῦ 1789 καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ πρόσεξε τὸ πάθος τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ χορό. «Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες χόρευαν ὅσο κανεὶς ἄλλος λαὸς στὸν κόσμο. Ὁ χορὸς ἀποτελοῦσε ἄσκηση, ἀκόμα καὶ μέσο θεραπείας. Εἶχε μάλιστα ἐνταχθῆ στὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια. Τὸ πάθος τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων γιὰ τὸ χορὸ ἀποτελεῖ διέξοδο, μιὰ λύτρωση ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς σκλαβιᾶς. Ὁμάδες ἀπὸ παιδιὰ 12 - 13 χρόνων συγκροτοῦν ἕνα εἶδος θιάσου, περιοδεύουν καὶ δίνουν χορευτικὲς παραστά-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 128 - 129. Ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ξεχώριζαν οἱ Γάλλοι γιὰ τὸ μισελληνισμό τους ποὺ εἶχε τὶς ρίζες του στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ὁ Γάλλος πρόξενος Lemaire ἔγραφε (τὸ 1765) ἀπὸ τὴν Κορώνη: «Αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες εἶναι μόνιμοι ἀνταγωνιστὲς τῆς παροικίας μας καὶ θανάσιμοι ἐχθροὶ τοῦ ἔθνους μας...» (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 305). Ὁ ἴδιος πρόξενος ἔγραφε δυὸ χρόνια ἀργότερα: «Ὅσο οἱ Τοῦρκοι εἶχαν τὴν κατάσταση στὰ χέρια τους, κάναμε εὔκολα τὶς δουλειές μας... τώρα, γιὰ νὰ πετύχουμε κάτι στὶς ἐπιχειρήσεις μας δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχουμε μὲ τὸ μέρος μας τοὺς πασάδες, πρέπει νὰ συμφιλιωθοῦμε καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες ἢ τουλάχιστον νὰ μὴν τοὺς ἔχουμε ἀντίθετους» (ἔνθ' ἀν., σ. 306).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 150. Ὄχι μόνο στὸ Β. Αἰγαῖο. Καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς θάλασσες ἡ γαλλικὴ ἀκτοπλοΐα εἶχε ἐξουδετερωθῆ ἀπὸ τὴ γοργὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν στόλων τοῦ Μεσολογγιοῦ (ὡς τὸ 1770), τῆς Ὕδρας, τοῦ Μωριᾶ καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ χρησιμοποιοῦσαν μεγάλα καράβια καὶ ἐκάλυπταν τὶς μεταφορὲς σ' ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

σεις, σὲ σπίτια, στὸ δρόμο, στὶς ταβέρνες. Ἀκόμα καὶ περιοδεύουσες νεαρὲς χορεύτριες ὑπῆρχαν, «προκλητικὲς καὶ στὴν ἀμφίεση καὶ στὸ χορό» [1].

Τελευταῖος σταθμὸς τῶν περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα ἡ Μύκονος: «Οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ὑπολογίζονται σὲ 4.000 ψυχὲς καὶ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἔχουν πολλὰ μεγάλα καὶ μικρὰ καράβια καὶ εἶναι σπουδαῖοι ναυτικοί. Ὁ τουρκικὸς ζυγὸς εἶναι λιγώτερο αἰσθητὸς σ' αὐτὸ τὸ νησί. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀτμόσφαιρα εἰλικρίνειας καὶ ἐγκαρτέρησης εἶναι αἰσθητὴ στὴ φυσιογνωμία τῶν κατοίκων, κάτι ποὺ σπάνια βρίσκει κανεὶς στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Πρόξενοι τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Ὁλλανδίας ὑπάρχουν στὸ νησὶ μ' ὅλο ποὺ καράβια αὐτῶν τῶν ἐθνῶν δὲν προσεγγίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ περιπτώσεις κακοκαιρίας. Τὰ σπίτια εἶναι μονώροφα, καθαρὰ καὶ ἄνετα. Ὅσο γιὰ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ ξωκκλήσια εἶναι τόσα ὅσα καὶ τὰ σπίτια» [2].

Πανέμορφες οἱ Μυκονιάτισσες: «Δέρμα τριαντάφυλλο, ἐξαίσια μαῦρα μάτια, γοητευτικὴ ζωηράδα, ὕφος θαρρετὸ καὶ ἄνετο, ὡραῖες, φίνες γραμμές, μικρὸ πόδι καὶ τόσες ἄλλες χάρες ποὺ εὐκολώτερα τὶς νοιώθει κανεὶς παρὰ τὶς περιγράφει. Μᾶς κύκλωσαν ἀπὸ περιέργεια κι' ἄρχισαν νὰ μᾶς μιλᾶνε μὲ τόση οἰκειότητα ποὺ ἔκανε κάποιον ἀπὸ τὴ συντροφιὰ νὰ ὑποθέση πὼς ἡ ἀρετή τους δὲν θὰ ἄντεχε στὸν πειρασμό. Διάλεξε τὴν πιὸ ὄμορφη καὶ τῆς εἶπε:

— Ἔρχεσαι μαζί μου;

— Ὄχι! τοῦ ἀπάντησε ἡ Μυκονιάτισσα. Ὁ ἄντρας μου εἶναι πιὸ ὄμορφος ἀπὸ σένα!

»Ἡ ἀπάντησή της ἐνθουσίασε τὸν Ἕλληνα πιλότο μου ποὺ στὰ μάτια του οἱ συμπατριώτισσές του εἶναι ὅλες Πηνελόπες.

»Μόλις ζητήσαμε νὰ ἀγοράσουμε πουλερικὰ καὶ κάλτσες μεταξωτές, τὸ κυριώτερο καὶ τὸ πιὸ ἐκλεκτὸ προϊὸν τοῦ νησιοῦ, ὅλες οἱ γυναῖκες προθυμοποιήθηκαν καὶ μᾶς τριγύρισαν σ' ὁλόκληρη τὴν πόλη.

»Περάσαμε μπροστὰ σὲ ἕνα μεγάλο σπίτι ὅπου γινόταν σαματάς. Κάθε τόσο ἐκσφενδονίζονταν πιάτα ἀπὸ τὰ παράθυρα. Ρωτήσαμε τί εἶναι αὐτὸ τὸ σπίτι, τρελοκομεῖο; Ὄχι, μᾶς εἶπαν, εἶναι τὸ παλάτι ἑνὸς ἄρχοντα, ἑνὸς πρίγκιπα (ἔτσι ἀποκαλοῦσαν ἀκόμα τοὺς πιὸ πλούσιους καὶ εὐγενεῖς Ἕλληνες) καὶ ἁπλούστατα διασκεδάζουν.

»Ὅπως μᾶς πληροφόρησαν, οἱ ἄρχοντες συνήθιζαν στὰ συμπόσιά τους νὰ σπάζουν πιάτα σὰν ἀπόδειξη τοῦ μεγαλείου τους. Ὁ δραγουμάνος ἤθελε νὰ μᾶς ὁδηγήση στὸ ἀρχοντικὸ λέγοντάς μας πὼς θὰ μᾶς ὑποδεχτοῦν πολὺ πολὺ θερμά. Καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἔτσι θὰ γινόταν, γιατὶ ἡ φιλοξενία καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τοὺς ξένους ἀποτελοῦν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλλήνων» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 180 - 181.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 200.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 200 - 202.

ΕΝΑΣ ΑΓΓΛΟΣ ΛΟΧΑΓΟΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ (1789)

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ τοῦ 1789 ὁ Ἄγγλος λοχαγὸς τῆς φρουρᾶς τοῦ Γιβραλτὰρ Sutherland πραγματοποίησε ἕνα ταξίδι μὲ ἀγγλικὸ πολεμικὸ ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἕνα χρόνο ἀργότερα κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ χρονικό του μὲ τὴν ἀφήγηση τῶν περιηγήσεών του στὸ νησιωτικὸ ἑλληνικὸ χῶρο καὶ στὰ μεγάλα παραθαλάσσια κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς [1].

Ἡ πρώτη ἔξοδος σὲ ἑλληνικὴ γῆ ἔγινε στὴ Μῆλο. Τὰ τρία τέταρτα τῆς μικρῆς κωμόπολης ἦταν ἐρειπωμένα καὶ ὁ πληθυσμὸς εἶχε ἀποδεκατισθῆ. Ἀπὸ τὴν εὐημερία τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὅπως τὴν περιγράφουν οἱ παλιοὶ ταξιδιῶτες, δὲν εἶχε ἀπομείνει οὔτε ἴχνος. Στὸ γιαλό, ὡστόσο, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐκτινάζωνται πίδακες θερμοῦ νεροῦ.

Οἱ γυναῖκες, ποὺ φημίζονταν ἄλλοτε γιὰ τὴν ὀμορφιά τους, εἶναι τώρα θλιβερά, ἀρρωστημένα, ὠχρὰ καὶ πανάσχημα πλάσματα. Στὴν ἀσχήμια τους συντελεῖ καὶ ἡ ἀπαίσια φορεσιά τους: μιὰ εὐρύχωρη ζακέττα καὶ ἄσπρη μπαμπακερὴ φούστα ποὺ μόλις σκεπάζει τὰ δύο τρίτα τῶν μηρῶν καὶ σπάνια σμίγει μὲ τὶς κάλτσες πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα. Τὰ μαλλιὰ τῆς πίσω μεριᾶς τοῦ κεφαλιοῦ πέφτουν στὴ ράχη σὲ πλοκάμους. Τὰ μπροστινὰ χτενίζονται πρὸς τὰ μάγουλα καὶ καταλήγουν σὲ μικροὺς σκληροὺς βοστρύχους»[2].

Τὸ νησὶ ἦταν γεμάτο πέρδικες. Οἱ νησιῶτες κυνηγοὶ κρύβονταν πίσω ἀπὸ ἕνα φορητὸ τελάρο μὲ μιὰ τρύπα στὴ μέση ὅπου στέριωναν τὴ μπούκα τοῦ τουφεκιοῦ. Ἔκραζαν τὶς πέρδικες κι' ὅταν μαζεύονταν ἀρκετὲς πυροβολοῦσαν. Κάθε σμπάρο σκότωνε τέσσερες ὡς ἑφτά. «Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ μέθοδος κυνηγιοῦ ἦταν δαπανηρὴ γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν σκάγια καὶ μπαρούτι. Γι' αὐτὸ ὅταν ἔρχονταν οἱ ξένοι στὸ νησὶ οἱ κάτοικοι ἔσπευδαν νὰ τοὺς ζητήσουν μπαρούτι καὶ σκάγια γιὰ νὰ κυνηγήσουν»[3].

Στὴν Πάρο, ἀκόμα καὶ τὰ μαντριὰ ἦταν χτισμένα ἀπὸ μάρμαρα ἀρχαίων ναῶν. «Ἐξετάζοντας ἕνα ξεροτοίχι βρῆκα πολλὰ κομμάτια μὲ ἀνάγλυφα». Πολλὰ μάρμαρα, τμήματα κιόνων κ.λπ. βρίσκονταν στὴν ἀμμουδιά. «Τὰ εἶχαν σύρει ὡς ἐκεῖ διάφοροι ταξιδιῶτες ποὺ δὲν μπόρεσαν τελικὰ νὰ τὰ φορτώσουν στὰ καράβια»[4].

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1789 ὁ Ἄγγλος ἀξιωματικὸς βρισκόταν στὴ Σμύρνη.

---

1. A tour up the straits of Gibraltar to Constantinople. With the leading events in the present war between the Austrians, Russians and Turks, to the commencement of the year 1789, by captain *Sutherland* of the 25th Regiment, London 1790.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 145-146.
3. Ἔνθ' ἀν. σ., 148.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 150.

Ἡ πιὸ δραστήρια ἐμπορικὴ παροικία ἦταν ἡ γαλλική. Ἀκολουθοῦσαν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοί.

Τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τῶν Ἄγγλων, παρατηρεῖ ὁ Sutherland, βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀνταλλάσσουν βιομηχανικὰ προϊόντα μὲ ἀκατέργαστες πρῶτες ὕλες, κουκούλια, μπαμπάκι, μοχαῖρια. «Αὐτὰ τὰ τοπικὰ προϊόντα μεταφέρονται στὴν Ἀγγλία καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἐπεξεργασία, ποὺ ἐξασφαλίζει δουλειὰ στὸ λαό μας, ἐπανεξάγονται σ' ὅλο τὸν κόσμο. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ξανάρχονται στὴ Σμύρνη» [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπιστώνει ἕναν ἀνασχετικὸ παράγοντα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου στὴ Σμύρνη. Ἐπειδὴ στὴν Ἀγγλία δὲν ὑπάρχει λοιμοκαθαρτήριο γιὰ τὴν ἀπολύμανση τῶν καραβιῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ πανουκλιασμένες χῶρες, οἱ φορτώσεις γίνονται σὲ ὁλλανδικὰ πλοῖα ποὺ κατευθύνονται στὴν Ὁλλανδία, ὅπου πραγματοποιεῖται ὁ ὑγειονομικὸς ἔλεγχος καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν καραντίνα μεταφέρονται στὴν Ἀγγλία. «Ἔτσι ἐπιβαρύνονται οἱ Ἄγγλοι ἔμποροι καὶ χάνουν ναύλους τὰ ἀγγλικὰ καράβια» [2].

Στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης ὑπῆρχαν κάπου ἑκατὸ εὐρωπαϊκὰ καράβια. Ὅλα χαιρέτησαν τὸ ἀγγλικὸ πολεμικὸ καθὼς ἔμπαινε στὸν κόλπο. «Εἶναι παλιὰ συνήθεια αὐτὴ ἡ πανηγυρικὴ ὑποδοχὴ τῶν πολεμικῶν κι' ἔχει σκοπὸ νὰ θαμπώση τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἀνεβάση στὰ μάτια τους τὸ γόητρο τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων». Ἡ ἴδια τελετὴ ἔγινε καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ τὴν ἄλλη μέρα.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1788 ὁ Ἄγγλος λοχαγὸς ἔφθασε στὴν Ἀθήνα. «Ἡ πολιτεία ἔχει πληθυσμὸ 10.000 κατοίκους καὶ τώρα τελευταῖα περιτειχίσθηκε γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ποὺ κάθε τόσο πραγματοποιοῦν ἐπιθέσεις καὶ λεηλασίες» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 158 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 165.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 225. Ἡ περιτείχιση ἔγινε τὸ 1778 ἐπὶ τυραννίας τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ γιὰ τὴν προστασία τῆς πολιτείας ἀπὸ τὶς ἀλβανικὲς ὀρδὲς ποὺ κατευθύνονταν στὸ Μωριὰ γιὰ λαφυραγωγία ἢ ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ μὲ τὴ λεία τους. Ἕνα χρόνο πρίν, ὅταν ἕνα τουρκαλβανικὸ σῶμα ἔφθασε στὴ Θήβα, οἱ Τοῦρκοι ὠχυρώθηκαν στὴν Ἀκρόπολη καὶ οἱ Ἕλληνες κατέφυγαν ὅλοι στὴ Σαλαμίνα. Ἀλλὰ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Τουρκαλβανῶν βιαζόταν νὰ εἰσβάλη στὸν «κατακαημένο» τὸ Μωριά, καὶ περιωρίσθηκε νὰ στείλη στὴν Ἀθήνα ἄνθρωπό του γιὰ νὰ εἰσπράξη τὰ «ποδοκόπια» του. Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν περιπέτεια ὁ Χατζῆ Ἀλῆς πρόσταξε, μέσα στὸ καταχείμωνο καὶ ἐνῶ ἐπιδημία βλογιᾶς θέριζε τὰ παιδιά, ν' ἀρχίση ἡ τειχοδομία. Ἐπιστατοῦσε ὁ ἴδιος ὁ τύραννος μὲ τὸ βούρδουλα ἐνῶ ὀρχῆστρες ἀπὸ ζουρνάδες καὶ νταούλια ἔπαιζαν ἀδιάκοπα γιὰ νὰ τονώνουν τὸ ζῆλο τῶν Ἀθηναίων ἀκούσιων οἰκοδόμων. Οἱ ἐργασίες κράτησαν 100 μέρες καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατασκευῆς τοῦ κάστρου ἐκθέτει ὁ Παναγῆς Σκουζὲς στὸ χρονικό του: «Ἀλλὰ τὸ τειχίον αὐτὸ ἔγινε φύλαξ τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' ὠφέλιμον εἰς τὸν τύραννον. Ἔβαλεν εἰς τὰς πόρτας φύλακας, ἄρχισεν τὴν τυραννίαν χειροτέραν τῆς πρώτης» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς αὐτοβιογραφικῆς χρονογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 59 - 60).

ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΙΗ΄ ΑΙΩΝΑ

Ο ΝΑΥΤΙΚΟΣ δρόμος Βενετία - Ἑπτάνησα - Μεθώνη, ποὺ ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰώνα τὴν κυριώτερη γραμμὴ τῶν καραβιῶν γιὰ τὸ ταξίδι πρὸς τὴν Ἑλλάδα, εἶναι σχεδὸν ἄγνωστος ἀπὸ τὸν περιηγητικὸ κόσμο τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Καθὼς οἱ ναυτικὲς συγκοινωνίες ἔγιναν πιὸ ἀσφαλεῖς, οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴ νησιωτικὴ καὶ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, προτιμοῦν νὰ μπαρκάρουν στὰ λιμάνια τῆς νότιας Γαλλίας καὶ νὰ ταξιδέψουν, χωρὶς σταθμὸ σχεδόν, ὡς τὸ Μωριά. Ἡ Ἀδριατικὴ ἀποτελεῖ βενετικὴ θάλασσα καὶ τὰ καράβια ποὺ ἀρμενίζουν ἀνάμεσα στὶς ἀκτὲς τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου καὶ τὴν Ἑλλάδα καλύπτουν τὶς ἐμπορικὲς ἐπικοινωνίες τῆς Γαληνοτάτης μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἔτσι ἐλάχιστοι περιηγητὲς ἀκολουθοῦν σ᾽ αὐτὴ τὴν περίοδο τὸ δρόμο τῆς Βενετίας καὶ λίγα εἶναι τὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ ποὺ ἀναφέρονται στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου.

Τὴν ἔλλειψη ὡστόσο πληροφοριῶν γιὰ τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰώνα ἀντισταθμίζει τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου André Grasset Saint - Sauveur ποὺ ἔζησε 17 χρόνια στὸ Ἰόνιο, τὰ περισσότερα μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας. Γεννήθηκε στὸν Καναδὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1781, σὲ ἡλικία 30 χρόνων, ὡς γραμματικὸς τοῦ πατέρα του, πρόξενου τῆς Γαλλίας στὰ Ἑπτάνησα. Τὸ 1789 ἔγινε ὁ ἴδιος ὑποπρόξενος καὶ διαδέχθηκε τὸν πατέρα του. Στὴ θέση αὐτὴ ἔμεινε ὡς τὸ 1798.

Γνώστης τῆς ἑλληνικῆς ὁ Saint - Sauveur εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιηγηθῇ πάμπολλες φορὲς τὸν ἑπτανησιακὸ χῶρο, νὰ συγκεντρώσῃ πλούσιο ὑλικὸ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν νησιῶν καὶ νὰ καταγράψῃ πληροφορίες ἔγκυρες γιὰ τὸ τοπίο καὶ τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο, γιὰ τὴν οἰκονομική, κοινωνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωή, γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι τὸ τρίτομο ταξιδιωτικὸ χρονικό του εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς γνησιώτερες πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὰ Ἑπτάνησα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα [1].

---

1. Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci - devant vénitiennes du Levant. Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint - Maure, Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte. Contenant la description de chacune de ces îles et possessions, l'histoire et les monuments anciens, le gouvernement, les forces navales et terrestres que les Vénitiens y entretenoient, la religion, les moeurs, les usages, les productions locales, l'industrie, la navigation, le commerce. Un aperçu sur celui des états maritimes de Venise et l'Albanie relativement aux intérêts de la France. Accompagné d'un Atlas de trente planches composé de la carte générale, des mouillages, des vues, des costumes et monumens anciens, et des médailles et inscriptions Greques et Romaines, Ἀ Paris an VIII, τ. 3. Πρὶν ἀπὸ τὸν *Saint - Sauveur* εἶχαν γράψει γιὰ τὴν Κέρ-

Ἡ περιήγηση τοῦ Saint - Sauveur ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα μὲ τὴ φυσικογεωγραφικὴ περιγραφὴ καὶ μιὰ μεθοδικὴ ἀναγωγὴ στὴν ἀρχαία καὶ νεώτερη ἱστορία τοῦ νησιοῦ. Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του, ποὺ τιτλοφορεῖται «Πολιτικὴ κατάσταση τῆς Κέρκυρας ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς ἀπὸ τὴν τελευταία τουρκικὴ πολιορκία ὡς τὴν κατάληψη καὶ τὴν κατοχὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Γάλλους», ἀναφέρεται στὴν ἐκκλησία, τὴ διοίκηση καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Κερκυραίων.

Ἐπικεφαλῆς τῆς κερκυραϊκῆς Ἐκκλησίας ἦταν ὁ Πρωτοπαπὰς ποὺ ἐκλεγόταν ἀπὸ κοινὴ ἐπιτροπὴ κλήρου καὶ εὐγενῶν. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ ὁ ὑποψήφιος ἐπισκεπτόταν, μαζὶ μὲ τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους, τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἱερεῖς προσπαθώντας νὰ ἐξασφαλίση τὴν ὑποστήριξή τους. Ἡ ἐκλογὴ γινόταν στὴν αἴθουσα τῶν συνελεύσεων τῶν εὐγενῶν, στὴ Σπιανάδα. Ἕνας φάντης, ντυμένος γαλάζια καζάκα, γαλάζιο σκοῦφο, καὶ μὲ ἀσημένια πλάκα στὸ στῆθος μὲ τὰ ἐμβλήματα τῆς πολιτείας, ἐκφωνοῦσε μπροστὰ στοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἱερεῖς τὰ ὀνόματα τῶν ὑποψηφίων ποὺ καρτεροῦσαν ξεσκούφωτοι καὶ μὲ ταπεινωσύνη στὴν πόρτα τῆς αἴθουσας. Μὲ βαθειές, ἀτέλειωτες ρεβερέντσες πάσχιζαν νὰ κινήσουν τὴ συμπάθεια τῶν ἐκλεκτόρων συμπολιτῶν τους. Δύο ἄλλοι φάντηδες ἔπαιρναν ἀπὸ τὸ τραπέζι ἕνα πανέρι μὲ σφαιρίδια καὶ τὰ μοίραζαν στοὺς εὐγενεῖς καὶ στοὺς παπάδες. Ὁ Προβλεπτὴς εἶχε δικαίωμα δύο ψήφων. Τέλος, ἕνας τέταρτος φάντης παρουσίαζε τὴν κάλπη μπροστὰ σὲ κάθε ἐκλέκτορα γιὰ νὰ ψηφίση. Ἡ κάλπη εἶχε ἕνα ἄνοιγμα ἐξωτερικὰ καὶ δύο ἐσωτερικά, ἔτσι ποὺ κανεὶς νὰ μὴ μπορῆ νὰ ξεχωρίση ἂν τὸ σφαιρίδιο ἔπεσε στὸ ναὶ ἢ στὸ ὄχι. «Προφύλαξη πολὺ φρόνιμη γιὰ μιὰ χώρα ὅπου ἡ ἐκδίκηση ἐξασφάλιζε τὴν ἀτιμωρησία».

Ἐκεῖνος ποὺ πλειοψηφοῦσε δεχόταν μέσα σὲ χειροκροτήματα καὶ ἐπευφημίες τὰ συγχαρητήρια τοῦ Προβλεπτῆ. Ἀκολουθοῦσε πανδαιμόνιο. Τὰ πλήθη τοῦ λαοῦ, μόλις ἄκουγαν τὸ ἀποτέλεσμα, ἄρχιζαν τὶς πανηγυρικὲς ἐκδηλώσεις καὶ οἱ φάντηδες «προσπαθοῦσαν σφυρίζοντας νὰ τονώσουν τὸ ζῆλο τους». Ὁ νέος Πρωτοπαπὰς ντυνόταν τὰ ἄμφιά του μέσα στὴν αἴθουσα τῆς ψηφοφορίας. Ὕστερα καθόταν σ᾿ ἕνα θρονὶ καὶ τέσσερες ρωμαλέοι φάντηδες τὸ ἀνασήκωναν καὶ μετέφεραν τὸν ἀρχηγὸ τῆς κερκυραϊκῆς Ἐκκλησίας στὸν καθεδρικὸ ναό[1]. Τὰ πλήθη σχημάτιζαν μιὰ τεράστια πομπὴ καὶ συνωστίζονταν γύρω του ἐνῶ χτυποῦσαν χαρμόσυνα οἱ καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν. «Συχνὰ ὁ Πρωτοπαπὰς κινδύνευε στὸ θρονί του ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραλήρημα».

κυρα στὰ ἰταλικὰ ὁ *Μάρμορας* καὶ στὰ λατινικὰ ὁ κληρικὸς *Κουερίνι*, γιὰ τὴ Ζάκυνθο ὁ κληρικὸς *Ρεμοντίνι* καὶ γιὰ τὴν Κεφαλονιὰ ὁ Βενετὸς Προβλεπτὴς *Μοροζίνι*. Ὡστόσο ὁ *Saint - Sauveur* ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ παρουσίασε ὁλοκληρωμένο ἔργο γιὰ τὰ Ἑπτάνησα.

1. Ἐπὶ σκίμποδος, γράφει ὁ *Ἑρμάννος Λούντζης* (Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν, ἔκδ. Κάλβος, Ἀθήνα 1969, σ. 193).

Τὴν ἐκλογή, ποὺ παρακολούθησε προσωπικὰ ὁ Saint - Sauveur καὶ περιγράφει στὸ χρονικό του, ἀκολούθησε δεξίωση στὴν κατοικία τοῦ νέου Πρωτοπαπᾶ. Ὁ Γάλλος πρόξενος, ποὺ ἦταν ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους, παρατηρεῖ ὅτι γιὰ νὰ ἀποφασίση ὁ Πρωτοπαπὰς τόσα ἔξοδα, ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀπὸ πρὶν ἐξασφαλισμένη τὴν ἐκλογή του. «Μοῦ εἶπαν πὼς ἡ ψηφοφορία δὲν ἦταν τίμια καὶ πὼς οἱ ψῆφοι ἐξαγοράσθηκαν. Ὁ ὑποψήφιος ἄλλωστε εἶχε τὸν τρόπο του» [1].

Ὕστερα ἀπὸ ἕνα σύντομο λογίδριο τοῦ νέου Πρωτοπαπᾶ, κλῆρος καὶ εὐγενεῖς ρίχτηκαν μετὰ μανίας στὰ πλούσια φαγητά. «Ἀκολούθησε μάχη κραταιὰ στὴν ὁποία νικητὲς ἀναδείχθηκαν οἱ πιὸ χεροδύναμοι. Ἐκκλησία καὶ ἀριστοκρατία πρόσφεραν ἕνα πολὺ περίεργο θέαμα. Σάστισα μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν αἰσχρὴ λαιμαργία. Κι' ὅταν γέμισαν τὰ στομάχια τους, ἄρχισαν, ὅπως συνηθίζεται σὲ τέτοιες περιπτώσεις, νὰ γεμίζουν καὶ τὶς τσέπες τους. Κάποτε κλῆρος καὶ εὐγενεῖς ἐγκατέλειψαν τὸ πεδίο τῆς μάχης· καὶ τότε χύμηξαν στὰ τραπέζια μερικοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ ποὺ εἶχαν τὸ τιμητικὸ προνόμιο νὰ προσκληθοῦν στὴ δεξίωση. Ὕστερα οἱ ἄνθρωποι τοῦ Πρωτοπαπᾶ πέταξαν στὰ πλήθη, ποὺ συνωστίζονταν ξεφωνίζοντας κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα, κάμποσα ψωμιὰ καὶ μερικὲς πενταροδεκάρες» [2].

Ὁ Πρωτοπαπὰς τῆς Κέρκυρας ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτες τῶν ἄλλων νησιῶν μὲ τὸν τίτλο τοῦ «Μεγάλου Πρωτοπαπᾶ». Ἐξαρτιόταν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο [3] καὶ εἶχε τὴν ἐξουσία μητροπολίτη καὶ τὸ προ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 17 - 19. Πληροφορίες γιὰ τὴ σιμωνία ἐπὶ βενετοκρατίας στὰ Ἑπτάνησα μᾶς δίνει ἔκθεση τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῆς ὀρθόδοξης γενικὰ Ἐκκλησίας σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὴν ἔρευνα εἶχε ἀναθέσει στὸ μητροπολίτη ὁ Βενετὸς Γενικὸς Προβλεπτὴς Θαλάσσης Παῦλος Νάνης. «Δὲν δύναμαι τανῦν ἢ εὐσεβάστως νὰ ὑπομνήσω τῇ Ὑ. Ἐξ. νὰ καταδιώξη τὴν σιμωνίαν, ἥτις συνηθέστατα ἀσκεῖται ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν κατὰ τοὺς διορισμοὺς εἰς τὰ διάφορα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ τὰς ὑπηρεσίας, ὁριζούσης τῆς Ὑ. Ἐξ. ὡρισμένην πληρωμὴν ἐπὶ τῇ ἀπονομῇ τῶν τοιούτων συντασσομένου πρότερον συμβολαίου. Καὶ ἐπειδὴ abusus abusum invocat (ἄβυσσος ἄβυσσον ἐπικαλεῖται), οἱ ἀρχιερεῖς, πολλὰ τὰ κέρδη ἀπολαμβάνοντες ἀπὸ τῶν διορισμῶν καὶ χειροτονιῶν, πολλαπλασιάζουσι τοὺς ὑπουργηματίας καὶ τοὺς ἱερεῖς χειροτονοῦντες πολλοὺς ἐκ τοῦ ὄχλου καὶ τῶν χωρίων ὅλως ἀμαθεῖς καὶ ἀναξίους, καταφεύγοντας καὶ ὅπως ἀποφεύγωσι τὴν ἐν ταῖς γαλέραις καὶ τῷ στρατῷ τοῦ πρίγκιπος ὑπηρεσίαν εἰς τὴν χρῆσιν ἱεροῦ βαθμοῦ ἀντὶ χρήματος» (*Ἠλία Α. Τσιτσέλη*, Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, Παρνασσός, τ. Η' (1904), σ. 174).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 21.

3. Ἡ τιτλοφόρηση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου τῆς Κέρκυρας: «Ἡμεῖς διὰ τῆς Γαληνοτάτης Δουκικῆς Αὐθεντίας τῶν Βενετῶν Μέγας Πρωτοπαπὰς τῆς πόλεως καὶ Νήσου Κορυφῶν «ἄλλοτε» Ἡμεῖς Ἐλέῳ Θεοῦ, χάριτι δὲ τῆς Γαληνοτάτης Ἀριστοκρατίας τῶν Βενετῶν μέγας Πρωτοπαπὰς τῆς Πόλεως καὶ Νήσου Κερκύρας». Ὁ πατριάρχης τὸν προσαγόρευε «Παναιδεσιμώτατον καὶ τῆς τῶν Κερκύρων Μητροπόλεως μέγιστον Πρωτοπαπάν τε καὶ Πρόεδρον» (*Ἐρ. Λούντζη*, ἔνθ' ἀν., σ. 190). Ἔγγραφο Κερκυραίου πρωτο-

νόμιο νὰ στηρίζῃ κατὰ γῆς βαδίζοντας τὴν ἀρχιερατική του ράβδο. Παρέμενε στὸ ἀξίωμά του πέντε χρόνια κι' ὕστερα περνοῦσε στὴν κατηγορία τῶν ἁπλῶν παπάδων. Ἔτσι τὸ μόνο ποὺ διατηροῦσε ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του ἦταν μιὰ ζώνη χρῶμα κρεμεζί.

Τὰ εἰσοδήματά του ἦταν τά «τυχερά». Μονάχα ἡ ἱκανότητα νὰ δημιουργήσῃ κερδοφόρες πηγὲς μποροῦσε νὰ καλύψῃ τὶς προεκλογικὲς δαπάνες [1].

Τὰ δικαιώματα ἀπὸ τοὺς γάμους, τὰ βαφτίσια καὶ τὶς κηδεῖες ἦταν 11 γαλλικὲς λίβρες γιὰ τὸν Πρωτοπαπὰ καὶ τρεῖς γιὰ κάθε παπά, καθὼς καὶ κερὶ βάρους μιᾶς λίτρας.

«Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἀποδοτικὴ πηγὴ πόρων καὶ ταυτόχρονα πανίσχυρο μέσο γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ λαοῦ σὲ μιὰ κατάσταση γελοίας εὐπιστίας, ἦταν ὁ ἀφορισμός. Μὲ ἕνα ἀσήμαντο πρόσχημα, κάθε Ἕλληνας μποροῦσε νὰ πετύχῃ τὸν

παπᾶ: «Ἡμεῖς Σπυρίδων Βούλγαρης, ἐλέῳ Θεοῦ Μέγας Πρωτοπαπὰς πόλεως καὶ νήσου Κερκύρας, αψος' Ἰουνίου γ' (Δέσμη Μεγ. Πρωτοπαπᾶ 25, δεσμὶς α', σ. 26α)

1. Γιὰ τοὺς πόρους τῶν ἱεραρχῶν στὰ Ἑπτάνησα ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας πρὸς τὸν Βενετὸ Προβλεπτή. «Οὗτος (ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας) εἰσκομίζει παρὰ τῶν πολλῶν κληρικῶν καὶ κοσμικῶν κατὰ τὰς ἐτησίας ἀνὰ τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν καὶ Ἰθάκην περιοδείας του πολλὰ σιτηρὰ καὶ ἔλαια, ἑκάστου μὲν τῶν ἱερέων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ὑπερβαίνει τοὺς τριακοσίους, χορηγοῦντος αὐτῷ ἀνὰ ἓν βατσέλιον, πλὴν τῶν ἐκ τῶν γάμων δικαιωμάτων, παρὰ δὲ τῶν κοσμικῶν ἀπολαμβάνοντος τοῦ ἐπισκόπου δῶρα καὶ ὠφελείας ἐκ λειτουργιῶν, πλὴν τῶν ἐκ Ζακύνθου εἰσπραττομένων κατ' ἔτος δικαιωμάτων... Διηνεκὲς τυγχάνει τὸ σκάνδαλον ἐκ τῶν ἐν ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῷ τόπῳ εἰς τὰς διαλύσεις τῶν γάμων, μετ' εὐκολίας πολλῆς καὶ δι' αἰτίας ἐπουσιώδεις τῶν ἐπισκόπων, δι' οὐδὲν ἄλλο ἢ σκοπὸν κέρδους χρημάτων, ἐπιτρεπόντων τοῖς διαζευχθεῖσι νέας περὶ γάμου μεταξὺ αὐτῶν συμφωνίας ἢ διάλυσιν ἐπὶ τῷ σκοπῷ συζεύξεως μετ' ἄλλου, πρᾶγμα ἀπαισιώτατον καὶ παρὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανονισμούς, ἀγνώστους ὡς φαίνεται τοῖς Ἕλλησιν ἢ παραφραζομένους ἐκ δολιότητος μᾶλλον καὶ ἐφαρμοζομένους μόνον χάριν τῆς αὐτῶν ἰδιωφελείας» (*Ἠλία Α. Τσιτσέλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 175). Καὶ ὁ Προνοητὴς Ἔμος σὲ ἀναφορά του πρὸς τὴν Ἰλλουστρίσσιμα: «Ἐκ τοῦ ἱεροῦ ὑπουργήματος ἐγένετο τὸ χαμερπέστερον ἐμπόριον. Τὰ οὐτιδανώτερα πρόσωπα ἔλαβον τὸ ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον εἶχε γίνει τόσον εὐτελὲς ἀφοῦ δὲν ἐλαμβάνετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλὰ δι' ἐκλογῆς τῶν Κοινοτήτων» (*Ἠλία Α. Τσιτσέλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 174 σημ. 1). Φυσικὰ τὸ ἐμπόριο αὐτὸ ἄνθιζε μέσα στὴ διαφθορὰ τῆς Βενετοκρατίας ποὺ εὐνοοῦσε τὴν ἀγοραπωλησία τῶν ἀξιωμάτων. Τὰ ἴδια συνέβαιναν καὶ στὴ βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (*L. Ranke*, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Πελοποννήσω, μετάφρ. Π. Καλλιγᾶ, Πανδώρα, τ. 15, σ. 25). «Ἡ σιμωνία ἦτο συνέπεια τῆς ἐν γένει καταστάσεως, διότι καὶ αὐτοὶ οἱ πατριάρχαι ἀδρῶς πολλάκις ἐπλήρωνον εἰς τὸ διβάνιον ἵνα τύχωσι τῆς ἀξίας, καὶ εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀδειῶν τῆς χειροτονίας τῶν ἀρχιερέων ἐξεβίαζον εἰς πληρωμήν. Ἄλλως κατὰ τὸ ἰσχῦον σύστημα οἱ πατριάρχαι ἐλάμβανον παρὰ τῶν κατ' ἐπαρχίας ἱεραρχῶν τὰ ἡμίση τῶν εἰσοδημάτων τούτων, οὗτοι δὲ ἠνάγκαζον τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἱερεῖς εἰς συνεισφοράς... Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν ὅτι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς ἐγίγνοντο φιλοχρήματοι. Εἰς τὰς κοινότητας εἰσέφρησεν ἡ σιμωνία ἀπαραδειγμάτιστος. Ἐν γένει ἡ κατάχρησις αὐτὴ ἐβασίλευε κατ' ἀνυπόφορον τρόπον ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ πατριάρχου, καὶ ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι συνέπραττον».

ἀφορισμὸ τοῦ γείτονά του. Ἐκεῖνος πάλι εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀνταποδώση τὸν ἀφορισμὸ κι' ἔτσι, ἰσοφαρίζοντας, νὰ ἐξαφανίση τὸ ἐπιτίμιο ποὺ ἐξαπέλυσε ἐναντίον του ὁ ἐχθρός του. Ὁ ἴδιος παπὰς πραγματοποιοῦσε τὰ ἀναθέματα μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο καὶ γιὰ τοὺς δυό. Αὐτοὶ οἱ κεραυνοὶ τῆς Ἐκκλησίας στοίχιζαν ἀκριβὰ στοὺς ἀνόητους ποὺ τοὺς ἀποζητοῦσαν.

»Ἡ τελετὴ ἦταν δημόσια καὶ γινόταν στὸ δρόμο καὶ μπροστὰ στὸ σπίτι τοῦ ὑποψήφιου γιὰ ἀφορισμό[1]. Μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἐπιτυχία ἂν πλήρωνε κανεὶς ἀρκετὰ γιὰ νὰ χοροστατήση στὸν ἀφορισμὸ ὁ ἴδιος ὁ Πρωτοπαπάς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πήγαινε στὸν ὡρισμένο τόπο μὲ πένθιμο ράσο κρατώντας ἕνα σχεδὸν κατάμαυρο κερὶ στὸ χέρι. Μπροστά του βάδιζαν παπάδες κρατώντας ἕνα μεγάλο σταυρὸ καὶ μιὰ μαύρη σημαία. Ἀκολουθοῦσαν ἄλλοι παπάδες βουτηγμένοι κι' αὐτοὶ στὰ μαῦρα.

»Ὁ Πρωτοπαπὰς συνώδευε τὴν ἀπαγγελία τοῦ ἀφορισμοῦ μὲ σπασμωδικὲς χειρονομίες. Ὕστερα ἔφευγε τινάζοντας τὸ ράσο του».

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἀπαγορευόταν στὸν ἀφορισμένο νὰ πατήση τὸ πόδι του στὴν ἐκκλησία. Γιὰ νὰ ἀποκατασταθῆ ἔπρεπε νὰ ἐξακοντίση ἕναν ἀντιαφορισμό. Ἂν δὲν εἶχε τὰ μέσα ἔφθανε στὰ ἔσχατα γιὰ νὰ λυτρωθῆ: σκότωνε τὸν ἐχθρό του.

«Ὁ λαὸς ἐπηρεαζόταν τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ ὥστε νόμιζε πὼς ἡ γῆ ἔτρεμε τὴ στιγμὴ ποὺ ἀκουγόταν τὸ ἀνάθεμα. Εἶδα ἀνθρώπους νὰ ἐκδηλώνουν τὸν τρόμο τους μὲ κραυγές. Εἶχαν καταληφθῆ ἀπὸ πανικό, λὲς καὶ γινόταν σεισμός.

»Καὶ ἐνῶ ὁ κλῆρος στερέωνε τὴ δύναμή του πάνω στὸ ἀπαίδευτο πλῆθος καὶ καλλιεργοῦσε τὶς πιὸ παράλογες δεισιδαιμονίες, οἱ Βενετοὶ ἔσπευδαν νὰ ἀποκομίσουν τὸ μερίδιό τους, πολιτικὰ δηλαδὴ κέρδη. Παραβρέθηκα σὲ ἀφορισμοὺς ὁλόκληρων χωριῶν. Ὅπου ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὅπλων δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ σωφρονίση τοὺς χωριάτες ἡ βενετικὴ διοίκηση κατέφευγε στὸν ἀφορισμό. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τοῦ ἀναθεματισμοῦ τὸ χωριὸ ἀποκοβόταν ὁλότελα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο νησὶ καὶ οἱ δύστυχοι ἀφορισμένοι, ἀφοῦ συμμορφώνονταν μὲ τὶς διαταγὲς ἔνοιωθαν πανευτυχεῖς νὰ ξαναγυρίσουν στοὺς κόλπους τῆς

1. «Δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀναγκαῖον», ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας, «νὰ μετριασθῆ ἡ συστηματικὴ πλέον ἀπόλυσις ἐπιτιμίων ὑπὸ τῶν ἱεραρχῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἐπιτρόπων αὐτῶν καὶ ἁπλῶν ἐφημερίων ἐκτοξευομένων, διότι ὁ ἀφορισμὸς εἶναι ἡ βαρυτέρα καὶ φοβερωτέρα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν· οὐχ ἧττον ἀπὸ πολλοῦ ἐπιδιώκεται καὶ διὰ τὰς μᾶλλον ἀσημάντους παραβιάσεις, καὶ κατ' αὐτοῦ ἔτι τοῦ κλέπτοντος μίαν ὄρνιθα. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ πολῖται, σταθμίζοντες τὴν σπουδαιότητα τῆς ποινῆς πρὸς τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἁμαρτήματος οὐδεμίαν δίδουσι σημασίαν εἰς τὰ ἐπιτίμια...» (*Ἠλία Α. Τσιτσέλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 176).

'Εκκλησίας πληρώνοντας μιὰ συνεισφορά. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ γίνη ἀντιαφορισμὸς ἐναντίον τῶν Βενετῶν» [1].

'Ο πιὸ πλούσιος ναὸς τῆς Κέρκυρας ἦταν τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνα. "Ελληνες καὶ Λατίνοι λάτρευαν μὲ τὴν ἴδια θέρμη τὸν ἅγιο, σημειώνει ὁ Γάλλος περιηγητής. Οἱ ἀπόγονοι τῆς οἰκογένειας ποὺ εἶχε στὴν κυριότητά της τὸ σκήνωμά του διατηροῦσε τὰ «δικαιώματά» της στὰ χρόνια τοῦ Saint - Sauveur. "Ωριζαν λ.χ. τὸν παπὰ ποὺ θὰ χοροστατοῦσε κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης του. Αὐτὸς ὁ παπὰς ἦταν πάντοτε μέλος τῆς οἰκογένειας καὶ εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐσόδων τοῦ ναοῦ [2].

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 21 - 24. 'Η ἐκμετάλλευση καὶ ἡ διαιώνιση τῆς ἀμάθειας τοῦ λαοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς διαφθορᾶς καὶ ἡ ἐξαγορὰ τῶν συνειδήσεων ἀποτελοῦσε θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς τῶν Βενετῶν στὰ 'Επτάνησα, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ 'Ι. Καποδίστριας στὸ ὑπόμνημα τῆς 22 Νοεμβρίου 1815 πρὸς τὸν λόρδο Castlereagh: «'Η Βενετικὴ Πολιτεία διώκει τὰς νήσους διὰ τῆς διαφθορᾶς. Οἱ διοικοῦντες τὰ κοινὰ ἀνήκουν εἰς τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν, ἡ ὁποία δὲν ἦτο ἡ ἐλάχιστα διεφθαρμένη καὶ ἡ μᾶλλον ἀνεπτυγμένη. 'Η Βενετικὴ Πολιτεία ἐβασίζετο εἰς τὴν ἰσχὺν τῆς κυβερνώσης ταύτης τάξεως, ὑποθάλπουσα τὰς ὑπὲρ αὐτῆς προλήψεις καθὼς καὶ τὴν ἀντιζηλίαν μεταξὺ τῶν ἄλλων τάξεων. 'Απονέμουσα προνόμια καὶ κτήματα εἰς τοὺς εὐγενεῖς, παρεῖχεν εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα νὰ ἐξαγοράζωσι τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ καὶ καθιστῶσι συστηματικὴν τὴν ἀνηθικότητα καὶ τὴν διαφθορὰν τοῦ τόπου. 'Η βενετικὴ πολιτικὴ ἐφοβεῖτο τὴν ὑπεροχὴν τοῦ 'Ελληνικοῦ πνεύματος καὶ προσεπάθει νὰ καταβάλη τοῦτο διὰ τῆς ἀμαθείας, διὰ τοῦτο οὐδέποτε ἐπέτρεψε τὴν σύστασιν δημοσίων σχολείων ἐν 'Επτανήσῳ». Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἐκμεταλλευτικὴ καὶ τυραννικὴ πολιτικὴ τῶν Βενετῶν στὰ 'Επτάνησα συντάσσεται καὶ ὁ 'Ιταλὸς περιηγητὴς *Scrofani* (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του), ὁ *'Α. 'Ανδρεάδης* (Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς 'Επτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, 'Αθῆναι 1914) καὶ ὁ *'Ανδρ. 'Ιδρωμένος* (Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Κερκύρας, 'Εν Κερκύρᾳ 1930). Βλ. καὶ *Σπ. Γασπαρινάτου* ('Η Βενετία εἰς τὴν 'Επτάνησον, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τ. XV (1970), σ. 90 - 91).

2. "Υστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς βασιλεύουσας, ἕνας Κωνσταντινουπολίτης παπάς, ὁ Γεώργιος Καλοχαιρέτης, κατέφυγε στὴν Κέρκυρα συναποκομίζοντας τὰ λείψανα τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνα καὶ τῆς 'Αγίας Θεοδώρας. "Υστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ τρεῖς γιοί του, Φίλιππος, Λουκὰς καὶ Μάρκος μοίρασαν τὴν πατρικὴ περιουσία, δηλαδὴ τὰ δύο ἅγια λείψανα. 'Ο Λουκὰς καὶ ὁ Φίλιππος πῆραν τὸ λείψανο τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ νοταριακὸ ἔγγραφο ποὺ ὑπέγραψαν τὰ τρία ἀδέρφια: «'Απὸ τῆς σήμερον ἡμέρας εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἔχη ἕκαστος αὐτῶν ἐξουσίαν νὰ ποιήση κεχωρισμένως εἰς τὴν ἑαυτοῦ μερίδα τῶν εἰρημένων λειψάνων, εἴτε ἂν θέλη καὶ βουλευθῆ. . .» ('Αληθὴς "Εκθεσις περὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ θαυματουργοῦ λειψάνου τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνος, ἐν ᾗ δείκνυται πῶς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως μετήχθη εἰς Κέρκυραν καὶ πῶς ἡ οἰκογένεια τῶν Βουλγάρεων ἔχει τὸ ἐπ' αὐτοῦ πατρωνικὸν δικαίωμα, παρὰ Νικολάου τοῦ Βουλγάρεως ἰατροῦ καὶ φιλοσόφου Κερκυραίου νῦν δ' ἐξελληνισθεῖσα μετὰ σημειώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ *Ν. Τ. Βουλγάρεως* καὶ *Ν. Β. Μάνεση*, 'Εν Κερκύρᾳ 1875, σ. 6). 'Απὸ τότε τὸ ἅγιο λείψανο μεταβιβαζόταν διαδοχικὰ στοὺς κληρονόμους ἢ δινόταν προίκα στὶς θυγατέρες. "Οταν λ.χ. τὸ κληρονόμησε ἡ 'Ασημίνα, ἀνηψιὰ τοῦ Λουκᾶ Καλοχαιρέτη, ἔγινε μάχη στὴν Κέρκυρα ποιὸς θὰ τὴν παντρευτῆ γιὰ νὰ ἀπολαύση καὶ τὸ πολύτιμο προικιό. Τυχερὸς ἦταν ὁ Σταματέλος Βούλγαρης, εὐγενὴς Κερκυραῖος. Στὸ σχετικὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τοῦ 1521, ἀφοῦ καταγράφονται

'Ο Saint - Sauveur περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὴν τελετὴ τοῦ ἑορτασμοῦ, ὅπως γινόταν κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα. 'Οχτὼ μέρες πρὶν στόλιζαν μὲ μυρτιὲς καὶ δάφνες τὶς πόρτες, τὰ παράθυρα καὶ τὸ καμπαναριὸ τοῦ ναοῦ. Στὶς τέσσερες γωνίες τοῦ κιγκλιδώματος τοῦ καμπαναριοῦ κρεμοῦσαν τέσσερες σημαῖες. 'Η βενετική, ἡ ρωσικὴ καὶ ἡ ἀγγλικὴ δὲν ἔλειπαν ποτέ. 'Απὸ τὶς ὑπόλοιπες διάλεγαν ἀνάμεσα στὴ δανική, τὴ σουηδική, τὴν ὀλλανδικὴ κ.λπ. Τουρκικὴ ποτέ, οὔτε γαλλικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μοναρχίας καὶ πολὺ περισσότερο μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς δημοκρατίας [1].

Οἱ καμπάνες χτυποῦσαν ἀδιάκοπα ἐπὶ ὀχτὼ μέρες. Τὴν παραμονὴ τῆς γιορτῆς ἄρχιζε μὲ γενικὴ κωδωνοκρουσία τὸ προσκύνημα τοῦ σκηνώματος τοῦ 'Αγίου.

«'Η λειψανοθήκη εἶναι ἀπὸ ἔβενο καὶ καλοδουλεμένες ἀσημένιες λάμες στολισμένες μὲ πολύτιμες πέτρες, καὶ τὸ κάλυμμά της ἀπὸ γυαλί. 'Ο Ἅγιος διακρίνεται ὄρθιος μὲ τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια».

'Η βενετικὴ διοίκηση παρακολουθοῦσε «ἐν σώματι» τὴν τελετὴ ποὺ γινόταν «μὲ περισσότερο ὀρυμαγδὸ παρὰ εὐλάβεια». Ἕνα ἀπόσπασμα ἑξήντα ἀνδρῶν προσπαθοῦσε ἐπὶ τρία μερόνυχτα νὰ συγκρατήση τὰ πλήθη ποὺ συνωστίζονταν γιὰ νὰ προσπέσουν στὴ χάρη τοῦ 'Αγίου.

«'Ακολουθοῦσε ἡ λιτάνευση[2] μὲ συμμετοχὴ μεγάλου ἀριθμοῦ παπάδων

ἕνα ἕνα τὰ προικιά, «τελάρα», «μαξιλαρίες», «προσκεφαλάδια», «ὑφαπλώματα», «τουβαγιόλια», δαχτυλίδια, κοῦπες, «ἐμπόλιαις», «περώνια», «ἐλαϊκὰ δένδρη» κ.λπ., κ.λπ. ἔρχεται καὶ ἡ σειρὰ τοῦ 'Αγίου: «'Ομοίως δὲ τῆς δίδει εἰς προῖκαν καὶ εἰς ὄνομα προικὸς (τολμῶν εἰπεῖν μετ' εὐλαβείας) τὸ τίμιον καὶ ἅγιον λείψανον τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ, ὅλον καθὼς εὑρίσκεται». 'Ο νέος ἰδιοκτήτης, ἐξασφάλισε τὴν ἄδεια τῆς Βενετίας γιὰ τὴν ἀνέγερση ναοῦ. Γκρεμίσθηκαν μάλιστα γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δύο χιλιάδες σπίτια τὸ 1536. 'Η 'Ασημίνα θὰ κληροδοτήση τὸ λείψανο στὰ δυὸ παιδιά της ποὺ ἦταν παπάδες, τὸν Νικόλαο καὶ τὸν 'Αρτέμιο. Στὴ διαθήκη μάλιστα κανονίζει πῶς θὰ μοιράζωνται τὰ ἔσοδα ἀνάμεσα σ' ἐκείνη καὶ τοὺς γιούς της: «Καὶ ἀπὸ εἴτι ἀποστείλη ὁ μισθαποδότης Θεός, εἰς τὴν ἄνωθέν μου ἐκκλησίαν, διὰ πρεσβειῶν τοῦ 'Αγίου, τόσον εἰς τὴν ἑβδομάδα τοῦ καθενὸς ἱερέως (εἶχε ὁρίσει βάρδιες γιὰ νὰ μὴ μαλώνουν οἱ δυὸ παπάδες), μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς ἀπὸ πρόσφορα, λειτουργικά, παράκλησαις, τάματα, ἤγουν προφήτα, κηρία τῶν λειψάνων καὶ πᾶν ἕτερον ἄλλο, εὐγάνοντας τὴν κάσσαν ὁποία θέλω νὰ εἶναι ἰδία μου, ὅσον δηλαδὴ καὶ ταῖς δεσποτικαῖς ἡμέραις, ψυχοσάββατα καὶ ἑορταῖς, ὁποῖα θέλω νὰ εἶναι κεκλεισμένα καὶ τελειώνοντας αἱ ἑορταὶ νὰ τὰ ἀνοίγωμεν ὁμοῦ καὶ οἱ τρεῖς, νὰ ἐμοιράζωσιν οἱ ἄνωθέν μου υἱοί, οἱ ἱερεῖς, τὸ ἥμισυ ἀπὸ ὅλον εἰς τὸ μέσον τους, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ νὰ εἶναι ἰδικόν μου μονάχης» (ἔνθ' ἀν., σ. 31 - 32).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 25.

2. 'Η λιτανεία γινόταν ἀπὸ τὸ 1630, μὲ ἀπόφαση τῶν Βενετῶν, τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ὡς ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ἅγιο ποὺ λύτρωσε τὴν πόλη ἀπὸ τὴν πανούκλα ('Αληθὴς Ἔκθεσις, ἔνθ' ἀν., σ. 46 καὶ σημ. 22). 'Αλλὰ τὸ 1717, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς πολιορκίας τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καθιερώθηκε ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση νὰ γίνεται λιτανεία καὶ στὶς 11 Αὐγούστου, γιατὶ αὐτὴ τὴν ἡμέρα σύμφωνα μὲ

ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ Μωριά. Τὸ σκήνωμα, τοποθετημένο πάνω σὲ φορεῖο ὑποβασταζόταν ἀπὸ ἔξη παπάδες ντυμένους μὲ τὰ ἄμφιά τους. Οἱ παπάδες βάδιζαν κάτω ἀπό «οὐρανό», ποὺ κρατοῦσαν διαδοχικὰ ὁ Προβλεπτής, ὁ διοικητὴς τοῦ κάστρου, ὁ βάϊλος καὶ οἱ σύνδικοι τῆς Κέρκυρας[1]. Προπορεύονταν οἱ μουσικοὶ τοῦ Προβλεπτῆ μὲ μεγάλη στολή. Τὴν πομπὴ ἀκολουθοῦσε κι' ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς φρουρᾶς. Ἡ λιτανεία περνοῦσε πρῶτα ἀπὸ τὸ φρούριο, ὅπου ρίχνονταν ἀπὸ τὶς διάφορες κανονοστοιχίες 21 βολές, ἔκανε τὸ γύρο τῆς Σπιανάδας κι' ἔφθανε μπροστὰ στὰ θαλασσινὰ τειχιά. Τότε βροντοῦσαν πανηγυρικὰ τὰ κανόνια τῶν πολεμικῶν καραβιῶν, ποὺ ἦταν ἀραγμένα στὸ λιμάνι, καθὼς καὶ τὰ μουσκέτα τῶν ναυτῶν [2]. Ὅλες οἱ γαλέρες καὶ γαλιότες ἄφηναν τὸ ἀραξοβόλι τους καὶ ἀκολουθοῦσαν, λάμνοντας γιαλὸ γιαλὸ κάτω ἀπὸ τὰ τειχιά, τὴν πομπή. Τὸ θέαμα ποὺ παρουσίαζε αὐτὴ τὴ μέρα τὸ λιμάνι ἦταν γραφικώτατο καὶ κυρίως ὅταν βρίσκονταν ἀραγμένα ξένα καράβια. Στοὺς δρόμους ἀπὸ ὅπου περνοῦσε ἡ πομπὴ τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν ἦταν καταστόλιστα μὲ πολύχρωμα κιλίμια. Κάθε τόσο σταματοῦσε ἡ λιτανεία γιὰ νὰ περάσουν κάτω ἀπὸ τὴ λειψανοθήκη οἱ ἄρρωστοι. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀρρώστους ἔπεφταν καταγῆς μὲ φοβεροὺς σπασμούς. Κατὰ τὸ προσκύνημα τοῦ ἁγίου λειψάνου ὅλη ἡ ἐκκλησία ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἀρρώστους ποὺ καρτεροῦσαν μὲ ὑπομονὴ νὰ γιατρεφτοῦν.

Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἑορτασμοῦ οἱ παπάδες μοσχοπουλοῦσαν κάθε τὶ ποὺ ἄγγιζε τὸ σκήνωμα τοῦ Ἁγίου: κεριά, μαντήλια, κορδέλλες κ.λπ [3].

Τὰ ἔσοδα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα ἦταν σημαντικά: «Ὁ τεχνίτης, ὁ θαλασσινός, πίστευαν πὼς θὰ προκόψουν στὸ ἐμπόριό τους ἂν θυσιάσουν ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ κέρδη τους στὸν Ἅγιο. Σὲ κάθε πλεούμενο ποὺ σαλπάριζε, ὁ Ἅγιος εἶχε τὸ διάφορό του» [4].

τὸ θέσπισμα τοῦ Προβλεπτῆ Πισάνι, «ὁρατὴ ὑπῆρξεν ἡ προστασία τοῦ ἐνδόξου Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐπὶ τῆς πολιορκίας τοῦ φρουρίου τούτου τῶν Κορυφῶν».

1. Ὡς τὸ 1605 τὸ σκήνωμα τοῦ Ἁγίου μεταφερόταν κατὰ τὴ λιτανεία ἀκάλυπτο στὴν ἀγκαλιὰ ἑνὸς παπᾶ. Ὁ ἰδιοκτήτης του ὅμως Ἀρτέμιος Βούλγαρης, ποὺ εἶχε γίνει πρωτοπαπάς, ἔκρινε ὅτι αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἀπρέπεια. Ἔσπευσε ἀμέσως ἕνας Κύπριος εὐσεβὴς χριστιανός, ὁ Θωμᾶς Μοτζάνεγας νὰ προσφέρῃ μιὰ κρυστάλλινη θήκη ὅπου τοποθετήθηκε τὸ λείψανο. Ἀπὸ τότε τέσσερες παπάδες κρατοῦσαν τὸ σκήνωμα τοῦ Ἁγίου κατὰ τὴ λιτανεία.

2. «Πρὸς πλειοτέραν δὲ λαμπρότητα καὶ χαρμοσύνην», ἀναφέρει τὸ θέσπισμα τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Πισάνι τῆς 30 Μαρτίου 1717, «πρέπει κατὰ τὴν τελετὴν ταύτην τὸ ἅγιον λείψανον νὰ χαιρετᾶται παρὰ τοῦ φρουρίου καὶ τῶν τυγχανόντων πλοίων, διὰ τῶν εἰς τὰς ἄλλας λιτανείας τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου συνήθων πυροβολισμῶν, εἰς ἀθάνατον μαρτυρίαν τῆς ἕνεκεν τοσοῦτον εὐτυχοῦς συμβάντος δημοσίας εὐγνωμοσύνης» (ἔνθ' ἀν., σ. 63 - 65).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 26 - 29.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

᾿Ανάμεσα στὰ πλούτη τοῦ ναοῦ ξεχώριζαν τὰ ἀμέτρητα χρυσὰ καντήλια. «Τὸ μεγαλύτερο ἦταν δωρεὰ τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν πεισματικὴ ἀντίσταση τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ 1537, ἀναγκάσθηκε νὰ ὑποχωρήση. Καὶ νὰ πῶς ἐξηγοῦν οἱ Ἕλληνες αὐτὴ τὴν προσφορὰ τοῦ Σουλεϊμάν: Ὁ σουλτάνος, λένε, σίγουρος πιὰ πὼς τὴν πόλη προστάτευε ὁ Ἅγιος Σπυρίδωνας, τοῦ ἔταξε αὐτὸ τὸ καντήλι γιὰ νὰ εὐνοήση τάχα τὴν ἀποχώρηση τοῦ στόλου του. Γέμισε ὅμως τὸ καντήλι μὲ πυροτεχνουργήματα γιὰ νὰ πιάση φωτιὰ ἡ ἐκκλησία καὶ νὰ ἀφανισθοῦν οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου. Ἄλλοι λένε πὼς ὁ Σουλεϊμὰν ὥρισε νὰ πληρώνεται κάθε χρόνο κι᾿ ἕνα ποσὸ γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ καντηλιοῦ κι᾿ ὅτι ὅσο ζοῦσε αὐτὸ τὸ ποσὸ πληρωνόταν κανονικά» [1].

Γιὰ νὰ προστατευθοῦν οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου εἶχε ἐγκατασταθῆ πλάϊ στρατιωτικὴ φρουρά.

Ο Saint - Sauveur περιγράφει τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κέρκυρας γιὰ τὸν καλύτερο ἐπιτάφιο.

«Οἱ ἐνορίτες κάθε ναοῦ περιφέρουν τὸν ἐπιτάφιό τους καταστόλιστο καὶ ὅσο γίνεται πιὸ μεγαλόπρεπο. Γεμάτος κεριὰ ἀναμμένα ὁ ἐπιτάφιος, ὁ παπὰς μὲ μιὰ μεγάλη λαμπάδα στὸ χέρι, κάθε πιστὸς μὲ τὴ δική του. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐπιτάφιοι, ἀφοῦ τριγυρίσουν σ᾿ ὅλους τοὺς δρόμους σμίγουν στὴ Σπιανάδα. Ἡ νύχτα φέγγει σὰν ἡμέρα. Ὁλάνοιχτες ὅλες οἱ ἐκκλησιές, οἱ δρόμοι κατάμεστοι ἀπὸ κόσμο ποὺ γυρίζει ἀπὸ ναὸ σὲ ναό, ἀπὸ ἐπιτάφιο σὲ ἐπιτάφιο. Οἱ γυναῖκες, ποὺ κανονικὰ σ᾿ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις κρύβονται στὸ γυναικωνίτη τῆς ἐκκλησίας, τώρα σουλατσάρουν πανελεύθερες. Σ᾿ αὐτὴ τὴ νύχτα γίνονται οἱ καινούργιες γνωριμίες κι᾿ ἀνανεώνονται οἱ παλιές. Τὶς βλέπεις παρέες παρέες νὰ πηγαίνουν ἀπὸ ἐκκλησία σὲ ἐκκλησία. Κρύβουν τὴν περιέργειά τους κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα τῆς εὐλάβειας. Ὅλοι βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ θέσουν σὲ ἐφαρμογὴ διάφορους προσχεδιασμένους χειρισμούς. Ὕστερα τὸ εὐλαβικὸ αὐτὸ πλῆθος ἀρχίζει τὰ φαγοπότια, ποὺ δὲν τελειώνουν ὡστόσο πάντοτε εἰρηνικά» [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καταγράφει καὶ τὸ ἔθιμο τοῦ πουκάμισου τῆς Μεγάλης Πέμπτης. Μέσα σ᾿ αὐτὴ τὴ νύχτα μιὰ ὁμάδα κοριτσιῶν σὲ μονὸ ἀριθμὸ καὶ ὅλα μὲ τὸ ὄνομα Μαρία ράβουν ἕνα πουκάμισο. Ἀρχίζουν τὰ μεσάνυχτα καὶ πρέπει πρὶν ξημερώση νὰ τὸ κόψουν, νὰ τὸ ράψουν, νὰ τὸ πλύνουν καὶ νὰ τὸ σιδερώσουν. Αὐτὸ τὸ πουκάμισο εἶναι ἀνεκτίμητο: κάνει ἄτρωτο ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὸ φορέση [3].

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 29 - 30.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 31 - 32.
3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 32. Σχετικὸ ἔθιμο τῆς Μεγάλης Πέμπτης στὴ Θράκη: «Ἔπαιρναν τὴ Μεγάλη Πέμπτη ἀπὸ ἕνα καρφὶ ἀπὸ σαρανταριὰ πρωτοστέφανες γυναῖκες καὶ τὴν ἴδια

Τὶς πρῶτες μέρες τοῦ 'Απριλίου[1] περιφέρεται στοὺς δρόμους τῆς Κέρκυρας ἕνα φλάμπουρο μὲ τὴ φιγούρα τοῦ ἀναστημένου Λαζάρου φορτωμένη μὲ χίλια δυὸ ἀστεῖα στολίδια, μαντήλια, ψεύτικα μαργαριτάρια, πολύχρωμες κορδέλλες, καθρεφτάκια, εἰκόνες σὲ κάδρα καὶ κοῦκλες. 'Αλλὰ καὶ ὁ σημαιοφόρος εἶναι ντυμένος παράξενα. Πάνω ἀπὸ τὰ ροῦχα του φοράει μιὰ κόκκινη φούστα δεμένη μὲ κομποσκοίνι ἀπὸ κορδέλλες. Κάθε τόσο κοντοστέκεται καὶ χορεύει ζωηρά, κλωθογυρίζοντας τὸ φλάμπουρο καὶ τραγουδῶντας τὸ τραγούδι τοῦ Λαζάρου. Μιὰ ἄθλια πίπιζα κι' ἕνα ντέφι συνοδεύουν τὸ τραγούδι. Τὸ πλῆθος ποὺ παρακολουθεῖ τὴν παράσταση ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐπωδὸ καὶ συχνὰ παίρνει μέρος στὸν ὑπαίθριο χορό. Τὸ φλάμπουρο καὶ ἡ συνοδεία του σταματοῦν μπροστὰ στὰ σπίτια τῶν ἀρχόντων ἢ τῶν πλούσιων νοικοκυραίων γιὰ τὸ σχετικὸ φιλοδώρημα. Ἕνας ἀπὸ τὴ συντροφιὰ μαζεύει τὰ νομίσματα ποὺ πετιοῦνται ἀπὸ τὸ παράθυρο καὶ τὰ ρίχνει σ' ἕνα κουτὶ ἀφοῦ προηγουμένως τὰ δείξει στὸ φλαμπουριάρη. Δίνοντας μερικὰ νομίσματα μπορεῖς νὰ ζητήσης ἀπὸ τὸ σημαιοφόρο νὰ χαμηλώση τὸ φλάμπουρο τοῦ Λαζάρου. Αὐτὸς ὁ γύρος στὰ σοκάκια τῆς πολιτείας συνεχίζεται μέρες ὁλόκληρες. Τελικὰ ὅλα τὰ στολίδια τῆς σημαίας τοῦ Λαζάρου θὰ τὰ ἀγοράσουν διάφοροι εὐλαβικοὶ χριστιανοὶ καὶ θὰ τὰ κρεμάσουν πάνω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό τους [2].

μέρα τὄδιναν στὸ σιδερά, τὰ ἔκαμνε βραχιόλια καὶ τὰ φοροῦσε ἡ μάνα ὕστερα ἀπὸ τὴ γέννα, ἢ ἀντὶ καρφιοῦ ἔπαιρναν πὸ ἕνα παρὰ καὶ τὴν ἴδια μέρα ὁ σιδερὰς ἔκαμνε τοὺς παράδες σταυρὸ καὶ τὸν κρεμοῦσε στὸ λαιμὸ ἡ μάνα» (*'Ελπ. Σαραντῆ - Σταμούλη*, Προλήψεις Θράκης, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 188).

1. Τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 33 - 34. Τὸ παμπάλαιο ἔθιμο τοῦ Λαζάρου εἶχε ἐπιβιώσει ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας στὴν ἀντικρινὴ Ἤπειρο. Στὸ Ζαγόρι λ.χ. τὴν παραμονὴ τοῦ Λαζάρου τὰ παιδιὰ μάζευαν λουλούδια — «μανούσια καὶ πασχαλοῦδες» — καὶ δανείζονταν κουδούνια καὶ τροκάνια ἀπὸ τὰ σπίτια «γιὰ νὰ στολίσουν τὸ Λάζαρο». Τί ἦταν ὁ Λάζαρος; Μιὰ τετράγωνη σανίδα, μισὸ μέτρο ἡ κάθε πλευρά, μὲ μικρὲς τρύπες ὅπου περνοῦσαν τὶς ἀνθοδέσμες καὶ κρεμοῦσαν τὰ κυπριά. Σὲ μιὰ μεγαλύτερη τρύπα ποὺ βρισκόταν στὴ μέση στερέωναν ἕνα κοντάρι. Στὸ κοντάρι καρφωνόταν μιὰ εἰκόνα σταυρωτὴ παφιλένια μὲ τὴ Σταύρωση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὴν Ἔγερση τοῦ Λαζάρου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σανίδα καὶ κοντάρι βάφονταν μὲ διάφορα χρώματα καὶ κυρίως ἄσπρο καὶ γαλάζιο. Τὸ πρωῒ τοῦ Σαββάτου τὰ παιδιὰ ἔφερναν τὸν στολισμένο Λάζαρο στὴν ἐκκλησία μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, ἔψελναν το ἀπολυτίκιο «Τὴν κοινὴν 'Ανάστασιν κ.λπ.» καὶ ὕστερα τὸν τριγύριζαν στὸ χωριὸ κουνώντας τον ζωηρὰ καὶ φωνάζοντας «κι' τ' χρόν'», ἐνῶ χτυποῦσαν χαρμόσυνα οἱ καμπάνες. Τὰ παιδιὰ τραγουδοῦσαν στὸ κατώφλι κάθε σπιτιοῦ ἕνα τραγούδι κι' ἔπαιρναν γιὰ ἀμοιβὴ αὐγὰ καὶ διάφορους καρπούς. Στὸ νοικοκύρη τραγουδοῦσαν:

> 'Αφέντη ἀφεντάκι μου, πέντε βολὲς ἀφέντη,
> πέντε κρατοῦν τοῦ μαύρου σου καὶ πέντε καλλιγώνουν
> κι' ἄλλοι πέντε παρακαλοῦν, ἀφέντη, καβαλλίκα,
> σὶ σέλλινο ξισέλλινο μὲ τὴ χρυσὴ τὴ σέλλα.

Καὶ στὴ νοικοκυρὰ τοῦ σπιτιοῦ:

Τὴν πρωτομαγιὰ μιὰ ὁμάδα χωριάτες ὁπλισμένοι μὲ τουφέκια, πιστόλες καὶ μαχαίρια κουβαλοῦσαν θριαμβευτικὰ στὴν πολιτεία μιὰ ἐλιὰ ἢ μιὰ πορτοκαλιὰ ποὺ εἶχαν ἀπὸ πρὶν ξερριζώσει μὲ προσοχή. Μπροστὰ πήγαιναν οἱ μουζικάντες μὲ τὶς πίπιζες καὶ τὰ νταούλια. Κι᾽ ὅπως προχωροῦσε ἡ πομπὴ χόρευαν κάμποσα παλληκάρια. Τὸ δέντρο φυτευόταν μπροστὰ στὸ σπίτι τοῦ πρεσβύτερου ἀπὸ τοὺς τρεῖς σύνδικους τῆς πολιτείας. Ὕστερα ὁ σύνδικος τραπέζωνε ὅλη τὴ συντροφιά [1].

Ὁ Saint - Sauveur παρακολούθησε καὶ τὰ πανηγύρια τῶν χωριῶν ποὺ γίνονταν τὴν ἡμέρα τοῦ πολιούχου ἁγίου. Λίγες μέρες πρὶν στόλιζαν τὶς πόρτες, τὰ παράθυρα, ἀκόμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ μὲ λουλούδια καὶ κλαδιά. Στὸ προαύλιο ἔστηναν μιὰ παράγκα, κλειστὴ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ σανιδώματα καὶ σκεπασμένη μὲ καραβόπανο. Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα κρεμοῦσαν κιλίμια καὶ στὶς τέσσερες γωνιὲς πάνω σὲ καδρόνια ἀνέμιζαν σημαῖες. Ὁλόκληρη ἡ ἐξέδρα ἦταν καταστόλιστη ἐξωτερικὰ μὲ πράσινο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ μὲ ζωγραφιὲς κάθε λογῆς ποὺ ἔστελναν οἱ πολίτες.

«Ἦταν μιὰ παράξενη καλλιτεχνικὴ ἔκθεση. Τὸ ἱερό, τὸ χριστιανικό, ἀνακατευόταν μὲ τὸ βέβηλο καὶ τὸ εἰδωλολατρικό. Πλάϊ σὲ μιὰ κλαίουσα Μαγδαληνὴ ἢ μιὰ Παναγία, ἡ Λαΐς ἔδειχνε τὶς πληθωρικὲς χάρες της. Κι᾽ ἐνῶ τὸ βλέμμα ἀναπαυόταν σὲ ἕνα παρηγορητικὸ τοπίο, ξαφνικὰ ἔπεφτε πάνω σὲ ἕνα πεδίο μάχης. Ἐδῶ τὸ πορτραῖτο ἑνὸς βασιλιᾶ, μιᾶς βασίλισσας, ἐκεῖ μιὰ σκηνὴ καπηλειοῦ [2]. Μέσα σ᾽ αὐτὴ τὴν περίεργη αἴθουσα χόρευαν ὑπὸ τοὺς

Κυρ᾽ ἀργυρή, κυρὰ χρυσή, κυρὰ μαλαματένια
Κυρά μ᾽ φόντας στουλίζισι, κι᾽ βάζεις τὸ φκιασίδι
βάζεις τοὺν ἥλιου πρόσωπου κι᾽ τοὺ φιγγάρι ἀστήθι
βάζεις κι᾽ τοὺν αὐγερινὸ καθάριου δαχτυλίδι.

Τὸ τραγούδι τῆς κόρης:

Ἰδῶ εἶν᾽ κόρ᾽ ἡ ἔμορφη ξανθὴ καὶ μαυρομάτα,
τῆς τάζουν γιὸν τοῦ βασιλιᾶ, τῆς τάζουν γιὸν τοῦ ρήγα·
δὲν θέλει γιὸν τοῦ βασιλιᾶ, δὲν θέλει γιὸν τοῦ ρήγα,
μόν᾽ θέλει τ᾽ ἀρχουντόπουλου μὲ τὶς πουλλὲς χιλιάδες.

Στὶς γριὲς τραγουδοῦσαν αὐτὸ τὸ δίστιχο:

Μουρὴ γριὰ γριόντισσα, δὲν ξέρς πῶς θὰ πιθάνης
γιὰ δό μας πέντι ἓξ αὐγὰ νὰ σ᾽ χουρεθῆ ἡ ψυχή σου.

Κι᾽ ἂν κανεὶς δὲν δώση ρεγάλο, ἀκούει τούτη τὴν κατάρα:

Ἰδῶ εἶν᾽ τοῦ κούκου ἡ φουλιὰ κι᾽ τοῦ διαόλ᾽ ἡ τρύπα
φέτου λαλάει ού κόκκουτους κι᾽ τ᾽ χρόν᾽ ἡ κουκουβάγια.

(Βλ. Λαογρ., τ. Ε´ (1915), σ. 403 κ. ἑ.).

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 32.

2. Στὴ Ζάκυνθο ἔστηναν σκηνές, γι᾽ αὐτὸ καὶ οἱ γιορτὲς λέγονταν «πανηγύρια μὲ τέντες». Μπροστὰ στὴν ἐκκλησία στερέωναν τέσσερες στύλους στολισμένους μὲ μυρσίνες, τέντωναν ἐπάνω ἕνα παραπέτασμα καὶ ἔκλειναν τὶς τέσσερες πλευρὲς μὲ σεντόνια. Ὁ *Λεων. Χ. Ζώης* γράφει ὅτι στὰ σεντόνια κρεμοῦσαν διάφορες εἰκόνες στολισμένες «διὰ σημαιῶν,

ἤχους τῆς πίπιζας καὶ τοῦ νταουλιοῦ» [1].

Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα παιγνίδια σ' αὐτὰ τὰ πανηγύρια ἦταν τὸ «πέντε μὲ μία». Στὴ μιὰ πλευρὰ ἑνὸς τραπεζιοῦ ὑψωνόταν μιὰ μικρὴ κούφια κολώνα. Στὴ βάση της εἶχε μιὰ τρύπα ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ τραπέζι. Ἔρριχνες ἀπὸ πάνω ἕνα βῶλο καὶ γιὰ νὰ κερδίσης ἔπρεπε ὁ βῶλος, βγαίνοντας στὸ τραπέζι νὰ σταματήση πάνω σὲ μιὰ κάρτα μὲ τὸν ἀριθμὸ πέντε [2].

Στρατιωτικὰ τμήματα φρουροῦσαν γιὰ τὴν τάξη στὰ πανηγύρια γιατί «οἱ Ἕλληνες τῶν Ἑπτανήσων κυκλοφοροῦν ὅλοι ἁρματωμένοι».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς διαπίστωσε μὲ ἔκπληξη ὅτι οἱ περισσότεροι παπάδες τῆς Κέρκυρας ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν εἰκονογραφία, «ἄλλο μέσο τοῦτο γιὰ νὰ χαρατσώνουν τὸ ποίμνιό τους». Ζωγράφιζαν πάνω σὲ μιὰ σανιδούλα ἐπιχρισμένη μὲ λευκὸ χρῶμα Παναγιές, Ἁη-Σπυρίδωνες καὶ Ἁη-Γιώργηδες. Μοσχοπουλοῦσαν τὶς εἰκονίτσες τους ἀφοῦ προηγουμένως τὶς εὐλογοῦσαν. «Δὲν ὑπάρχει Ἕλληνας καὶ κυρίως γυναίκα ποὺ νὰ μὴ φιλοδοξῇ νὰ στολίση τὴν κρεβατοκάμαρα μ' ἕνα σωρὸ τέτοιες εἰκονίτσες» [3].

Εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση καὶ κερκυραϊκὲς γαμήλιες τελετές. Σὲ χωριά, φυσικά, τοῦ νησιοῦ κι' ὄχι στὴν πολιτεία «ὅπου καὶ ἡ γλῶσσα καὶ τὰ ἔθιμα εἶναι ἰταλικά».

Τὰ στεφανώματα γίνονταν στὸ σπίτι τῆς νύφης. «Στὴν καλύτερη κάμαρα τοποθετοῦσαν ἕνα τραπέζι μὲ τὸ εὐαγγέλιο καὶ δυὸ λαμπάδες. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἕνα ποτήρι πάνω σὲ δίσκο, ἕνα μπουκάλι κρασὶ καὶ λίγο ψωμί. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάνω σὲ δίσκο τὰ στέφανα τοῦ γάμου ἀπὸ μπαμπάκι καὶ ἑνωμένα μὲ ρόδινες κορδέλλες. Οἱ συγγενεῖς, οἱ κουμπάροι καὶ οἱ φίλοι τῶν μελλόνυμφων ἔπαιρναν θέση γύρω γύρω στὴν κάμαρα, ἐνῶ ἡ νύφη στεκόταν στὸ κέντρο ἀνάμεσα στὴ μάνα της καὶ τὴν κοντινότερη συγγένισσά της. Ὅλες οἱ παντρεμένες γυναῖκες στέκονταν ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς συγγένειας. Τὰ κορίτσια ἦταν κλεισμένα σὲ μιὰ ἄλλη κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ.

«Φθάνοντας ὁ παπὰς φοροῦσε τὰ ἄμφιά του, ζύγωνε στὸ τραπέζι καὶ μοίραζε στοὺς καλεσμένους καὶ στοὺς κουμπάρους λαμπάδες, ἀφοῦ προηγουμένως τὶς εὐλογοῦσε. Τότε ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη ἔπαιρναν θέση πίσω ἀπὸ τὸν παπὰ καὶ ἐκεῖ στέκονταν κρατώντας μιὰ ἄκρη ἀπὸ τὰ ἄμφιά του. Ἡ τελετὴ τέλειωνε σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὶς δυὸ

μεταξωτῶν μανδηλίων καὶ ζωνῶν, κατόπτρων καὶ ἄλλων κοσμημάτων». Ποιμαντορικὴ ἐγκύκλιος τοῦ μητροπολίτη Ζακύνθου Νικολάου τοῦ Κοκκίνη τοῦ 1859 πρόσταζε «τὴν κατάργησιν τῶν σκηνῶν (πανηγυριῶν) καὶ τυμπανοκρουσμάτων ἐν καιρῷ ἑορτῶν, τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς πωλήσεως βρωμάτων καὶ οἰνοπνευμάτων πλησίον τῶν ἱερῶν ναῶν ...» (*Λεων. Χ. Ζώη*, Τὰ πανηγύρια, «Μυρσίνη», Ζάκυνθος, Πάτραι 1910, ἀρ. 2, 3).

1. Ἔπαιζαν τά «ταμπουρλονιάκαρα».
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 35 - 36.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 38 - 39.

λαμπάδες τῶν νεονύμφων ἔφτιαχναν ἕνα στεφάνι. Οἱ δυὸ ἄκρες σχημάτιζαν ἕνα εἶδος λαβῆς τυλιγμένης μὲ ρόδινες κορδέλλες. Τὸ στεφάνι αὐτὸ τὸ τοποθετοῦσαν πάνω στὸ νυφικὸ κρεβάτι».

῾Ο παπὰς ἔφευγε καί, σύμφωνα μὲ μιὰ πανάρχαιη ἱερὴ συνήθεια, ἡ νύφη ξεσποῦσε σὲ κλάματα. ᾿Απαντοῦσαν ἡ μάνα καὶ οἱ συγγένισσες μὲ κλάματα, παρηγορήματα καὶ γλυκόλογα, ἐνῶ τὸ χωριὸ ἀχολογοῦσε ἀπὸ τουφεκιές, πιστολιὲς καὶ χαρούμενα ξεφωνητὰ καὶ συμβουλές. Ὕστερα ξεκινοῦσε ἡ νύφη γιὰ τὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ (ἐκεῖνος ἔφευγε πρῶτος γιὰ νὰ τὴν περιμένη στὸ κατώφλι). Σχηματιζόταν πομπὴ ἀπὸ γυναῖκες καὶ συχωριανούς. Μπροστὰ ἔπαιζαν πίπιζες καὶ νταούλια καὶ δυὸ παλληκάρια χόρευαν στὸ δρόμο κρατημένοι χέρι χέρι μ᾿ ἕνα μαντήλι. Φθάνοντας ἡ νύφη στὸ καινούργιο σπιτικό, ἀνάμεσα πάντοτε στὴ μάνα της καὶ σὲ μιὰ συγγένισσά της, ξανάρχιζαν τὰ κλάματα καὶ τὰ δάκρυα, οἱ παρηγοριὲς καὶ οἱ συμβουλές. ᾿Ακολουθοῦσαν τὰ κεράσματα κι᾿ ὕστερα ὅλο τὸ συμπεθεριὸ ἔμπαινε στὴν κάμαρα μὲ τὸ νυφικὸ κρεβάτι. ᾿Ακούγονταν εὐχές, χαριτολογήματα, ἀλλὰ καὶ χοντρὰ πειράγματα.

«῾Ο γαμπρὸς ἔσπευδε νὰ ἀναγγείλη τὸ θρίαμβό του τραβώντας τὴ πιστόλα ποὺ εἶχε κρύψει κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλο καὶ πυροβολώντας ἀπὸ τὸ παραθύρι μέσα στὴ νύχτα. ᾿Αμέσως ἄρχιζε νὰ χτυπάη τὸ νταούλι διαλαλώντας τὴ δόξα τοῦ γαμπροῦ. Χορὸς ὁλονύχτιος ἄναβε ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι μὲ συνοδεία πάντοτε πυκνῶν πυροβολισμῶν. Κι᾿ ὅλο κερνοῦσαν οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ»[1].

Τὴν ἄλλη μέρα γονεῖς καὶ κουμπάροι ἔμπαιναν στὸ νυφικὸ θάλαμο γιὰ νὰ ἐξακριβώσουν τὴν ἁγνότητα τῆς νύφης.

«Τὸ πουκάμισο ἁπλωνόταν πάνω σὲ ἕνα τραπέζι, ἀνάμεσα σὲ γλυκὰ καὶ πιοτὰ κάθε λογῆς. Οἱ ἐπισκέπτες ἔβλεπαν μὲ τὰ μάτια τους κι᾿ ἔπαιρναν καὶ τὸ κολατσιό τους. Χόρευαν ὕστερα γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι καὶ ξανάρχιζαν τὶς πιστολιές. Στὸ τέλος κρεμοῦσαν τὸ πουκάμισο σὲ ἕνα κοντάρι καὶ τὸ γύριζαν σὰν τρόπαιο σ᾿ ὅλο τὸ χωριό, ἀνάμεσα σὲ ἕνα πλῆθος παλληκάρια. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη, τὸ πουκάμισο παραδινόταν στὴ μάνα τῆς νύφης κι᾿ ἐκείνη, ἀφοῦ τὸ ἔκλεινε σὲ μιὰ κασετίνα, τὸ ἀπίθωνε στὰ χέρια τῆς νιόπαντρης. Σὲ μερικὰ χωριὰ ἡ ἐπίδειξη τῶν τεκμηρίων γινόταν μόνο στοὺς συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ καὶ τῆς νύφης»[2].

Δὲν ἔλειπαν φυσικὰ τὰ μάγια καὶ τὰ ἀμποδέματα. Τὴν ὥρα ποὺ ἡ νύφη ἔλεγε τό «ναί», ὁ ἐχθρὸς τοῦ ζευγαριοῦ μποροῦσε νὰ δέση τρεῖς κόμπους σὲ ἕνα κορδόνι ψιθυρίζοντας μερικὰ μαγικὰ λόγια κι᾿ ὕστερα νὰ πετάξη τὸ κορδόνι στὴ θάλασσα ἢ στὴ φωτιά[3].

---

1. ᾿Ενθ᾿ ἀν., σ. 42 - 45.
2. ᾿Ενθ᾿ ἀν., σ. 45. Τὸ ἔθιμο τῆς τουφεκιᾶς κατὰ τὴν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου ὡς πανηγυρικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρετῆς τῆς νύφης συνεχίσθηκε στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς χώρας ὡς τὰ χρόνια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
3. ᾿Ενθ᾿ ἀν., σ. 46 - 47. Βλ. τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Sonnini.

Γιὰ νὰ σωθῆ ὁ γαμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀμπόδεμα ἔπρεπε νὰ βρῆ ἕνα πιστόλι ποὺ ἔκανε πολλὰ φονικὰ καὶ νὰ τὸ τοποθετήση κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό του· ἀμέσως λύνονταν τὰ μάγια [1]. «Καὶ δὲν ἦταν διόλου δύσκολο», παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, «νὰ βρεθῆ τέτοιο φονικὸ ὅπλο».

Ὑπῆρχε ὅμως κι' ἄλλος τρόπος νὰ γλυτώση τὸ ἀντρόγυνο ἀπὸ τὸ ἀμπόδεμα. Ἡ νύφη ἔπρεπε, τὴν ὥρα ποὺ ἔλεγε τό «ναί», νὰ πατήση τὸ πόδι τοῦ γαμπροῦ. Κι' ἕνα ἀκόμα ἀντίδοτο. Ἀμπόδεναν ἀπὸ πρὶν οἱ συγγενεῖς τὸ γαμπρὸ κι' ἔτσι δὲν ἔπιαναν τὰ ξένα μάγια. Μόλις τέλειωνε ἡ τελετὴ ἔλυναν τοὺς κόμπους κι' ὁ γαμπρὸς ἦταν πανελεύθερος [2].

Ὅσο ἀργὰ ξετυλίγονταν οἱ γαμήλιες τελετὲς στὴν Κέρκυρα τόσο βιαστικὰ γίνονταν οἱ ἐπιθανάτιες. Ἐντύπωση βαθειὰ προκάλεσε στὸν περιηγητὴ ἡ γοργὴ διαδικασία στὰ ἔθιμα τῆς τελευτῆς. «Ἐδῶ, σὲ δυὸ ὧρες, ὄχι μόνο σαβανώνουν ἀλλὰ καὶ ἐνταφιάζουν τὸ νεκρό».

Πρῶτα πρῶτα τύλιγαν τὸ λείψανο μὲ ἕνα εἶδος πουκάμισου ραμμένου ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, ἔτσι ποὺ μόνο τὸ κεφάλι ἔμενε ἀκάλυπτο. Ἔπειτα ἔντυναν τὸ νεκρὸ μὲ τὴν καλύτερη φορεσιά του, κι' ἂν εἶχε κανένα ἀξίωμα, μὲ τὴν εἰδικὴ στολὴ ποὺ φοροῦσε κατὰ τὴν ἐνάσκησή του. Τοποθετοῦσαν ἔπειτα τὸ λείψανο πάνω σὲ ἕνα ξυλοκρέβατο σκεπασμένο μὲ κόκκινο κιλίμι. Ἂν ὁ νεκρὸς ἦταν εὐγενὴς τοποθετοῦσαν πάνω στὸ λείψανο τὸ σπαθί του γυμνὸ σταυρωτὰ μὲ τὸ θηκάρι του. Ἂν ὁ πεθαμένος ἦταν κορίτσι ἢ ἀγόρι στόλιζαν τὸ κεφάλι μὲ στεφάνι ἀπὸ λουλούδια πλεγμένα πάνω σὲ μπαμπακερὸ κορδόνι τυλιγμένο μὲ ρόδινη κορδέλλα.

Ὕστερα ἄρχιζε ὁ θρῆνος. «Οἱ γυναῖκες ξερρίζωναν τὰ μαλλιά τους, χτυποῦσαν τὸ στῆθος τους, μάτωναν τὰ πρόσωπά τους. Καλοῦσαν τὸ νεκρὸ μὲ τὸ ὄνομά του, τὸν ρωτοῦσαν γιατί ἄφησε τὸ σπίτι του, τὴ γυναίκα του, τὰ παιδιά του. Ὕστερα ἄρχιζε τὸ ἐγκώμιο. Ἀράδιαζαν τὶς ἀρετές του, ἦταν γλυκός, ἦταν τρυφερός, ἦταν γενναιόδωρος, ἦταν καλὸς πατέρας. Καλοῦσαν τὸ νεκρὸ μὲ δυνατὲς φωνὲς νὰ ἀπαντήση. Αὐτὲς οἱ κραυγὲς ἐναλλάσσονταν σὲ ὕφος καὶ αἴσθημα. Ἄλλοτε ἦταν σπαρακτικὲς καὶ ἄλλοτε σοῦ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση πὼς γίνονταν χαρούμενες. Τὸ μοιρολόϊ ἔπαιρνε τότε ἕναν εὔθυμο χαρακτήρα. Ὅλα αὐτὰ συνωδεύονταν ἀπὸ ἀνάλογους μορφασμούς».

Γινόταν πραγματικὸ πανδαιμόνιο, παρατηρεῖ ὁ Saint - Sauveur. «Νόμιζες πὼς γιὰ νὰ τιμήσουν τὸ νεκρὸ ἤθελαν νὰ θανατώσουν τοὺς ζωντανούς». Μόλις «σήκωναν τὸ λείψανο» καὶ γινόταν ἡ ἐκφορὰ ἄρχιζαν νὰ ρίχνουν ἀπὸ τὰ

1. Παλαιότερα, ἀντὶ πιστόλι, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ λύση τῶν μαγικῶν τοῦ ἀμποδεμένου ἀντρόγυνου μαχαίρι φονικό. Βλ. ὁδοιπορικὸ Sonnini.

2. Στὴ Ζάκυνθο τὸ προληπτικὸ ἀμπόδεμα τοῦ γαμπροῦ ἀπὸ τὴ μάνα τῆς νύφης γινόταν ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα, ὅπως βεβαιώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Sandys (βλ. τ. Α' Ξένων ταξιδιωτῶν, σ. 500).

παράθυρα τσουκάλια, στάμνες, πήλινα δοχεῖα κάθε λογῆς, ποὺ θρυμματίζονταν στὸ δρόμο. Ἔρριχναν ἐπίσης καὶ νερὸ γιὰ τὸ δροσολόγημα τῆς ψυχῆς τοῦ πεθαμένου» [1].

Ἡ ταφὴ γινόταν μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἀποτελοῦσε θλιβερὸ τέλος νὰ ἐνταφιασθῆ κανεὶς στὸ μικρὸ νεκροταφεῖο ποὺ βρισκόταν πλάϊ στὸ ναό. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς θεωρεῖ ἀπαράδεχτη καὶ ἐπικίνδυνη αὐτὴ τὴ συνήθεια καὶ καλεῖ τὴ βενετικὴ κυβέρνηση νὰ τὴν ἀπαγορεύση [2]. Στὸ διάστημα τοῦ πένθους φοροῦσαν μαῦρα, ἔβαφαν μαῦρο ἀκόμα καὶ τὸ πουκάμισο καὶ ντύνονταν ἀτημέλητα. Οἱ ἄνθρωποι ἰδιαίτερα τοῦ λαοῦ φοροῦσαν τὰ πιὸ ἄθλια ροῦχα τους καὶ δὲν ἄλλαζαν διόλου πουκάμισο [3].

Δρακόντεια ὑγειονομικὰ μέτρα ἐφαρμόζονταν στὴν Κέρκυρα καὶ σ' ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου κατὰ τῆς πανούκλας. Ὁ ἴδιος ὁ Saint - Sauveur παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὴν περίπτωση ἑνὸς πανουκλιασμένου καραβιοῦ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ ἔφθασε στὸ νησί. Ὁ καπετάνιος του κι' ἕνα μέλος τοῦ πληρώματος εἶχαν πεθάνει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. «Μιὰ γαλιότα σταμάτησε τὸ καράβι στ' ἀνοιχτὰ κι' ἐμπόδισε κάθε ἐπικοινωνία. Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες βγῆκε τὸ πλήρωμα στὸ νησάκι ὅπου λειτουργοῦσε τὸ λαζαρέττο [4], μαζὶ μὲ ὅλο τὸ φορτίο τοῦ καραβιοῦ. Οἱ ναῦτες ἔβγαλαν τὰ ροῦχα τους καὶ φόρεσαν ἕνα πουκάμισο ἀπὸ χοντρὸ ὕφασμα ποτισμένο πίσσα. Δυὸ φορὲς τὴν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 49 - 54. Πανάρχαιο ἔθιμο εἶναι ἡ θραύση ἀγγείων κατὰ τὴν κηδεία τῶν νεκρῶν (ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἀκόμα ἐποχή). Παλαιότερα, σὲ χωριὰ τῆς Ἀρκαδίας ἔθραυαν στάμνες κατὰ τὴ διάβαση τῆς νεκρικῆς πομπῆς. Στὴν Τρίπολη καὶ σὲ πολλὰ χωριὰ τῆς Μαντινείας πίστευαν ὅτι ὁ θρυμματισμὸς τῶν σταμνιῶν ἢ τῶν λαγηνιῶν γινόταν γιὰ νὰ φοβηθῆ ὁ Χάρος. Ἀλλοῦ ἔθραυαν κεραμίδια μὲ πάταγο καὶ ἔλεγαν: «Ὅπως σπάζει τὸ κεραμίδι, ἔτσι, ρὲ Χάρο, νὰ σπάση τὸ κεφάλι σου ἂν ξανάρθης. Σιδερένιοι νἄμαστε!» Καὶ ἐξηγοῦσαν τὸ ἔθιμο: «Σπάζουν τὴ στάμνα γιὰ νὰ σκιάζουνε τὸ Χάρο, νὰ μὴ σώση ναρθῆ ἄλλη βολά, γιὰ νἄναι οἱ ἄλλοι γεροί» (*Ν. Πολίτη*, Τὸ ἔθιμο τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Παρνασσός, τ. ΙΓ' (1894), σ. 81 - 87). Τὸ ἔθιμο τοῦ νεροῦ διατηρήθηκε ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας. «Μετὰ τὴν διάβασιν τῆς κηδείας (ἐν Κερκύρᾳ) κενοῦται δοχεῖον ὕδατος ἐξ ὅλων τῶν θυρῶν, πρὸ τῶν ὁποίων διέβη αὐτή» (*Νοεμῆς Λ. Ζωηροῦ - Πασσᾶ*, Λαογραφικὰ σύμμεικτα ἐκ Κερκύρας καὶ ἄλλων τόπων, Λαογρ., τ. ΙΑ' (1934), σ. 120).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 55.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 55. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ντύνονταν στὰ μαῦρα ὅταν πενθοῦσαν. Βλ. *Ν. Πολίτη*, Λαογραφικὰ Σύμμ., τ. Γ', σ. 357 σημ. 2.

4) Ἡ ὀνομασία λαζαρέττο ὀφείλεται σ' ἕνα νησάκι κοντὰ στὴ Βενετία ὅπου βρισκόταν ναὸς τῆς Ἁγίας Θεοτόκου τῆς Ναζαρέτ (Santa Maria di Nazaret) τὸ ὁποῖο χρησίμευε τὸ 1436 ὡς νοσοκομεῖο τῶν πανουκλιασμένων. Ἀπὸ τὸ 1456 τὸ νησάκι ὠνομαζόταν ἐπίσημα Ναζαρέτουμ (Nazaretum). Μὲ τὴ σχετικὴ παραφθορὰ ποὺ παθαίνουν οἱ λέξεις στὸ λαϊκὸ λόγο, τὸ Nazaretum ἔγινε Lazaretum καὶ ὕστερα Lazaretto (*Ἑρμ. Λούντζη*, ἔνθ' ἀν., σ. 306, 18 καὶ *Mustoxidi*, Siti pittoreschi e prospettivi delle lagune venete, Venetia 1838).

ἡμέρα ἔκαναν λουτρὸ μπροστὰ στοὺς ὑγειονομικοὺς ἐπιθεωρητὲς καὶ τὸν ἀρχίατρο. Τέσσερες πέθαναν. Ἔκαψαν οἱ σύντροφοί τους ὅλα τὰ ὑπάρχοντά τους κι' ἀφοῦ ἔρριξαν τὰ πτώματα σὲ βαθὺ λάκκο τὸν σκέπασαν μὲ ἀσβέστη. Ἔπειτα ξαρμάτωσαν τὸ καράβι καὶ τὸ βούλιαξαν γιὰ ἀπολύμανση. Σὲ εἴκοσι μέρες τὸ ἀνέλκυσαν. Ἀλλὰ σὲ κανένα δὲν ἐπέτρεψαν νὰ πλησιάση ἐπὶ ὀχτὼ μέρες. Ἐπειδὴ τὸ πλήρωμα εἶχε ἀποδεκατισθῆ ἀπὸ τὴν πανούκλα ἐλευθέρωσαν μερικοὺς κατάδικους ἀπὸ τὶς γαλέρες καὶ τοὺς ἀνέβασαν στὸ καράβι γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ κενά. Κι' ἔτσι σαλπάρησε τὸ πλεούμενο γιὰ τὴ Βενετία. Τὸ συνώδευε μιὰ φρεγάτα, κι' ὁ καπετάνιος της δὲν τὸ ἄφησε ἀπὸ τὰ μάτια του ὥσπου νὰ ἀράξη μπροστὰ στὸ βενετικὸ λαζαρέττο ὅπου ἄρχισε νέα καραντίνα [1].

Κάθε χρόνο ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς τῆς Βενετίας πραγματοποιοῦσε περιοδεία σὲ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου. Ἐπίσημος σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ ἦταν «ἡ ἐπιθεώρηση τῶν τοπικῶν κυβερνητῶν, ὁ ἔλεγχος τῶν καταχρήσεων καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης στοὺς νησιῶτες ποὺ εἶχαν ζητήσει τὴν παρέμβασή του». Στὴν πραγματικότητα ἡ περιοδεία αὐτὴ ἀποτελοῦσε κερδοσκοπικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὸν ἀχόρταγο Προβλεπτή.

Μιὰ ἀπὸ τὶς σίγουρες μεθόδους πλουτισμοῦ τῶν Προβλεπτῶν ἦταν οἱ ἐπεμβάσεις μὲ πρόσχημα τὴν προστασία τῶν συμφερόντων τῆς Γαληνοτάτης. Ὁ γραμματέας τοῦ Προβλεπτῆ ἦταν ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης στὰ νησιά. Στοὺς τοίχους τῆς κατοικίας του εἶχε ἀνοίξει τρύπες ποὺ κατέληγαν στὸ ἐσωτερικὸ σὲ μυστικὰ κιβώτια - κρύπτες. Σ' αὐτὲς τὶς κρύπτες μποροῦσε κάθε Ἑπτανήσιος νὰ ἁπλώση κρυφὰ τὸ χέρι του καὶ νὰ ἀποθέση ἕνα σημείωμα μὲ καταγγελίες. Ὑπέγραφε βέβαια τὴν κατάδοση ἀλλὰ τὸ ὄνομά του δὲν ἀποκαλυπτόταν ποτὲ καὶ σὲ κανένα.

«Ὁ πιὸ τίμιος ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ βρεθῆ στὰ καλὰ καθούμενα στὰ σίδερα, καὶ τὸ φοβερώτερο, χωρὶς νὰ γνωρίζη οὔτε τὸν καταδότη οὔτε τὰ αἴτια τῆς δυστυχίας του, ἔτσι ὅπως καταποντιζόταν στὴν ἄβυσσο τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Τὸ χρῆμα, ὡστόσο, ἀποτελοῦσε στὰ Ἑπτάνησα τὸ θαυματουργὸ μέσο ποὺ ἀποκοίμιζε ἀκόμα καὶ τὸν Κέρβερο τῆς Κόλασης. Ὁ γραμματέας τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ καθώριζε τὸ ποσὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθῆ, τόσο γιὰ τὸν Προβλεπτὴ ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὕστερα κατακεραύνωνε τὸ δύστυχο ἄνθρωπο μὲ ἀπειλὲς καὶ τὸν προειδοποιοῦσε πὼς ἂν ἀποκαλύψη τὸ μυστικὸ τῆς συναλλαγῆς κινδύνευε ἡ ζωή του. Κι' ἔτσι κατατρομοκρατημένο τὸν ἔστελναν στὴν οἰκογένειά του.

»Ἡ Ἱερὴ Ἐξέταση τῆς Βενετίας εἶχε στὰ Ἑπτάνησα ἀμέτρητους σπιούνους, ποὺ παρακολουθοῦσαν ὄχι μονάχα τὴ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων ἀλ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 86 - 87.

λὰ καὶ τῶν μελῶν τῆς Διοίκησης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀχρείων πρακτόρων ἀποκαλύπτει τὴν ἔκταση τῆς διαφθορᾶς, τὴν ἀδυναμία καὶ τὴν παρακμὴ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας»[1].

Κάπου κάπου ἡ βενετικὴ Σύγκλητος ἔστεχνε στὰ Ἑπτάνησα καὶ εἰδικοὺς Ἱεροεξεταστές. «Ἡ ἀποστολή τους, συνέπεια μιᾶς σκοτεινῆς πολιτικῆς τῆς Βενετίας, σκόρπιζε παντοῦ τρόμο. Ἦταν πραγματικὴ θεομηνία γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου. Ἡ τυραννικὴ ἐξουσία τους ἦταν ἀπεριόριστη».

Ὅλα ἀγοράζονταν στὴ Βενετία, γράφει ὁ Saint - Sauveur. Καὶ ἡ μικρότερη θέση εἶχε τὴν ταρίφα της. Τὰ ἀξιώματα ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὴ βενετικὴ ἀριστοκρατία δὲν ἀγοράζονταν, ἀποτελοῦσαν ὅμως πηγὴ πλουτισμοῦ τῶν πατρικίων τῆς Γαληνοτάτης. Μόλις διωρίζονταν ἄρχιζαν τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὴ λαφυραγωγία. Οἱ εὐγενεῖς ποὺ εἶχαν θυσιάσει ἕνα μέρος τῆς περιουσίας τους στὶς πρεσβεῖες τῆς Μαδρίτης, τῆς Ρώμης, τοῦ Παρισιοῦ κ.λπ., ἐπειδὴ τὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Βενετίας δὲν εἶχε τὶς δυνατότητες νὰ συντηρήση πολυτελεῖς διπλωματικὲς ἀντιπροσωπεῖες, ἀποζημιώνονταν μὲ τὸ διορισμό τους στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης, ὅπου ἐξασφάλιζαν ἕνα πλούσιο εἰσόδημα ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία. Ἄλλοι διωρίζονταν στὰ Ἑπτάνησα. Ἡ Σύγκλητος ἔκλεινε τὰ μάτια μπροστὰ στὸ γύμνωμα τῶν κατοίκων ἀπὸ τοὺς ἀχόρταγους ἀπεσταλμένους της. Ὅταν ὅμως γύριζαν στὴ Βενετία μὲ τὰ προϊόντα τῆς λεηλασίας, ἡ κυβέρνηση τοὺς ἔστελνε σὲ διάφορες ἰταλικὲς ἐπαρχίες. Ἐκεῖ, μὴ μπορώντας νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἁρπαγὲς καὶ λαφυραγωγίες, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ θυσιάσουν ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει καταληστεύοντας τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς.

Εἶναι δύσκολο, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, νὰ δώση κανεὶς μιὰ εἰκόνα τῆς ἀπληστίας τῶν Κυβερνητῶν τῶν νησιῶν.

«Παρακολούθησα στὴ Ζάκυνθο τὶς συμφωνίες ἀνάμεσα σὲ ἕνα Βενετὸ Προβλεπτὴ καὶ τοὺς κατοίκους καθὼς ἐξαγόραζαν ἀπὸ πρὶν τὴν ἀτιμωρησία τους γιὰ τὰ ἐγκλήματα ποὺ σχεδίαζαν νὰ διαπράξουν. Εἶδα μιὰ ταρίφα γιὰ ἄδεια ὁπλοφορίας. Γιὰ κάθε ὅπλο καθωριζόταν μὲ λεπτομέρειες ἡ τιμή. Ἕνα τρομπόνι στοίχιζε τρεῖς φορὲς περισσότερο ἀπὸ ἕνα ζευγάρι πιστόλια. Ἡ ἄδεια γιὰ πιστόλι ἦταν ἀκριβώτερη ἀπὸ τὴν ἄδεια γιὰ στιλέτο. Εἶδα ἕνα Προβλεπτὴ νὰ ἐξαναγκάζη μερικοὺς Ἑπτανήσιους ποὺ εἶχε ἀλυσοδέσει γιὰ ληστρικοὺς σκοποὺς νὰ καταβάλλουν ἕνα μεγάλο ποσὸ γιὰ νὰ ἐπιτρέψη τὸν ἐνταφιασμὸ ἑνὸς συντρόφου τους ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ δυὸ μέρες καὶ ποὺ ἡ ἀποσύνθεση τοῦ πτώματος ἀπειλοῦσε καὶ τὴ δική τους ζωή. Εἶδα τὴ σύζυγο αὐτοῦ τοῦ καννίβαλου, τὸ ἴδιο βάρβαρη, νὰ διώχνη μιὰ γυναίκα μὲ ἔξη μικρὰ παιδιὰ ποὺ ὠδυρόταν σπαραχτικὰ καὶ τὴν ἐκλιπαροῦσε νὰ ἐλευθερώση τὸν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 96-97.

ἄντρα της. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶχε φυλακισθῆ γιατὶ δὲν μπόρεσε νὰ ξεπληρώση τὰ δώδεκα φράγκα ποὺ ἀναγκάσθηκε νὰ δανεισθῆ ἀπὸ τὴν ἐξοχότητά της μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ τῆς παραδώση ἐμπορεύματα διπλάσιας ἀξίας καὶ μάλιστα σὲ τιμὴ ποὺ εἶχε καθορισθῆ αὐθαίρετα. Εἶδα νὰ τοὺς παίρνουν ἀκόμα κι' ἕνα καρβέλι ψωμί, τὸ μόνο ποὺ ἀπόμεινε γιὰ νὰ κρατηθοῦν στὴ ζωή.

»Ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας βασιζόταν σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή: Οἱ ἐπαρχίες ποὺ βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα πρέπει νὰ ζοῦν μέσα στὴν καταπίεση καὶ στὴ διαφθορά. Γιατὶ ἡ καταπίεση καὶ ἡ διαφθορὰ ἀποτελοῦν ἐγγυήσεις τυφλῆς ὑποταγῆς καὶ ἀποκλείουν κάθε κίνδυνο ξεσηκωμοῦ γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ»[1].

Ἡ βενετικὴ διοίκηση συνήθιζε νὰ χαρακτηρίζη ἐπιείκεια «τὴν ἀτιμωρησία τοῦ κακούργου ποὺ καταπίεζε ἢ δολοφονοῦσε τὸν ἔντιμο πολίτη». Ἔτσι ἡ αὐτοδικία ἀποτελοῦσε τὸν μόνο τρόπο ἐπιβολῆς δικαιοσύνης καὶ μὲ ἕνα μικρὸ ποσὸ μποροῦσε κάθε Ἑπτανήσιος νὰ ἐξασφαλίση τὸ ἀκαταδίωκτο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ξεσποῦν πολυαίμακτοι πόλεμοι ἀνάμεσα στὶς διάφορες οἰκογένειες. Αὐτὰ γίνονταν στὴν Κέρκυρα. Ἀλλὰ στὰ ἄλλα νησιὰ ἡ κατάσταση ἦταν χειρότερη [2].

Ὁ Saint-Sauveur ἔχει συγκεντρώσει καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Κέρκυρας. Τὸ κυριώτερο προϊὸν τοῦ νησιοῦ ἦταν τὸ λάδι. Παραγωγὴ 250.000 ζάρρες (κιούπια) συνολικῆς ἀξίας 2.750.000 λιβρῶν. Ἂν ἀφαιρεθοῦν 750.000 λίβρες ποὺ καλύπτουν τὴν τοπικὴ κατανάλωση (τροφὴ καὶ φωτισμός) ἀπομένει εἰσόδημα 2.000.000 λιβρῶν. Σ' αὐτὸ τὸ ποσὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν 80.000 λίβρες ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῶν ἁλυκῶν, 50.000 ἀπὸ τὴν ποτοποιΐα καὶ τὴν κεραμεικὴ καὶ 50.000 ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία. Σύνολο εἰσοδήματος 2.180.000 λίβρες.

Ἀπὸ τὸ ποσὸ αὐτὸ 1.500.000 λίβρες ἐκάλυπταν τὴ δαπάνη γιὰ τὴν προμήθεια δημητριακῶν ἀπὸ τὴν Τουρκία. Οἱ 680.000 λίβρες ποὺ ἀπόμεναν δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὶς εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ δαπάνη 2.500.000 λιβρῶν. Ἔτσι ὑπῆρχε ἔλλειμμα 320.000 λιβρῶν. Αὐτὸ τὸ ἔλλειμμα συμπληρωνόταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν Κερκυραίων μεταναστῶν ποὺ κάθε χρόνο ταξίδευαν σὲ ὀθωμανικὲς περιοχὲς καὶ δούλευαν σὲ ἀγροκτήματα, ἀπὸ τὰ κέρδη τῶν ναυτικῶν καὶ τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας καὶ ἀπὸ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Τουρκία καὶ ἐξάγονταν στὶς ἰταλικὲς πόλεις [3].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀπαντᾶ στὴν ἀπορία γιατί οἱ Κερκυραῖοι ξενητεύονταν γιὰ νὰ δουλέψουν ὡς ἐργάτες γῆς σὲ ξένους τόπους καὶ δὲν ἀξιοποιοῦσαν μὲ τὸ μόχθο τους τὰ δικά τους χώματα. Τὸ κίνητρο τοῦ προσωρινοῦ ξε-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 98-100.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 101.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 157-159.

νιτεμοῦ τῶν Κερκυραίων δὲν ἦταν τὸ ἄγονο ἔδαφος ἢ ὁ μικρὸς κλῆρος ἀλλὰ οἱ παραγωγικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ νησί.

«Σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν βρισκόταν στὰ χέρια ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ ἀτόμων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν καλλιεργητῶν δὲν εἶχε τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ νὰ βελτιώση τὴν παραγωγή. Οἱ ἀγρότες ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιβίωσή τους ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ πλεόνασμα ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀμείβεται ἡ ἐργασία καὶ νὰ δημιουργῆται κίνητρο γιὰ νὰ ἀναπτύξη ὁ γεωργὸς τὴν παραγωγικότητα» [1].

Ὅλη αὐτὴ ἡ θλιβερὴ κατάσταση τῆς οἰκονομίας τῶν Ἑπτανήσων ἦταν ἀντανάκλαση τῆς παρακμῆς τῆς Βενετίας. Ὁ Saint - Sauveur ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενο μὲ εὔστοχες παρατηρήσεις.

«Μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἐλπίδος, ἡ Βενετία ἔπαψε πιὰ νὰ εἶναι θαλασσοκράτειρα. Ὡς τότε ἦταν ὁ ἀποκλειστικὸς προμηθευτὴς τῶν προϊόντων τῆς Ἰνδίας. Ὅλες οἱ χῶρες ἀγόραζαν ἀπὸ τὴ Βενετία σὲ τιμὲς ποὺ ἐκείνη καθώριζε αὐθαίρετα. Τώρα οἱ χῶρες αὐτὲς προμηθεύονται οἱ ἴδιες τὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν πρώτη πηγὴ καὶ προσπορίζονται οἱ ἴδιες τὰ κέρδη. Τελειοποιήθηκαν στὴ ναυσιπλοΐα, ἔδωσαν τὴ μάχη τῆς προόδου, ἀνεξαρτητοποιήθηκαν. Στὴ βιομηχανία τὸ ἴδιο. Τὰ κρύσταλλα καὶ οἱ δαντέλλες τῆς Βενετίας, τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα ποὺ στερέωναν τὴ φήμη της στὰ ἄλλα ἔθνη εἶχαν τὴν ἴδια τύχη μὲ τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο. Οἱ λαοὶ ποὺ θαμπώνονταν ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς Βενετίας φωτίσθηκαν, τὴ συναγωνίσθηκαν καὶ κατώρθωσαν νὰ καταστρέψουν τὴ βιομηχανία της. Ἡ Βενετία θὰ ἀναπληρώση τὶς ἀπώλειες αὐτὲς μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν εὔπορων ἀποικιῶν της. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν πιὰ σὲ θέση νὰ προσφέρη ἕτοιμα προϊόντα ἐφωδίαζε τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ μὲ πρῶτες ὕλες. Ἦρθαν ὅμως οἱ ἄτυχοι πόλεμοι ποὺ τὴν ἀποστέρησαν κι' ἀπὸ αὐτὲς τὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Ἡ Κύπρος, ὁ Μωριὰς ἔγιναν τουρκικὲς κτήσεις. Ἔτσι ἡ Βενετία ἔχασε τὴν κυριαρχική της θέση στὶς θάλασσες τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ βρέθηκε σὲ ἀδυναμία νὰ ἀντιμετωπίση τὸν ἀνταγωνισμό. Περιωρισμένη στὰ Ἑπτάνησα προσπαθοῦσε νὰ ἀναπτύξη τὴν παραγωγὴ ὄχι γιὰ τὴν εὐημερία τῶν κατοίκων, ἀλλὰ γιὰ τὸ δικό της συμφέρον. Τὰ νησιὰ πλούτιζαν τὴν πρωτεύουσα καὶ στήριζαν τὴν ἑτοιμόρροπη βιομηχανία της. Τὸ λάδι καὶ τὸ ἁλάτι, τὰ δυὸ βασικὰ προϊόντα τῆς Κέρκυρας, προωρίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ Βενετία. Οἱ παραγωγοὶ ἀναγκάζονταν, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἀνταγωνιστικὴ ζήτηση, νὰ ὑποτάσσωνται στὸ Βενετὸ ἔμπορο. Ὁ ἀγοραστὴς κέρδιζε διπλά: μὲ τὴν τιμὴ ποὺ ἐπέβαλλε αὐθαίρετα στὰ προϊόντα καὶ μὲ τὴν ἐπανεξαγωγὴ τῶν πλεονασμάτων στὴ Γερμανία» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 160.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 162 κ.ἑ.

Ἡ μακραίωνη βενετικὴ κυριαρχία στὰ Ἑπτάνησα εἶχε διαβρωτικὴ ἐπίδραση στὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων. Οἱ Κερκυραῖοι, γράφει ὁ Saint-Sauveur, φροντίζουν νὰ μιμηθοῦν τὰ ἐλαττώματα τῶν κυρίων τους καὶ ὄχι τὶς ἀρετές τους.

«Ἡ γλῶσσα ἄλλαξε. Μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐλληνικοποιημένων ἰταλικῶν λέξεων κατάντησε ἕνα πανάθλιο ἰδίωμα. Μόνο ἡ κατώτερη τάξη τῆς πόλης καὶ οἱ χωριάτες μιλοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ εὔποροι Κερκυραῖοι καὶ οἱ ἐπαγγελματίες μιλοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἰταλικὰ καὶ μάλιστα παρεφθαρμένα. Ὅλα τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐμπορικῶν συμφωνητικῶν, γράφονταν σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα» [1].

Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὴν ἐνδυμασία. Ὁ εὔπορος Κερκυραῖος ἀπαρνήθηκε τὴν ἐθνικὴ φορεσιά του καὶ ντύθηκε τὰ βενέτικα γιατὶ ἔτσι ἔμοιαζε μὲ τοὺς αὐθέντες του.

«Μόνο ὁ λαὸς διατήρησε τὸ χαρακτηριστικὸ τοπικὸ ἔνδυμα, κατάλοιπο τῆς φορεσιᾶς τῶν προγόνων του. Ἕνα κόκκινο μάλλινο σκοῦφο, ἕνα κοντὸ γελέκι ἀπὸ τσόχα ἢ βελοῦδο, βαθύχρωμο συνήθως, γαρνιρισμένο μὲ γουναρικὸ τὸ χειμώνα, μὲ διπλὴ σειρὰ χοντρὰ ἀσημόκουμπα, πανταλόνι πολὺ φαρδὺ ὥς τὴ μέση τῆς γάμπας, κόκκινο μάλλινο ἢ μεταξωτὸ ζουνάρι, μπαμπακερὲς κάλτσες καὶ παπούτσια μὲ μεγάλες ἀσημένιες φιοῦμπες. Αὐτὴ εἶναι ἡ κερκυραίικη φορεσιά.

»Ὁ Κερκυραῖος ἀφήνει μακριὰ μαλλιά. Τὰ πλέκει, τὰ ἀνασηκώνει στὴ σούρα τοῦ σκούφου καὶ τὰ στερεώνει πλάγια. Ἔχει πάντοτε μουστάκι κι' εἶναι περήφανος γι' αὐτό. Νὰ τοῦ τὸ κόψουν εἶναι μεγάλη προσβολή. Τὸ μακρὺ μαχαίρι ποὺ τρυπώνει στὸ ζουνάρι δὲν εἶναι ἁπλὸ στολίδι. Κατὰ τὴ χειμωνιάτικη περίοδο προσθέτει στὴ φορεσιά του κι' ἕνα καπότο ἀπὸ χοντρόπανο ποὺ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὴ βροχή.

»Οἱ γυναῖκες φοροῦν ἕνα σφιχτὸ κοντογούνι, φούστα μὲ χρῶμα φανταχτερό, ποδιὰ λουλουδάτη καὶ παπούτσια ψηλοτάκουνα. Τὰ μαλλιά τους εἶναι πλεγμένα ὅπως τὰ ἀντρικά, ἀλλὰ δὲν ἀνασηκώνονται. Στὸ κεφάλι δένουν μιὰ μεγάλη μαντήλα ποὺ πέφτει φαρδειὰ στὴ ράχη.

»Ἡ λαϊκὴ γυναικεία φορεσιὰ παραλλάζει ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριό. Πολὺ συνηθίζονται τὰ κεντήματα καὶ τὰ χρυσώματα. Πάνω ἀπὸ τὸ ζιπούνι φοροῦν συχνὰ μακριὰ τσόχινη καμιζόλα πολύπτυχη, ποὺ σφίγγει στὴ μέση μὲ ζώνη ἀπὸ φαρδειὰ χρυσὰ γαϊτάνια [2] καὶ κλείνει μπροστὰ μὲ δυὸ ἐπιχρυσωμένες ἀσημόπλακες (στὶς ἄκρες κρέμονται δυὸ χοντρὲς καρδιὲς ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο ἀσήμι). Ἀπὸ τὸ λαιμὸ κρέμονται μεγάλοι ἀσημένιοι ἢ ἐπιχρυσωμένοι σταυροί. Τὰ ποδογύρια τοῦ φουστανιοῦ τους εἶναι γαρνιρισμένα μὲ χρυσὰ ἢ ἀσημένια

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 189.
2. Τὸ λεγόμενο ροκέττο ἢ γιὰ τὶς νυφάδες τὸ κρέμεζε πεσελί.

γαϊτάνια. Δὲν φοροῦν ψηλοτάκουνα παπούτσια. Στὸ κεφάλι στερεώνουν μὲ ἀσημένια καρφίτσα ἕνα πέπλο διπλωμένο στὰ τέσσερα. Οἱ ἄκρες τοῦ πέπλου κυματίζουν στὸν ἄνεμο. Ὅλες φοροῦν ἕνα «στομαχικό» ἀπὸ δυνατὲς μπαλένες καὶ λεπτὲς λάμες ποὺ σκεπάζονται ἀπὸ πλούσιο ὕφασμα. Αὐτὸ τὸ ροῦχο εἶναι πολὺ φουσκωτὸ πρὸς τὰ ἔξω καὶ φαίνεται ἀντιαισθητικό» [1].

Οἱ Κερκυραῖοι ἀστοὶ καὶ ἔμποροι φιλοδοξοῦσαν νὰ μοιάσουν στὴν ἐμφάνιση μὲ τοὺς Βενετοὺς αὐθέντες. Κι' ἐπειδὴ τὰ οἰκονομικά τους μέσα δὲν ἐπαρκοῦσαν, προτιμοῦσαν νὰ στερηθοῦν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ ματαιοδοξία τους.

«Οἱ εὐγενεῖς ζοῦσαν μαύρη ζωὴ σὲ ἕνα κακοεπιπλωμένο κι' ἄβολο σπίτι. Ἀγόραζαν ὅμως χρυσοὔφαντες φορεσιὲς γιὰ νὰ ἐπιδείξουν τὰ φανταστικὰ πλούτη τους. Μὲ τὴ σειρά του ὁ χωριάτης στεροῦσε τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιά του ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα ἀκολουθώντας τὰ ὀλέθρια καμώματα τῶν ψωροπερήφανων τῆς πολιτείας» [2].

Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἦταν οἱ λέσχες τῶν προνομιούχων τάξεων. Λειτουργοῦσαν τέσσερες, γράφει ὁ Saint - Sauveur. Τῶν εὐγενῶν Βενετῶν, τῶν Κερκυραίων ἀριστοκρατῶν, τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ. Γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὴ λειτουργία μιᾶς λέσχης ἔπρεπε νὰ δώσῃ τὴν ἔγκρισή της ἡ Διοίκηση.

Τὸ κτίριο τῆς λέσχης εἶχε πολλὲς αἴθουσες. Σὲ ἄλλες ὑπῆρχαν τραπέζια γιὰ χαρτιὰ καὶ σὲ ἄλλες μόνο καθίσματα γιὰ ὅσους προτιμοῦσαν τὴ συζήτηση ἢ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐφημερίδων τῆς Βενετίας (ἦταν οἱ μόνες ποὺ ἔφθαναν στὴν Κέρκυρα). Ὑπῆρχε καὶ εἰδικὸ καπνιστήριο. Κάτω ἀπὸ τὴ λέσχη λειτουργοῦσε καφενεῖο. Ὁ καφετζῆς ἦταν ἔμμισθος, ἐκτελοῦσε χρέη θυρωροῦ καὶ φρόντιζε γιὰ τὸ φῶς καὶ τὶς τράπουλες.

Τὰ μέλη τῆς λέσχης πλήρωναν συνδρομὴ καὶ κάθε μήνα ἔπαιρναν μέρος στὴ γενικὴ συνέλευση. Κάθε μέλος εἶχε δικαίωμα νὰ συνοδεύῃ φίλους του στὴ λέσχη. Σκοπὸς τῶν συγκεντρώσεων ποὺ γίνονταν κάθε βράδυ ἦταν ἡ διασκέδαση. Πολιτικὴ συζήτηση ἀπαγορευόταν. Ἀρχικὰ ἀποκλείονταν οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὶς λέσχες. Ἔτσι οἱ συγκεντρώσεις καταντοῦσαν πληκτικὲς καὶ πολλὲς φορὲς ξεσποῦσαν καυγάδες. Ἡ παρουσία τῶν γυναικῶν δημιούργησε εὐχάριστη, ἑορταστικὴ καὶ προπαντὸς εἰρηνικὴ ἀτμόσφαιρα. Σιγὰ σιγὰ ἄρχισε ἡ ὀργάνωση δεξιώσεων, κοντσέρτων, χορῶν κ.λπ. Οἱ λέσχες συναγωνίζονταν σὲ ἐπίδειξη πολυτέλειας καὶ πρωτοτυπίας στὶς διασκεδάσεις.

Μερικοὶ ἀξιωματικοὶ ἵδρυσαν, σὲ συνεργασία μὲ νέους Κερκυραίους, τὰ πρῶτα ἀστικὰ θέατρα καὶ παρουσίαζαν μικρὲς κωμωδίες. Τὸ κτίριο ποὺ εἶχε

1. Τὸ χρυσοκίμερο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 199.

οἰκοδομηθῆ τὸ 1633 γιὰ τοὺς ἐμπόρους ἔγινε αἴθουσα παραστάσεων καὶ ὡρίσθηκε ἐτήσια ἐπιχορήγηση 10.000 φράγκων περίπου.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ θεάτρου ἀκολούθησε τὰ ἰταλικὰ πρότυπα: τρεῖς σειρὲς λότζες, ἀνοιχτὲς πρὸς τὴ σκηνὴ καὶ κλειστὲς μὲ κινητὸ παραπέτασμα πρὸς τὸ διάδρομο. Οἱ λότζες νοικιάζονταν γιὰ τὶς παραστάσεις τοῦ φθινοπώρου καὶ τὶς γιορτὲς τοῦ καρναβαλιοῦ. Καθένας στόλιζε τὴ λότζα του σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικό του γοῦστο. Στὸ βάθος τοποθετοῦσαν δυὸ κηροπήγια. Καθρέφτες ἀντανακλοῦσαν τὸ φῶς τῶν κεριῶν.

Ἡ σκηνὴ ἦταν μικρή, τὰ σκηνικὰ ἄθλια. Μιὰ ντουζίνα Ἰταλοὶ στρατιῶτες φρουροῦσαν τὴν εἴσοδο τῆς αἴθουσας. Πλάϊ βρισκόταν τὸ καφενεῖο ποὺ πρόσφερε ἀναψυκτικὰ στὰ διαλείμματα τῶν παραστάσεων. Πιὸ πέρα ἕνα δωμάτιο γιὰ τοὺς ὑπηρέτες τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ, τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν πολιτικῶν ἀξιωματούχων, ποὺ ἑτοίμαζαν καφέδες καὶ ἀναψυκτικὰ γιὰ τὶς ἐξοχότητες, τὰ ἀφεντικά τους. Ἦταν ἄπρεπο γιὰ ἕνα Βενετὸ ἀριστοκράτη νὰ σερβιρισθῆ ἀπὸ τὸ καφενεῖο τοῦ θεάτρου. Κάθε βράδυ, ἕνας λόχος στρατιωτῶν φρουροῦσε τὸ θέατρο. Στοὺς διαδρόμους καὶ στὰ παρτέρια ἔπαιρναν θέση στρατιῶτες γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν ἡσυχία καὶ τάξη.

Ἡ ἀστυνόμευση καὶ ἐπιθεώρηση τοῦ θεάτρου εἶχε ἀνατεθῆ σὲ ἕνα στρατηγὸ τοῦ ναυτικοῦ ποὺ εἶχε τὸν τίτλο Πρόεδρος τοῦ Θεάτρου [1]. Αὐτὸς νοίκιαζε τὶς λότζες καὶ φρόντιζε γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν μισθωμάτων σὲ δύο δόσεις [2].

Τὸ ἄνοιγμα τοῦ θεάτρου, γράφει ὁ Saint-Sauveur, γινόταν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς ἐρχόταν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐπιτελείου του μὲ μεγάλη στολή. Ἡ λότζα του βρισκόταν στὸ βάθος τῆς σάλλας. Τὰ χαλιὰ καὶ τὰ μαξιλάρια ποὺ κρέμονταν ἔξω ἀπὸ τὴ λότζα ἦταν ἀπὸ κρεμεζὶ βελοῦδο. Μόνο οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ Βενετοὶ κυβερνῆτες εἶχαν δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ τὸ χρῶμα [3].

Ὕστερα ἀπὸ τὶς πρῶτες παραστάσεις ἑνὸς ἔργου ἡ παρουσία στὸ θέατρο εἶχε σκοπὸ καθαρὰ κοινωνικό. Κανένας δὲν παρακολουθοῦσε τὸ θέαμα. Γίνονταν ἐπισκέψεις ἀπὸ λότζα σὲ λότζα καὶ ἀνταλλαγὴ φιλοφρονήσεων. Ἀπόλυτη ἐλευθερία ἐπικρατοῦσε. Ἄλλοι ἔπαιζαν χαρτιά, ἄλλοι ἔτρωγαν. Μερικὲς λότζες θύμιζαν ἑστιατόρια ἐνῶ ἄλλες ἔμοιαζαν μὲ αἴθουσες χαρτοπαιγνίου.

Οἱ θεατρίνες φρόντιζαν νὰ δημιουργήσουν φιλίες κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Κέρκυρα καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν «προστάτες». Σκοπὸς τῆς προστασίας ἦταν ἡ συγκέντρωση ἑνὸς ποσοῦ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς θεατρίνας.

---

1. Presidente del teatro.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 199-207.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 208.

Ὁ προστάτης δὲν πλήρωνε γι' αὐτὰ τὰ ρεγάλα μόνο ἀπὸ τὴν τσέπη του. Παρακινοῦσε τοὺς φίλους του, ἢ ἂν ἦταν πρόσωπο μὲ μεγάλο ἀξίωμα τοὺς ὑφισταμένους του, νὰ συμβάλουν στὴ δική του γενναιοδωρία. Ἡ θεατρίνα ἔπαιρνε τὸ ποσὸ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ «προστάτη» της. Καὶ μόνο αὐτὸς εἶχε δικαίωμα νὰ ἀπολαύση τὶς ἐκδηλώσεις εὐγνωμοσύνης τῆς προστατευομένης. Αὐτὲς οἱ εἰσφορὲς ὠνομάζονταν «μάντσια» [1].

Οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀνάμεσα στοὺς διάφορους προστάτες ὡδηγοῦσαν συχνὰ σὲ ρήξεις καὶ γι' αὐτὸ σταμάτησαν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ρεγάλα [2]. Ὡστόσο οἱ θεατρίνες δὲν ἔχασαν τίποτα. Φρόντιζαν νὰ ἀντικαταστήσουν τίς «μάντσιες» μὲ τίς «καβαλκίνες», τοὺς χοροὺς μεταμφιεσμένων ποὺ ἔδιναν στὸ θέατρο.

«Ἡ μάσκα ἦταν ἀπαραίτητη. Στὴν εἴσοδο, πίσω ἀπὸ ἕνα τραπέζι, καθόταν ἡ θεατρίνα ποὺ εἶχε ὀργανώσει τὸ χορό. Πάνω στὸ τραπέζι ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη λεκάνη ὅπου καθένας ἔρριχνε τὴν εἰσφορά του μὲ ἀντάλλαγμα μιὰ βαθειὰ ρεβερέντσα ἢ ἕνα ταπεινὸ χαιρετισμό. Εἶδα καβαλκίνες νὰ συγκεντρώνουν 2.000 φράγκα» [3].

Ἀλλὰ τὸ ἀποκορύφωμα τῶν κερκυραϊκῶν διασκεδάσεων ἦταν τὸ καρναβάλι. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνεβάζονταν στὸ θέατρο τὰ καλύτερα ἔργα. Θίασοι ἐρασιτεχνῶν παρουσίαζαν τραγωδίες καὶ κωμωδίες. Τοὺς γυναικείους ρόλους ἑρμήνευαν πάντοτε ἄντρες. «Ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν παραστάσεων ἔδειχναν πάντοτε τὴν κλίση τῶν Κερκυραίων πρὸς τὶς καλὲς τέχνες» [4].

Δίνονταν ἐπίσης κοντσέρτα στὴν αἴθουσα τῶν παραστάσεων μὲ ἐκτελεστὲς γνωστοὺς μουσικοὺς ἢ ἐρασιτέχνες. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἦταν ἔντονος καὶ ἀπὸ καμμιὰ λότζα τοῦ θεάτρου δὲν ἔλειπε τὸ «σουπέ».

Οἱ λέσχες φρόντιζαν γιὰ τὴν ὀργάνωση δημόσιων χορῶν. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς καὶ οἱ ἀριστοκράτισσες δὲν παρουσιάζονταν ποτὲ χωρὶς μάσκα κατὰ τὶς γιορτὲς τοῦ καρναβαλιοῦ. Φοροῦσαν τὸ εἰδικὸ ντόμινο τῶν Βενετῶν ἀριστοκρατῶν, ἐντελῶς ἀπαγορευμένο στοὺς Κερκυραίους. Ἕνα μακρὺ μαῦρο μεταξωτὸ μανδύα ποὺ ἔκρυβε τὴν ἐνδυμασία. Ἀπὸ πάνω φοροῦσαν ἕνα εἶδος πουκάμισου, μαύρου ἐπίσης, μὲ δαντέλλες καὶ ἐφοδιασμένου μὲ κουκούλα ποὺ σκέπαζε τὸ κεφάλι. Καπέλλο τριγωνικὸ καὶ μισὴ μάσκα, ἄσπρη γιὰ τοὺς ἄντρες καὶ μαύρη γιὰ τὶς γυναῖκες. Αὐτὸ τὸ κοστούμι ὠνομαζόταν «λὰ μπαούτ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 209.

2. Σταμάτησαν στὰ Ἑπτάνησα ἀλλὰ θὰ συνεχισθοῦν μὲ ἄλλη, χυδαιότερη, μορφὴ στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση μὲ τὶς θεατρίνες τῶν ἰταλικῶν θιάσων ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν πρωτεύουσα τοῦ νέου βασιλείου. Γράφει ὁ *Μακρυγιάννης* : «Τὸ γέρο Λόντο, ὁποὺ δὲν ἔχει οὔτε δόντι, τὸν παλάβωσε ἡ Ρίτα Μπάσω τοῦ θεάτρου καὶ τὸν ἀφάνισε τόσα τάλαρα δίνοντας κι' ἄλλα πισκέσια» (Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Β' (1947), τ. Β', σ. 102).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 210 - 211.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 211.

τα» [1]. Στὶς γιορτὲς τοῦ κερκυραϊκοῦ καρναβαλιοῦ ἔπαιρναν μέρος καὶ οἱ χωριάτες, τὸ πόπολο. Ἡ Σπιανάδα γέμιζε ἀπὸ τὸ πλῆθος ποὺ διασκέδαζε μὲ τοὺς κάθε λογῆς μασκαρεμένους. Ὁ Προβλεπτὴς καὶ ἡ συντροφιά του, πάντοτε in bautta e maschera, παρακολουθοῦσαν τὸ θέαμα ἀπὸ τὶς ἅμαξες.

Ἀλλὰ ἡ πιὸ θεαματική, ἡ πιὸ λαμπρὴ γιορτὴ τοῦ καρναβαλιοῦ ἦταν ἡ γκιόστρα, οἱ ἱππικοὶ ἀγῶνες. Στὴ μέση πάνω κάτω τῆς ἀποκριᾶς ἑτοίμαζαν τὸν «Ἱππόδρομο» σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ φαρδεῖς δρόμους ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴ Σπανιάδα. Ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἔστηναν ἀμφιθέατρο γιὰ τοὺς θεατές, μιὰ ἐξέδρα γιὰ τὸ Γενικὸ Προβλεπτὴ ποὺ θὰ μοίραζε τὰ βραβεῖα στοὺς νικητὲς καὶ μιὰ δεύτερη γιὰ τοὺς μουζικάντες.

Τὴν ἡμέρα τῶν ἀγώνων οἱ καβαλλάρηδες, ντυμένοι μεγαλόπρεπα καὶ ἱππεύοντας ἄλογα μὲ πλούσια χάμουρα, παρουσιάζονταν στὴν εἴσοδο τοῦ σταδίου. Ὁ Προβλεπτὴς καὶ ἡ πολυάριθμη συνοδεία του ἔπαιρναν θέση στὴν εἰδικὴ ἐξέδρα.

Τέλος ἠχοῦσαν οἱ τρουμπέττες κι' ἄρχιζαν οἱ ἀγῶνες. Κάθε καβαλλάρης, μὲ τὸ κοντάρι στὸ χέρι ἕτοιμο, ὡρμοῦσε μὲ στόχο ἕνα σιδερένιο δαχτυλίδι σκεπασμένο μὲ χαρτὶ ποὺ κρεμόταν ἀπὸ ἕνα σκοινὶ τεντωμένο πάνω στὸ δρόμο. Νικητὴς ἀναδεικνυόταν ἐκεῖνος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ παρασύρῃ τὸ κρικέλι μὲ τὸ κοντάρι του τρεῖς φορὲς συνέχεια.

Τὰ βραβεῖα τὰ παραχωροῦσε ἡ βενετικὴ σύγκλητος καὶ προσφέρονταν ἀπὸ τὸν Προβλεπτὴ ἀναρτημένα σὲ δυὸ κοντάρια. Τὸ πρῶτο βραβεῖο, μιὰ φορεσιὰ πλουσιοκεντημένη καὶ τὸ δεύτερο τσόχα χρυσοΰφαντη. Τοὺς νικητὲς συνώδευαν στὴν κατοικία τους οἱ ἀντίπαλοί τους. Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες ποὺ ὠνομάζονταν «δημόσια γκιόστρα» [2], μόνο Κερκυραῖοι εὐγενεῖς μποροῦσαν νὰ πάρουν μέρος [3].

---

1. La bautta=τὸ ντόμινο.
2. Ghiostra publica.
3. Γιὰ τὶς κερκυραϊκὲς γκιόστρες γράφει ὁ Ἑρ. Λούντζης: «Ἐτελοῦντο (αἱ πανηγυρικαὶ γυμνασίαι) κατὰ τὴν τελευταίαν ἑβδομάδα τῶν ἀπόκρεω, ἦσαν δὲ δύο εἰδῶν· αἱ μέν (corse dell' annello) συνίσταντο εἰς τὸ νὰ τρέχωσιν ἔφιπποι οἱ ἀγωνισταὶ καὶ διὰ τῆς λόγχης νὰ λαμβάνωσιν εἰς τὸ τέρμα τοῦ σταδίου δακτύλιον κρεμάμενον, αἱ δέ (corse della quintana) εἰς τὸ νὰ ἐφορμῶσι πρός τινα σκοπόν, ἀνδρείκελον σχηματίζοντα, καὶ νὰ κτυπῶσι αὐτὸ διὰ τῆς λόγχης. Ἐν Κερκύρᾳ ἐχρησίμευεν εἰς ἱπποδρόμιον ἡ λεγομένη Πλατεῖα ὁδὸς (Strada larga). Ἐπὶ τοῦ ἐξώστου ἀρχαίας οἰκίας ἐκάθηντο ὁ Προβλεπτὴς καὶ οἱ Σύνδικοι, ἔξωθεν δὲ τοῦ ἐξώστου ἐκρέματο ἐπὶ λόγχης, χρυσοῦν ὕφασμα (palio), τὸ βραβεῖον τῆς νίκης...Οἱ νικηταὶ ὤφειλαν νὰ εἶναι ἐκ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν...οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἀγωνισθῇ μετημφιεσμένος καὶ φορῶν προσωπίδα...δοθέντος δὲ δι' ἤχου σάλπιγγος τοῦ σημείου τῆς ἀναχωρήσεως, ἐν ἀκαρεὶ ἐφορμῶντες ἐπὶ τῶν σφριγόντων ἵππων των, καὶ συνοδευόμενοι ὑπὸ τῶν ἐνθαρρυντικῶν ἐπιφωνημάτων καὶ τῶν τιναγμῶν τῶν μανδηλίων τῶν εἰς τὰ παράθυρα ἱσταμένων Κυριῶν, καὶ τῶν κραυγῶν καὶ χειροκροτήσεων τοῦ εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τῆς ὁδοῦ συνθλιβομένου ὄχλου, ἔτρεχον πρὸς τὸ τέρμα τοῦ δρόμου

Ὁ Ἱππόδρομος ἦταν ἀνοιχτὸς καὶ σὲ πλήρη δράση ὅλες τὶς μέρες τοῦ καρναβαλιοῦ. Κάθε μέρα νέοι καβαλλάρηδες πήγαιναν στὴ γκιόστρα κωμικὰ μεταμφιεσμένοι γιὰ νὰ ἀσκηθοῦν στὸ κοντάρι. Τὸ θέαμα ἦταν πολὺ διασκεδαστικὸ καὶ ἡ συμμετοχὴ πολυάριθμη.

Λίγες μέρες μετὰ τή «δημόσια γκιόστρα» γίνονταν ἄλλοι ἱππικοὶ ἀγῶνες στὸ κάστρο. Ἦταν ἡ «γκιόστρα τῶν ἀρλιότι»[1]. Μόνο οἱ Κερκυραῖοι τεχνίτες ἔπαιρναν μέρος καὶ διεκδικοῦσαν τὸ βραβεῖο: μιὰ ἀσημένια κούπα, δῶρο τοῦ φρούραρχου. Τὸ κωμικὸ θέαμα αὐτῶν τῶν ἀγώνων — οἱ περισσότεροι ἀπὸ τούς «ἱππότες» ἀνέβαιναν γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἄλογο — προκαλοῦσε μεγάλη κοσμοσυρροή. Χειροκροτήματα καὶ ἐπευφημίες ξεσποῦσαν σὲ κάθε γκρέμισμα ἀπὸ τὸ ἄλογο. Τὸ νικητὴ συνώδευε ὣς τὴν κατοικία του θορυβώδης κουστωδία ἀπὸ μουζικάντες.

Οἱ «ἀρλιότι» ποὺ ἀγωνίζονταν στὴ γκιόστρα τοῦ κάστρου ἦταν ἀπόγονοι τῶν εὐγενῶν τοῦ Ναυπλίου ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατέφυγαν στὴν Κέρκυρα, ὅπου μάταια περίμεναν νὰ τοὺς τιμήση ἡ Σύγκλητος τῆς Βενετίας. Σιγὰ σιγὰ ξέπεσαν, ἔγιναν ἕνα μὲ τὴ λαϊκὴ τάξη κι᾽ ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς θὰ συνεχίση τὴν περιοδεία του καὶ στὰ ἄλλα νη-

---

ὅπου ἐπὶ ἱστοῦ ἐκρέματο τὸ δακτύλιον· ὁ διὰ τῆς ἀκμῆς τῆς λόγχης διαπερῶν καὶ ἀποσπῶν αὐτὸ ἀνεδεικνύετο νικητής. Κατὰ τὸν ἕτερον συναγωνισμὸν οἱ ἱππόται ἐφώρμων πρὸς τὸ ἱστάμενον εἰς τὸ τέρμα τοῦ σταδίου ἀνδρείκελον, ὅστις δὲ ἐπὶ τρεῖς ἀλλεπαλλήλους ἐπιδρομὰς τοῦ ἐπέφερε τὰ περισσότερα διὰ τῆς λόγχης κτυπήματα, οὗτος ἐκέρδαινε τὴν νίκην (*Ἑρμάνου Λούντζη*, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 279 - 280). Καὶ στὴν πόλη τῆς Ζακύνθου οἱ γκιόστρες, τά «Ἱππηλάσια» ὅπως τὶς μετέφρασε ὁ Φιλητᾶς, γίνονταν τὶς μέρες τοῦ καρναβαλιοῦ. Καταργήθηκαν ὅμως τὸ 1739, ὕστερα ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ σύνδικου κόντε Πέτρου Μακρῆ. Ξαναζωντάνεψαν ἕναν αἰώνα ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Ἔχει διασωθῆ καὶ ὁ κανονισμὸς αὐτῆς τῆς κερκυραϊκῆς ἀποκριάτικης «γκιόστρας». Τὸ ἄρθρο 2 ὥριζε ὅτι ὅσοι θὰ πάρουν μέρος στοὺς ἀγῶνες «πρέπει νὰ ἐνδυθοῦν τὸ ἔνδυμα καὶ τὴν σκευὴν τῶν καιρῶν ἐκείνων τῆς Ἡρωϊκῆς Ἱππηλασίας». Καὶ τὸ ἄρθρο 4: «Ἕκαστος τῶν τοῦ λογχαγῶνος ἱππέων, δέχεται μεταξὺ τῶν ἱππέων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὄνομα τῆς ὀρέξεώς του ἵνα μὲ τοῦτο τὸ ὄνομα γίνη γνωστὸς εἰς τοὺς τοῦ ἱππηλασίου δικαστάς» (*Διον. Ρώμα*, Τὰ Ζακυνθινά, Ἀθήνα 1953, σ. 273 κ. ἑ.). Στὴ Ζάκυνθο ξανάγιναν ἱπποδρομίες τὸ 1754 στὴν κωμόπολη τοῦ Ἁγίου Κηρύκου μὲ πρωτοβουλία τοῦ κόντε Βεντούρη Καπνίση (*Λεων. Χ. Ζώη*, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου, Ἀθήνα 1955, σ. 68). Στὴν πρώτη περίοδο τῆς βενετοκρατίας γίνονταν φονικὰ δυστυχήματα κατὰ τὰ κονταροχτυπήματα. Γι᾽ αὐτὸ καταργήθηκαν μὲ παπικὴ διαταγὴ οἱ μονομαχίες τῶν καβαλιέρων «γκιοστράντι», ὅπως λέγονταν. Γιὰ νὰ εἶναι ἀναίμακτα τὰ ἱππηλάσια τοποθετοῦσαν σ᾽ ἕνα σημεῖο ξύλινο μαῦρο ἀνδρείκελο καὶ στερέωναν ἐπάνω του ἕνα φτερό. Ἀπὸ τοὺς δύο ἀθλητὲς ποὺ ἔπαιρναν μέρος στὸ ἀγώνισμα ὁ πρῶτος ἔπρεπε νὰ πετύχη μὲ τὴ λόγχη τὸ φτερὸ καὶ ὁ ἄλλος νὰ σημαδέψη τὸ κέντρο δύο κρεμασμένων δακτυλιδιῶν.

1. Ghiostra degl' arlioti.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 212 - 215.

σιὰ τοῦ Ἰονίου. Πρῶτος σταθμὸς οἱ Παξοί. Ὁ μεγάλος πλοῦτος τοῦ νησιοῦ ἦταν οἱ ἐλαιῶνες. Ἡ παραγωγὴ ἔφθανε τὶς 60.000 ζάρρες. Ἦταν λάδι πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ κερκυραϊκό. Κι' αὐτὸ ὄχι ἀπὸ φυσικοῦ του ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες φροντίδες καὶ τὴν ἐργατικότητα τῶν Παξινῶν.

«Μόλις ἀρχίζουν νὰ πέφτουν οἱ ἐλιὲς τὶς μαζεύουν ἀμέσως καὶ τὶς μεταφέρουν στὸ λιοτριβιό. Ἀντίθετα, στὴν Κέρκυρα, ὅπου οἱ ἐλιὲς παραμένουν πολὺ καιρὸ στὸ χῶμα, τὸ λάδι δὲν εἶναι γευστικό. Οἱ μεγαλοπαραγωγοὶ ἔχουν κατασκευάσει πλάϊ στὰ σπίτια τους στέρνες ἀνοιγμένες μέσα σὲ βράχο, ὅπου ἀσφαλίζουν τὴ συγκομιδή. Αὐτὲς οἱ στέρνες ἔχουν περισσότερα πλεονεκτήματα ἀπὸ τὶς ζάρρες καὶ τὰ κάθε λογῆς λαγήνια ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Κερκυραῖοι. Δὲν κινδυνεύουν νὰ θρυμματισθοῦν καὶ διατηροῦνται πεντακάθαρες»[1].

Οἱ Παξινοί, γράφει ὁ Saint-Sauveur, πιστεύουν πὼς στὸ νησί τους δὲν ὑπάρχουν φαρμακερὰ βοτάνια, ἔντομα καὶ ἑρπετά. Τοῦ ἀφηγήθηκαν μάλιστα καὶ μιὰ σχετικὴ παράδοση:

«Ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπάλλαξε τοὺς Παξοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ φαρμακερὰ ζούδια, τὸ νησί μας εἶναι τὸ πιὸ σίγουρο γιατρικὸ γιὰ τοὺς φιδοφαγωμένους τῆς Ἁγίας Μαύρας. Δὲν χρειάζεται ν' ἀφήσουν τὴν πατρίδα τους καὶ νἄρθουν ἐδῶ. Ἀρκεῖ νὰ ἀνεβοῦν σ' ἕνα ψήλωμα καὶ νὰ ἀγναντέψουν τοὺς Παξούς. Ἀμέσως βρίσκουν τὴν ὑγειά τους»[2].

Ἡ ἀριστοκρατία τῶν Παξῶν ἦταν τρεῖς τέσσερες οἰκογένειες ποὺ κατώρθωσαν νὰ πετύχουν ἢ νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τίτλους κόντηδων ἢ ἱπποτῶν. Ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ντύνονταν φράγκικα.

Κάθε δυὸ χρόνια ὁ Βενετὸς Προβλεπτὴς διώριζε ἕναν ἀπὸ τοὺς Παξινοὺς ἄρχοντες ἐπόπτη τῆς ἀστυνομίας καὶ γενικὰ ὑπεύθυνο γιὰ τὴν τάξη καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἀγοραζόταν πάνω ἀπὸ 500 ζάρρες λάδι, ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑποψηφίων. Ὅταν δὲν ὑπῆρχαν διόλου ὑποψήφιοι γι' αὐτὸ τὸ ταπεινό, ἀφοῦ ἀγοραζόταν, ἀξίωμα ἡ γενικὴ συνέλευση τῶν προεστῶν ὥριζε ἕνα Παξινό, ποὺ συγκέντρωνε τὴ γενικὴ ἀντιπάθεια καὶ τοῦ φόρτωνε τὴ θέση ὥστε νὰ ἐπιβαρυνθῇ μὲ τὶς δαπάνες»[3].

Στὸ λιμάνι τῶν Παξῶν ναυλοχοῦσε μόνιμα μιὰ ἐξοπλισμένη γαλιότα μὲ 60 περίπου Σκλαβούνους στρατιῶτες. Ἀποστολὴ τοῦ καραβιοῦ ἦταν ἡ φρούρηση τοῦ νησιοῦ καὶ εἰδικὰ ἡ καταπολέμηση τοῦ λαθρεμπορίου[4].

Ἡ συνολικὴ παραγωγὴ λαδιοῦ στοὺς Παξοὺς ἦταν 35.000 ζάρρες, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ 385.000 λίτρες (11 λίτρες ἡ ζάρρα). Ἂν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ ποσὸ ἡ τοπικὴ κατανάλωση καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ Προβλεπτῆ ἀπέμεναν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 220.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 223.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 229. κ. ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 230.

274.913 λίτρες πού ἔπρεπε νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ σὲ στάρι καὶ ἄλλα προϊόντα πού εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια, καθὼς καὶ ἐμπορεύματα πού ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Ἀλλὰ δὲν ἐπαρκοῦσαν, καὶ τὸ ἔλλειμμα ἔπρεπε νὰ ἀναπληρωθῇ ἀπὸ τὴ φιλοπονία τῶν κατοίκων. Ἄλλοι ἐπεξεργάζονταν πέτρες γιὰ χερόμυλους, ἄλλοι γίνονταν θαλασσινοὶ καὶ ἄλλοι περνοῦσαν τὸ καλοκαίρι στὴν ἀντικρινὴ στεριὰ καὶ δούλευαν στὰ τουρκικὰ χτήματα [1].

Ὁ Saint - Sauveur ταξίδεψε καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προξενικῆς ὑπηρεσίας του στὰ Ἑπτάνησα. Ἡ διοίκηση τῆς Πάργας, τοῦ βενετικοῦ προγεφυρώματος στὴν Ἤπειρο, εἶχε ἀνατεθῇ σὲ ἕνα Κερκυραῖο ἀριστοκράτη πού ὡριζόταν ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν. Τὴ φρουρὰ ἀποτελοῦσε ἕνας λόχος Ἰταλῶν στρατιωτῶν. Οὐσιαστικὰ ὅμως ὅλοι οἱ Παργινοὶ ἦταν στρατιῶτες. Οἱ μικροὶ πόλεμοι μὲ τοὺς γείτονες Ἀλβανοὺς δὲν σταματοῦσαν διόλου.

Ἐπειδὴ δὲν εἶχαν δικά τους προϊόντα γιὰ ἐξαγωγὴ ἐμπορεύονταν τὰ ἀλβανικὰ καὶ ἐπιδίδονταν στὴ ναυτιλία. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐμπόριο δὲν ἦταν ὁμαλό. Κάθε τόσο σταματοῦσε ἡ μεταφορὰ τῶν προϊόντων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὰ καράβια ἔδεναν στὸ μουράγιο. Τότε παρατοῦσαν οἱ Παργινοὶ ναῦτες τὴν εἰρηνικὴ θαλασσινὴ ζωὴ καὶ ρίχνονταν στὴν πειρατεία [2].

Ἡ Πρέβεζα, βενετικὴ κτήση ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Πασάροβιτς [3], ἦταν στὰ πρῶτα χρόνια ἕνα θεόφτωχο ψαροχώρι. Μὲ τὴν εἰρήνη πού ἀκολούθησε, τὸ ἐμπόριο πῆρε ὤθηση στὸν κόλπο τῆς Ἄρτας καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ἀπὸ τὴ γειτονικὴ ἀνήσυχη ἐπικράτεια καὶ κάμποσοι ἁρματολοὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Πρέβεζα. Μ᾽ αὐτὲς τὶς μεταναστεύσεις, γράφει ὁ Saint - Sauveur, τὸ παλιὸ ψαροχώρι ἔγινε αὐτόνομη κωμόπολη. Στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἡ Πρέβεζα βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ δεσπότη τῆς Ἄρτας καὶ τῆς Ναυπάκτου. Μιὰ φορὰ τὸ χρόνο ὁ μητροπολίτης ταξίδευε ὣς τὴν Πρέβεζα γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τὶς ἐκκλησίες. Οἱ Βενετοὶ τοῦ παραχωροῦσαν ἕνα μπριγαντίνι γιὰ τὶς μετακινήσεις του.

«Ἦταν σκληρὸς στοὺς παπάδες καὶ εὕρισκε ἕνα σωρὸ προσχήματα γιὰ νὰ ἀποσπᾷ χρήματα. Ἡ ἁρπακτικὴ συμπεριφορά του δὲν ἐνωχλοῦσε διόλου τὴ βενετικὴ διοίκηση. Ἀντίθετα τὴν καλλιεργοῦσαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Γαληνοτάτης, γιατὶ ἐκμεταλλεύονταν τὴν ἐπιρροή του στὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσαν στὴν κατάλληλη στιγμή. Εἶχε τὸ προνόμιο νὰ ἀπελευθερώνῃ τὴ μέρα τῶν Χριστουγέννων τρεῖς κρατούμενους, ἀρκεῖ νὰ μὴν εἶχαν φυλακισθῇ γιὰ ἐγκλήματα πού συνεπάγονταν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Αὐτὸ τὸ προνόμιο ἦταν πάντοτε κερδοφόρο. Φθάνοντας στὴν Πρέβεζα ἔσπευδε νὰ

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 231 - 232.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 244 κ. ἑ.
3. 21 Ἰουλίου 1718.

προσφέρη στὸν Προβλεπτὴ ἕνα δῶρο (κεριά, μοσχάρια, σαπούνια, καπνὸ καὶ τούρκικα τσιμπούκια).

Οἱ προεστοὶ συγκροτοῦσαν ἕνα συμβούλιο ποὺ ἐπιφορτιζόταν μὲ τὴν κατανομὴ τῶν δημοτικῶν ἀξιωμάτων. Ἡ διοίκηση εἶχε ἀνατεθῆ σὲ Βενετὸ ἀριστοκράτη μὲ διετὴ θητεία ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν Προβλεπτὴ τῆς Ἁγίας Μαύρας. Στὸ λιμάνι ἦταν μόνιμα ἀραγμένη μιὰ βενετικὴ γαλιότα μὲ 60 Σκλαβούνους στρατιῶτες καὶ δυὸ μπριγαντίνια μὲ 15 ὡς 18 στρατιῶτες τὸ καθένα. Τὰ μικρὰ αὐτὰ πλεούμενα πραγματοποιοῦσαν περιπολίες στὸν κόλπο τῆς Ἄρτας γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ναυσιπλοΐας. Οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἦταν συχνές, πότε ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀκτές, πότε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Πρεβεζάνους, ποὺ ἐξασφάλιζαν ἀτιμωρησία ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση. Στὴ συνοριακὴ ζώνη εἶχαν ἐγκατασταθῆ δυὸ ἑλληνικὰ στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ 24 Ἕλληνες ὁπλοφόρους τὸ καθένα. Μόλις ἄρχιζαν οἱ ἐχθροπραξίες μὲ τοὺς Τούρκους ἔσπευδε μὲ ἐνισχύσεις ὁ Προβλεπτὴς τῆς Ἁγίας Μαύρας. Αὐτοὶ οἱ μικροὶ πόλεμοι δὲν ἦταν μακροχρόνιοι οὔτε αἱματηροί. Πάντως οἱ Πρεβεζάνοι, οἱ ἐγκατεστημένοι στὴν Ἁγία Μαύρα, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταταγοῦν στὸ ἀπόσπασμα μόλις ἄρχιζαν οἱ ἐχθροπραξίες μὲ τοὺς γείτονες [1].

Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Πρέβεζας εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη σημαντικοῦ ἐμπορίου μὲ τὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές. Οἱ Βενετοὶ εἶχαν τὸ μονοπώλιο τῶν συναλλαγῶν καὶ πλούτιζαν. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἔμπαινε στὸ προσκήνιο ὁ δραστήριος Ἀλῆς, ὁ κατοπινὸς βεζύρης τῆς Ἠπείρου. Ὁ Saint-Sauveur εἶχε παρακολουθήσει τὴν ἀνάδειξή του καὶ μᾶς προσφέρει μερικὰ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα.

«Ἡ δύναμη τοῦ Ἀλῆ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ συμμαχία του μὲ τὸν πασὰ τοῦ Μαργαριτιοῦ. Μὲ μιὰ σειρὰ ραδιουργίες στὴν Πόλη καὶ τολμηρὲς πρωτοβουλίες κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξη τὸν πασὰ καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ κυρίαρχος στὰ Γιάννενα. Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ θὰ πασχίση μὲ κάθε μέσο νὰ ἀσκήση τὴν ἐπιρροή του. Ἀκολούθησε τακτικὴ διαφορετικὴ ἀπὸ τοὺς προκάτοχους πασάδες. Φρόντισε νὰ δυναμώση καὶ νὰ ἐπεκτείνη τὴν ἐξουσία του, ὄχι ἐπιβάλλοντας βαρύτερο ζυγό, ἀλλὰ ἐξασφαλίζοντας τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ καλὴ ἀστυνομία ὥστε οἱ κάτοικοι νὰ νοιώθουν ἀσφαλισμένοι καὶ εὐτυχεῖς. Στὰ βενετικὰ χρόνια τὸ πασαλίκι τοῦ Ἀλῆ ἔφθασε ὡς τὴ Μακεδονία καὶ τὸ Ξηρόμερο. Πρὸς τὸ Ἰόνιο ἡ ἐπικράτειά του ἁπλωνόταν ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Κέρκυρας ὡς τὴν Ἡγουμενίτσα, τὴν Ἄρτα καὶ τὴν Πρέβεζα. Ὁ Ἀλῆς ζωντάνεψε τὸ ἐμπόριο στὸν κόλπο τῆς Ἄρτας, ἔβαλε τάξη στὰ οἰκονομικὰ καὶ αὔξησε σημαντικὰ τὰ εἰσοδήματα. Φρόντισε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν δρόμων, ὑποβοήθησε τὶς καλλιέργειες καὶ ἐνίσχυσε τὴ βιοτεχνία. Κάθε ἱκανὸς καὶ φωτισμένος ξένος ἦταν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 257 - 269.

εὐπρόσδεκτος στὸ πασαλίκι. Καὶ τοῦ ἐπιδαψίλευε τόσες εὔνοιες, ποὺ δενόταν ὁλοζωῆς μὲ τὴ χώρα. Ὁ Ἀλῆς τὸν βοηθοῦσε νὰ συγγενέψη μὲ πλούσιες οἰκογένειες καὶ νὰ ἀποχτήση περιουσία. Ἐνδιαφερόταν ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἁπλοὺς ἐργάτες. Ὡστόσο, ἐκεῖνοι ποὺ ἀποφάσιζαν νὰ μποῦν στὴ δούλεψή του ἔπρεπε νὰ μείνουν πιστοί, γιατὶ θὰ ἦταν ἐπικίνδυνο νὰ ἀλλάξουν γνώμη, νὰ τὸν ἀπαρνηθοῦν καὶ νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα τους» [1].

Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὸ πασαλίκι τοῦ Ἀλῆ περιωρίζονταν ἀρχικὰ στὴν ὑλοτόμηση τῆς ναυπηγικῆς ξυλείας γιὰ τοὺς ταρσανάδες τῆς Τουλών. Αὐτὸ τὸ ἐμπόριο βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν κλείσει συμφωνίες μὲ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν καὶ εἶχαν εἰσπράξει προκαταβολές. Τὰ μεγάλα κέρδη αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων θὰ προκαλέσουν τὴν ἀντιζηλία τῶν Γάλλων ἐμπόρων τῆς Μασσαλίας, ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν γιὰ λογαριασμό τους τὸ ἐμπόριο τῆς ξυλείας. Πρότειναν λοιπὸν εὐνοϊκώτερους συνδυασμούς, πρόσφεραν καλύτερους ὅρους καὶ πέτυχαν μεγαλύτερες προκαταβολὲς μὲ ἀντάλλαγμα σίγουρες ἐγγυήσεις.

Αὐτοὶ οἱ Γάλλοι ἐπιχειρηματίες ἐγκατέστησαν τὴν ἕδρα τους στὸ Δυρράχιο. Στὴν ἀρχὴ εἶχαν ἐπιτυχίες. Ἀλλὰ σὲ λίγο ἄρχισαν οἱ δυσκολίες καὶ τὰ προβλήματα «ἀπὸ τὰ τεχνάσματα καὶ τὶς ραδιουργίες τῶν Ἑλλήνων ἀνταγωνιστῶν τους», ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὰ ἴδια δάση γιὰ λογαριασμὸ τῶν ναυπηγείων τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Μάλτας. Αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς ὡδήγησε στὴν ὑπερτίμηση τῶν ἀδειῶν ποὺ παραχωροῦσαν οἱ διάφοροι πασάδες γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν τῆς περιοχῆς τους. Γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῆ ἡ ἀπληστία τῶν πασάδων ἄρχισαν οἱ ἀβανιὲς γιὰ τὴν πιὸ ἀσήμαντη ἀφορμή. Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐργατῶν ἔπρεπε νὰ μισθώνουν ἕνα σῶμα ἔνοπλων Ἀλβανῶν. Γιὰ κάμποσο καιρὸ αὐτὲς οἱ πρόσθετες δαπάνες καλύπτονταν ἀπὸ τὰ τεράστια κέρδη. Ἀλλὰ ὅταν ἐξαντλήθηκαν τὰ παραθαλάσσια δάση, τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργήθηκαν ἦταν ἀξεπέραστα. Δοκίμασαν τότε τὴν ὑλοτόμηση στὸ ἐσωτερικό. Ἀλλὰ ἡ ἐπιχείρηση ἀποτελοῦσε πιὰ παθητικὸ γιατὶ τὰ μεταφορικὰ ἦταν ἀσύμφορα.

Τελικὰ οἱ ἔμποροι ἐγκατέλειψαν τὴν ἐπιχείρηση. Ἀλλὰ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐμπόρους, ὁ J. B. Lassale, ποὺ διατηροῦσε μεγάλο οἶκο στὴ Μασσαλία, σκέφθηκε νὰ ξαναζωντανέψη τὸ ἐμπόριο ξυλείας μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν σὲ ἄλλη περιοχή. Ὑπόγραψε σύμβαση μὲ τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο Ναυτικῶν καὶ ἐξασφάλισε ἀπὸ τὸ Γάλλο ὑποπρόξενο στὰ Γιάννενα τὸ σχετικὸ προνόμιο. Τὸ 1784 ἔφθασε στὴ Ζάκυνθο καὶ ὕστερα ἀπὸ ἔρευνες καὶ συνεννοήσεις ἔκρινε καταλληλότερη περιοχὴ γιὰ ὑλοτόμηση τὸ Ξηρόμερο. Συμφώνησε μὲ τὸν Ἀλῆ γιὰ τὸ μονοπώλιο καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταστήση τὴν ἕδρα του στὴν Πρέβεζα. Ἡ ὑλοτόμηση ἄρχισε ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ κόστος ἦταν μεγάλο δὲν ἀπέδωσε μεγάλα κέρδη.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 276 κ. ἑ.

Ὁ Lassale σκέφθηκε τότε νὰ μὴ περιορισθῆ στὴ σύμβαση μὲ τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο Ναυτικῶν γιὰ τὴν προμήθεια ναυπηγικῆς ξυλείας, ἀλλὰ νὰ δημιουργήση καὶ ἕνα τοπικὸ ταρσανὰ γιὰ ναυπήγηση ἐμπορικῶν καραβιῶν. Δημιούργησε ἀμέσως στὸ λιμάνι τοῦ Βαθὺ ἕναν οἰκισμὸ μὲ ἀποθῆκες ὑλικῶν γιὰ ναυτικὲς κατασκευές. Ἔχτισε ἐπίσης φούρνους γιὰ τὴν παρασκευὴ γαλέτας. Ἕλληνες τεχνίτες μαζὶ μὲ Γάλλους εἰδικοὺς ἔθεσαν σὲ λειτουργία τὸν ταρσανὰ χρησιμοποιώντας τὴν ξυλεία ποὺ εἶχε κριθῆ ἀκατάλληλη γιὰ τὰ ναυπηγεῖα τῆς Τουλών. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα προμηθευόταν κατράμια, καννάβια, σκοινιὰ καὶ ἄλλα ὑλικά. Τὸ πρῶτο καράβι ποὺ καθελκύσθηκε στὸ ἑλληνικὸ λιμάνι ἦταν μιὰ φρεγάτα 600 τόννων.

Ὁ πανοῦργος Ἀλῆς εἶχε ἀντιληφθῆ τὶς ἱκανότητες τοῦ Γάλλου ἐμπόρου καὶ πρόσφερε ὅλες τὶς διευκολύνσεις ἐξασφαλίζοντας, φυσικά, πλούσιο μερίδιο ἀπὸ τὰ κέρδη. Αὐτὸ σήμαινε πὼς ὁ Lassale εἶχε τὸ μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου ξυλείας καὶ τῆς ναυπηγικῆς σ' ὁλόκληρο τὸ πασαλίκι. Οἱ ἔμποροι ποὺ θίγονταν ἀπὸ τὴν πλεονεκτικὴ αὐτὴ μεταχείριση τοῦ Γάλλου ἀνταγωνιστῆ, ἑνώθηκαν, ὅπως ἦταν φυσικό, ἐναντίον του.

Ἀκολούθησαν δύο γεγονότα ποὺ ὡδήγησαν στὸ χαμὸ τοῦ Lassale. Τὸ πρῶτο ἦταν τὸ μῖσος — καλλιεργημένο ἔντεχνα — ἑνὸς καπετάνιου ποὺ ἀντικαταστάθηκε στὸ ἁρματολίκι μὲ προσταγὴ τοῦ Ἀλῆ. Δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἀποδοθῆ στὸν Lassale ἡ δυσμένεια. Ἔτσι ὁ ἔκπτωτος καπετάνιος ὡρκίσθηκε ἐκδίκηση.

Τὸ δεύτερο ἐπεισόδιο ἦταν ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ἀλῆ νὰ χτίση ἕνα μικρὸ φρούριο στὰ σύνορα τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας κοντὰ στὴν Πρέβεζα. Ἡ βενετικὴ διοίκηση τῶν Ἑπτανήσων εἶδε στὴν ἀνέγερση τοῦ πύργου δάκτυλο τοῦ Lassale. Ὑποπτεύθηκε πὼς ὁ Ἀλῆς σχεδιάζει τὴν κατάληψη τῆς Πρέβεζας καὶ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἔστειλε ἀμέσως δυνάμεις καὶ γκρέμισαν τὸ φρούριο. Στὸ μεταξὺ ὁ Lassale εἶχε κριθῆ ἐπικίνδυνος γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς Γαληνοτάτης. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1792 ὁ δαιμόνιος Γάλλος ἔμπορος δολοφονήθηκε στὴν Πρέβεζα, μπροστὰ σχεδὸν στὴν ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ του μὲ δυὸ πιστολιές.

Ὁ Saint - Sauveur εἶχε παρακολουθήσει, ὡς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Ἑπτάνησα, καὶ τὴν πολεμικὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κατσώνη στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1787 - 1792). Ἔπαιξε μάλιστα σοβαρὸ ρόλο στὴν τελικὴ φάση τῆς ἐκστρατείας τῶν κοινῶν γαλλοτουρκικῶν ἐπιχειρήσεων γιὰ τὴν ἐξόντωση τοῦ θρυλικοῦ ναυμάχου. Οἱ πληροφορίες του εἶναι ἄμεσες καὶ αὐθεντικές, γιατὶ ὡς διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Γαλλίας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐνημερώνη τοὺς προϊσταμένους του καὶ τὴ γαλλικὴ μοῖρα τῆς Μεσογείου.

Οἱ Μωραΐτες ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ Τριέστι, γράφει ὁ Γάλλος

πρόξενος, συγκέντρωσαν μὲ συνεισφορὲς τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια γιὰ νὰ ἀρματώσουν ἕναν ἀριθμὸ καταδρομικῶν πλοίων μὲ ρωσικὴ σημαία καὶ ἐμπιστεύθηκαν τὴ διοίκηση τοῦ στολίσκου στὸ Λάμπρο Κατσώνη.

«Αὐτὸς ὁ Ἕλληνας ἦταν προικισμένος μὲ σπάνια γενναιότητα καὶ ἔτρεφε στὴν καρδιά του μῖσος ἀβυσσαλέο γιὰ κάθε τὶ ποὺ θύμιζε Τοῦρκο. Δὲν ἤξερε οὔτε ἀνάγνωση οὔτε γραφὴ καὶ δὲν μιλοῦσε παρὰ μόνο ἑλληνικά. Ἀλλὰ τὶς ἐλλείψεις αὐτὲς ἀντικαθιστοῦσε μὲ τὴ σταθερότητα, τὴ ζωντάνια καὶ τὴν ἐπαγρύπνηση ποὺ δὲν τὸν διέψευδαν ποτέ. Ὅποιος τὸν ἐξαπατοῦσε κι' ἔχανε τὴν ἐμπιστοσύνη του τὸ πλήρωνε ἀκριβά. Αὐτὸ ἀποδείχτηκε σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Ὁ Λάμπρος Κατσώνης ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ ἀναλάβη τὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία στὴν Ἑλλάδα. Εἶχε βαθμὸ ταγματάρχη τοῦ ναυτικοῦ στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐτοκράτειρας.

»Ἔφυγε ἀπὸ τὸ Τριέστι μὲ μιὰ παλιὰ ἐμπορικὴ φρεγάτα ἐξοπλισμένη μὲ 30 κανόνια καὶ ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ μικρότερα ὑδραίικα πλεούμενα, ἄλλα μὲ ἕξη καὶ ἄλλα μὲ τέσσερα κανόνια. Τὰ πληρώματα δὲν ἦταν ἀξιόμαχα. Εἶχαν συγκροτηθῆ ἀπὸ μερικοὺς Ἕλληνες ποὺ βρέθηκαν στὸ Τριέστι. Πέρασε ἀπὸ τὴν Ἤπειρο ὅπου στρατολόγησε σημαντικὸ ἀριθμὸ Ἀρβανιτῶν. Ἐπίσης πολλοὶ Ἕλληνες ἀπὸ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ἔσπευδαν νὰ πυκνώσουν τὶς δυνάμεις του. Ὥρισε τὴ Τζιὰ ὡς βάση τοῦ στολίσκου κι' ἄρχισε τὶς καταδρομές» [1].

Οἱ Βενετοὶ γνώριζαν τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κατσώνη καὶ τὴν εὐνοοῦσαν γιατὶ στρεφόταν ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ ἀνέτρεπε τὴν ἰσορροπία δυνάμεων στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Τὰ λάφυρα τῶν καταδρομῶν κατέληγαν γιὰ ἐκποίηση στὸ Τριέστι καὶ στὰ Ἑπτάνησα.

«Ἦταν εὐπρόσδεκτη ἡ λεία. Οἱ Προβλεπτὲς ἔπαιρναν τὸ μερίδιό τους ἀπὸ τὶς πωλήσεις, παρὰ τὶς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τῆς τουρκοβενετικῆς συνθήκης. Μὲ τὰ ποσὰ ποὺ συγκέντρωνε ὁ Λάμπρος πλήρωνε ἕνα μέρος τῶν μισθῶν τῶν πληρωμάτων καὶ συντηροῦσε τὸ μικρὸ στόλο του. Ἀλλὰ οἱ πόροι ἦταν ἀσήμαντοι γιατὶ οἱ δυνάμεις του εἶχαν αὐξηθῆ. Ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν Κεφαλονιὰ εἶχαν τεθῆ ὑπὸ τὶς διαταγές του πολλοὶ κουρσάροι. Ὁ Λάμπρος μοίραζε βαθμοὺς καπεταναίων καὶ ἀξιωματικῶν καὶ καταδρομικὰ ἔγγραφα μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς αὐτοκράτειρας» [2].

Ἡ Αἰκατερίνη κατάλαβε τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ ἀντιπερισπασμοῦ καὶ ἔλαβε μέτρα γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τοῦ στολίσκου.

«Ἔστειλε κάποιον Ψαρρό, Αἰγαιοπελαγίτη [3] στὴ Σικελία γιὰ νὰ ὀργανώ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 289 - 290.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 292.

3. Ὁ Μυκονιάτης Ἀντ. Ψαρρὸς ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸ πολιτικοστρατιωτικὸ ρόλο κατὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770.

ση ἀποθῆκες ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ὕστερα νὰ συναντήση τὸν Κατσώνη γιὰ νὰ τοῦ παραδώση χρήματα. Ὁ Ψαρρὸς ἀπέφυγε νὰ ἐκπληρώση τὴν ἀποστολή του καὶ κατέφυγε στὴ Μάλτα. Πολλὰ εἰπώθηκαν γι' αὐτὸν στὴν Ἀνατολή. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι δὲν ξαναφάνηκε.

»Οἱ ἀνάγκες τοῦ στολίσκου μεγάλωναν καὶ οἱ λιγοστὲς λεῖες ποὺ ἐξασφάλιζε ἀπὸ τοὺς Τούρκους δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν κάλυψή τους. Ἡ αὐτοκράτειρα ἔστειλε τότε τὸ στρατηγὸ Ταμάρα γιὰ νὰ διευθύνη τὶς ἐπιχειρήσεις. Ὁ στρατηγὸς ἔφθασε στὴν Ἰθάκη καὶ περίμενε διαταγὲς καὶ ἐφόδια γιὰ νὰ ἀρχίση τὴ δράση του. Στὸ μεταξὺ ὁ μικρὸς στόλος τοῦ Λάμπρου δὲν περιωριζόταν στὶς καταδρομὲς ἐναντίον τουρκικῶν πλοίων. Ἄρχισε νὰ παρενοχλῆ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Μόνο τὰ βενετικὰ πλοῖα δὲν ἔθιγε ὁ Κατσώνης, γιὰ νὰ προσορμίζωνται ἐλεύθερα τὰ σκάφη του στὰ ἑπτανησιακὰ λιμάνια καὶ νὰ ἐξασφαλίζη βοήθεια ἀπὸ τὸν ἑλληνισμὸ τῶν νησιῶν. Οἱ Γάλλοι ποὺ εἶχαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὴ μεγαλύτερη ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὰ τουρκικὰ λιμάνια ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς καταδρομές. Ὅλες οἱ φρεγάτες καὶ τὰ ἐλαφρὰ σκάφη τῆς γαλλικῆς μοίρας, ποὺ κάθε χρόνο ἀπέπλεε ἀπὸ τὴ Μασσαλία γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, μιὰ ἀπασχόληση εἶχαν: νὰ παρακολουθοῦν τοὺς καταδρομεῖς τῆς Ρωσίας. Ἀντίθετα τὰ βενετικὰ πλοῖα φρόντιζαν νὰ μὴ βρίσκωνται ποτὲ στὸ δρόμο τους» [1].

Τελικὰ συνωμολογήθηκε εἰρήνη ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ στὴ Ρωσία [2]. Ὁ στρατηγὸς Ταμάρα εἰδοποίησε τὸν Κατσώνη νὰ σταματήση τὶς ἐχθροπραξίες καὶ νὰ ἀποσυρθῆ στὸ Τριέστι γιὰ τὸν παροπλισμὸ τοῦ στόλου του.

«Ἀλλὰ ὁ Λάμπρος εἶχε στὸ νοῦ του νὰ ἐκδικηθῆ γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή του ἀπὸ τοὺς πράκτορες ποὺ εἶχαν ἐπιφορτισθῆ ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμό του. Ἀρνήθηκε νὰ ὑπακούση καὶ ἀπάντησε περήφανα πὼς ἂν ἡ αὐτοκράτειρα ὑπέγραψε τὴ δική της εἰρήνη, ἐκεῖνος δὲν ὑπέγραψε τὴ δική του[3]. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ συγκέντρωσε τὶς δυνάμεις του, ἄφησε τὸ λιμάνι τῆς Τζιᾶς, κατευθύνθηκε στὴ Μάνη καὶ ἄραξε στὸν κόρφο τοῦ Πόρτο Κάγιο. Διάλεξε αὐτὸ τὸ καταφύγιο ὑπολογίζοντας στὸν φιλελευθερισμὸ τῶν Μανιατῶν ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀδιάκοπο σχεδὸν πόλεμο μὲ τὸν Τοῦρκο. Ἦταν σίγουρος πὼς θὰ τὸν δεχθοῦν μὲ προθυμία. Στὴν κορυφὴ ἑνὸς βουνοῦ, πάνω ἀπὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 292 - 293.

2. 1792.

3. Ἀκολούθησε τὸ περίφημο μανιφέστο, ἡ «φανέρωσις τοῦ ἐξοχωτάτου χιλιάρχου καὶ ἱππέως Λάμπρου Κατσώνη», ποὺ ἐξηγεῖ γιὰ ποιὸ λόγο θὰ συνεχισθῆ ὁ ναυτικὸς ἀγώνας κατὰ τῶν Τούρκων στὸ Αἰγαῖο καὶ μάλιστα μὲ ρωσικὴ σημαία. «Ὅθεν οἱ Ρωμαῖοι ὁποὺ μὲ τὸ ἴδιον τους αἷμα καταχρωμάτισαν τὰ ρωσικὰ σημεῖα, τότε θέλουν παύσει νὰ ἐχθρεύωνται τοὺς ἐχθροὺς ὁποὺ ἡ Ρωσία μεθ' αὐτῆς διεφιλίωσεν, ὅταν λάβουν τὰ δίκαια ὁποὺ τοὺς ἀνήκουν...» (Πανδώρα, φ. 349, σ. 309 - 311).

τὸ λιμάνι, ἔχτισε ἕνα εἶδος κατοικίας, σκεπασμένης μὲ χῶμα. Τοποθέτησε πέντε πυροβολαρχίες τῶν 18 καὶ τῶν 12 γιὰ τὴν προστασία τῆς στενῆς εἰσόδου τοῦ κόρφου. Ἐφοδιάστηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς μὲ δυὸ κανόνια τῶν 24 καὶ τὰ τοποθέτησε πάνω σὲ δυὸ μικρὰ σκάφη μεταβάλλοντάς τα σὲ κανονιοφόρους καὶ ἀράζοντάς τα πίσω ἀπὸ τὶς ποῦντες τῶν βράχων τῆς εἰσόδου. Ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Τσιρίγο ἐξασφάλισε τὰ πολεμικὰ ἐφόδια ποὺ εἶχε ἀνάγκη. Καὶ ἀφοῦ ὠχυρώθηκε καλὰ κήρυξε μὲ μανιφέστο τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ σουλτάνου καὶ κάλεσε τοὺς Ἕλληνες νὰ τὸν ἐνισχύσουν στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν ἀπίστων. Τὴν προκήρυξη ὑπέγραφε ὡς βασιλιὰς τῆς Σπάρτης[1]. Παντρεύτηκε μιὰ Ἑλληνίδα στὴ Τζιὰ [2] καὶ βάφτισε τὸ γιό του Λυκοῦργο. Ὅταν ὡλοκλήρωσε τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὴν κάλυψή του, ἄρχισε τὶς καταδρομές. Ἀποσποῦσε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἕνα ἀπὸ τὰ πλοῖα κι' ἄφηνε τὸν ὑπόλοιπο στολίσκο ἀραγμένο στὸ Πόρτο Κάγιο. Τὶς συνέπειες θὰ ὑποστοῦν σὲ λίγο καράβια ὅλων τῶν σημαιῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βενετικά. Ὁ κυριώτερος ὡστόσο στόχος ἦταν τὰ γαλλικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα[3]. Στὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ αἰχμαλώτισε καὶ ἔκαψε τρία. Ἀπὸ τὰ πληρώματα ἄλλα ἔσφαξε καὶ ἄλλα σκλάβωσε. Ἀπείλησε καὶ τοὺς ξένους ἐμπορικοὺς οἴκους τῆς Κορώνης, ποὺ εὔκολα μποροῦσε νὰ γίνη λεία του μὲ μιὰ τολμηρὴ ἐπιχείρηση, καθὼς τὸ τούρκικο κάστρο βρισκόταν σὲ κακὴ κατάσταση.

»Ἡ Πύλη ἀποφάσισε τέλος νὰ στείλη τὸν καπουδὰν πασὰ μὲ μιὰ ἰσχυρὴ μοῖρα ἀπὸ 30 μεγάλα καὶ μικρὰ καράβια γιὰ νὰ καταστρέψη τὸν κουρσάρο καὶ νὰ συνετίση τοὺς Μανιάτες.

»Στὸ μεταξύ, ὕστερα ἀπὸ ἐπανειλημμένα διαβήματά μου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πειρατῶν, ποὺ ὁλοφάνερα προστατεύονταν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴν Τουλὼν δύο γαλλικὲς φρεγάτες. Στὶς πρῶτες μέρες τοῦ Ἰουνίου 1792 ἔφθασε στὴ Ζάκυνθο ἡ φρεγάτα «Modeste» μὲ 31 κανόνια τῶν 12. Ὁ κυβερνήτης Venel μοῦ ἀνακοίνωσε ὅτι εἶχε ἐντολὴ νὰ συνεργασθῆ μα-

---

1. Ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται, νομίζω, σὲ ἄλλη πηγή. Ὁ *Φίνλαιη* γράφει ὅτι ὁ Κατσώνης ἐξασφάλισε τὴ βοήθεια τῶν Κακαβουλιωτῶν, τοῦ πιὸ φτωχοῦ καὶ ἀπελπισμένου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης (Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1957, σ. 324).

2. Τὴ Μυκονιάτισσα Μαρία Σοφιανοῦ.

3. Αὐτὸ εἶναι γεγονός. Ὁ Κατσώνης χτυποῦσε καὶ αἰχμαλώτιζε τὰ καράβια τῶν Γάλλων ποὺ ὑπῆρξαν πάντοτε πιστοὶ φίλοι καὶ σύμμαχοι τοῦ σουλτάνου. Διαβάζουμε σὲ ἀναφορὰ τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη, μιὰ βδομάδα πρὶν ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Πόρτο Κάγιο: «Ὁ ρωσικὸς στολίσκος τοῦ ταγματάρχη Λάμπρου, ἀπὸ 18 σκάφη, ποὺ βρίσκονται στὴν περιοχή μας, ἔχει κατατρομοκρατήσει τοὺς Γάλλους ἐμπόρους καθὼς καὶ τοὺς ἐξαγωγεῖς τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων. Ὅσοι εἶχαν ναυλώσει γαλλικὰ πλοῖα ἀκύρωσαν τὰ κοντράτα. Τὰ γαλλικὰ καράβια ποὺ εἶχαν σαλπάρει ἀπὸ τὴ Μασσαλία, ξαναγύρισαν μόλις ἔμαθαν γιὰ τὴ δράση τοῦ Λάμπρου» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 453).

ζί μου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πειρατείας τοῦ Λάμπρου. Τὸν ἐνημέρωσα σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες γιὰ τὶς δυνάμεις καὶ τὴν πλεονεκτικὴ θέση τοῦ στολίσκου. Ὁ Venel μὲ βεβαίωσε πὼς ἦταν ἀποφασισμένος νὰ διακινδυνεύση τὴν ἀναμέτρηση στὸ ἴδιο τὸ καταφύγιό του»[1].

Ὁ Saint - Sauveur, πολύτιμος σύμβουλος καὶ πληροφοριοδότης, θὰ ἐπιβιβασθῆ στή «Modeste» καὶ θὰ παρακολουθήση τὴν ἐπιχείρηση. Στὶς 15 ἡ φρεγάτα ἄραξε στὴν Κορώνη. Ἐκεῖ πληροφορήθηκαν πὼς ἡ τουρκικὴ μοῖρα ὑπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ ἔπλεε στὴν περιοχή.

Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν ἱστοροῦνται στὸ ἡμερολόγιο τῆς γαλλικῆς φρεγάτας. Τὸ παραθέτει ὁλόκληρο ὁ Saint - Sauveur στὸ χρονικό του:

«Ἀπόσπασμα τοῦ ἡμερολογίου τῆς γαλλικῆς φρεγάτας La Modeste τῆς 17 Ἰουνίου 1792.

»Στὶς 8.30′ τὸ πρωί, ἐνῶ βρισκόμουν ἀνάμεσα στὰ σκάφη τῆς τουρκικῆς μοίρας, ἔστειλα τὸν ἀξιωματικὸ κ. Peyron στὴν τουρκικὴ ναυαρχίδα. Ὁ ναύαρχος τοῦ ἀνακοίνωσε ὅτι ἔφθασε στὴν περιοχὴ μὲ διαταγὴ νὰ καταστρέψη τὸ στολίσκο τοῦ πειρατῆ Λάμπρου. Ὁ κυβερνήτης τῆς φρεγάτας, ποὺ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ἔπλεε πρὸς τὸ Πόρτο Κάγιο ὕστερα ἀπὸ τὴν εἴδηση ὅτι τρία γαλλικὰ σκάφη εἶχαν πυρποληθῆ ἀπὸ τὸν πειρατή, πρόσφερε τὴ συμπαράστασή του στὸν Τοῦρκο ναύαρχο. Ἐκεῖνος δέχτηκε μὲ ἐνθουσιασμό. Στὴ μία τὸ μεσημέρι διακρίναμε ἕνα κότερο τῶν 18 κανονιῶν ποὺ εἶχε ἀγκυροβολήσει στὸ βάθος ἑνὸς κολπίσκου καὶ προστατευόταν ἀπὸ παράκτια πυροβολεῖα. Δὲν διστάσαμε νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦμε, φλεγόμενοι ἀπὸ ἐπιθυμία νὰ ἐκδικηθοῦμε σκληρὰ γιὰ τὴν προσβολὴ ποὺ ἔγινε στὴ γαλλικὴ σημαία. Ἐνεργήσαμε τρεῖς ἐπιθέσεις κατὰ τὶς ὁποῖες εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε τὴν πυκνότητα τῶν πυρῶν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὸ μῖσος ποὺ ἔτρεφε ἐναντίον μας. Στὴν τρίτη ἐπίθεση, οἱ δυὸ ὀθωμανικὲς φρεγάτες ἑνώθηκαν μαζί μας. Τὰ ἐχθρικὰ πυρὰ στρέφονταν ἀποκλειστικὰ ἐναντίον τοῦ δικοῦ μας σκάφους. Εἴχαμε μερικοὺς τραυματίες τὴν ὥρα ποὺ τραβερσάραμε. Ὅταν ἦρθε ὁ κ. Peyron ἐνημέρωσα τὸν Τοῦρκο ναύαρχο ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ ἐκδηλώση τὴ συμπάθειά του καὶ τὴν ἀπεριόριστη ἐκτίμησή του πρὸς τοὺς Γάλλους. Δὲν ἄργησε νὰ τὸ ἀποδείξη: ἔθεσε ὑπὸ τὶς διαταγές μας δύο τουρκικὲς φρεγάτες καὶ δύο κιρλαγκίτσια [2] γιὰ νυχτερινὲς περιπολίες στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου ὥστε νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ διαφυγὴ πλοίων τοῦ Λάμπρου. Δὲν εἴδαμε καμμιὰ κίνηση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας. Τὸ ἄλλο πρωὶ ὁ Τοῦρκος ναύαρχος παρακάλεσε νὰ κρατήσουμε τὰ μετόπισθεν γιατὶ θὰ ἐπιχειροῦσε ἀπόβαση. Πραγματικά, ἀποβίβασε στρατεύματα στὸν κολπίσκο ὅπου βρισκόταν τὸ κότερο. Ὁ κ. Peyron καὶ ὁ κ. Barrelier ἀνέβη-

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 294 - 296.

2. Κιρλαγκὶτς σημαίνει τουρκικὰ χελιδόνι. Μικρὸ πολεμικὸ σκάφος.

καν στὴν τουρκικὴ ναυαρχίδα γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους. Ἐκεῖνος τοὺς εὐχαρίστησε μὲ πολλὴ εὐγένεια. Σὲ δυὸ ὧρες κυριεύθηκε τὸ κότερο. Ἐπειδὴ ὁ ναύαρχος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τοῦ Πόρτο Κάγιο πήραμε θέση μάχης. Πολεμήσαμε δυὸ φορές. Καὶ στὶς δύο τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ στρέφονταν ἐναντίον μας ὅπως καὶ τὴν προηγούμενη μέρα [1]. Μόλις νύχτωσε, ὁ κυβερνήτης ἔστειλε τὸν κ. Peyron στὸν Τοῦρκο ναύαρχο. Τὸν δέχτηκε μὲ πολλὴ συμπάθεια ἐνῶ τὸν ἐπευφημοῦσε τὸ πλήρωμα καὶ τὸ τουρκικὸ ἐπιτελεῖο. Ὁ ναύαρχος κάλεσε τὸν κ. Peyron νὰ πάρη μέρος στὸ συμβούλιο τῶν κυβερνητῶν τῆς τουρκικῆς μοίρας. Δέχτηκε τὴν τιμὴ καὶ εἶπε τὴ γνώμη του ποὺ ἔγινε ὁμόφωνα δεκτή. Ἀποφασίσθηκε νὰ παραβιασθῆ ἡ εἴσοδος τοῦ κόλπου ἀπὸ τὴ φρεγάτα μας καὶ τὰ τούρκικα πολεμικὰ ποὺ εἶχαν τεθῆ ὑπὸ τὶς διαταγές μας. Ἡ ἐπιχείρηση θὰ γινόταν τὴν αὐγή. Στὶς πέντε εἰσχώρησε ἡ πρώτη φρεγάτα. Ἀλλὰ μὲ ὀδυνηρὴ ἔκπληξη βρήκαμε τὶς θέσεις τῶν ἐχθρικῶν πυροβολαρχιῶν ἔρημες. Ἔτσι χάθηκε ἡ ἐλπίδα γιὰ μιὰ ἔνδοξη μέρα. Κυριεύθηκαν ὅλα τὰ πλοῖα χωρὶς ἀντίσταση. Ὁ Τοῦρκος ναύαρχος μὲ πολυάριθμη συνοδεία ἀνέβηκε στὴ φρεγάτα γιὰ νὰ μᾶς συγχαρῆ καὶ νὰ ὁρκισθῆ ἀδερφικὴ φιλία καὶ συμμαχία μὲ τοὺς Γάλλους [2]. Ἀπαντήσαμε ὅπως ἔπρεπε μὲ

---

1. Στὴν ἔκθεση δὲν ἀναφέρονται διόλου οἱ ἀπώλειες τῶν Γάλλων καὶ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴ δράση τῶν πυροβολαρχιῶν καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς συγκρούσεις κατὰ τὶς ἀποβατικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὁ *Σάθας* γράφει γιὰ ἀπώλειες χιλιάδων στρατιωτῶν. «Τὴν ἐπιοῦσαν (6/18) οἱ Τουρκογάλλοι ἀπὸ πρωίας πλησιάσαντες ἤρχισαν νὰ κανονιοβολῶσι πεισματωδέστερον κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων· τὸ ἓν δὲ γαλλικὸν πλοῖον τοσοῦτον προσήγγισεν, ὥστε οἱ ναῦται ἠδύναντο νὰ πυροβολῶσι μὲ τουφέκια. Παρευθὺς ὅμως ὁ Ἀνδροῦτσος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἁρματολῶν ἤρχισαν νὰ ρίπτωσι κατ' αὐτῶν σφαίρας συρματοδεμένας (μπαλαρμάδες) τόσον εὐστόχως καὶ πυκνῶς, ὥστε οἱ Γάλλοι πολλοὺς ἀπωλέσαντες ἀξιωματικοὺς καὶ ναύτας ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι. Τὸ δὲ παράδειγμα τούτων καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐμιμήθησαν καταφθαρέντες. Τὴν τρίτην ἡμέραν (7/19) ὁ καπιτὰν πασὰς ἔμπλεως θυμοῦ διέταξε τὴν ἀπόβασιν· ὁ δὲ Λάμπρος εἰ καὶ δυνάμενος νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς ἀποβαίνοντας, δὲν ἠθέλησεν, ὡς διανοούμενος μεγαλυτέραν αὐτῶν φθοράν. Ὅθεν ἅμα ἔπαυσαν ἀποβιβαζόμενοι οἱ ἁρματολοὶ τοῦ Ἀνδρούτσου, ἅπαξ μόνον πυροβολήσαντες ἐφώρμησαν ξιφήρεις ὡς ἀετοὶ καὶ ἤρχισαν νὰ κατακόπτουν αὐτούς. Ἐπὶ τρεῖς ὥρας διήρκεσεν ἡ τρομερὰ ἐκείνη σφαγή. Τέσσαρες χιλιάδες κατεσφάγησαν, δώδεκα λέμβοι ἠχμαλωτίσθησαν καὶ μόνον ἑκατὸν ἐκ τῶν ἀποβιβασθέντων ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσιν ἐπὶ τριῶν λεμβῶν» (Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 561).

2. Ἡ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Φραγκίσκος Α', συνεχίσθηκε καὶ σ' ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ΙΗ' αἰώνα. Κεντρικὸς ἄξονας τῆς πάγιας αὐτῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ διαιώνιση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀποτελοῦσε προπύργιο ἐναντίον τῶν ἐπεκτατικῶν προσπαθειῶν τῶν ἐχθρῶν τῆς Γαλλίας καὶ εὐνοοῦσε τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἔτσι ὁ «χριστιανικώτατος βασιλεὺς» τῆς Γαλλίας ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος μονάρχης ποὺ ἔσπευσε νὰ βοηθήση τὴν ἑτοιμόρροπη ἐξουσία τῶν σουλτάνων. Μὲ τὴ συμπαράσταση τῶν Λουδοβίκων ΙΔ' καὶ ΙΕ' οἱ σουλτάνοι θὰ γίνουν ρυθμιστὲς τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀκολούθησε ἡ Γαλλία καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789.

κολακευτικὲς ἐκδηλώσεις. Καταγοητεύθηκε ἀπὸ τὴν τάξη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ καράβι, ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῶν ἑλιγμῶν καὶ τὴν ἱκανότητα τῶν γενναίων πληρωμάτων μας. Μᾶς ἐμπιστεύθηκε νὰ καταδιώξουμε τὸν Λάμπρο σὲ ὁποιαδήποτε ἀκτὴ καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσή μας δυὸ μικρὰ σκάφη. Πρὶν ἐγκαταλείψη τὸ σκάφος μᾶς ἀποκάλυψε ὅτι ὁ Λάμπρος, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Τοῦρκο ναύαρχο, ἔγραφε πὼς δὲν βρίσκεται σὲ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ μὲ αὐτοὺς τοὺς ἐλεεινοὺς Γάλλους» [1].

Ὁ Saint-Sauveur συναντήθηκε στὴν Κορώνη μὲ τὸν καπουδὰν πασὰ καὶ τὸν ἐνημέρωσε γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ δεχόταν ὁ Κατσώνης ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα. Τοῦ ἔδωσε μάλιστα νὰ καταλάβη ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ στολίσκου στὸ Πόρτο Κάγιο δὲν σήμαινε ὅτι τερματίζονταν οἱ καταδρομές. Πολὺ σύντομα θὰ ἐμφανιζόταν νέα πειρατικὴ ναυτικὴ δύναμη. «Ὁ μοναδικὸς λοιπὸν τρόπος νὰ τοὺς προλάβουμε εἶναι κοινὸ γαλλοτουρκικὸ διάβημα στὴ Βενετία γιὰ τὴ στάση τῶν κυβερνητῶν τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου».

Μὲ καμάρι ὁ Γάλλος πρόξενος σημειώνει ὅτι ὁ καπουδὰν πασὰς ἔσπευσε νὰ ἐκδηλώση «τὴ βαθειὰ ἐκτίμησή του πρὸς τὸ γαλλικὸ ἔθνος».

Πραγματικὰ ἄρχισαν ἀμέσως οἱ διακοινώσεις. Ἡ Πύλη διαμαρτυρήθηκε ἔντονα στὸ βάϊλο τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ στάση τῶν Προβλεπτῶν τοῦ Ἰονίου πρὸς τοὺς καταδρομεῖς καὶ ἀξίωσε τὴν καταδίωξη καὶ σύλληψη τῶν συντρόφων τοῦ Λάμπρου ποὺ εἶχαν καταφύγει στὰ Ἑπτάνησα. Ὁ Βενετὸς πρεσβευτὴς ἔστειλε ἀμέσως ἐντολὲς στοὺς Προβλεπτές. Κι' ἀμέσως ἄρχισε συστηματικὴ καταδίωξη σὲ ὅλα τὰ νησιά.

«Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς συλλαμβάνεται, ἁλυσοδένεται καὶ ρίχνεται στὶς γαλέρες. Ὁ Λάμπρος διαφεύγει στὴν Ἤπειρο καὶ σώζεται. Ἀλλὰ ἡ γυναίκα του αἰχμαλωτίζεται ἀπὸ τοὺς Βενετούς» [2]. Στὴ φυλακὴ πέφτει ἄρρωστη, ἀλλὰ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής, γνωστὸς γιὰ τὴ «βάρβαρη ἁρπακτικότητά του», δὲν τὴν ἐλευθέρωσε παρὰ μόνο ὅταν τοῦ παράδωσε ὅ,τι πολύτιμο ἀντικείμενο τῆς εἶχε ἀπομείνει. Ἡ τύχη τῶν συντρόφων τοῦ Λάμπρου ἦταν τραγική.

«Ἕνα τουρκικὸ πολεμικὸ ἔφθασε ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ παρέλαβε ὅλους τοὺς κρατούμενους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου. Οἱ ἄλλοι κρύφτηκαν στὶς βενετικὲς γαλέρες» [3].

Ἀλλὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1793 ὁ Saint-Sauveur, φθάνοντας στὴν Κέρκυρα, εἶδε ἐλεύθερους τοὺς συντρόφους τοῦ Λάμπρου ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτισθῆ ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Πόρτο Κάγιο. Ἡ γυναίκα τοῦ Κατσώνη εἶχε ξαναποχτήσει τὰ ὑπάρχοντά της, πέτυχε μάλιστα καὶ ἀποζημίωση.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 297-300.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 309.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 310.

«Δὲν ἀμφέβαλλα», γράφει ὁ Γάλλος πρόξενος, «ὅτι ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς ἐκτελοῦσε διαταγὲς τῶν ἀνωτέρων του. Τὸ διαπίστωσα μάλιστα ὕστερα ἀπὸ μιὰ συζήτηση ποὺ εἶχα μὲ τὸ Ρῶσο ἐπιτετραμμένο. Μοῦ εἶπε ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα ἀξίωσε ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴ βενετικὴ Σύγκλητο κι' ἐκείνη ἀναγκάσθηκε νὰ ἐλευθερώση ὅλους τοὺς αἰχμαλώτους. Μοῦ ἔδειξε μάλιστα ἕνα ἔγγραφο ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς Ρωσίας στὴ Βενετία. Αὐτὸ τὸ ἔγγραφο συνωδευόταν ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ ὑπομνήματός του πρὸς τὴ Σύγκλητο καὶ τῆς διαταγῆς γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων. Μοῦ ἐμπιστεύθηκε αὐτὰ τὰ ἔγγραφα γιὰ λίγες ὧρες. Βρῆκα κι' ἐγὼ τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ ἀντιγράψω καὶ νὰ τὰ στείλω στὸν ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν καὶ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Βενετία. Τὰ συνώδευε ἔκθεσή μου μὲ τὴν πληροφορία ὅτι στὸ Τριέστι εἶχαν ἀρχίσει νέες προπαρασκευές, ὄχι μόνο μὲ τὴν ἔγκριση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς Βενετίας. Χάρη στὴν πληροφορία αὐτή, ποὺ δόθηκε στὴν κατάλληλη στιγμή, ἔγιναν διαβήματα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Πύλης καὶ ματαιώθηκαν οἱ προπαρασκευές, ποὺ ὡς ἀντικειμενικὸ σκοπὸ εἶχαν τὴ δημιουργία δυσκολιῶν στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία μας στὴν 'Ανατολή»[1].

Στὶς πολεμικὲς περιπέτειες τοῦ Κατσώνη στὸ Αἰγαῖο καὶ στὸ τέλος τοῦ μικροῦ στόλου του ἀναφέρεται καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Guillaume-Antoine Olivier [2] ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Ελλάδα τὸ 1793, ἐνάμιση χρόνο μετὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ Πόρτο Κάγιο. 'Ακριβῶς ἐπειδὴ τὰ γεγονότα ἦταν πρόσφατα οἱ πληροφορίες τοῦ Olivier ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία.

«'Ο (ρωσοτουρκικός) πόλεμος τοῦ 1787 ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες τοῦ γενναίου καὶ ἐπιχειρηματικοῦ Λάμπρου Κατσώνη πὼς θὰ μποροῦσε νὰ παίξη σημαντικὸ ρόλο στὴν πατρίδα του. Ἤξερε πὼς οἱ Ἕλληνες πρόσμεναν ἄγρυπνοι τὸ σύνθημα τοῦ ξεσηκωμοῦ. Ἤξερε πὼς ἦταν ἱκανοὶ γιὰ σκληροὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες.

»Φαίνεται ὡστόσο πὼς ἡ Αἰκατερίνη δὲν ἔδειξε προθυμία νὰ ἐνισχύση

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 310 - 311. 'Η κατασκοπευτικὴ ἐπιτυχία τοῦ Γάλλου προξένου καὶ ἡ ἀφέλεια, ἡ ἀδιαφορία ἢ ἡ ἐξαγορὰ τοῦ Ρώσου ἐπιτετραμμένου, θὰ ὁδηγήσουν στὴ σύλληψη καὶ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ 'Ανδρούτσου (βλ. κεφ. 'Απεσταλμένοι τοῦ Βοναπάρτη στὴ Μάνη). Μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς ρωσοτουρκικῆς συνθήκης, οἱ Βενετοί, ποὺ ὡς τότε εὐνοοῦσαν τὴ δράση τοῦ Κατσώνη (τὸν ἐφωδίασαν μὲ βαρειὰ ὅπλα γιὰ νὰ ὀχυρώση τὸ Πόρτο - Κάγιο καὶ τὸν δέχτηκαν ὕστερα στὰ 'Επτάνησα), πιέσθηκαν νὰ συλλάβουν ὅλους τοὺς κουρσάρους (*'Εμμ. Πρωτοψάλτη*, Συμβολὴ εἰς τὴν 'Ιστορίαν τοῦ Λάμπρου Κατσώνη (1792) ἐξ ἐνετικῆς πηγῆς, 'Αθηνᾶ, τ. 62 (1958), σ. 61 - 78).

2. Voyage dans l'empire othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République par *G. A. Olivier*, membre de l'Institut National de la Société d'Agriculture du département de la Seine etc etc, 'A Paris an 9=1801 (βλ. κεφ. Μιὰ γόνιμη ἐμπορικὴ ἀποστολή).

τὰ σχέδιά του, γιατὶ τὰ θεωροῦσε κάπως ὑπερφίαλα. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ συνάντησε τὴν ἀντίδραση τῆς ρωσικῆς ἀριστοκρατίας ποὺ ἔβλεπε ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἐναντίον τῶν συμφερόντων της. Ὅπως νἄχη τὸ πρᾶγμα, ὁ Λάμπρος, μ' ὅλο ποὺ στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐξασφαλίση ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα πλοῖα καὶ χρήματα, προχώρησε στὸ σχέδιό του, ἁρμάτωσε στὸ Τριέστι, μὲ τὴ βοήθεια τῶν φίλων του, δώδεκα μικρὰ καράβια, ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ στολίσκου καὶ πῆρε τὴν ἄδεια νὰ ὑψώση ρωσικὴ σημαία.

»Ὅσο μικρὴ κι' ἂν ἦταν ἡ ναυτικὴ αὐτὴ δύναμη ἀνησυχοῦσε ζωηρὰ τοὺς Τούρκους. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Ἠπείρου ἠλεκτρίσθηκαν. Οἱ νησιῶτες ἔστειλαν κρυφὰ ναῦτες γιὰ τὴν ἐπάνδρωση τῶν πλοίων. Ἀπὸ τὴν Πόλη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ Σμύρνη κατέφθαναν μυστικὰ χρηματικὲς ἐνισχύσεις.

»Στὸ μεταξὺ ὁ στόλος δυνάμωσε ἀπὸ σημαντικὲς λεῖες κι' ὁ Λάμπρος Κατσώνης πίστευε πιὰ πὼς θὰ γίνη ὁ ἐλευθερωτὴς τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ ξαφνικὰ ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τέλειωσε μὲ μιὰ ἀπρόσμενη συνθήκη εἰρήνης. Τὸ 1790 καὶ 1791 εἶχε μεγαλύτερη σημασία νὰ ἀναχαιτισθῆ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση παρὰ νὰ ἐπιδιωχθῆ ἡ ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησια. Οἱ Αὐλὲς τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας ἦταν μὲ κάποιον τρόπο ὑποχρεωμένες νὰ ἀναβάλουν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ Γάλλοι. Μόλις συνωμολογήθηκε εἰρήνη ὁ Κατσώνης πῆρε ἐντολὴ νὰ μὴ χρησιμοποιῆ πιὰ τὴ ρωσικὴ σημαία καὶ μάλιστα νὰ ἐγκαταλείψη τὸν ἀγώνα. Ὑπάκουσε ἀρχικά. Ἀλλὰ σὲ λίγο ξαναρίχτηκε στὴν ἐκστρατεία μὲ τὴ ρωσικὴ σημαία στὰ καράβια του καὶ ἄρχισε ἐπιδρομὲς στὸ Αἰγαῖο καὶ στὰ παράλια τοῦ Μωριᾶ. Ἡ Πύλη διαμαρτυρήθηκε στὸ Ρῶσο πρεσβευτὴ κι' ἐκεῖνος ἀποκήρυξε τὸν Κατσώνη. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι ἀπόχτησαν τὴ διπλωματικὴ κάλυψη γιὰ τὴν ἔνοπλη ἀντιμετώπιση τοῦ καταδρομικοῦ στολίσκου.

»Ὁ Κατσώνης, ποὺ εἶχε τότε στὴ διάθεσή του πολλὲς φρεγάτες ἢ κορβέττες καὶ μεγάλον ἀριθμὸ ἄλλων μικρῶν καλοαρματωμένων πλοίων μὲ ἀποφασισμένα πληρώματα, κατώρθωσε νὰ ἀντισταθῆ μὲ θάρρος στὸν τουρκικὸ στόλο ἢ νὰ ξεφεύγη μὲ ἐπιτηδειότητα. Τελικὰ ὅμως δέχτηκε ἐπίθεση ἀπὸ τὶς ἑνωμένες ἀρμάδες τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἀλγερινῶν, ὁ στόλος του ἀφανίσθηκε καὶ ὁ ἴδιος παρὰ λίγο νὰ χάση τὴ ζωή του. Σ' αὐτὴ τὴ ναυμαχία[1] ἔδωσε τὸ μέτρο τῶν ἱκανοτήτων του. Μ' ὅλο ποὺ ἀντιμετώπιζε πολλὰ τουρκικὰ ντελίνια διεκδικοῦσε ὁλόκληρη μέρα τὴ νίκη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ καράβια του εἶχαν τυλιχθῆ στὶς φλόγες ἢ εἶχαν καταβυθισθῆ. Ἀλλὰ ἐκεῖνος πολεμοῦσε ἀκόμα. Θανάσιμα χτυπημένο τὸ πλοῖο του κινδύνευε νὰ καταποντισθῆ ἀπὸ

1. Ἡ σύγκρουση τοῦ Κατσώνη μὲ τὴν τουρκικὴ ἀρμάδα ἔγινε στὸν Κάβο Ντόρο στὶς 5/16 Μαΐου 1790.

στιγμὴ σὲ στιγμή. Ἦρθε ὅμως ἡ νύχτα κι' ἔδωσε τέλος στὸν ἄνισο ἀγώνα. Ὁ Κατσώνης σώθηκε μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς γενναίους του.

»Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀτυχία δὲν ἀπογοήτευσε τὸν Κατσώνη. Δραστήριος καὶ ἐφευρετικὸς δημιούργησε σύντομα καινούργιο στόλο καὶ ξανάρχισε τὶς ἐπιδρομές του στὸ Αἰγαῖο. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι γιὰ πολὺν καιρὸ αὐτὸς ὁ ἐξαιρετικὸς ἄντρας θὰ γινόταν τὸ φόβητρο τῆς Πύλης ἂν δὲν εἶχε τὴν ἀδεξιότητα νὰ καταφρονήση ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνες λησμονώντας πὼς ὁ στόλος του ἦταν δημιούργημα τῆς γενναιοψυχίας καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τους. Ἀξίωνε ἐπιτακτικὰ ὅ,τι ἀποτελοῦσε ἐθελοντικὴ προσφορά, ἀνεχόταν τὶς αὐθαιρεσίες τῶν πληρωμάτων του καὶ τέλος, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση πόρους, μεταμορφώθηκε σὲ πραγματικὸ πειρατή. Ἄρχισε νὰ αἰχμαλωτίζη ἐμπορικὰ πλοῖα, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ συμφέρον του ἐπέβαλλε νὰ τὰ σεβασθῆ. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1792 δυὸ καράβια τοῦ Κατσώνη ἔκαψαν δυὸ γαλλικὰ ἀραγμένα μιὰ λεῦγα ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τ' Ἀναπλιοῦ, ἐνῶ ἤξερε πὼς στὸ Αἰγαῖο ἀρμένιζε ὁλόκληρη μοῖρα ἀπὸ γαλλικὲς φρεγάτες γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἐμπορίου [1].

»Ἡ Πύλη, μαθαίνοντας τὸν ἐπανεξοπλισμὸ τοῦ Κατσώνη καὶ τὴ βοήθεια ποὺ ἔπαιρνε ἀπὸ τοὺς Μανιάτες, ἐνίσχυσε τὶς δυνάμεις τοῦ καπουδὰν πασᾶ καὶ ταυτόχρονα κινητοποίησε τὰ τουρκικὰ στρατεύματα τοῦ Μωριᾶ γιὰ εἰσβολὴ στὴ Μάνη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Μυστρᾶ, ἐπειδὴ τὸ ὁρμητήριο τοῦ Κατσώνη ἦταν ἡ θαλάσσια περιοχὴ ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Κορώνης ὥς τὸν κόλπο τῆς Κολοκυθιᾶς.

»Στὸ μεταξὺ ὁ Choiseul - Gouffier [2], ἐνημέρωσε τὸ διοικητὴ τῆς γαλλικῆς μοίρας de Saint - Vallier κι' ἐκεῖνος πρόσταξε τὸν κυβερνήτη τῆς φρεγάτας «Modeste», de Venel νὰ πλεύση στὴν Κορώνη γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὴν προσβολὴ τῆς γαλλικῆς σημαίας. Μαθαίνοντας ὁ de Venel πὼς ὁ στολίσκος τοῦ Κατσώνη εἶχε ἀράξει στὸ Πόρτο Κάγιο ἔσπευσε ἀμέσως ἐπὶ τόπου γιὰ νὰ ἐξοντώση τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀποτελοῦσε πιὰ ἕναν ἐπικίνδυνο πειρατή.

»Στὶς 17 Ἰουνίου ἔφθασε μπροστὰ στὸ λιμάνι. Τὸ βρῆκε ὀχυρωμένο καὶ πανέτοιμο γιὰ ἀντίσταση. Σὲ ἕνα μικρὸ κόρφο πλάϊ στὸ λιμάνι ὑπῆρχε ἕνα κότερο ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ δυὸ πυροβολαρχίες. Ἀπὸ κεῖ ἄρχισε τὴν ἐπίθεσή του ὁ de Venel. Στὸ μεταξὺ ἔφθασε καὶ ὁ στόλος τοῦ καπουδὰν πασᾶ

---

1. Ἡ πυρπόληση τῶν δύο γαλλικῶν καραβιῶν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἔγγραφο τοῦ Γάλλου προξένου Θεσσαλονίκης μὲ ἡμερομηνία 22 Αὐγούστου 1792 ἀναφέρει: «Ὁ στολίσκος τοῦ Λάμπρου ἐξοντώθηκε ὁλότελα. Λίγες μέρες πρὶν ὁ Λάμπρος εἶχε πυρπολήση δυὸ γαλλικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ποὺ φόρτωναν στὴν Κορώνη στάρι γιὰ τὴ Μασσαλία» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 453). Ἐπίσης ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Gianni πρὸς τὸν Κοδρικὰ τῆς 10 Ἰουλίου 1792 (*Laiz - Legrand*, Documents inédits sur l'histoire de la Révolution Française, Paris 1872).

2. Πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη. Δὲν εἶχε ἀκόμα παραιτηθῆ.

Χουσεΐν. Ἡ γαλλικὴ φρεγάτα πραγματοποίησε ἐκείνη τὴν ἡμέρα δυὸ ἐπιθέσεις καὶ κατώρθωσε νὰ προκαλέση σοβαρὲς ζημιὲς στὶς πυροβολαρχίες καὶ νὰ πλήξη τὸ κότερο. Τὸ βράδυ νέα ἐπιχείρηση μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς τουρκικῆς φρεγάτας. Γιὰ νὰ ἐμποδισθῆ ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὸ λιμάνι, ὁ Χουσεΐν πασὰς ἔστειλε ἄλλη μιὰ φρεγάτα καὶ τρία μικρότερα πλοῖα καὶ τὰ ἔθεσε στὴ διάθεση τοῦ de Venel. Στὶς 18 οἱ πυροβολαρχίες σταμάτησαν τὰ πυρὰ καὶ τὸ κότερο ἀποσύρθηκε. Τὴν ἴδια μέρα ἡ γαλλικὴ φρεγάτα, μαζὶ μὲ δυὸ τουρκικὰ καὶ τρία κιρλαγκίτσια, ἄρχισαν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Πόρτο - Κάγιο. Ἡ ναυμαχία κράτησε ὁλόκληρη τὴν ἡμέρα. Ὅλοι πρόσεξαν πὼς τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου εἶχαν στόχο τὴ «Modeste». Σίγουρα ὁ Κατσώνης πίστευε πὼς ἂν κατώρθωνε νὰ ἐξουδετερώση τὴ γαλλικὴ φρεγάτα θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ ξεφύγη ἀπὸ τὰ πολεμικὰ τοῦ καπουδὰν πασᾶ.

»Μόλις σουρούπωσε συγκροτήθηκε πολεμικὸ συμβούλιο στὴ ναυαρχίδα καὶ ἀποφασίσθηκε, ὕστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ Peyron, ὕπαρχου τῆς «Modeste», νὰ παραβιάσουν τὸ ἄλλο πρωὶ τὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ οἱ δυὸ τουρκικὲς φρεγάτες καὶ ἡ γαλλικὴ καὶ νὰ ἀκολουθήση ὁλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος τουρκικὸς στόλος.

»Ἡ ἐπίθεση ἄρχισε, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, τὴν αὐγή. Στὴν ἀρχὴ ἀπόρησαν ὅλοι ἀπὸ τὴ σιωπὴ τῶν πυροβολαρχιῶν ξηρᾶς καὶ τῶν ἑλληνικῶν καραβιῶν. Κατάλαβαν ὅμως σὲ λίγο ὅτι ὁ στόλος εἶχε ἐγκαταλειφθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας. Ὁ Λάμπρος Κατσώνης καὶ ὅλοι οἱ Ἕλληνες κατέφυγαν στὴ Μάνη ἢ βγῆκαν μὲ τὶς σαλοῦπες τους ἀπὸ τὸ λιμάνι λάμνοντας στὸ σκοτάδι»[1].

»Καταγοητευμένος ὁ καπουδὰν πασὰς ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία, ὡρκίσθηκε αἰώνια φιλία στοὺς Γάλλους καὶ προστασία τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, εὐχαρίστησε τὸν de Venel, μοίρασε χρήματα καὶ ἀναψυκτικὰ στὸ πλήρωμα τῆς «Modeste» καὶ παραλαμβάνοντας τὸν ἔρημο ἑλληνικὸ στολίσκο[2] γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη»[3].

---

1. Κατὰ τὸν *Κων. Σάθα* ὁ Κατσώνης «περὶ τὴν μίαν τοῦ μεσονυκτίου ὥραν ἐπιβὰς τῆς μικροτέρας καὶ ταχυπλωοτέρας κανονιοφόρου ἀνεχώρησε συνοδευόμενος ὑφ' ἑνὸς ἀξιωματικοῦ Κωνσταντίνου Σέρβου καὶ ἕνδεκα ναυτῶν καὶ ἀσφαλῶς διελθὼν ἐκ μέσου τοῦ γαλλοτουρκικοῦ στόλου ἔπλευσεν αἰσίως εἰς Κύθηρα καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἰθάκην» (Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 561).

2. Τὰ καράβια τοῦ Κατσώνη ἦταν ὄχι μόνο ἔρημα ἀπὸ πλήρωμα ἀλλὰ καὶ θεόγυμνα. Τὴ νύχτα εἶχαν ἐπιπέσει πάνω στὸν στολίσκο οἱ Μανιάτες τοῦ Τζαννέτμπεη, ὕστερα ἀπὸ προσυνεννόηση μὲ τὸν Κατσώνη ἢ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν πολεμικῶν καὶ τὰ γύμνωσαν ὁλότελα. Καὶ ὁ καπουδὰν πασάς «παραλαβὼν τὰ (δέκα) γυμνὰ τοῦ Κατσώνη πλοῖα ἀνεχώρησε διὰ Κωνσταντινούπολιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 562).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 317 - 324. Φαίνεται πὼς ἡ πηγὴ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Olivier ἦταν κυρίως τὸ ἡμερολόγιο τῆς «Modeste» (βλ. καὶ κεφ. Ἀπεσταλμένοι τοῦ Βοναπάρτη στὴ Μάνη, σ. 722).

῾Ο Saint-Sauveur θὰ συνεχίση τὴν περιήγησή του στὴν Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα). Τὸ νησί, μὲ 30 χωριά, εἶχε πληθυσμὸ 16.000 περίπου ψυχές. ῾Ο σπουδαιότερος οἰκισμὸς ἦταν ὁ Ἅγιος Πέτρος κοντὰ στὸ λιμάνι τῆς Βασιλικῆς. Ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τὰ τρία ὄγδοα κατοικοῦσαν στὴν πόλη καὶ τὰ ὑπόλοιπα στὴν ὕπαιθρο.

Κάθε Ἀπρίλη συνερχόταν ἡ γενικὴ συνέλευση τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ νησιοῦ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν τοπικῶν ἀρχόντων: τῶν συνδίκων, τῶν δικαστῶν καὶ τῶν ὑγειονόμων. Τὸ 1788 ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Erizzo περιώρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς συνέλευσης σὲ πενήντα. Δικαίωμα παρεμβάσεων στὴ συνέλευση εἶχαν ὅσοι κατεῖχαν ἀξιώματα τὸν περασμένο χρόνο καὶ οἱ διδάκτορες τοῦ δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδουας [1].

Οἱ Λευκαδίτες, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, ἔχουν χαρακτήρα πράο, εἰρηνικό, εὔπιστο, ὄχι τόσο δραστήριο, ἐνεργητικό, φιλόδοξο. Μιὰ μέτρια ἐπιτυχία ἱκανοποιεῖ τὶς ἐπιθυμίες τους. Τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά τους θυμίζουν τὸ Μωριά. «Οἱ γυναῖκες, ὡραῖες γενικὰ καὶ ἐλεύθερες, ἔχουν ἀδυναμία στὰ στολίδια καὶ στὴν πολυτέλεια. ῾Η φορεσιά τους, ὅπως καὶ ἡ ἀντρική, εἶναι ἀνατολίτικη. Κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ νὰ τὴν παρουσιάσουν πιὸ πλούσια. Ὅλα τὰ φορέματα εἶναι κεντημένα μὲ μάλαμα, ἀσήμι ἢ μετάξι. Ἀκόμα καὶ τὰ πουκάμισα καὶ τὰ μακριὰ φαρδειὰ σαλβάρια ποὺ φοροῦν κάτω ἀπὸ τὸ φουστάνι τους εἶναι πλουσιοκεντημένα. Τὸ νυφικὸ φόρεμα γίνεται ἀπὸ ἄσπρο μεταξωτό, χρυσοκεντημένο στὸ ποδογύρι καὶ στὴν τραχηλιά».

Ὅταν ὁ γαμπρὸς ὁδηγῆ τὴ νύφη στὸ σπιτικό του κουβαλάει μαζὶ κι' ὅλο τὸ προικιό της. Μπροστὰ μπροστὰ ὁ δίσκος μὲ τὰ μετρητά. Ἀκολουθοῦν μεγάλα σεντούκια ἀνοιχτά, γεμάτα μὲ φορέματα καὶ ἀσπρόρουχα, καὶ τὸ νυφικὸ κρεβάτι. ῾Η πομπὴ τελειώνει μὲ ὅλο τὸν ἐξοπλισμὸ τῆς κουζίνας. ῾Ο θόρυβος ποὺ κάνουν οἱ τετζερέδες ἀνακατεύεται μὲ τοὺς ἤχους τῶν μουσικῶν ὀργάνων.

Στὰ στεφανώματα, τὴν ὥρα ποὺ οἱ σύζυγοι δίνουν τὰ χέρια, περνάει ἀνάμεσά τους καὶ τοὺς χωρίζει ἕνα ἀγόρι. Ἔτσι, τὸ πρῶτο παιδὶ θὰ εἶναι ἀρσενικό.

Σὲ μερικὰ χωριὰ τῆς ῾Αγίας Μαύρας, τὴ μέρα τοῦ γάμου, στήνουν τὸ γαμπρὸ στὴ μέση μιᾶς αὐλῆς ἢ μιᾶς πλατείας καὶ δυὸ ἄντρες τὸν καλλωπίζουν. ῾Ο ἕνας τὸν χτενίζει, ὁ ἄλλος τὸν σαπουνίζει. Κι' αὐτὸ κρατάει ὥσπου νὰ βασιλέψη ὁ ἥλιος. Μπροστὰ στὰ πόδια τοῦ γαμπροῦ τοποθετοῦν μιὰ λεκάνη ὅπου καθένας ρίχνει μερικὰ κέρματα [2]. ῾Ο Saint-Sauveur παρατήρησε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 351.

2. Στὰ χωριὰ τῆς Κορινθίας τοποθετοῦσαν τὸ γαμπρὸ πάνω σ' ἕνα νεροβάρελο. Κι' ἐνῶ γινόταν τὸ καθιερωμένο ξύρισμα τὸν τριγύριζαν τὰ κορίτσια συγγενικῶν οἰκογενειῶν καὶ τραγουδοῦσαν:

ὅτι σπάνια μαγείρευαν οἱ Λευκαδῖτες. «Συνήθιζαν νὰ στέλνουν στοὺς φούρνους τὰ κρέατα προπαρασκευασμένα σὲ μεγάλες τουρτιέρες» [1].

Τέσσερα πέντε χωριὰ εἶχε ἡ Ἰθάκη. Καὶ ὁ πληθυσμὸς 6 - 7.000 ψυχές. Τὸ μοναδικὸ ἐξαγώγιμο προϊὸν τοῦ νησιοῦ ἦταν ἡ σταφίδα.

Τὴν Ἰθάκη διοικοῦσε ἕνας Κεφαλονίτης εὐγενὴς ποὺ ἐκλεγόταν ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν ἀριστοκρατῶν τοῦ Ἀργοστολιοῦ. Κάθε χρόνο οἱ προεστοὶ τοῦ νησιοῦ συναθροίζονταν σὲ μιὰ ἐκκλησία καὶ ἀναδείκνυαν τοὺς κοινοτικοὺς ἄρχοντες [2].

Ἀπὸ τὴν Κεφαλονιὰ γινόταν ἐξαγωγὴ σταφίδας καὶ λαδιοῦ. Τὸ μπαμπάκι της εἶχε ἐξαιρετικὴ ποιότητα καὶ ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἑπτανησιακὴ κατανάλωση. Περίφημα ἦταν τὰ κεφαλονίτικα πεπόνια, τὰ «μπακκιέρι» ὅπως τὰ ἔλεγαν, μὲ ὁλοκίτρινη φλούδα καὶ ἄσπρη σάρκα. Τὰ διατηροῦσαν πολλοὺς μῆνες κρεμασμένα ἀπὸ τὰ ταβάνια.

Εὐχήσου με μανούλα μου στὰ πρῶτα μου ξουράφια

Κι' ὅσοι παρακολουθοῦσαν τὴν τελετὴ τοῦ ξυρίσματος ἔρριχναν στὸ λεγένι τοῦ κουρέα ὅ,τι εἶχαν εὐχαρίστηση (*Π. Δ. Σεφερλῆ*, Τραγούδια Αἰγίνης, Ἄργους καὶ ἄλλων τόπων, Λαογρ., τ. Δ' (1913), σ. 138 - 139). Στὰ χωριὰ τῆς Κυνουρίας ἔστρωναν ἕνα σεντόνι πάνω στὸ γεμάτο νεροβάρελο ὅπου καθόταν ὁ γαμπρὸς γιὰ τὸ ξύρισμα. Κι' ἐνῶ τὸν μπαρμπέριζε ἕνα παλληκάρι τὰ κορίτσια τραγουδοῦσαν:

Φέρτε ξουράφι ἀπ' τὸ λουτρό, μπαρμπέρη ἀπὸ τὴν Πόλη,
νὰ μπαρμπερίσουν τὸ γαμπρό, νὰ πάη στὴν τίμνια κόρη.

(*Ἐπ. Παππαμιχαήλ*, Ὁ γάμος στὰ Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας, Λαογρ., τ. Β' (1910) σ. 400). Στὴν Ἤπειρο ξύριζε τὸν γαμπρὸ συγγενής του ἀμφιθαλής. Καὶ τραγουδοῦσαν οἱ γυναῖκες γύρω γύρω:

Ἀργυρὸ ξουράφι καὶ μαλαματένιο
σέρνε γάλι γάλι
σὲ γαμπροῦ κεφάλι,
τρέχα μὴν ἀφήσεις.
καὶ τὸν ἀσκημίσεις.

(*Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου*, Λαογραφικὰ Ἠπείρου, Λαογρ., τ. Ε' (1915), σ. 28). Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία τὸν γαμπρὸ τὸν ξύριζε ὁ νουνὸς μὲ συνοδεία τραγουδιῶν:

Ἀργυρό μ' ξουράφι, σέρν' ἀγάλι ἀγάλια
τρίχα μὴ ραγίση καὶ τὴν πάρη ὁ ξένος
καὶ τὴν κάνει μάγια, μάγια στὸ κορμί του.

(*Φωτίου Παπανικολάου*, Ὁ γάμος στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, Λαογρ., τ. ΙΘ' (1960 - 61), σ. 200). Στὴ Θράκη τοποθετοῦσαν τὸ γαμπρὸ σ' ἕνα σκαμνὶ καὶ τὸν ξύριζαν. Τὸν παράστεκαν τρία παλληκάρια κρατώντας λαμπάδες (*Στ. Κυριακίδη*, Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Γκιουμουλτζίνη, Λαογρ., τ. Β' (1910), σ. 53). Στὴ Σαλαμίνα, τέλος, ὁ γαμπρὸς ξυριζόταν στὴν αὐλὴ ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς φίλους ποὺ τὸν ἔραιναν μὲ ρύζι, κουφέτα καὶ μπαμπάκι ὑπὸ τοὺς ἤχους τῶν «βιολιῶν» (*Π. Φουρίκη*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμίνι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 529).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 353 - 354.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 1 κ. ἑ.

Τὸ νησὶ ὑπέφερε ἀπὸ σεισμούς. Μεγάλες καταστροφὲς ἔγιναν κατὰ τὶς δονήσεις τοῦ 1736, 1743 καὶ 1752 [1].

Χωριὸ ἦταν τὸ Ἀργοστόλι, μὲ κακοχτισμένα σπίτια, τὰ περισσότερα ἐρειπωμένα ἀπὸ τοὺς σεισμούς. Σὲ ἄθλια κατάσταση βρισκόταν καὶ τὸ Ληξούρι. «Οἱ σεισμοὶ ἔχουν προκαλέσει τέτοιες καταστροφές, ποὺ δὲν βλέπεις παρὰ σπίτια ξεγοφιασμένα κι' ἑτοιμόρροπα». Οἱ δρόμοι ἦταν γεμάτοι μὲ ἐρείπια ἔτσι ποὺ δύσκολα μποροῦσε κανεὶς νὰ βαδίση [2]. Οἱ Ληξουριῶτες κυκλοφοροῦσαν μὲ σκοῦφο. Ἀλλὰ ὅταν πήγαιναν γιὰ δουλειὰ στὸ Ἀργοστόλι φοροῦσαν καπέλλο καὶ ζώνονταν σπαθί. «Χωρὶς αὐτὰ τὰ γελοῖα καὶ ἄβολα συμπράγκαλα ἦταν ἀδύνατο νὰ παρουσιασθῆ κανεὶς στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Κινδύνευε νὰ χάση τὴν ὑπόληψή του» [3].

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κεφαλονιᾶς ἦταν ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Δὲν εἶχε συγκεκριμένα εἰσοδήματα, ἀλλὰ μὲ τά «τυχερά» συγκέντρωνε ἕνα σημαντικὸ ποσό. Μιὰ φορὰ τὸ χρόνο πραγματοποιοῦσε περιοδεία στὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ καὶ κάθε δυὸ χρόνια στὰ χωριὰ τῆς Ζακύνθου. Σ' αὐτὲς τὶς ἐπισκέψεις ὁ ἱεράρχης δὲν περιωριζόταν στὰ ζητήματα τῆς δικαιοδοσίας του, χειροτονίες, διαζύγια, ἔλεγχο τῶν καταχρήσεων κ.λπ. ἀλλὰ καὶ ὑποκαθιστοῦσε τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ στὰ καθήκοντά του. «Ὁ χωριάτης θεωροῦσε μεγάλη τύχη νὰ τοῦ βαφτίση τὸ παιδὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος, οἱ μελλόνυμφοι πίστευαν πὼς ἂν εὐλογοῦσε τὸ γάμο τους ὁ πρωθιεράρχης θὰ ἐξασφάλιζαν μιὰ ζωὴ εὐτυχίας, τὰ δάκρυα γιὰ ἕνα χαμένο πρόσωπο δὲν θὰ ἦταν τόσο πικρὰ ἂν στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία χοροστατοῦσε ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἀφορισμὸς τοῦ ἐχθροῦ σου εἶχε μεγαλύτερη δύναμη ἂν ἀκουγόταν ἀπὸ τὰ χείλη τοῦ ἀρχιεπισκόπου παρὰ ἀπὸ ἕνα φτωχὸ χωριατόπαπα. Ὅλα φυσικὰ πληρώνονταν. Οἱ εἰσφορὲς αὐτὲς ἐπαρκοῦσαν γιὰ μιὰ ἄνετη ζωή. Ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνη ἀρχιεπίσκοπος ἔπρεπε νὰ ἐξαγοράση τὴν ψῆφο τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ. Οἱ ὑποτακτικοὶ τοῦ Προβλεπτῆ ποὺ κινοῦσαν τὰ νήματα τῆς ἐκλογῆς στὰ παρασκήνια ἤθελαν τὸ μερδικό τους. Ἔπειτα ἔπρεπε νὰ ἐξαγοράση καὶ τὶς ψήφους τῶν ἐκλεκτόρων» [4].

Τὴν Κεφαλονιὰ κυβερνοῦσε ἕνας Προβλεπτὴς ποὺ ἐκλεγόταν ἀπὸ τὴ Σύγκλητο τῆς Βενετίας. Ἡ ἕδρα του βρισκόταν στὸ Ἀργοστόλι. Ἕνας Βενετὸς εὐγενὴς διοικοῦσε τὸ Κάστρο τῆς Ἄσου. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἦταν ἐγκατεστημένος στὸ Ληξούρι.

Οἱ Κεφαλονίτες εἶχαν ἐπιδοθῆ μὲ ἐπιτυχία στὴ ναυτιλία. Τὸ ναυτικό τους ἦταν τὸ μεγαλύτερο καὶ τὸ πιὸ δραστήριο σὲ ὅλα τὰ Ἑπτάνησα. Μόλις

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 10 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 56 - 57.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 58.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 94 - 95.

οἱ Ρῶσοι ἐξασφάλισαν τὴν κατοχὴ τῆς Κριμαίας, πάμπολλα κεφαλονίτικα καράβια ἐγκατέλειψαν τὴ βενετικὴ σημαία καὶ ἄρχισαν ἐμπόριο μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα [1]. Μετέφεραν στὴ Χερσώνα ἰταλικὰ ἐμπορεύματα καὶ φόρτωναν στὰ καράβια τους σίδηρο, καννάβι καὶ κυρίως χαβιάρι. «Οἱ Ἕλληνες ἦταν μεγάλοι χαβιαροφάγοι. Τὸ ἔτρωγαν μὲ λάδι καὶ χυμὸ λεμονιοῦ» [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς τοῦ Ἰονίου ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Κεφαλονίτη καὶ μιὰ ἐξήγηση τῶν ἐπιτυχιῶν του σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. «Ὁ Κεφαλονίτης εἶναι ἔξυπνος, ἐπιδέξιος καὶ ἐπίμονος στὰ σχέδιά του. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ προκαθορίση ἕνα σκοπό, ὅλη ἡ σκέψη του προσηλώνεται σ' αὐτόν. Τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὸν μετακινήση ἀπὸ τὸ σκοπό του. Σὰν τὸ μυθικὸ Πρωτέα μεταμορφώνεται ἀδιάκοπα, παίρνει ὅλες τὶς μορφὲς ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχία. Εἶναι ἐκδικητικὸς καὶ ραδιοῦργος, κι' αὐτὸ τὸ βλέπει κανεὶς κυρίως στὸ χαρακτήρα τῶν προεστῶν».

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἀργοστολιοῦ ἦταν χωρισμένος σὲ ἕνα σωρὸ μικρὲς φατρίες ποὺ ἐπιδίδονταν στὸ ἄγριο ἀλληλοφάγωμα. Ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας ὑποδαύλιζε μὲ μαεστρία τὶς διαιρέσεις.

«Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ τὶς ἐπιδόσεις τῶν Κεφαλονιτῶν σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης. Ἡ Κεφαλονιὰ ἔδωσε στὸ ἐξωτερικὸ πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ποὺ διακρίθηκαν γιὰ τὶς ἱκανότητές τους. Μερικοὶ εὐδοκίμησαν στὰ γράμματα.

»Ἡ φιλοξενία ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ λαοῦ τῆς Κεφαλονιᾶς. Ὑποδέχεται τὸν ξένο, διδάσκεται πλάϊ του καὶ μ' ὅλο ποὺ εἶναι ματαιόδοξος, ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες, δὲν ἀρνιέται τὸ θαυμασμὸ ποὺ τοῦ ἀξίζει» [3].

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τρίτου τόμου τοῦ χρονικοῦ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ Ζάκυνθο. Στὴ γεωγραφική της περιγραφή, στὴν οἰκονομία, στὴ διοίκηση, στὴν ἱστορία, στὴ θρησκευτικὴ ζωή, στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν κατοίκων.

Οἱ σεισμοὶ ἀφάνιζαν τὸ νησί. Ἡ θεομηνία τοῦ 1790 ἦταν ἀπὸ τὶς χειρότερες. Ὁ Saint - Sauveur, ποὺ βρισκόταν τότε στὴ Ζάκυνθο, δίνει μιὰ ζωντανὴ περιγραφὴ τῆς καταστροφῆς.

«Στὶς 2 Νοεμβρίου 1790, στὶς 9 τὸ βράδυ, μέσα σὲ μιὰ ἀπόλυτη σχεδὸν νηνεμία καὶ μιὰ ζεστὴ ἀτμόσφαιρα φορτωμένη μὲ ἀτμούς, ἀκούστηκε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ τρομακτικὲς δονήσεις. Ἦταν ξαφνικὴ καὶ κάθετη καὶ τὴν ἀκολούθησε μιὰ ἄλλη κυματοειδὴς καὶ δυνατή. Κράτησε ἀρκετὰ λεπτά. Ὁλόκληρο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ καὶ κυρίως τὸ κάστρο ἀναποδογύρισαν ἀπὸ τὰ

---

1. Ἡ Κεφαλονιὰ ἦταν ναυτικὸ νησὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Μαζὶ μὲ τὸ στόλο τῆς Ζακύνθου καὶ τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐκτελοῦσε τὶς μεταφορὲς σ' ὁλόκληρη τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ. ἀν., σ. 315).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 98 - 99.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 99 - 100.

θεμέλια ὣς τὴν κορφή. Ἔξη χωριὰ ποὺ βρίσκονταν στοὺς πρόποδες τῶν βουνῶν καταστράφηκαν ὁλότελα. Στὴν πόλη δὲν ἔμεινε οὔτε ἕνα σπίτι χωρὶς ζημιές. Ἔβλεπες ὅτι τὶς μεγαλύτερες καταστροφὲς εἶχαν ὑποστῆ οἱ χαμηλὲς καὶ μὲ συμπαγὴ δομὴ κατοικίες, ἐνῶ ἄλλες, ἀκόμα καὶ διώροφες καὶ τριώροφες, ἦταν στὴ θέση τους. Τοῖχος τέσσερα πόδια πάχος καὶ ὕψος ἔξη γκρεμιζόταν καὶ γινόταν σκόνη, ἐνῶ ἀπὸ πολλοὺς τοίχους ὅλο ξερολιθιὰ δὲν ἔπεσε οὔτε μιὰ πέτρα. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀκτῆς ἔγιναν ρήγματα.

»Στὴ θάλασσα ἐπικρατοῦσε μιὰ τρομακτικὴ μπουνάτσα κατὰ τὶς πρῶτες ὀχτὼ ὣς δέκα μέρες μετὰ τὸ σεισμό. Ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν ἀκόμα βαρειὰ καὶ οἱ ἀτμοὶ δὲν εἶχαν διαλυθῆ. Ὁ ἥλιος ὠχρὸς καὶ φλογερός. Μιὰ δυνατὴ μυρουδιὰ θειαφιοῦ ἀναδινόταν στὴν πολιτεία.

»Σκοτώθηκαν εἴκοσι ἄτομα καὶ τραυματίσθηκαν γύρω στὰ τριάντα. Ἀπὸ τὸν τρόμο ὅμως βρῆκε τὸ θάνατο μεγάλος ἀριθμὸς ἀρρώστων καθὼς καὶ ἔγκυων γυναικῶν.

»Ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσίαζε ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου ἦταν θλιβερή. Τὰ σπίτια ὁλάνοιχτα καὶ ἔρημα. Ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ πανικοῦ καὶ τῆς φρίκης στὰ πρόσωπα συνωστίζονταν γύρω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Διονυσίου καὶ μὲ κραυγὲς τρόμου ἐκλιπαροῦσαν τὸ ἔλεός του. Οἱ ἐκκλησίες ἦταν κατάμεστες ἀπὸ πλήθη, ποὺ ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴ θεία πρόνοια, δὲν ἔβλεπαν τὸ φοβερὸ κίνδυνο ποὺ κρεμόταν πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους. Οἱ δονήσεις συνεχίσθηκαν πάνω ἀπὸ ἔξη βδομάδες. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἔμενα στὸ μισογκρεμισμένο σπίτι μου. Εἶχα χάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νοικοκυριοῦ μου.

»Ὁ σεισμὸς ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα τῶν συμφορῶν ποὺ εἶχαν πλήξει αὐτὸ τὸ χρόνο τὴ Ζάκυνθο. Ἡ σταφίδα, τὸ λάδι καὶ τὸ κρασὶ ἀφανίσθηκαν ὁλότελα ἀπὸ τὶς βροχές. Ἡ μεταφορὰ τροφίμων ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἦταν δύσκολη γιατὶ εἶχε ξεσπάσει ἐπιδημία καὶ εἶχαν διακοπῆ οἱ συγκοινωνίες» [1].

Ὁ Saint - Sauveur περιγράφει καὶ τὸ κυνήγι τῆς φώκιας ποὺ γινόταν ἀπὸ κατοίκους τοῦ χωριοῦ Ἀγαλᾶ [2]. «Αὐτὸ τὸ ὀρεινὸ χωριὸ ἀπέχει πάνω ἀπὸ δυὸ μίλια ἀπὸ τὴν ἀκτή. Γιὰ νὰ φθάσουν στὴ θάλασσα πρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ φοβεροὺς γκρεμοὺς ποὺ προκαλοῦν ἴλιγγο. Ἀλλὰ οἱ ἀτρόμητοι χωριάτες δένουν σκοινιὰ στὸν κορμὸ ἑνὸς δέντρου ἢ στὴν προεξοχὴ κάποιου βράχου καὶ κατεβαίνουν μὲ μεγάλη εὐκινησία. Ὁ κυνηγὸς γλυστράει ὣς τὴ θάλασσα καὶ βυθίζεται ὣς τὸ λαιμὸ κρατώντας μὲ τὸ ἕνα χέρι τὸ πιστόλι του καὶ μὲ τὸ ἄλλο τὸ σκοινί. Χρειάζεται μεγάλη δεξιοτεχνία, γιατὶ ἡ φώκια δὲν σκοτώνεται παρὰ μονάχα ἂν χτυπηθῆ στὸ κεφάλι. Μόλις τὴ θανατώση τὴ γδέρνει μέσα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 146 - 149.
2. Στὸ ΝΔ ὀρεινὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ.

στὴν ἴδια τὴ σπηλιὰ καὶ παίρνει τὸ δέρμα καὶ τὸ λίπος της. Τὸ δέρμα, ἀφοῦ τὸ ξεράνουν καλά, τὸ χρησιμοποιοῦν γιὰ ὑποδήματα. Τὸ λίπος θεωρεῖται ἐξαιρετικὸ γιὰ φωτισμό. Ἡ φλόγα του εἶναι πιὸ δυνατὴ καὶ πιὸ καθαρή, ἀλλὰ ἡ μυρουδιά του ἀνυπόφορη» [1].

Ἡ βενετικὴ κατοχὴ εἶχε δημιουργήσει στὴ Ζάκυνθο καθεστὼς διαφθορᾶς, καταπιέσεων καὶ ἐγκλημάτων, ἄγνωστων καὶ στοὺς πιὸ βάρβαρους λαούς, γράφει ὁ Saint - Sauveur. «Ἡ ἀπληστία τῶν κυβερνητῶν ὡδηγοῦσε σὲ καταχρήσεις καὶ φρικαλεότητες. Ὁ Προβλεπτὴς ποὺ διώριζε ἡ βενετικὴ σύγκλητος ἐρχόταν στὴ Ζάκυνθο ἐφοδιασμένος μὲ ἕνα ποσὸ τσεκίνια δανεισμένα ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Βενετίας. Μοίραζε τὰ τσεκίνια στοὺς χωριάτες καὶ τοὺς ὑποχρέωνε νὰ τὰ ἐπιστρέψουν στὸ τέλος τοῦ χρόνου. Ἂν δὲν μποροῦσαν νὰ ἐκπληρώσουν τὴν ὑποχρέωσή τους ἔπρεπε νὰ καταβάλουν ὅλο τὸ χρέος διπλό. Κι' ὁ διπλασιασμὸς αὐτὸς συνεχιζόταν ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο. Ἡ ἐξόφληση δὲν γινόταν σὲ χρῆμα ἀλλὰ σὲ ἀγροτικὰ προϊόντα. Τὴν τιμὴ ὅμως καθώριζε ὁ ἴδιος ὁ δανειστής. Μάταια ὁ χωριάτης ἔλεγε πὼς τὰ χέρια του δὲν ἐπαρκοῦσαν οὔτε νὰ θρέψουν τὸν ἑαυτό του, μάταια προσπαθοῦσε νὰ ἀποφύγῃ αὐτὸ τὸ ποσὸ ποὺ εἶχαν τὴν ἀναίδεια νὰ τοῦ τὸ προσφέρουν ὡς βοήθεια. Ἡ ἄρνησή του ἀποτελοῦσε ἀνταρσία [2]. Στὴ φυλακή, σιδεροδεμένος, ἀναγκαζόταν νὰ ὑποκύψῃ στὴ σκληρὴ ἀπληστία τοῦ Προβλεπτῆ. Καὶ κοντὰ στὰ ἄλλα ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν ἐλευθερία ποὺ τοῦ ἀφαίρεσαν ποδοπατώντας τοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ξαναγύριζε στὴν παντέρημη καὶ ἐξαθλιωμένη οἰκογένειά του καὶ πότιζε μὲ ἱδρώτα καὶ δάκρυα τὴ γῆ ποὺ ὡστόσο δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ οὔτε τὸν ἐπιούσιο. Αὐτὲς οἱ φοβερὲς καταχρήσεις ἐξουσίας ἀτίμαζαν τὸν ἄπιστο κυβερνήτη ἀλλὰ καὶ τοὺς Ζακυνθινοὺς ἄρχοντες, ποὺ ὄχι μόνο ἦταν ἀνίκανοι νὰ ὑπερασπισθοῦν τοὺς συμπολίτες τους, ἀλλὰ πάχαιναν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὸ αἷ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 168 κ. ἑ.

2. Τὸ σατανικὸ αὐτὸ σύστημα πλουτισμοῦ, τὸν ὑποχρεωτικὸ δηλαδὴ δανεισμὸ μὲ βαρύτατο τόκο, υἱοθέτησαν καὶ οἱ Ἀλβανοὶ στὸ Μωριὰ κατὰ τὰ Ὀρλωφικά: «Τοὺς ἀπομείναντας κατοίκους, καὶ ἰδία τῶν χωρίων τῆς Πελοποννήσου, οἱ Ἀλβανοὶ ἐπιδρομεῖς, ἀφοῦ τοὺς ἀπεγύμνωναν, ἐξηνάγκαζον αὐτοὺς νὰ δανείζωνται παρ' αὐτῶν τὰ ἐκ τῆς ἁρπαγῆς προερχόμενα χρήματα ἐπὶ τόκῳ 5 % καθ' ἑβδομάδα. Ὅτε δὲ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀποδώσωσιν αὐτοῖς τὰ οὕτως ὀφειλόμενα κεφάλαια καὶ τόκους, πλὴν τῆς περιουσίας, ἣν αὐτοδικαίως ἰδιοποιοῦντο, ἠνδραπόδιζον καὶ ἐπώλουν τοὺς ὀφειλέτας εἰς τὰς ἀγορὰς τῶν ζώων πρὸς ἐξόφλησιν τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῶν» (*Λαμπρυνίδη*, Ἡ Ναυπλία, Ἀθῆναι 1908, σ. 294 - 295). Γιὰ τὴν ἄγρια τοκογλυφία τῶν Ἀλβανῶν γράφει ὁ Γάλλος ὑποπρόξενος στὸ Ναύπλιο *Cayrac* σὲ ἀναφορὰ τῆς 25 Ἰουλίου 1772: «Οἱ Ἕλληνες ποὺ βρίσκονται στὴν πιὸ φριχτὴ ἀθλιότητα...δανείζονται χρήματα ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς μὲ 8% τὸ μήνα. Στὴν Ἀνδρούσα, τὸ Νησὶ καὶ τὴν Καλαμάτα, ὅπου δὲν μπόρεσαν νὰ ἐκπληρώσουν τὶς ὑποχρεώσεις τους, πῆραν 300 νέους, ἀγόρια καὶ κορίτσια, καὶ τοὺς πούλησαν στοὺς Δουλτσινιῶτες» (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 93 - 94).

μα τους. Πόσοι Ζακυνθινοὶ δὲν δημιούργησαν μ' αὐτὴ τὴν ἄτιμη μέθοδο περιουσίες ἀπὸ τὸ τίποτα [1].

»'Απ' αὐτὴ τὴν περίτεχνη καταλήστευση τῶν ἀγροτῶν γεννήθηκε τὸ βαθὺ μῖσος ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν μπουρζουάδων ποὺ εἶχαν συγκεντρώσει ὅλα τὰ πλούτη τοῦ νησιοῦ. Πολλὲς φορὲς ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου ἀποφάσισε νὰ ἀδράξη τὰ ἅρματα καὶ νὰ εἰσορμήση στὴν πολιτεία γιὰ νὰ ἐπιβάλη δικαιοσύνη. Μόνο μὲ τὸ χρῆμα ἀναχαίτιζε ἡ τάξη τῶν ἐκμεταλλευτῶν τὴν ἐξέγερση καὶ ἀποκαθιστοῦσε τὴν ἡσυχία καὶ τὴν τάξη. Λίγο ἔλειψε — κι' ὄχι μιὰ φορά — νὰ βάλουν φωτιὰ στὴ σταφίδα ποὺ καλλιεργοῦσαν, κι' ἂς ἦταν ἡ σταφίδα ἡ ἴδια ἡ ζωή τους. Τόσο δυνατὴ ἦταν ἡ λαχτάρα γιὰ ἐκδίκηση. Τοὺς τύφλωνε σὲ σημεῖο νὰ καταφρονοῦν καὶ τὰ δικά τους συμφέροντα.

»'Απὸ ὅλα τὰ ἐγκλήματα, τὸ πιὸ συνηθισμένο ἦταν ὁ φόνος. 'Η σιγουριὰ τῆς ἀτιμωρησίας ὥπλιζε τὸν ἕνα πολίτη ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἕνα μικρὸ ποσὸ ἔδινε σὲ κάθε κακοῦργο τὴν ἐλευθερία νὰ βάψη τὰ χέρια του στὸ αἷμα ἑνὸς συμπατριώτη ποὺ τὸ μόνο του ἔγκλημα ἦταν ὅτι ἀποτελοῦσε μέλος τῆς οἰκογένειας κάποιου ἀντιπάλου του. Κάθε μέρα γίνονταν δολοφονίες. 'Ο κακοῦργος πρόσθετε στὸ πρῶτο του ἔγκλημα καὶ τὴν πιὸ βδελυρὴ ἀτιμία. Δὲν χτυποῦσε τὸν ἐχθρό του ἀνοιχτά, ὁπλισμένος μὲ πιστόλι ἢ μὲ τουφέκι. Φρόντιζε νὰ τὸν θανατώση τὴ στιγμὴ ποὺ ἦταν ὁλότελα ἀνύποπτος.

»Ξαφνικὰ σωριαζόταν κατὰ γῆς ἕνας ἄνθρωπος λουσμένος στὸ αἷμα του. Πλῆθος συγκεντρωνόταν ἀμέσως γύρω του, ὄχι γιὰ νὰ δώση βοήθεια ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀπολαύση τὸ συγκλονιστικὸ θέαμα. Συχνὰ ὁ φονιὰς βρισκόταν ὁ ἴδιος ἀνάμεσα στοὺς θεατὲς μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι καὶ παρακολουθοῦσε μὲ θρασύτητα καὶ ἀπανθρωπιὰ τοὺς σπασμοὺς τῆς ἀγωνίας τοῦ θύματός του. Ἦταν οἱ λεγόμενοι μπράβοι.

»Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς εὔπορους Ζακυνθινοὺς εἶχαν πληρωμένους μπράβους, ποὺ μὲ μιὰ μέτρια ἀμοιβὴ δολοφονοῦσαν «ἐν ψυχρῷ» τὸν ἐχθρὸ τοῦ ἀφεντικοῦ τους» [2].

---

1. 'Ο Προβλεπτὴς τῆς Ζακύνθου εἶπε τὸ 1794 στὸν 'Ιταλὸ περιηγητὴ Scrofani: «'Η σύγκλητος τῆς Βενετίας μ' ἔστειλε ἐδῶ γιὰ νὰ πλουτίσω» (Voyage en Grèce de *Xavier Scrofani*, Sicilien, fait en 1794 et 1795, Paris et Strasburg, an IX (1801), τ. Α', σ. 404).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 281 κ. ἑ. Τὸ ὅτι ἡ ἀτιμωρησία τῶν ἐγκληματιῶν στὴ Ζάκυνθο ἀποτελοῦσε ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς βενετικῆς κατοχῆς καὶ μέσο πλουτισμοῦ τῶν εὐγενῶν τῆς Γαληνοτάτης, φαίνεται ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἄγγλου φυσιοδίφη καὶ καθηγητῆ τῆς 'Οξφόρδης Sibthorp ποὺ περιηγήθηκε τὴν 'Ελλάδα τὸ 1794 - 1795 (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του). «Τὸ σπουδαιότερο μέλημα τῆς Βενετίας εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν φτωχῶν εὐγενῶν της. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοποθετοῦνται Προβλεπτὲς σὲ διάφορα νησιὰ καὶ ἀποικίες τῆς Δημοκρατίας. 'Ο Προβλεπτὴς τῆς Ζακύνθου διορίζεται γιὰ μιὰ τριετία καὶ στὸ τέλος τῆς θητείας του ἔχει ἐνθυλακώσει ἕξη ὡς εἴκοσι χιλιάδες τσεκίνια. Ἕνα μέρος ἀπ'

Οἱ γυναῖκες τῆς Ζακύνθου, ὅταν βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους, σκεπάζουν τὸ πρόσωπο μὲ μάσκα ἀπὸ μαῦρο βελοῦδο γαρνιρισμένο μὲ δαντέλλα. Τὸ φουστάνι τους εἶναι ἀπὸ ταφτὰ καὶ συνοδεύεται μερικὲς φορὲς ἀπὸ ποδιά. Φοροῦν καπέλλο τρίκωχο, στολισμένο μὲ φτερὰ καὶ λουλούδια. Οἱ χωριάτισσες σκεπά-

---

αὐτὸ τὸ ποσὸ προέρχεται ἀπὸ τὰ πρόστιμα ἢ τὶς ἀποφυλακίσεις κακούργων. Κάθε ἐγκληματίας μπορεῖ, πληρώνοντας, νὰ ἀποφύγη τὸν κολασμό. Ἔτσι ὁ Ζακυνθινός, βλέποντας πὼς ἡ δικαιοσύνη τῶν Βενετῶν δὲν ἔχει ξίφος, ἐπιβάλλει ὁ ἴδιος δικαιοσύνη, καὶ ἐξαγριωμένος ἀπὸ τὴ μανία γιὰ ἐκδίκηση, δὲν διστάζει μπροστὰ σὲ καμμιὰ κακουργία. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξήγηση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐγκλημάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν καταισχύνη τῆς Ζακύνθου, τῆς ἄγριας σφαγῆς ποὺ θερίζει τὸν ἀνθὸ τῆς νεολαίας τοῦ νησιοῦ. Εἶχε καθορισθῆ καὶ ἡ τιμὴ τοῦ αἵματος: τριάντα πιάστρα. «Θὰ σὲ σκοτώσω», ἔλεγε ἕνας Ζακυνθινὸς στὸν ἐχθρό του. Ἔχω 30 πιάστρα νὰ πληρώσω τὸ τομάρι σου». Κατὰ τὴ διαμονή του στὴ Ζάκυνθο, κάποιος Γαλάνης, διαβόητος μπράβος, ποὺ εἶχε σκοτώσει μὲ τὰ χέρια του δέκα ἀνθρώπους, σεργιάνιζε ἀδιάφορος στοὺς δρόμους. Μερικὰ ἀπ' τὰ φονικά του εἶχαν γίνει στὴν πλατεῖα, μέρα μεσημέρι. «Τὸν γνώρισα στὸ Μωριὰ ὅπου φυγοδικοῦσε ἕνα καιρό. Μοῦ εἶπε πὼς σκεπτόταν νὰ γίνη καλόγερος καὶ νὰ μείνη πέντε χρόνια στὸ μοναστήρι τῶν Στροφάδων, γιὰ νὰ συχωρεθοῦν τὰ κρίματά του. Νομίζω, τοῦ εἶπα, πὼς θἄπρεπε νὰ μείνης στὸ μοναστήρι τόσα χρόνια ὅσα φονικὰ ἔκανες. Μὰ τότε χρειάζομαι δέκα χρόνια, ἀπάντησε ὁ Γαλάνης. Ὡστόσο ξέχασε καὶ τὸ μοναστήρι καὶ τὰ κρίματά του. Κι' ὅταν ἔφθασα στὴ Ζάκυνθο ἔμαθα πὼς ὁ Γαλάνης γύρισε κι' ἔκανε νέο φόνο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς μου στὸ νησὶ ἄκουγα κάθε τόσο πυροβολισμοὺς στοὺς δρόμους κι' ὅπως μοῦ ἔλεγαν ἔγιναν πολλοὶ σκοτωμοί» (Western shores of Greece, σ. 105 στὸ Travels in various countries of the East, being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc edited by the Rev. *Robert Walpole*, M. A., London 1820). Στὸ χρονικὸ τῶν Dimo καὶ Nicolo Stephanopoli, ποὺ βρέθηκαν τὸ 1797 στὴ Ζάκυνθο, ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δολοφονιῶν μέσα σὲ μιὰ διετία εἶχε φθάσει τὶς δύο χιλιάδες κι' ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς δράστες δὲν καταδικάσθηκε σὲ θάνατο. «Ἔλεγαν πὼς τὸ Τζάντε ἔγινε δεύτερη Ρώμη. Σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία, κατὰ τὴ βασιλεία τῶν παπῶν καὶ κυρίως τοῦ Πίου VI, μποροῦσε κανεὶς νὰ θανατώση τὸν ἐχθρό του σὲ δημόσιο χῶρο χωρὶς φόβο κολασμοῦ. Ἔτσι τὰ ἐγκλήματα πολλαπλασιάζονταν καὶ κυρίως τὸν Αὔγουστο. Κι' ὅταν ὁ καρδινάλιος ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐπιθεώρηση τῆς Ἀστυνομίας ζήτησε νὰ ἐκθέση στὸν Ποντίφηκα τὰ θλιβερὰ αὐτὰ φαινόμενα τῆς ἀνθρωποσφαγῆς, ἐκεῖνος ἀπάντησε ψυχρά : «Ἀφῆστε με ἥσυχο, ὅλο ἄσχημα νέα μοῦ φέρνετε» (Voyage de *Dimo et Nicolo Stephanopoli* en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français et l'autre du général en chef Buonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée, 'A Paris 1801, τ. Α', σ. 95). Ἡ γάγγραινα τῶν ἀνθρωποκτονιῶν στὴ Ζάκυνθο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ξενοκρατίας καὶ τῆς ἀσυδοσίας ποὺ εἶχαν ἐξασφαλίσει οἱ ντόπιοι ἄρχοντες, τυφλὰ ἀφοσιωμένοι στοὺς Βενετούς. «Ἀναλόγως τῆς πρὸς τοὺς κρατοῦντας ἀφοσιώσεως», γράφει ὁ *Κων. Σάθας*, «ἐλάμβανον προνόμια καὶ ἰδίως τὸ τοῦ ἱεροῦ ἀσύλου (sacro asilo), δυνάμει τοῦ ὁποίου πᾶς κακοῦργος ἐπικαλούμενος τὴν προστασίαν τοῦ προνομιούχου ἄρχοντος, καθίστατο ἀκαταζήτητος. Ἐντεῦθεν ἐπήγασε καὶ τὸ ἐν Ζακύνθῳ, ἄλλοτε μὲν ἐν ἐπιτάσει, νῦν δὲ πολὺ ἐλαττωθὲν στυγερὸν τῆς δολοφονίας ἐπιτήδευμα» (Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ποπολάροι, σ. 4). Γιὰ τὴν τυραννία τῶν ἀρχόντων ἔγραψε σάτιρα ὁ Ζακυνθινὸς Κουτούζης, παπὰς καὶ καλλιτέχνης, τὸ «Παράπονο τοῦ Λαοῦ». Δέεται στὸν Δία γιὰ συμπαράσταση :

ζουν τὸ πρόσωπο, ὡς τὰ μάτια, μὲ ἕνα λεπτὸ μαντήλι, ποὺ ἡ ἄκρη του πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἀνεμίζοντας. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Σαρακοστῆς καμμιὰ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ στὸ δρόμο μὲ μάσκα.

Οἱ ἄντρες φοροῦν ἕνα πολὺ μικρὸ μπαμπακερὸ σκοῦφο. Ὅλοι ἔχουν ξυρισμένα κεφάλια, διατηροῦν ὅμως μουστάκι. Τὰ πανταλόνια τους εἶναι στενὰ καὶ κοντά. Τὸ χειμώνα προσθέτουν ἕνα ἐλαφρὸ καπότο, ἐνῶ τὸ καλοκαίρι φοροῦν γελέκι ριγμένο ἀνέμελα στοὺς ὤμους. Τὰ παπούτσια δένουν μὲ ἀσημένια φιούμπα. Τὸ καπότο τοῦ χωριάτη εἶναι ἀπὸ χοντρὸ ὕφασμα καὶ φθάνει ὡς τὴ μέση. Φυσικὰ τὰ μαχαίρια καὶ τὰ πιστόλια ἀποτελοῦν τὸ κυριώτερο ἐξάρτημα τῆς φορεσιᾶς [1].

Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ σταφίδας κυμαινόταν στὴ Ζάκυνθο ἀνάμεσα σὲ ἐννιὰ καὶ δέκα ἑκατομμύρια λίτρες καὶ ἡ τιμὴ δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 10 τσεκίνια τὴ χιλιάδα (110 λίτρες) [2]. Ὅλα τὰ ἔξοδα ἐπιβάρυναν τὸν ἀγοραστή. Ἔτσι ἡ τιμὴ ἔφθανε τὰ 20 τσεκίνια τὴ χιλιάδα.

Αὐτοὺς τοὺς ἀνθρωποφάγους
ὅπου θωρεῖς καὶ πίνουν
καὶ ὅσο μένει χύνουν
αἷμα ἀνθρωπινόν.
Καὶ ἂν τὰ κόκκαλά τους
ἠμπόρει ν' ἀλεσθοῦσι
εἶχ' ἐπιχειρισθοῦσι
νὰ κάμουσι ψωμί.
Γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λέσι
πῶς τέλειο τὸ κορμί μας
ἔξω ἀπὸ τὴν ψυχή μας
τὸ κάμασι τροφή.

Δόγμα τῶν Ζακυνθινῶν ἀρχόντων ἦταν ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα ἡ ἐλέῳ Θεοῦ ἀπόλυτη ἐξουσία τους πάνω στὸ λαό. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ὑποστήριξε τὸ 1628 ὁ «ἀμπασαδόρος τῶν ἀρχόντων», κατὰ τὸ περίφημο ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων (Ἄγγελου Σουμάκη, Τὸ ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων, ἔκδ. Σάθα, σ. 43 - 44). Βλ. καὶ τ. Α', σ. 498 καὶ σημ. 1).

1. Ἔνθ. ἀν., σ. 257 - 258.

2. Αὐτὸς ὁ πλουτοφόρος καρπὸς ἦταν πρὶν ἀπὸ δυὸ αἰῶνες ἕνα περιφρονημένο σταφύλι ποὺ ὠνομαζόταν λιανορώγι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα δημοτικὸ ζακυνθινὸ τραγούδι τοῦ 1500 :

Ξύπνα, ξύπνα, ἂν κοιμᾶσαι, ὦ μαυρομάτα,
τὸν ἥλιο πρὶν ἰδοῦμε ἀπ' τὰ βουνά μας,
προτοῦ τοῦ τρύγου πιάσουμε τὰ ἐργάτα,
πρὶν βάλουμε στ' ἁλώνια ἀγάλι - ἀγάλι
τὸ μαῦρο λιανορώγι,
ποὺ μὲ τὴ θεία δύναμη καὶ χάρη
τὸ κάνουμε σταφίδα.

(*Δὲ Βιάζη*, Παρνασσὸς 1893).

Τὸ λάδι ἦταν τὸ δεύτερο, μετὰ τὴ σταφίδα, ἐξαγώγιμο προϊὸν τῆς Ζακύνθου. Ἐξάγονταν κάπου 70.000 λίτρες, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ στὴ Βενετία. Τὰ δημητριακὰ εἰσάγονταν ἀπὸ τὸ Μωριά, καθὼς καὶ τὰ κρέατα, γιατὶ κτηνοτροφία δὲν ὑπῆρχε διόλου στὴ Ζάκυνθο. Τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα προέρχονταν ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἰταλίας.

Ὁ Saint-Sauveur ἀναφέρεται καὶ στὶς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὴν τοπικὴ οἰκονομία ἡ μετανάστευση μεγάλου ἀριθμοῦ Μωραϊτῶν στὴ Ζάκυνθο, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάπνιξη τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1770 καὶ τὴν ἀλβανοκρατία. «Ὑποχρεωμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα τους προτιμοῦσαν τὸ πιὸ κοντινὸ ἄσυλο. Ἡ βενετικὴ ἐξουσία τοὺς δέχτηκε μὲ τὴν ἐπίβουλη σκέψη ὅτι αὐξάνοντας τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ θὰ μεγάλωναν καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα. Οἱ πρόσφυγες πῆραν μαζί τους ὅ,τι μπόρεσαν νὰ σώσουν ἀπὸ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς τῶν συμμοριῶν ποὺ ἀφάνιζαν τὸ Μωριὰ κι' ἔφεραν στὴ Ζάκυνθο τὴν ἀφθονία. Ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη, τὸ ἐπιφαινόμενο, μιὰ ὄμορφη πραγματικότητα. Δὲν ἤξεραν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ καταλάβουν οἱ Βενετοὶ ὅτι ἡ φιλοξενία ποὺ πρόσφεραν στοὺς μετανάστες θὰ στρεφόταν σὲ λίγο ἐναντίον τῶν συμφερόντων τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ. Ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδας, ἀντὶ νὰ ἀποθαρρύνη τοὺς Μωραΐτες, κέντριζε τὶς φιλοδοξίες τους. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Ἑβραίων τῆς Κέρκυρας πῆραν μέρος στὴ δραστηριότητα τῶν Ζακυνθινῶν. Μέσα σὲ ἕνα εἰρηνικὸ περιβάλλον, διαθέτοντας τὰ μέσα, δημιούργησαν περιουσία καὶ τὴ μετέφεραν στὴν πατρίδα μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν. Οἱ μεγάλες ἐπιβαρύνσεις τῆς σταφίδας καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐξαγωγὴ τοῦ λαδιοῦ στὴ Βενετία δὲν ἄφηναν περιθώρια κερδοσκοπίας σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ἀσχολήθηκαν μὲ ἐξαγωγὲς στὴν Ἰταλία προϊόντων τῆς τουρκικῆς ἐπικράτειας [1]. Στὴν Ἰταλία φόρτωναν στὰ καράβια ἐμπορεύματα ἀναγκαῖα γιὰ τὴ Ζάκυνθο. Μ' αὐτὲς τὶς ἀνταλλαγὲς γέμισαν τὰ μαγαζιὰ τῶν Μωραϊτῶν μὲ ὅ,τι μποροῦσε νὰ ἐπιθυμήση ὁ Ζακυνθινός. Κι' οἱ ντόπιοι ἀγόραζαν μὲ κλειστὰ μάτια τὰ ἐμπορεύματα ποὺ τοὺς πρόσφεραν οἱ Μωραΐτες ἀπὸ δεύτερο καὶ τρίτο χέρι».[2] Οἱ Μωραΐτες τῆς Ζακύνθου ἄρχισαν νὰ ἀξιοποιοῦν καὶ τὰ προϊόντα τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας, πλεχτὰ μπαμπακερά, ἀκόμα καὶ τὸ σαπούνι. Μόλις συνωμολογήθηκε ἐμπορικὴ συμφωνία μεταξὺ Βενετίας καὶ Ρωσίας ἔσπευσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν. Φόρτωναν ἀπὸ τὴν Κριμαία στάρια, χαβιάρι καὶ ἄλλα παστά. Ἔτσι ὅμως τὸ ἰσοζύγιο γινόταν παθητικὸ γιὰ τὴ Ζάκυνθο.

---

1. Μωραΐτες πρέπει νὰ ἦταν οἱ ἔμποροι τῆς Ζακύνθου ποὺ ἀγόραζαν τὰ λάδια τῆς Μάνης — τὰ μόνα λάδια τοῦ Μωριᾶ ποὺ προκαλοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων ὡς φαγώσιμα —, τὰ μετέφεραν στὴν Τεργέστη μὲ ὑδραίικα καὶ βενέτικα καράβια κι' ἀπὸ ἐκεῖ τὰ προωθοῦσαν στὴ Γερμανία. Γράμμα τοῦ Γάλλου προξένου Tailbout ἀπὸ τὴν Κορώνη (28 Μαρτίου 1787) (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 315 καὶ 320).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 270 - 272.

Ὁ Γάλλος πρόξενος θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὶς Στροφάδες, τὰ δυὸ βραχονησόπουλα τοῦ Ἰονίου ποὺ ἀπέχουν 25 μίλια ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Κερὶ τῆς Ζακύνθου. Στὸ μεγαλύτερο βρισκόταν τὸ περίφημο ὀχυρωμένο μοναστήρι τοῦ Λυτρωτῆ, ὅπου εἶχε μονάσει ὁ Ἅγιος Διονύσιος [1]. Ἡ περιγραφὴ τῆς καστρομονῆς παρουσιάζει ἐνδιαφέρον:

«Εἶναι χτισμένο ἀπὸ πελεκητὴ πέτρα σὲ ἀπόσταση 50 βημάτων ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα τετράγωνο πύργο 60 πόδια ὕψος καὶ 82 πλάτος, μὲ τέσσερα πατώματα. Στὸ δεύτερο καὶ τρίτο ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία καὶ μερικὰ κελλιά. Τὰ ἄλλα δυὸ προορίζονται γιὰ κατοικία τῶν μοναχῶν. Στὴν ταράτσα ἔχουν στηθῆ τέσσερα κανόνια μικροῦ διαμετρήματος. Ἐκεῖ ἀνεβάζουν μὲ ἕνα παλάγκο τὸ στάρι τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ ἁπλώνουν νὰ ἀερισθῆ κι᾿ ὕστερα τὸ ἀφήνουν νὰ χυθῆ στὴν ἀποθήκη ἀπὸ μιὰ τρύπα ποὺ ἔχουν ἀνοίξει στὴν ταράτσα.

»Μπροστὰ στὸν πύργο ὑπάρχει ἕνα ἀνεξάρτητο μονώροφο κτίριο ποὺ ἔχει μῆκος 150 πόδια. Στὴ μιὰ πλευρὰ βρίσκονταν οἱ κάμαρες τῶν ξένων, στὴν ἄλλη τὸ ἑστιατόριο καὶ οἱ ἄλλες αἴθουσες τοῦ κοινοβίου. Ἕνα τεῖχος περιβάλλει ὁλόκληρο τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δυὸ κτίρια εἶναι 30 πόδια. Πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ τείχους, ποὺ εἶναι ἐνισχυμένη μὲ σιδερένιες πλάκες, ὑπάρχει κινητὴ γέφυρα ποὺ καταλήγει σὲ μιὰ λότζα ὅπου μένουν δυὸ μοναχοὶ τῆς φρουρᾶς. Ἀπὸ τὴ λότζα αὐτὴ ἀνεβαίνει μιὰ πέτρινη σκάλα καὶ καταλήγει σὲ πόρτα, σιδεροαρματωμένη ἐπίσης, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν ἐκκλησία καὶ τὰ κελλιὰ τῶν καλογέρων. Πάνω ἀπ᾿ αὐτὴ τὴν πόρτα ὑπάρχει κι᾿ ἕνα ἄνοιγμα ἀπὸ ὅπου μποροῦν νὰ ρίξουν πέτρες καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρίτου πατώματος, ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξωτερικὴ πύλη [2]. Στὶς δυὸ ἄκρες τοῦ ξενώνα ὑπάρχουν δυὸ βίγλες ἀπὸ ὅπου οἱ καλόγεροι ἐπιτηροῦν τὴν ἀκτή. Μιὰ καμπάνα ποὺ κρέμεται πλάϊ στὸν ἱστὸ τῆς σημαίας ἀναγγέλλει τὴν προσέγγιση καραβιοῦ.

»Κάπου σαράντα καλόγεροι ζοῦσαν στὸ μοναστήρι. Καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ, ψάρευαν καὶ συντηροῦσαν τὰ κτίσματα. Ἀπαγορευόταν στὶς γυναῖκες νὰ πατήσουν τὸ πόδι τους στὸ νησὶ καθὼς καὶ στὰ θηλυκὰ ζῶα» [3].

Τελευταῖος σταθμὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Saint - Sauveur, τὸ βενετικὸ Τσιρίγο, τὰ Κύθηρα. Ἕνας Προβλεπτὴς καὶ δυὸ σύμβουλοι διοικοῦσαν τὸ νησὶ στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κατοχῆς, μὲ διετὴ θητεία. Φυσικὰ εἶχαν καὶ οἱ Τσιριγῶτες τὴν ἀριστοκρατία τους ποὺ ἀπολάμβανε τὰ προνόμια τῶν Βε-

---

1. Σήμερα τῆς Παναγίας τῆς πάντων Χαρᾶς καὶ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου.

2. Ὁ καθιερωμένος στοὺς πύργους καὶ τὰ φρούρια πετρομάχος.

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 316 κ.ἑ.

νετῶν εὐγενῶν καὶ διωριζόταν στὰ διάφορα κοινοτικὰ ἀξιώματα. Ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες καὶ τὸν κλῆρο (σὲ κοινὸ σῶμα) ἐκλεγόταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος [1].

Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα ποὺ παρακολούθησε στὸ Τσιρίγο ὁ Γάλλος περιηγητὴς περιγράφει μιὰ τελετὴ γάμου.

Ὕστερα ἀπὸ τὶς καθιερωμένες διατυπώσεις ἡ νύφη ὡδηγήθηκε στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ μὲ πολυάριθμη συνοδεία συγγενῶν καὶ φίλων τῶν δύο οἰκογενειῶν. Μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ εἶχαν τοποθετηθῆ διάφορα γεωργικὰ ἐργαλεῖα δεμένα μεταξύ τους καὶ ἕνα ἀλέτρι μὲ τὸ ὑνὶ γυρισμένο πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ μάνα τοῦ γαμπροῦ ὑποδέχτηκε τὴ νύφη της λέγοντας:

—Αὐτὰ τὰ δεμένα σύνεργα δείχνουν τὸ χρέος σου νὰ μοιράζεσαι μὲ τὸν ἄντρα σου τὶς δουλειὲς τῶν χωραφιῶν. Τὰ χέρια σου πρέπει νὰ κρατοῦν τοῦτο τ' ἀλετρόχερο [2].

Κι' ἀμέσως τὴν πῆρε ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὴν ἔβαλε νὰ πατήση πάνω στὸ ὑνί [3]. Ὕστερα μοίρασε στοὺς νεόνυμφους ἕνα ψωμάκι ζυμωμένο μὲ καλὸ ἀλεύρι [4] καὶ μέλι λέγοντας:

—Ὅπως τὸ μελίσσι φέρνει ὁλοένα μέλι στὸ κουβέλι ἔτσι νὰ φέρνετε ὅλα τὰ καλὰ στὸ σπίτι σας [5].

Τὰ γειτονικὰ Ἀντικύθηρα, τὸ Τσιριγόττο, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Δυτικοί, ἦταν καταφύγιο ληστῶν. Κάθε λογῆς φυγάδες, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, ὑποδέχονται τοὺς πειρατές, ἀγοράζουν τὰ κλοπιμαῖα καὶ μερικὲς φορὲς ληστεύουν τοὺς ἴδιους τοὺς κουρσάρους ὅταν ἔχουν ἐξασφαλίσει ὑπεροχή. Ζοῦν χωριστὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 365.

2. Ἀπόδοση τοῦ γαλλικοῦ κειμένου.

3. Τὸ ἔθιμο μὲ τὸ ὑνὶ ἐπιχωριάζει σὲ πολλοὺς τόπους: Κρήτη, Λευκάδα, Μακεδονία, Κυνουρία, Λακωνία, Τεγέα, στὸ Κεφαλόβρυσο καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Αἰτωλίας, στὴν Ἀρτοτίνα τῆς Δωρίδας, στὴ Ζαβέρδα καὶ Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἀκαρνανίας, στὴ Γραμενίτσα καὶ στὰ Πράμαντα Ἄρτας, στὸ Σούλι. Ἴσως ἡ παροιμία «βρῆκε ἡ νύφη μας τὸ ὑνὶ στὴν πόρτα» νὰ ἔχῃ τὶς ρίζες της στὸ ἀρχαιοελληνικὸ «ἐπ' ἀρότρῳ παίδων γνησίων» (*Πολίτη*, Παροιμίες Γ', σ. 280 - 281). Στὴν Αἰτωλία (Ταξιάρχης), κατὰ τὴν ἄφιξη τῆς νύφης στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ «τυλίγουν τὸ ὑνὶ καὶ τὸ στατέρι σ' ἕνα μπάλωμα μαῦρο, τὰ βάνουν στὴν πόρτα καὶ θὰ τὰ δρασκελίσῃ ἡ νύφη». Στὴν Κάρπαθο, «κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ γαμβροῦ ἡ πεθερὰ τοῦ προσφέρει τὸ ἐμβατίκι μετὰ θυμιάματος ἐπὶ ὑνίου» (*Μανωλακάκη*, Καρπαθιακά, σ. 119). Στὴ Λευκάδα οἱ γυναῖκες τοῦ νησιοῦ, γιὰ νὰ γεννήσουν ἀρσενικὰ παιδιά, πατοῦσαν ξυπόλητες δυὸ μικρὰ ὑνιὰ ποὺ εἶχαν βρεθῆ στὰ θεμέλια ἀρχαίου ναοῦ καὶ φυλάσσονταν στὸν Ἁη-Γιάννη τοῦ Ροδακιοῦ. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου τοποθετοῦσαν στὸ κατώφλι σταυρωτὰ τσεκούρι μὲ ὑνὶ γιὰ νὰ τὸ ὑπερπηδήσῃ ἡ νύφη (Λαογρ., τ. Δ', σ. 555). Στὸ ὑνὶ ἀποδίδονται δυὸ δαιμονικὲς δυνάμεις, ποὺ ἐπιδροῦν στὴν τεκνογονία καὶ στὴ βλάστηση τῶν καρπῶν (*Κ. Ἀ. Ρωμαίου*, Τὸ ὑνὶ κατὰ τὸν γάμον, Λαογρ., τ. Ζ', σ. 346 κ.ἑ.).

4. Ἔθιμο τῆς Βερβίτσας Ὀλυμπίας: «Ἅμα πρωτοπᾶνε τὴ νύφη στοῦ γαμπροῦ τὸ σπίτι καὶ φτάσουν στὴν πόρτα, τῆς δίνουν ἕνα τεψὶ ψωμὶ ποὺ εἶναι ζυμωμένο καὶ καλοφτιαγμένο ἐπίτηδες γι' αὐτὴ τὴ δουλειά» (Λαογρ., τ. ΙΓ' (1950), σ. 143).

5. Ἀπόδοση ἀπὸ τὸ γαλλικό.

ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο σὲ καλύβες σκόρπιες σ' ὁλόκληρο τὸ νησί. Ἀνάμεσά τους ἐπικρατεῖ ὁ νόμος τοῦ ἰσχυρότερου. Ἔχουν μερικὰ σαπιοκάραβα ποὺ χρησιμεύουν γιὰ ψάρεμα καὶ γιὰ ταξίδια στὸ Τσιρίγο. Τὸ 1786 οἱ Τοῦρκοι διαμαρτυρήθηκαν στοὺς Βενετοὺς καὶ ὁ Προβλεπτὴς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ πειρατὲς ἀπὸ τὸ νησί, νὰ ἐγκατασταθῆ μιὰ μικρὴ ἀποικία καὶ νὰ χτιστῆ φρούριο γιὰ τὴν προστασία της. Ἡ ἐντολὴ ὅμως δὲν ἐκτελέσθηκε [1].

Στὸ Τσιρίγο ὁ Saint - Sauveur συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔθιμα τῆς γειτονικῆς Μάνης. Ἡ ἐκδίκηση ἀποτελεῖ ὑπέρτατο χρέος. Ὅταν ἕνας Μανιάτης σκοτώση κάποιον, οἱ συγγενεῖς τοῦ πεθαμένου ἑνώνονται γιὰ νὰ πάρουν τὸ αἷμα πίσω.

«Ἀφήνουν τὰ γένεια τους ὥσπου νὰ ἐκπληρωθῆ ὁ σκοπὸς καὶ νὰ πάρουν ἱκανοποίηση. Τὰ σπίτια εἶναι ὅλα πέτρινα καὶ ὀχυρωμένα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς ἐπιθέσεις.

»Μιὰ οἰκογένεια κρατοῦσε τὸν πόλεμο χρόνια ὁλόκληρα κλεισμένη στὸν πύργο της. Κι' ἐπειδὴ οἱ πολιορκημένοι δὲν μποροῦσαν νὰ βγοῦν γιὰ προμήθειες, ζοῦσαν ἀπὸ τὴ βοήθεια ποὺ ἔστελναν οἱ φίλοι τους μὲ ἕνα πολὺ σατανικὸ τρόπο. Καθὼς ἦταν λίγοι καὶ δὲ γινόταν νὰ ζυγώσουν καὶ νὰ τοὺς ἐφοδιάσουν ἀνοιχτά, ἀνακατεύονταν μὲ τοὺς πολιορκητὲς μέσα στὸ σκοτάδι. Ὑποκρίνονταν πὼς ἦταν δικοί τους καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ νυκτερινοῦ πετροπόλεμου ἀντὶ νὰ πετοῦν λιθάρια στὸν πύργο ἔρριχναν ψωμιά, κομμάτια τυρί, φροῦτα» [2].

Στὴν Κακαβουλία [3] ὑποφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη νεροῦ. Ἔτσι ἡ στέρνα τοῦ σπιτιοῦ εἶναι τὸ πολυτιμότερο ἀγαθό. «Ὅταν παντρεύεται ἕνας Κακαβούλης, ἡ πρώτη δουλειά του εἶναι νὰ μετρήση πόσο νερὸ ἔχει ἡ στέρνα, γιατὶ εἶναι προικιὸ κι' ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα. Ὅποιος ξοδεύει πολὺ νερὸ στὸ γάμο θεωρεῖται πλούσιος. Αὐτὴ ἡ σπατάλη προκαλεῖ ἐντύπωση κι' ὅλη ἡ περιοχὴ μαθαίνει πόσο νερὸ ἤπιαν οἱ συμπεθέροι» [4].

Οἱ Κακαβούληδες θεωροῦνται εὔπιστοι, πολὺ ἁπλοϊκοὶ καὶ θεοφοβούμενοι. Ὁ Saint - Sauveur σημειώνει καὶ ἕνα σχετικὸ ἀνέκδοτο:

«Ἕνας ὀρεσίβιος Κακαβούλης ἐξωμολογήθηκε στὸν παπὰ ὅτι ἐνῶ πό-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 375 - 376. Ὁ *Rulhière*, ἐπίτροπος τοῦ Βοναπάρτη στὸ διαμέρισμα Ζακύνθου - Τσιρίγου τῶν Ἑπτανήσων, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γύρω στὸ 1777, ἐγκαταστάθηκαν στὰ Ἀντικύθηρα (Τσιριγόττο) μερικὲς σφακιώτικες οἰκογένειες. Τὸ 1797 κατοικοῦσαν στὸ νησόπουλο κάπου 100 οἰκογένειες (Essai sur les isles de Zante, de Cérigo, de Cérigotto et des Strophades composant le Département de la mer Égé, Ἀ Paris an VIII, σ. 57).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 368 - 369.

3. Ἡ περιοχὴ Κίττας.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 319 - 370

τιζε τὸ γαϊδούρι του, δὲν πρόσεξε καὶ χύθηκε τὸ λίγο νερὸ ποὺ εἶχε ἀπομείνει. Μεγάλη ἁμαρτία, τοῦ λέει ὁ πνευματικός. Γιὰ νὰ συχωρεθῆ τὸ κρίμα σου θὰ δώσης στὴν ἐκκλησιὰ 16 μουζούρια [1] λάδι» [2].

Οἱ Μανιάτες ποὺ ζοῦν στὶς παραθαλάσσιες περιοχὲς εἶναι ὀνομαστοὶ στὸ κολύμπι. Μ' αὐτὴ τὴ δεξιοτεχνία τους κυριεύουν τὰ καράβια ποὺ ἀράζουν νύχτα κοντὰ στὶς ἀκτές. «Κολυμπᾶνε ἀθέατοι καὶ κόβουν ἄγκυρα καὶ παλαμάρια. Τὸ καράβι παρασύρεται καὶ πέφτει στὴ στεριὰ καὶ τότε τὸ λεηλατοῦν. Ἄλλοτε ἀνοίγουν στὰ ὕφαλα μιὰ μεγάλη τρύπα καὶ μάλιστα σὲ σημεῖο ποὺ δύσκολα μπορεῖ τὸ πλήρωμα νὰ ἀνακαλύψη καὶ ἀκόμα πιὸ δύσκολα νὰ ἐπισκευάση. Ἂν βουλιάξη τὸ καράβι ἁρπάζουν ὅ,τι ἐπιπλέει ἢ βγαίνει στὴν ἀμμουδιά. Μερικὲς φορὲς προσφέρουν τὴ βοήθειά τους στοὺς ναυαγούς. Μὰ ἀλίμονο στοὺς ναυτικοὺς ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν σ' αὐτοὺς τοὺς ἐθελοντὲς νὰ πατήσουν στὸ καράβι. Ἄλλους θὰ σφάξουν κι' ἄλλους θὰ σκλαβώσουν γιὰ νὰ εἰσπράξουν γενναῖα λύτρα» [3].

Ὁ Γάλλος πρόξενος παραθέτει κι' ἕνα πίνακα ἐξαγωγῆς προϊόντων τῆς Μάνης.

5.000 βαρέλια λάδι	70.000	πιάστρα
6.000 ὀκάδες μετάξι	60.000	»
4.000 ὀκάδες κιννάβαρι	32.000	»
βελανίδια	12.000	»
30.000 ὀκάδες μέλι	10.000	»
10.000 ὀκάδες κερὶ	20.000	»
	204.000 πιάστρα	

Ἀπὸ τὸ ποσὸ αὐτό, ποὺ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 500.000 περίπου λίβρες, ἔπρεπε νὰ ἐφοδιασθῆ ἡ Μάνη μὲ δημητριακὰ ἀπὸ τὸ Μωριὰ καὶ νὰ πραγματοποιηθοῦν εἰσαγωγὲς ἄλλων ἀναγκαίων εἰδῶν. Ἡ ἐξαγωγὴ τῶν λαδιῶν γινόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Σκλαβούνους ποὺ τὰ τοποθετοῦσαν στὶς ἰταλικὲς ἀγορὲς (Τριέστι, Γένοβα, Λιβόρνο). Ὅλες σχεδὸν οἱ φορτώσεις γίνονταν στὶς Κιτριές. Τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ σκλαβούνικα καράβια ποὺ ἔμπαιναν στὰ λιμάνια τῆς Μάνης εἶχαν πολυάριθμο καλοαρματωμένο πλήρωμα καὶ κανόνια. Οἱ φορτώσεις γίνονταν μὲ τὸ τουφέκι στὸ χέρι [4].

---

1. Τὸ μουζούρι 12 λίτρες.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 370.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 370 - 371. Γιὰ τοὺς ἐπικίνδυνους αὐτοὺς Κακαβούληδες ἢ Κακαβουνιῶτες ὑπῆρχε μιὰ χαρακτηριστικὴ ναυτικὴ παροιμία τῆς Ἄνδρου :

Ἀπὸ τὸν Κάβο Ματαπὰ
σαράντα μίλια μακριὰ
κι' ἀπὸ τὸν Κάβο Γρόσο
σαράντα κι' ἄλλο τόσο.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 370 - 371.

ΕΝΑΣ ΛΕΒΑΝΤΙΝΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ (1790)

ΛΕΒΑΝΤΙΝΟΣ γεννημένος στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ ἰταλικῆς καταγωγῆς ἀλλὰ μὲ ἑλληνικὴ συνείδηση καθολικὸς κληρικὸς Della Rocca ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴ Σύρα πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (ἴσως κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1770 - 1790). Γνώστης τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς περιηγήθηκε πολλὲς φορὲς τὶς Κυκλάδες, μελέτησε τὴν ἱστορία τοῦ κάθε νησιοῦ καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων καὶ κυρίως γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Στὴ Σύρα ὁ Della Rocca εἰδικεύθηκε στὴ μελισσοκομία καὶ ἔγραψε ἕνα τρίτομο ἔργο[1] μὲ τὶς προσωπικὲς παρατηρήσεις του καὶ πληροφορίες γιὰ τὶς μεθόδους τῶν Ἑλλήνων μελισσοκόμων, καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς μελισσοκομίας στὴ Γαλλία. Ἕνα κεφάλαιο ὅμως τοῦ Α΄ τόμου εἶναι ἀφιερωμένο σὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν Κυκλάδων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Σύρας.

Ἦταν πολυσύχναστο τὸ συριανὸ λιμάνι στὰ χρόνια τοῦ Della Rocca. Συχνὰ βρίσκονταν ἀραγμένα 15 - 18 γαλλικὰ καράβια[2].

Κάθε σπίτι εἶχε τὸ χερόμυλό του, γιατὶ συνήθως οἱ Συριανοὶ ἄλεθαν μόνοι τὸ στάρι τους. Τὸ ἀλεύρι τοῦ χερόμυλου ἔδινε καλύτερο ψωμὶ ἀπὸ τὸ ἀλεύρι τῶν ἀνεμόμυλων (ὑπῆρχαν ἐφτὰ ἢ ὀχτὼ κοντὰ στὴν πόλη). Γενικὰ στὴ Σύρα ἔτρωγαν τὸ καλύτερο ψωμὶ τοῦ Αἰγαίου. Φημισμένα ἦταν τὰ συριανὰ σῦκα: τὰ γλυκομάρονα καὶ τὰ ξυνομάρονα, ποὺ μαζὶ μὲ τὰ «μυτιληνέϊκα» τῆς Χίου ἦταν τὰ καλύτερα τῆς Μεσογείου[3]. Ἀπὸ τὰ σταφύλια ἦταν ὀνομαστὸ ἕνα εἶδος, ἡ ξυλομαχαιρούδα, ἄσπρη καὶ μαύρη. Τὰ μαῦρα τσαμπιὰ ζύγιαζαν συχνὰ 12 λίτρες[4].

Οἱ Συριανοί, γράφει ὁ Della Rocca, εἶναι καλοκαμωμένοι, εὔρωστοι, λυγεροὶ καὶ θαρραλέοι. Οἱ γυναῖκες δὲν παραμορφώνονται οὔτε ἐξαντλοῦνται ἀπὸ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες. Οἱ εὔπορες περνοῦν ζωὴ χαρισάμενη, εἶναι ὄμορφες καὶ τὰ φορέματά τους ἔρχονται ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Πόλη[5].

---

1. Traité complet sur les abeilles, avec une Méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel précédé d'un Précis historique et éçonomique de cette île. Dédié à Madame. Par M. l'abbé *Della Rocca*, Vicaire-Général de Syra, Ἀ Paris 1790.

2. Ἔνθ᾽ ἀν., τ. Α΄, σ. 60. Ἡ μεγάλη αὐτὴ κίνηση ὠφειλόταν καὶ στὴν εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς ναυτίλους θέση καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ καράβια ποὺ προσωρμίζονταν στὴ Σύρα δὲν πλήρωναν δασμούς. Ἀπὸ τὸ 1680 ἡ συνέλευση τοῦ Κοινοῦ εἶχε ψηφίσει: «καὶ νὰ εἶναι ἡ σκάλα μας φράνκα».

3. Ἀντίστοιχες ποικιλίες σύκων στὴν Κέα τῆς ἴδιας ἐποχῆς : ἀραπόμουνα, μπαμπακόσυκα, βόσικοι, μαρόνια, λούτσα, φειδάτα, σκαστά, πετσάτα.

4. Ἔνθ᾽ ἀν., τ. Α΄, σ. 64 - 65.

5. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 71.

Οἱ ἐτήσιες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν Συριανῶν ἦταν 7 - 8.000 πιάστρα. Ἀπ' αὐτὰ 4.500 πιάστρα ἦταν ὁ ἔγγειος φόρος, τό «δόσιμο». Τοῦρκοι φορατζῆδες πήγαιναν στὸ νησί, μετροῦσαν τὶς γαῖες καὶ ὥριζαν τὴν εἰσφορὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ποιότητα: ἕνα ἄσπρο[1], δύο, δέκα κ.λπ. Πλήρωναν ἀκόμα τὸν κεφαλικὸ φόρο καὶ τὶς αὐθαίρετες εἰσφορές. Ὅλοι οἱ παντρεμένοι ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλουν τέσσερα πιάστρα (οἱ νιόπαντροι εἶχαν μικρὴ ἔκπτωση). Τὰ παιδιὰ καὶ οἱ κληρικοὶ πλήρωναν τὸ μισό. Ὅταν πέθαινε ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας ἔπαιρνε τὴ θέση του ὁ γιός του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡλικία του. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ εἰδικὴ προσφορά, ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς φαμελίτες, ἡ σπέντζα [2] ὅπως τὴν ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι, κάπου 15 σόλδια τὸ ἄτομο. Σύνολο φορολογικῶν ὑποχρεώσεων 2.500 πιάστρα. Τὸ ὑπόλοιπο ποσὸ καλυπτόταν ἀπὸ τὸν λεγόμενο «δεσποτικὸ φόρο» (taxe arbitraire) ποὺ καταβαλλόταν ἀπὸ τοὺς νοικοκυραίους. Οἱ κληρικοὶ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴν πρόσθετη αὐτὴ ἐπιβάρυνση, ἐκτὸς ἂν τὸ ποσὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρωθῇ ἀπὸ τὴν κοινότητα ἦταν μεγάλο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρόσφεραν καὶ οἱ ἱερεῖς μὲ τὴ θέλησή τους ἕνα ποσό.

Ἡ κατανομὴ τῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων καὶ εἰσφορῶν γινόταν ἀπὸ μιὰ ἐπιτροπὴ προεστῶν ποὺ εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπίτροπο, ἐτήσιο ἄρχοντα μὲ εὐρύτατες δικαιοδοσίες. Ὁ ἐπίτροπος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐλέγχῃ τὴν τήρηση τῶν παμπάλαιων ἐθίμων τοῦ τόπου, ὅπως καταγράφονταν στὸν κώδικα νομοθεσίας. Ὁ Della Rocca μνημονεύει ἕνα παράδειγμα γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τοὺς διάφορους περιορισμοὺς στὴν πώληση ἀγαθῶν.

«Ὁ ἰδιώτης ποὺ ἀποφασίζει νὰ ἐκποιήσῃ τὰ ὑπάρχοντά του δὲν εἶναι πάντοτε ἐλεύθερος νὰ τὰ πουλήσῃ ὅπου ἐπιθυμεῖ. Θὰ προτιμηθοῦν οἱ πιὸ κοντινοὶ συγγενεῖς καὶ ὕστερα οἱ γείτονες. Ἡ τιμὴ θὰ προσδιορισθῇ ἀπὸ τοὺς ἐμπειρογνώμονες. Ὕστερα πρέπει νὰ ἀνακοινωθῇ ἡ πώληση στὴν πολιτεία μὲ δημόσιο ντελάλη. Κι' ἂν μέσα σὲ 15 μέρες γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, καὶ σὲ ἕνα χρόνο γιὰ τοὺς ξενητεμένους, δὲν παρουσιασθῇ στὴν Καγκελλαρία κανένας ἀπὸ ὅσους ἔχουν δικαιώματα, ὁ νοικοκύρης εἶναι ἐλεύθερος νὰ πουλήσῃ τὸ χτῆμα του ὅπου θέλει καὶ στὴν τιμὴ ποὺ θέλει. Λέω στὴν τιμὴ ποὺ θέλει, γιατὶ σὲ περίπτωση συγγενῶν θὰ εἰσπράξῃ τὸ ποσὸ ποὺ ὁρίζει ὁ ἐκτιμητής. Ὁ νόμος φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἄδικος. Ἀλλὰ δὲν εἶναι. Στὴ Σύρα τὰ χτήματα ἔχουν χωρισθῇ σχεδὸν ἐξίσου σ' ὅλες τὶς οἰκογένειες. Αὐτὴ ἡ ἰσότητα τῆς ἰδιοκτησίας ἐξασφαλίζει τὴν ἰσότητα τῶν περιουσιῶν καὶ ἐμποδίζει συναλλαγὲς ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνατρέψουν τὴν τόσο πολύτιμη ἰσορροπία» [3].

---

1. Στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς τὸ πιάστρο ἰσοδυναμοῦσε μὲ 120 ἄσπρα. Στὴ φορολογία ὅμως ἡ ἀντιστοιχία ἦταν μονάχα 100.
2. Ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ spesa=δαπάνη.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 76 κ.ἑ.

Ὁ ἐπίτροπος μὲ τοὺς προεστοὺς φρόντιζαν νὰ λύσουν τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς ἰδιῶτες. Ἀλλὰ ὅταν ἡ διαφορὰ ἀφοροῦσε διαθήκη ἢ προικοσύμφωνα, οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἔπρεπε νὰ καταφύγουν στὸ μητροπολίτη. Κι' αὐτὸ γιὰ νὰ τακτοποιηθῆ ἡ διαφορὰ φιλικὰ καὶ χωρὶς ἔξοδο καὶ τὸ κυριώτερο γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ προσφυγὴ στὸν Τοῦρκο καδὴ ποὺ ἀξίωνε τὸ 10 % γιὰ κάθε ὑπόθεση. Σύμφωνα μὲ τὴν τουρκικὴ νομοθεσία τὰ ἔξοδα πληρώνονταν ἀπὸ τὸ διάδικο ποὺ κέρδιζε τὴ δίκη. Μόνο στὸ ἀνώτατο δικαστήριο, τό «πασά - καπισί», ἦταν ἀνέξοδες οἱ δίκες. Τὰ ἔξοδα ὡρίζονταν σὲ 10 % τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ ἀντικειμένου. Ὁ καδής, ὡστόσο, δὲν μποροῦσε νὰ ἐκδώση ἀπόφαση χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ ἐπιτρόπου καὶ τῶν προεστῶν, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπογράψουν ὅλες τὶς ἐτυμηγορίες. Καὶ ἐπειδὴ στὴ Σύρα γίνονταν λίγες δίκες, ὁ καδὴς ἦταν μόνιμα ἐγκαταστημένος στὴν Ἄνδρο, ὅπου εὕρισκε περισσότερες εὐκαιρίες πλουτισμοῦ, κι' ὅταν ταξίδευε στὴ Σύρα οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες τὸν ξεφορτώνονταν πληρώνοντάς του 30 πιάστρα[1].

Ἡ Σύρα δὲν ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ προσφέρη δῶρα στὸν καπουδὰν πασά, στὸ δραγουμάνο τοῦ στόλου του καὶ στοὺς παρακατιανοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους, ὅπως γινόταν στὰ ἄλλα νησιά, ποὺ ὑποβάλλονταν σὲ κάθε λογῆς αὐθαίρετες παροχές [2]. Ὁ καπουδὰν πασὰς εἶχε δικαίωμα νὰ στέλνη ταχυδρόμους, τὰ λεγόμενα μεντζίλια, μὲ εἰδικὲς ἀποστολὲς ποὺ ἐπιβάρυναν τὰ νησιὰ ἀπὸ ὅπου περνοῦσαν. Αὐτὰ τὰ μεντζίλια ἦταν συνήθως τυχοδιῶκτες ἢ ἐκβιαστὲς ποὺ, ἐξουσιοδοτημένοι ἀπὸ κατώτερους ἀξιωματικούς, ταξίδευαν μὲ διάφορες προφάσεις ἀπὸ νησὶ σὲ νησὶ γιὰ ἀργυρολογία. Τὰ νησιὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς τρέφουν κάμποσες μέρες.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 79-80. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Choiseul-Gouffier* ἔγραφε γιὰ τὴν ἀπληστία τῶν Τούρκων καδήδων: «Πραγματικὸ τρόμο προκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι δικαστὲς στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Καμμιὰ δίκη δὲν τέλειωνε ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες χωρὶς νὰ καταστραφοῦν καὶ οἱ δύο διάδικοι» (Voyage pittoresque, τ. Α', σ. 34).

2. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Σύρας στὴν Πόλη (οἱ καποὺ κεχαγιάδες) κοινοποιοῦσαν κάθε τόσο στὴν κοινότητα τουρκικὰ ἔγγραφα (ἰλτιζάμια) ποὺ βεβαίωναν πὼς οὔτε ὁ καπουδὰν πασάς, οὔτε οἱ σερασκέρηδες, οὔτε οἱ καπεταναῖοι τῶν πολεμικῶν καραβιῶν εἶχαν δικαίωμα νὰ ἐπιβαρύνουν τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Ἔγραφε σχετικὰ τὸ 1760 ὁ καποὺ κεχαγιὰς τῆς Σύρας Γεωργάκης Πρίντεζης στοὺς συμπατριῶτες του: «Ὅμως ὄντας ἔρχη κανένας κιαούσης ἢ τζοχαντάρης καὶ γυρέψη τίποτις μὴν δίνετε κανενοὺς ὅτι ὁ Πασιὰς χαμπάρι ἀπὸ φτοὺς ὅπου ἔρχουνται δὲν ἔχει, μόνε ἀφτοὶ ἔρχουνται γιὰ νὰ παίρνου κελεπίρια. Ὄντας εἶναι φιργάδα (ὅταν καταπλέει πολεμικὸ στὸ λιμάνι) λέτε ὅπως (ὅτι) φοβάστε (τίς) ξυλιὲς καὶ ἔχετε δίκιο, μὰ ἕνας δύο ἄνθρωποι ψιλὸ μὴ δίνετε καὶ θέλει φιρμάνι ἂς ἔχει, θέλει πουγιουρτί. Διώχνετις ὅτι ὅσα δόνετε πᾶνε τοῦ κάκου» (Ἀρχεῖο Καθολικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Χίου, *Α. Θ. Δρακάκη*, Ἡ Σῦρος ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου 1948, τ. Α', σ. 235). Καλὴ συμβουλὴ ἔδινε ὁ ἀσφαλισμένος στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιπρόσωπος ν' ἀψηφοῦν οἱ Συριανοὶ τὰ φιρμάνια καὶ τὰ πουγιουρδιὰ καὶ νὰ δέχωνται τίς «ξυλιές», δηλαδὴ τὸ φάλαγγα. Ποιὸς δύστυχος ραγιὰς ἀποτολμοῦσε νὰ μὴ δώση «ψιλό» στὸν Τοῦρκο ἀπεσταλμένο ποὺ ζητοῦσε «κελεπίρια»;

«Κι' ἀλίμονο στοὺς νοικοκυραίους ἂν σηκωνόταν φουρτούνα. Ἔπρεπε νὰ τοὺς τραπεζώνουν βδομάδες ὁλόκληρες, αὐτοὺς καὶ τὰ πληρώματα, νὰ πληρώνουν τὰ ναῦλα ὣς τὸ ἄλλο νησὶ καὶ νὰ τοὺς προσφέρουν κι' ἀπὸ πάνω ρεγάλο κάμποσα πιάστρα» [1].

Οἱ Συριανοί, γράφει ὁ Della Rocca, ἀκολουθώντας τὸν καθολικισμὸ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὴν προστασία τοῦ γαλλικοῦ θρόνου καὶ ἀπολαμβάνουν ἐλευθερίες καὶ προνόμια. «Ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν Συριανῶν στὸ βασιλιὰ τῆς Γαλλίας ἐκδηλώνεται μὲ πανηγυρικὸ τρόπο» [2]. Καὶ ἀναφέρει περιστατικὰ ποὺ οἱ Συριανοὶ πῆραν τὰ ὅπλα γιὰ νὰ προστατέψουν γαλλικὰ καράβια ἐνῶ κινδύνευαν ἀπὸ Σφακιῶτες πειρατές.

Ὁ Della Rocca ἀντιμετωπίζει μὲ σθένος τοὺς Εὐρωπαίους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του ποὺ κατηγοροῦσαν τοὺς Ἕλληνες ὅτι ἔχουν ὁλότελα ἐκφυλισθῆ κι' ὅτι εἶναι ἀνάξιοι τῶν προγόνων τους. Αἰσθάνεται Ἕλληνας καὶ ἐννοεῖ νὰ ὑπερασπισθῇ «τὸ ἔθνος του».

«Ἄλλοι τοὺς παρουσιάζουν σὰν ἀνθρώπους βυθισμένους στὴν ἀμάθεια καὶ τὴ βαρβαρότητα, ἀγροίκους καὶ τόσο ἐκφυλισμένους, ὥστε ἔχασαν ἀκόμα καὶ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἀποτελοῦν προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων προγόνων τους. Πιστεύω πὼς θὰ μπορέσω νὰ ἀπαντήσω στὶς τόσο αὐθαίρετες καὶ τόσο ἄδικες κρίσεις αὐτῶν τῶν συγγραφέων, ποὺ δὲν ἔζησαν ποτὲ κοντὰ στὸ λαὸ τὸν ὁποῖο μὲ τόση δυσμένεια μεταχειρίζονται καὶ βασίζουν τὰ ἐπιχειρήματά τους στὰ χρονικὰ κακοπληροφορημένων περιηγητῶν ἢ ποὺ παρερμηνεύουν τὰ γεγονότα, ἢ ἂν βρέθηκαν στὴν Ἑλλάδα, εἶδαν τὸν τόπο ἐπιπόλαια καὶ ἔγραψαν μὲ προκαταλήψεις» [3].

Ὁ Della Rocca παραδέχεται ὅτι κανένα ἔθνος δὲν ἔφθασε σὲ τέτοια ταπείνωση, σὲ τέτοιον ἐξευτελισμό, σὲ τέτοια ἀποκτήνωση, σὲ τέτοια ἀπελπισία. «Κάτω ἀπὸ τὴ βαρβαρικὴ καταπίεση τῶν Τούρκων, οἱ Ἕλληνες θὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 81 - 82. Ἦταν ἡ μεγάλη μάστιγα τῶν Κυκλαδιτῶν. Καθημερινὰ ἔφθαναν στὰ νησιὰ διάφοροι Τοῦρκοι μικροαξιωματοῦχοι, τσαούσηδες, τζοχαντάρηδες ἢ ζαμπίτηδες ἐφοδιασμένοι μὲ κάθε λογῆς διαταγὲς καὶ καταλήστευαν τοὺς νησιῶτες. Μιὰ ἐπιστολὴ τῶν Συριανῶν τὸ 1766 πρὸς τὸν ἀντιπρόσωπό τους στὴν Κωνσταντινούπολη ἀποκαλύπτει πόσο πολυδάπανη ἦταν ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀστυνομικῶν αὐτῶν. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στούς «Σιὸρ Γιωργάκην, Νικόλα, Μάρκο καὶ ἐπίλοιπα ἀδέλφια» : «Καὶ ἀκόμα σᾶς παρακαλοῦμε νὰ πῆτε τοῦ Ἀγᾶ μας, πὼς ἐμεῖς δὲν δυνόμαστε νὰ ἔλθετε (ἔρχεται) τζοαντάρης μεγάλος καὶ νὰ κάνωμε τόσα ἔξοδα, μάλιστα ὁποὺ καλὰ τὸ ἐξεύρει πὼς πάντα τὸν παρακαλοῦμε νὰ μᾶς στέλνη τζοαντάρη μικρό, διότι τὴν ὀλιγώτερη ἔξοδο (δαπάνη) ὁποὺ νὰ κάμη ἐμᾶς μᾶς φαίνεται πὼς εἶναι μεγάλη, διότι εἴμεστα ὀλίγοι καὶ πτωχοί, καὶ φτάνει μας ὁποὺ δίνομε ἕνα πουγγὶ ὡς καθὼς εἶναι μιλημένο μὲ τὸν τζοαντάρη ὅπου ἔρχεται στὴν Ἄντρο» (*Α. Θ. Δρακάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 235).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 91 - 92.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 116 - 117.

ἔνοιωθαν εὐτυχισμένοι ἂν δὲν ἔβλεπαν τοὺς Εὐρωπαίους νὰ συμμαχοῦν μὲ τοὺς δυνάστες τους καθιστώντας ἀβάσταχτο τὸ ζυγό τους. Ἐρωτῶ: ποιὸς λαὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀντέξῃ σὲ τόσες δοκιμασίες χωρὶς νὰ καταπέσῃ σὲ κατάσταση νάρκης καὶ βαρβαρότητας χειρότερης ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία βρίσκονται σήμερα οἱ Ἕλληνες, κι᾿ ἀπὸ κείνη ποὺ παρουσιάζουν μερικοὶ συγγραφεῖς;»[1].

Ὁ Della Rocca ἀπαντᾶ κυρίως στὸ ἀνθελληνικὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ Pauw ποὺ μόλις εἶχε κυκλοφορήσει στὴν Εὐρώπη μὲ τὸν τίτλο «Φιλοσοφικὲς ἔρευνες περὶ τῶν Ἑλλήνων»[2]. Ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Ἐκφυλισμὸς τῶν νέων Ἑλλήνων» προκάλεσε τὴν ὀργή του.

«Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκφράσῃ κανεὶς τὴν κατάπτωση τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Καὶ γι᾿ αὐτὴ τὴν κατάπτωση εὐθύνονται ἀποκλειστικὰ οἱ ἴδιοι, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ποὺ ἐπέτρεψαν τὴ διατήρηση τῶν μοναστηριῶν δὲν θὰ σκέπτονταν ποτὲ νὰ ἀπαγορεύσουν τὰ σχολεῖα, ἂν οἱ Ἕλληνες ἐπιθυμοῦσαν σχολεῖα. Ἡ πηγὴ ὅλων τῶν δεινῶν τους εἶναι ὁ φανατισμός. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἔσφιξαν μὲ τὰ χέρια τους τὸν κόμπο τοῦ πανιοῦ ποὺ τοὺς τυφλώνει».

Ἀπαντώντας ὁ Della Rocca ὑπενθυμίζει στὸν Pauw ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀκολούθησαν τὴν ἴδια πολιτικὴ μὲ τοὺς ἄλλους κατακτητικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης. «Οἱ Φράγκοι ὑποδούλωσαν τοὺς Γαλάτες. Ἀλλὰ οἱ δυὸ αὐτοὶ λαοὶ ἑνώθηκαν σὲ λίγο μὲ θρησκευτικοὺς καὶ συμμαχικοὺς δεσμούς, δημιούργησαν ἕνα νέο ἔθνος κι᾿ ὅλες οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα σὲ κατακτητὲς καὶ κατακτημένους ἐξαφανίσθηκαν. Οἱ Τοῦρκοι ἀντίθετα, ἀφοῦ ὑποδούλωσαν τοὺς Ἕλληνες, ἄφησαν ἐλεύθερη τὴ θρησκευτικὴ λατρεία. Ἀλλὰ δὲν συμμάχησαν ποτὲ μαζί τους. Ἀπέφυγαν κάθε ἐπικοινωνία, ὕψωσαν διαχωριστικὸ τεῖχος ἀνάμεσα στοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἀκόμα στενάζουν μέσα στὴ δουλεία καὶ τὴν ταπείνωση. Ποιὸς λαός, ἐξουθενωμένος κάτω ἀπὸ ἕνα βάρβαρο ζυγὸ ποὺ βαραίνει πάνω του κάπου 400 χρόνια, θὰ εἶχε ἀποφύγει τὴν ἐξαχρείωση; Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴ θαυμάσῃ κανεὶς τὸ δυναμισμὸ ποὺ ὥπλισε τοὺς Ἕλληνες μὲ τόση ἀντοχὴ στοὺς αἰῶνες τῆς τυραννίας»;[3].

Αὐτὸς ὁ λαός, ἔγραφε ὁ Pauw γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἔχει καταντήσει τὸ πιὸ ἐλεεινὸ «ἄχθος ἀρούρης». «Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ποδοπατοῦν τοὺς τάφους τῶν προγόνων τους ποὺ οὔτε κἂν γνωρίζουν».

Ἀπαντᾶ ὁ Della Rocca:

«Στὴ Σμύρνη, στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ Μωριά, στὴν Κρήτη, στὸ Βόλο, σ᾿ ὅλες τὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς, ἀμέτρητα καράβια ἀπὸ ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Εὐρώπης φορτώνουν ἀγαθὰ κάθε λογῆς. Στάρια, λάδια, κρασιά, μετάξια, μπα-

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 119-120.
2. *Corneille de Pauw*, Recherches philosophiques sur les Grecs, Berlin 1780.
3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 135 κ.ἑ.

μπάκι, μέλι, κερὶ καὶ ἄλλα εἴδη πρώτης ἀνάγκης μεταφέρονται ὥς τὴ Βαλτική. Εἶναι προϊόντα τοῦ μόχθου καὶ τῆς φιλοπονίας τῶν Ἑλλήνων. Ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἀπολαμβάνουν αὐτὰ τὰ ἀγαθά, ἀλλὰ γιὰ τὸν κ. Pauw οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν τό «βάρος τῆς γῆς» [1].

Ὁ Γερμανὸς συγγραφέας χαρακτηρίζει στὸ ἔργο του τοὺς Μανιάτες «ἀηδιαστικοὺς ληστές, δειλούς, χωρὶς καμμιὰ πολεμικὴ ἀξία».

Ἀπαντᾶ ὁ Della Rocca:

«Οἱ Μανιάτες ποὺ ἀντιστάθηκαν ὥς τώρα σ' ὅλες τὶς προσπάθειες τῶν Τούρκων νὰ τοὺς ὑποδουλώσουν δὲν εἶναι οὔτε ληστὲς οὔτε ρέμπελοι. Ὑπερασπίζουν τὴν ἐλευθερία τους. Τόλμησε κανεὶς νὰ δώση αὐτὸ τὸν ἐπαίσχυντο χαρακτηρισμὸ στοὺς ὀρεσίβιους τῆς Χιλῆς, ποὺ ὑπερασπίζονται τὴν πατρίδα τους ἐναντίον τῶν Εὐρωπαίων;» [2].

Ὁ Pauw ἀποκαλοῦσε κακούργους τοὺς Μανιάτες ἐπειδὴ λυμαίνονταν τὶς θάλασσες ἀσκώντας πειρατεία. «Ἀλλὰ ἂν οἱ Μανιάτες», ἀπαντᾶ ὁ Della Rocca, «δὲν διστάζουν νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῶν καραβιῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, δέχονται καὶ οἱ ἴδιοι ἐπιθέσεις. Κι' ὅμως αὐτὸς ὁ πόλεμος θὰ τέλειωνε ἀμέσως ἂν μιὰ μεγάλη δύναμη ἀνάγκαζε τὴν Πύλη νὰ ἀναγνωρίση σὰν ἀνεξάρτητη Δημοκρατία τὴ Μάνη, ὅπως ἔγινε μὲ τὴ Ραγούζα. Τότε οἱ Μανιάτες θὰ περιωρίζονταν αὐτόματα στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία κι' ἀντὶ νὰ ἐνοχλοῦν τοὺς γείτονές τους θὰ γίνονταν χρήσιμοι».

Οἱ Μανιάτες, παρατηρεῖ ὁ Della Rocca, καὶ ὅλοι γενικὰ οἱ Ἕλληνές ἔχουν ἐπάγγελμά τους τὰ ὅπλα. Θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξελιχθοῦν στοὺς καλύτερους στρατιῶτες τοῦ κόσμου μὲ τὴν κατάλληλη ἐκπαίδευση. Καὶ ὑπενθυμίζει ὅτι οἱ Ρῶσοι, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ 1770 στὸ Αἰγαῖο, ἔμειναν κατάπληκτοι μὲ τὴν εὐκολία τῆς στρατιωτικῆς προσαρμογῆς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔσπευσαν νὰ καταταγοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τους [3].

Εἰδικὰ γιὰ τοὺς Συριανούς, ὁ Della Rocca γράφει ὅτι εἶναι καλλιεργημένοι καὶ προικισμένοι μὲ ὅλες τὶς ἱκανότητες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν πρόοδό τους καὶ στὶς ἐπιστῆμες.

«Τώρα τελευταῖα ἔφερε κάποιος στὴ Σύρα ἕνα ξύλινο ρολόϊ ἀπ' αὐτὰ ποὺ κατασκευάζονται στὴ Γερμανία. Πολλοὶ νεαροὶ Συριανοὶ τὸ ξεσήκωσαν, καὶ μάλιστα μὲ τόση ἐπιτυχία, ποὺ πουλᾶνε ρολόγια τέσσερα ὥς πέντε τάληρα τὸ κομμάτι. Ἕνας νεαρὸς παπὰς ζωγραφίζει εἰκόνες. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του στολίζουν τώρα τὶς ἐκκλησίες τῆς Σύρας καὶ ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου» [4].

---

1. Ἐνθ' ἀν. σ. 142 - 143.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 147 - 148.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 148 - 149.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 122 - 123.

Ἔχουν ἐπίσης πνευματικὴ εὐστροφία, κρίση καὶ ἐπιδεξιότητα στὸ διάλογο καὶ τὴν ἀνάπτυξη θεμελιωμένης ἐπιχειρηματολογίας. Καὶ ἀφηγεῖται ἕνα περιστατικό:

«Δυὸ χωριάτες συζητοῦσαν ζωηρὰ πότε θὰ βγῆ τὸ νέο φεγγάρι. Λογάριαζαν τὶς μέρες (δὲν ὑπῆρχαν καζαμίες στὸ νησί) καὶ καθένας ὑποστήριζε τὴν ἄποψή του μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα. Ξαφνικά, ἐκεῖνος ποὺ ἰσχυριζόταν πὼς ἦταν ἡ μέρα τοῦ νέου φεγγαριοῦ, σηκώνει τὰ μάτια πρὸς τὴν ἀνατολὴ καὶ ξεφωνίζει θριαμβευτικά:

— Νάτο! Βγῆκε! Δὲν σοῦ τὄλεγα;

Ὁ ἄλλος κυττάζει τὸ φεγγάρι καὶ λέει:

— Ναί, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ μέρα του! Δὲ μπορεῖ!..

Καὶ συνεχίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ νὰ ἀποδείξη στὸ συνομιλητή του ὅτι τὸ φεγγάρι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀνατείλη ἐκεῖνο τὸ βράδυ. Ἡ φιλονικία ἄναψε κι' ὁ χωριάτης ὑποστήριζε μὲ πάθος τὴν ἄποψή του πιστεύοντας πὼς οἱ ὑπολογισμοί του ἦταν σίγουροι καὶ προσπαθώντας νὰ ἀποδείξη πὼς τὸ λάθος βρισκόταν στὸ φυσικὸ φαινόμενο.

«Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει πὼς οἱ Ἕλληνες δὲν ἄλλαξαν διόλου σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κλίση τους γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη. Κι' ὅσα ὑποστηρίζουν μερικοὶ συγγραφεῖς γιὰ τὴν ἀποβαρβάρωσή τους δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια. Σημαίνει πὼς «ἂν ἐπιτρεπόταν στοὺς Ἕλληνες νὰ καλλιεργήσουν τὰ γράμματα, τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ αἷμα τους, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναπτύξουν τὴν ἅμιλλα ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν πρόοδο. Καὶ τότε θὰ ἔβλεπε κανεὶς ἕνα πλῆθος δημιουργικὰ πνεύματα, διόλου κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ γέννησε ἄλλοτε σὲ τόση ἀφθονία ἡ Ἑλλάδα. Θὰ ἔβλεπε τὰ παιδιὰ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, ποὺ μόνοι, χωρὶς ὁδηγό, μὲ τὶς παρορμήσεις μονάχα τῆς ἰδιοφυΐας τους ἀποτολμοῦν τόσα πολλά, νὰ τινάζωνται μὲ ἕνα γοργὸ πέταγμα πάνω ἀπὸ τὴ σκοτεινιὰ τῆς ἀμάθειας, θὰ ἔβλεπε, λέω, στὸ φωτισμένο αἰώνα μας, ποὺ παρέχει τόσα μέσα καὶ τόσες εὐκολίες γιὰ τὴν απόκτηση γνώσεων, τὰ παιδιά τους νὰ κερδίζουν μὲ τὰ δικά τους ὑπέροχα δημιουργήματα τὸ θαυμασμὸ τῶν ἄλλων λαῶν» [1].

Ὁ Della Rocca καταγράφει μιὰ σειρὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία.

Πῶς διατηροῦσαν τὰ δημητριακὰ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου; Ἄνοιγαν ἕνα λάκκο στὰ χωράφια, ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητα τοῦ σταριοῦ ποὺ ἤθελαν νὰ ἀποθηκεύσουν. Συνήθως ὁ λάκκος εἶχε διάμετρο πέντε πόδια καὶ βάθος δύο ὣς τρία. Ἔντυναν τὸ ἐσωτερικὸ μὲ ἄχερο καὶ ἔρριχναν τὸ στάρι ἔτσι ποὺ νὰ γίνη σωρὸς καὶ νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους δύο ὣς τρία πόδια. Ὕστερα σκέπαζαν τὸ σωρὸ μὲ ἄχερο πάχους μισοῦ ποδιοῦ καὶ πρόσθε-

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 124 - 126.

ταν ένα στρώμα χώμα τρία τέσσερα δάχτυλα πάχος. Στή Σύρα δέν ἀκολουθοῦσαν αὐτή τήν πρακτική ἐπειδή οἱ χωρικοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀνοίγουν τό λάκκο κατά τό Νοέμβριο καί νά βγάζουν τό στάρι γιά νά μή καταστραφῇ ἀπό τήν ὑγρασία. Προτιμοῦσαν νά τό ἀσφαλίζουν στίς λεγόμενες «θεμωνιές», ὅπου ἀποθήκευαν καί τό ἄχερο τῶν ζωντανῶν τους. Αὐτές οἱ σιταποθῆκες εἶχαν 20 πόδια μάκρος καί ὀχτώ ὥς δέκα πλάτος καί ὕψος. Ἔστρωναν ἄχερο ὥσπου νά φθάσῃ τό μισό ὕψος τῆς σιταποθήκης καί τό πατίκωναν καλά. Ὕστερα ἔρριχναν ἕνα σωρό στάρι, πιό πέρα ἄλλον, ἀνάλογα μέ τό μῆκος τῆς «θεμωνιᾶς» [1]. Ὅλοι οἱ σωροί σκεπάζονταν μέ ἄχερο ὥσπου νά γεμίσῃ ὁλόκληρη ἡ σιταποθήκη. Ὅταν ἤθελαν νά βγάλουν στάρι ἄρχιζαν ἀπό τό σωρό πού βρισκόταν κοντά στήν πόρτα. Ἀφαιροῦσαν μέ μεγάλη προσοχή τό ἄχερο. Κι' ὅσο πλησίαζαν τό σωρό, τόσο περισσότερο πρόσεχαν. Γιά νά ἀφαιρέσουν τά τελευταῖα ἄχερα ἀπό τό στάρι χρησιμοποιοῦσαν σκουπάκια ἀπό σπαθόχορτο. Κι' ἄν ἀπόμεναν ἀκόμα ἄχερα τἄδιωχναν κάνοντας ἀέρα μέ τή στρογγυλή νησιώτικη καπελαδούρα τους. Ἔπειτα κουβαλοῦσαν τό ἐλευθερωμένο στάρι στήν πόλη, ὅπου τό ἀποθήκευαν σέ πήλινα πιθάρια, σκέπαζαν τόν καρπό μέ ἀγριοσυκόφυλλα, πρόσθεταν μιά στρώση στάχτη καί τοποθετοῦσαν στό στόμα τῶν πιθαριῶν πλάκες ἀπό αὐτές πού χρησιμοποιοῦσαν στίς σκεπές τῶν σπιτιῶν [2].

Τό κρασί ἀποθηκευόταν σέ πήλινα πιθάρια ἀλειμμένα στό ἐσωτερικό μέ κερί. Ἡ ἐπάλειψη γινόταν ἀμέσως μετά τήν ἐξαγωγή τῶν πιθαριῶν ἀπό τό φοῦρνο ἤ ὕστερα ἀπό θέρμανση ὥστε νά ἀπορροφηθῇ ἡ κεραλοιφή. «Αὐτό τό στρῶμα τοῦ κεριοῦ διατηρεῖται ὅσο καί τό πιθάρι καί ἐμποδίζει τό ξύνισμα ἤ τήν ἐξάτμιση τοῦ κρασιοῦ» [3].

Οἱ Συριανοί εἶχαν μιά ἀλάνθαστη μέθοδο νά ξεχωρίζουν ἀπό ποιά αὐγά τῆς κλώσσας βγαίνουν κοκόρια καί ἀπό ποιά πουλακίδες. Πρῶτα πρῶτα ξεδιάλεγαν τά στεῖρα, τά ἀβάτευτα : εἶναι ἐκεῖνα, πού κυττώντας τα στό φῶς διακρίνουμε στό ἐσωτερικό μικρά σφαιρίδια, σάν ἄστρα. Ἀφοῦ ξεκαθάριζαν τά γόνιμα κανόνιζαν νά βγοῦν μονάχα δυό ἤ τρία κοκόρια. Ὅσα αὐγά ἔχουν τό στεφάνι τῆς στρογγυλῆς ἄκρης ὁριζόντιο θά γεννήσουν κοκόρια, ὅσα ἔχουν τό στεφάνι πλαγιαστό θά δώσουν ὄρνιθες. Ἔτσι οἱ νοικοκυρές καθώριζαν ἀπό πρίν τό φῦλο τῶν ἐνοίκων τοῦ κοτετσιοῦ (στή Γαλλία, σημειώνει ὁ Della Roc-

---

1. Θεμωνιά, σπιτόπουλο ἀπό ξερολιθιά. Πλάϊ βρισκόταν ἡ «ἀποκλείστρα» γιά τό μάντρισμα τῶν ζώων καί ἡ «καλύβα» γιά τή φύλαξή τους. Εἶχε μιά πόρτα πού ἄνοιγε μέ τόν «ἀπάνω καί κάτω στριφόγυρο» κι' ἕνα παραθύρι, τό «φεγγίτη». Στή σκεπή ὑπῆρχαν δυό τρύπες, οἱ «τοῦρλες» ἤ «ἀμπαριές», ἀπό ὅπου εἰσάγονταν τά ἄχερα γιά τήν προστασία τοῦ σταριοῦ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 198 - 200.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 214 - 215.

ca, όπου δὲν ἦταν γνωστὴ αὐτὴ ἡ μέθοδος, ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ αὐγὰ τῆς κλώσσας μισὰ πετεινάρια καὶ μισὲς πουλακίδες). Ἄρχιζε ἡ ἐπώαση καὶ σὲ ἕξη μέρες ξανακυττοῦσαν οἱ νοικοκυρὲς τὰ αὐγὰ στὸν ἥλιο. Ὅσα δὲν εἶχαν στὸ ἐσωτερικὸ αἱμάτινες κλωστὲς ἦταν ἀκατάλληλα καὶ ἀποσύρονταν. Ἔτσι ἤξεραν ἀπὸ πρὶν πόσα κλωσσόπουλα θὰ βγοῦν καὶ τὸ κυριώτερο τὰ ἀκατάλληλα αὐγὰ δὲν χάνονταν. Τρώγονταν ἀκόμα. Καὶ στὴ χειρότερη περίπτωση τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τροφὴ τῶν νεοσσῶν[1].

Ὁ Della Rocca περιγράφει καὶ μιὰ εἰδικὴ μέθοδο γιὰ τὸ κυνήγι τῆς πέρδικας. Ὁ κυνηγὸς παίρνει ἕνα κομμάτι πολύχρωμο πανὶ καὶ ἑτοιμάζει ἕνα εἶδος σημαίας, τρία πόδια φάρδος καὶ ἕξη ὕψος. Στὴ μέση ἀνοίγει μιὰ τρύπα γιὰ νὰ περάση τὸ τουφέκι του. Ἐφοδιασμένος μ' αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα ξεκινάει πρωὶ πρωὶ καὶ μόλις ἀκούση νὰ λαλοῦν οἱ πέρδικες, ὁπλίζει τὸ τουφέκι του, ὑψώνει τὴν παντιέρα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, τοποθετεῖ τὴν κάννη στὸ ἄνοιγμα καὶ προχωρεῖ σιγὰ σιγὰ πρὸς τὸ θήραμα. Οἱ πέρδικες σαστίζουν ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς σημαίας, μαζεύονται πάνω σὲ μιὰ πέτρα ἢ κοντὰ σὲ μιὰ μάντρα κι' ἀρχίζουν νὰ κακαρίζουν λὲς καὶ ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὸ παράξενο θέαμα. Στὸ μεταξὺ ὁ κυνηγὸς ζυγώνει, σταματάει, πυροβολεῖ καὶ συνήθως σκοτώνει δέκα καὶ περισσότερα πουλιά. Αὐτὸς ὁ τρόπος κυνηγιοῦ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὸς ὅταν οἱ πέρδικες συνοδεύονται ἀπὸ τὰ περδικόπουλά τους, καθὼς καὶ τὸ χειμώνα ποὺ μετακινοῦνται κοπαδιαστά.

Στὴ Σύρα εἶχαν ἕνα εἰδικὸ ἀλάθευτο τρόπο νὰ διαπιστώνουν τὰ ἐξαρθρώματα στὰ μέλη τῶν βρεφῶν. Ὅταν ἕνα μωρὸ κλαίει ἐπίμονα καὶ δημιουργεῖ τὴν ὑποψία ὅτι ἔχει ὑποστῆ στραμπούληγμα ἤ, ὅπως λένε, «εἶναι λυγισμένο», τὸ ξαπλώνουν στὸ κρεβάτι μπρούμυτα. Ὕστερα πιάνουν τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξὶ πόδι καὶ τὰ προσεγγίζουν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο. Ἂν ἐγγίζουν εὔκολα καὶ χωρὶς τὸ παιδάκι νὰ βγάζη κραυγὲς πόνου ὅλα πᾶνε καλά. Ἂν ὅμως αἰσθάνεται ἔντονους πόνους, εἶναι βέβαιο πὼς ὑποφέρει ἀπὸ ἐξάρθρωμα. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐξακριβωθῆ τὸ σημεῖο τοῦ τραυματισμοῦ. Παίρνουν τότε ἕνα κρόκο αὐγοῦ καὶ τὸν τοποθετοῦν ἁπαλὰ στὴ ράχη τοῦ μωροῦ καὶ ὕστερα ἀνασηκώνουν τὸ κορμάκι του πότε ἀπ' ἐδῶ καὶ πότε ἀπ' ἐκεῖ, ὥστε νὰ κυλήση ὁ κρόκος σ' ὅλο του τὸ σῶμα, ἀπὸ τὴ μέση ὡς τοὺς ὤμους. Τὸ σημεῖο ὅπου ἡ μεμβράνη ποὺ περιβάλλει τὸν κρόκο θὰ ὑποστῆ ρωγμή, ἐκεῖ βρίσκεται τό «λειωμένο κόκκαλο». Ἀρχίζει τότε ἡ θεραπεία ποὺ εἶναι πάντοτε ἀποτελεσματική. Γι' αὐτὸ δὲν βλέπει κανεὶς στὸ Αἰγαῖο καμπούρηδες, κουτσούς, κουλοὺς καὶ γενικὰ ἀνάπηρους. Στὴ Σύρα ὑπῆρχε μονάχα ἕνα κοριτσάκι ἀνάπηρο κι' αὐτὸ ἀπὸ λάθος τῆς παραμάνας. «Τῆς ἔπεσε τὸ μωρὸ ἀπὸ τὰ χέρια καὶ δὲν εἶπε τίποτα στὴ μάνα του. Κι' ἔτσι ἔμεινε κουτσὸ σ' ὅλη του τὴ ζωή» [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 216 - 217.
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 217 - 218.

Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Della Rocca, ἔβαφαν τὰ μπαμπακερὰ βράζοντας φλοῦδες ροδιοῦ [1]. Εἶχαν καὶ ἕνα εἰδικὸ τρόπο γιὰ νὰ θεραπεύουν τὸ ἀνεμοπύρωμα [2]. Τοποθετοῦσαν μερικὰ χρυσὰ νομίσματα πάνω στὸ ἄρρωστο σημεῖο τοῦ σώματος. Ὕστερα ἀπὸ τρεῖς τέσσερες ὧρες ἔπαιρναν τὰ νομίσματα, τὰ σφούγγιζαν καὶ τὰ ξανατοποθετοῦσαν. Σὲ 24 ὧρες τὸ χρυσάφι ἀπομυζοῦσε τὰ ὑγρὰ καὶ τὸ ἀνεμοπύρωμα ἐξαφανιζόταν. Καμμιὰ ἀλοιφὴ δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ προηγουμένως, γιατὶ κλείνει τοὺς πύρους καὶ ἐμποδίζει τὴν ἀπομυζητικότητα τοῦ μετάλλου [3].

Ὁ Della Rocca καταγράφει ἐπίσης καὶ μιὰ μέθοδο θεραπείας τοῦ ἴκτερου, ποὺ συνηθιζόταν σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο. Ἔπαιρναν ἕνα χρυσὸ νόμισμα καὶ τὸ τοποθετοῦσαν σὲ ἕνα ποτήρι νερὸ ἢ ἄσπρο κρασί, τὸ ἄφηναν τὴ νύχτα στὸ ὕπαιθρο καὶ τὸ ἔβγαζαν τὸ πρωὶ πρὶν βγῇ ὁ ἥλιος. Ὁ ἄρρωστος ἔπινε νηστικὸς τὸ νερὸ τρία τέσσερα πρωινὰ καὶ ἡ χρυσὴ ἐξαφανιζόταν. Σὲ καμμιὰ περίπτωση δὲν κρατοῦσε πάνω ἀπὸ τέσσερες μέρες ἡ ἀρρώστια.

Τὴν ἴδια τακτικὴ ἐφάρμοζαν μὲ ἐπιτυχία καὶ στὴν Πόλη. Ἀλλὰ καὶ στὴν Τρανσυλβανία θεράπευαν τὸν ἴκτερο μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἐκεῖ τὸ κύπελλο ἀλειφόταν ἐσωτερικὰ μὲ κίτρινο κερί [4].

1. Μὲ τὶς φλοῦδες τοῦ ροδιοῦ ἔβαφαν κόκκινα καὶ κίτρινα. Ἰδοὺ μιὰ μικρασιατικὴ συνταγὴ γιὰ κίτρινη βαφή: «Βγάζουμε τὶς ἐσωτερικὲς μεμβράνες τῶν ροδιῶν καὶ βράζουμε τὶς φλοῦδες μὲ ξερὰ φύλλα μυγδαλιᾶς». Μιὰ ἄλλη συνταγὴ ἀπὸ τὴν Ἠλεία. «Βάζουν τὶς φλοῦδες τῶν ροδιῶν δυὸ τρεῖς μέρες στὸ νερὸ καὶ μουσκεύουν καὶ ὕστερα τὶς βράζουν στὸ ἴδιο νερὸ καμμιὰ ὥρα· ἔπειτα σουρώνουν τὸ νερὸ καὶ βάζουν τὰ μαλλιὰ βρεγμένα μὲ χλιαρὸ νερὸ καὶ βράζουν ὡς μισὴ ὥρα καὶ τ' ἀφήνουν νὰ ξενυχτήσουν μέσα στὴ βαφὴ καὶ τὴν ἄλλη μέρα τ' ἁπλώνουν» (*Α. Ἀποστολάκη*, Βαφική, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 115-116).

2. Τὸ ἐρυσίπελας.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 227.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 268-269.

ΜΙΑ ΓΟΝΙΜΗ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ (1792)

ΤΟ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ τοῦ 1792 ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ὠργάνωσε ἐμπορικὴ ἀποστολὴ στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ ἱστορία, τὴ γεωγραφία, τὸ ἐμπόριο, τὴ γεωργία, τὴν ἰατρική, ἀκόμα καὶ τὶς πολιτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία. Ἡ ἔρευνα θὰ ἀνατεθῆ στὸν «πολίτη Bruguière» καὶ στὸν Guillaume Antoine Olivier (1756 - 1814), μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰνστιτούτου. Οἱ δυὸ ἀπεσταλμένοι μπαρκάρησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1793 στὴ Μασσαλία καὶ σὲ 21 μέρες ἔφθασαν στὴν Πόλη. Καρπὸς αὐτοῦ τοῦ ἐξερευνητικοῦ ταξιδιοῦ ἦταν τὸ δίτομο χρονικὸ τοῦ Olivier ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1799 στὸ Παρίσι [1].

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν Πόλη : οἱ κυρίαρχοι καὶ οἱ δοῦλοι. «Σιγὴ βασιλεύει παντοῦ. Οἱ Ὀθωμανοὶ βάδιζαν σοβαροὶ καὶ ἀλαζονικοί. Οἱ Ἑβραῖοι, οἱ Ἀρμένιοι, ἀκόμα καὶ οἱ Ἕλληνες, φοβισμένοι καὶ ταπεινοί. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι τόσο κραυγαλέα, ποὺ εὔκολα μαντεύει κανείς, κι' ὅταν ἀκόμα δὲν γνωρίζει τὶς διαφορὲς ἀπὸ τὸ κεφαλοδέσι καὶ τὰ παπούτσια, ποιὸς εἶναι Τοῦρκος καὶ ποιὸς ὁ ραγιάς» [2].

Ἦταν τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Οἱ ἀπεσταλμένοι ἀντιμετώπισαν ἐχθρότητα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Γάλλους καὶ κυρίως ἀπὸ τοὺς μισσιονάριους, ποὺ ἦταν ἀφοσιωμένοι στὸ παλιὸ καθεστώς. Ἐκεῖνες τὶς μέρες ἔφθασε στὴν Πόλη ἡ νέα ρωσικὴ πρεσβεία. «Πολυάριθμη καὶ ἐπιβλητική». Οἱ Ἕλληνες τὴν ὑποδέχτηκαν μὲ παραλήρημα χαρᾶς καὶ ὁ πανηγυρισμὸς κράτησε πολλὲς μέρες. Ἡ θέση τῶν Γάλλων ἦταν δύσκολη. Ρῶσοι ἀξιωματικοὶ ἀποσποῦσαν βίαια καὶ προσβλητικὰ ἀπὸ τὸ στῆθος τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων τὴν τρίχρωμη κονκάρδα [3].

---

1. Voyage dans l'empire othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, par *G. H. Olivier*, membre de l'Institut National, de la Société d'Agriculture du Département de la Seine, etc, etc, Ἀ Paris an IX = 1801. Τὸ 1801 ὁ Olivier ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 15 - 16.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 16 - 21. Οἱ Ρῶσοι φρόντιζαν σὲ κάθε εὐκαιρία νὰ ἐπιχειροῦν δυναμικὲς δημόσιες ἐμφανίσεις γιὰ λόγους πολιτικοῦ ἐντυπωσιασμοῦ. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ἡ πολυάνθρωπη ἀκολουθία τῆς πρεσβείας τοῦ 1792. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ κατὰ τὴ συνομολόγηση τῆς συνθήκης τοῦ 1774, ὕστερα ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τοῦ πρώτου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. «Ὁ Ρῶσος πρίγκιπας Ρέπνιν», γράφει στὸ χρονικό του ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Dallaway, «ἐπὶ κεφαλῆς 600 στρατιωτῶν μὲ γυμνὸ ξίφος, πραγματοποίησε παρέλαση στοὺς δρόμους τῆς Πόλης, κατὰ τὴν ἄφιξή του γιὰ τὴ συνομολόγηση τῆς συνθήκης εἰρήνης. Αὐτὴ ἡ ἐπίδειξη εἶχε ἐκπληκτικὰ ἀποτελέσματα : περιώρισε τὴ θρασύτητα καὶ τὴν ἀγριότητα ποὺ χαρακτήριζε τοὺς Τούρκους» (*James Dallaway*, Constantinople ancient and modern ... London 1797, σ. 73).

'Επιχειρώντας ὁ Olivier μιὰ ἀνάλυση τῶν εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, ποὺ συγκροτοῦσαν τὸ πληθυσμιακὸ μωσαϊκὸ τῆς αὐτοκρατορίας, γράφει γιὰ τοὺς Ἕλληνες:

«Εἶναι εὔθυμοι, πνευματώδεις καὶ ἐπιδέξιοι. 'Ασκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα, ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία. Ἔχουν πάθος γιὰ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορό. Εἶναι ἐργατικοὶ καὶ ἀποδοτικοὶ στὶς γεωργικὲς ἐνασχολήσεις. Οἱ πλούσιοι Ἕλληνες φαίνονται πεπαιδευμένοι, εὐλύγιστοι, μηχανορράφοι. Μαθαίνουν ξένες γλῶσσες, γίνονται γιατροί, δραγουμάνοι ἢ σύμβουλοι τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων. Γενικὰ εἶναι δεισιδαίμονες, δισταχτικοὶ καὶ κρατοῦν σχολαστικὰ τὶς νηστεῖες. Ὁ κλῆρος εἶναι πολυάριθμος καὶ δείχνει αὐστηρότητα στὰ ἤθη. Οἱ ἀνώτεροι κληρικοὶ εἶναι μορφωμένοι καὶ ἀρκετὰ πλούσιοι. 'Αντίθετα οἱ παπάδες εἶναι πάμπτωχοι καὶ ἀμαθέστατοι» [1].

Μὲ βάση τὴν καθημερινὴ κατανάλωση ἀλευριοῦ (μιάμιση λίτρα ἀλεύρι γιὰ κάθε ἄτομο) ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης σὲ 500.000 ψυχὲς [2].

Ἡ γούνα ἀποτελοῦσε στὴν Πόλη τὸ πολύτιμο ζεστὸ ἔνδυμα, ἀλλὰ καὶ σύμβολο εὐμάρειας. Σήμαινε δύναμη καὶ ἐπιρροή.

«Οἱ πλούσιοι φοροῦν τὸ χειμώνα δυὸ καὶ τρεῖς γοῦνες, μιὰ πάνω στὴν ἄλλη. Κάθε ἐποχὴ ἔχει καὶ τὰ δικά της γουναρικά. Τὸ καλοκαίρι συνήθιζαν γουναρικὰ 'Αγκύρας φοδραρισμένα μὲ πτί-γκρί. Οἱ ἐπαρχιῶτες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποχτήσουν γουναρικὰ πολυτελείας, βολεύονται μὲ ὅ,τι πέφτει στὰ χέρια τους: ἀπὸ λαγό, ἀπὸ τσακάλι, ἀπὸ ἀρνί. 'Εξασφαλίζονται ἀπὸ τὸ κρύο καὶ μοιάζουν μὲ πρωτευουσιάνους.

»Οἱ γυναῖκες ἐπίσης φοροῦν γουναρικὰ ὅλο τὸ χρόνο. Μαύρη ἀλεπού, σαμούρι ἢ ζιμπελίνα τὸ χειμώνα, πτί-γκρὶ τὸ χειμώνα καὶ τὴν ἄνοιξη, ἑρμίνα τὸ καλοκαίρι. Οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔχουν στὶς ντουλάπες τους δέκα καὶ δώδεκα φουστάνια μὲ γουναρικά. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀξίζουν 15 - 20 χιλιάδες φράγκα» [3].

Ἕνα ἀπὸ τὰ περίεργα τῆς Πόλης ἦταν τὰ ἀμέτρητα ἀδέσποτα σκυλιά, ποὺ γύριζαν πειναλέα στοὺς δρόμους. Κι' ὅμως ἦταν ἄγνωστη ἡ λύσσα. Οἱ Μουσουλμάνοι θεωροῦσαν τὰ σκυλιὰ ἀκάθαρτα ζῶα καὶ ἀπόφευγαν νὰ τὰ ἐγγίζουν ἢ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν εἴσοδο στὰ σπίτια τους. Ὡστόσο τὰ ἄφηναν νὰ πολλαπλασιάζωνται στὶς περισσότερες πόλεις, γιατὶ χρησιμοποιοῦσαν τὰ περιττώματά τους στὴ βυρσοδεψία. Ἔπειτα καθάριζαν τὴν πόλη ἀπὸ τὰ ψοφίμια καὶ τὰ ἀπορρίμματα ποὺ οἱ κάτοικοι πετοῦσαν στοὺς δρόμους. Οἱ γῦπες, τὰ γεράκια καὶ τὰ κάθε λογῆς νυχτοπούλια συναγωνίζονταν τοὺς σκύλους στὸν καθαρισμὸ τῶν δρόμων ἀπὸ τὴ δυσωδία. Τὴν ἡμέρα οἱ γῦπες πετοῦν πάνω

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 27 - 28.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 30 - 31.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 233 - 234.

στὴν Πόλη καὶ τὴ νύχτα κατεβαίνουν στοὺς δρόμους γιὰ νὰ διεκδικήσουν τὸ μερίδιό τους ἀπὸ τὰ ψοφίμια[1].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸ Γάλλο περιηγητὴ ὁ ὄγκος τοῦ χρυσοῦ ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Τουρκία. «Τὸ χρυσάφι ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλων τῶν πληρωμῶν. Δὲν ὑπάρχει ταξιδιώτης ποὺ νὰ μὴν ἔχῃ λίγο πολὺ στὸ πουγγί του. Δὲν ὑπάρχει γυναίκα χωρὶς χρυσὰ ἀλύσια, χωρὶς γιορντάνια κι' ἄλλα στολίδια ἀπὸ χρυσὰ τσεκίνια. Δὲν ὑπάρχει παιδὶ χωρὶς μερικὰ χρυσὰ νομίσματα γιὰ στολίδι στὸ κεφάλι του. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ χρυσάφι ποὺ στολίζει τὶς γυναῖκες ξεφεύγει ἐντελῶς ἀπὸ κάθε λογῆς ἐμπορικὴ συναλλαγή. «Κανένας σύζυγος δὲν θὰ τολμοῦσε, κι' ἂς ἦταν καταχρεωμένος, κι' ἂς καταδιωκόταν ἀπὸ τοὺς δανειστές του, ν' ἀγγίξῃ τὰ χρυσαφικὰ τῆς γυναίκας του. Συχνὰ οἱ γυναῖκες βλέπουν τὸν πατέρα τῶν παιδιῶν τους νὰ ὑποβάλλεται σὲ βασανιστήρια χωρὶς νὰ δείχνουν διόλου διάθεση νὰ τὸν σώσουν θυσιάζοντας αὐτὸ τὸ χρυσάφι ποὺ κατώρθωσαν νὰ ἀποσπάσουν σὲ στιγμὲς ἀδυναμίας τοῦ συζύγου, ἢ ποὺ ἐκεῖνος τὸ πρόσφερε ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης του» [2].

Ὁ Olivier παραθέτει στοιχεῖα γιὰ τὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τῶν χωρῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ ἐνδιέφεραν τὴ Γαλλία. Τὰ μαλλιὰ ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο προϊὸν ποὺ ἐξαγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ ὅλη τὴν Ἀνατολή. Οἱ Γάλλοι φόρτωναν κάθε χρόνο ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Πόλης γιὰ τὴ Μασσαλία μαλλιὰ ἀξίας 1.500.000 - 2.000.000 φράγκων. Τὸ μπαμπάκι, ἀκατέργαστο ἢ σὲ νήματα, ἦταν τὸ κυριώτερο εἶδος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς. Μόνο ἀπὸ τὴ Σμύρνη οἱ γαλλικοὶ οἶκοι τῆς Μασσαλίας ἀπορροφοῦσαν μπαμπάκι ἀκατέργαστο ἀξίας 5.400.000 φράγκων καὶ σὲ νήματα λευκὰ ἢ χρωματιστὰ ἀξίας 2.000.000 φράγκων.

«Ἄλλοτε εἶχε μεγάλη φήμη τὸ κόκκινο μπαμπακερὸ νῆμα τῆς Πόλης. Ἀλλὰ τώρα τελευταῖα ἡ ἀγορὰ προτιμᾶ τὰ κόκκινα νήματα τῆς Λάρισας, τῶν περιχώρων τῆς Σμύρνης καὶ μερικῶν περιοχῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μ. Ἀσίας. Οἱ γαλλικὲς φάμπρικες κατώρθωσαν νὰ δώσουν στὰ μπαμπακονήματα ἕνα κόκκινο χρῶμα ἐξίσου ὡραῖο καὶ ἀνθεκτικὸ μὲ κεῖνο ποὺ παρασκευάζεται στὴν Τουρκία. Τὰ ἑλληνικὰ κόκκινα νήματα δὲν φθάνουν διόλου στὴ Γαλλία. Μεταφέρονται διαμέσου τῆς Ἀδριατικῆς στὴ Βενετία καὶ στὸ Τριέστι κι' ἀπὸ κεῖ διοχετεύονται σ' ὁλόκληρη τὴ Γερμανία» [3].

Φημισμένα ἦταν τὰ βυρσοδεψεῖα τῆς Καλλίπολης τῶν Δαρδανελλίων καὶ μερικῶν ἄλλων πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Κατεργάζονταν κυρίως γιδοτόμαρα καὶ τροφοδοτοῦσαν τὴν τουρκικὴ ἀγορὰ μὲ τὰ περίφημα μαροκίνια (οἱ πλού-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 237 - 242.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 348 - 349. Πρόκειται γιὰ τὰ κόκκινα νήματα τῶν Ἀμπελακίων.

σιοι Τοῦρκοι φοροῦσαν κίτρινα παπούτσια, οἱ Ἕλληνες κόκκινα, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι μαῦρα). Ὁ Olivier προσπάθησε νὰ ἀποκαλύψη τὰ μυστικὰ τῆς κατασκευῆς τῶν μαροκινιῶν, κατέφυγε σὲ δωροδοκίες, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Κατέγραψε μόνο τὶς οὐσίες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὴν ἐπεξεργασία τῶν δερμάτων στὰ βυρσοδεψεῖα: ἀσβέστη, χρυσόξυλο, πρινοκόκκι, βελανίδι, σκυλοκούραδα, ριζάρι, κοχενίλλη, κρεμέζι, φλούδα ροδιοῦ καὶ ραμνόσπορο [1].

Ὅσο γιὰ τὸ μετάξι, τὸ πιὸ φημισμένο ἦταν τῆς Προύσας.«Εἶναι πάντοτε λευκὸ καὶ τροφοδοτεῖ τὶς πολυάριθμες βιοτεχνίες τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ τῆς Χίου καὶ τῆς Δαμασκοῦ. Οἱ Γάλλοι ἔμποροι ἐξάγουν στὴ Μασσαλία κάθε χρόνο μεταξοφορτία ἀξίας 200 - 300.000 φράγκων. Ἐξάγονται ἐπίσης στὴ Γαλλία κερὶ 300.000 φράγκων καὶ μετάλλευμα χαλκοῦ 1.200.000 - 1.300.000 φράγκων».

Ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ ἀποτελοῦσε πρωταρχικὸ μέλημα τῶν ὀθωμανικῶν κυβερνήσεων. Δὲν δίσταζαν μπροστὰ σὲ ὁποιαδήποτε θυσία γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ φτηνὸ ψωμί. Πρὶν ἀπὸ τὸν Σελίμ [2] τὸ ψωμὶ εἶχε τρεῖς παράδες ἡ ὀκά. «Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ ἡ κυβέρνηση καθιέρωσε τὸ μονοπώλιο τῶν δημητριακῶν ἡ τιμὴ ἀνέβηκε στοὺς ἔξη παράδες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γογγύζη ὁ λαός [3]. Οἱ σιτοπαραγωγικὲς περιοχὲς ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ τροφοδοτοῦν

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 353 - 354.
2. Σελὶμ Γ' (1789 - 1808).
3. Ἡ εὐαισθησία ποὺ ἔδειχνε ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση στὴν ἐξασφάλιση χαμηλῆς τιμῆς ψωμιοῦ ὠφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ψωμὶ ἀποτελοῦσε τὴ βασικὴ τροφὴ τῶν μαζῶν. Ἡ ἔλλειψη ἢ ἀνατίμηση προκαλοῦσε ἀναστατώσεις, ἀκόμα καὶ λαϊκὲς ἐξεγέρσεις. Ὁ Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης ἱστορεῖ τὴν ἀναταραχὴ καὶ τὸν πανικὸ ποὺ προκάλεσε ἡ ἔλλειψη ψωμιοῦ στὴν Πόλη τὸ 1788, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' ρωσοτουρκικοῦ πολέμου: «Τὸ ψωμὶ σαράντα δράμια τὸν παρὰν καὶ κατάμαυρον καὶ μεμιγμένον μὲ κριθάρι καὶ μὲ κεχρὶ καὶ μὲ ὅλα αὐτὰ εἰς μεγάλην ἔλλειψιν εἰς ὅλους τοὺς φούρνους τῆς Πόλεως καὶ τοῦ Καταστένου· καὶ νὰ φυλάττουν Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι καὶ Ἑβραῖοι εἰς ὅλους τοὺς φούρνους τῆς Πόλεως, νὰ τοὺς ζητοῦν ψωμὶ καὶ νὰ μὴ τοὺς δίδεται ποτὲ τὸ ἱκανόν τους, καὶ νὰ περιέρχωνται ἀπὸ φούρνου εἰς φοῦρνον διὰ νὰ πάρουν καὶ νὰ ἀπογεμίσουσι τὸ ἱκανόν τους· καὶ κουλουκτζῆδες τοῦ κάθε μέρους νὰ εἶναι παρὼν ἐνὶ ἑκάστῳ φούρνῳ ἕνας, διὰ νὰ μὴ ὁρμήσῃ ὁ παρεστὼς καὶ πολυγενὴς λαὸς κατὰ τῶν ψωμοδοτῶν καὶ ἁρπάσωσι βίᾳ τὰς εὑρισκομένας πίττας καὶ νὰ δέρῃ ὁ κουλουκτζῆς τοὺς κραυγάζοντας καὶ ἀναβοῶντας καὶ ὀλολύζοντας διὰ τὴν ζητουμένην καὶ ἐπιποθουμένην πίτταν· καὶ ταῦτα ἀκολουθοῦσι καθ' ἡμέραν πρωίας καὶ ἑσπέρας· οἱ τεχνῖται καὶ βάναυσοι, ἀφέντες τὰς ἐργασίας των, περιήρχοντο ἀπὸ φούρνου εἰς φοῦρνον διὰ νὰ γενοῦν ἐγκρατεῖς τοῦ ψωμιοῦ ὅπου ἐχρειάζετο διὰ τροφὴν τῆς φαμελίας των, ὡσὰν ἀπὸ ἕνα φοῦρνον μόλις καὶ μετὰ πολλὰς φωνὰς καὶ κλαυθμοὺς ἔπαιρναν μιὰν πίτταν μὲ δύο παράδες, ὅπου ἦτον μόνο καὶ μόνον δράμια ὀγδοήκοντα· ποῦ νὰ ἀρκέσῃ 80 δράμια ψωμιοῦ εἰς ἄνθρωπον ὁποῦ πλὴν τῆς γυναικός του ἴσως νὰ εἶχεν ἓν ἢ δύο ἢ τρία ἢ τέσσερα τέκνα. Ἐλεεινὴ οὖν καὶ παναθλία ἦτον ἡ τωρινὴ κατάστασις τῆς Πόλεως διὰ τὴν σιτοδείαν αὐτήν» (*Ἀθαν. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου*, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 687).

τὴν πρωτεύουσα μὲ ποσότητα δημητριακῶν σὲ τιμὴ ποὺ ὡριζόταν ἀπὸ τὴν Πύλη. Ἔτσι κατέφθαναν ἀντιπρόσωποι στὸ Βόλο, στὴ Θεσσαλία καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς καὶ φρόντιζαν γιὰ τὴ συγκέντρωση.

Ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση καθώριζε ἐπίσης τὶς τιμὲς ἀγορᾶς τοῦ σταριοῦ ἀπὸ τοὺς φούρνους ἐπιτρέποντας κέρδος 50 - 60 %. Τὰ ἔσοδα ἀπὸ αὐτὸ τὸ μονοπώλιο ἔφθαναν τὰ 10.000 πουγγιὰ ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 10.000.000 γαλλικὰ φράγκα.

«Στὴν Κωνσταντινούπολη παρασκευαζόταν ψωμὶ τριῶν ποιοτήτων. Τὸ φόντλα (τουρκικὸ ψωμί), ἀρκετὰ λευκό, φτενὸ καὶ κακοψημένο, τὸ σομοὺν [1] ἢ ψωμὶ τῶν Ἀρμενίων, φουσκωτό, στρογγυλό, πιὸ κακοψημένο, πιὸ μαῦρο καὶ γενικὰ χειρότερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Τὸ τρίτο ὠνομαζόταν φρατζόλα [2], μικρὸ καὶ μακρουλό, σχεδὸν σὰν τὸ γαλλικό. Οἱ φουρναραῖοι πρόσθεταν στὸ πρῶτο κριθαράλευρο. Τὸ δεύτερο ἀποτελοῦσε μεῖγμα σταριοῦ, κριθαριοῦ, σίκαλης καὶ κεχριοῦ. Τὸ τρίτο σπάνια γινόταν ἀπὸ καθαρὸ σταρένιο ἀλεύρι. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο παρασκευαζόταν ἀπὸ Εὐρωπαίους καὶ ἦταν ἀκριβώτερο: 10, 12 καὶ 14 παράδες ἡ ὀκά. Ἐπειδὴ προωριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ἡ τιμὴ ἦταν ἐλεύθερη. Ὑπῆρχε ὡστόσο καὶ μιὰ εἰδικὴ κατηγορία ψωμιοῦ ποὺ προωριζόταν γιὰ τὸ σεράϊ.

»Τὰ στάρια τῆς Ρωμυλίας καὶ τῆς Βουλγαρίας ἦταν τὰ καλύτερα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Βόλου, τοῦ Μωριᾶ, θεωροῦνται δεύτερης ποιότητας».

Μ' ὅλο ποὺ ἡ ἐξαγωγὴ δημητριακῶν ἦταν ἀπαγορευμένη, δὲν ἔλειπε τὸ λαθρεμπόριο. Πολλὰ καράβια φόρτωναν στάρια στὸ Βόλο καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ Μωριᾶ [3].

Οἱ δυὸ ἀπεσταλμένοι θὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους στὸ Αἰγαῖο. Πρῶτος σταθμὸς ὁ κόλπος τῶν Μουδανιῶν. Τὸ καράβι πόδισε στὴν Κίο (τὸ τουρκικὸ χωριὸ Σεμλέκ) κι' ὁ Olivier εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήση τὴ φυσικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς, τὴν παραγωγὴ καὶ τὶς συνήθειες τῶν κατοίκων. Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, εἶναι μεγάλοι σαλιγκαροφάγοι. «Μαζεύουν τὰ σαλιγκάρια καὶ τὰ διατηροῦν κάμποσες μέρες σὲ πιθάρια ὥσπου νὰ καθαρίσουν. Τὰ βράζουν ὧρες πολλὲς σὲ ἁλατισμένο νερὸ κι' ὕστερα προσθέτουν σάλτσα δυνατὴ μὲ σκόρδο, σέλινο καὶ μπαχαρικά» [4].

Ἀπὸ τὰ Δαρδανέλλια στὴ Μυτιλήνη. Οἱ Γάλλοι ταξιδιῶτες θὰ βγοῦν στὸ λιμάνι τῆς Πέτρας καὶ θὰ διασχίσουν τὸ νησὶ μὲ προορισμὸ τὴ Μυτιλήνη. Ὁ Olivier ὑπολογίζει σὲ 200 - 300 τοὺς κατοίκους τῆς Πέτρας (Τούρ-

1. Πόδι καμήλας.
2. Francala στὰ τουρκικὰ λεξικά.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 359 - 363.
4. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 12 - 13.

κους καὶ Ἕλληνες). Οἱ Ἑλληνίδες χτένιζαν τὰ μαλλιά τους πολὺ ψηλά, ἔτσι ποὺ σχημάτιζαν ἕνα εἶδος μίτρας. Ὁ Μόλυβος μὲ 2 - 3.000 κατοίκους, εἶχε πλούσια παραγωγὴ λαδιοῦ, δημητριακῶν καὶ μπαμπακιοῦ.

Στὸ Μόλυβο ὁ Olivier γνώρισε ἕνα προικισμένο νεαρὸ τραγουδιστὴ ποὺ τοῦ θύμισε τὸν ἀρχαῖο Ἀρίωνα.

«Γιὰ νὰ διασκεδάσουν τὴν πλήξη τῶν γενιτσάρων κάλεσαν τὸν Πετράκη Τάγκρο(;), τὸν καλύτερο τραγουδιστὴ καὶ μουσικὸ τῆς Λέσβου. Ἦταν ἕνας ὄμορφος νέος, εὐχάριστος, ἔξυπνος, ζωηρός, πασίγνωστος στὴ Μυτιλήνη. Τώρα ἑτοιμάζεται νὰ ἐπιδείξη τὸ ταλέντο του στὴ Σμύρνη».

Ταξιδεύοντας πρὸς τὴ Μυτιλήνη πληροφορήθηκαν ὅτι ὁλόκληρα χωριὰ εἶχαν προσβληθῆ ἀπὸ λέπρα. Ἡ περιοχὴ τῆς Καλλονῆς μαστιζόταν ἀπὸ τὶς θέρμες ἐξ αἰτίας τῶν βάλτων.

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σὲ 20.000 Ἕλληνες (7.000 πλήρωναν χαράτσι ἀπὸ 7 χρόνων) καὶ ἄλλους τόσους τοὺς Τούρκους. Ὁ Olivier ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία τοῦ Guys ὅτι στὴ Μυτιλήνη ἡ μεγαλύτερη θυγατέρα εἶναι ἡ μοναδικὴ κληρονόμος τῆς πατρικῆς καὶ μητρικῆς περιουσίας. Τὰ ἀγόρια καὶ τὰ ἄλλα κορίτσια ἀποκλείονταν ὁλότελα.

«Αὐτὸ τὸ ἔθιμο, ποὺ ὁ χρόνος τὸ μετέβαλε σὲ νόμο, εἶναι ἀκόμα σεβαστό, μ' ὅλο ποὺ τὰ ἄλλα ἀδικημένα παιδιὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγουν στὸν καδή. Τώρα τελευταῖα ὁ πατριάρχης, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης καὶ ὁ κλῆρος τροποποίησαν κάπως αὐτὸ τὸ νόμο καὶ ὥρισαν νὰ μοιράζεται ἡ περιουσία ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς θυγατέρες μὲ τὴν ἑξῆς σειρά. Ἡ πρωτότοκη παίρνει τὸ ἕνα τρίτο τῆς κληρονομιᾶς. Ἡ δεύτερη τὸ ἕνα τρίτο τῆς περιουσίας ποὺ ἀπέμεινε, ἡ τρίτη τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὑπόλοιπου κ.ο.κ. [1]

Ἡ παραγωγὴ λαδιοῦ φθάνει τὰ 50.000 καντάρια. Ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ποσότητα τὴν ἀπορροφᾶ ἡ Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται γιὰ λάδι μέτριο σὲ ποιότητα γιατί, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἔλλειψη λιοτριβιῶν, καθυστερεῖ ἡ συγκομιδή. Σπουδαία θέση στὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα κατέχουν καὶ τὰ σῦκα [2].

Ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη οἱ δυὸ Γάλλοι ταξιδιῶτες πέρασαν στὴ Χίο. «Ἡ πόλη εἶναι μεγάλη καὶ καλοχτισμένη, οἱ δρόμοι στρωμένοι, στενοί, ἀρκετὰ καθαροί. Τὰ σπίτια ψηλά, ὅλα σχεδὸν ἀπὸ πέτρα πελεκητή. Σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ νησιοῦ ἐξάγεται ψαμμόλιθος σκληρός, ὑπέρυθρος, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ ἀνώφλια στὶς πόρτες καὶ τὰ παράθυρα, γιὰ τὴ στρώση ἰσογείων καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν προσόψεων τῶν ἐκκλησιῶν [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 84 κ.ἑ. Ἀκόμα καὶ σήμερα (1973) διατηρεῖται τὸ προνόμιο τῆς πρωτοκόρης στὴν περιοχὴ Πολυχνίτου, Πέτρας, Ἀγιάσου κ.ἀ.. Γιὰ τὸ ἔθιμο βλ. ἀν. στὸ χρονικὸ τοῦ Guys.

2. Ἔνθ. ἀν., σ. 100 - 101.

3. Εἶναι ἡ λεγόμενη «θυμιανούσικη πέτρα» ποὺ μὲ τὶς ἀποχρώσεις τοῦ ὑπέρυθρου

»Στὸ κέντρο κάθε σπιτιοῦ ὑπάρχει ἕνα εὐρύτερο κατάλυμα, πολὺ ψηλό, ὅπου κατοικοῦν κατὰ τοὺς ζεστοὺς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ. Τὸ πρωὶ καὶ τὸ βράδυ ἀναπνέουν δροσερὸ ἀέρα ἀπὸ τὶς ταράτσες τῶν σπιτιῶν ἀπολαμβάνοντας τὴ θέα τῆς ἐξοχῆς καὶ τῆς θάλασσας» [1].

Ὁ πληθυσμός, σύμφωνα μὲ τοὺς διοικητικοὺς καταλόγους, ἔφθανε τοὺς 110.000 κατοίκους. Ἀπὸ αὐτοὺς 30.000 ζοῦν στὴν πρωτεύουσα: 3.500 Τοῦρκοι, 1.500 Ἕλληνες καθολικοί, 25.000 Ἕλληνες ὀρθόδοξοι καὶ 100 περίπου Ἑβραῖοι. Τὰ χωριὰ ἀνέρχονται σὲ 68, ὅλα μὲ ἑλληνικὸ πληθυσμό. Πολυαριθμότερα καὶ πλουσιώτερα ἦταν τὰ 24 μαστιχοχώρια. Μεγαλύτερο τὸ Πυργί. Ἀκολουθοῦν τὰ Νένητα, ἡ Καλαμωτὴ καὶ ἡ Καλλιμασιά. «Ἡ Βολισσὸς ἦταν γνωστὴ γιὰ τὸν ἀγροῖκο χαρακτῆρα τῶν κατοίκων της» [2].

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Χίου, γράφει ὁ Olivier, εἶναι ἐκπληκτική. Ἔνοιωσε πὼς εἶχε μεταφερθῆ ξαφνικὰ σὲ ἕναν ἄλλο κόσμο.

«Ἐκεῖ — στὴ Μ. Ἀσία — ἀντίκρυσα τὸν Ἕλληνα νὰ σκύβη κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ ἑνὸς φρικαλέου δεσποτισμοῦ. Ἦταν πανοῦργος, ἀγροῖκος, δειλός, ἀμαθής, πάμπτωχος καὶ γεμάτος δεισιδαιμονίες. Ἐδῶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐξασφαλίσει μιὰ σκιώδη ἐλευθερία. Εἶναι χρηστοί, πολιτισμένοι, θαρραλέοι, ἐργατικοί, πεπαιδευμένοι, πνευματώδεις καὶ εὔποροι. Δὲν βλέπεις ἐκεῖνο τὸ μεῖγμα ἀπὸ ὑπεροψία καὶ ταπεινότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης καὶ τῶν περισσότερων περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Δὲν βρίσκεις τὴ δειλία, τὴν ἀνανδρία ποὺ δημιουργεῖ ὁ αἰώνιος φόβος, τὴ θρησκοληψία, ποὺ ὡστόσο δὲν παρεμποδίζει κανένα κακούργημα. Οἱ Χιῶτες ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες μὲ τὴ σταθερὴ κλίση τους πρὸς τὸ ἐμπόριο, τὴ ζωηρὴ ἀγάπη γιὰ τὶς τέχνες, μὲ τὸ φαιδρό, εὐχάριστο, ἐπιγραμματικὸ πνεῦμα τους καὶ τὴν ἀλλόκοτη εὐθυμία τους ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴ γνωστὴ παροιμία: «Εἶναι τόσο σπάνιο νὰ βρῆς πράσινο ἄλογο ὅσο καὶ Χιώτη γνωστικό» [3].

ἀποτελοῦσε ἐπὶ αἰῶνες τὸ βασικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν οἰκοδόμηση καὶ διακόσμηση τῶν «καμπούσικων σπιτιῶν» (τῶν σπιτιῶν τοῦ κάμπου), τῶν ναῶν καὶ ἄλλων κτιρίων.

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Β', σ. 104 - 105.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 107.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 108 - 109. Σχετικὰ καὶ αὐτὰ τὰ δίστιχα σὲ παραλλαγές:

Ἂν δῆς πράσινο ποντικό,
θὰ δῆς καὶ Χιώτη γνωστικό.
Ὅλ' οἱ Χιῶτες εἶν' τρελλοί,
ποιὸς ὀλίγο ποιὸς πολύ.

Ἀστακὸν καὶ καραβίδες,
ὅλ' οἱ Χιῶτες εἶναι βίδες.
Τί χαμπάρια μὲ τὴ Χιό;
— Κουντουρούδι περισσό.

(*Στ. Βίου*, Συλλογὴ Χιακῶν σκωπτικῶν ἀνεκδότων, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 475)

Ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες τῆς Χίου ξεχωρίζουν: «Εἶναι ἀξιαγάπητες, εὔθυμες, ζωηρές, πνευματώδεις. Μπορεῖ νὰ τὶς δῆ κανεὶς ἐλεύθερα στὰ σπίτια τους μπροστὰ στοὺς γονεῖς τους. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν ἀπολαμβάνουν τόση ἐλευθερία. Ὡστόσο δὲν παρατηρεῖται καμμιὰ κατάχρηση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας. Ἐργάζονται καὶ τραγουδᾶνε. Πειράζουν τοὺς διαβάτες, ἀπευθύνουν ἕνα φιλοφρόνημα λεπτὸ καὶ πνευματῶδες σ' ὅποιον ἔχει ἐμφάνιση εὐχάριστη καὶ ἑλκυστική. Καὶ ἡ συνδιάλεξη ἀρχίζει μεγαλόφωνα. Γίνεται τότε ἀγώνας ἐξυπνάδας καὶ γοητείας. Ὕστερα χωρίζουν ἱκανοποιημένοι καὶ εὐχαριστημένοι.

»Τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς θὰ συναντήσετε στὴν πλατεῖα καὶ στοὺς κήπους γύρω ἀπὸ τὴν πόλη ὁμάδες κοριτσιῶν. Συχνὰ σᾶς σταματοῦν, σᾶς κάνουν χίλιες πονηριές, σᾶς προσφέρουν ἄνθη καὶ ζαχαρωτά, σᾶς ζητοῦν χρήματα. Μπορεῖτε νὰ τοὺς ἀπευθύνετε ἕνα λόγο καὶ νὰ ἀρχίσετε κουβέντα μὲ ἕνα ἀστεῖο.

»Ὡστόσο, σ' αὐτὸ τὸν τόπο ποὺ ἐπικρατεῖ τόση ἐλευθερία, οἱ γυναῖκες εἶναι πιὸ ἐπιφυλακτικὲς ἀπὸ ὅσο θὰ ὑπέθετε κανείς. Ὄχι πὼς δὲν συμβαίνουν καὶ ἐδῶ ἐρωτικὲς ἴντριγκες. Τὰ σκάνδαλα ὅμως εἶναι σπάνια. Οἱ δημόσιες γυναῖκες κρύβονται καὶ παντοῦ βασιλεύει εὐπρέπεια.

»Εἶναι προσεχτικὲς στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους. Ποτὲ δὲν ἀπευθύνουν σ' αὐτοὺς τὸ λόγο οὔτε ἀπαντοῦν στὶς ἐρωτήσεις τους. Γνωρίζουν ὅτι κινδυνεύουν νὰ ἐκτεθοῦν στὴν κτηνωδία τους ἢ νὰ ἀκούσουν ἄπρεπα λόγια. Διατηροῦν ὅμως μπροστά τους ἐλεύθερη συμπεριφορὰ καὶ θαρραλέα στάση.

»Οἰκονόμες καὶ σοβαρὲς στὸ σπίτι τους, πλούσιες καὶ φτωχές, ἐργάζονται καὶ ἀναζητοῦν τὸ κέρδος. Οἱ φτωχότερες πλέκουν κάλτσες, σκούφους, πουγγιά. Πουλᾶνε τὰ ἐργόχειρά τους στοὺς διαβάτες ἢ τὰ παραδίνουν στοὺς ἐμπόρους. Οἱ πλούσιες κεντοῦν μαντήλια κι' ὅλα τὰ πανικὰ ποὺ συνηθίζουν οἱ Ἀνατολίτες. Μερικὲς ἔχουν στὰ σπίτια τους ἀργαλειοὺς καὶ ὑφαίνουν μεταξωτὰ καὶ μπαμπακερὰ ὑφάσματα. Μεγάλος ἀριθμὸς γυναικῶν ὅλων τῶν ἡλικιῶν καὶ ὅλων τῶν τάξεων ἀσχολεῖται μὲ τὴν παρασκευὴ γλυκῶν ἀπὸ τριαντάφυλλο ἢ λουλούδια πορτοκαλιᾶς, σιρόπια ἀπὸ λεμόνι καὶ κίτρο».

Γιὰ τὴν κοινωνικότητα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου γράφει καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Charles-Marie d' Irumbery comte de Salabery [1] ποὺ ταξίδεψε στὴ Χίο τὸ 1791. «Στὶς γιορτὲς εἶδα στοὺς δρόμους τρεῖς καὶ τέσσερες σειρὲς καθίσματα στολισμένα μὲ νέα κορίτσια. Κελαηδοῦσαν μὲ τόση θορυ-

499 καὶ τ. Ε' (1918), σ. 616-634, ὅπου ὑλικὸ γιὰ τὸν εὐτράπελο χαρακτήρα τῶν κατοίκων τῆς Χίου, τῶν Γασκώνων τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν οἱ ξένοι περιηγητές).

1. Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie, Paris an 7=1799, σ. 236-237.

βώδη ἀταξία ποὺ νόμιζε κανεὶς πὼς βρίσκεται σὲ κλουβὶ ἀηδονιῶν. Εἶναι εὐγενικές, πρόσχαρες καὶ ἔτρεχαν ἀπὸ παντοῦ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τοὺς ξένους πούδρα καὶ φκιασίδια».

Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου προέρχεται ἀπὸ διάφορους λαοὺς ποὺ κατέκτησαν τὸ νησί. Εἶναι μιὰ παράδοξη σύνθεση συρμῶν ποὺ ἐμπλουτίσθηκαν μὲ τὸν καιρὸ ἀπὸ τοπικὰ στοιχεῖα. Χρησιμοποιοῦν πολλὰ ψιμύθια γιὰ τὸ πρόσωπό τους, κυρίως οἱ πιὸ ὡραῖες, καταστρέφοντας ἔτσι ὅ,τι πιὸ καλὸ ἔδωσε ἡ φύση.

Πραγματικὰ σὲ ὅλους τοὺς ταξιδιῶτες προκαλοῦσε ἔκπληξη τὸ ζωηρὸ φκιασίδι ποὺ συνήθιζαν οἱ Χιώτισσες. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Griffiths γράφει στὸ χρονικό του: «Μερικὲς μεταχειρίζονται ἄφθονο κόκκινο καὶ ἄσπρο ψιμύθιο νομίζοντας ὅτι ἡ φύση τὶς ἀδίκησε καὶ ἄλλες γιατὶ τὶς εἶχαν πιὰ ἐγκαταλείψει τὰ ρόδα καὶ τὰ κρίνα. Ἀλλὰ τὰ ψιμύθια τους ἦταν τόσο χοντροκομένα καὶ εἶχαν τοποθετηθῆ μὲ τόση προχειρότητα ποὺ καταντοῦσαν ἀντιαισθητικά» [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς John Morritt ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1794 γράφει στὸ χρονικό του:

«Εἶχαν τὴ μανία τῶν φκιασιδιῶν μ' ὅλο ποὺ τὸ φυσικό τους χρῶμα εἶναι ὡραιότατο. Ἐδῶ τὰ φκιασίδια ἔχουν μεγαλύτερη διάδοση παρὰ στὸν τόπο μας καὶ στοὺς ἀνόητους γείτονές μας, ἀφοῦ καὶ οἱ ὑπηρέτριες φκιασιδώνονται». Ἄλλη ἀλλόκοτη συνήθεια εἶναι νὰ φοροῦν ἀπὸ τοὺς ὤμους ἕνα φόρεμα χρωματιστό, ποὺ μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς ξύλου ἢ κόκκαλου γίνεται τόσο δύσκαμπτο ποὺ παίρνει τὸ σχῆμα καμπάνας. Τὰ χέρια βγαίνουν ἀπὸ τὶς σχισμὲς ποὺ ἀφήνουν οἱ τσέπες τους. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἀλλόκοτη ἐμφάνισή τους, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν παρατηρήση κανεὶς ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς Χίου εἶναι ἀπὸ τὶς ὡραιότερες τοῦ κόσμου. Δὲν εἶδα ποτέ μου αἴθουσα χοροῦ ἱκανὴ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν προκυμαία τῆς Χίου» [2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Griffiths, ποὺ ἀναφέρεται παραπάνω, σημειώνει γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν τῆς Χίου: «Φαίνονται φασκιωμένες ὣς τὸ πηγούνι μέσα σὲ ἕνα πτυχωτὸ στηθόδεσμο ἢ ἕνα μποῦστο ἐνισχυμένο μὲ μπαλένες, μὲ ἐξωτερικὸ φουστάνι ποὺ κατεβαίνει λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ μὲ μιὰ ζώνη ποὺ σφίγγεται τόσο ψηλά, ὥστε τὸ καλλίγραμμο σῶμα τους γίνεται ἕνας ἄμορφος ὄγκος» [3]. Τέλος, κατὰ τὸ Γερμανὸ περιηγητὴ Joseph - Herman Riedesel, ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου ἦταν ὅμοια μὲ τὴ φορεσιὰ τῶν κηπουρῶν τῆς Νυρεμβέργης [4].

---

1. Travels in Europe, Asia Minor and Arabia, London 1805, σ. 240.
2. The letters of *John B. S. Morritt of Rokeby*, 1794 - 1796, London 1914, σ. 132.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 241.
4. Voyages en Sicile, dans la Grèce et au Levant, Ἀ Paris an X=1802, σ. 442.

Οἱ Χιώτισσες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ κέντημα δίνουν στὸ μετάξι τους τὰ κατάλληλα χρώματα. Πετυχαίνουν χρῶμα χρυσοκίτρινο μὲ τὰ κλαδιὰ τῆς μελικουκκιᾶς[1] ἢ τὰ φύλλα τοῦ κινᾶ[2] καὶ κίτρινα ἀνοιχτὰ μὲ τὰ ἄνθη τοῦ σπάρτου. Οἱ ρίζες τῆς μηλιᾶς δίνουν τὸ γλυκὸ ρόδινο χρῶμα καὶ τὸ ξύλο τῆς κυδωνιᾶς τὸ χρῶμα τοῦ δέρματος πολὺ ἀνοιχτό. Μὲ τὰ κλαδιὰ τῆς ροδακινιᾶς πετυχαίνουν τὸ ἀνοιχτὸ πράσινο[3] καὶ ἀπὸ τὰ φύλλα της τὸ πράσινο βαθύ.

Κόβουν τὰ ξυλώδη τμήματα σὲ κομματάκια, τὰ κρατοῦν στὸ νερὸ δυὸ μέρες καὶ τὰ βράζουν τὴν τρίτη ὥσπου νὰ πιοῦν τὸ μισὸ νερό. Τὸ περνοῦν ἀπὸ λευκὸ πανί, προσθέτουν λίγη στυπτηρία καὶ τὸ ξαναβάζουν στὴ φωτιά. Μόλις ἀρχίζη τὸ νερὸ νὰ βράζη ρίχνουν μέσα τὸ μετάξι καὶ τὸ κρατοῦν ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ γίνη τὸ χρῶμα βαθὺ ἢ ἀνοιχτό.

Οἱ κόκκινες φλοῦδες τοῦ κρεμμυδιοῦ δίνουν χρῶμα πορτοκαλί, ἀρκετὰ ζωηρό. Τὶς μουσκεύουν στὸ νερὸ τέσσερες ἢ πέντε μέρες καὶ τὶς βράζουν μὲ λίγη στυπτηρία. Ἂν θέλουν νὰ πετύχουν ὡραῖο κόκκινο χρῶμα προσθέτουν ἕνα κουταλάκι κρεμέζι.

Ἡ φλούδα τοῦ πράσινου καρυδιοῦ δίνει τὸ πράσινο βαθύ, λίγο πολύ, χρῶμα. Χρησιμοποιοῦν ἐπίσης τὸ κηκίδι τῆς βελανιδιᾶς, τὴ ρίζα τοῦ ἐρυθρόδανου[4] καὶ ὅλες τὶς χρωστικὲς οὐσίες ποὺ συνηθίζονται στὴν Εὐρώπη[5].

Ἡ γεωργία καὶ ἡ βιοτεχνία εἶχε σημειώσει μεγάλες προόδους ἐπειδὴ προστατεύονταν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ διοίκηση. Τὸ νησὶ ἦταν κλῆρος τῆς σουλτάνας καὶ εἶχε ἐξασφαλίσει γι' αὐτὸ προνομιακὴ μεταχείριση. Ἕνας ναΐπης ἀσκοῦσε τὴ δικαιοσύνη ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ μουλᾶ τῆς Πόλης. Καὶ ὁ μουλὰς ἀγρυπνοῦσε γιὰ νὰ προλαβαίνη τὶς αὐθαιρεσίες του. Ὁ σουλτάνος πάλι παραχώρησε προνόμια στὰ μαστιχοχώρια. Τὰ ἐλευθέρωσε ἀπὸ τὸ ραβδὶ τοῦ μουσελίμη καὶ διώρισε ἕναν ἀγά, ἀποκλειστικὸ ἐνοικιαστὴ τοῦ μαστιχιοῦ. Οἱ κάτοικοι εἶχαν δικαίωμα νὰ καταγγέλλουν κάθε ὑπέρβαση ἢ κατάχρηση ἐξουσίας στὴν Πόλη καὶ νὰ πετυχαίνουν τὴν ἀνάκληση τῶν ὑπαιτίων[6].

Οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ εἶχαν ὁρισθῆ 5% γιὰ Ἕλληνες καὶ μουσουλμάνους. Ὁ δασμὸς γιὰ τὰ ἐγχώρια ὑφάσματα ἦταν 3% κατὰ τὴν ἐξαγωγή τους.

Ἡ κατανομὴ τῶν φόρων γινόταν ἀπὸ τοὺς προεστούς. Ὁ «γέροντας» κάθε χωριοῦ ὥριζε τοὺς φόρους τῶν γεωργῶν τῆς περιφέρειάς του. Ὁ πρω-

---

1. Ἡ μελίη τῶν ἀρχαίων, ὁ λαϊκὸς μέλεγος ἢ μέληγος ἢ φράξος (fraxinus ornus). Βλ. *Χελδράϊχ - Μηλιαράκη*, Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν, Ἀθῆναι 1910, σ. 59.

2. Κινὰς ἢ κνάς, κουνὰ καὶ ὀκνά.

3. Στὰ Σφακιὰ τῆς Κρήτης χρησιμοποιοῦν τὰ φύλλα τῆς ροδακινιᾶς, ἀλλὰ γιὰ κίτρινο χρῶμα (*Α. Ἀποστολάκη*, Βαφική, βαφικαὶ ὕλαι καὶ χρῆσις αὐτῶν, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 118).

4. Ριζάρι.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 111 - 114.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 115 - 116.

τος φόρος ἀφωροῦσε τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ τὴ βιοτεχνία καὶ ἔφθανε τὸ 4%. Πλήρωνε ἐπίσης τὸ νησὶ καὶ τὰ δοσίματα ποὺ ἐπέβαλλε κάθε χρόνο ὁ καπουδὰν πασάς. Ἡ Χίος ἐπιβαρυνόταν ἄλλοτε μὲ 24 πουγγιά. Τώρα ἔφθασε τὰ 88 γράφει ὁ Olivier (κάθε πουγγὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 1.000 φράγκα).

Ὅλα τὰ ἐμπορεύματα σφραγίζονταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξαγωγὴ ἀπὸ τὸ μουσελίμη. Παράλειψη στὴ σφράγιση μποροῦσε νὰ ἐπισύρῃ βαρύτατη ποινή: πρόστιμο ἢ δήμευση. Τὰ μεταξωτὰ πλήρωναν ἔξη ἄσπρα τὸν πήχη ὅταν ἦταν δουλεμένα μὲ χρυσάφι καὶ ἀσήμι. Τὰ ἁπλὰ μεταξωτὰ δύο ἄσπρα, τὰ χοντρὰ μπαμπακερά, τὰ δίμιτα καὶ τὰ ἄλλα μπαμπακερὰ πολὺ λιγώτερο.

Τὸ χαράτσι ἢ κεφαλικὸς φόρος ποὺ πλήρωναν ὅλοι οἱ μὴ μουσουλμάνοι εἶχε ὁρισθῆ ἀπὸ παλιὰ γιὰ κάθε χωριὸ ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ καὶ τὴν ἔκταση τῆς κάθε ἰδιοκτησίας. Τὸ ὕψος τοῦ φόρου δὲν ἄλλαξε ἀπὸ τότε καὶ ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε στὸ μεταξὺ ἡ ἀναλογία γιὰ κάθε φορολογούμενο μειώθηκε σημαντικά [1].

«Στὴν πόλη οἱ ἄρρενες ἀπὸ 10 ἢ 12 χρόνων ἐγγράφονται στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους καὶ χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες. Τῆς πρώτης κατηγορίας πληρώνουν 11 γρόσια, τῆς δεύτερης πεντέμιση, τῆς τρίτης δύο καὶ τρία τέταρτα. Οἱ γυναῖκες ἀπαλλάσσονται καὶ δὲν διώκονται ἂν ἀπουσιάζῃ ὁ ἄντρας τους ἢ τὰ παιδιά τους. Οἱ εἰσπράκτορες τῶν φόρων δὲν θὰ δίσταζαν νὰ αὐξήσουν τὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη κατηγορία ἂν οἱ προεστοὶ δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀναφέρουν τὰ παράπονα τῶν καταπιεζομένων ἀξιώνοντας ἐπιτακτικὰ τὴν ἀπόδοση δικαιοσύνης.

»Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νόμιμους αὐτοὺς φόρους ποὺ εἰσπράττει ὁ διοικητὴς ὡς μουχασίλης ἢ ἐνοικιαστὴς εἰσπράττει καὶ ὁ μουσελίμης φόρους αὐθαίρετους καὶ παράνομους. Εἶναι τὰ τυχερὰ ποὺ ἐπιβάλλονται στὰ εἴδη διατροφῆς. Ἡ τιμὴ τῶν κρεάτων λ.χ. εἶναι πολὺ ἁρμυρὴ στὴ Χίο ἐπειδὴ τὰ πρόβατα μεταφέρονται ἀπὸ τὴν ἀντικρινὴ ἀσιατικὴ παραλία. Ὁ μουσελίμης ἐξασφαλίζει τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς προμήθειας κρεάτων ἐξαγοράζοντας τὴ σιωπὴ τοῦ ναΐπη καὶ τοῦ γενιτσὰρ ἀγᾶ.

»Οἱ ἰδιῶτες πάλι ποὺ πετύχαιναν θέσεις, προμήθειες, ἀποκλειστικὲς ἄδειες καὶ μικρὲς ἐνοικιάσεις πλήρωναν μικρὸ ἢ μεγάλο ρεγάλο στὸ μουσελίμη.

»Ὁ σούμπασης, ὁ ἀρχηγὸς τῆς περιπόλου ποὺ ἀστυνομεύει τὴν πόλη καὶ τὴν ὕπαιθρο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαστιχοχώρια, βρίσκει χίλιες δυὸ προφάσεις γιὰ νὰ βασανίζῃ καὶ νὰ καταληστεύῃ κάθε Ἕλληνα ποὺ ἔτυχε νὰ ὑποπέσῃ σὲ παράπτωμα. Εἶναι ἐπόπτης τῶν δημοσίων γυναικῶν, τὶς καταγράφει, τὶς φορολογεῖ καὶ γίνεται ὁ προστάτης τους. Τὰ καπηλειὰ τοῦ πληρώνουν ὡρισμένο φόρο. Φιλονικίες, δίκες καὶ τὰ ἐλαφρότατα παραπτώματα ἀποτελοῦν λαμπρὲς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 117.

εὐκαιρίες γιὰ ληστρικὲς ἐξορμήσεις τοῦ σούμπαση. Ἔνοχοι καὶ ἀθῶοι στοιβάζονται στὶς φυλακὲς καὶ δὲν ἀπολύονται χωρὶς γρόσια.

»Σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὰ πρόστιμα ἀποτελοῦν ἀνεξάντλητο μεταλλεῖο στὰ χέρια τῶν Τούρκων διοικητῶν. Ἀλλὰ στὴ Χίο φοβοῦνται τὰ διαβήματα τῶν κατοίκων καὶ τὴ μνησικακία τῆς σουλτάνας ποὺ προστατεύει τὸ νησί. Εἶδα νὰ ἀνακαλοῦνται καὶ νὰ τιμωροῦνται μουσελίμηδες ὕστερα ἀπὸ παράπονα τῶν προεστῶν. Τὰ παραδείγματα αὐτά, ἂν καὶ σπάνια, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ περιορίζωνται οἱ αὐθαιρεσίες» [1].

Ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα προνόμια ποὺ χρησίμευε στοὺς Χιῶτες ὡς φραγμὸς στὸ χείμαρρο τῶν ἀδικιῶν ἦταν τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν Ἕλληνες νοτάριους. Οἱ πράξεις τῶν νοταρίων ἦταν σεβαστὲς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ γίνονταν δεκτὲς ὡς αὐθεντικὰ ἔγγραφα στὶς δίκες. «Ὕστερα ἀπὸ τὸ προνόμιο αὐτό, τὸ μεγαλύτερο, ἀκολουθεῖ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγουν μεταξύ τους πέντε προεστούς, ποὺ ἐπιφορτίζονται νὰ ὑπερασπίζουν μὲ σταθερότητα τὸ κῦρος τῶν νοταριακῶν πράξεων καὶ νὰ δικάζουν ὅλες τὶς ἀμφισβητούμενες ὑποθέσεις τοῦ νησιοῦ. Οἱ ποινικὲς δὲν ὑπάγονται στὴ δικαιοδοσία τῶν προεστῶν. Ἐπειδὴ ὅμως σ' αὐτοὺς ἀνήκει ἡ δημόσια κατηγορία, δέχονται τὶς προσφυγές, καταγγέλλουν τὸν ἔνοχο στὴν τουρκικὴ διοίκηση καὶ παρακολουθοῦν τὴ δίκη στὸ τουρκικὸ δικαστήριο».

Διωρίζονταν γιὰ ἕνα μόνο χρόνο ἀπὸ γενικὴ συνέλευση. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς προεστοὺς ἦταν Ἕλληνες καὶ τρεῖς καθολικοί. Στὴ συνέλευση ἐκλέγονταν καὶ οἱ πρωτομαστόροι, ἕνα εἶδος διαιτητῶν ποὺ ἔκριναν ὅλες τὶς ἀμφισβητούμενες ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὶς συναλλαγὲς καὶ τὴ βιοτεχνία καὶ μὲ ὅ,τι γενικὰ ἀφωροῦσε τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ. Ἐμπόδιζαν τὶς ἀθετήσεις τῶν συμφωνιῶν καὶ τὸ λαθρεμπόριο καὶ φρόντιζαν νὰ διωχθοῦν ὅσοι ἀπέφευγαν τὴ σφράγιση τῶν ὑφασμάτων ποὺ προωρίζονταν γιὰ ἐξαγωγή. Σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ ἀπόφασή τους ἦταν τελεσίδικη.

Τὸ λαϊκὸ αὐτὸ δικαστήριο, πολὺ σεβαστὸ στοὺς Τούρκους, ἦταν τριμελές (δύο Ἕλληνες καὶ ἕνας καθολικός) καὶ ἡ θητεία του κρατοῦσε συνήθως δυὸ χρόνια. Τὸ ἐμπιστεύονταν πάντοτε σὲ ἐμπόρους ποὺ συνδύαζαν γνώσεις καὶ ἀναμφισβήτητη χρηστότητα [2].

Οἱ κάτοικοι τῆς Χίου εἶχαν καὶ τὸ προνόμιο νὰ ἐκλέγουν κάθε χρόνο δύο ὑγειονόμους. Ἡ ἐξουσία τους ἐκτεινόταν σ' ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Φράγκους. Εἶχαν ὑποχρέωση νὰ ἀπαγορεύουν τὴν ἐπικοινωνία τῶν πανουκλιασμένων χωριῶν μὲ τὴν πόλη καὶ νὰ φροντίζουν γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν ἀποκλεισμένων μὲ τὰ ἀναγκαῖα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 120.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 123.

Οἱ ὑγειονόμοι δὲν ἐπέτρεπαν νὰ εἰσπλεύση στὸ λιμάνι ὕποπτο καράβι. Τὸ ὑποχρέωναν νὰ προσορμισθῆ ἀπόμερα, ζητοῦσαν πληροφορίες γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ πληρώματος κι' ἂν εὕρισκαν ναύτη πανουκλιασμένο φρόντιζαν γιὰ τὴ μεταφορά του στὸ λοιμοκαθαρτήριο. Ὁ ὑγειονόμος κρατοῦσε ἕνα ραβδὶ κι' ἦταν ἕτοιμος νὰ χτυπήση ὅποιον δὲν ἔσπευδε νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀκούγοντας τὴν προσταγή «ἀλάργα».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς δὲν παρέλειψε νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ λοιμοκαθαρτήριο τῆς Χίου, «σὲ ἐποχή», γράφει, «ποὺ δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ ἀνησυχία γιὰ τὴν ἐπιδημία». Ἦταν ἕνας χῶρος μὲ περίβολο κοντὰ στὴν παραλία, στὰ βορεινὰ τῆς πολιτείας.

«Μπαίνει κανεὶς ἀπὸ ἕνα δρόμο ποὺ σκιάζεται ἀπὸ κληματαριὲς καὶ στρωμένο μὲ μικρὲς πολύχρωμες πέτρες. Μέσα στὸν περίβολο ὑπάρχουν διάφορα οἰκήματα, ἄλλα γιὰ τοὺς ἄρρωστους κι' ἄλλα γιὰ κείνους ποὺ βρίσκονται σὲ ἀνάρρωση. Ὅταν ξεσπάση ἡ ἐπιδημία στὴν πόλη οἱ ὑγειονόμοι τοποθετοῦν φρουροὺς στὰ μολυσμένα σπίτια γιὰ νὰ ἐμποδίσουν κάθε ἐπικοινωνία καὶ στέλνουν κοντὰ στοὺς εὔπορους ἀσθενεῖς πρόσωπα κατάλληλα νὰ τοὺς περιποιηθοῦν. Ἂν ὁ ἄρρωστος εἶναι φτωχὸς τὸν μεταφέρουν στὸ λοιμοκαθαρτήριο μαζὶ μὲ ὅλα τὰ πράγματα ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ καπνισθοῦν καὶ νὰ ἀπολυμανθοῦν.

»Ὡστόσο, μ' ὅλες τὶς προφυλάξεις ποὺ παίρνουν οἱ Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ οἱ ντόπιοι Τοῦρκοι, ἡ συχνὴ ἄφιξη ξένων Ὀθωμανῶν — εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς ἐμποδίσουν —, ἡ συχνὴ προσέγγιση πολεμικῶν καραβιῶν, ἴσως καὶ ἡ ἀμέλεια κατὰ τὴν καθημερινὴ μεταφορὰ τροφίμων μὲ πλοῖα ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς ἀκτές, προκαλοῦν συχνὰ ἐπιδημίες πανούκλας. Ἡ ἐπιδημία τοῦ 1788 ποὺ ἔστειλε στὸν τάφο 14.000 ψυχές, θὰ μείνη στὴ μνήμη σὰν μιὰ φρικαλέα περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ» [1].

Οἱ ὑγειονόμοι ἐπιθεωροῦσαν καὶ τὸ λεπροκομεῖο ποὺ βρισκόταν σὲ μιὰ στενὴ κοιλάδα στὰ ΒΔ τῆς πόλης.

«Κάθε ἄρρωστος ἔχει ἕνα μικρὸ κατάλυμα καὶ ἕνα μικρὸ κῆπο ποὺ μπορεῖ νὰ καλλιεργήση. Μὲ λύπη μου εἶδα πὼς στὴν Ἀνατολὴ θεωροῦν ὅλους τοὺς λεπροὺς ἀνίατους καὶ γι' αὐτὸ δὲν καταβάλλουν καμμιὰ ἀπολύτως θεραπευτικὴ προσπάθεια» [2].

Τὰ προνόμια τῶν Ἑλλήνων τῆς Χίου ἦταν πιὸ αἰσθητὰ στὴ θρησκευτικὴ τους ζωή :

«Εἶναι πολὺ περίεργο νὰ βλέπη κανεὶς τὴν πομπὴ τῶν ἱεροτελεστιῶν ἀνάμεσα στὸ φανατικὸ μουσουλμανικὸ κόσμο. Οἱ λιτανεῖες καὶ οἱ κηδεῖες προσελκύουν ἀναρίθμητη ἀκολουθία. Λατίνοι ἱερεῖς μὲ τὸ ἱερατικό τους ἔν-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 124 - 126.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 126.

δυμα, παπάδες μὲ τὰ πετραχήλια τους διασχίζουν τοὺς δρόμους μὲ ἕνα μεγάλο σταυρὸ μπροστά, ἐνῶ πίσω ἀκολουθοῦν οἱ πιστοὶ κρατώντας ἀναμμένα κεριά. Ὁ ἄγριος μουσουλμάνος τοὺς βλέπει νὰ περνοῦν, ἀλλὰ δὲν μουρμουρίζει, ἀρκεῖ νὰ ἀποδίδουν τὸν ἀπαιτούμενο σεβασμὸ στὰ τζαμιά, ἀρκεῖ δηλαδὴ νὰ διακόπτουν τὶς ψαλμωδίες μόλις τὰ ἀντικρύσουν, νὰ ἀφαιροῦν τὸ σταυρὸ ἀπὸ τὸ κοντάρι καὶ νὰ τὸν κρατοῦν ταπεινὰ κατεβασμένο».

Τὸ προνόμιο νὰ ἔχουν καμπάνες, εἶχε παραχωρηθῆ μονάχα στὰ μαστιχοχώρια [1].

Οἱ Χιώτισσες, γράφει ὁ Olivier, τρῶνε μὲ λαιμαργία τὰ τσίκουδα. Ἀλλὰ τὰ δέντρα ποὺ τὰ παράγουν ὅλο καὶ σπανίζουν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ του ἡ παραγωγὴ μόλις ἔφθανε τὶς 200 ὀκάδες [2].

Ἡ παραγωγὴ μπαμπακιοῦ δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας καὶ γι' αὐτὸ πραγματοποιοῦσαν μεγάλες εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Τὰ μπαμπακερὰ ποὺ ὕφαιναν στὴ Χίο ἦταν ὑφάσματα ἁπλά, δίμιτα, μάλλινα μαλακά, λεῖα καὶ χνουδωτὰ καὶ καραβόπανα μὲ ραβδώσεις.

Ἡ παραγωγὴ μεταξιοῦ ἔφθανε τὶς 12.000 ὀκάδες. Μερικὲς φορὲς ξεπερνοῦσε καὶ τὶς 15.000. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀρκετὴ νὰ καλύψη τὶς ἀνάγκες τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ νησιοῦ. Γινόταν ἔτσι εἰσαγωγὴ 20.000 ὀκάδων ἀπὸ τὴν Προύσα, Ἀδριανούπολη καὶ Συρία. Ἡ μουριὰ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὰ κουκούλια ἦταν ἡ μαύρη μουριὰ ἢ ἱσπανική. Μερικοὶ ἰδιῶτες παρασκεύαζαν ἀπὸ τὸν καρπό της ἕνα εἶδος οἰνόπνευμα, «δυνατὸ ἀλλὰ εὐχάριστο». Ἡ τιμὴ τῶν φύλλων τῆς ἀναπτυγμένης μουριᾶς ἦταν δύο ἢ τρία γρόσια.

Ἡ τοπικὴ παραγωγὴ σταριοῦ μόλις κάλυπτε τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ γιὰ τρεῖς μῆνες καὶ τοῦ κρασιοῦ γιὰ ἑφτὰ ὡς ὀχτὼ μῆνες. Τὸ λάδι ἐπαρκοῦσε μόνο στὰ χρόνια τῆς πλούσιας σοδειᾶς. Ἀναπτυγμένο ἦταν τὸ ἐμπόριο τῶν ἑσπεριδοειδῶν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, Ἀδριανούπολη καὶ Σμύρνη. Ὁ ἐτήσιος τζίρος ξεπερνοῦσε τὰ δύο ἑκατομμύρια φράγκα. Ἐπίσης γινόταν ἐξαγωγὴ ἑνὸς εὔγευστου σιροπιοῦ, ποὺ παρασκευαζόταν ἀπὸ χυμὸ λεμονιοῦ καὶ κίτρων. Στὸ χυμό, ποὺ πύκνωνε μὲ τὸ βρασμό, πρόσθεταν λίγη ζάχαρη ἢ μέλι. Ἦταν περιζήτητο στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ στὸ Κάϊρο. Ἀκόμα καὶ οἱ φλοῦδες τῶν λεμονιῶν καὶ τῶν κίτρων γίνονταν γλυκὸ μὲ τὴν προσθήκη ζάχαρης καὶ μελιοῦ καὶ διωχετευόταν σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολή. Γλυκὸ παρασκεύαζαν καὶ ἀπὸ τὰ κηκίδια ἑνὸς εἴδους φασκομηλιᾶς, τῆς salvia pomifera, ὅταν ἦταν ἀκόμα πράσινα. Μεγάλη διάδοση εἶχε ἡ καλλιέργεια τῆς τριανταφυλλιᾶς γιὰ τὴν παρασκευὴ γλυκοῦ καθὼς καὶ ἀρωματικοῦ λαδιοῦ. Τὰ ξερὰ σῦκα τῆς Χίου ἦταν περιζήτητα στὴ Σμύρνη καὶ στὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 126 - 127.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 136. Βλ. καὶ Galland.

Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἔμποροι μάλιστα τῆς Σμύρνης πραγματοποιοῦσαν ἐξαγωγὴ σύκων σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Καλλιεργοῦσαν, τέλος, ἕνα εἶδος δαμασκηνιᾶς ποὺ τὴν ἔλεγαν βαρδασιά. Οἱ κάτοικοι ξεφλούδιζαν τοὺς καρπούς, τοὺς ξέραιναν στὸν ἥλιο, τοὺς ἔκλειναν σὲ κασόνια καὶ τοὺς ἔστελναν στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη, ὅπου ἀγοράζονταν πρὸς δύο γρόσια τὴν ὀκά.

Ἐπειδὴ οἱ ἐκκλησίες ξεπερνοῦσαν τὶς 700 δὲν ἐπαρκοῦσε τὸ κερὶ τῆς τοπικῆς παραγωγῆς καὶ γινόταν εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή [1].

Κάπου 500 ἀργαλειοὶ δούλευαν τὰ μεταξωτά. Οἱ Χιῶτες, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, «κατώρθωσαν νὰ ἀπομιμηθοῦν ὡς ἕνα σημεῖο τὰ δικά μας ὑφάσματα τῆς Λυών. Καλύτερη ἦταν ἡ ἀπομίμηση τῶν μεταξωτῶν καὶ τῶν μπαμπακερῶν τῆς Ἰνδίας καὶ ἐκείνων ποὺ εἰσάγονται ἀπὸ τὸ Χαλέπι καὶ τὴ Δαμασκό. Σήμερα τὰ χιώτικα ὑφάσματα εἶναι ἀνώτερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῶν δύο αὐτῶν πόλεων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ παλαιότερα βιομηχανικὰ κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κατασκευάζουν ἐπίσης γαϊτάνια μεταξωτά, σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ μάλιστα καλύτερα ἀπὸ τὰ γαϊτάνια τῆς Πόλης καὶ τῆς Προύσας. Χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς οὔγιες καὶ τὶς κουμπότρυπες τῶν τουρκικῶν ἐνδυμασιῶν. Πλέκουν ἐπίσης καὶ ἀσημένια γαϊτάνια γιὰ τὶς φορεσιὲς τῶν γυναικῶν. Πάντως οἱ ἀργαλειοὶ τῶν μπαμπακερῶν εἶναι λιγώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀργαλειοὺς τῶν μεταξωτῶν. Γενικὰ ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς ὑφασμάτων στὴ Χίο ξεπερνᾶ τὰ ἔξη ἑκατομμύρια γαλλικὰ φράγκα» [2].

Ὁ Olivier θὰ περιηγηθῆ καὶ τὰ κυριώτερα νησιὰ τῶν Κυκλάδων. Ἡ Τῆνος ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἀναπτυγμένο οἰκονομικὰ νησὶ τοῦ Αἰγαίου κι' αὐτό «ἐπειδὴ εἶναι ἐλεύθερο καὶ ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν τουρκικὴ εὔνοια». Τοῦρκοι δὲν ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν Τῆνο καὶ ἡ διοίκηση εἶχε ἀνατεθῆ σὲ τοπικοὺς ἄρχοντες ποὺ ἐκλέγονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαό.

Σύμφωνα μὲ τὰ κατάστιχα τῶν προεστῶν ὁ πληθυσμὸς τῶν 40 χωριῶν τοῦ νησιοῦ ἀνερχόταν σὲ 15.800 ψυχὲς (10.000 Ἕλληνες καὶ 5.800 Λατίνους).

Ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία ἦταν καταχωρισμένη σὲ δυὸ κατάστιχα. Τὸ ἕνα κρατοῦσαν οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ ἄλλο οἱ Λατίνοι. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀποστολὴ τζοχανταραίων τοῦ ἀγᾶ γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν εἰσφορῶν οἱ κάτοικοι φρόντιζαν νὰ παραδίνουν τὰ δοσίματα μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Ἔτσι ἀπόφευγαν τὰ πρόσθετα ἔξοδα τῶν ἀπεσταλμένων καὶ τὶς καταχρήσεις τους. Ὁ συνολικὸς ἐτήσιος φόρος ἦταν 36.234 πιάστρα, ποσὸ σημαντικὸ ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ νησιοῦ καὶ τὸν σχετικὰ μικρὸ πληθυσμὸ καὶ τὴν παραγωγικότητα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 137 - 140.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 140.

Τὸ μετάξι ἀποτελοῦσε τὸ κύριο ἐξαγώγιμο προϊὸν τῆς Τήνου. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ νησιοῦ ἦταν κατάφυτο ἀπὸ μουριές. Σχεδὸν ὅλες οἱ γυναῖκες ἔτρεφαν κουκούλια. Τὴν ἐτήσια παραγωγὴ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, δύο ὡς τρεῖς χιλιάδες ὀκάδες, ἀπορροφοῦσε ἡ Χίος καὶ ἡ Σμύρνη γιὰ τὴ βιοτεχνία γαϊτανιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὶς ἐνδυμασίες καὶ τῶν δύο φύλων [1].

Οἱ Τηνιακὲς ἦταν περιζήτητες ὑπηρέτριες ἀνάμεσα στοὺς Εὐρωπαίους καὶ τοὺς Ἕλληνες τῆς Σμύρνης, τῆς Πόλης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, γιατὶ ξεχώριζαν σ' ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν ἐπιδεξιότητα, τὴν καθαριότητα καὶ τὴν τιμιότητά τους. «Ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν ξενιτεμένων γυναικῶν τῆς Τήνου εἶναι τόσο μεγάλος, ποὺ κάθε 12 ἢ τὸ πολὺ 15 μέρες ἀποπλέει γιὰ τὴ Σμύρνη ἕνα καράβι φορτωμένο μὲ νέες ποὺ θὰ ἀντικαταστήσουν ἐκεῖνες ποὺ γυρίζουν μὲ τὶς οἰκονομίες τους στὴν πατρίδα, ὕστερα ἀπὸ τέσσερα πέντε χρόνια, γιὰ νὰ παντρευτοῦν. Ἕνα καράβι φεύγει ἐπίσης μὲ μετανάστιδες γιὰ τὴν Πόλη καὶ ἕνα γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη».

Καὶ τῆς Ἄνδρου τὸ σπουδαιότερο προϊὸν ἦταν τὸ μετάξι. Ἐτήσια παραγωγὴ γύρω στὶς ἔξη χιλιάδες ὀκάδες. Μεγάλες ποσότητες πορτοκαλιῶν καὶ λεμονιῶν ἐξάγονταν στὴ Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα καὶ στὸ Μωριά. Τὸ νησὶ εἶχε 50 περίπου χωριὰ καὶ πληθυσμὸ 12.000 ψυχές. Πλήρωναν φόρο 30.000 πιάστρα τὸ χρόνο [2].

Σὲ 4.000 ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Μυκόνου. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ζοῦσαν συγκεντρωμένοι στὴ μοναδικὴ πόλη τοῦ νησιοῦ. Ὁ συνολικὸς φόρος ἦταν 7.500 πιάστρα [3].

Ἡ Νάξος, μ' ὅλο ποὺ ἀπολάμβανε μεγαλύτερη ἐλευθερία ἀπὸ τὴ Χίο, δὲν εἶχε ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας της. Ἐμπόριο καχεκτικό, καλλιέργειες παραμελημένες, ἀνύπαρκτη βιοτεχνία. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀναρωτιέται ἂν ἡ στέρηση πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὴν περιφρόνηση ποὺ δείχνουν οἱ εὐγενεῖς τοῦ νησιοῦ πρὸς τὴν ἐργασία, «περιφρόνηση ποὺ ἔχει, δυστυχῶς, κατακλύσει ὅλες τὶς τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ» [4].

«Περήφανοι γιὰ τὴν ἀριστοκρατική τους καταγωγή, πάμπτωχοι, ἀλλὰ ὑπεροπτικοί, δὲν καταδέχονται νὰ ἀσχοληθοῦν οὔτε μὲ τὸ ἐμπόριο οὔτε μὲ τὴ γεωργία οὔτε μὲ τὴ στρατιωτικὴ τέχνη. Τὰ χτήματά τους παραμένουν ἀκαλλιέργητα καὶ οἱ μισοερειπωμένοι πύργοι τους περνοῦν σιγὰ σιγὰ στὰ χέρια ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ». [5]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 152.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 153.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 154.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 155.
5. Ἕνας νεώτερος περιηγητής, ὁ Hiller von Gaertringen, κατέγραψε στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, κατὰ τὴν περιοδεία του στὶς Κυκλάδες, τοῦτο τὸ σατιρικὸ τετράστιχο γιὰ τοὺς Ναξιῶτες :

Ἡ Νάξος, μὲ τὰ 41 χωριά της, εἶχε πληθυσμὸ 10.000 ψυχές. Πλήρωνε φόρο σαράντα πουγγιὰ (40.000 φράγκα), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἰδικὰ δοσίματα στὸν καπουδὰν πασά.

Ὁ Olivier συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τὸν δογματικὸ διαχωρισμὸ τῶν κατοίκων καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ στὴ Νάξο.

«Ὁ ἀριθμὸς τῶν Καθολικῶν λιγοστεύει σταθερά. Κάπου 600 ζοῦν στὴν πόλη. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει διόλου νὰ διατηροῦν ἀρχιεπίσκοπο, ἕνα τοποτηρητὴ συνεπίσκοπο, ἕξη παπάδες καὶ πολλοὺς βικάριους, ἕνα ἵδρυμα λαζαριστῶν, τρία μοναστήρια (καπουκίνων, κορδελιέρων καὶ καλογραιῶν). Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερη στὴ Νάξο. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀνησυχοῦν διόλου γιὰ ὅ,τι συμβαίνει στὸ νησὶ ἀρκεῖ νὰ φθάνουν στὴν Πόλη κανονικὰ τὰ δοσίματα καὶ νὰ ζαρώνουν ἔμφοβοι οἱ κάτοικοι μπροστὰ στὸν ἔσχατο Ὀθωμανό. «Ἡ ζωὴ στὴ Νάξο θὰ ἦταν ἡ πιὸ εὐχάριστη σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀλληλοφάγωμα ἀνάμεσα στοὺς ὄχι καὶ τόσο ἐργατικοὺς κατοίκους, κι' ἂν ὁ κλῆρος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τόσο πολυάριθμος γιὰ ἕνα τόσο μικρὸ τόπο, δὲν ἔβραζε μέσα στὰ μίση καὶ δὲν καλλιεργοῦσε τὴ διχόνοια. Ὁ ξένος καταλαβαίνει ἀμέσως ὅτι οἱ παπάδες καὶ τῶν δύο δογμάτων κυβερνοῦν τὸν τόπο μὲ σκληρότητα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνωνται οἱ κάτοικοι περισσότερο κακοὶ παρὰ εὐσεβεῖς, περισσότερο φιλόδικοι καὶ ραδιοῦργοι παρὰ δίκαιοι καὶ φιλάνθρωποι».

Οἱ Ναξιώτισσες μασοῦσαν μιὰ ρητινοειδὴ οὐσία ποὺ παράγει τὸ νησὶ ὅπως οἱ Χιώτισσες τὸ μαστίχι. Τὸ φυτὸ ποὺ παράγει τὸ μαστίχι τῆς Νάξου ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς βοτανολόγους artactylis gummifera [1].

Στὴ Νιὸ μὲ τοὺς 3.700 κατοίκους ὑπῆρχαν μονάχα δυὸ οἰκογένειες καθολικῶν. «Τὸ νησὶ καταβάλλει στὸν καπουδὰν πασὰ 9.000 πιάστρα καὶ διοικεῖται ἀπὸ Ἕλληνα βοεβόδα καὶ ἕξη αἱρετοὺς ἄρχοντες».

Σχεδὸν ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦταν γεωργοί. «Δραστήριοι καὶ ἐργατικοὶ ἀξιοποιοῦν ἕνα ἔδαφος ἀπὸ φυσικοῦ του ἄγονο. Μόλις τελειώνουν οἱ ἀγροτικὲς δουλειὲς ἀρχίζουν νὰ γνέθουν τὸ μπαμπάκι — συγκομιδὴ ἀπὸ τὰ χτήματά τους — καὶ νὰ πλέκουν κάλτσες καὶ σκούφους. Αὐτὰ τὰ πλεχτὰ ἀγοράζονται ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους ταξιδιῶτες. Μόλις βγαίναμε στὸ

Σ' ὅποιον τόπο κι' ἂν περάσω
θὰ κηρύξω, θὰ φωνάξω,
τὸ γιακά μου θὰ τινάξω
μὴ χειρότερ' ἀπ' τὴ Νάξο.
(Ἁρμονία, 1901, σ. 442).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 163 κ.ἑ. Εἶναι ἡ ἀγριομαστιχιά (carlina gummifera) Λέγεται καὶ ἀτρακτύλι ἢ κεφάλια, ἀπὸ τοὺς ἐδώδιμους καρποὺς τοῦ θάμνου (*Μιχ. Στεφανίδη*, Δημώδη φυσιογνωστικά, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 443).

δρόμο βλέπαμε γυναῖκες νὰ τρέχουν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς νὰ μᾶς προσφέρουν μὲ ἐπιμονή, ποὺ συχνὰ ἦταν δυσάρεστη, τὰ πλεχτά τους.

»Αὐτὴ ἡ φιλοπονία ἐπιτρέπει στοὺς κατοίκους νὰ ἐξοφλοῦν κανονικὰ τὰ δοσίματά τους καὶ νὰ ἐξασφαλίζουν μιὰ εὐμάρεια ποὺ δὲν φαίνεται ἐξωτερικά. Ἐδῶ, ὅπως καὶ σ' ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, μακραίωνη πεῖρα δίδαξε τοὺς ὑπόδουλους πὼς δὲν πρέπει νὰ δείχνουν ὅτι εὐποροῦν, ὄχι μόνο γιατὶ θὰ αὐξηθοῦν οἱ φόροι, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ὑπάρχει κίνδυνος, ἡ φιλοχρηματία κάποιου ἀξιωματούχου τῆς Πύλης νὰ ὁδηγήση στὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ ὁλόκληρο τὸ νησί. Οἱ Τοῦρκοι ἐπιτρέπουν στοὺς «ἄπιστους» νὰ ζήσουν, ἀρκεῖ νὰ παραδίνουν ὅ,τι περισσεύει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν τους [1]. Ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ: κρασί, λάδι (40.000 ὀκάδες) καὶ δημητριακὰ γιὰ τοπικὴ κατανάλωση. Ὀχτὼ ὡς δέκα χιλιάδες ὀκάδες μπαμπάκι ἐξάγονταν στὴν Ἀγκώνα καὶ στὴ Βενετία. Ἔτρεφαν ἐπίσης 4.000 μικρόσωμα βόδια καὶ 6.000 κατσίκες [2].

Στὴν Κίμωλο, ὁ Olivier μαζὶ μὲ τὸ σύντροφό του, δυὸ ὑπηρέτες, τὸν καπετάνιο τοῦ καραβιοῦ καὶ δυὸ ναῦτες, ἀνέβηκαν βράδυ στὸ χωριὸ ποὺ ἦταν χτισμένο σὲ ἕνα ὕψωμα. Τοὺς περίμεναν οἱ κάτοικοι μὲ τὰ ὅπλα στὸ χέρι. Τοὺς φώναξαν νὰ πέσουν καταγῆς. Ἔγιναν οἱ ἐξηγήσεις καὶ οἱ ξένοι βρῆκαν θερμὴ φιλοξενία. Ὁ συναγερμὸς ἦταν ἀπαραίτητος ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν.

«Μᾶς διηγήθηκαν ὅτι εἴκοσι Μανιάτες τοὺς αἰφνιδίασαν τὴ νύχτα τοῦ πανηγυριοῦ. Ἐνῶ ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶχαν ριχτῆ στὸ χαροκόπι καὶ στὸ πιοτό, ζύγωσαν οἱ πειρατές, μπῆκαν στὰ σπίτια καὶ τὰ καταλεηλάτησαν. Βασάνισαν γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ γιὰ νὰ μαρτυρήσουν ποῦ ἔκρυβαν τὸ βιός τους. Αὐτὴ ἡ φριχτὴ περιπέτεια κράτησε ὅλη τὴ νύχτα. Τὸ ἄλλο πρωὶ τὸ μανιάτικο καράβι σήκωσε πανιὰ καὶ τὸ μόνο ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν οἱ ξαρματωμένοι νησιῶτες ἦταν νὰ δεηθοῦν στὸν Ὕψιστο νὰ πνίξη τοὺς πειρατὲς μαζὶ μὲ τὰ λάφυρά τους» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 180 κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 179 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 184 κ.ἑ. Ἡ καταστρεπτικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Μανιατῶν πειρατῶν ἔγινε λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Olivier. Τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ μιὰ σημείωση σὲ βιβλίο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Περιγραφὴ τοῦ Ὄρους Σινᾶ 1768»: «1794 μηνὸς Φεβρουαρίου 17 τὶ τιρινὶ ἑβδομάδα παρασκεβὶ ξημέρωμα τρίς ὧρες νὰ ξιμερώσι μᾶς ἐπατίσανε οἱ κλέφτες καὶ μᾶς ἄφισαν ὅ,τι ἐφορούσαμε» (*Ἀντ. Μηλιαράκη*, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων κατὰ μέρος, Κίμωλος, Ἀθήνησι 1901, σ. 30 σημ. 2). Δυὸ χρόνια ἀργότερα θὰ γίνη αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση Μανιατῶν πειρατῶν στὴν Ἀμοργὸ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν καπετὰν Στεκούλη. Τὴν ἐπιδρομὴ περιγράφει μὲ λεπτομέρειες ἕνα πολύστιχο ἱστορικὸ ποίημα:

   Στὴν Σαντορίνη πήγανε κ' ἐπῆραν τὸ καράβι
   καὶ οἱ καημένοι Ἀμοργιανοὶ δὲν εἴχανε χαμπάρι.

Ὅπως ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητές, ὁ Olivier καὶ ὁ σύντροφός του φιλοδοξοῦσαν νὰ προσθέσουν στὶς ἀποσκευές τους μερικὲς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Οἱ προεστοὶ τῆς Κιμώλου τοὺς ὡδήγησαν σὲ ἕνα σπήλαιο, «μιὰ λεύγα ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ νησιοῦ», ὅπου ὑπῆρχαν λείψανα σαρκοφάγων. Οἱ δυὸ ταξιδιῶτες ἀνακάλυψαν διάφορα εἰδώλια. Τὴν ἄλλη μέρα ξαναγύρισαν μὲ 20 ἐργάτες κι' ἄρχισαν ἀνασκαφές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέψουν τὰ ἀγγεῖα καὶ τὶς ἄλλες ἀρχαιότητες, ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς [1].

Ἡ ἐξαθλιωμένη Κίμωλος πλήρωνε 1.600 πιάστρα φόρο στὸν καπουδὰν πασά. Πῶς ἐξοικονομοῦσαν τόσο ποσὸ οἱ πάμπτωχοι νησιῶτες; Μὲ τὸ μπαμπάκι ποὺ ἔγνεθαν καὶ ἔπλεκαν ὁλοχρονὶς οἱ γυναῖκες.

Ὁ Olivier περιγράφει καὶ τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Κιμώλου. «Τὸ φουστάνι δὲν φθάνει ὣς τὰ γόνατα, ἐνῶ τὸ πουκάμισο κατεβαίνει ὣς τὴ μέση τῆς γάμπας. Φοροῦν φαρδειὰ σαλβάρια, ποὺ σφίγγουν κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάλτσες ἐνισχυμένες ἔτσι ποὺ φαίνονται φουσκωμένες. Τὸ στῆθος κρύβεται κάτω ἀπὸ ἕνα κορσὲ μὲ μπαλένες. Ἕνα κομμάτι βελοῦδο ἢ τσόχα γαρνιρισμένο μὲ χρυσὴ ἢ ἀσημένια δαντέλλα ἢ μονάχα κεντημένη, στολίζει ὅλο τὸ μπροστινὸ τμῆμα τοῦ κορμιοῦ. Στὶς γιορτὲς προσαρμόζουν στὸν κορσὲ δυὸ φαρδειὰ ὁλοκέντητα μανίκια, ποὺ φθάνουν ὣς τὴ μέση τῶν μηρῶν. Τὸ καλοκαίρι τὰ χέρια ἀπομένουν μόνο μὲ τὰ μανίκια τοῦ πουκάμισου. Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα μαντήλι, ποὺ δένεται κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι» [2].

Στὴ Μῆλο οἱ Γάλλοι περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Μαρίνας. Οἱ καλόγεροι περιποιήθηκαν τοὺς ξένους μὲ ἀρνάκια, πουλερικά, αὐγά, γάλα, κυνήγι, χορταρικά, μέλι, πορτοκάλια, δαμάσκηνα καὶ σταφύλια. Ὁ Olivier περιγράφει τὰ ἐδέσματα τοῦ ἀποχαιρετιστήριου τραπεζιοῦ: «Κατσικάκι γεμιστὸ μὲ κιμά, κουκουνάρια, σταφίδες καὶ ρύζι. Πιλάφι

Καὶ μέσα στὰ μεσάνυχτα ἦλθαν καὶ τοὺς πλακῶσαν
τὰ ροῦχα τους ἐπήρανε καὶ τοὺς ἐξεγυμνῶσαν
χωρὶς νὰ ξεύρουν εἴδησιν, χωρὶς νὰ τὸ κατέχουν
ἀκούσανε ταῖς τουφεκαῖς καὶ ἄρχισαν νὰ τρέχουν.
. . . .
Ὅλοι τους οἱ Ἀμοργιανοὶ ἐπῆγαν εἰς τὴν τράτα
καὶ οἱ Μανιάταις ἔκλεπταν τὰ σπίτια τὰ γεμᾶτα
. . . .
Οἱ Ἀμοργιανοὶ ἐγύρευαν νὰ πιάσουνε τὰ ψάρια
καὶ οἱ Μανιάταις κάνανε στὴν χώρα σὰν λιοντάρια.
Ἂν ἦτον οἱ Ἀμοργιανοὶ νὰ κάνουν καραούλι
ἤθελε ν' ἀφανίσουνε τὸν καπετὰν Στεκούλη.

(*Ἀντ. Μηλιαράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 59 κ.ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 191 κ.ἑ. Εἶχε προηγηθῆ ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Fauvel.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 196 - 197.

μὲ κόττα παχειὰ κι' ὕστερα μέλι, γλυκίσματα ἀπὸ κίτρο καὶ φροῦτα. Ἄσπρο κρασὶ ἐξαίρετο καὶ θαυμάσιο καφέ. «Θὰ περνούσαμε», προσθέτει ὁ περιηγητής, «πολὺ εὐχάριστα μερικοὺς μῆνες μ' αὐτοὺς τοὺς καλοὺς καλογέρους, ἂν δὲν εἴχαμε νὰ δοῦμε τόσους τόπους ἀκόμα» [1].

Στὴν πόλη τῆς Μήλου, γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ τὶς ἀνθυγιεινὲς ἀναθυμιάσεις, ἔρριχναν ξείδι σὲ ζεστὴ στάχτη. Οἱ ἀτμοὶ ἀπὸ τὴν ἐξάτμιση ἦταν τὸ καλύτερο προληπτικὸ φάρμακο. Τὸ ἴδιο ἔκαναν ὅταν βρίσκονταν σὲ ἑλώδεις περιοχές [2].

Οἱ δυὸ Γάλλοι θὰ ἐρευνήσουν καὶ τὶς κατακόμβες τῆς Μήλου στὴν τοποθεσία Τρυπητή. Κανένας περιηγητής, γράφει ὁ Olivier, δὲν εἶχε ἐπισκεφθῆ ὣς τότε τὴν περιοχὴ αὐτή, ποὺ βρίσκεται πλάϊ στὸ χωριὸ Κλῆμα, «οὔτε ὁ Tournefort οὔτε ὁ Choiseul - Gouffier οὔτε ἄλλος ταξιδιώτης, γιατὶ κανεὶς δὲν ἀναφέρει κάτι σχετικό. Ἡ τύχη μᾶς ὡδήγησε ὣς ἐκεῖ καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλουμε τὴν ἀνακάλυψη τῶν τάφων».

Τοῦ θύμισαν τὶς κατακόμβες τῆς Αἰγύπτου στὴν περιοχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας, μόνο ποὺ τῆς Μήλου ἦταν πιὸ μικρές. «Κατὰ μῆκος τοῦ λόφου οἱ κατακόμβες γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερες. Βλέπει κανεὶς πολλὲς σειρές, τὴ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη. Φθάνουν ὣς τὴν πλαγιὰ τοῦ ἀντικρινοῦ βουνοῦ. Μὰ σὰν φθάσης στὴν Τρυπητή, καὶ κυρίως στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, σαστίζεις ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατακομβῶν καὶ τὴ μικρὴ ἀπόσταση τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Βλέπεις πῶς διάλεξαν γιὰ κατοικία τῶν νεκρῶν ἕνα χῶρο ἐντελῶς ἀκατάλληλο γιὰ κάθε λογῆς καλλιέργεια.

»Κατεβαίνεις ὀχτὼ ὣς δέκα σκαλοπάτια ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα 60 ἑκατοστῶν καὶ βρίσκεσαι σὲ μιὰ αἴθουσα 75 ἢ 90 μ. μῆκος, 30 πλάτος καὶ 25 ὣς 30 ὕψος. Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατακόμβες ὑπάρχουν ἑφτὰ σαρκοφάγοι, τρεῖς σὲ κάθε πλευρά, καὶ μιὰ στὸ βάθος. Ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι σταθερός. Εἴδαμε κατακόμβες μὲ πέντε σαρκοφάγους, δύο σὲ κάθε πλευρὰ καὶ μιὰ στὸ βάθος. Σὲ ἄλλες πιὸ μικρὲς ὑπῆρχαν μονάχα τρεῖς.

»Οἱ τάφοι δὲν ἔχουν ἀνορυχθῆ σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα στὰ τοιχώματα τῶν στοῶν, ὅπως στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ ἀποτελοῦν πραγματικὲς σαρκοφάγους λαξεμένες στὸ βράχο. Ἔχουν μῆκος 1,80 μ. καὶ πλάτος 0,45 μ. καὶ πάνω καταλήγουν σὲ καμάρα».

Οἱ κάτοικοι τὸν βεβαίωσαν ὅτι παλιότερα, καθὼς ξεθεμέλιωναν τὶς σαρκοφάγους, εὕρισκαν ὑδρίες, ἀγγεῖα καὶ ἄλλα τέτοια σκεύη. Παρ' ὅλες, ὡστόσο, τὶς ἔρευνες δὲν κατώρθωσε νὰ βρῆ τίποτα. Τοῦ εἶπαν ὅμως ὅτι τὰ κτε-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 206.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 209.

ρίσματα τῶν σαρκοφάγων εἶχαν πουληθῆ στοὺς Ρώσους κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους [1].

Πολλὲς οἰκογένειες ἀγροτῶν εἶχαν στήσει τὶς καλύβες τους πάνω στὶς κατακόμβες καὶ πότιζαν τὰ χωράφια τους μὲ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ πλημμύριζαν κατὰ τοὺς χειμωνιάτικους μῆνες τοὺς ταφικοὺς χώρους. «Εἶδα έναν ἀγρότη νὰ καταστρέφη τὴ σκάλα μιᾶς κατακόμβης καὶ νὰ τὴ μετατρέπη σὲ στέρνα. Ἕνας ἄλλος ἄνοιγε μιὰ τρύπα στὴ βάση γιὰ νὰ φεύγη τὸ νερὸ ὅταν θὰ εἶχε ἀνάγκη γιὰ πότισμα» [2].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν Καθολικῶν τῆς Σαντορίνης εἶχε μειωθῆ. «Ἐνῶ ἐπὶ Tournefort (στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα) ἀποτελοῦσαν τὸ ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ, τώρα δὲν ξεπερνοῦν τὸ ἕνα ἕκτο». Ὑπῆρχε στὸ νησὶ Ἕλληνας μητροπολίτης καὶ Λατίνος ἐπίσκοπος καὶ δύο γυναικεῖα μοναστήρια, ἕνα ἑλληνικὸ καὶ ἕνα καθολικό. «Οἱ Ἕλληνες παπάδες ἦταν πολυάριθμοι, ὅπως σ' ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ πάμπτωχοι». Τοὺς Ἰησουίτες εἶχαν ἀντικαταστήσει οἱ Λαζαριστές.

Οἱ κάτοικοι τῆς Σαντορίνης, γράφει ὁ Olivier, εἶναι φιλόπονοι, ἐγκρατεῖς καὶ χρηστοί. Οἱ γυναῖκες ὑφαίνουν, πλέκουν σκούφους καὶ κάλτσες καὶ πουλᾶνε τὰ ἐργόχειρά τους στοὺς ξένους. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ προϊόντα φθάνουν ὣς τὴ Ρωσία καὶ σὲ διάφορες ἰταλικὲς πολιτεῖες. Τὰ πιὸ λεπτὰ καὶ τὰ καλύτερα ὑφάσματα τοῦ νησιοῦ ὑφαίνονται ἀπὸ τὶς καλόγριες.

«Τὸ καλύτερο προϊὸν τῆς Σαντορίνης εἶναι τὸ κρασί, γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία vino santo. Ἡ γεύση του γίνεται καλύτερη ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια. Σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ παραγωγὴ ἐξάγεται στὴ Ρωσία. Γίνεται ἀπὸ ἄσπρο σταφύλι, ποὺ μένει ὀχτὼ μέρες στὸν ἥλιο, ἁπλωμένο πάνω στὶς ταράτσες τῶν σπιτιῶν. «Οἱ παραγωγοὶ ἔχουν διανοίξει πελώριες κάβες στὴν ἄσπρη κίσηρη. Τὸ πάνω μέρος εἶναι θολωτό. Μ' ὅλο ποὺ τὸ ὑλικὸ εἶναι εὔθραυστο, ἡ θολωτὴ ὀροφὴ φαίνεται πολὺ στέρεη καὶ σπάνια γίνονται κατολισθήσεις. Τὰ βαρέλια τοποθετοῦνται σὲ δυὸ σειρές».

Κάθε χρόνο ἐξάγονται ἀπὸ τὴ Σαντορίνη ἕνα ἑκατομμύριο ὀκάδες κρασί. Γίνεται ἐπίσης ἐξαγωγὴ οἰνοπνεύματος. Τὸ σαντορινιὸ μπαμπάκι ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ κεῖνο ποὺ καλλιεργοῦσαν στὰ ἄλλα νησιά. «Διατηρεῖται 15 ὣς 20 χρόνια».

Φύτευαν τὰ κλήματα σὲ ἀπόσταση 50 ἑκατοστῶν ὣς ἕνα μέτρο μεταξύ τους καὶ τὰ ἄφηναν ἀκλάδευτα 10 - 12 χρόνια. Ὅταν χόντραινε ἀρκετὰ τὸ κούρβουλο, τὰ κλάδευαν κανονικὰ κάθε χρόνο, ἀφήνοντας περισσότερα μάτια

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 222 - 227. Βλ. καὶ *Ἰωσὴφ Χατζηδάκη*, Ἡ Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 115 - 120.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 226.

ἀπὸ ὅσα οἱ Γάλλοι ἀμπελουργοί. Ὑποστήριζαν τὶς κληματόβεργες γιὰ νὰ μὴ σέρνωνται καταγῆς.

Ἡ Σαντορίνη πλήρωνε 55.000 πιάστρα: ἔγγειος φόρος, χαράτσι, φόρος τοῦ κρασιοῦ (δυὸ παράδες τὴν ὀκά) καὶ τὰ καθιερωμένα καλοκαιρινὰ μπαξίσια γιὰ τὸ στόλο τοῦ καπουδὰν πασᾶ.

Τὰ ὀρτύκια ἦταν τόσα πολλά, ποὺ πιάνονταν μὲ τὴν ἀπόχη. Αὐτὴ ἡ ἀπόχη ἦταν ἕνα στεφάνι μὲ δίχτυ καὶ ἕνα κοντάρι μακρὺ δυόμιση μέτρα. Ὁ κυνηγὸς ἔρριχνε τὴν ἀπόχη πάνω σὲ ἕνα κλῆμα ἢ μιὰ μπαμπακιὰ κι' ἦταν σίγουρος πὼς θὰ ἔπιανε τουλάχιστον ἕνα πουλί [1].

Ἡ περιήγηση τῶν δύο ἐμπορικῶν ἀπεσταλμένων θὰ τελειώση μὲ τὸ ταξίδι στὴν Κρήτη. Μόλις βγῆκαν στὸ Ἡράκλειο ἕνας Ἑβραῖος δραγουμάνος τοὺς ὡδήγησε πιεστικὰ στὸ γέρο πασά. Ὁ Τοῦρκος ἅπλωσε τὸ χέρι του νὰ ἐξετάσουν οἱ ξένοι τὸ σφυγμό του καὶ νὰ τοῦ ποῦν γιὰ τὴν ὑγεία του. «Θαυμάσια, τοῦ ἀποκρίθηκαν, θὰ ζήσης ἄλλα 20 χρόνια». Ἱκανοποιημένος ὁ γέροντας ρώτησε γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ τους. «Νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸν τόπο», ἀπάντησαν.

Ἀδύνατο, εἶπε ὁ πασάς. Δὲν τὸ ἐπιτρέπω. Εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνο. Τὸ νησὶ εἶναι γεμάτο κλέφτες καὶ μπορεῖ νὰ σᾶς σφάξη κανένας ληστής. Ἔλεγε, βέβαια, ψέματα μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς ἀποσπάση χρήματα. Δὲν τὸ κατώρθωσε, ἀλλὰ ὅπως πληροφορήθηκαν οἱ ξένοι, ὁ πασὰς θὰ ἔπαιρνε τὴν προμήθειά του ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ τῶν ἀγωγιατῶν καὶ τῶν γενιτσάρων τῆς συνοδείας τους [2].

Ἄπληστος καὶ ἀδίσταχτος ἦταν ὁ πασὰς τοῦ Ρεθύμνου. Δὲν ἄφηνε εὐκαιρία νὰ χαρατσώση τοὺς κατοίκους τῆς πολιτείας καὶ τοὺς χωριάτες τῆς ἐπικρατείας του. Κι' ὅταν δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ κρατηθοῦν τὰ προσχήματα προχωροῦσε στὶς ἀβανιὲς καὶ καταλήστευε τοὺς ἰδιῶτες ποὺ θεωροῦσε πλούσιους. «Ἔξη μῆνες βρίσκεται στὸ Ρέθυμνο καὶ δὲν ἔμεινε Ἕλληνας, Ἑβραῖος ἢ Μουσουλμάνος ποὺ νὰ μὴν ἀνοίξη τὸ πουγγί του» [3].

Ὁ Olivier παραθέτει λεπτομερῆ στοιχεῖα γιὰ τὴ διοίκηση τῆς Κρήτης κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἦταν χωρισμένη σὲ τρία πα-

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 231 - 264. Γιὰ τὸ κυνήγι τῶν ὀρτυκιῶν μὲ ἀπόχη βλ. Λαογρ., τ. Ζ' (1958), σ. 441 - 450 .

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 271 κ.ἑ.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 280. Ὅλοι οἱ Τοῦρκοι πασάδες ἐπιδίδονταν ἀδίστακτοι στὴν ἀπροσχημάτιστη ἀργυρολογία μὲ κάθε λογῆς αὐθαιρεσίες. «Οἱ πασάδες μάλιστα, ἄνθρωποι, ὡς γιγνώσκομεν, λαμβανόμενοι ἐκ τῶν κατωτάτων τῆς κοινωνίας στρωμάτων, ἀμαθεῖς καὶ βάρβαροι, εἰς τοσοῦτον περιωπῆς ἀνυψούμενοι, θαμβούμενοι δ' ἐξ αὐτῆς, εἰς οὐδὲν ἄλλο ἔτεινον ἢ εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν βαλαντίων των καὶ τὸν κορεσμὸν πασῶν τῶν ὀρέξεων αὐτῶν. Καὶ μόνον ἡ θέα τῆς κατοικίας αὐτῶν, πρὸ τῆς θύρας τῶν ὁποίων ἵσταντο περὶ τοὺς ἑκατὸν πεντήκοντα ἔνοπλοι καὶ εἷς δήμιος, ἕτοιμοι πάντες νὰ κατασπαράξωσιν εἰς τὸ ἐλάχιστον σημεῖον τοῦ τρομεροῦ κυρίου των πάντα ἀπαρέσκοντα αὐτῷ, ἐνέπνεε τρόμον» (*Νικ. Γ. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 101).

σαλίκια μὲ ἕδρες τὸ Ἡράκλειο, τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Ρέθυμνο. Τὸ Ἡράκλειο ἦταν ἕδρα πασᾶ μὲ τρεῖς οὐρὲς καὶ τοῦ σερασκέρη, δηλαδὴ τοῦ ἀρχιστράτηγου τῶν δυνάμεων ὅλου τοῦ νησιοῦ. Στὰ Χανιὰ καὶ στὸ Ἡράκλειο εἶχαν τὴν ἕδρα τους πασάδες μὲ δυὸ οὐρές, ἀνεξάρτητοι στὰ διοικητικὰ καὶ ἀστυνομικά, ἐξαρτημένοι ὅμως ἀπὸ τὸν πασὰ τοῦ Ἡρακλείου στὰ στρατιωτικά. Κάθε πασαλίκι χωριζόταν σὲ περιοχὲς καὶ κάθε περιοχὴ περιλάμβανε ὡρισμένον ἀριθμὸ χωριῶν. Ἀπ' αὐτὰ τὰ χωριὰ μερικὰ ἀνῆκαν στὰ αὐτοκρατορικὰ τζαμιά, ἄλλα στὴ βασιλομήτορα καὶ τὰ περισσότερα, ποὺ ὠνομάζονταν μαλικιανέ - ἀγκασί, παρέχονταν διὰ βίου στοὺς ἀγάδες μὲ ἀντικαταβολὴ ἑνὸς ποσοῦ στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ φιρμανιοῦ - παραχωρητηρίου καὶ μιᾶς ἐτήσιας εἰσφορᾶς στὸν πασὰ τοῦ Ἡρακλείου γιὰ τὴ συντήρηση τῶν φρουρίων καὶ τὴν πληρωμὴ τῶν στρατιωτῶν. Ὅλοι οἱ χωρικοί, Ἕλληνες καὶ Μουσουλμάνοι, πλήρωναν στὸν ἀγά, στὸ τζαμὶ ἢ στὴ βασιλομήτορα τὸ ἕνα ἕβδομο τῆς παραγωγῆς τους. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ μεταφέρουν τὶς ἐλιές τους στὸ λιοτριβιὸ τοῦ ἀγᾶ, γιατὶ μόνο ὁ ἀγὰς εἶχε δικαίωμα νὰ δημιουργήση ἐγκαταστάσεις γιὰ τὴν ἔκθλιψη τῆς ἐλαιοσυγκομιδῆς. Οἱ παραγωγοὶ κατέβαλλαν τὸ ἕνα ἕβδομο τοῦ προϊόντος, ἀλλὰ στὸν ἀγὰ ἔμεναν τὰ ἀπόλαδα καὶ ἡ πυρήνα γιὰ τὴν ἀμοιβὴ τῶν ἐργατῶν καὶ γιὰ τὰ ἄλογα.

Ἡ ἀστυνόμευση τοῦ χωριοῦ βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ σούμπαση. Τύραννος καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ ἀγάς, ἀλλὰ πιὸ ἄπληστος, πιὸ ἀδιάλλακτος. «Καταδίδει κάθε τὶ ποὺ βλέπει ἢ ἀκούει, ἐλέγχει βάναυσα τὴν περιουσία τῶν κατοίκων, φροντίζει νὰ τοὺς διαιρῆ, νὰ καλλιεργῆ τὰ μίση. Εἶναι τὸ πιὸ κακοποιὸ ὄργανο ποὺ δημιούργησε ἡ τουρκικὴ πολιτικὴ γιὰ τὴ δυστυχία τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἀγὰς τὸν χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν τιμωρία τῶν μικρότερων παραβάσεων, πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν, μὲ αὐθαίρετα πρόστιμα καὶ φάλαγγα»[1].

Οἱ Ἕλληνες ὥριζαν ἀνάμεσά τους ἕνα «καπετάνιο», ποὺ φρόντιζε γιὰ τὴ συνδιαλλαγὴ καὶ τὴ ρύθμιση τῶν διαφορῶν ποὺ ἀναφαίνονταν ἀνάμεσά τους, ὥστε οἱ διενέξεις νὰ μὴ καταλήγουν στὰ νύχια τοῦ φοβεροῦ καδῆ. Σ' αὐτὸν ἀπευθυνόταν ὁ ἀγὰς ὅταν ἤθελε νὰ προστάξη κάτι στὴν ἐπικράτειά του: ὅταν χρειαζόταν ἐργάτες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν χτημάτων του ἢ γιὰ κοινοτικὰ ἔργα. Οἱ Ἕλληνες ὥριζαν ἐπίσης ἕνα «δάσκαλο» ἢ γραμματικὸ ποὺ κρατοῦσε τὰ κατάστιχα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, μὲ τὸ χαρά-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 300. Περιγραφὴ τοῦ φάλαγγα τῆς τουρκοκρατίας ἀπὸ αὐτόπτη: «Ὁ φάλαγγας ἦταν ἕνα ξύλο ἀπὸ ἕνα μέτρο ἕως ἔξη ρούπια μακριός, μὲ δύο τρύπες, ὡς ἕνα ρούπι μακριὰ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλην καὶ ἕνα σχοινὶ περασμένο μὲ δύο κόμπους εἰς τὲς ἄκρες διὰ νὰ μὴν ξεπερνᾶ. Αὐτοῦ ἔβαζαν τοὺς πόδας τοῦ τιμωρουμένου καὶ ἔστρεφαν τὸ ξύλο σφίγγοντας τὰ πόδια καὶ τοὺς ἀστραγάλους ἀπὸ κάτω καὶ χτυπώντας αὐτὰ μὲ μίαν βέργαν» (*Δημ. Πασχάλη*, Ἡ Ἄνδρος, Ἐν Ἀθήναις 1927, τ. Β', σ. 225).

τσι ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρώση κάθε φορολογούμενος καὶ μὲ τὰ δοσίματα στὸν ἀγὰ ἀπὸ τὴν παραγωγή.

Κανένας Ἕλληνας δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ παντρευτῆ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἀγᾶ. Ἡ ἄδεια ἐξασφαλιζόταν μὲ ἕνα πεσκέσι (πρόβατο, ἀρνί, κόττες). Ἂν ἡ νύφη ἀρέση στὸν ἀγά, τὴν κρατάει συχνὰ γιὰ λογαριασμό του χωρὶς νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ ἀντιταχθῆ. Τὸ ραβδὶ εἶναι πάντοτε ἕτοιμο γιὰ κάθε ἀνυπόταχτο Ἕλληνα. Κι' ἀλίμονο στὸν τολμηρὸ ποὺ θὰ παραπονεθῆ στὸν πασὰ ἢ στὴν Πύλη. Θὰ πληρώση αὐτὸ τὸ διάβημα μὲ τὴν περιουσία καὶ συχνὰ μὲ τὴ ζωή του. Ὁ ἀγὰς παντρεύεται «κιαμπίν»[1], μὲ τὴ συγκατάθεση ὑποτίθεται τοῦ κοριτσιοῦ. Συχνὰ ἀφοῦ τὸ κρατήση δυὸ τρία χρόνια, τὸ διώχνει γιὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήση μὲ ἄλλο, ἐπιβάλλοντας σὲ κάποιον Ἕλληνα τοῦ χωριοῦ νὰ τὸ παντρευτῆ. Μὲ βεβαίωσαν ὅτι οἱ Ἑλληνίδες κολακεύονται, σχεδὸν πάντοτε, νὰ μοιρασθοῦν τὴν κλίνη τοῦ ἀγᾶ, νέου ἢ γέρου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συχωριανοί της θεωροῦν καταισχύνη τὴν πράξη της κι' ὅτι θὰ ἔχη σκληρὴ τύχη ἀργὰ ἢ γρήγορα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἐδῶ, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, ἡ ἐξουσία γοητεύει καὶ ἡ ματαιοδοξία παρασύρει».

Οἱ παντρεμένοι Ἕλληνες δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ νησί, ἐκτὸς ἂν ἦταν ναυτικοὶ ἢ ἔμποροι. «Ἕναν καραβοκύρη τὸν κρέμασαν στὸ κατάρτι τοῦ καραβιοῦ του ἐπειδή, παραβιάζοντας τὸν ἀπαγορευτικὸ νόμο, μπαρκάρησε κρυφὰ μερικοὺς ταλαίπωρους Κρητικοὺς ὥς τὸν κόλπο τῆς Ἐφέσου. Ἐπέτρεπαν, ὡστόσο, οἱ Τοῦρκοι στὰ παιδιὰ νὰ ταξιδεύουν στὸ Μωριὰ ἢ ἀλλοῦ γιὰ ἐργασία». Ἔπρεπε πάντως νὰ προκαταβάλουν φόρο ἑξήντα παράδες τὸ ἄτομο.

Ἂν γινόταν φόνος στὸ χωριὸ ἢ στὴν περιοχή του κι' ὁ φονιὰς ἔμενε ἄγνωστος, ὁ ἀγὰς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πληρώση στὸν πασὰ ἕνα ποσό, ποὺ φρόντιζε ὕστερα νὰ εἰσπράξη ἀπὸ ὅλους τοὺς κατοίκους. Φυσικὰ κρατοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ συγκέντρωνε. Ἂν ὁ σκοτωμένος ἦταν Τοῦρκος τὸ ποσὸ γινόταν τεράστιο ἐπειδὴ ὁ φόνος μουσουλμάνου ἀποτελοῦσε προσβολὴ τῆς θρησκείας του. Τὴ δολοφονία Τούρκου ἀκολουθοῦσε πάντοτε ἡ ἐξόντωση πολλῶν Ἑλλήνων. Συγγενεῖς καὶ φίλοι θεωροῦσαν χρέος καὶ τιμή τους νὰ θανατώσουν τοὺς πρώτους Ρωμιοὺς ποὺ θὰ συναντοῦσαν μπροστά τους. Ὅταν κάποιος ἐγκληματοῦσε ἢ τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ ἔγκλημα, πρᾶγμα ποὺ ἦταν τὸ ἴδιο, ἔσπευδε ὁ πασὰς καὶ ἀξίωνε νὰ τοῦ παραδοθῆ ὁ ἔνοχος γιὰ νὰ τὸν δικάση. Ὁ πλούσιος Ἕλληνας μποροῦσε νὰ σωθῆ δωροδοκώντας γενναῖα τὸν ἀγά. Ὁ φτωχὸς πλήρωνε μὲ τὸ κεφάλι του. Ὅποιος Ἕλληνας, λοιπόν, εἶχε βιὸς μποροῦσε νὰ τὸ χάση κάθε στιγμὴ ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀγᾶ καὶ τοῦ σούμπαση.

---

1. Κεπήνιον, μικτὸς γάμος.

Ὁ ἀγὰς ἐκμεταλλευόταν μὲ βαναυσότητα τοὺς παραγωγούς. Ἀγόραζε λ.χ. τὰ προϊόντα τους (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λάδι) καὶ πλήρωνε μετὰ τὴν πώληση ἐξασφαλίζοντας ἔτσι μεγάλα καὶ αὐθαίρετα κέρδη.

Ὅλα αὐτὰ ἴσχυαν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χωριὰ ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ στοὺς ἀγάδες. Σ' ἐκεῖνα ποὺ ἀνῆκαν στὰ τζαμιὰ ἢ στὴ μάνα τοῦ σουλτάνου, ἡ ἐκμετάλλευση δὲν ἦταν τόσο μεγάλη, ἐπειδὴ οἱ παραγωγοὶ μποροῦσαν νὰ παραπονεθοῦν στὴ σουλτάνα ἢ στοὺς ἐπιθεωρητὲς τοῦ τζαμιοῦ, ποὺ ὅπως ἦταν φυσικό, δὲν ἀνέχονταν ἐπεμβάσεις, γιατὶ θίγονταν τὰ συμφέροντά τους [1].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀναφέρεται στὸ χρονικό του καὶ στὴ δράση τῶν Σφακιανῶν, ποὺ εἶχαν διατηρήσει τὴν ἀνεξαρτησία τους μέσα στοὺς αἰῶνες ὑπερασπίζοντάς την μὲ τὰ ὅπλα:

«Οἱ Σφακιανοὶ μπόρεσαν νὰ κρατήσουν τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμά τους κάτω ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, τοὺς Σαρακηνούς, τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους. Οἱ ἄρχοντές τους ἐκλέγονταν ἀπὸ γενικὴ συνέλευση. Ἐπὶ τουρκοκρατίας εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τὰ βουνά τους κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες τὸ ἀπαραίτητο χιόνι γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν Χανίων καὶ τοῦ Ρεθύμνου (οἱ Ἡρακλειῶτες τὸ προμηθεύονταν ἀπὸ τὸν Ψηλορείτη). Σὲ ἀντάλλαγμα δὲν πλήρωναν κανένα φόρο, δὲν εἶχαν ἀγάδες, δὲν πατοῦσαν στὰ βουνά τους Τοῦρκοι. Ἦταν μιὰ δημοκρατία ἀνεξάρτητη».

Ἀλλὰ τὸ 1770, μὲ τὴν κάθοδο τῶν Ρώσων στὸ Αἰγαῖο, οἱ Σφακιανοὶ ξεσηκώθηκαν μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Γράφει ὁ Olivier:

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 299 - 305. Ὅλες οἱ ἑλληνικὲς περιοχὲς ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν προσόδων σὲ μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ σουλτάνου ἦταν προνομιοῦχες, γιατὶ περιορίζονταν οἱ αὐθαιρεσίες καὶ οἱ ληστρικὲς ἀξιώσεις τῶν τοπικῶν ἐξιωματούχων. Τὴν εἰδικὴ αὐτὴ εὔνοια ἀπολάμβαναν ἡ Ἀθήνα, ἡ Σύρα, ἡ Ἄνδρος κ.ἄ. Φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Σελὶμ Γ' (ἔμεινε στὸ θρόνο ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1808) προστάζει ὅλους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας στὴν Ἀθήνα σχετικὰ μὲ τὰ εἰσοδήματα τῆς περιοχῆς ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ στὴ βαλιδὲ σουλτάνα, τὴ βασιλομήτορα: «. . . γνωστοποιῶ ὅτι,. . . δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῶν βεζυρῶν, στρατηγῶν, ὑποστρατήγων, ἀξιωματικῶν, τῶν ὀθωμανικῶν ὑπαλλήλων, τῶν τιμαριούχων καὶ κατόχων ζιαμετίων, τῶν δημοσίων εἰσπρακτόρων, τῶν ἐφόρων καὶ ἄλλων ἐξασκούντων ἐξουσίαν τινα ἢ ὀργάνων τῆς ἐξουσίας καὶ ἐν γένει παντὸς οἱουδήποτε, οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ καταπιέζωνται οἱ ὑπήκοοι διὰ τῆς ἀπαιτήσεως παρ' αὐτῶν ἐξόδων καφτανίων, πετάλων καὶ λοιπῶν ἐπαρχιακῶν δαπανῶν. . .» (*Δημ. Γρ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 361). Οἱ ὑποχρεώσεις τῶν προνομιούχων κοινοτήτων καθωρίζονταν μὲ ἔγγραφη συμφωνία καὶ οἱ κάτοικοι προστατεύονταν ἀπὸ τὶς αὐθαίρετες ἐπιβαρύνσεις. Διαβάζουμε στὸ συμφωνητικὸ ποὺ ὑπέγραψαν τὸ 1798 οἱ Ἀνδριῶτες γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων στὴ σὰχ σουλτάνα: «Καὶ εἰς ὅλα τοῦτα ποὺ φανερώνομεν ἄνωθεν ἐσυμφωνήσαμεν νὰ δίνωμεν τὸν ἀριθμὸν γρόσια εἰκοσιμία χιλιάδα, λέγω νούμερο 21.000, καὶ μετάξι ὀκάδες χίλιες πεντακόσιες, ἤτοι νούμερο ὀκ. 1.500 μὲ τὸ καντάρι τὸ τούρκικο, τὴν κάθε ὀκὰ πρὸς ἔξη γρόσια, ποὺ στέκουνε γρόσια χιλιάδες ἐνιά, λέγω νούμερο 9.000, ὁποὺ συμποσοῦται ὅλος ὁ ἀριθμὸς ἀσπρῶν καὶ μεταξιοῦ γρόσια χιλιάδες τριάντα, λέγω νούμερο 30.000...» (*Δημ. Π. Πασχάλη*, Ἡ Ἄνδρος, τ. Β', σ. 276 - 277).

«Μὲ τὴν ἐμφάνιση μερικῶν ρωσικῶν πλοίων στὴν Κορώνη καὶ στὸ Ναυαρίνο, ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐπαναστάτησαν, ἅρπαξαν τὰ ὅπλα καὶ ἔδειξαν θάρρος ποὺ κανεὶς δὲν περίμενε. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ 20.000 τουφέκια, 10.000 Ρῶσοι καὶ μιὰ ἔμπειρη στρατιωτικὴ ἡγεσία θὰ μποροῦσε νὰ ξεσηκώση ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ νὰ ἀπελευθερώση ὁριστικὰ τοὺς Ἕλληνες αὐτῆς τῆς περιοχῆς».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς δίνει μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τοῦ ξεσηκωμοῦ τῶν Σφακιῶν καὶ τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας τῶν σκληροτράχηλων ὀρεσίβιων τῆς Κρήτης [1].

«Ὁ πασὰς τοῦ Ἡρακλείου ἀποφάσισε τὸ 1770 νὰ κινηθῆ ἐναντίον τῶν Σφακιῶν μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του. Ἤθελε νὰ τὰ καταστρέψη, παραδειγματίζοντας ἔτσι ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Οἱ Τοῦρκοι, πρόθυμοι πάντοτε γιὰ κάθε ἐκστρατεία ποὺ εἶχε σκοπὸ τὴν ἐξόντωση Ἑλλήνων, τὴ διαρπαγὴ τῶν πόλεων, τὸ βιασμὸ ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν καὶ τὸ σκλάβωμα τῶν χριστιανῶν, ἔσπευσαν νὰ ἑνωθοῦν κάτω ἀπὸ τὶς σημαῖες του, στρατιωτικοὶ καὶ ἀγρότες, ἔμποροι καὶ ἐργάτες. Δεκαπέντε χιλιάδες πάνοπλοι ἄντρες ἔφθασαν, μέσα σὲ λίγες μέρες, στὰ πρῶτα σφακιώτικα βουνά. Ἀλλὰ δὲν βρῆκαν ψυχή. Οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, μαζὶ μὲ τοὺς γέροντες καὶ τοὺς ἀρρώστους εἶχαν μετακινηθῆ πιὸ ψηλά, σὲ τοποθεσίες ἀπρόσιτες. Ὅσοι μποροῦσαν νὰ κρατήσουν τουφέκι ἢ σπαθί, κάπου 2.000, ὠχυρώθηκαν στὴ δεύτερη ἁλυσίδα τῶν βουνῶν κι' ἄρχισαν τὸν πόλεμο ὑπερασπίζοντας κάθε βράχο, κάθε πέρασμα. Κι' ὅταν οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἀπόδιωχναν ἀπὸ ἕνα βράχο ἢ παραβίαζαν ἕνα στενό, οἱ Σφακιανοί, ἐλαφρὰ ντυμένοι, συνηθισμένοι νὰ σκαρφαλώνουν στὰ βουνά, ἐξαφανίζονταν μονομιᾶς, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι, ποὺ πολεμοῦσαν μονάχα ἔφιπποι, κι' εἶχαν βαρειὰ ἐνδυμασία καὶ βαρὺ ὁπλισμὸ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸν ἐχθρὸ μέσα στοὺς γκρεμούς.

»Ἡ ἐκστρατεία κράτησε ὁλόκληρο τὸ καλοκαίρι χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἐξαντλημένοι οἱ Τοῦρκοι καὶ κυρίως ἔμφοβοι ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῆς κακοκαιρίας, ἀποφάσισαν νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἑστίες τους. Ἀλλὰ καὶ οἱ Σφακιανοὶ εἶχαν φθάσει στὰ ἔσχατα τῆς ἀντοχῆς τους. Ὅλα σχεδὸν τὰ χωριὰ εἶχαν γίνει στάχτη. Μεγάλος ἀριθμὸς γυναικοπαίδων εἶχαν σκλαβωθῆ. Ἔχασαν

---

1. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Charles - Marie d'Irumberry, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1791 περιλαμβάνει ἀνάμεσα στὰ ἀνυπότακτα καταφύγια τῆς ἐλευθερίας στὴν ἀπολυταρχικὴ Εὐρώπη καὶ τὰ Σφακιά: «Οἱ Σφακιανοί, ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Κρητῶν, διατηροῦν στὰ βουνὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους. Μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ δεσποτισμοῦ διάλεξαν αὐτὰ τὰ ἄγρια ἄδυτα γιὰ νὰ κρατήσουν τὴν τελευταία πνοὴ τῆς ἐλευθερίας. Οἱ Μαυροβουνιῶτες στὴν Ἀλβανία, οἱ Brêmes στὰ ἀπρόσιτα καταφύγια τοῦ Ἄτλαντα, οἱ Μανιάτες στὶς βραχουριὲς τοῦ Μωριᾶ καὶ οἱ Σφακιανοὶ στὰ βουνὰ τῆς Κρήτης, διατηροῦν ἀναμμένο ἐπὶ αἰῶνες τὸ ἱερὸ φῶς, ἀθάνατο δῶρο τῆς φύσης» (Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie, Ἀ Paris an 7=1799, σ. 248).

τὰ κοπάδια τους. Τὰ ἐφόδια εἶχαν ἐξαντληθῆ. Ἔτσι δέχτηκαν τὶς προτάσεις τῶν Τούρκων γιὰ τὸν τερματισμὸ τῶν ἐχθροπραξιῶν: θὰ πλήρωναν τὸν καθιερωμένο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐτήσιο φόρο καὶ θὰ γύριζαν στὰ χωριά τους [1].

»Ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι δὲν μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ἄλογά τους στὰ κακοτράχαλα σφακιώτικα βουνὰ φόρτωσαν τὶς ἀποσκευές τους σὲ 3-4.000 ἐπιστρατευμένους Ἕλληνες. Καὶ στὶς μάχες τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ προχωροῦν μπροστὰ μὲ ποινὴ θανάτου, ὥστε νὰ σχηματίζουν προκάλυμμα. Αὐτὴ ἡ βάρβαρη καὶ ἄνανδρη πράξη — ὅπως μὲ βεβαίωσαν πολλοὶ Σφακιανοί — ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τοὺς γενναίους βουνίσιους ἐπαναστάτες καὶ τοὺς ἔφερε σὲ ἀξιοθρήνητη κατάσταση. Δὲν τολμοῦσαν νὰ πυροβολήσουν, ἀπὸ φόβο μὴ σκοτώσουν τοὺς ἀδερφούς τους, ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἦταν πιὸ ἄτυχοι ἀπὸ κείνους» [2].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 314 - 316. Οἱ πληροφορίες τοῦ Olivier εἶναι ἀκριβεῖς. Οἱ ἀπώλειες ἦταν ἐξοντωτικές. Σκοτώθηκαν στὴ μάχη ἢ αἰχμαλωτίσθηκαν 3.600 ψυχές. Ὑπέκυψαν στὶς κακουχίες 1.500. Ἐκπατρίσθηκαν 2.000. Καὶ ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τῶν Σφακιῶν ἀπόμειναν μόνο 4.000 ἀνέστιοι καὶ ἐξουθενωμένοι. Στὴ συνθήκη ποὺ ὑπέγραψαν οἱ Σφακιανοὶ ὁπλαρχηγοὶ προβλεπόταν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα: «Ὡς ἀπόδειξιν ὑποταγῆς ὅτι θέλετε πληρώνει κατ' ἔτος εἰς τὸ ἑξῆς 5.000 γρόσια ὡς φόρον, χωρὶς νὰ ἐνοχλῆσθε ἀπὸ τὸν εἰσπράκτορα τῶν ἑβδόμων κατὰ τὸ οὐσούλι (σύστημα) τῆς Κρήτης. Θὰ ἔχετε δὲ τὰ ὅπλα σας καὶ θὰ διοικῆσθε ὡς καὶ πρότερον μὲ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά σας» (*Γρηγ. Παπαδοπετράκη*, προηγουμένου, Ἱστορία τῶν Σφακίων ἤτοι μέρος τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, ἔκδ. 1971, σ. 148 - 158).

2. «Παρέλαβαν δὲ βίᾳ οἱ ἄνομοι καὶ πολλοὺς Χριστιανούς, οὓς μετεχειρίζοντο εἰς τὰς διαφόρους ὑπηρεσίας των καὶ εἰς τὰς ἀχθοφορίας ἐπὶ δυσβάτων μερῶν. Λέγεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτυχῶν τούτων ἀνήρχετο εἰς 4.000 ἀνδρῶν, ἀλλ' ὀλίγιστοι τούτων ἐσώθησαν διότι οἱ ἄνομοι προέταττον αὐτοὺς εἰς τὰς σφοδρὰς μάχας, ὅπως ἐπ' αὐτῶν ἐκκενωθῇ τὸ πρῶτον ζωηρὸν πῦρ τῶν Σφακιανῶν» (ἔνθ' ἀν., σ. 132). Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Savary* γράφει ὅτι οἱ νέοι Σφακιανοὶ ἐπιθυμοῦσαν τὴ συνθηκολόγηση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ ξεσηκωμοῦ, οἱ γέροντες ὅμως ζητοῦσαν τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου (Βλ. *Παντ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768 - 1774), Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 158 σημ. 2. Ἐπίσης *Georges Perrot*, L'île la Crète, Revue de deux mondes, τ. 49 (1869), σ. 968 κ.ἑ. καὶ τ. 50, σ. 421 - 464).

ΕΝΑΣ ΑΓΓΛΟΣ ΘΑΥΜΑΖΕΙ ΤΟΥΣ ΜΑΝΙΑΤΕΣ (1794)

ΗΤΑΝ Η ΚΑΛΥΤΕΡΗ στιγμὴ γιὰ τὸν John Sawrey Morritt of Rokeby Park νὰ ἀρχίση τὶς περιηγήσεις του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Μόλις εἶχε ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὸ Καῖμπριτζ σὲ ἡλικία 22 χρόνων. Ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας. Καὶ εἶχε ἔντονη κλίση στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Καρπὸς τοῦ νεανικοῦ ταξιδιοῦ του ποὺ κράτησε μιὰ διετία (1794 - 1796) ἦταν ἕνα χρονικὸ σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς οἰκείους καὶ φίλους του[1]. Ἕνας τόμος γεμάτος περιττολογίες καὶ ἐπιπόλαιες κρίσεις, ἴσως ἐξ αἰτίας τῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέα. Ἀρχαιολάτρης, ὅπως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ μὲ προκατάληψη γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, ὁ Morritt περιωρίσθηκε σὲ μιὰ τυπικὴ περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ του. Διέσχισε μαζὶ μὲ ἕνα συμπατριώτη του τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴν Ἀθήνα. Ταξίδεψε σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ ἀλλὰ δὲν εἶδε τίποτα ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ σ' αὐτὲς τὶς περιοχές. Σημειώνει ὅμως τὶς περιποιήσεις ποὺ τοῦ ἐπιδαψίλευαν παντοῦ οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες καὶ τὶς χωρὶς ἐνδιαφέρον ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις του.

Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ φιλότουρκος περιηγητὴς εἶχε τὴν τόλμη νὰ εἰσχωρήση στὴν ἀπρόσιτη Μάνη καὶ νὰ γράψη ἕνα ἰδιαίτερο χρονικὸ μὲ συναρπαστικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν περιπετειώδη καὶ τόσο ἀποκαλυπτικὴ περιήγησή του. Ἦταν ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ ἔφθανε στὰ ἀπροσπέλαστα καὶ ἐπίφοβα ὡς τότε χωριὰ τοῦ Ταινάρου.

Ὁ Morritt γνώρισε στὴ Μάνη ἕνα καινούργιο κόσμο. Τὸν ἐνθουσίασαν τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων, ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τους, ἡ περηφάνεια τους, ἡ πολεμικὴ ἰδιοσυγκρασία, ἡ φιλοξενία τους. Καταγράφει ἀρκετὲς λεπτομέρειες στὸ ὁδοιπορικό του ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ πολυσήμαντη πηγὴ πληροφοριῶν.

Ὁ Morritt ἔφθασε στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ στὸν πέμπτο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Σελὶμ Γ'. Δυὸ χρόνια πρίν, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1792, εἶχε ὑπογραφῆ ἡ ρωσοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Ἰασίου, ποὺ τερμάτιζε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας.

Ὁ Σελὶμ διατηροῦσε στενώτερες σχέσεις μὲ τὴ Γαλλικὴ Δημοκρατία

---

1. The letters of *John B.S. Morritt of Rokeby*, descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794 - 1796, London 1914. Ἦταν φίλος τοῦ *Walter Scott*, ἐπίλεκτο μέλος τῆς ἑταιρίας τῶν Dilettanti καὶ ἱδρυτὴς τῆς Λέσχης τῶν Περιηγητῶν. Ἔγραψε πραγματεία ποὺ ἀντέκρουε τὸν *Jacob Bryant* μὲ τίτλο A vindication of Homer and of the ancient poets and of historians who have recorded the siege and fall of Troy, ὑποστηρίζοντας τὴν ἱστορικότητα τῆς Τροίας καὶ τοῦ τρωικοῦ πολέμου.

παρὰ μὲ τὴ Μεγάλη Βρεταννία. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν ἀσκήσει πίεση γιὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς ρωσοτουρκικῆς συνθήκης, ἐνῶ οἱ Γάλλοι ἀποτελοῦσαν τὸν καλύτερο σύμμαχο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τὴν ἔναρξη τῆς εἰσβολῆς τῆς γαλλικῆς στρατιᾶς στὴν Ἰταλία μιὰ νέα στρατιωτικὴ καὶ τεχνικὴ ἀποστολὴ ἔφθανε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀντίθετα, μιὰ μονάδα γαλλικοῦ πυροβολικοῦ ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴν Πόλη ἀποκλείσθηκε ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ στόλο καὶ τελικὰ ἕνα τμῆμα της μόνο ἔφθασε διὰ ξηρᾶς στὸν προορισμό της.

Ἡ φιλικὴ στάση τῆς Πύλης πρὸς τὴ Γαλλία θὰ συνεχισθῆ ὡς τὴν ἀπόβαση τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο, τὸ 1798. Ἐχθρικὴ πάντως δράση κατὰ τῶν Γάλλων θὰ ἀναλάβουν οἱ Τοῦρκοι μόνο μετὰ τὴν ἧττα τους καὶ τὴ μάχη τοῦ Νείλου. Οἱ Γάλλοι κυριαρχοῦσαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες γιὰ πολλὰ χρόνια, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Morritt εἶχε ἐπιχειρήσει ριψοκίνδυνο ταξίδι, γιατὶ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ μποροῦσε νὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ γαλλικὰ πολεμικά. Ὁ ἔλεγχος τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὸν Νέλσωνα θὰ πραγματοποιηθῆ πολὺ ἀργότερα.

Ἀρχὲς Αὐγούστου 1794 βρισκόταν στὴν Πόλη. Ἡ κυκλοφορία στοὺς σκοτεινοὺς δρόμους ἦταν ἐπικίνδυνη. Ἀλλὰ τὴ μεγαλύτερη μάστιγα ἀποτελοῦσαν οἱ διαρρήξεις. Ἡ πειθαρχία στὸ στρατό, γράφει ὁ Morritt, περιωριζόταν σὲ μιὰ δυὸ παρελάσεις τὴ βδομάδα. Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ οἱ στρατιῶτες, ποὺ σεργιάνιζαν ἀσύδοτοι, ἀσχολοῦνταν τὶς νύχτες μὲ ληστεῖες καὶ ἄλλες ἐγκληματικὲς πράξεις [1].

Οἱ δημόσιες ἐκτελέσεις ἀποτελοῦσαν καθημερινὸ φαινόμενο. Ἂν ἕνας φούρναρης λ.χ. πουλοῦσε ψωμὶ ξίκικο τὸν ἀποκεφάλιζαν καὶ τὸ πτῶμα ἔμενε μέρες ὁλόκληρες στὸ δρόμο. Δυσωδία βασίλευε παντοῦ.

«Πραγματικά, τίποτα δὲν μετακινοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ ρύπο τῶν δρόμων. Ψόφια σκυλιά, γατιὰ καὶ κάθε λογῆς ἀπορρίμματα συσσωρεύονται καὶ τὴν καθαριότητα ἀναλαμβάνουν τὰ κοράκια καὶ κάτι ὄρνια μὲ ἄσπρη κοιλιὰ ποὺ οἱ Τοῦρκοι ὀνομάζουν ἂκ μπαμπάς, δηλαδὴ ἀσπρομπαμπάδες. Πετοῦν ἀδιάκοπα, σωστὸ σύννεφο, πάνω ἀπὸ τὴν πόλη. Καὶ εἶναι τόσο ἀγαπητὰ αὐτὰ τὰ πετούμενα, ποὺ θὰ κινδύνευε ἡ ζωή σου ἂν δοκίμαζες νὰ σκοτώσης κανένα. Ἀξίζουν βέβαια αὐτὸ τὸ σεβασμὸ γιατὶ εἶναι οἱ μοναδικοὶ ὁδοκαθαριστὲς τῆς πολιτείας».

Στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲν συνηθίζουν τὸν ἀποκεφαλισμὸ ὡς τρόπο θανατικῆς ποινῆς. Ἐκεῖ προτιμοῦν τὸ παλούκωμα. «Καθὼς περνούσαμε ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη εἶδα ἐννιὰ ἄντρες ἀνασκολοπισμένους. Ἀπ' αὐτοὺς ἕνας μονάχα ὑπέφερε ζωντανὸς τὸ μαρτύριο» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 77.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78 - 79

῾Ο Morritt θὰ περιηγηθῆ τὴν Τρωάδα καὶ ὁλόκληρη τὴ Μ. ᾿Ασία ἐπισημαίνοντας τὶς ἀρχαιότητες, καὶ θὰ διαπεραιωθῆ στὴ Μυτιλήνη καὶ στὴ Χίο. Στὴ Μυτιλήνη διαπίστωσε τὴν ἐπιβίωση ἑνὸς παμπάλαιου ἐθίμου. ῞Οταν πεθαίνη ὁ πατέρας τὴν περιουσία του κληρονομεῖ ἀποκλειστικὰ ἡ μεγάλη του κόρη κάτι πού «δὲν μπορεῖ νὰ συμβαίνη σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο τοῦ κόσμου» [1].

᾿Απὸ τὴ Λέσβο ταξιδεύει στὴν Τρωάδα γιὰ ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις. Συμβουλεύεται παντοῦ τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τοῦ συμπατριώτη του Chandler καὶ τοῦ Γάλλου Lechevalier. Στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ Γενῆ Σέρ, ποὺ βρίσκεται πάνω στὸ ἀκρωτήριο Σίγειο, ὁ Morritt ἀνακάλυψε ἕνα ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο, ποὺ ἀναφέρει ὁ Chandler στὸ ὁδοιπορικό του. Ζήτησε νὰ ἀποσπάση τὸ μάρμαρο ἀλλὰ οἱ ῞Ελληνες τοῦ χωριοῦ ἀρνήθηκαν. Οἱ δεισιδαίμονες ῞Ελληνες, γράφει σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Νοεμβρίου 1794, δὲν παραδίνουν τὸ μάρμαρο γιατὶ πιστεύουν πὼς γιατρεύει τὶς θέρμες [2].

Πολλοὶ ξένοι ἦρθαν στὸ Σίγειο ἐφοδιασμένοι μὲ φιρμάνια τῆς Πύλης γιὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπίμαχου μνημείου, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἀντιστάθηκαν, ἀκόμα καὶ στὴν προσταγὴ τοῦ σουλτάνου. Προσπάθησε νὰ τὸ ἀποσπάση καὶ ὁ περίφημος Χασὰν πασάς [3], ἀλλὰ οἱ ῞Ελληνες τοῦ εἶπαν ὅτι πρῶτα θὰ κόψη τὰ κεφάλια ὅλων τῶν κατοίκων καὶ ὕστερα θὰ ἀφαιρέση τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἐκκλησιᾶς τους».

Καὶ μὲ πολλὴ κακότητα ὁ ῎Αγγλος περιηγητὴς ἐκφράζει τὴν ἀπορία του, γιατὶ ὁ πασάς, ποὺ εἶχε καὶ ἐπίσημη ἐξουσιοδότηση ἀπὸ τὴν Πύλη, δὲν τοὺς ἀποκεφάλισε ὅλους [4]. Δὲν πρόσεξε τὸ σθένος καὶ τὴ μέχρι θανάτου ἀντίσταση τῶν ἁπλῶν ἐκείνων χωρικῶν τῆς Τρωάδας, ποὺ ὑπερασπίζονταν πανάρχαιες ἑλληνικὲς παραδόσεις.

῾Ο Morritt θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ῎Αθω καὶ τὴ Μακεδονία ἀλλὰ θὰ περιορισθῆ σὲ πρόχειρες περιγραφὲς τοῦ τοπίου. ῾Ο μισελληνισμός του ἐμποδίζει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ λαὸ καὶ τὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου.

Στὴν Πέλλα ἀνακοίνωσε μὲ ντελάλη ὅτι ἀγοράζει ἀρχαῖα νομίσματα. Τοῦ ἔφεραν ἄφθονα, κυρίως τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ ᾿Αλεξάνδρου.

---

1. ῎Ενθ' ἀν., σ. 47

2. Τὰ μάρμαρα καὶ γενικώτερα οἱ πέτρες ἔχουν σημαντικὴ θέση στὴ λαϊκὴ θεραπευτική. Στὸ χωριὸ τῆς Ρόδου Σιάνα οἱ μανάδες ἔφερναν τὰ παιδάκια τους ποὺ ἦταν ἄρρωστα ἀπὸ θέρμες στὸ κάστρο τοῦ ῾Αη-Γιάννη, στὶς 29 Αὐγούστου, γιορτὴ τοῦ ἁγίου γιὰ νὰ κυλιστοῦν σὲ μιὰ πέτρα καὶ νὰ βροῦν τὴν ὑγειά τους (*Α. Βρόντη*, Ροδιακὴ Λαογραφία, Λαογρ., τ. ΙΑ' (1937), σ. 584). Στὴ Ρόδο ἐπίσης πολλοὶ ἄρρωστοι, γιὰ νὰ βροῦν τὴν ὑγειά τους, πήγαιναν στὴν Παναγιὰ τὴ Λουβιαρίτσα καὶ κάθονταν πάνω σ' ἕνα μάρμαρο (ἔνθ' ἀν., σ. 538).

3. Πρόκειται γιὰ τὸν καπουδὰν πασά (ἀρχηγὸ τοῦ στόλου) Χασὰν Τζεζαερλὴ Μαντάνογλου, βεζύρη, Μόρα Βαλεσὴ καὶ σερασκέρη, ποὺ κατέλυσε τὸ 1779 τὴν ἀλβανοκρατία τοῦ Μωριᾶ.

4. ῎Ενθ' ἀν., σ. 146.

Ἀλλὰ τὰ πιὸ περίεργα εὑρήματα τῆς περιοχῆς, γράφει ὁ Morritt, εἶναι τὰ μικρὰ πήλινα κεφάλια ποὺ ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τὸ ὄργωμα. Τὰ περισσότερα εἶναι γυναικεῖα κι' ἔχουν μεγάλη ποικιλία ἀρχαίων κομώσεων [1].

Στὰ Τέμπη δὲν εἶδε καμμιὰ ἰδιαίτερη ὀμορφιά. Καὶ γράφει ὅτι οἱ κοιλάδες τῆς γενέτειράς του δὲν ἔχουν τίποτα νὰ ζηλέψουν ἀπὸ τὸ ἔνδοξο ἀρχαῖο τοπίο [2].

Στὴν Ἀθήνα ἔκλεισε συμφωνία μὲ τὸν Τοῦρκο φρούραρχο τῆς Ἀκρόπολης γιὰ τὴν ἀγορὰ ἑνὸς τουλάχιστον ἀνάγλυφου ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Ἐργάτες θὰ ἀποσποῦσαν τὸ μάρμαρο μὲ τὴν παράσταση τῆς μάχης τῶν Κενταύρων καὶ τῶν Λαπιθῶν.

Τελικὰ ἡ ἀπόσπαση τῶν γλυπτῶν ματαιώθηκε. Αὐτὸς ὁ ἀχρεῖος τοῦ φρουρίου ἔνοιωσε τύψεις, γράφει ὁ νεαρὸς βάνδαλος. «Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἤθελε περισσότερα τσεκίνια. Θὰ βρῶ ὅμως εὐκαιρία νὰ ξεπεράσω τὶς δυσκολίες καὶ νὰ ἀποχτήσω τὸ μάρμαρο» [3].

Παρατήρησε ὅτι στὸ ἀνώφλι ὅλων τῶν ἀθηναϊκῶν σπιτιῶν ὑπῆρχαν ἀρχαῖα ἀνάγλυφα. «Ἀπ' αὐτὰ ἄλλα κλέψαμε ἄλλα ἀγοράσαμε καὶ ἔχουμε γεμίσει τὴν αὐλή μας».

Συγκεντρώνει ἐπίσης καὶ μετάλλια. «Ἡ συλλογή μου περιλαμβάνει τώρα 200, καὶ σύντομα θὰ τὴν αὐξήσω σὲ χιλιάδες». Ἀγόραζε τὰ ἀσημένια μετάλλια σὲ τιμὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία ποὺ εἶχαν ὡς ἁπλὸ ἀσήμι καὶ τὰ χάλκινα γιὰ μισὴ πέννα.

Βλέπει περιφρονητικὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ προτιμᾶ τὴ συντροφιὰ τῶν Τούρκων. Ὁ βοεβόδας τοῦ προσφέρει φαγοπότια καὶ διασκεδάσεις ἀλλὰ καὶ ἄλογα, λαγωνικὰ κ.λπ. «Δὲν γνώρισα καλύτερους ἀνθρώπους ἀπὸ τοὺς Τούρκους», γράφει ὁ Morritt. «Ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ὣς τὸν κατώτερο συμπεριφέρονται σὰν λόρδοι καὶ ἄρχοντες» [4].

Στὰ Μέγαρα βρῆκε ἕνα μικρὸ ἄγαλμα γυναίκας. Τὸ συσκεύασε σὲ δέμα, τὸ φόρτωσε σὲ ἕνα μουλάρι καὶ τὸ ἔστειλε στὴ Ζάκυνθο. «Δὲν μοῦ στοίχισε καὶ πολύ. Εἶπα πὼς εἶχα φιρμάνι σουλτανικό. Οἱ Ἕλληνες μὲ πίστεψαν καὶ ἔσπευσαν νὰ μοῦ τὸ παραδώσουν. Πλήρωσα μονάχα μισὴ κορώνα σὲ ἕνα παπά».

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1795 ὁ Morritt καὶ ὁ σύντροφός του ἔφθασαν στὴ Μάνη. Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες τὸν εἶχαν προειδοποιήσει ὅτι κινδύνευε ἡ ἐλευθερία του καὶ ἡ ζωή του ἀκόμα, ἂν ἀποτολμοῦσε νὰ εἰσχωρήση σ' αὐτὴ τὴν περιοχή.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 159. Βλ. *Δέσπ. Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου*, Πέλλα, Ι, Ἐπισκόπησις καὶ Μαρτυρίαι, Ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 68 καὶ σημ. 1.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 161.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 180.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.

Ὅποιος μπαίνει στὴ Μάνη δὲν ξαναβγαίνει, τοῦ εἶπαν στὴ Λειβαδιὰ καὶ στ' Ἀνάπλι. Ἀλλά, ὅπως διαπίστωσε ὁ ἴδιος, «ὁ μόνος κίνδυνος νὰ μὴ ξαναβγῆ κανεὶς ἀπὸ τὴ Μάνη προέρχεται ἀπὸ τὴ θερμὴ φιλοξενία καὶ τὴν καλωσύνη τῶν κατοίκων της» [1].

Τὴν περιήγησή του στὴ Μάνη περιγράφει σὲ ἕνα σύντομο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του [2]. Ἔγραψε ὅμως καὶ ἕνα ἐκτενέστερο ὁδοιπορικό, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀνεξάρτητο τὸ 1828 μὲ πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν σκληροτράχηλων ὀρεσίβιων τοῦ Ταινάρου [3]. Στὸν τελευταῖο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο (1787 - 1792), ἡ Μάνη ἔπαιξε σπουδαιότατο ρόλο μὲ τὴ συμπαράστασή της στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ὅπως ἀφηγήθηκαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Μανιατῶν στὸν Ἄγγλο περιηγητή, οἱ Τοῦρκοι, ἀναστατωμένοι ἀπὸ αὐτὴ τὴ συμμαχία, ὠργάνωσαν συνδυασμένη εἰσβολὴ στὴ Μάνη ἀπὸ ξηρὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα.

«Ὁ καπουδὰν πασὰς ἀποβίβασε στρατεύματα, ἐνῶ ταυτόχρονα κινήθηκαν δυνάμεις ἀπὸ τὸ Μυστρά. Οἱ Μανιάτες ὑπολογίζουν, ὑπερβάλλοντας ἴσως, τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα σὲ 20.000 ἄντρες. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θαλάσσιας ἐπιδρομῆς μοῦ τὸ ἔδειξαν κοντὰ στὴν Καρδαμύλη: ἕνας σωρὸς ἀπὸ λευκάζοντα κόκκαλα σὲ μιὰ κοιλάδα κοντὰ στὴν πόλη. Αὐτὰ εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποὺ ὕστερα ἀπὸ σοβαρὲς ἀπώλειες ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὰ καράβια. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰσβολὴ ἀπὸ τὴ στεριὰ κατέληξε σὲ ὄλεθρο. Οἱ Τοῦρκοι πυρπόλησαν μερικὰ χωριά, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἕνα μανιάτικο τμῆμα, ἀφοῦ παράδωσε στὶς φλόγες τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα, λαφυραγώγησε τὴν περιοχὴ καὶ ἔκαψε τὸ Μυστρά» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 194.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 194 - 207.

3. An account of a journey through the district of Maina, in the Morea. Περιέχεται στὴν ἔκδοση τοῦ *Robert Walpole*, Travels in various countries of the East, being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc, London 1820.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 44. Πραγματικὸ κομφούζιο οἱ πληροφορίες αὐτὲς τοῦ Morritt. Μπερδεύει γεγονότα τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ἔπειτα οἱ τουρκικοὶ σκελετοὶ ποὺ εἶδε δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ἡ μάχη τῆς Καρδαμύλης ἔγινε ἕνα ἢ δυὸ χρόνια μετὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ καταδρομικοῦ στόλου τοῦ Λάμπρου. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Τούρκων πραγματοποιήθηκε στὰ πλαίσια ἑνὸς ἐμφύλιου μανιάτικου πολέμου καὶ ἀπέβλεπε στὴν ἐγκαθίδρυση στὸ μπεηλίκι τοῦ νέου εὐνοουμένου τῆς Πύλης Κουμουντουράκη. Ἀντιστάθηκαν ὅμως οἱ καπεταναῖοι τοῦ ἐκθρονισμένου Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἧττα τοῦ Τούρκου σερασκέρη καὶ τοῦ Κουμουντουράκη. Τὸ πάθημα τοῦ Κουμουντουράκη ἱστορεῖ ὁ Νικήτας Νηφάκης στὴν «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης».

   Ἀσκέρι στεριᾶς ἤφερε καὶ στὸν γιαλὸν ἀρμάδα
   καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνδρούβισταν ἀρχίνησεν ἀράδα.
   Ἀλλ' ὅμως τοῦ ἀπάντησαν ἀνδρειωμένοι νέοι

Ἡ πειρατεία ἦταν μέσα στὶς μανιάτικες συνήθειες. «Μὲ μικρὰ κωπήλατα πλεούμενα τρύπωναν σ' ὅλους τοὺς κόρφους τῶν Κυκλάδων καὶ τοῦ Μωριᾶ καὶ αἰχμαλώτιζαν κάθε πλοῖο, ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντισταθῇ. Ἄλλοτε πραγματοποιοῦσαν νυχτερινὲς ἐπιδρομὲς σὲ παραλιακὰ χωριὰ καὶ κατοικίες κι' ἅρπαζαν ὅ,τι εὕρισκαν. Τὰ καταδρομικά τους εἶναι μακρόστενα πλοιάρια σὰν «κανώ». Δέκα, εἴκοσι καὶ τριάντα ἄντρες ἀρματωμένοι μὲ τουφέκια καὶ πιστόλες κωπηλατοῦσαν μὲ μεγάλη ταχύτητα ἢ ἄνοιγαν πανιὰ πάνω σὲ μικρὸ ἄρμπουρο. Κάθε Μανιάτης καπετάνιος ἔχει ἕνα ἢ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πλεούμενα, ποὺ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν πειρατεία» [1].

Ὁ Morritt γνώρισε Μανιάτες ἐνημερωμένους πάνω στὴ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ πολλοὺς μὲ ἀρκετὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἱκανοὺς νὰ διαβάζουν Ἡρόδοτο καὶ Ξενοφῶντα.

Σὲ ἕνα μανιάτικο πύργο ὅπου φιλοξενήθηκε ὑπῆρχαν βιβλία. Ἀνάμεσά τους ὁ Βελισσάριος [2] μεταφρασμένος στὰ νεοελληνικὰ καὶ ἡ ἀρχαία ἱστορία τοῦ Rollin μεταφρασμένη ἐπίσης [3]. Ὁ οἰκοδεσπότης, γράφει ὁ Morritt, «ἤξε-

---

καὶ φοβεροὶ τοῦ βγήκανε μπροστὰ καπεταναῖοι.
Στὴν Σκαρδαμούλα σμίξανε, ἐκεῖ τὸν ἀπαντῆσαν
καὶ ὡσὰν τὰ λεοντάρια ἐπάνω του πηδῆσαν.
Ὁ ἕνας ἔδιωχνε ἑκατόν, οἱ ἑκατὸ χιλίους
καὶ τοὺς ἀνεμοσκόρπισαν, τοὺς ἔκαμαν ἀθλίους.

(Μανιάτικα Ἱστορικὰ στιχουργήματα, Ἔκδ. *Σ. Κουγέα*, Ἀθῆναι 1964, σ. 40 - 41, στ. 149 - 156).

1. Ἡ δράση τῶν πειρατῶν τῆς Μάνης κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα εἶχε κατατρομοκρατήσει καὶ τὰ ξένα καράβια. Οἱ Γάλλοι καπεταναῖοι δὲν δέχονταν νὰ ταξιδέψουν σὲ λιμάνια τοῦ Μωριᾶ, οὔτε νὰ ζυγώσουν στὰ παράλια. Τελικὰ συμφώνησαν νὰ συνεχίσουν τὶς μεταφορὲς μὲ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ὡρισμένοι Μανιάτες θὰ συνεργασθοῦν μὲ τὸ Γάλλο πρόξενο τῆς Κορώνης Taitbout γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν πειρατῶν. Πραγματικά, ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης πρότεινε τὸ 1790 μὲ γράμμα ἀπὸ τὴν Τσίμοβα (20 Ἰουνίου) πρὸς τὸν Taitbout ν' ἀναλάβουν οἱ Μανιάτες τὴν προστασία τῶν γαλλικῶν καραβιῶν μὲ ἀμοιβὴ 750 γρόσια τὸ μῆνα. Ὁ πρόξενος ἐνθουσιάσθηκε μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Μαυρομιχαλαίων «ποὺ βάζουν σὲ κίνδυνο τὴ ζωή τους καὶ γίνονται ἐχθροὶ μὲ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν κάθε συμφέρον νὰ ζοῦν μονιασμένοι». Ἡ σχετικὴ ἀλληλογραφία βρίσκεται στὰ Archives de la Chambre de Commerce de Marseille (βλ. *Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 103 καὶ σημ. 4 καὶ σ. 315 - 317).

2. Πρόκειται γιὰ τὴν ἰταλικὴ τραγωδία τοῦ *Gaetano Donizetti*, «Belissario, tragedia lirica in tre parti da represantarsi nel teatro di Zante la primavera dell anno 1839, Ancona 1839», μεταφρασμένη μὲ τὸν τίτλο «Διήγησης» (sic) εἰς τὰς πράξεις τοῦ περιβοήτου στρατηγοῦ τῶν ρωμαίων, μεγάλου Βελισσαρίου, Ἐνετίησι, παρὰ Ἰακώβου τοῦ Λεογκίνου, 1567». Καὶ ἡ νεώτερη ἔκδοση: «Διήγησις ὡραιοτάτη τοῦ θαυμαστοῦ ἀνδρὸς τοῦ λεγομένου Βελισσαρίου, Ἀμβοῦργο 1872». Δὲν ἀποκλείεται ὡστόσο τὸ βιβλίο ποὺ εἶδε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς νὰ ἦταν τὸ γαλλικό «Bélisaire, roman philosophique», ποὺ μεταφράσθηκε τὸ 1783 στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο «Ἠθικὴ ἱστορία Βελισσαρίου».

3. Αὐτὴ ἡ ἀρχαία ἱστορία τοῦ *Rollin* μεταφράσθηκε τὸ 1750 καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ

ρε ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καλύτερα ἀπὸ μᾶς. Ἦταν θαυμάσια κατατοπισμένος γιὰ τοὺς διάφορους ἀποικισμοὺς τῆς χώρας καὶ τὰ μάτια του σπίθιζαν ἀπὸ καμάρι ὅταν μιλοῦσε γιὰ τοὺς ἀρχαίους Σπαρτιάτες».

Τὴ ληστεία καὶ τὴν πειρατεία βάφτιζαν πόλεμο. Ἀλλὰ ὅσο οἱ ἐχθρικὲς ἐκδηλώσεις τους ἦταν ὕπουλες καὶ ἄγριες τόσο ἡ φιλία τους ἦταν ἀπαραβίαστη. Ὁ ξένος ποὺ θὰ φθάση στὴν πόρτα τους εἶναι ἱερός.

τὸν Ἀλέξανδρο Καγκελλάριο. Οἱ τελευταῖοι τόμοι ἀναφέρονται στὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες. Τὸ ἔργο ἀφιερώνεται «εἰς τὸ ἔνδοξον γένος τῶν Ρωμαίων» γιὰ νὰ γνωρίσουν οἱ «φιλοΐστορες τὰ ἔνδοξα καὶ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν περιφανῶν τέκνων τῆς Ἑλλάδος» (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Β' ἔκδ., σ. 159 - 160). Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ *Rollin* κυκλοφόρησε χωριστὰ τὸν τόμο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (ἦταν ὁ ἕβδομος καὶ ἐμφανίσθηκε τὸ 1751). Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἦταν βέβαιος γιὰ τὴν κυκλοφοριακή του ἐπιτυχία. Καὶ δὲν βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Ἡ περίφημη λ.χ. Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξανδρου ποὺ προωριζόταν γιὰ τὸ σχεδὸν ἀγράμματο κοινὸ εἶχε σημειώσει πολλὲς ἐκδόσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1529. Μέσα στὸν ΙΣΤ' αἰ. ἔγιναν ἄλλες δυὸ ἐκδόσεις, στὸν ΙΖ' ἔξη καὶ στὸν ΙΗ' 14 (1729, 1738, 1747, 1750, 1751, 1757, 1758, 1768, 1776, 1778, 1780, 1788, 1794, 1800) (βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps des lumières, Genève 1969, σ. 114). Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν ὁλότελα ἄγνωστη στὴν Ἑλλάδα. Ἄγνωστες καὶ οἱ εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, καμμιὰ μετάφραση ξένου λογοτεχνικοῦ ἔργου. Ἡ πρώτη μεταγλώττιση ἔγινε τὸ 1742. Ἦταν οἱ «Περιπέτειες τοῦ Τηλέμαχου» τοῦ *Fenelon*. Τρία χρόνια ἀργότερα μεταφράσθηκε τὸ βουκολικὸ δρᾶμα τοῦ *Τουρκουάτο Τάσσο* «Ἀμίντα». Θὰ ἀκολουθήσουν 20 χρόνια σιωπῆς. Ὡς τὸ 1766, ποὺ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις θὰ μεταφράση τὸν «Μέμνονα» τοῦ *Βολταίρου*. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ἀπὸ τότε πληθαίνουν οἱ μεταφράσεις ξένων ἔργων ἀπὸ Ἕλληνες διανοουμένους. Ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ Χαντζερῆς (1764), οἱ Φαναριῶτες Νικ. Καρατζᾶς (1762) καὶ Ἀλ. Μαυροκορδᾶτος (1782) εὐνοοῦν καὶ ἐνισχύουν κάθε μεταφραστικὴ προσπάθεια. «Πρᾶγμα περισπούδαστο» χαρακτηρίζει τὴ μετάφραση ξένων ἔργων ὁ *Καταρτζῆς*. Τὸ 1782 κυκλοφορεῖ ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἄγγλου *Ph. Dormer - Stanhope* κόμη τοῦ Chesterfield «L'art de vivre heureux dans la société», μὲ τίτλο «Ὁ Ἰνδὸς φιλόσοφος ἢ ἡ μέθοδος τοῦ εὐτυχῶς ζῆν εἰς τὴν Κοινότητα». Τὸ 1783 μεταφράζεται ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἄγγλου *Allan Ramsay*, «Les voyages de Cyrus» μὲ τὸν τίτλο «Ἠθικὴ περιήγησις Κύρου βασιλέως τῶν Περσῶν». Οἱ λόγιοι μεταφραστὲς προτιμοῦν ἔργα φρονηματισμοῦ. Συχνὰ ὁ μεταγλωττιστὴς προτάσσει τὴ λέξη «ἠθικός» στὸν τίτλο, ἔστω κι' ἂν δὲν ὑπάρχη στὸ πρωτότυπο. Τὸ «Il Galateo» γίνεται «Χρηστοήθεια» (1780), τὸ «Livre des lumières ou la conduite des rois, composay par le sage Pilnay», τυπώνεται μὲ τὸν τίτλο «Μυθολογικόν - ἠθικο - πολιτικόν» (1783), ἡ «Pamela Nubile», «Ἠθικὴ τῆς Παμέλας». Βέβαια ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα δὲν προορίζονται γιὰ τὸ λαὸ ποὺ εἶναι βυθισμένος στὴν ἀμάθεια ἀλλὰ γιὰ τοὺς πεπαιδευμένους καὶ εὔπορους, τοὺς ἐμπόρους καὶ προεστοὺς καὶ κυρίως τοὺς Φαναριῶτες (*Κ.Θ. Δημαρᾶ*, Φροντίσματα, Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμό, Ἀθήνα 1962, σ. 45 κ.ἑ.). Μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα κυκλοφόρησαν στὴν Ἑλλάδα κάπου 1.500 βιβλία. Ὁ ρυθμὸς τῶν ἐκδόσεων ἦταν προοδευτικός, ἀνάλογος μὲ τὴν πορεία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μεταξὺ 1700 καὶ 1725 ἐκδόθηκαν 107 βιβλία, 1726, - 1750 210, 1751 - 1775 455, 1776 - 1800 749. Ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία 736 ἦταν θρησκευτικά, 191 γραμματικὲς καὶ 584 διάφορα (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps des lumières, Genève 1969, σ. 104 - 105).

«Ὅταν παραδίναμε τὰ συστατικὰ γράμματα σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, γινόμαστε ἀμέσως φίλοι καὶ προστατευόμενοί του. Μᾶς φιλοξενοῦσε κι' ὕστερα μᾶς συνώδευε ὥς τὸ σπίτι τοῦ κοντινότερου γείτονα, θέτοντάς μας ὑπὸ τὴν προστασία του. Μέναμε ἐκεῖ λίγο καιρὸ καὶ ἡ προώθηση συνεχιζόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο[1]. Νὰ περάσῃς ἀπὸ τὸ σπίτι ἑνὸς καπετάνιου καὶ νὰ μὴ σταθῇς γιὰ μιὰ ἐπίσκεψη εἶναι μεγάλη προσβολή. Ἡ φιλοξενία, πάλι, ἀποτελεῖ ὕψιστο χρέος. Ὅταν ἕνας ξένος βρίσκεται ὑπὸ τὴν προστασία τους, τὸ κυριώτερο μέλημά τους εἶναι πῶς νὰ προφυλάξουν τὴ ζωή του».

Ὅλα τὰ σπίτια, ἀπὸ τὰ πιὸ πλούσια ὥς τὰ πιὸ φτωχά, ἦταν ἀνοιχτὰ γιὰ τοὺς ξένους. «Οἱ ἄνθρωποι ποὺ θὰ σὲ καταγδύσουν ἂν εἶσαι ἄγνωστος, εἶναι πανέτοιμοι, ἂν ζητήσῃς τὸ δικαίωμα τῆς φιλοξενίας, νὰ σοῦ προσφέρουν βοήθεια, νὰ σὲ προστατέψουν σὰ φίλο καὶ νὰ σὲ ὑπερασπισθοῦν, διακινδυνεύοντας τὴ ζωή τους καὶ τὴ ζωὴ τῶν οἰκογενειῶν τους».

Ἐντύπωση προκάλεσαν στὸ Morritt οἱ προοδευτικὲς ἀντιλήψεις στὶς σχέσεις τῶν δύο φύλων. «Οἱ γυναῖκες τους καὶ οἱ κόρες τους δὲν εἶναι κατάκλειστες καὶ σὲ κατάσταση δουλείας. Κληρονομοῦν τὴν περιουσία τοῦ πατέρα σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀρσενικὸς ἀπόγονος καὶ ἀναλαμβάνουν ὑπεύθυνα τὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν. Σὲ περίπτωση πολέμου συμμετέχουν στοὺς κινδύνους τῆς μάχης [2].

Ὁ πρῶτος σταθμὸς στὴν περιήγηση τῆς Μάνης ἦταν οἱ πύργοι τῶν Μύλων [3]. Ὁ καπετάνιος τοῦ χωριοῦ, ἀφοῦ διάβασε τὰ συστατικὰ γράμματα, κάλεσε τοὺς ξένους στὸ σπίτι του καὶ τοὺς πρόσφερε γεῦμα. Παρακάθησε μάλιστα κι' ὁ ἴδιος, δεῖγμα φιλίας καὶ ἐγγύηση ἀσφάλειας. «Δὲν ἦταν πλούσιος οὔτε εἶχε πολλοὺς ἀνθρώπους στὴ δούλεψή του. Τὸ σπίτι ὡστόσο, ἂν καὶ μικρό, ἦταν πεντακάθαρο καὶ καλοσυγυρισμένο.

---

1. Ἡ συνοδεία δὲν εἶχε τὸ νόημα τῆς προστασίας ἀλλὰ ὑποδήλωνε ὅτι τὸ πρόσωπο ποὺ συνωδευόταν ἦταν ἀπαραβίαστο. Ὁ συνοδὸς ἦταν ὁ «ξεβγαρτής», ὅπως ἔλεγαν στὴ Μάνη. Ἐπειδὴ τὰ μέλη τῶν ἀντιμαχομένων οἰκογενειῶν ἔπρεπε νὰ κυκλοφοροῦν γιὰ τὶς δουλειές τους καὶ κυρίως γιὰ τὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες, καθιερώθηκε νὰ μὴ θίγωνται ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τους ἂν συνωδεύονταν ἀπὸ ἕνα ἄτομο μιᾶς ἄλλης οἰκογένειας, ἀπὸ τὸν «ξεβγαρτή», ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνα παιδάκι, ἀκόμα καὶ μιὰ μαγκούρα ἢ ἕνα κομπολόϊ (*Ν. Θ. Κατσικάρου*, Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ, μικρὰ ψυχο - φυσιολογικὴ καὶ κοινωνικὴ μελέτη, Ἀθῆναι 1933, σ. 66).

2. An account of journey, ἔνθ' ἀν., σ. 44.

3. The tower of Myla. Εἶναι ὁ περίφημος πύργος τῶν Μύλων τοῦ Ἁλμυροῦ, ὅπου πολιορκήθηκαν ὁ Πιέρρος Μαυρομιχάλης, πατέρας τοῦ Πετρόμπεη, κατὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770. Ὕστερα ἀπὸ βομβαρδισμὸ γκρεμίσθηκε τὸ μπροστινὸ τμῆμα τοῦ πύργου κι' ὁ πληγωμένος Μαυρομιχάλης διασώθηκε κολυμπώντας. Γιὰ τὸν πύργο τῶν Μύλων βλ. *Σ. Κουγέα*, Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ Πελοποννησιακὴ Ἐπανάστασις (1770), Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 93 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης κεφ. «Ὁ Μωριὰς καὶ ἡ Ὕδρα τὸ 1797».

᾽Από τούς Μύλους οἱ δυὸ Ἄγγλοι προχώρησαν στὶς Κιτριές, «ἕνα χωριουδάκι μὲ πέντε ἕξη σπιτόπουλα γύρω ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ Τζαννετάκη Κουτήφαρη, ἄλλοτε μπέη τῆς Μάνης, καὶ τῆς ἀνηψιᾶς του Ἑλένης, ποὺ ἦταν τὸ ἀφεντικὸ τοῦ πύργου». Ἦταν δυὸ πέτρινοι πύργοι «ἴδιοι μὲ τοὺς παλιοὺς πύργους ποὺ βρίσκονται στὰ σύνορα τῆς Ἀγγλίας καὶ Σκωτίας». Ἡ εἴσοδός τους ἀψιδωτὴ καὶ ὀχυρωμένη[1].

Καθὼς ζυγώναμε ἦρθε κοντά μας ἕνας ὑπηρέτης τοῦ σπιτιοῦ καὶ κουβέντιασε μὲ τὸ συνοδὸ φρουρό μας. Γύρισε ἀμέσως στὸν πύργο, καὶ σὲ λίγο ὁ νοικοκύρης πρόβαλε στὴν εἴσοδο μὲ ἕνα πλῆθος ἀνθρώπων τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ εἶχαν σαστίσει ἀπὸ τὸ νέο πὼς ἔφθασε Ἐγγλέζος μουσαφίρης. Μᾶς ὑποδέχτηκε μὲ τὴν πιὸ θερμὴ ἐγκαρδιότητα καὶ μᾶς ὡδήγησε στὸ πρῶτο πάτωμα τοῦ πύργου ὅπου κατοικοῦσε ὁ ἴδιος μὲ τὴν οἰκογένειά του. Ὁ ἄλλος πύργος ἦταν τῆς ἀνηψιᾶς, τῆς καπετάνισσας.

«Ὁ Τζαννετάκης Κουτήφαρης[2], μιὰ σεβαστὴ φυσιογνωμία, ἦταν ἡλικίας

---

1. Γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ τῶν πύργων τῆς Μάνης βλ. *Ν. Θ. Κατσικάρου*, Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ, Ἀθῆναι 1933, σ. 68 ὑποσ. : «Εἶναι ὄγκος τετράγωνος, ὕψους 15 - 20 μέτρων, μὲ σμικρότατα παράθυρα, μὲ πολὺ χαμηλὰς θύρας, ἐφαπτόμενοι μὲ χαμογείους οἰκίσκους. Ἔχουσι «ντουφεκότρυπες» ἤ «πολεμίστρες» καί «πετρομάχους», δηλαδὴ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια ἐξογκώματα — παράθυρα ἐξωκτισμένα — δι᾽ ἀσβέστου καὶ λίθων ἐκτισμένα, ἀφοῦ ὅμως ἔχουσι τοποθετηθῆ ἢ μᾶλλον στηριχθῆ «ἀγκωνάρια» δηλαδὴ λίθοι ἐπιμήκεις ἄνωθεν καὶ κάτωθεν, ἀλλ᾽ ἀφίονται ὀπαὶ ἀριστερὰ δεξιὰ καὶ μάλιστα καὶ κάτωθεν φέρει ὀπὴν ἡ ὁποία εἶναι τόσον μεγάλη ὥστε καὶ λίθους δυνατὸν νὰ ρίπτωσιν ἐκ ταύτης, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία πετρομάχος. Τὰ πλάγια τοῦ πετρομάχου φέρουσιν ὀπάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι σκοπόν, ἵνα οἱ ἐντὸς τοῦ πύργου παρακολουθῶσι τὸν ἐχθρὸν ἀλλὰ καὶ πετροβολῶσι τοῦτον». Τὸ ὕψος τοῦ πύργου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική του. «Ἐὰν μὲν ὁ πύργος εἶναι εὐθύγραμμος, τὸ ὕψος του εἶναι μικρόν, ἂν δὲ ἡ βάσις του εἶναι εὐρυτέρα, ὅμοιος τῇ πυραμίδι, τότε τὸ ὕψος του εἶναι μεγάλον. Ἐν ὀλίγοις οἱ πύργοι τῆς Μάνης μὲ τὰς ἐπάλξεις των καὶ μὲ τὰ προλεχθέντα χαρακτηριστικὰ ἀμυντικὰ καὶ ἐπιθετικὰ μέσα, ἔχουσι τὴν ὄψιν φοβερῶν, πραγματικῶς, ἐνετικῶν φρουρίων τῶν ὁποίων τὸ πάχος τῶν τοίχων προκαλεῖ τὴν ἔκπληξιν ἀλλὰ καὶ τὸν θαυμασμὸν συγχρόνως διὰ τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας τῶν κατοίκων». Πολλοὶ ἀπ᾽ αὐτοὺς τοὺς πύργους ἦταν ξακουστοὶ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Μάνης.

Τοῦ Σκυλακάκη εἶναι Μωριὰς
καὶ τοῦ Νταβάκη κάστρο
μὰ σὰν τοῦ Δημαρόγγονα
στὸν κόσμο δὲν εἶναι ἄλλος.

2. Ὁ Τζαννέτος Κουτήφαρης, καπετάνιος τοῦ Σταυροπηγίου ἢ Ζαρνάτας, ἦταν ὁ πρῶτος (1776 - 1779) ἀπὸ τοὺς ὀχτὼ ντόπιους ποὺ κυβέρνησαν τὴ Μάνη ἀπὸ τὸ 1776, ὅταν ἐφαρμόσθηκε τὸ νέο διοικητικὸ σύστημα, ὡς τὸ Εἰκοσιένα. Οἱ ἄλλοι ἑφτὰ μπέηδες: Μιχάλμπεης Τρουπάκης, καπετάνιος τῆς Ἀνδρούβιστας (1779 - 1782), Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ Μαραθονησιοῦ (1782 - 1798), Παναγιώτης Κουμουντουράκης, καπετάνιος τοῦ Σταυροπηγίου ἢ Ζαρνάτας (1798 - 1803), Ἀντώνμπεης Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ Ἀγερανοῦ (1803 - 1808), Κωσταντήμπεης Ζερβάκος, γαμπρὸς τοῦ Ἀντώνμπεη (1808 -

όχι παραπάνω ἀπὸ 66. Εἶχε γυναίκα, δυὸ θυγατέρες καὶ δυὸ ἀγόρια. Κατοικοῦσαν στὸ πάτωμα ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ δικό μας διαμέρισμα» [1].

Γιὰ τὸν ὕπνο ἅπλωσαν στὸ πάτωμα στρώματα, μαξιλάρες καὶ κεντητὰ σεντόνια ἀπὸ φαρδειὲς λουρίδες μουσελίνας καὶ χρωματιστὸ μετάξι. Ὅλα ἔργα τῶν χεριῶν τῶν γυναικῶν τῆς οἰκογένειας. «Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν νὰ κοιμοῦνται μὲ τὰ ἐσώρουχά τους δὲν νοιώθουν πόσο ἄβολο εἶναι ἕνα τέτοιο κρεβάτι» [2].

Εἶχαν φθάσει στὶς Κιτριὲς παραμονὴ τῆς Λαμπρῆς 11 Ἀπριλίου 1795. Πανηγυριώτικη ἀτμόσφαιρα ἐπικρατοῦσε σὲ ὅλα τὰ χωριά. Τὸ πασχαλινὸ γεῦμα ἔγινε στὸ σπίτι τοῦ Τζαννετάκη Κουτήφαρη, τὴν καθωρισμένη ὥρα, ἕντεκα καὶ μισή. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα τοὺς δέχτηκε ἐπίσημα ἡ ἀνηψιά του, ἡ Ἑλένη ἡ καπετάνισσα, στὰ διαμερίσματά της. Ἦταν ἡ κυρὰ τοῦ πύργου καὶ τὸ ἀφεντικὸ ὅλης τῆς περιοχῆς, κληρονομιὰ ἀπὸ τὸν πατέρα της. Χήρα 28 χρόνων ἡ πυργοδέσποινα «διατηροῦσε ἀκόμα τὴν ὀμορφιά της». Οἱ τρόποι της «ἦταν εὐγενικοὶ καὶ ἀξιοπρεπεῖς». Πλάϊ στὴν καπετάνισσα ἡ ἀδερφή της καὶ γύρω τους ἀρκετὲς ὑπηρέτριες ντυμένες μὲ τὴν ὄμορφη φορεσιὰ τοῦ τόπου. «Μοῦ φάνηκε», γράφει ὁ Morritt, «πὼς μπῆκα στὸν πύργο μιᾶς νεράϊδας, κι' ὅλο κυττοῦσα γύρω μου ἀποσβολωμένος, σὰν περιπλανώμενος ἱππότης». Ὅλα φαίνονταν σὰν γοητευτικὸ παραμύθι.

«Μόνο ἡ καπετάνισσα καθόταν μόλις μπήκαμε. Μᾶς πρόσφερε καρέκλες, εἶπε στὴν ἀδερφή της νὰ καθήσῃ κοντά της καὶ πρόσταξε τὶς ὑπηρέτριες νὰ ἑτοιμάσουν καφὲ καὶ τραταρίσματα» [3].

Ἐντύπωση βαθύτατη προκάλεσε στοὺς ξένους ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν. Ὄχι μόνο στὶς Κιτριές, μὰ καὶ στὰ περισσότερα χωριὰ τῆς Μάνης. Ἡ καπετάνισσα φοροῦσε ἐλαφρὸ γαλάζιο φόρεμα χρυσοκεντημένο, μὲ ζώνη γύρω στὴ μέση, κι' ἕνα κοντογούνι χωρὶς μανίκια ἀπὸ ὁλοκέντητο κρεμεζὶ βελοῦδο. Πά-

---

1812), Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ Μαραθονησιοῦ (1812 - 1815) καὶ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, καπετάνιος τῆς Τσίμοβας, μὲ ἕδρα τὶς Κιτριὲς τοῦ Σταυροπηγίου (1815 - 1821). Δηλαδὴ στὰ 47 περίπου χρόνια τῆς ἡγεμονίας, οἱ Γρηγοράκηδες κράτησαν τὸ μπεηλίκι τὰ περισσότερα χρόνια (Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης, Ἐν Ἀθήναις 1858, σ. 54 καὶ *Σ. Β. Κουγέα*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ πελοποννησιακῆς ἐπαναστάσεως, Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 66). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ μπέηδες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη, εἶχαν τὴν ἕδρα τους στὶς Κιτριές, ἐπίνειο τῆς Ζαρνάτας. Ὁ Γρηγοράκης εἶχε τὸν πύργο του στὸ Μαραθονήσι (Γύθειο). Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὑπῆρχαν τὰ «κονάκια» τῆς ἡγεμονίας καὶ ἡ «καγκελλαρία». Οἱ σεισμοὶ ἀφάνισαν καὶ τὰ τελευταῖα κτίρια ποὺ εἶχαν διασωθῆ, ὅπως ὁ παραθαλάσσιος πύργος τῶν Μαυρομιχαλαίων στὸ Λιμένι.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 45 - 46.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 46.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 47.

νω ἀπὸ αὐτὰ φοροῦσε σκουροπράσινο βελουδένιο πολωνέζικο μαντὼ μὲ πλατειὰ ἀνοιχτὰ μανίκια, ἐπίσης πλουσιοκεντημένα. Στὸ κεφάλι μιὰ κίτρινη χρυσοκεντημένη σκούφια ποὺ ἔμοιαζε μὲ στέμμα. Ἕνα μαντήλι ἀπὸ ἄσπρη χρυσοῦφαντη μουσελίνα, στερεωμένο στὸ δεξιὸ ὦμο, περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀνέβαινε στὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, ἔπεφτε πίσω της καὶ κρεμόταν ὣς τὸ πάτωμα» [1].

Μεγαλόπρεπη ἦταν καὶ ἡ φορεσιὰ τοῦ καπετὰν Τζαννετάκη. Φοροῦσε σφιχτὸ γελέκι μὲ ἀνοιχτὰ μανίκια ὅλο κεντήματα ἀπὸ ἀσήμι καὶ μάλαμα, κι' ἕνα βελουδένιο ροῦχο μὲ μαῦρες οὔγιες στὰ μανίκια. Τὸ ζουνάρι του, ποὺ συγκρατοῦσε τὴν πιστόλα καὶ τὸ στιλέτο, ἦταν ἕνα χρυσοΰφαντο κόκκινο μαντήλι. Ἡ βράκα του ἔφθανε ὣς τὰ γόνατα κι' ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω φοροῦσε σφιχτὲς γκέττες ἀπὸ γαλάζια τσόχα καὶ μαλαμοκαπνισμένες καὶ ἀσημένιες θῆκες γιὰ νὰ προστατεύωνται οἱ ἀστράγαλοι. Ὅταν βγῆκε ἀπὸ τὸν πύργο ἔρριξε στοὺς ὤμους ἕνα πλούσιο φαρδομάνικο χρυσοκέντητο μανδύα, γαλάζιο ἀπ' ἔξω καὶ κόκκινο ἀπὸ μέσα. Τὸ σαρίκι του ἦταν πράσινο καὶ χρυσό. Κι' ἀντίθετα μὲ τὶς τούρκικες συνήθειες τὰ γκρίζα μαλλιά του κρέμονταν κάτω ἀπὸ τὸ σαρίκι.

Ἴδια ἦταν καὶ ἡ φορεσιὰ τῶν παρακατιανῶν, ἀλλὰ χωρὶς τὰ πλούσια κεντήματα καὶ στολίδια. Τὰ παπούτσια τους, ἀπὸ κίτρινο δέρμα, δένονταν σφιχτὰ στὸ πόδι. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν φουστάνια ἀπαράλλαχτα μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ κι' ὄχι σαλβάρια ὅπως ὅλος ὁ θηλυκόκοσμος τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς [2].

Ἀπὸ τὸν Τζαννετάκη Κουτήφαρη πληροφορήθηκε ὁ Morritt ὅτι σὲ περίπτωση εἰσβολῆς ἁρματώνονται ὅλοι οἱ ἄντρες τῆς Μάνης, κάπου 12.000. Ὅλοι εἶναι γυμνασμένοι ἀπὸ παιδιὰ στὸ τουφέκι. Σὰν μεγαλώση ὁ Μανιάτης ἀποκτᾶ τὸ δικό του τουφέκι καὶ δὲν τὸ ἀποχωρίζεται ποτέ. «Πλάϊ σὲ κάθε χωριὸ ὑπάρχει ἕνας τόπος ὅπου γυμνάζονται τὰ παιδιὰ στὸ σημάδι. Σ' αὐτὴ τὴν πολεμικὴ ψυχαγωγία παίρνουν μέρος καὶ τὰ κορίτσια καὶ οἱ γυναῖκες».

Τὴ Δευτέρα τοῦ Πάσχα οἱ δυὸ περιηγητὲς ξεκίνησαν γιὰ τὴν Καρδαμύλη. Στὰ ἐνδιάμεσα χωριὰ σταματοῦσαν γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργεια τῶν κατοίκων. «Οἱ ἄντρες τῆς συνοδείας μᾶς παρακαλοῦσαν μὲ ταπεινωσύνη νὰ περιμένουμε λίγο, ὥσπου νὰ μάθη ὁ κόσμος τὴν ἄφιξή μας, γιατὶ κανένας δὲν εἶχε δῆ ὣς τώρα ξένο. Σὲ λίγο ἀντηχοῦσαν τὰ χωράφια ἀπὸ φωνές, καλέσματα κι' ἀποκρίσεις, ὅλες οἱ δουλειὲς τῶν ξωμάχων σταματοῦσαν, κι' ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ μαζεύονταν μπουλούκια μπουλούκια. Οἱ ἄντρες καλοκαμωμένοι καὶ ζωηροὶ καὶ οἱ γυναῖκες πολὺ ὄμορφες, πιὸ ὄμορφες ἀπὸ τὶς ἄλλες Ἑλληνίδες. Οἱ ἄντρες μᾶς ἔσφιγγαν δυνατὰ τὸ χέρι, μᾶς καλωσώριζαν στὴν πατρίδα τους. Καὶ σ' ὅλο τὸ ταξίδι μᾶς ἀκολουθοῦσε ὁλόκληρο πλῆθος» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 47.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 49.

Ἡ Καρδαμύλη [1] ἦταν ἕνα χωριὸ μὲ τρεῖς τέσσερες πύργους. Ὁ Morritt εἶχε ἐφοδιασθῆ μὲ συστατικὰ γράμματα ἀπὸ Ἕλληνες ἐμπόρους τῆς Καλαμάτας κι' ἀπὸ τὸν Τζαννετάκη Κουτήφαρη. Καὶ οἱ τρεῖς πυργοδεσπότες μάλωναν ποιὸς θὰ πρωτοφιλοξενήσῃ τοὺς ξένους. «Τελικὰ προτιμήσαμε τὸν πιὸ μεγάλο πύργο» [2],σημειώνει ὁ Morritt. «Ὁλόκληρο τὸ χωριὸ συγκεντρώθηκε στὸ κατάλυμά μας. Κι' ὅπως διαπίστωσα ὅλοι ἦταν συγγενεῖς. Γιατὶ σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους οἱ οἰκογένειες σπάνια μεταναστεύουν καὶ τὰ παρακλάδια ἀπὸ κάθε σόϊ δὲν ξεκόβουν ἀπὸ τὸ γενάρχη. Ἔτσι, κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη ζοῦν ἀδέρφια καὶ ξαδέρφια καὶ ἀνήψια. Κι' ὅταν πληθαίνουν στεριώνουν νέα νοικοκυριὰ ἀλλὰ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια» [3].

Ἔξω ἀπὸ τὴν Καρδαμύλη ὑπῆρχε μιὰ τοποθεσία, ὅπου γυμνάζονταν στὸ τουφέκι τὰ παιδιὰ τοῦ χωριοῦ. Ἦταν ὀχτὼ δέκα χρόνων. Μιὰ ὁμάδα κοριτσιῶν καὶ γυναικῶν γυμνάζονταν στὸ λιθάρι. Σημάδευαν ἕνα στόχο κι' ἔδειχναν μεγάλη δεξιοτεχνία. «Ὁ καπετάνιος τῆς Καρδαμύλης μᾶς βεβαίωσε ὅτι πολλὲς φορὲς ἀκολούθησαν οἱ γυναῖκες τοὺς πατεράδες καὶ τὰ ἀδέρφια τους στὶς μικρὲς ἐκστρατεῖες, κι' ὅτι ἡ παρουσία τους κεντοῦσε τὸ φιλότιμο τῶν ἀντρῶν νὰ φανοῦν στὰ μάτια τῶν θηλυκῶν συντρόφων τους ἄξιοι στὴ μάχη καὶ στοὺς κινδύνους» [4].

Ὕστερα ἀπὸ τὰ γυμνάσια οἱ γυναῖκες ἔστησαν χορὸ στὸ ἁλώνι ποὺ κράτησε ὡς τὸ βράδυ.

Ὁ Morritt καὶ ὁ σύντροφός του ἔπρεπε νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν καπετὰν Χρηστέα, ποὺ εἶχε τὸν πύργο του στὴν Πλάτσα. Ὅλοι οἱ ἁρματωμένοι τῆς Καρδαμύλης συγκεντρώθηκαν γιὰ νὰ τοὺς ἀποχαιρετήσουν. Καὶ τιμώντας τους ἄδειασαν τὰ τουφέκια πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ξένων. «Δὲν ἦταν διόλου εὐχάριστο, γιατὶ ἡ ὁμοβροντία δὲν ἔγινε οὔτε προσεχτικὰ οὔτε μὲ τάξη. Καὶ κάθε τουφέκι εἶχε τὸ βόλι του» [5].

Ὁ καπετὰν Χρηστέας [6] ἦταν ὁ πιὸ δυναμικός, ὁ πιὸ δραστήριος κι' ὁ πιὸ ταραχοποιὸς ὁπλαρχηγὸς τῆς περιοχῆς, γράφει ὁ Morritt.

«Ἀπόχτησε αὐτὴ τὴ φήμη μὲ τὶς βαρειὲς λαβωματιὲς στὸ στῆθος, δυὸ στὸ πρόσωπο κι' ἄλλες ἐλαφρότερες στὰ πόδια καὶ στὰ χέρια. Ἦταν κάπου

---

1. Ἡ Σκαρδαμούλα, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ Μανιάτες.
2. Ἴσως ἦταν ὁ πύργος τοῦ Κιτρινιάρη.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 49 - 50.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 50.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 51.
6. Ἦταν ὁ Χριστόδουλος Χρηστέας τῆς καπετανίας τοῦ Ζυγοῦ. Ὁ παραθαλάσσιος πύργος του σώζεται στὸν ὅρμο τοῦ Ἁη-Δημήτρη, κοντὰ στὴ Σελίνιτσα. Ὁ Γάλλος πρόξενος καὶ περιηγητὴς Saint - Sauveur γράφει ὅτι ἡ Μάνη χωριζόταν σὲ τέσσερες καπετανίες (Ζαρνάτα μὲ 14 χωριά, Ζυγὸς μὲ 10, Κακαβούλια (μεμονωμένα σπίτια) καὶ Σκουτάρι). Ὁ Νικήτας Νηφάκης τὴ χωρίζει σὲ Ἄνω, Ἔξω καὶ Μέση Μάνη.

45 χρόνων καὶ μᾶς ἔδειξε μὲ περηφάνεια τὰ σημάδια τῶν πολεμικῶν του περιπετειῶν. Ἡ ζωή του ἀποτελοῦσε μιὰ ἐναλλαγὴ ἀπὸ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς στὴ θάλασσα καὶ συγκρούσεις στὴ στεριά».

Ἡ τελευταία του πειρατικὴ λεία ἦταν ἕνα γαλλικὸ καράβι. Ἀφοῦ αἰχμαλώτισε τὸ πλήρωμα καὶ ἅρπαξε τὰ χρήματα καὶ τὰ ἐμπορεύματα, πρότεινε στὸν καπετάνιο τοῦ καραβιοῦ νὰ τὸν ἀποβιβάση σὲ μιὰ ἀκτὴ τοῦ Μωριᾶ προσφέροντάς του κάθε διευκόλυνση.

Ὁ Γάλλος πλοίαρχος, ἀδιαφορώντας γιὰ τοὺς ἄντρες του τὸν θερμοπαρακάλεσε μόνο νὰ τοῦ ἐπιστρέψη μιὰ ταμπακέρα, ποὺ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καπακιοῦ εἶχε μιὰ ἄσεμνη εἰκόνα. Ὁ Χρηστέας, μ' ὅλο ποὺ ἦταν πειρατής, δὲν μποροῦσε νὰ συχωρέση αὐτὴ τὴν ἄκαρδη συμπεριφορὰ καὶ τὴν ἐλαφρότητα. Ἀπέσυρε λοιπὸν τὴν προσφορά του καὶ τὸν παράτησε ὁλομόναχο μὲ ἕνα πουκάμισο κι' ἕνα βρακὶ πάνω στὸ ἔρημο καράβι. Ἔβγαλε τὸ πλήρωμα στὴ στεριὰ καὶ κουβάλησε τὰ λάφυρα στὴν Πλάτσα. Ἔδειξε μάλιστα στοὺς ξένους τὴν περίφημη ταμπακέρα.

Τὸ 1795 εἶχε πόλεμο μὲ ἕνα γείτονά του ὁπλαρχηγό. Τὸ στράτευμά του ἦταν 80 ἄντρες καὶ 30 γυναῖκες μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν ἀδερφή του. Στὶς μάχες ποὺ ἀκολούθησαν σκοτώθηκαν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀμαζόνες καὶ τραυματίσθηκε ἡ ἀδερφή του καὶ ὁ ἴδιος. Τελικὰ ἔκλεισε εἰρήνη [1].

---

1. Ἦταν ἡ προαιώνια ἐξοντωτικὴ βεντέττα, ἡ ἀντεκδίκηση, ὁ «γδικιωμός». Ὁλόκληρες γενιὲς ξεκληρίζονταν κατὰ τὶς διαμάχες ἀνάμεσα στὶς μανιάτικες οἰκογένειες, σὲ ἀνοιχτὸ πόλεμο ἢ σέ «χωσίες» Ἀκόμα καὶ γυναῖκες λαβώνονταν ἢ εὕρισκαν θάνατο σ' αὐτὲς τὶς ὁμηρικές, χωρὶς ὑπερβολή, μάχες. Στὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς πρακτικοῦ χειρουργοῦ, ὀνόματι *Παπαδάκη*, διαβάζει κανεὶς μὲ φρίκη ὁλόκληρο κατάλογο πληγωμένων ἀντρῶν καὶ γυναικῶν σὲ γδικιωμούς. Στὸ χειρόγραφο, ποὺ ἀναφέρεται στόν «πόλεμο τῆς Λάγειας», ἑνὸς μανιάτικου χωριοῦ, τὸ 1716, ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ ὀγδόντα ὀνόματα τραυματιῶν. Οἱ σκοτωμένοι δὲν ἀναφέρονται. Ἰδοὺ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ χειρουργοῦ *Παπαδάκη* (δὲν κρατοῦμε τὴν ὀρθογραφία τοῦ γιατροῦ): «... 1716 πόλεμος Λάγειας. Ἐλαβώθη ἡ θειά μου ἡ Νικολοῦ, μπαλοθιὰ εἰς τὸ κεφάλι, καὶ ἔβγαλε κόκκαλα λίγα ξοπίσω, ἐλαβώθη ὁ Σκυλόκωλος μὲ μπάλα στὸν ἴδιο τόπο, ἐλαβώθη ὁ Βοϊδονικολάκης, μπαλοθιὰ εἰς τ' ἀφτί, ξέσκουρη, ἐλαβώθη ὁ Γερακάρης ὁ Κουτσογιάννης, πετρία εἰς τὸ μάγουλο, ἀχαμνή, ἐλαβώθη ἡ Βελούχαινα, μπαλοθιὰ στὴ φτέρνα, ἐγιάτρεψα τὴ Βοϊδονικολίτζα εἰς τ' αὐγὸ τοῦ μαγούλου ὁποὺ εἶχε πετρία, ἐγιάτρεψα τὸν Παπαγιώργη, στιλετιὰ στὰ παΐδια, ἐγιάτρεψα τὸν Κυριακουλάκη τοῦ Μιχελῆ, πετρία στὸ κεφάλι, καὶ φάνη τὸ μυαλὸ μαῦρο, ἐγιάτρεψα τὴ Γερακάρκα Καβληδονόνυφη, μπαλοθιὰ εἰς τὸ βυζί, ἡ μπάλα μέσα, ὁ Μαυροειδὴς Θεοδωρόπουλος, μπαλοθιὰ στὸ χέρι, ἡ γυναῖκα του στὸ ἄτζι τουφεκιά, τ' ἀνήψι του ὁ Νικολόπουλος στὸ πόδι μπαλοθιά, ὁ Γιάννης Μιχελάκης, πετρία στὸ κεφάλι, ὁ Γιωργατζάκης ὁ Γιῶργος, μπαλοθιὰ στὸ μερί, ἡ Στρατίτσα, μπαλοθιὰ στὸ μερί, ἡ Κορκολόγγονη, μπαλοθιὰ στὸ κωλομέρι, ἡ Γκιαλιστρατίτσα, στὸ πόδι μπαλοθιά, ἡ Γκιαλιστρατίτσα σπαθιὰ στὸ κεφάλι, Θοδωράκης Πετριτάκος, στὰ μοῦτρα πετρία, ἡ γυναῖκα του, στὸ ποντίκι μπαλοθιά, τὸ παιδί του στὸ πόδι, Τζερεκόγγονη Παρασκευή, μπαλοθιὰ στὸ χέρι, ἀδερφή της, στὸ πόδι πλάκωμα, πάλι ὁ Παπαγιώργης, πετρία στὸ κεφάλι, Παπαδογιωργάκαινα, πετρία στὸ κεφάλι . . .» Καὶ

Τὸ δωμάτιο τῶν δύο ξένων εἶχε τοίχους χοντροὺς καὶ γεροὺς καὶ τὰ παράθυρα ἦταν σιδερόφραχτα. Βαρέλια μὲ μπαρούτι φαίνονταν ἀραδιασμένα στὰ ράφια κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφή. Ὅλοι οἱ ἄντρες τοῦ πύργου συμπεριφέρονταν σὰν νὰ ἐκτελοῦσαν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία [1].

Τὴν Πέμπτη τοῦ Πάσχα συγκεντρώθηκαν στὸν πύργο κάπου 100 Μανιάτες, ἄντρες καὶ γυναῖκες ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωριά, ὅλοι καλεσμένοι τοῦ καπετὰν Χρηστέα. «Ἄρχισαν ὅλοι μὲ κέφι τὸ χορό. Οἱ ἄντρες ζύγωναν κάθε τόσο στὰ παράθυρα κι' ἔρριχναν μιὰ πιστολιά, σημάδι ἄγριας εὐθυμίας. Οἱ κραυγὲς καὶ τὰ γέλια δημιουργοῦσαν σωστὸ πανδαιμόνιο. Χόρεψαν καὶ τὴν Ἀριάδνη,

---

συνεχίζεται ὁ ἀτέλειωτος κατάλογος ποὺ ἀφορᾶ κυρίως τραύματα στὰ ἄκρα. Τὰ ἄλλα ἦταν θανατηφόρα. Κι' ὅπως φαίνεται, οἱ γυναῖκες ἔτρεχαν πρῶτες καὶ καλύτερες στοὺς ἀδελφοκτόνους πολέμους ποὺ γίνονταν μὲ τουφέκια, μὲ σπαθιά, μὲ μαχαίρια καὶ κυρίως μὲ πέτρες (Ἡ φωνὴ τοῦ Βιβλίου, περίοδ. Α', τεῦχ. 4 κ. ἑ). Οἱ τραυματισμοὶ ἀπὸ πέτρα πρέπει νὰ γίνονταν μὲ τὴ χρησιμοποίηση σφεντόνας. «Πολλάκις μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων συνάπτονται ἀληθεῖς μάχαι ἀπὸ τῶν πύργων, ὅτε συνηθέστατα χρησιμοποιοῦνται καὶ σφενδόναι, τὰς ὁποίας κατὰ τὸ πλεῖστον χειρίζονται γυναῖκες» (*Εὐαγγελίας Κ. Καπετανάκου*, Λακωνικὰ Περίεργα, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 61). Ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ πετροπόλεμος συνεχιζόταν. Γράμμα Μανιάτη σὲ συγγενή του τὸ 1874. «Σὲ πληροφορῶ ὅτι εἰς τὸ χωρίον Μίνα ἔχουν κάμει εἰς τὸ διάστημα πέντε ἡμερῶν δέκα πετροπολέμους ἀπὸ τοὺς πύργους. Τοῦ Νικόλα τοῦ Τσουκαλᾶ ἡ σκεπὴ τῆς οἰκίας του ἐβούλιαξε. Σήμερα δὲ τὴ νῦχτα ἔγινε ἕνας σπουδαῖος πετροπόλεμος. Ὁ Δημητράκης Νικολαράκης ἐπληγώθη μὲ πέτραν εἰς τὸ κούτελο ἀπὸ τὸν πύργον τοῦ Τσουκαλιάουνε» (*Δικαίου Βαγιακάκου*, Οἱ πύργοι τῆς Μάνης, Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. Γ' (1959), σ. 77). Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν πληγωμένων γυναικῶν στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Παπαδάκη ἀποκαλύπτει τὴν ἀγριότητα τῶν ἐμφυλίων αὐτῶν πολέμων. Γιατὶ συνήθως οἱ Μανιάτες ἀπέφευγαν νὰ χτυπήσουν γυναῖκες κατὰ τὶς συγκρούσεις. Παρευρίσκονταν βέβαια οἱ γυναῖκες στὶς συμπλοκὲς ἀλλὰ σὰν κινητὲς «μπαστοῦνες», ὅπως ἔλεγαν. Ὁ λόγος ἦταν πρακτικός. Ἂν πληγωθῇ γυναίκα «θὰ ἔχουσι νὰ κάμουσι» καὶ μὲ τὸ σόϊ της κι' αὐτὸ θἄταν καταστροφή. Φυσικὰ δὲν ἀπουσίαζαν ποτὲ ἀπὸ τὶς μάχες οἱ Μανιάτισσες. Ἀναλάμβαναν τὶς βοηθητικὲς ὑπηρεσίες. Κυκλοφοροῦσαν ἀκόμα καὶ στὴν ἐμπόλεμη ζώνη, σίγουρες πὼς κανένας δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ τὶς τουφεκίσῃ. Οἱ ἐχθροὶ πυροβολοῦσαν μόνο «στὸν ἀέρα», ποτὲ «ἴσια». Ὅταν οἱ Βαυαροὶ πολιόρκησαν τὸ φρούριο Πετροβούνι, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Γύθειο, Μανιάτισσες φορτωμένες φυσέκια ἀποτόλμησαν νὰ πλησιάσουν τὸ κάστρο γιὰ νὰ ἐφοδιάσουν τοὺς μαχομένους. Πίστευαν πὼς καὶ οἱ Βαυαροὶ θὰ σέβονταν τὸ ἔθιμο, «τὸ ἀπαραβίαστο τῶν γυναικῶν», καὶ δὲν θὰ τὶς ἐμπόδιζαν. Ἀλλὰ οἱ Βαυαροὶ πυροβόλησαν, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ λάβωσαν μερικές. Κι' οἱ Μανιάτισσες μπαίνοντας τελικὰ στὸ φρούριο ἔλεγαν βλαστημώντας: - Εἶδες ἐκεῖ τοὺς ἀφύσικους; Ἴσια βαρᾶνε!» (*Ν.Θ. Κατσικάρου*, Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ, Ἐν Πειραιεῖ 1933, σ. 68 σημ). Ὑπῆρχαν Μανιάτες ποὺ δὲν βγῆκαν οὔτε μιὰ φορὰ στὴ ζωή τους ἀπὸ τὸν οἰκογενειακό τους πύργο, γιὰ ν' ἀποφύγουν τοὺς «γδικιωμοὺς» καὶ τὶς «χωσίες». «Ἡ Μάνη ἐκείνη ἥτις εἶχεν ἕως πρὸ ὀλίγου κατοίκους γεννωμένους, νυμφευομένους, τεκνοποιοῦντας καὶ ἀποθνήσκοντας μέσα εἰς τοὺς πύργους των χωρὶς ποσῶς νὰ πατήσουν ἄλλο ἔδαφος»... (Ἐφ. «Σωτήρ», 25 Ὀκτωβρίου 1834).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 51 - 52.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53.

τὸ χορὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Guys στὰ ταξίδια του, καθὼς καὶ μερικοὺς ἄγνωστους στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἄντρες καὶ γυναῖκες χόρευαν μαζί, κάτι ἀσυνήθιστο στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές».

Ὁ Morritt δὲν παρέλειψε νὰ ἐκφράσῃ τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸ λυράρη τοῦ πανηγυριοῦ. Εἶχα ἕνα καλύτερο μουζικάντη, εἶπε ὁ καπετὰν Χρηστέας, ἕνα Γερμανὸ ποὺ ἔπαιζε ὄχι μονάχα ἑλληνικὰ τραγούδια ἀλλὰ καὶ ἰταλιάνικα καὶ γερμανικά. Ἀλλὰ τὸ 1794 «λησμονώντας τὰ αὐστηρὰ ἤθη τῆς Μάνης, ἔκανε ἀνήθικες προτάσεις σὲ μιὰ ὄμορφη γυναίκα τῆς περιοχῆς κι' ἐκείνη τὸν ξάπλωσε κάτω μὲ τὴν πιστόλα» [1].

Τὴν ἄλλη μέρα ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Πλάτσα μὲ μουλάρια καὶ μεγάλη συνοδεία ἁρματωμένους γιὰ τὸ Οἴτυλο. Σὲ ἀπόσταση δύο ὡρῶν τοὺς παρέλαβε ὁδηγὸς τῆς γειτονικῆς ἐπικράτειας. Ἔτσι ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριό, μὲ ἐναλλαγὲς φρουρῶν καὶ μὲ χαιρετιστήριες ὁμοβροντίες, ἔφθασαν στὸ Μαραθονήσι, ἕδρα τοῦ μπέη καὶ πρωτεύουσα τῆς Μάνης.

Τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ Τζαννέτμπεης[2] στὸν πύργο του, μὲ εὐγένεια καὶ ἐγκαρδιότητα. Ἦταν ἕνας ἄνθρωπος μὲ πιὸ ἤρεμο καὶ πιὸ συγκρατημένο χαρακτῆρα ἀπὸ τοὺς καπεταναίους του. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο, ὅπως μᾶς εἶπε ὁ Χρηστέας, τὸν διάλεξαν γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μπέη στὸ σπίτι τοῦ Τζαννετάκη Κουτήφαρη [3].

Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι ὣς τὸ Μυστρὰ ἦταν δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο. Ἡ συνοδεία τους, πέντε Ἀρβανίτες μὲ ληστρικὲς διαθέσεις. Καὶ τὸ κυριώτερο ἔπρεπε νὰ διασχίσουν τὴν περιοχὴ ποὺ εἶχαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους οἱ Μπαρδουνιῶτες, «μιὰ φυλὴ ἀπὸ μπαγαπόντες, χωρὶς νόμο καὶ μπέσα».

Πληροφορίες τοῦ Morritt γιὰ τὴ Μάνη βρίσκουμε καὶ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ γενικοῦ ὁδοιπορικοῦ του.

Σὲ περίπτωση εἰσβολῆς ἁρματώνονται ἄντρες καὶ γυναῖκες καὶ σχηματίζουν μιὰ μεγάλη δύναμη, γύρω στὰ 1.500 τουφέκια. Οἱ Μανιάτισσες θεωροῦν καταισχύνη νὰ μείνουν στὰ μετόπισθεν τὴν ὥρα ποὺ οἱ ἄντρες τους καὶ τὰ παιδιά τους βρίσκονται σὲ κίνδυνο. Κάθε χωριὸ ἀποτελεῖ μιὰ μεγάλη οἰκογένεια. Ὅλοι εἶναι ἀδέρφια καὶ ξαδέρφια. «Ὑπάρχει φοβερώτερο στρατιωτικὸ σῶμα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πατριά, ὅπου οἱ ἄντρες πολεμοῦν ἔχοντας γύρω τους τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους»; [4]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 59. Ὁ Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης, τρίτος μπέης τῆς Μάνης, κράτησε 16 χρόνια τὴν ἡγεμονία. Ὁ πύργος ποὺ περιγράφει ὁ Morritt, θὰ βρισκόταν στὸ λόφο τοῦ Μαυροβουνιοῦ, κοντὰ στὸ Μαραθονήσι. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ χτίστηκε καὶ ὁ πύργος τῆς Κρανάης, τοῦ νησόπουλου ποὺ σήμερα εἶναι ἑνωμένο μὲ τὴ στεριὰ μπροστὰ στὸ Γύθειο (*Δικαίου Βαγιανάκου*, Οἱ πύργοι τῆς Μάνης, Πελοπ. Πρωτοχρ., τ. Γ' 1959, σ. 68).
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 59.
4. Les lettres de *John Morritt*, ἔνθ' ἀν., σ. 205.

Οἱ ἄντρες ἔχουν ὅλες τὶς ἀρετές, ποὺ συμβαδίζουν μὲ τὴν πενία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία. «Τὰ ἐλαττώματά τους εἶναι οἱ βίαιες ἐκδηλώσεις καὶ στὶς ἐχθρότητες καὶ στὶς φιλίες, ἡ περηφάνεια, τὸ ἀπείθαρχο καὶ ἐκδικητικὸ πνεῦμα. Κατὰ τὴ διάβασή μας ἀπὸ τὴ Μάνη δὲν παρατήρησα κλεψιές, ἀπάτες καὶ τὶς κάθε λογῆς πονηριές, ποὺ διαπίστωσα στὶς ἄλλες περιοχές». Οἱ κάτοικοι εἶναι ἀνοιχτόκαρδοι καὶ ὑψηλόφρονες. Ὁ ἐνθουσιασμός μας μεγάλωνε κάθε μέρα ποὺ περνοῦσε. Κι' ὅταν φεύγαμε ἔσπευδαν ὅλοι νὰ ἐκφράσουν τὴ λύπη τους, ποὺ θὰ χωριζόμαστε γιὰ πάντα» [1].

Ὁ Morritt ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ὁ μόνος ξένος ποὺ εἰσχώρησε στὰ ἐνδότερα τῆς Μάνης, ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ ἔβλεπαν οἱ Μανιάτες στὸν τόπο τους. Ὡστόσο, τὸ Πάσχα τοῦ 1795 βρισκόταν στὴ Μάνη κι' ἕνας ἄλλος περιηγητής, συμπατριώτης τοῦ Morritt: ὁ καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς στὴν Ὀξφόρδη John Sibthorp [2] μαζὶ μὲ τὸ σχεδιαστὴ Bauer. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Morritt προηγήθηκε κατὰ ἕνα 24ωρο. Τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς (12 Ἀπριλίου 1795), ποὺ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο, εἶχε φθάσει στὶς Κιτριές, ὁ John Sibthorp βρισκόταν ἀκόμα στὴν Κιουτσοὺκ Μάνη (Μικρομάνη). Στὴν Καρδαμύλη ἔφθασε ὁ καθηγητὴς μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Morritt γιὰ τὴν Πλάτσα.

Ὁ Sibthorp ἐνδιαφέρεται μονάχα γιὰ τὰ βότανα καὶ τὸ ζωικὸ βασίλειο. Σημειώνει ὡστόσο στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι ἡ τελετὴ τῆς Λαμπρῆς ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, μιὰ ὥρα πρὶν ξημερώση. Τὸν ξύπνησε ὁ νεωκόρος λέγοντάς του:

— Κοπιάσετε εἰς τὴν ἐκκλησίαν! [3]

«Μόλις ἀκούστηκε τὸ Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ἄρχισαν οἱ χαιρετοῦρες, οἱ ἄντρες ἀσπάζονταν τοὺς ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες τὶς γυναῖκες» [4].

Στὴν Καρδαμύλη ἔφθασε τὴν Πέμπτη τοῦ Πάσχα (15 Ἀπριλίου). Τὸν ὑποδέχτηκε ὁ ἀνηψιὸς τοῦ καπετάνιου μὲ μιὰ ὁμάδα ὁπλοφόρους. «Ἦταν καταπληκτικὴ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς μορφὲς τῶν Μανιατῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ποὺ εἴδαμε ὡς τώρα. Δὲν ὑπῆρχε πουθενὰ ἡ δουλικὴ ἔκφραση στὴ σκέψη καὶ στὸ κορμί, ποὺ βλέπει κανεὶς στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες» [5].

Ὁ Sibthorp λαχταροῦσε νὰ σκαρφαλώση στὴν κορφὴ τοῦ Ταΰγετου.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 206.
2. Βλ. ἑπόμενο κεφάλαιο.
3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
4. Remarks illustrating part of the Preceding Journal; (extracted from the late dr *Sibthop's* papers, σ. 60 κ. ἑ. Στὸ Travels in various countries of the East being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey, Edited by the Rev. *Robert Walpole*, M. A. London 1820.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 61.

Τὴν ἐκδρομὴ ὠργάνωσε κάποιος Παναγιώτης ποὺ εἶχε σπουδαῖες γνώσεις βοτανικῆς καὶ λαϊκῆς ἰατρικῆς. Μιὰ κουστωδία ἀπὸ Μανιάτες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Παναγιώτη, θὰ συνώδευε τὰ μουλάρια καὶ τὸν ξένο στὴ δύσκολη ἀναρρίχηση. Ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ φθάσουν στὴ χιονισμένη κορφή. Δὲν ἐπαρκοῦσε ὁ χρόνος. Ἐκεῖ στὰ ἀπάτητα καταράχια τοῦ Ταΰγετου, πάνω σὲ φοβερούς γκρεμούς, εἶδε ὁ βοτανολόγος σπηλιὲς λαξεμένες μέσα στοὺς βράχους, ὅπου οἱ Μανιάτες ἔκρυβαν τὰ ἀγαθά τους σὲ περίπτωση τουρκικῆς εἰσβολῆς[1]. Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Καρδαμύλη ὣς τὸ Μυστρὰ ἦταν ἐπικίνδυνο, γράφει ὁ Sibthorp, ἐξ αἰτίας τῶν ληστῶν ποὺ λυμαίνονταν τὴν περιοχή. «Ὅταν φθάσαμε στὰ σύνορα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Παναγιώτη μᾶς παρέλαβαν πέντε δικοί του ἁρματωμένοι καὶ πέντε τοῦ γειτονικοῦ ὁπλαρχηγοῦ» [2].

Ὁ Morritt θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του στὶς Κυκλάδες διαμέσου Ὕδρας. «Αὐτὸ τὸ νησὶ ἔχει ἀποχτήσει φήμη μὲ τὴν ἐμπορική του δραστηριότητα. Τὸ λιμάνι εἶναι γεμάτο καράβια. Οἱ Ὑδραῖοι θεωροῦνται οἱ καλύτεροι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἡ πόλη τους εἶναι καθαρή» [3].

Στὴν Τῆνο ὅλοι οἱ κάτοικοι, ἀπὸ τὸν πιὸ πλούσιο ὣς τὸν πιὸ φτωχό, ἀπασχολοῦνται μὲ τὸ μετάξι. Πλέκουν κάλτσες, γάντια κ.λπ. καὶ τὸ ἐμπόριο ἀκμάζει. Ὁ Morritt καὶ ἡ συντροφιά του βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ διδάξουν τὶς «ὡραῖες Ἑλληνίδες» ἀγγλικοὺς λαϊκοὺς χορούς, ἀλλὰ καὶ βιενέζικο βάλς [4].

Στὴ Ζάκυνθο, μ᾽ ὅλο ποὺ ἔμεινε δυὸ μέρες σὲ καραντίνα στὸ λαζαρέττο, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώση τὴ φοβερὴ μάστιγα τῶν ἀνθρωποκτονιῶν. «Μέσα σ᾽ αὐτὲς τὶς δυὸ μέρες ἔγιναν τρεῖς φόνοι στὴν ἀγορά. Οἱ φονιάδες ξέφυγαν ἀλλὰ κι᾽ ἂν φυλακισθοῦν μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλευθερία τους πληρώνοντας 12 σελλίνια, γιατὶ οἱ νόμοι τῆς Βενετίας εἶναι ἐπιεικεῖς. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ νύχτες στὴ Ζάκυνθο χωρὶς ἕνα ἢ δυὸ φόνους. Ὁ Ζακυνθινὸς ποὺ δὲν ἔχει θανατώσει ἕναν ἢ δυὸ ἐχθρούς του θεωρεῖται ἀνυπόληπτο πρόσωπο. Τὰ ἴδια συμβαίνουν καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ βενετικὴ κυριαρχία. Οἱ διάφορες οἰκογένειες δὲν ἔχουν ἄλλη ἀσχολία ἀπὸ τὸ νὰ ἀλληλοσφάζωνται, ὅπως οἱ Μοντέκοι καὶ οἱ Καπουλέττοι, ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά» [5].

Ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη περιήγηση στὸ δυτικὸ Μωριὰ ὁ Morritt ξαναγυρίζει στὴ Ζάκυνθο. «Ἡ κοινωνία αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ βρίσκεται μερικὰ σκαλοπάτια πάνω ἀπὸ τὴν τουρκική, μὲ ἐξαίρεση ἐκείνους ποὺ ἀνήκουν στὴν κατώτερη τάξη. Ἐπικρατεῖ τόση ἀταξία στὸ νησί, ποὺ κάθε μέρα γίνονται ἐγκλήματα στοὺς δρόμους. Ἔμμισθοι μπράβοι ἁρπάζουν γυναῖκες, μέσα ἀπὸ

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 62.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 63.
3. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 214.
4. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 216.
5. Ἔνθ᾽ ἀν., σ, 244 - 245.

τὰ σπίτια τους ἀκόμα. Δωροδοκώντας τὸν Κυβερνήτη μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπράξη τὸ μεγαλύτερο κακούργημα. Ὁ φόνος δὲν σοῦ στοιχίζει πάνω ἀπὸ μιὰ γκινέα. Ἀπαγορεύεται ὅμως νὰ πυροβολήσῃς ἐναντίον ξένων ἢ Βενετῶν. Στὸ μόνο ποὺ ξεχωρίζει κάπως ἡ Ζάκυνθος ἀπὸ τὴν Τουρκία εἶναι ὅτι ἐδῶ ἡ ἰδιοκτησία εἶναι σταθερὴ καὶ κληρονομική, ἐνῶ στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια βρίσκεται στὸ ἔλεος τῶν ἀγάδων, τῶν πασάδων καὶ τοῦ σουλτάνου» [1].

Ἡ περιήγηση τοῦ Morritt τέλειωσε στὴν Κέρκυρα, «μιὰ μεγάλη εὐρωπαϊκὴ πόλη», ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ συνάντησε «πολιτισμένους ἀνθρώπους» [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 249 - 250.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 254.

Ο ΑΓΓΛΟΣ ΦΥΣΙΟΔΙΦΗΣ SIBTHORP (1794)

ΕΝΑΣ ΑΓΓΛΟΣ ἐπιστήμονας, ὁ John Sibthorp, καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς στὴν Ὀξφόρδη, ἐγκατέλειψε τὸ 1786, σὲ ἡλικία 28 χρόνων, τὴν ἕδρα του καὶ περιηγήθηκε ἐπὶ 22 περίπου μῆνες τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ μελετήση τὰ φυτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Τὸν συνώδευε ἕνας λαμπρὸς σχεδιαστής, ὁ Ferdinand Bauer. Ὁ νεαρὸς σοφὸς θὰ ἐξερευνήση τὴν Κρήτη, Κύπρο, Μυτιλήνη, Χίο, Κῶ, Ρόδο, τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καὶ διάφορες περιοχὲς στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τέλη Δεκεμβρίου 1789 θὰ ἐπιστρέψη στὴν Ἀγγλία συναποκομίζοντας 3.000 φυτά, ἄγνωστα στοὺς προηγούμενους ἐρευνητὲς κι' ἕνα θησαυρὸ παρατηρήσεων σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ φυσικὴ ἱστορία.

Ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1794, ἐπιχειρεῖ δεύτερο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συμπληρώση τὶς ἔρευνές του. Στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ συναντήση τὸν συμπατριώτη του περιηγητὴ John Hawkins, γνώριμο τοῦ προηγούμενου ταξιδιοῦ του, καὶ θὰ συνεχίση μαζί του τὴν ἐπιστημονικὴ περιήγηση. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὴ Λῆμνο, τὴ χερσόνησο τοῦ Ἄθω, τὴν Ἀττικὴ καὶ τὸ Μωριά, τὰ Ἑπτάνησα καὶ τὴν Ἤπειρο. Ἡ νέα ἐξερευνητικὴ περιοδεία θὰ κρατήση 18 μῆνες. Ἀλλὰ στὴν Πρέβεζα ὁ Sibthorp, ἐρευνώντας τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Νικόπολης, θὰ ἀρρωστήση ἀπὸ σοβαρὸ κρυολόγημα. Ἦταν συνέπεια τῶν κακουχιῶν μιᾶς ἀτέλειωτης ὁδοιπορίας σὲ δύσβατες κι' ἀκατοίκητες περιοχές, κάτω ἀπὸ δύσκολες συνθῆκες καὶ χωρὶς στοιχειώδεις ἀνέσεις. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1796, ὁ Sibthorp θὰ πεθάνη φυματικὸς στὸ Μπὰθ τῆς Ἀγγλίας, σὲ ἡλικία μόλις 38 χρόνων.

Ὁ πρόωρος θάνατος δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐκδώση τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του στὴν Ἑλλάδα. Κληροδότησε ὅμως τὰ χειρόγραφα καὶ τὸ βοτανολόγιό του στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης, καθὼς καὶ ἕνα μεγάλο ἀγρόκτημα γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐκδοτικῶν δαπανῶν[1].

Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε ὁ Sibthorp γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πανίδα καὶ χλωρίδα εἶναι ἀπέραντο. Ζῶα, πουλιά, ἑρπετά, ἔντομα, ψάρια καταγράφονται ὅλα συστηματικά. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ κάθε λογῆς φυτὰ ποὺ μελέτησε ὁ βοτανολόγος

1. Τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Ἄγγλου βοτανολόγου κυκλοφόρησε τὸ 1806: Florae Graecae Prodromus, sive plantarum omnium enumeratio, quas in provinciis aut insulis invenit... Londini 1806 - 1813, 2. τ. Ἡ ἔκδοση τοῦ δεύτερου ἔργου τοῦ *Sibthorp* ποὺ θεωρεῖται μνημεῖο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ χλωρίδα χρειάσθηκε 24 χρόνια γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ. Ἔχει τὸ γενικὸ τίτλο: Flora Greca, sive plantarum rariorum historia, quas in provinciis aut insulis Graeciae legit, investigavit et depingi curavit *Johannes Sibthorp*... Londini, 1806 - 1840, τ. 10. Εἶναι ἔκδοση πολυτελής, μὲ θαυμάσιες ἔγχρωμες εἰκόνες φυτῶν. Βλ. *Ἐλ. Κ. Πλατάκη*, Ξένοι Φυσιοδῖφαι, Γεωγράφοι καὶ Περιηγηταὶ περὶ Κρήτης, Ἀμάλθεια, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης, τ. Β', σ. 155 κ. ἑ.

σὲ κάμπους καὶ βουνά. Στὶς περιηγήσεις του συνωδευόταν πάντα ἀπὸ ὁδηγό, ποὺ τὸν πληροφοροῦσε γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ὀνομασία τῶν φυτῶν. Τὴ σημείωνε καὶ τὴν ἀναζητοῦσε στὶς ἀρχαῖες πηγές. Κάθε τόσο διαπίστωνε ἔκπληκτος πὼς ἦταν ἡ ἴδια ἡ ὀνομασία ποὺ ἀναφερόταν σὲ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θεόφραστου, τοῦ Διοσκορίδη, τοῦ Πλίνιου, τοῦ Αἰλιανοῦ. Δὲν ἀσχολήθηκε διόλου μὲ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ζωή, μὲ τὶς συνήθειες καὶ τὶς ἀπασχολήσεις τῶν κατοίκων. Ἔβλεπε μονάχα τὴ βλάστηση καὶ τὸ ζωϊκὸ βασίλειο. Κάπου κάπου, ὡστόσο, σημειώνει καὶ μερικὲς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν καὶ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1787, στὴν Πάτμο, τὸν κατέπληξε ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν: «Ἡ κομψότητα, μαζὶ μὲ τὰ σπινθηρίζοντα μαῦρα μάτια τους κορύφωναν τὴ γοητεία μιᾶς ὡραίας ἐπιδερμίδας. Στὴ χάρη αὐτῶν τῶν ἑλληνικῶν καλλονῶν ἔβλεπε κανεὶς τὴν ὀμορφιά, ποὺ μὲ τόση θέρμη ὕμνησαν οἱ ἀρχαῖοι ποιητές. Ὁ Tournefort τὶς κατηγορεῖ πὼς φκιασιδώνονται ἀδέξια. Τώρα ἔχουν πολὺ βελτιώσει τὴν τέχνη τους. Καὶ ὅσες εἴδαμε ἦταν βαμμένες ἀριστοτεχνικώτερα ἀπὸ τὶς παριζιάνες κυρίες» [1].

Στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου γνώρισε ἕνα μορφωμένο καλόγερο, τὸν Γρηγόριο Ζένο, γνώστη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν. Αὐτὸς ὁ καλόγερος τοῦ ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὰ βότανα τῶν νησιῶν καὶ γιὰ τίς «δεισιδαίμονες χρήσεις τους» ἀπὸ τοὺς κατοίκους [2].

Στὴ Λῆμνο τὸν κάλεσαν στὸ πανηγύρι σὲ ἕνα ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας. Τὸν εὐλόγησαν καὶ οἱ δυὸ παπάδες, πῆρε ἀντίδωρο καὶ κάθησε στὸ ὑπαίθριο τραπέζι: βραστὸ κρέας, τυρὶ καὶ μυτζήθρα καὶ τέλος σταρόσουπα.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἔγινε δέηση μὲ πολλὰ σταυροκοπήματα. Ὁ παπὰς εὐλογοῦσε τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον. Κι' ἀπὸ ἕνα πιάτο μοίρασε σ' ὅλο τὸν κόσμο βραστὸ στάρι, ἐλιὲς καὶ σταφίδες. Ἔπειτα, κόβοντας ἕνα κομματάκι ψωμί, τὸ βύθιζε στὸ κρασὶ καὶ μεταλάβαινε τοὺς πανηγυριῶτες, ἀλλὰ μόνο τοὺς ἄντρες, ποὺ ζύγωναν ἕνας ἕνας εὐγενικά. Ἔβαζε τὸ κομματάκι στὸ στόμα τους καὶ σταύρωνε τὸ ἐπάνω χεῖλος μὲ τὸ δάχτυλό του ἀνάποδα. Οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν μόνο βραστὸ ἁγιασμένο στάρι. «Ἡ τελετὴ γινόταν μὲ ἀγροτικὴ ἁπλότητα καὶ στὸ πρόσωπο τῶν χωρικῶν ἔβλεπες ἔκδηλη τὴν εὐχαρίστηση».

Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς παπάδες ἦταν μορφωμένος. «Ὅπως μᾶς εἶπε εἶχε μιὰ μικρὴ βιβλιοθήκη ἀπὸ πενήντα βιβλία».

Ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς πληροφορήθηκε ὅτι ἡ Λῆμνος εἶχε ἔξη χωριὰ μὲ 1.000 σπίτια καὶ ὅτι τὸ κυριώτερο προϊὸν τοῦ νησιοῦ ἦταν τὸ στάρι (γίνεται

1. *Robert Walpole*, ἔνθ' ἀν., Voyage in the Grecian Seas, σ. 30.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 31. Δυστυχῶς δὲν ἀναφέρει λεπτομέρειες γιὰ τὴ λαϊκὴ αὐτὴ βοτανοθεραπευτική.

ἐξαγωγὴ σὲ χρονιὲς καλῆς σοδειᾶς). Ὅλα ἦταν πάμφθηνα. Ἀγόρασε ἕνα ἀρνὶ μὲ 50 παράδες, δηλαδὴ 20 ἀγγλικὲς πέννες [1].

Ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα, στὸ δεύτερο ταξίδι του, πέρασε ἀπὸ τὴ Σκιάθο. Βρῆκε τὴν πόλη — τὸ Κάστρο — πυρπολημένη ἀπὸ πειρατὲς (Σεπτέμβριος 1794). Ἀλβανοὶ στρατιῶτες περιπολοῦσαν στὰ σοκάκια. «Στὰ πρόσωπα τῶν γυναικῶν ἦταν ζωγραφισμένος ὁ τρόμος» [2].

Τὸν Ὀκτώβριο ἔφθασε στὸν πορθμὸ τοῦ Εὐρίπου. Διὰ νὰ περάσῃ τὸ καράβι κάτω ἀπὸ τὴ γέφυρα ἔπρεπε τὸ πλήρωμα νὰ κατεβάσῃ τὸ ἄλμπουρο.

Στὴν Ἀττική, ὁ ἀριθμὸς τῶν γιδοπροβάτων ὑπολογιζόταν σὲ 160.000. Κάθε χρόνο ἔσφαζαν 10.000 γίδια καὶ 5.000 πρόβατα. Τὰ 8.000 γιδοτόμαρα γίνονταν ἀσκιὰ γιὰ λάδι, κρασὶ καὶ μέλι. Τὰ ὑπόλοιπα προωρίζονταν γιὰ τὰ βυρσοδεψεῖα. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ γιδόμαλλου ξεπερνοῦσε τὰ 250 καντάρια. Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ γινόταν ἐξαγωγὴ προβατόμαλλου. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ ἐξαγωγικὸς δασμὸς ἦταν 4 ½%, γιὰ τοὺς Φράγκους μόνο 3%.

Τὴν ψώρα τῶν προβάτων τὴ γιάτρευαν ἀλείφοντας τὸ δέρμα τῶν ζώων μὲ λάδι καὶ κατράμι.

Κάθε κοπάδι περιλάμβανε κάπου 1.000 κεφάλια. Πέντε τσοπάνηδες ἦταν ἀρκετοὶ γιὰ τὴ φύλαξη ἑνὸς κοπαδιοῦ. Τὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης εἶχε 6.000 γιδοπρόβατα καὶ 60 σκυλιά. Ἀπ' αὐτὰ 40 ἦταν φύλακες τῶν κοπαδιῶν καὶ 20 ἀκολουθοῦσαν τὰ βόδια καὶ τὰ ἄλογα.

Βοδινὸ κρέας δὲν ἔτρωγαν [3]. Ἐκτὸς ἂν τὸ ζωντανὸ ἦταν ἀκατάλληλο γιὰ τὸ ἀλέτρι (κάπου 200 τὸ χρόνο). Τὸ σύνολο τῶν καματερῶν τῆς Ἀττικῆς ξεπερνοῦσε τὶς 3.000. Τέσσερα ὣς ὀχτὼ βόδια ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὸ ὄργωμα

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 51 - 52.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.

3. Πραγματικά, οἱ Ἕλληνες τῆς τουρκοκρατίας, κυρίως τοῦ Μωριᾶ, ἔδειχναν ἀποστροφὴ στὸ βωδινὸ κρέας. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸ βώδι ἀποτελοῦσε τὸ ἱερὸ κατοικίδιο, ἦταν τὸ καματερὸ ποὺ ὤργωνε τὴ γῆ, τὸ στήριγμα καὶ ἡ ἀπαντοχὴ τοῦ χωριάτη. Ὁ λαὸς πίστευε πὼς εἶναι ἁμαρτία νὰ σφάζῃ βώδι. Μονάχα τὰ γηραλέα καὶ ἄχρηστα πιὰ καματερὰ ἔφθαναν στὸ χασάπη. Καὶ τότε, μονάχα ὅσοι βρίσκονταν σὲ ἀνάγκη ἀγόραζαν γελαδινὸ κρέας. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Κολοκοτρώνης, στὰ χρόνια τῆς ἐξορίας του στὴ Ζάκυνθο, ἔγραφε μὲ παράπονο στὸν ἁρματολὸ τοῦ Ξηρόμερου Γιωργάκη Βαρνακιώτη πὼς τρώει «γελαδοκρέατα»: «12 Γεναρίου 1817. . . Τὸ αἴτιο ὅπου δὲν σᾶς ἔγραψα εἶναι τοῦτο, ὅτι ἡ εὐγένειά σας ἐλάβατε τὴν πατρίδα σας (γύρισαν στὰ χωριά τους μὲ ἄδεια τοῦ Ἀλήπασα) καὶ τρῶτε κρέας ἀζύγιαστο, καὶ ἐγὼ οὔτε τὴν ηὗρα οὔτε ἴσως θέλει τὴν εὕρω, καὶ τὸ τρώγω μὲ τὴν λίτραν καὶ εἰς αὐτὸ σᾶς ἔχω παράπονο, ὅτι ὁ χορτάτος τοῦ νηστικοῦ δὲν πιστεύει. Ὅμως ἔτσι εἶναι ὁ ντουνιάς, καὶ ἐγὼ παρακαλῶ τὸν Θεὸν νὰ ἀκούω τοὺς φίλους μου καὶ τοὺς συμπατριώτας μου νὰ εἶναι καλά, καὶ ἂς τρῶνε ἀρνιά, καὶ ἐγὼ ἂς τρώγω γελαδοκρέατο» (*Ν. Φυσεντζίδη*, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισημοτέρων Ἑλλήνων ὁπλαρχηγῶν κλπ., Ἀλεξάνδρεια 1893, σ. 49).

100 στρεμμάτων, ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους. Ἀγόραζες ἕνα καλὸ βώδι ἐξαχρονίτικο 50 πιάστρα, μιὰ καλὴ γελάδα 12 πιάστρα [1].

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ τὸ Λογοθέτη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὑπῆρχαν στὴν Ἀττικὴ 60 χωριὰ μὲ 12.000 κατοίκους. Ἀπὸ αὐτοὺς 1.000 περίπου ἦταν Τοῦρκοι. Χαράτσι πλήρωναν 5.000 ἄτομα. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν γυναῖκες καὶ παιδιὰ κάτω τῶν 12.

Ὑπῆρχαν τρεῖς κατηγορίες χαρατσιοῦ. Τὸ πρῶτο ἀφωροῦσε τὶς μεγάλες ἰδιοκτησίες καὶ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 11 πιάστρα. Τὸ δεύτερο $5\frac{1}{2}$ πιάστρα. Στὴν τρίτη κατηγορία ἀνῆκαν οἱ πιὸ φτωχοὶ ποὺ πλήρωναν 100 παράδες.

Τὸ 1795 ὁ ἀριθμὸς τῶν σπιτιῶν στὴν Ἀθήνα ἦταν 1.600 περίπου. Μὲ μέσο ὅρο πέντε ἄτομα κάθε οἰκογένεια ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι 8.000 ψυχές. Κάπου 2.500 ἄτομα εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων ἐπιδημιῶν καὶ ἐξ αἰτίας τῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ Ἀλῆ ἀγᾶ» [2].

---

1. Remarques respecting Attica, ἔνθ' ἀν., σ. 141 - 143.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 144 καὶ σημ. Πρόκειται γιὰ τὸν διαβόητο βοεβόδα Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ. Εἴκοσι χρόνια κράτησε ἡ τυραννία του, ἀπὸ τὸ 1775 ὡς τὸ 1795. Κι' ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ μαῦρες περιόδους τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Οἱ κάτοικοι ἔφθασαν σὲ ἀπόγνωση ἀπὸ τὶς βαναυσότητες καὶ τὶς ἁρπαγές, ἡ πολιτεία παραλίγο νὰ ἀφανισθῆ ὁλότελα καὶ ἡ Ἀττικὴ νὰ γίνη χτῆμα τοῦ ἄπληστου αὐτοῦ Ὀθωμανοῦ. «Ἡ Ἀθήνα ἐρήμωσε», γράφει ὁ σύγχρονος Παναγῆς Σκουζές, «καὶ ἔφυγαν τὰ τρία πέμπτα τῶν Ἀθηναίων ὁποὺ ἐπῆγαν εἰς Ἀνατολήν, εἰς τὰ νησιὰ καὶ λοιπὰ πλησιόχωρα ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης τυραννίας τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ, Χασεκῆ ὀνομαζομένου» (*Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς αὐτοβιογραφικῆς χρονογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 21). Ἐραστὴς τῆς Ἐσμᾶ σουλτάνας, ἀδερφῆς τοῦ Σελὶμ Γ', ὁ Χατζῆ Ἀλῆς, εἶχε ἐξασφαλίσει ἀσυδοσία. Οἱ Ἀθηναῖοι κατώρθωσαν μὲ διαβήματα στὴν Πόλη νὰ τὸν ἐκδιώξουν ἀλλὰ ἐκεῖνος ξαναγύρισε, χάρη στὴν ἰσχυρή του προστάτιδα, πιὸ θηριώδης. «Ἐτότες οἱ Ἀθηναῖοι, κρυφίως, οἱ γεωργοὶ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὰ ἐσνάφια, ἔτρεξαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, πλέον τῶν διακοσίων, φέροντες μαζί τους οἱ γεωργοὶ καὶ τὰ σίδερα τῶν ἀρότρων. Κάμνοντες ἀναφορὰν ἐπῆγαν εἰς τὴν Βεζυρίαν καὶ ἔρριξαν τὰ ἄροτρα ἀραδικῶς, φωνάζοντες νὰ τοὺς δώσῃ ἀλλοῦ τόπον ὁ βασιλεὺς διὰ νὰ πᾶνε νὰ κατοικήσουν» (ἔνθ' ἀν., σ. 61). Ἔτσι ἄρχισε ἡ φυγή. «Εἰς τὰ 1784 ἡ πληγὴ τῆς τυραννίας δὲν ὑποφέρονταν . . . Ἄρχισαν νὰ φεύγουν οἱ Ἀθηναῖοι διὰ νυκτὸς ἀπὸ τὰ τείχη μὲ σκάλες καὶ ἀπὸ τὰ μπούρτζια . . . Καὶ γυναίκεια ἐνδεδυμένοι τὴν νύκτα ἔβγαιναν ἀπὸ τὰς πόρτας πρὸς τὴν αὐγήν, ὡς νὰ ἐπήγαιναν νὰ δουλεύσουν» (ἔνθ' ἀν., σ. 63). Εἶχε φαίνεται ἐξασφαλίσει ὁ Χασεκῆς τὴ συνεργασία τῶν προεστῶν ποὺ ἀντιπροσώπευαν τοὺς Ἀθηναίους στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ἀνάθεμα ποὺ ἔγινε τὸ 1785 μπροστὰ στὴν πόρτα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. «Κάθε ἄνθρωπος ἔρριχνεν ἀπὸ μίαν πέτραν εἰς τὸν σωρὸν καὶ ἔλεγε: ἀνάθεμα τοὺς ἀλιτήριους τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ τυράννου Χατζῆ Ἀλῆ» (ἔνθ' ἀν., σ. 64). Ὅσοι ἀπόμειναν στὴν Ἀθήνα εἶχαν περιπέσει στὴν ἔσχατη ἐξαθλίωση (ἔνθ' ἀν., σ. 75). Στὸ μεταξὺ πέθανε ἡ Ἐσμὰ σουλτάνα. Ἡ κατακραυγὴ πῆρε διαστάσεις, ἀναμίχθηκαν Τοῦρκοι ἐπίσημοι ποὺ ὀρέγονταν τοὺς θησαυρούς του, καὶ τελικὰ ὁ τύραννος Χατζῆ Ἀλῆς ἐξωρίσθηκε στὴν Κῶ ὅπου ἀποκεφαλίσθηκε τὸ 1795.

Τὰ ἐργατικὰ στὴ συγκομιδὴ τῆς ἐλιᾶς ἦταν 20 παράδες γιὰ τοὺς ἄντρες καὶ 10 παράδες γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά.

Τὰ δικαιώματα τοῦ βοεβόδα ἦταν τὸ ἕνα δέκατο τῆς παραγωγῆς τοῦ σταριοῦ καὶ ὀχτὼ παράδες τὸ στρέμμα γιὰ τὰ ἀμπέλια, τὰ μπαμπακοχώραφα, τὰ ριζάρια καὶ τὰ περιβόλια.

Οἱ εὔποροι ἀγόραζαν χτήματα, ἔχτιζαν ἐκεῖ μικρὲς κατοικίες καὶ ἐγκαθιστοῦσαν κολλήγους γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Σ' αὐτοὺς τοὺς κολλήγους ἔδινε ὁ νοικοκύρης τὰ καματερὰ καὶ τὸ σπόρο. Στὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς ἐρχόταν ὁ σούμπασης κι' ἔπαιρνε τὴ δεκατιὰ γιὰ τὸ βοεβόδα. Ὅ,τι ἔμενε μοιραζόταν στὰ τρία. Ὁ νοικοκύρης ἔπαιρνε δύο κι' ὁ κολλῆγος ἕνα. Ἀλλὰ ἂν ὁ κολλῆγος εἶχε δικό του σπίτι καὶ καματερὰ ἔπαιρνε μεγαλύτερο μερίδιο.

Μερικὰ χτήματα εἶχαν ἔκταση κάμποσων «ζευγαριῶν». Τὸ ζευγάρι ἀντιστοιχοῦσε σὲ 350 στρέμματα. Ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ ἦταν πέντε πιάστρα τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων. Σὲ χρονιὰ πλούσιας σοδειᾶς τὸ στάρι πουλιόταν δύο πιάστρα τὸ κοιλό.

Ἀλλὰ τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς Ἀττικῆς ἦταν τὸ λάδι. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ ὑπολογιζόταν σὲ 20.000 μουζούρια. Κάθε μουζούρι ἀντιστοιχοῦσε σὲ 5 ½ ὀκάδες (τιμὴ 100 παράδες). Τὸ μπαμπάκι 15 παράδες ἡ ὀκά.

Οἱ παραγωγοί, γράφει ὁ John Sibthorp, καταπιέζονταν ἀπὸ τὸν τύραννο Χατζῆ Ἀλῆ ἀγά. «Μὲ διάφορες κακουργίες κατώρθωσε νὰ οἰκειοποιηθῆ τὸ ἕνα πέμπτο τῶν γαιῶν τῆς Ἀττικῆς, ἐξαναγκάζοντας τοὺς φτωχοκαλλιεργητὲς νὰ τοῦ πουλᾶνε τὰ χτήματά τους σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμές» [1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 144-146. Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ ἄπληστος Χασεκῆς, ἦταν πραγματικὰ σατανική. Εἶχε χτίσει ἕνα μικρὸ παλάτι πλάϊ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγιάννη τοῦ Θεολόγου, στὸν Ὑμηττό. Ἐκεῖ ἀποφάσιζε μαζὶ μὲ τοὺς συνεργάτες του ποιὸ χτῆμα θὰ ἁρπάξη καὶ καλοῦσε τὸ νοικοκύρη νὰ παρουσιασθῆ ἀμέσως μπροστά του. Ἡ διαταγὴ δινόταν προφορικὰ ἀπὸ τὸν ἀπεσταλμένο του, καὶ τὸ μήνυμα συνωδευόταν πάντοτε μὲ τὸ περίφημο «πεσκέσι τοῦ Χατζηαλῆ»: τρία μῆλα κι' ἕνα βόλι σὲ ἕνα μαντήλι. «Ὁ καλούμενος ἔσπευδε τότε καὶ ἐλάμβανε τὴν πρὸς τὸν Θεολόγον ἄγουσαν. Ἐκεῖ δὲ ἤκουεν οὗτος ὅτι κάποιον κτῆμα του εἶναι ἀπαραίτητον νὰ τὸ ἀποκτήση ὁ Χασεκῆς, ἀλλὰ διὰ φαινομενικῆς, ὡς πάντοτε, καὶ διὰ κάθε ἐνδεχόμενον νομίμου ὁδοῦ. Ἐκαλεῖτο λοιπὸν ὁ γραμματικός του ὅστις συνέτασσεν κατὰ πάντας τοὺς τύπους τὸ ἰδιωτικὸν πωλητήριον. Ὑπεγράφετο τοῦτο καταλλήλως, προσυπογραφόντων καὶ μαρτύρων ἐκ τῶν ἐν τῇ Μονῇ παραμενόντων, καὶ τότε ἐκτύπα τρὶς τὰ παλαμάκια ὁ Χασεκῆς καὶ ἐνεφανίζετο ὁ ταμίας του. Ἔλεγε τότε ἐπιτακτικῶς εἰς αὐτὸν ὁ Χασεκῆς:

—Νὰ πληρώσης στὴ στιγμὴ στὸν κολλήγα μου ἀπὸ δῶ τὰ γρόσια ποὺ γράφει τὸ χαρτὶ γιὰ τὸ χτῆμα του ποὺ μοῦ πούλησε.

»Ὁ ταμίας χαιρετᾶ ἐδαφιαίως καὶ λέγει διαπορῶν τάχα:

—Ἐδῶ ἀπάνω, ἐνδοξότατε; Ποῦ νὰ βρῶ τὰ χρήματα; Σὰν θὰ κατέβωμε στὴ Χώρα μὲ τὸ καλό. Μακάρι νὰ εἶχε νὰ λάβη ἀπὸ τὴ γενναιότητά Σου!

—Καλὰ τὸ ἴδιο κάνει! Δός του ἕνα ὁμόλογο, θὰ τοῦ τὸ ὑπογράψω ἐγὼ ὁ ἴδιος. Καὶ

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς πῆγε ἕνα πρωὶ στὰ ταμπάκικα καὶ παρακολούθησε τὴν ἐπεξεργασία καὶ τὴ βαφὴ τῶν μαύρων δερμάτων. Ἀφοῦ ἀφαιροῦσαν τὴν τρίχα, βύθιζαν τὰ δέρματα σὲ διάλυση ἀσβεστόνερου, ὕστερα σὲ δεύτερη καὶ σὲ τρίτη. Ἔπειτα τὰ ἔτριβαν μὲ σκυλοκούραδα. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας ἂν ἤθελαν μαῦρο χρῶμα, τοποθετοῦσαν τὰ δέρματα σὲ βραστὸ νερὸ ὅπου εἶχαν διαλύσει βελανιδόσκονη. Τὸ διάλυμα τὸ κρύωναν ρίχνοντας ψυχρὸ νερό. Ἄφηναν τὰ δέρματα ἐκεῖ ὥσπου νὰ σκληρύνουν κι' ὕστερα τὰ ἔβγαζαν, τὰ ἅπλωναν νὰ ξεραθοῦν, τὰ ἄλειφαν μὲ ζωικὸ λίπος καὶ τὰ ἅπλωναν στὸν ἥλιο. Τέλος, ἀφοῦ τὰ ἔβαφαν τρίβοντάς τα μὲ σκόνη θειικὸ ὀξύ, τὰ γυάλιζαν μὲ ἕνα ξύλινο κύλινδρο. Ἡ τιμὴ τῶν κατεργασμένων δερμάτων ἦταν 40 - 50 παράδες ἡ ὀκά. Ὅσο γιὰ τὰ βελανίδια, ἀγοράζονταν τρεῖς παράδες ἡ ὀκὰ στὴν Ἐλευσίνα.

Γιὰ νὰ βάφουν τὰ δέρματα κόκκινα χρησιμοποιοῦσαν ἕνα φυτὸ ποὺ εὐδοκιμοῦσε στὴ Σάμο, τὸ ρούδι[1]. Τὰ φύλλα του μαζεύονταν πρὶν ὡριμάσουν οἱ καρποί του, γιατὶ τότε εἶναι περισσότερο δραστικὲς οἱ ἰδιότητές του. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπεξεργασία βύθιζαν τὰ δέρματα σὲ βραστὸ νερό, ὅπου πρόσθεταν τριμμένους «κόκκους Ἀβινιόν»[2] καὶ τὰ ἄφηναν ἐκεῖ ὥσπου νὰ κρυώση τὸ ὑγρό. Τὰ ἔτριβαν ὕστερα γιὰ νὰ πάρουν χρῶμα. Τὰ νερὰ τῆς Ἀθήνας εἶχαν πολλὰ ἅλατα, γι' αὐτὸ προτιμοῦσαν τὰ βρόχινα καὶ τὰ ποταμίσια, κυρίως τοῦ Κηφισοῦ.

Ὁ Sibthorp θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ ἐργαστήρι ἑνὸς βαφιᾶ νημάτων. Στὴν πόρτα του κρέμονταν νήματα βαμμένα μὲ διαφορετικὰ χρώματα, γαλάζιο, κίτρινο, πράσινο καὶ κόκκινο. Τὸ κίτρινο βαφόταν μὲ κόκκους Ἀβινιὸν καὶ

πρόσεξε καλά, ἅμα κατέβουμε στὴ Χώρα, στὴ στιγμὴ νὰ τοῦ τὸ πληρώσης! Κατάλαβες;

»Ὁ κληθεὶς ἀκούσιος πωλητὴς ἔφευγε τώρα μειδιῶν καὶ χαιρετῶν μετὰ σεβασμοῦ τὸν Χασεκῆ. Τὶ συνέβαινε κατόπιν εἶναι εὐνόητον. Ὁ ὁμολογιοῦχος ἐφυλακίζετο διά τινα δημιουργούμενον ἑκάστοτε λόγον, διὰ νὰ ἀποφυλακισθῆ δὲ παρέδιδε πρὸς ἀπότισιν τῆς χρηματικῆς του ποινῆς τὸ περίφημον ὁμόλογον ἐξοφλημένον . . . Ἐὰν ὁ καλούμενος ἐδυστρόπει ἀπεπέμπετο εὐθὺς κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς δυστροπίας του ἢ ἐδέρετο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Χασεκῆ ἢ καὶ εὑρίσκετο φονευμένος εἰς κάποιον ξερόρρεμα ἐκ τῶν διαφόρων τοιούτων τῶν πρὸς τὰ ἐκεῖ ὑψώματα. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ συνελαμβάνοντο ὡς ὑπεύθυνοι ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων λόγοι συμφέροντος τινος ἢ ἐκδικήσεως ὑπηγόρευον τὴν φυλάκισιν» (*Δ. Γ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 71 - 72).

1. Rhus coriaria. Ὑπάρχουν διάφορες ποικιλίες τοῦ φυτοῦ rhus (ροῦς), ὅπως τὸ rhus cotinus, τὸ χρυσόξυλο ποὺ χρησιμοποιόταν στὴ βαφικὴ γιὰ τὸ κίτρινο χρῶμα (*Χελδράϊχ - Μηλιαράκη*, Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν προσδιοριζόμενα ἐπιστημονικῶς, Ἀθῆναι 1910, σ. 21).

2. Graine d' Avignon. Ὁ καρπὸς τῆς ἀρχαίας ράμνου τῆς χρωστικῆς, τὸ σημερινὸ λατζιχέρι. Βλ. στὸ κεφ. «Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκονομία στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα» (σ. 690) τὶς βαφικὲς οὐσίες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἀμπελακιῶτες στοὺς κιρχανέδες τους.

τὸ πορτοκαλὶ μὲ χρυσόξυλο [1] ποὺ εὐδοκιμοῦσε στὸ Μαραθώνα καὶ τὴν Πεντέλη. Τὸ μάζευαν οἱ Ἀρβανίτες καὶ τὸ πουλοῦσαν στοὺς βαφιάδες δυὸ παράδες τὴν ὀκά. Γιὰ νὰ πετύχουν πράσινο χρῶμα βύθιζαν τὰ νήματα πρῶτα σὲ λουλάκι καὶ ὕστερα σὲ διάλυμα ἀπὸ λατζιχέρι. Τὸ βιολετὶ γινόταν ἀπὸ ἕνα ξύλο ποὺ τὸ ἔλεγαν «βακκαμιμόρικο» [2] καὶ τὸ κόκκινο ἀπὸ τὸ «βακκαμικόκκινο» [3]. Γιὰ τὴ βαφὴ τῶν μεταξιῶν χρησιμοποιοῦσαν κοχενίλλη [4] (τὴν ἀγόραζαν 40 παράδες τὴν ὀκά). Αὐτὸ τὸ βαφικὸ προϊὸν παραγόταν σὲ μεγάλες ποσότητες στὸ Μωριά [5].

Ὁ Sibthorp θὰ σκαρφαλώση καὶ στὸν Ὑμηττὸ καὶ θὰ καταγράψη ὅλα τὰ βοτάνια, τὰ πουλιὰ καὶ τὰ ἔντομα τοῦ βουνοῦ. Βρῆκε τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς σὲ ἄθλια κατάσταση. Τὸ εἶχαν καταστρέψει τὰ χρέη, σημειώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Τὰ εἰσοδήματα τοῦ μοναστηριοῦ ἀνῆκαν στὴ μητρόπολη τῆς Ἀθήνας. Ἡ παραγωγὴ μελιοῦ ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ μητροπολίτη. «Οἱ καλόγεροι φαίνονταν τόσο φτωχοὶ καὶ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τόσο σχολαστικὴ ἐπίβλεψη ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ μοῦ προσφέρουν οὔτε γιὰ νὰ δοκιμάσω» [6].

Κατὰ τὴν περιήγησή του στὸ δυτικὸ Μωριά, παρακολούθησε μιὰ ἑλληνοτουρκικὴ διασκέδαση στὸ κονάκι τοῦ Χουσαΐμ ἀγᾶ τοῦ Πύργου. Τὸν ὑποδέχτηκε ὁ ἴδιος ὁ ἀγὰς μαζὶ μὲ τὸ Ζακυνθινὸ γραμματικό του, τὸ Μωραΐτη γιατρὸ καὶ μυστικοσύμβουλό του κι' ἕνα Ρωμιὸ Πυργιώτη. Τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ συνώδευε ὁ Γιωργάκης, ἐπιστάτης τοῦ Σαΐντ ἀγᾶ τοῦ Λάλα.

«Ἀφοῦ ἤπιαμε καφὲ καὶ φουμάραμε τσιμπούκι, ὁ ἀγὰς πρόσταξε νὰ

---

1. Εἶναι τὸ rhus cotinus, γνωστὸ μὲ τὶς λαϊκὲς ὀνομασίες «βέντζα» ἀπὸ τὸ venetian aumach (κόκκινο ἀσμάκι) καὶ θάψος, θάμνος μὲ χρυσωπὸ ξύλο ποὺ δίνει ξανθὲς καὶ ἐρυθρὲς βαφές (*Μιχ. Στεφανίδη*, Δημώδη φυσιογνωστικά, Λαογρ., τ. Ι' (1929), καὶ *Γενναδίου* Λεξ. Φυτολ., σ. 851).

2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

4. Τὸ πρινοκόκκι ἢ κερμέζι ποὺ δίνει κόκκινη βαφὴ (*Α. Ἀποστολάκη*, Βαφική, βαφικαὶ ὗλαι καὶ χρῆσις αὐτῶν, Λαογρ., τ ΙΔ' (1952), σ. 96.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 147 - 148.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 149 - 150. Ἡ οἰκονομικὴ παρακμὴ τοῦ περίφημου γιὰ τὸν πλοῦτο του μοναστηριοῦ τῆς Καισαριανῆς, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς τυραννίας τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ. Ἡ δυστυχία τῶν Ἀθηναίων ἔφερε καὶ τοῦ μοναστηριοῦ τὴ δυσπραγία. Οἱ κάτοικοι ἔφευγαν κρυφὰ ἀπὸ τὴν Ἀττική, γράφει ὁ Παναγῆ Σκουζές στὸ χρονικό του. «Κάθε κινητὸν πρᾶγμα, καὶ τὰ ζῶα, τὰ βώδια καὶ λοιπὰ ζῶα, οἱ χωρικοὶ τὰ ἐμπαρκάριζαν ὁμοῦ μὲ τὰς οἰκογενείας των καὶ ἀπήγαιναν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀγεληδὸν κρυφίως» (*Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 75). Ἡ Καισαριανὴ δὲν θὰ ξαναβρῆ πιὰ τὴν παλιά της ἀκμὴ ποὺ ἀπαθανάτιζε τὸ λαϊκὸ τραγούδι τῆς Στεργιανῆς (ἔτσι ὠνόμαζαν τότε τὴν Καισαριανή), τῆς Πεντέλης καὶ τοῦ Δαφνιοῦ:

Στὴ Στεργιανὴ σεργιάνι
καὶ στὴν Πεντέλη μέλι
καὶ στὸ Δαφνὶ κρύο νερὸ
ποὺ πίνουν οἱ ἀγγέλοι.

φέρουν κρασί. Ὁ δραγουμάνος ἄρχισε νὰ παίζῃ τὸ μπουζούκι του. Καὶ τότε ὁ γιατρὸς καὶ ὁ Πυργιώτης, ζεσταμένοι ἀπὸ τὸ πιοτό, τινάχτηκαν πάνω κι' ἄρχισαν νὰ χορεύουν. Ὁ γιατρὸς ἔδειχνε μεγάλη ἐπιδεξιότητα στὶς φτέρνες. Μερικὲς φορὲς τὶς τίναζε τόσο ψηλὰ ποὺ ἔφθαναν ὣς τὰ ἀφτιὰ τοῦ συντρόφου του. Ὁ ἀγὰς κατέβαζε τὶς ποτῆρες του καὶ χτυποῦσε παλαμάκια γιὰ τοὺς χορευτάδες. Σὲ λίγο μπῆκε στὸ χορὸ ἕνας Γάλλος ἀπὸ τὴν Κορώνη. Τέλος πιάστηκε στὸ χορὸ καὶ ὁ χοντρο - Γιωργάκης, ἀφοῦ πέταξε τὸ πάνω μέρος τῆς φορεσιᾶς του. Καὶ καθὼς σάλευαν τὰ πάχια του, τὸ θέαμα τοῦ χοροῦ γινόταν πιὸ κωμικό. Τὸ μπουζούκι συνώδευαν τούρκικα τραγούδια. Φρικαλέα ξεφωνητά, ἀπαίσιες φάτσες. Σκεφτόμουν τὴ βαρβαρότητα καὶ τὴν ἀμάθεια ποὺ βασίλευε σ' αὐτὴ τὴ χώρα, τὴν πιὸ φωτισμένη κάποτε χώρα τοῦ κόσμου» [1].

Διασχίζοντας τὸ Μωριὰ μὲ προορισμὸ τὸ Ἄργος διανυκτέρευσε σὲ δυὸ χάνια. Τὸ ἕνα κοντὰ στὸν Ἀλφειό: μιὰ στενόμακρη κάμαρα ποὺ φωτιζόταν ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου κι' ἕνα παράθυρο διάτρητο ἀπὸ ἀμέτρητες ρωγμές. Τὸ ἄλλο στὸν Ἀχλαδόκαμπο. Ἀπὸ τὴ σκεπὴ ἔλειπαν κεραμίδια. Οἱ τοῖχοι τοῦ μαγέρικου ἦταν γεμάτοι τρύπες γιὰ νὰ φεύγουν οἱ καπνοί. Ἔτσι στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἀνάψῃ ἕνα κερί. Τὸ μοναδικὸ στολίδι στὴν κάμαρα, ὅπου θὰ περνοῦσε τὴ νύχτα, ἦταν μερικὲς πλεξάνες σκορδοκρέμμυδα [2].

Στὸ Ἄργος ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν ἔδειχνε τὶς συνέπειες τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς στὸν τελευταῖο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους εἶχαν μεταναστεύσει γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους [3]. Ἡ ἐπιδημία τοῦ 1792 εἶχε ἀποδεκατίσει τὸν πληθυσμό [4].

---

1. Extracts from the Journal of the late dr *Sibthorp*, relating parts of the ancient Elis, Arcadia, Argolis, Laconia, Messenia and the islands on the westernshores of Greece στὸ Travels in various countries of the East τοῦ *Robert Walpole*, ἔνθ' ἀν., σ. 78 - 79.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 83 καὶ 85 - 86.

3. Οἱ Ἀλβανοὶ κατέστρεψαν ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ Ἄργους καὶ τ' Ἀναπλιοῦ μετὰ τὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ. Κατώρθωσαν νὰ συντρίψουν τὴν τουρκικὴ δύναμη ποὺ εἶχε κινηθῆ ἐναντίον τους, ρίζωσαν στὴν Ἀργοναυπλία, ὠχυρώθηκαν καὶ λυμαίνονταν τὴν περιοχὴ (*Μιχ. Λαμπρυνίδη*, Ἡ Ναυπλία, Ἀθῆναι 1950, ἐκδ. Β', σ. 159, *Τάσου Γριτσόπουλου*, Τὰ Ὀρλωφικά, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 133 - 134). Φαίνεται ὅμως πὼς δὲν μπόρεσαν νὰ πατήσουν τ' Ἀνάπλι. Ἀπόμεινε ἡ μοναδικὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ πολιτεία τοῦ Μωριᾶ ποὺ γλύτωσε ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς. Γι' αὐτὸ οἱ Γάλλοι ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταστήσουν ἐκεῖ τὸ προξενεῖο τους, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀφανισμὸ τῆς Μεθώνης, τῆς Κορώνης καὶ τοῦ Ναυαρίνου (Ἐπιστολὴ τοῦ προξένου Amoreux ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, 2 Μαΐου 1777, *Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 92).

4. Ἦταν ἡ καταστρεπτικὴ ἐπιδημία πανούκλας ποὺ ξέσπασε τὸ 1788. Τὸ 1789 πέρασε στὴ Ρούμελη, Εὔβοια, Ὕδρα καὶ ὕστερα ἁπλώθηκε σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριά. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1791 μονάχα ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη καὶ τὸ Ναυαρίνο δὲν εἶχαν προσβληθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιδημία,

Τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφθασε ὁ Sibthorp στὸ Ἄργος γινόταν παζάρι. Γυναῖκες καὶ ἄντρες ἦταν ντυμένοι μὲ προβατόγουνες.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1795 βρισκόταν στὸ Μυστρά. Ὁ μητροπολίτης καὶ οἱ ἄρχοντες νόμισαν πὼς ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ ὁ σύντροφός του ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα μὲ πολιτικὴ ἀποστολὴ καὶ ἔνοιωσαν νὰ ἀναπτερώνωνται οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν τύχη τοῦ Γένους. «Μᾶς διεκτραγώδησαν τὴ θλιβερὴ κατάσταση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες μᾶς ἔσφιξε ἐγκάρδια τὸ χέρι καὶ εἶπε πώς, τώρα ναί, μπορεῖ νὰ σηκώση κεφάλι. Κι' ὅτι ἔνοιωσε μέσα του μιὰ νέα λάμψη ζωῆς. Ὁ μητροπολίτης εἶχε κάποια μόρφωση, κάτι σπάνιο γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο» [1].

Ἀνασφάλεια ἐπικρατοῦσε σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Οἱ δρόμοι ἦταν ἀδιάβατοι ἐξ αἰτίας τῶν ληστῶν. Ὁ ἐπίσκοπος, μαθαίνοντας πὼς ὁ βοεβόδας εἶχε παραχωρήσει στοὺς ξένους ἔνοπλη συνοδεία γιὰ τὸ ταξίδι ὣς τὴ Σπάρτη, παρακάλεσε νὰ τοὺς ἀκολουθήση. Ἦταν μιὰ εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὶς ἐνορίες του. Τέτοιος τρόμος ἐπικρατοῦσε ἀπὸ τὴ δράση τῶν ληστοσυμμοριῶν ποὺ ὁ οἰκοδεσπότης τους εἶχε νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ χτήματά του ἐδῶ κι' ἔξη μῆνες.

«Ὁ πιὸ ξακουστὸς ἀπὸ τοὺς κλέφτες ἦταν ὁ Ζαχαριᾶς. Γιὰ πολὺ καιρὸ νικοῦσε τὰ στρατεύματα ποὺ φρόντιζαν οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐξαποστέλλουν κάθε τόσο ἐναντίον του ἢ κατώρθωνε νὰ ξεφύγη. Ἐκτελοῦσε τοὺς περισσότερους Τούρκους ποὺ ἔπεφταν στὰ χέρια του. Ὁ βοεβόδας τοῦ Μυστρᾶ ἔκλεισε ἕνα εἶδος ἀνακωχῆς μαζί του, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐξασφάλισε τοὺς ταξιδιῶτες. Χρειάζονταν παντοῦ καὶ πάντοτε ἔνοπλη συνοδεία. Κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ βγῆ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Μυστρᾶ» [2].

ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ γαλλικὰ προξενικὰ ἀρχεῖα (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἐνθ' ἀν., σ. 14). Ὁ απομνημονευματογράφος τοῦ Εἰκοσιένα *Ἀναγνώστης Κοντάκης* θυμᾶται τὸ μεγάλο θανατικό: «Κατὰ τὸ 1790 συνέβη ἡ μεγάλη πανώλης εἰς Πελοπόννησον καὶ ἐπεκράτησε μέχρι τοῦ 1792. Αὕτη ἔκαμε μεγάλην θραῦσιν εἰς τοὺς κατοίκους, εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ὅμως, κατὰ θείαν εὐδοκίαν, δὲν ἐπροχώρησεν» (Ὑπομνήματα ἀναγκαιότατα καὶ ἀξιόπιστα . . .ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, σ. 18).

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 87. Πραγματικά, καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1770, παρ' ὅλες τὶς συμφορὲς τῆς ἀλβανοκρατίας, οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν σὲ κατάσταση ἀναμονῆς. Στήριζαν τὶς ἐλπίδες τους στοὺς Ρώσους, ἀλλὰ περίμεναν καὶ τὴ συμπαράσταση — ἀκόμα καὶ ἔνοπλη ἐπέμβαση— τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων (*Μιχ. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 234 - 235).

2. Ὁ Ζαχαριᾶς ὑπῆρξε ἡ μεγάλη μορφὴ τῆς κλεφτουριᾶς στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Σὲ στεριὰ καὶ σὲ θάλασσα εἶχε γίνει τὸ φόβητρο τῆς Τουρκιᾶς. Ὅταν καθαιρέθηκε ὁ μπέης τῆς Μάνης Π. Κουμουντουράκης καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντωνόμπεη Γρηγοράκη, τὸ 1803, ὁ καπουδὰν πασὰς πρόσταξε τὸ νέο «μπὰς μπογοῦ» νὰ ἐξοντώση τὸν ἀτρόμητο πρωτοκλέφτη. Τὴ διαταγὴ τοῦ καπουδὰν πασᾶ Γαζῆ Χασάν (15 Ὀκτωβρίου 1803), ἔφερε στὴ Μάνη, ὁ μπὰς κοτζάμπασης τῆς Ὕδρας Γ. Βούλγαρης. Ὁ Γαζῆ Χασὰν ἔγραφε στὸν Ἀντωνόμπεη: «Ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ σὲ διορίσωμεν μπάς - μπόγην δὲν

Ὁ Sibthorp θὰ ταξιδέψη τελικὰ στὴν ἀρχαία Σπάρτη μὲ συνοδεία ἀπὸ δέκα καλὰ ἁρματωμένους Τούρκους [1].

Στὴ Ζάκυνθο εἶδε πῶς κυνηγοῦσαν τὰ τρυγόνια οἱ ἀριστοκράτες τοῦ νησιοῦ. «Ἐδῶ τὸ κυνήγι δὲν ἀποτελεῖ ἀνταμοιβὴ σκληροῦ μόχθου. Οἱ Ζακυνθινοὶ εὐγενεῖς εἶχαν τὶς πολυτέλειές τους. Ἕνας δοῦλος μετέφερε τὰ ὅπλα τους. Κάθονταν σὲ μιὰ πολυθρόνα κάτω ἀπὸ μιὰ ἐλιὰ καὶ καρτεροῦσαν τὰ τρυγόνια γιὰ νὰ τὰ τουφεκίσουν» [2].

Ἀρχὲς Μαΐου 1795 ἔφθασε στὴ Λευκάδα (34 χωριά, 16.000 κάτοικοι). Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, ἡ Ἁγία Μαύρα, τοῦ θύμισε τουρκόπολη: στενὰ σοκάκια καὶ ἀδιαφορία τῆς ἀστυνομίας γιὰ τὴν καθαριότητα. Μιὰ στενὴ γέφυρα τουρκικῆς κατασκευῆς μὲ 300 καμάρες, ποὺ προωριζόταν γιὰ ὑδραγωγεῖο, ἑνώνει τὴν πόλη μὲ τὸ φρούριο. Τὰ κυριώτερα προϊόντα: λάδι, στάρι, ἁλάτι (πολλὰ καράβια φόρτωναν στὶς ἁλυκές). Πλάϊ στὶς ἁλυκὲς ὑπῆρχε πλούσιο διβάρι. Γυναῖκες μάζευαν ἁρμυρῆθρες στὸ γυαλό [3].

Ὁ Sibthorp κατέγραψε ὅλες τὶς νεοελληνικὲς ὀνομασίες τῶν φυτῶν, ζώων κ.λπ. ποὺ ταξινόμησε κατὰ τὶς ἐπιστημονικὲς ἔρευνές του στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του εἶναι πολύτιμο ὄχι μόνο γιατὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο συστηματικὸ ἔργο πάνω στὴν ἑλληνικὴ χλωρίδα καὶ πανίδα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πλούσιο γλωσσολογικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἱστορία, τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ φυσιοδίφης σημειώνει ἑλληνικὰ τὶς ὀνομασίες (πολὺ συχνὰ μὲ παραφθορές).

Ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ βίο: χέρι (ἀλετριοῦ), παραβόλα, κοντούρι, σταβάρι, κουλούρα, πλάτυσμα, ζυγός, σπυρίδα.

Χλωρίδα: ρουπάκι, κουκουναριά, ἀριά, ἀγριοκουμαριά, χρυσόξυλο, πικροδάφνη, κανναπίττα, λυγαριά, σκινόλαδο, κουτζουκουνάρι, ἀλισφακιά, ἡμεροθερόκαλο, ἀλογοθυμάρι, μυρσίνη, βατομοραντζίδα, ψαθί, μαχαιρίτι, καλαμότζιθρα, κοκορετζιά, τριμιθιά, σμιλάγγα, ξυλόβατος, καραβούκι, ἀγριόκρινο, βροῦλο, λάπαθο, κάππαρι, δρακοντιά, σκολύμπρι, κόνιτζα, ψυλλίστρα, σκιλλοκρέμμυδο, φλόμος, πλευριτόχορτο, σαρώματα, κοκκινόσπαρτο, γλυκόπισσα, μαυρόκοκκο, μαυροκουκάδες, πορδόχορτο, μαγγούνα, καρονάκι,

---

ἦτον, εἰ μὴ κάμνοντας δέφι (κατατρέχοντας) τοὺς χαϊδούπηδες καὶ σπαντίδους νὰ ἀποκαταστήσης ἥσυχον ὅλην τὴν Μάνην ... Εἶναι ἄφευκτος ἡ θέλησίς μας νὰ ἐξολοθρευθοῦν ὅ,τε Ζαχαριᾶς, Ἀτέσης καὶ ὁ κλεπτο - Ἀλεξανδρῆς» (Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. Β', σ. 45). Ἕνα μήνα ἀργότερα (13 Νοεμβρίου 1803) ὁ Ζαχαριᾶς δολοφονήθηκε (βλ. καὶ *Γιάννη Βλαχογιάννη*, Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, Ἀθήνα 1966, σ. 134, 135 σημ. 5). Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ὁ Ζαχαριᾶς ἐμφανιζόταν ἀρχηγὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος καὶ ὑπογραφόταν «ἀρχιστράτηγος τῆς Πελοποννήσου» (*Μιχ. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 235).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 88 - 89.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 95.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 97 - 98.

ἁρμυρίδι, γοργογάνι, μέλλα, ὀξός, τῆς ἀγάπης τὸ βοτάνι, σερνικοβότανο, κουφόξυλο, ἀγριορισάρι [1].

Ὀνόματα, εἰδικὰ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο: νεροκράτης, βουρδολίσι, τζένιες, ἀνεραϊδονέματα, μαλλιὰ τῆς Παναγιᾶς, ζοχαδόχορτο, μουτρίνα, ἀγριολαθούρι, βήκα, γλυκόρριζα, βάλσαμο, σπαθόχορτο, κασιδόχορτο, σπαραγγούνια, ἀσφάλαχτος, σπάλαθος, παρθενούδι, καπνιά, σκαρόχορτο, μεγαβότανο, μαυροκεφάλι, λαμπρολουλούδι, σκάρφη [2].

Ζῶα, πουλιά, ψάρια: ἀγριοπέτεινο, χρυσοκαρακάξα, κατζοκουρούνα, κορασένος, τρυπόξυλο, βασιλοπούλι, ἀνεμόγαμος, μαυρομάτι, φαλκόνι, τζάνος, ἀσπρόπαρος, κεφαλᾶς, μαυρογεράκι, χελωνοφάγος, παπίδι, παπερόψαρο, καλικατζού, λάρος, μάρος, πρασινοκεφάλι, θερκοπούλι, τρολουρίδα τῆς θάλασσας, νερολίδι, βεκκατζόνι, πλουμίδι, γιανιτζάρι, τρολουρίδα τῆς γῆς, καλαμούκανος, καλιμάνι, μισέρκω, ἀτταγανάρι, πάρδαλος, φασάνι, σκορδαλός, γαλιάντρα, ἀμπελοπούλι, στρουθός, καλαφούρι, κρασοπούλι, δεκοχτούρα, γιδοβυζάστρα, κατζηλάρης, ἀσπροπούλι, κοκκινοκώλα, μαυροκώλα, κεκροπούλι, στραγαλίνα, γερακίνι.

Ρίσος, ἀγριόγατος, σκυλοπόταμος, βερβερίτσα, δελφίνι τῆς γῆς, βρωμοκουνάδι, μολινούρα, χελώνα τοῦ νεροῦ, γουστερίτσα, κολοσταῦρος, θηριομαῦρο, τυφλίτης, δρακουλιά, σαΐτα, ἀστρίτης, δεντρογαλιά, ποντικολόγος.

Γουρουνόψαρο, μαργοτήρα, χελάρι, γατόψαρο, βατραχόψαρο, ἄλογο τῆς θάλασσας, ἀχέλι, λύχνος, δράκαινα, γλίδω, γοβίδι, χριστόψαρο, σκορπίνα, σμαρίδι, χρωμιδόψαρο, σάλπα, λαπίνα, τραχούρι, πετεινόψαρο, ὀρνιθόψαρο, βελονίδι, σφύρνα, ἀθερίνα, γριβάδι, τούρνα, τζουρνούκι, βατούσκα, γουλιανός, μαυρογλιανός, μαυρόψαρο, πλινάρι [3], σάγγανος, λιθινάρι, μερτζάνι, σταυρίδι, τρίγλα, βαλίνα, γάτα, παγούρι, δρόγγος, γαλέρα, κοῦκος, μελίτσια, φίλιππος, γλιόρδα, ἀσγοβιός, σανπιέρο, ρόμπος, πασσέρα, τριπούρα, τζερούλα, γυφτομανιάτικος, πρασινάρι, τζουγλομύτι, τζακούλι, συκιός, βελονίδα, σακουράφα, ἀναποδοκάβουρας, ἀμμοκάβουρας, τσαμπλάκος τοῦ πελάγου, σφαλάγγι τοῦ πελάγου, κοκκινοκάβουρας, σκορπιὸς τοῦ πελάγου, κατζουμάδι, καρδαβίτσα, ψεῖρα τοῦ πελάγου, σταυρὸς τοῦ πελάγου, ἀγριοσταυρός, μουνὶ τοῦ πελάγου, θαλασσοψωλή, τσουκνίδα τῆς βουρλίας, ἄστρο τοῦ πελάγου, κουμαρέλι, λίδωνα τοῦ πελάγου, ἀμιδάκι τοῦ καραβιοῦ, ἀγραμίδα, σουλήνα, πλαταμίδα τοῦ ἄμμου, μαμιδάκι, καποσάντα, γουρουνάκι τοῦ πελάγου, βυζὶ τῆς Παναγιᾶς, γαϊδουρόποδα, σπεττονίκι, ἀγριοκαρακανζιόλας, σφύγιο.

Ἐλιὲς τῆς Ζακύνθου: τραγολιά, κορονάκι, λεμονολιά, καρυδολιά, στραβολιά, μοθωνάκι, ματουλιά.

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 235 κ. ἑ. Παραλείπονται οἱ πολὺ γνωστὲς ὀνομασίες.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 248 κ. ἑ.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 253 κ. ἑ.

Ὀνομασίες ζακυνθινῶν δημητριακῶν: ἀλογοκρίθι, γυμνοκρίθι, γρινέας, ἀσπρογρινέας, ρούσσιας, μαυραγάνι, γριμινίτσα, γιαλοσίτι, διμηνιό.

Δημητριακὰ τῆς Βοιωτίας: κοκκινοσίτι, μονολόγι, ἄσπρο καλαμπόκι, κόκκινο καλαμπόκι.

Ἀμπελουργία Ζακύνθου: αὐγουστιάτης ἢ μαυροδάφνη, φιλέρι, ἀγουστολίδι, ἀσπρορομπόλα, λιανορώγι, μαυρορομπόλα, λιανοβίργι, κουκουλιάτης, πετσιρομπόλα, παπαδιά, τιναχτορώγι, πολυπόδαρο, κλῆμα τοῦ Βόσου, κλῆμα τοῦ Παύλου, κοζανίτης, μαυροφιλέρι, βοϊδομάτι, γλυκερίδα, λαρδέρα, ἀμυγδάλη (;), ροδίτης, γλυκοπάτι, ἀσπρογλυκοπάτι, μοσχάτο, ἀμπελοκόρυθο, σκυλοπνίχτης, μαρονίτης, ἀητονύχι, τοῦ κοκόρου τ' ἀρχίδια, ξυρίχι ἄσπρο, τὸ κλῆμα τοῦ ραδικολόγου, μοσχάτο τῆς Λάρισας, πετροκόρυθο, ροζακιά, ροζακιὰ ἄσπρη, ἑφτάκοιλος, τὸ σταφύλι τῆς Ἱερουσαλὴμ [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καταγράφει καὶ μερικὲς ἐπωδοὺς ποὺ ἄκουσε στὰ Ἑπτάνησα. Στὸ ἀκρωτήριο τῆς Κεφαλονιᾶς Κάπο Κάπρο οἱ ψαράδες ἔκαναν σπονδὲς μὲ ψωμὶ λέγοντας:

> Γειά σου Κάβο Κάπρο μὲ τὴν Καβοκαπρίνα σου καὶ τὰ
> Καβοκαπρόπουλά σου.
> Νὰ Κάβο, νὰ Καπρίνα, νὰ τὰ Καβοκαπρόπουλα.
> Φᾶτε τὸ παξιμάδι, ἐσεῖς ψάρια μελανούρια [2].

Καὶ δυὸ δίστιχα ποὺ ἄκουσε στὴ Ζάκυνθο. Τὸ πρῶτο ἀπὸ ψαράδες:

> Σκάρο μὲ λένε, ψητὸ μὲ τρῶνε,
> φάει τὸ σκώτι μου νὰ δῆς τὸ φαγητό μου [3].

Τὸ δεύτερο γιὰ τὴ μυρτιά:

> Μυρτιά μου χρυσοπράσινη, τῆς ἐκκλησιᾶς στολίδι,
> χωρὶς ἐσὲ δὲ γίνεται κανένα πανηγύρι [4].

---

1. Βλ. Sonini, σ. 396.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 439 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 286.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 286.

ΕΡΩΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ 1794

ΠΕΠΑΙΔΕΥΜΕΝΟΣ καὶ ἀρχαιολάτρης ἦταν ὁ James Dallaway, ἐφημέριος καὶ γιατρὸς τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, γύρω στὰ 1794. Εἶχε σπουδάσει στὴν Ὀξφόρδη κι' ἔγραψε σατιρικοὺς στίχους ποὺ σκανδάλισαν τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους. Ἀναγκάσθηκε γι' αὐτὸ νὰ ἐγκαταλείψη τὸ πανεπιστήμιο. Ἀκολούθησε τὸν ἱερατικὸ κλάδο καὶ σὲ ἡλικία 30 χρόνων τοποθετήθηκε στὴν Πόλη μὲ τὴ διπλὴ ἰδιότητα τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ γιατροῦ τῆς ἀγγλικῆς διπλωματικῆς ἀντιπροσωπείας.

Ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ τουρκικοῦ κράτους πραγματοποίησε μιὰ σειρὰ περιηγήσεις στὰ παράλια καὶ κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας, καθὼς καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ὀθωμανικὸ στοιχεῖο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Ὡστόσο στὸ χρονικό του[1], ἀνάμεσα στὶς ἱστορικὲς ἀναδρομὲς καὶ τὶς ἀναγωγὲς στὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἀνακαλύπτει κανεὶς καὶ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ σύγχρονο Ἑλληνισμό.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπεικονίση τὸ χαρακτήρα τοῦ Τούρκου ἐμπόρου, τοῦ Ἕλληνα, τοῦ Ἀρμένιου καὶ τοῦ Ἑβραίου, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ μωσαϊκὸ τῶν ἐθνοτήτων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

«Ὁ Τοῦρκος κάθεται στὸ μαγαζί του σταυροπόδι. Στὸν ξένο δείχνει εὐγένεια μονάχα ὅταν ἐλπίζη πὼς θὰ ἀποκομίση κάποιο κέρδος. Συνήθως τοῦ προσφέρεις παζαρεύοντας τὰ δύο τρίτα τῆς τιμῆς ποὺ ἀξιώνει. Στοὺς ἄλλους ἐμπόρους, Ἕλληνες κ.λπ. μόνο τὸ μισό. Ὁ Ἕλληνας ἔμπορος εἶναι πιὸ εὐλύγιστος, ἐγκωμιάζει μὲ μεγαλοστομίες τὴν πραμάτεια του καὶ βάζει τὰ δυνατά του νὰ ξεγελάση καὶ τὸν πιὸ δύσπιστο μουστερή. Ὁ Ἀρμένιος, βαρὺς καὶ ἤρεμος, ζωντανεύει μονάχα σὰν ἀντικρύζη παρά. Κι' εἶναι ἀδύνατο νὰ τοῦ ἀντισταθῆ. Οἱ Ἑβραῖοι ἀπασχολοῦνται συνήθως μὲ τὸ ἐπικερδέστερο ἐπάγγελμα τοῦ μεσίτη. Τῶν κατωτέρων τάξεων εἶναι ντελάληδες τῶν παζαριῶν. Περιφέρουν τὶς πραμάτειες διαλαλώντας τὴν τελευταία τιμή. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔθνη ποὺ συνθέτουν τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης φοροῦν διαφορετικὸ κάλυμμα κεφαλῆς. Οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ χειρώνακτες Ἕλληνες συνηθίζουν τὸ γαλάζιο χρῶμα, ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς Τούρκους ταπεινωτικό, καὶ παπούτσια ἀπὸ ἄθλιο κόκκινο δέρμα»[2].

Ὁ Dallaway παρακολούθησε στὴν Πόλη ἕναν ἑλληνικὸ γάμο. Ἡ τελετὴ ἄρχισε μὲ ἀντρικὸ χορὸ ὑπὸ τοὺς ἤχους νταουλιοῦ καὶ πίπιζας. Ὁ κο-

1. Constantinople ancient and modern, whith excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, by *James Dallaway*, M.B.F.S.A. late chaplain and physician of the British Embassy to the Porte, London 1792.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 76 - 77.

ρυφαῖος ἀνέμιζε μιὰ μικρὴ σημαία. Τὸ κεφάλι τῆς νύφης στόλιζαν μακριὲς ταινίες μὲ χρυσὲς πούλιες, τόσο πυκνές, ποὺ καθὼς ἔπεφταν πάνω στὸ πρόσωπο, σχημάτιζαν ἕνα εἶδος βέλου. Τὰ χέρια τῶν νεονύμφων ἦταν ἑνωμένα μὲ ἀσημένια θηλυκωτήρια καὶ γιρλάντες. Μπαίνοντας στὴν κάμαρα ὅπου περίμενε ὁ παπάς, ἐλευθερώνονταν τὰ χέρια κι' ἄρχιζε ἡ τελετή. Στὰ κεφάλια τῶν νεονύμφων εἶχαν τοποθετηθῆ χάρτινα λεπτοδουλεμένα στέφανα. Ἡ οἰκοδέσποινα στάθηκε ἀνάμεσα στὸ γαμπρὸ καὶ τὴ νύφη καὶ ἅπλωσε τὰ χέρια της στὰ δυὸ στέφανα. Ὁ παπὰς διάβασε μιὰ μικρὴ εὐχὴ κι' ἀκούμπησε μιὰ βούλα σὲ πέντε σημεῖα τοῦ κορμιοῦ τῆς νύφης, ὑποδηλώνοντας ὅτι αὐτὰ τὰ πέντε σημεῖα ἀνήκουν στὸ σύζυγο. Τὸ ζευγάρι ὡδηγήθηκε ὕστερα σὲ ἄλλη κάμαρα, κάθισε σ' ἕνα σοφὰ καὶ δέχτηκε τὰ μικρὰ δῶρα τῶν καλεσμένων. Γιὰ ἀντίδωρο οἱ νεόνυμφοι πρόσφεραν τριαντάφυλλα δεμένα μὲ κορδέλλες καταστόλιστες ἀπὸ πούλιες λέγοντας: «τραβᾶτε καὶ κάνετε τὸ ἴδιο». Ἡ τελετὴ τελείωσε μὲ ἕνα τροπάριο ποὺ ἔψαλαν ὁ παπὰς καὶ μερικὰ παιδόπουλα [1].

Κατὰ τὴν περιοδεία στὴν Τρωάδα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἔφθασε στὸ μοναστήρι τοῦ χωριοῦ Λαμπάδιον ἢ Οὐλαμπάντ, ὅπου γινόταν τὸ ἐτήσιο πανηγύρι. Μόλις βασίλεψε ὁ ἥλιος, οἱ πανηγυριῶτες χωρίσθηκαν σὲ ὁμάδες καὶ στρώθηκαν καταγῆς γιὰ νὰ δειπνήσουν μὲ τὰ φαγητὰ ποὺ εἶχαν φέρει μαζί τους. Ὁ ἡγούμενος, κρατώντας τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας, γύρισε σ' ὅλες τὶς συντροφιές. Ἀσπάσθηκαν ὅλοι τὴν εἰκόνα καὶ πρόσφεραν τὸν ὀβολό τους. Ὕστερα ἄρχισε ἡ διασκέδαση. Στέριωσαν ἕνα μεγάλο δαδὶ σὲ μιὰ πέτρινη κολώνα, οἱ μουζικάντες κούρδισαν τὶς λύρες τους καὶ τὰ κορίτσια μπῆκαν στὸ χορό. Οἱ τρεῖς λυράρηδες κι' ἕνας ποὺ ἔπαιζε τσαμπούνα τραγουδοῦσαν βηματίζοντας πίσω ἀπὸ τοὺς χορευτές [2].

Ἡ Χίος ἀποτελοῦσε πάντοτε τὴ γοητευτικώτερη γωνιὰ τῆς Ἀνατολῆς. «Ὁλόκληρος ὁ κάμπος ποὺ ἁπλώνεται ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ὣς τὴ θάλασσα εἶναι τόσο πυκνὰ κατοικημένος καὶ τόσο ἐντατικὰ καλλιεργημένος ποὺ θαρεῖς πὼς ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς πολιτείας. Ἀγροικίες, περιβόλια, μπαξέδες καλύπτουν μιὰ ζώνη ἔξη ἑφτὰ μίλια. Τὰ χτήματα μὲ τὶς λεμονοπορτοκαλιὲς περιτριγυρίζονται ἀπὸ τοίχους ψηλότερους ἀπὸ τὰ δέντρα. Τὸ ἄρωμα τῶν λουλουδιῶν γίνεται αἰσθητὸ σὲ ἀπόσταση πολλῶν μιλίων ἀπὸ τὴν ἀκτή. Τὰ σπίτια εἶναι πέτρινα, εὐρύχωρα, ἐπιβλητικά, μὲ θαυμάσιες κάμαρες στὸ δεύτερο πάτωμα καὶ βεράντες. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ μοιάζουν μὲ μικρὰ περίκομψα κάστρα».

Ἐγκάρδια ὑποδοχὴ στὸ σπίτι τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας (ἦταν Χιώτης). Ὅπως συνηθίζουν σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σπίτια παρουσιάσθηκε, ἀμέσως

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 147 - 148.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 184 - 186.

μετὰ τὴν ἄφιξή μας, μιὰ ὑπηρέτρια κρατώντας ἕναν ἀσημένιο δίσκο μὲ πολλὰ κουτάλια φορτωμένα γλυκό. Ἡ νεαρὴ οἰκοδέσποινα πρόσφερε στοὺς ἐπισκέπτες πολλὲς φορὲς γλυκὸ μὲ χάρη καὶ κομψότητα πραγματικὰ ἀρχαϊκή. Ἀκολούθησαν ποτηράκια μὲ νερὸ καὶ τέλος καφές. Σὲ κάθε ἐπίσκεψή μας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας ἐπαναλαμβανόταν ἡ ἴδια περιποίηση» [1].

Ἦταν Κυριακὴ βράδυ κι' ὁ Dallaway, καθὼς περιδιάβαζε στὴν πολιτεία, ἔβλεπε τοὺς δρόμους «κατάμεστους ἀπὸ γυναῖκες ποὺ χόρευαν ἢ κάθονταν παρέες παρέες στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν τους».

Τὰ κορίτσια εἶχαν ἑλκυστικὰ σώματα καὶ χαρακτηριστικὰ λεπτὰ καὶ εὐγενικά [2]. Ὅταν δὲν φοροῦσαν βέλο σκέπαζαν τὸ κεφάλι μὲ μιὰ σκούφια ποὺ ἔκρυβε ὅλα τὰ μαλλιὰ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς τοῦφες ποὺ πλαισίωναν τὸ πρόσωπο. «Ἔτσι ὅπως ἔλουζαν τὰ μαλλιά τους μὲ ἀρωματικὸ λάδι σοῦ θύμιζαν πορτραῖτα τοῦ Βὰν Ντάϊκ ἢ τοῦ Λέλυ». Μερικὰ φοροῦσαν βέλο ἀπὸ μουσελίνα δεμένο ἀρχαιότροπα, ποὺ κυμάτιζε πίσω μὲ χάρη. Τὰ μανίκια τοῦ πουκάμισου πλούσια καὶ ἀνοιχτά, ἦταν ἀπὸ λεπτὴ γάζα. Τὸ ἐξωτερικὸ φουστάνι μόλις ξεπερνοῦσε τὰ γόνατα, ἐνῶ ἡ χρωματιστὴ ποδιὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ ψηλά, ἀπὸ τὸ στῆθος. Αὐτὸ τὸ φουστάνι μὲ τὶς ἀμέτρητες στενὲς πτυχὲς στερεωμένες μὲ μπαλένες ψηλὰ ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζη στεφάνι, σφίγγει κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι καὶ πέφτει κάθετα στὸ στῆθος. «Θαρεῖς πὼς βλέπεις τὶς πιὸ κομψὲς Ἀγγλίδες νὰ φοροῦν τὴ φούστα τους ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τὰ χέρια νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ πλάϊ, ἢ μιὰ χελώνα ποὺ περπατάει ὄρθια». Τὰ παπούτσια τους εἶναι εὐρύχωρα καὶ κεντημένα καὶ οἱ κάλτσες τους, ἀπὸ ἄσπρο μεταξωτὸ ἢ μπαμπακερές, πεντακάθαρες. «Οἱ τοῦφες τῶν μαλλιῶν ποὺ πλαισίωναν τὸ πρόσωπο θύμιζαν τοὺς «πλοκάμους ἀπὸ ὑάκινθο», ποὺ περιγράφει ὁ Μίλτων, ἔτσι ὅπως πρόβαλλαν σγουρὲς σὰν ἀπὸ κάλυκα λουλουδιοῦ. Ἡ φορεσιὰ κρύβει ὁλότελα τὶς γραμμὲς τοῦ κορμιοῦ. Ἀλλὰ σὲ ἀποζημιώνουν τὰ πρόσωπα μὲ τὶς χίλιες ἐκφράσεις, ἀπὸ τὸ ἁπαλὸ ὣς τὸ παράφορο. Ἡ ἀρχαία κομψότητα ἔχει παρακμάσει ἀλλὰ τὸ κεφαλομάντηλο, ἡ μέση, τὰ σαντάλια, μᾶς δίνουν μιὰ φευγαλέα ἐντύπωση τῆς γοητείας τῶν φορεμάτων ποὺ θαυμάζουμε στὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα» [3].

Ὁ Dallaway ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Χίου σὲ 150.000 κατοίκους. Ἀπ' αὐτούς, μονάχα τὸ ἕνα τεσσαρακοστὸ εἶναι Τοῦρκοι. Τὸ 1782, σχεδὸν τὸ ἕνα τρίτο τῶν κατοίκων ἀφανίσθηκε ἀπὸ τὴν πανούκλα. Οἱ Ἰησουίτες μισσιονάριοι ἔλεγαν στοὺς καθολικοὺς τοῦ νησιοῦ ὅτι δὲν κινδυνεύουν ἀπὸ τὴν ἐπιδημία κι' ὅτι μόνο τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς «σχισματικοὺς Ἕλληνες» θὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 278 - 279.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 281.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 282 - 283.

θερίση. Ἡ ἐπιδημία μεταδόθηκε ἀπὸ ἕνα δέμα μὲ πανουκλιασμένα ὑφάσματα ποὺ ἔστειλε κάποιος παπὰς ἀπὸ νοσοκομεῖο τῆς Πόλης χωρὶς νὰ φροντίσῃ νὰ καπνισθοῦν προηγουμένως τὰ πράγματα [1].

Ὁ Dallaway ἀφιερώνει ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα. Δημοσιεύει μάλιστα καὶ ἕνα ἐρωτικὸ ποίημα, δεῖγμα στιχουργικῆς κάποιου λόγιου τῆς ἐποχῆς. «Μοῦ τὸ ἔδωσε», σημειώνει, «ἕνας Ἕλληνας, γνωστὸς γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν καλλιέργειά του».

Πάντα λέγεις νὰ ἐλπίζω, πάντα λὲς νὰ καρτερῶ,
τὴν ἐλπίδα νὰ μὴν κόψω, στὸ ἑξῆς δὲ νὰ χαρῶ.
Καὶ μοῦ τάζεις πὼς ἀφεύκτως θὲ νὰ φθάσω στὸν σκοπὸ
κι' ὅτι πρέπει νἄβρης τρόπο νὰ μοῦ πῇς τὸ σ' ἀγαπῶ.
Ὅλα αὐτὰ εἶναι τοῦ κάκου, δὲν εἶναι ποσῶς σωστά,
τὰ κινήματά σου ὅλα φαίνονται πὼς εἶν' πλαστά.
Δὲν χρειάζονται ἐνταδής (;) σ' ἕναν ἔρωτα πιστὸν
μὴ μὲ βάνεις στὴν ἀράδα τῶν ἀπίστων ἐραστῶν.
Πάντοτε εἶμαι μὲ πίστιν, πάντα εἶμαι σταθερὸς
τὸ ἐγνώρισες ὡς τώρα, σοῦ τὸ ἔδειξε ὁ καιρός.
Συλλογίσου το ὡστόσο κι' ἀποκρίσου φανερὰ
καὶ εἰπέ μου τὸν σκοπό σου καὶ τὸ τέλος καθαρά.
Κόψε καὶ τὸ λακαρδή (;) σου κι' ἀποφάσισέ το πιὰ
καὶ εἰπέ μου καὶ σὲ θέλω, σ' ἀγαπῶ μὲ τὴν καρδιά [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 278 σημ. 1
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 404 - 405.

ΕΝΑ ΓΟΗΤΕΥΤΙΚΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ (1795)

ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΙΗ' αἰώνα παρουσιάζεται μὲ τὸν Σικελὸ περιηγητὴ Scrofani ἕνα καινούργιο εἶδος ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ. Ὁ συγγραφέας (1756-1837), ἱστορικὸς καὶ οἰκονομολόγος, πραγματοποίησε περιοδεία σ' ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἔγραψε ἕνα χρονικὸ [1] ποὺ συνδυάζει τὴν παραδοσιακὴ ἡμερολογιακὴ ἀφήγηση μὲ τὴν ἐπιστημονικότητα τοῦ προικισμένου ἐρευνητῆ. Ὁ συγγραφέας δὲν περιορίζεται στὴν παράθεση περιγραφικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ κάθε τόπο. Προτιμᾶ τὴν ἐπιλογὴ τῶν στοιχείων ποὺ τὸν συγκίνησαν ἰδιαίτερα, διηγεῖται ἐπεισόδια, προχωρεῖ σὲ κρίσεις, προσέχει τὸ ὕφος, προσφέρει ἀνεκδοτολογικὲς λεπτομέρειες. Φιλοδοξεῖ γενικὰ νὰ δώση ἕνα ἀνάγνωσμα θελκτικό.

Πραγματικά, ὁ Scrofani ἔγραψε ἕνα πρωτότυπο ταξιδιωτικὸ χρονικό, μοναδικὸ στὸν ΙΗ' αἰώνα, πλούσιο σὲ πληροφορίες, γλαφυρό, συμπυκνωμένο, γεμάτο στοιχεῖα καὶ παρατηρήσεις καὶ σχόλια, μὲ διαλόγους καὶ χιοῦμορ. Φανατικὸς ἀρχαιολάτρης ἀναζητεῖ παντοῦ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἐπιχειρεῖ ἱστορικὲς ἀναδρομές, ποὺ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρονικοῦ. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀναγωγὲς ἔχουν ζωντάνια, γοργότητα καὶ γοητεία. Τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ἔβλεπε τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες. Μ' ὅλα αὐτά, οἱ λίγες πληροφορίες ποὺ περιθωριακὰ καταγράφει συνθέτουν τὸ οὐσιῶδες.

Ὁ Scrofani μιλάει μιὰ καινούργια γλῶσσα, ὅλο ἔξαρση καὶ ποίηση καὶ πάθος. Ἔδωσε στὴν Εὐρώπη ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γοητευτικὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ τοῦ αἰώνα, τὸν καλύτερο ἴσως ὁδηγὸ τῶν ἀρχαίων μνημείων.

Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιστημονική, ἡ καθαρὰ ἐρευνητικὴ πλευρὰ τῶν περιηγήσεών του. Ἕνας ὁλόκληρος τόμος τοῦ χρονικοῦ του εἶναι ἀφιερωμένος στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς χώρας, στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή, στὴ βιοτεχνία, στὶς ἐξαγωγὲς καὶ τὶς εἰσαγωγές, στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο, στὶς μεταφορές, στὸ νόμισμα, στὶς κάθε λογῆς συναλλαγὲς καὶ γενικὰ στὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τοῦ Μωριᾶ, τῶν Ἑπτανήσων καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Ρούμελης καὶ τῆς Ἠπείρου [2].

---

1. Voyage en Grèce de *Xavier Scrofani*, Sicilien, fait en 1794 et 1795. Traduit de l'italien, par J. F. C. Blanvilain, traducteur de Paul et Virginie, avec une carte général de la Grèce ancienne et moderne, et dix tableaux du commerce des îles dites vénitiennes de la Morée et de la Romélie méridionale, Paris et Strasbourg, an IX = 1801. Ὁ Scrofani, μετὰ τὴ διάλυση τῆς Γαληνοτάτης ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα ἐγκαταστάθηκε στὴ Γαλλία κι' ἔγινε μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου.

2. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου δημοσιεύονται ἕντεκα λεπτομερεῖς πίνακες γιὰ τὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῆς χώρας. Τὸ βιβλίο, γραμμένο σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν (900 συνολικά) ποὺ ἀπευθύνονται σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους, πρωτοκυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο μὲ τὸν τίτλο «Viaggio in Grecia» καὶ ἡ ὑποδοχὴ ἦταν ἐνθουσιαστική. Μεταφράσθηκε σὲ πολλὲς γλῶσ-

Ἡ περιήγηση τοῦ Scrofani στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1795 μὲ μιὰ μεγάλη τρομάρα. Παρὰ λίγο νὰ ἀνατραπῆ τὸ καράβι τοῦ Κεφαλονίτη Ἀνδρέα Κουτουφᾶ μπροστὰ στὴν Κέρκυρα. Τὸ ἔσωσε ὁ Σπῦρος Ἀντωνάκης, Κύπριος, ποὺ στεκόταν στὸ δοιάκι, τὴν ὥρα ποὺ τὸ πλήρωμα, ἀπελπισμένο, ζητοῦσε ἔλεος ἀπὸ τὴν Παναγία, τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο τῆς Πάδοβας καὶ τὸν Ἅη - Σπυρίδωνα. Εἶχε ὑπηρετήσει κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο στὰ ρωσικὰ καράβια ὁ Ἀντωνάκης ἀλλὰ τὸν αἰχμαλώτισε ὁ καπουδὰν πασὰς καὶ τὸν ἔφερε στὴ Χίο γιὰ νὰ τὸν παλουκώση. Ἐκεῖ τὸν ἔσωσε ὁ καπετὰν Κουτουφᾶς κι᾽ ἀπὸ τότε ἔμειναν ἀχώριστοι στὸ καράβι [1].

Στὴν Κέρκυρα ἀναρωτιέται τί γίνονται οἱ 600 χιλιάδες ζάρρες λαδιοῦ ποὺ παράγει τὸ νησὶ κάθε χρόνο. Καὶ ἀπαντᾶ ὁ ἴδιος: Μεταφέρονται στὴ Βενετία. Ποῦ πᾶνε τὰ 100.000 τσεκίνια ποὺ ἀφήνει κάθε μισὸ χρόνο ὁ βενετικὸς στόλος; Στὴ Βενετία. Καὶ γιὰ ποιὸν δουλεύουν οἱ 60.000 Κερκυραῖοι; Γιὰ τὴ Βενετία [2].

Θαυμάζει τοὺς Κεφαλονίτες γιὰ τὴ δραστηριότητα, γιὰ τὴ δίψα τῆς περιπέτειας καὶ τὶς ἐπιτυχίες τους. «Ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς εἶναι οἱ μόνοι πλασμένοι νὰ προκόβουν ὅπου κι᾽ ἂν βρεθοῦν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φυσικά τους χαρίσματα ἔχουν μιὰ εἰλικρίνεια ποὺ σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι κατοικοῦν σὲ μεγάλη πρωτεύουσα κι᾽ ὄχι σὲ ἕνα νησὶ τοῦ Ἰονίου. Στὶς μέρες μας ἔδωσαν ἕναν ἀντιβασιλιὰ στὴ Σικελία, ἕνα παιδαγωγὸ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βραζιλίας, ἕνα μεγάλο στρατηγὸ [3] κι᾽ ἕνα διάσημο ἀρχιτέκτονα [4] στὴ Ρωσία, ἕναν εἰρηνευτὴ στὴν Πύλη, στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Πρωσσία. Καλλιέργησαν μὲ ἐπιτυχία τὴν ἰατρικὴ καὶ τὴ χημεία [5]. Ἀλλὰ πάνω ἀπ᾽ ὅλες τὶς ἄλλες τέχνες προτιμοῦν τὴ θάλασσα. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ὑπολογίζεται σὲ 60.000 ψυχές. Τὰ καράβια τους ὅμως ξεπερνοῦν τὰ διακόσια καὶ τὰ μπάρκα [6] τους εἶναι πάνω ἀπὸ 5.000. Παντοῦ στὴν Ἀδριατικὴ καὶ στὴ Μαύρη Θάλασσα βλέπεις κεφαλονίτικα καράβια. Ταξιδεύουν στὸν Ἀτλαντικό, φθάνουν ὣς τὴν Ἀμερική, ἀκόμα κι᾽ ὣς τὴν Ἰνδία. Στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα

σες. Τὸ 1800 στὰ ἀγγλικά, τὸ 1801 στὰ γαλλικὰ καὶ τὸ 1802 στὰ γερμανικά. Τὸ περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ Scrofani μεταφράσθηκε καὶ στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο «Ταξίδια στὴν Ἑλλάδα καμωμένα τὸ 1794 καὶ 1795», τὸ 1821. Δὲν μπόρεσα ὅμως νὰ ἐπισημάνω τὴν πολύτιμη αὐτὴ μετάφραση.

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 14 - 15.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 16.
3. Ἐννοεῖ ἴσως τὸν Κεφαλονίτη στρατηγὸ τοῦ μηχανικοῦ Πέτρο Μελισσηνό.
4. Μᾶλλον ὁ Μαρίνος Χαρμπούρης (*Κων. Σάθα*, Βιογραφία . . . Ἐν Ἀθήναις 1866, σ. 544 κ.ἑ).
5. Τιμόνης, Πυλαρινὸς κ.ἄ.
6. Barque, παλιὸ ἐμπορικὸ πλοῖο εὐρύτατα διαδομένο κατὰ τὸν ΙΗ αἰώνα. Βέβαια ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Scrofani εἶναι ὑπερβολικός.

ἕνας Κεφαλονίτης καπετάνιος ἔγινε ἀντιβασιλιὰς τοῦ Σιάμ [1]. Ἀπ' αὐτὴ τὴν εὐκολία ἐκπατρισμοῦ δὲν ἀπουσιάζει βέβαια ἡ ἀπληστία. Οἱ Κεφαλονίτες δὲν διστάζουν νὰ φθάσουν στὰ ἄκρα, γι' αὐτὸ θεωροῦνται οἱ ἱκανώτεροι πειρατές. Ἂν πιστέψη κανεὶς ὅσα διηγοῦνται, ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Μεσογείου οἱ Κεφαλονίτες εἶναι οἱ καταλληλότεροι γιὰ πολεμικὴ σύμπραξη. Ἡ Ρωσία τοὺς χρησιμοποίησε πολὺ ἀποδοτικὰ στὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Τούρκων. Δραστήριοι στὰ ξένα, δραστήριοι καὶ στὴν πατρίδα, ὅπου ἔδωσαν μεγάλη ὤθηση στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας. Τὸ 1790 ἵδρυσαν γεωργικὴ Ἀκαδημία. Καταλάβατε φίλοι μου; Στὴν Ἑλλάδα, ὕστερα ἀπὸ 2.000 χρόνια, ξανακούγεται ἡ λέξη ἀκαδημία» [2].

Τὸ καράβι δυσκολεύτηκε νὰ μπῆ στὸ Ἀργοστόλι ἐξ αἰτίας τῆς κακοκαιρίας καὶ πόδισε σ' ἕναν ἐρημικὸ τόπο. Οἱ ἐπιβάτες βγῆκαν στὴ στεριὰ καὶ χτύπησαν τὴν πόρτα τοῦ γειτονικοῦ μοναστηριοῦ.

«Ὄχι! Ὄχι! Δὲν θὰ ἄλλαζα αὐτὸ τὸ μοναστήρι τῆς Κεφαλονιᾶς μ' ὅλα τὰ μοναστήρια τῶν Βενεδικτίνων καὶ τῶν Καπουκίνων τῆς οἰκουμένης. Μόλις μπήκαμε ἡ γουμένισσα μᾶς ὡδήγησε στὸ ἀρχονταρίκι καὶ πρόσταξε ὀχτὼ δέκα ἀπὸ τὶς νεαρὲς καλόγριες νὰ μᾶς φέρουν ψωμὶ σταρένιο, νερὸ καὶ κρασί. Βγῆκα ἀπὸ τὸ μοναστήρι χαρούμενος, ἀφοῦ ἔδειξα μὲ τὰ μάτια στὶς ἀξιαγάπητες καλόγριες τὸ βάθος τῆς εὐγνωμοσύνης μου» [3].

Ὁ Scrofani σημειώνει ἕνα περίεργο φαινόμενο σχετικὰ μὲ τοὺς σεισμοὺς τῆς Κεφαλονιᾶς. Στὶς 11 Ἰουλίου 1765, ὥρα 8.30 τὸ πρωί, ἔγινε μιὰ ἐλαφρὴ δόνηση. Τὸ 1766, τὴν ἴδια μέρα καὶ τὴν ἴδια ὥρα, ἄλλη δόνηση. «Τὸ 1767 μὲ διαφορὰ μιᾶς μόνο ὥρας ἔγινε ὁ φοβερὸς σεισμὸς ποὺ ἰσοπέδωσε τὸ Ἀργοστόλι, τὸ Ληξούρι, τὸ Φισκάρδο καὶ τὴ Σάμη. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι καταγραμμένα στὰ κοινοτικὰ ἀρχεῖα» [4].

Στὴν Κεφαλονιὰ παρακολούθησε τὴν κηδεία τῆς Αἰκατερίνης Χωραφᾶ, 23 χρόνων, ποὺ πέθανε τρεῖς μέρες μετὰ τὸν τοκετό. Στὴν ἐκκλησία, ὕστερα ἀπὸ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία καὶ λίγο πρὶν ἀρχίση ἡ ἀνάγνωση τοῦ εὐαγγελίου, ζύγωσαν οἱ συγγενεῖς στὸ φέρετρο. Ὁ συμβολαιογράφος διάβασε τὴ διαθήκη τῆς πεθαμένης κι' ὅλοι ὑπόγραψαν μὲ τὴ σειρὰ κατὰ τὴν ἡλικία τους. Τὸ φτερὸ τῆς πέννας τοποθετήθηκε στὴν Ἁγία Τράπεζα. Ὕστερα ἄρχισε ὁ

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Κεφαλονίτη Κωνσταντίνο Γεράκη (1647 - 1688). Βλ. *Ἀνθ. Μαζαράκη*, Βίοι τῶν ἐνδόξων τῆς Κεφαλληνίας ἀνδρῶν, Βενετία 1843.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 25 - 26.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28 - 29.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 3. Οἱ μεγαλύτεροι σεισμοὶ στὰ Ἑπτάνησα, οἱ καταστρεπτικοὶ κι' ὄχι τὰ «κουνήματα τῆς κούνιας», ὅπως τὰ ἔλεγαν, γιατὶ τέτοιες δονήσεις συνέβαιναν κάθε χρόνο, ἔγιναν τὸ 1514, 1554, 1622, 1633, 1636, 1676, 1742, 1746, 1767, 1791, 1820, 1840, 1893, 1912, καὶ 1953.

ἀποχαιρετισμὸς τῆς νεκρῆς. Πρῶτος ὁ σύζυγος τὴν ἀσπάσθηκε στὰ χείλη, ὁ πατέρας στὸ μέτωπο, τὰ ἀδέρφια στὸ μάγουλο. Διάβασε ὁ παπὰς τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἔγινε ὁ ἐνταφιασμός [1].

Στὴ Ζάκυνθο ἔμεινε ἔκπληκτος ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῶν γυναικῶν. «Οἱ ἄντρες κρατοῦν τὶς γυναῖκες σὲ κατάσταση δουλείας. Στὶς συζύγους δὲν ἐπιτρέπουν νὰ πᾶνε στὴν ἐκκλησιὰ παρὰ μιὰ φορὰ τὸ μήνα, στὶς ἀδερφὲς καὶ στὶς κόρες τους μιὰ φορὰ τὸ χρόνο καὶ πάντοτε τὰ μεσάνυχτα καὶ μὲ μάσκα» [2].

Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὴν Πάτρα. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, σ' ἕνα σπήλαιο ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἐκκλησία, παρακολούθησε μιὰ νυχτερινὴ λειτουργία [3]. Χοροστατοῦσε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος. «Θεέ μου, ἔλεγα μέσα μου, δὲν πιστεύω πὼς θὰ ἐγκατέλειπα στὴ δυστυχία του αὐτὸ τὸ λαὸ ποὺ δείχνει μὲ τόσο ζῆλο τὴν εὐλάβειά του».

Στὸ τέλος τῆς λειτουργίας ὁ πρωθιεράρχης ἔδειξε μὲ μιὰ χειρονομία πὼς κάτι ἤθελε νὰ ἀνακοινώση. «Ἡ προσευχὴ σταμάτησε στὰ χείλη τῶν πιστῶν. Κι' ἐγὼ ἔλεγα πὼς κάτι σπουδαῖο θὰ ἀναγγείλη αὐτὸς ὁ νέος Βασίλειος». Ἀλλὰ ὁ Scrofani ἀπογοητεύθηκε. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀφώρισε τὸν ἄγνωστο ποὺ τοῦ ἔκλεψε μιὰ ὄρνιθα [4].

Μὲ προορισμὸ τοὺς Δελφοὺς πέρασε στὴν ἀντικρινὴ ἀκτὴ τοῦ Κορινθιακοῦ κι' ἔφθασε στὰ Σάλωνα. Δὲν βρῆκε ὅμως πουθενὰ ἄλογο κι' ἀνέβηκε πεζοπορώντας στὸν Παρνασσό. Στὸ Καστρί, ἐνῶ ἀναπαυόταν ἀπὸ τὸν κάματο τῆς καλοκαιρινῆς μέρας κάτω ἀπὸ μιὰ συκιὰ τρώγοντας γιαούρτι, τὸν πλησίασαν δυὸ γενίτσαροι κι' ἄρχισαν τὴν ἀνάκριση. Τελικὰ τὸν ὡδήγησαν στὸ βοεβόδα. Ὁ περιηγητὴς ἔδειξε τὰ συστατικά του γράμματα, ἔβαλε μὲ τρόπο στὸ χέρι τοῦ Τούρκου δέκα πιάστρα καὶ βγῆκε πανελεύθερος νὰ ἀποθαυμάση τὶς ἀρχαιότητες.

Ἀπογοητεύθηκε ὅμως. «Οἱ Δελφοὶ κατάντησαν σήμερα ἕνα ἄθλιο χωριὸ μὲ 200 σπίτια. Τὸ στάδιο εἶναι μαντρὶ καὶ τὸ γυμνάσιο μοναστήρι».

Πάνω στὸ βράχο τῆς Κασταλίας χάραξε ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν συγγενῶν καὶ τῶν φίλων του. «Τὰ ὀνόματά σας», γράφει ὁ περιηγητής, «σχηματίζουν γιρλάντα». Εἶναι πανευτυχής. «Ὁ Πραξιτέλης δὲν θὰ ἔνοιωσε τέτοια συγκίνηση φιλοτεχνώντας τὸ Σάτυρο οὔτε ὁ Φειδίας δημιουργώντας τὸν Δία του» [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 37 - 38.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 102
3. Ἡ Πάτρα ποὺ εἶχε ὑποστῆ καταστροφὲς κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ κάστρου ἀπὸ τοὺς Ἑπτανησίους στὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770 λαφυραγωγήθηκε ἄγρια κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀλβανικῶν στιφῶν στὸ Μωριά. Ὁ περικαλλὴς ναὸς τοῦ πολιούχου Ἁγίου Ἀνδρέου πυρπολήθηκε καὶ γκρεμίσθηκε.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 73 - 75.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 82 κ. ἑ.

Ὁ Scrofani θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἡγούμενος ἦταν ὁ ἄλλοτε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Εὐτύχιος [1]. Στὸ μοναστήρι ζοῦσαν 50 καλόγεροι. Ὑπῆρχε καὶ βιβλιοθήκη μὲ 500 κώδικες. Ξαναπέρασε ἀντίκρυ, διέσχισε τὸ Μωριὰ καὶ ἔφθασε στὴν Τριπολιτσά. Γιὰ νὰ ταξιδέψη στὴ Λακωνία ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἔγκριση τοῦ πασᾶ Μουράτ, γαμπροῦ τοῦ σουλτάνου. Χρειαζόταν καὶ τὸ σχετικὸ πεσκέσι. Πρόσφερε ἕνα κόκκινο ὕφασμα.

«Μπῆκα σὲ μιὰ ἄθλια αὐλή, πέρασα δυὸ βρώμικα δωμάτια ἀνάμεσα ἀπὸ 100 γενίτσαρους κι' ἔφθασα μπροστὰ σὲ ἕνα γέροντα ντυμένο μὲ γαλάζιο μετάξι, κουβαριασμένον πάνω σ' ἕνα σοφὰ ἀπὸ κρεμεζὶ μεταξωτὸ καὶ ἕνα πράσινο χαλί. Μόλις καταδέχτηκε νὰ μοῦ ρίξη ἕνα βλέμμα. Ὁ δραγουμάνος μου τοῦ ζήτησε ἕνα γενίτσαρο γιὰ συνοδεία. Εἶπε ναὶ μὲ μιὰ κίνηση τοῦ κεφαλιοῦ» [2].

Στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου κουβεντιάζει, κατὰ τὴν ἐπιστροφή του, μὲ τὸ δραγουμάνο.

— Γιατί εἶναι τόσο χλωμὴ αὐτὴ ἡ γυναίκα;

— Ἔχει τεταρταῖο πυρετό.

— Κι' αὐτὰ τὰ παιδιὰ γιατί εἶναι ξαπλωμένα κατὰ γῆς σκελετωμένα;

— Θέρμες. Ἔχει ἀρρώστιες ὁ τόπος.

— Ποιοὶ σκούζουν ἔτσι;

— Κάποιος πέθανε καὶ τὸν κλαῖνε.

— Γιατί εἶναι ἀνθυγιεινὴ ἡ περιοχή;

— Γιατὶ ἐδῶ φυτρώνει ὁ φλόμος ποὺ ἀρρωσταίνει τοὺς ἀνθρώπους.

— Μᾶλλον ἀπὸ τὰ στεκούμενα νερὰ ποὺ βλέπω νὰ βαλτώνουν πάνω στὸν Ἰσθμὸ προέρχονται οἱ θέρμες.

— Ὄχι κύριε! Εἶναι βέβαιο πὼς ὁ φλόμος φταίει.

Σταμάτησα τὴν κουβέντα, ἦταν μάταιη, σημειώνει μὲ θλίψη ὁ Scrofani [3].

Γιὰ νὰ ἀνεβῆ στὸν Ἀκροκόρινθο πλήρωσε στὸν Τοῦρκο διοικητὴ 15 πιάστρα. «Ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς Πειρήνης ἀνάβλυζε ἄφθονο νερό, δροσερό, ἐλαφρό. Ἀλλὰ οἱ Κορίνθιοι τὸ ἀφήνουν καὶ χάνεται. Κι' εἶναι ὅλοι χλωμοί, ἄρρωστοι, θερμασμένοι» [4].

Ὁ Scrofani θὰ διαπεραιωθῆ στὴν Ἀντίκυρα καὶ θὰ φθάση στὴ Λειβαδιά.

«Δὲν θὰ βρῆς πουθενὰ στὴν Εὐρώπη ἄνθρωπο ποὺ νὰ ὑποδέχεται τὸν ξένο μὲ τόση εὐγένεια ὅπως ὁ ἄρχοντας τῆς Λειβαδιᾶς Γιαννάκης Λογοθέτης, οὔτε γυναίκα πιὸ ὄμορφη ἀπὸ τὴ σύζυγό του, τὴν Ἀναστασία» [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 94.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 114 - 115.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β, σ. 1 - 2.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 14.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 34. Γιὰ τοὺς προεστοὺς τῆς Λειβαδιᾶς γράφει ὁ Κούμας: «Οἱ πρόκριτοι τῆς Λεβάδειας, ἄνθρωποι κτηματικοί, λόγιοι, συνετοί, ἐσχημάτιζαν εἶδος ἐπαινετῆς ἀρι-

Στὴ Λειβαδιὰ μίλησε μὲ τὴ μητέρα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. «Εἶχα γνωρίσει, τὸ θρυλικὸ καταδρομέα στὸ Τριέστι κυνηγημένο ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ φίλους. Βλέποντάς την θὰ νόμιζες πὼς εἶναι πενήντα χρόνων. Κι' ὅμως εἶχε περάσει τὰ 65. Ζῆ μὲ τὸν ἱδρώτα της καὶ δείχνει τὸ ἴδιο θάρρος ποὺ θαυμάσαμε στὸ γιό της. Τὴ ρώτησα γιὰ τὸ Λάμπρο.

— Ἔχουν περάσει τρεῖς μῆνες καὶ δὲν ἔχω κανένα νέο. Τρέμω γιὰ τὴ ζωή του. Ἔχει πολλοὺς ἐχθρούς. Ὡστόσο ὅ,τι καὶ νὰ γίνη εἶμαι σίγουρη πὼς θὰ τελειώση μὲ τὴν ἀξιωσύνη ποὺ τοῦ ταιριάζει. Δὲν θὰ μιλοῦσε ἀλλιώτικα ἡ μάνα τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα» [1].

Στὴ Θήβα ἔμεινε ἔκπληκτος ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν. «Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ γυναίκα ποὺ νὰ μὴ μιλάη στὰ μάτια καὶ στὴν καρδιά. Τὰ γερατειὰ ἀρχίζουν στὰ ἐνενήντα. Γιὰ τοὺς 6.000 κατοίκους τῆς πολιτείας ὑπάρχει ἕνας μονάχα γιατρός, ὁ δόκτωρ Σιμονέτι» [2].

Περνώντας τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν ἀναρωτιέται:

«Γιατί οἱ ἡγεμόνες ποὺ δημιουργοῦν στρατιωτικὲς σχολὲς γιὰ νὰ διδάξουν στοὺς νέους τὴν πολεμικὴ τέχνη δὲν στέλνουν τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἄρη στὶς Θερμοπῦλες; Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀθάνατους βράχους πρέπει νὰ σφυρηλατοῦν τὴ γενναιότητά τους» [3].

Στὴν Ἀθήνα νοιώθει τὴ μεγάλη συγκίνηση τῆς ζωῆς του:

«Ξεχάστε ὅ,τι σᾶς εἶπα ὥς τώρα, ξεχάστε ὅ,τι ἀκούσατε, διαβάσατε, εἴδατε στὶς πιὸ μεγάλες πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης. Αὐτὸ ποὺ νοιώθω στὴν Ἀθήνα εἶναι μοναδικό» [4].

Παραλήρημα ἀρχαιολατρείας ὁ περίπατος ἀνάμεσα στὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ὁ Scrofani δὲν περιγράφει πιά: σχολιάζει, ἐνθουσιάζεται ἢ πικραίνεται, πανηγυρίζει ἢ ἐξοργίζεται.

Στὴν Ἀκρόπολη εἶδε μιὰ κομματιασμένη κολώνα. Προωριζόταν γιὰ ἀσβεστοκάμινο [5].

στοκρατίας μὲ σκοπὸν ὄχι νὰ ὠφελήθησαν αὐτοί, ἀλλὰ νὰ κυβερνήσωσιν ὠφελίμως τὰ κοινὰ πράγματα. Φατρία καὶ διχόνοια ἦσαν πάθη ἄγνωστα εἰς αὐτούς . . . Οὐδὲ ὁ τύραννος Ἀλῆ πασᾶς ἠδυνήθη νὰ διασείση τὴν συμφωνίαν των, καὶ ἑπομένως, ἐὰν καὶ ἥρπαζεν ἀπὸ τὴν χώραν των πολλά, δὲν εὐρῆκε ἀφορμὴν νὰ τοὺς ἀφανίση» (Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', σ. 538).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 36.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44 - 45.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 53.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 55.
5. Τὸ 1759 ὁ βοεβόδας Τζισταράκης, κατέρριψε μιὰ στήλη τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τὴ θρυμμάτισε. Πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τοὺς σπονδύλους ἀσβεστοποιήθηκαν γιὰ νὰ χτιστῆ τὸ Κουρσουνοῦ τζαμί (*Κ. Μπίρης*, Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα, Ἀθῆναι 1966, τ. Α', σ. 16). Τὸ 1778 ὁ τύραννος τῆς Ἀθήνας Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆς ἀφάνισε

«Καταλαβαίνετε τὴν ἀγανάκτησή μου. Μπροστὰ στὰ μάτια μου, δυὸ ἐργάτες, τί λέω, δυὸ δήμιοι γκρέμισαν μιὰ κολώνα τῶν Προπυλαίων καὶ τὴ θρυμμάτισαν. Πῶς ν' ἀντέξω αὐτὸ τὸ θέαμα; Κρατώντας τὴν ὀργή μου καὶ καταπίνοντας τὸν πόνο μου μάζεψα μερικὰ θρύψαλα αὐτοῦ τοῦ πολύτιμου ἔργου ποὺ χάθηκε γιὰ πάντα... Βγαίνοντας ἀπὸ τὰ Προπύλαια συνάντησα τὸν δισδάραγα, τὸν διοικητὴ τοῦ κάστρου. Ἀλλὰ ἐπειδὴ μὲ δική του διαταγὴ κατάστρεψαν τὴν κολώνα πέρασα μπροστά του χωρὶς νὰ σταματήσω καὶ χωρὶς ἀκόμα νὰ τὸν χαιρετήσω. Τοῦ ἔρριξα μιὰ τόσο περήφανη ματιὰ ποὺ σίγουρα θὰ τοῦ εἶχε προκαλέσει τὴν ἐπιθυμία νὰ μὲ ἐκδικηθῆ, ἂν ὁ δραγουμάνος μου δὲν τὸν μαλάκωνε ἀμέσως μὲ 20 πιάστρα. Συνέχισα τὸ δρόμο μου ἄφοβα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ νὰ μὲ ἀπειλοῦσε μὲ παλούκωμα δὲν θὰ ξεστόμιζα μιὰ εὐγενικὴ λέξη, τέτοια ἦταν ἡ ἀγανάκτηση καὶ ἡ ὀργή μου» [1].

Κανένας ξένος δὲν εἶχε γράψει ὣς τότε μὲ τόση θέρμη γιὰ τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Scrofani εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ Ρενάν.

«Ὁ ἥλιος μόλις πρόβαλε κι' ἐγὼ βρίσκομαι κιόλας στὴν Ἀκρόπολη. Τὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ δίνει στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια. Τὰ ἐρείπια στολίζονται μὲ τὶς πρῶτες ἀχτίδες ποὺ τὰ τυλίγουν. Οἱ δροσοσταλίδες ποὺ ἀστράφτουν παντοῦ σὰν μαργαριτάρια, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς σκιερὲς μάζες καὶ στὸ φῶς, τὸ ἐρωτευμένο χελιδόνι ποὺ φτεροκοπώντας γύρω ἀπὸ τὴ φωλιά του ἀποχαιρετάει τὸν οὐρανὸ καὶ ἑτοιμάζεται γιὰ τὸ ταξίδι, ὅλα μὲ πλημμυρίζουν μεθυστικὴ γοητεία. Ὦ γονεῖς μου, γιατί δὲν βρισκόσαστε μαζί μου αὐτὴ τὴν ὥρα;»

Συνεπαρμένος χαράζει σὲ μιὰ κολώνα τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν ἀγαπημένων προσώπων.

«Μιὰ νεαρὴ Ἑλληνίδα ἦρθε νὰ μοῦ πουλήση σῦκα ὁλόγλυκα ἀπὸ τὸ μικρὸ κῆπο τοῦ φρουρίου. Τὰ γεύομαι γράφοντάς σας κάτω ἀπὸ μιὰ ὅμορφη Καρυάτιδα. Κυττάζω πότε τὸ ἄγαλμα πότε τὸ νέο κορίτσι. Κυττάζω τὸ ναό, ποὺ ἀπειλεῖ νὰ μὲ θάψη κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπιά του, καὶ σκέπτομαι ἐσᾶς, τὴν Ἀθήνα, τὸ μέλλον. Μιὰ γλυκειὰ μελαγχολία τυλίγει τὴν ψυχή μου. Δὲν βλέπω πιὰ τίποτα μπροστά μου, ὀνειρεύομαι. Ἀπόκαμα νὰ βλέπω καὶ νὰ αἰσθάνωμαι» [2].

Τὴν τελευταία μέρα τῆς παραμονῆς του στὴν Ἀθήνα ἦταν καλεσμένος σὲ βαφτίσια. Ἀκολούθησε διασκέδαση καὶ χορὸς ὑπὸ τοὺς ἤχους βιολιοῦ. Τίποτα δὲν ἔχουν νὰ ζηλέψουν οἱ σύγχρονες Ἀθηναῖες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες, γράφει ὁ Scrofani.

πολλὰ ἀρχαῖα μνημεῖα γιὰ νὰ χρησιμοποιήση τὰ μάρμαρα στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους τῆς πολιτείας. Γκρέμισε λ.χ. τὸν περίκομψο μικρὸ ναὸ τοῦ Ἰλισσοῦ (*Δ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς αὐτοβιογραφικῆς χρονογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 58).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 59 κ. ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 73.

«Τὸ ὀβὰλ σχῆμα τοῦ προσώπου τους, ἡ ἴσια καὶ κανονικὴ γραμμή του, τὸ καθαρό του περίγραμμα, τὰ μεγάλα, μαῦρα καὶ ζωηρὰ μάτια, τὸ μικρὸ μέτωπο, τὰ κόκκινα χείλη (τὸ κάτω λίγο πιὸ σαρκωμένο), τὰ λεπτά, τοξωτὰ φρύδια, τὰ μικρὰ χέρια, ὅλα εἶναι γοητευτικά. Οἱ Ἑλληνίδες ἐδῶ δὲν φαίνονται διόλου ἐκφυλισμένες. Αὐτὸ δείχνουν τὰ ἤθη τους, ἡ φορεσιά τους, ἡ γλῶσσα τους. Ντύνονται ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι φοροῦν κοθόρνους ἀπὸ κόκκινο δέρμα ποὺ δένονται στὰ κόκκινα σαλβάρια. Ἀλλὰ τὸ ἄσπρο καὶ διάφανο φόρεμα ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὡς κάτω, ὁ τσόχινος ἢ μεταξωτὸς μανδύας ποὺ σκεπάζει τὰ μπράτσα καὶ πέφτει μὲ χάρη στοὺς ὤμους, τὸ λεπτὸ μαντήλι ποὺ τυλίγει ἀνέμελα τὸ κεφάλι καθὼς στεφανώνεται ἀπὸ τὶς μικρὲς μαῦρες πλεξίδες τῶν μαλλιῶν, ὅλα εἶναι θαυμάσια καὶ γοητευτικά. Τὸ μόνο ἀντιαισθητικὸ ἡ πλατειὰ ζώνη μὲ τοὺς μαλαματένιους κρίκους ποὺ δένεται στὴν κοιλιὰ ἀντὶ νὰ στολίζῃ τὸ στῆθος τους» [1].

Κάπου τριάντα Ἑλληνίδες πῆραν μέρος στὸ χορό. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς μπῆκε μπροστὰ καὶ ἔσυρε τὸν «ρωμαίικο». Τὴν ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἄντρες.

«Ἦταν νέα, ὄμορφη καὶ νιόπαντρη. Πόσο ἁπαλὲς οἱ κινήσεις της, πόση σεμνότητα, μὰ καὶ τί ἐκφραστικὸ βλέμμα. Μοῦ εἶπαν πὼς ὁ ἄντρας της ἦταν τόσο ἄσχημος ὅσο αὐτὴ ἦταν ὄμορφη. Μὰ ἡ Σοφία (ἔτσι ἔλεγαν τὴν Ἑλληνίδα) τὸν ἀγαποῦσε μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς της».

Ἡ μουσικὴ ἦταν μονότονη, ἀλλὰ κάθε τόσο ἄλλαζε σκοπό. Γυναῖκες καὶ ἄντρες, χέρι χέρι, ἀφήνονταν στὴν πρωτοβουλία τῆς κορυφαίας. Χόρευαν συνήθως κυκλικὸ χορό. Ἄλλοτε περνοῦσαν ὅλοι κάτω ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ τελευταίου ζευγαριοῦ, ἄλλοτε οἱ μισοὶ περνοῦσαν ἀνάμεσα στοὺς ἀντικρινούς. Τὰ χέρια λύνονταν κι' ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα ξανάσμιγαν. Αὐτὸς ὁ χορὸς μὲ διάφορες φάσεις καὶ κινήσεις, κράτησε κάπου μισὴ ὥρα. Ξαφνικὰ ζωήρεψε, οἱ φιγοῦρες ἄλλαξαν, διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη ἀνάλογα μὲ τὶς κινήσεις τῆς Σοφίας. Ὅλοι οἱ χορευτὲς λύγιζαν γρήγορα τὰ γόνατα ὡς τὸ ἔδαφος, ἀνασηκώνονταν κι' ἔκαναν μιὰ γυροβολιὰ μὲ χάρη καὶ σεμνότητα, ἀλλὰ καὶ ζωηρὴ ἐκφραστικότητα στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ χορὸ οἱ δικοί μας εἶναι ἄψυχοι. Ἡ λύπη μου ποὺ πρέπει νὰ φύγω, ἡ χαρὰ ποὺ μοῦ ἔδωσε αὐτὸς ὁ λαὸς κι' ἴσως ἡ γοητευτικὴ εἰκόνα τῆς Σοφίας, μὲ εἶχαν τόσο ἀναστατώσει ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ κλείσω μάτι» [2].

Κι' ἔγραψε στὴ μητέρα του: «Πίστεψέ με, ἀφήνοντας τὴν Ἀθήνα, ἔνοιωσα σὰν νὰ μὲ ἀποσποῦσαν ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά σου» [3].

Στὸν Πειραιὰ ὑπῆρχε ἕνα μόνο σπίτι τῆς προκοπῆς. Τοῦ Γάλλου ἐμπό-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 80
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 129 - 137.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 132.

ρου Cayrac. Ἐκεῖνος θὰ βρῆ ἕνα πλεούμενο ποὺ θὰ ὁδηγήση τὸν Scrofani στὴ Σαλαμίνα, στὸ χῶρο ἀκριβῶς τῆς μεγάλης ναυμαχίας.

Ἔκανε τὸ γύρο τοῦ νησιοῦ καὶ τὸ βράδυ κατέληξε στὸ μοναστήρι τῆς Κούλουρης ὅπου βρῆκε θερμὴ ὑποδοχή. «Πεινασμένος καὶ μὲ ἰδέες εὐχάριστες ρίχτηκα στὸ φαΐ ἀνάμεσα σὲ δυὸ καλογέρους κι' ἔνοιωθα πῶς γευμάτιζα μὲ δυὸ σύγχρονους ἥρωες» [1].

Στὰ Μέγαρα συνάντησε δυὸ Ἄγγλους περιηγητὲς ποὺ ἀρχαιολογοῦσαν. Τὸν βαρωνέτο τῆς Κορνουάλης Hawkins καὶ τὸν καθηγητὴ τῆς Βοτανικῆς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης Sibthorp. Καὶ οἱ δυὸ μένουν κατάπληκτοι βλέποντας ἕνα Σικελὸ νὰ περιοδεύῃ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Scrofani ὀργίζεται γιὰ τὴν εἰρωνεία. Καὶ ἐννοεῖ νὰ δώση ἀπάντηση γιὰ τὴν τιμὴ τῆς πατρίδας του.

«Σεῖς, ἀγαπητοί μου συμπατριῶτες, θὰ ἐκδικηθῆτε τὴν τιμή σας καὶ τὴν τιμὴ τοῦ ἔθνους μας. Αὐτοὶ οἱ ὑπερμοντέρνοι δὲν σᾶς ξέρουν διόλου. Μποροῦν νὰ μετρήσουν καὶ νὰ περιγράψουν τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ σεῖς μπορεῖτε νὰ μιμηθῆτε τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες. Θυμηθῆτε πῶς σὲ μιὰ ἐποχὴ γενικῆς ἀμάθειας ὑπήρξατε οἱ μόνοι ποὺ μεταδώσατε στὴν Εὐρώπη τὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες. Φανῆτε ἄξιοι τῆς καταγωγῆς σας. Τὸ φῶς τοῦ πνεύματος δὲν ἔσβησε στὴν πατρίδα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Γοργία, τοῦ Ἀρχιμήδη καὶ τοῦ Θεόκριτου» [2].

Τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ στὴν πατρίδα θὰ γίνη μὲ ἕνα καράβι ἀπὸ τὴν Κριμαία ποὺ φόρτωσε κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ταξίδευε γιὰ τὸ Τριέστι. Θὰ ποδίση γιὰ μερικὲς μέρες στὴν Ἄρτα κι' ὁ Scrofani θὰ βρῆ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ Γιάννενα. Συνάντησε τὸν Ἀλῆ. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ σκέψη του εἶναι στὴ Δωδώνη θυσιάζει τρεῖς γραμμὲς μόνο γιὰ τὸν περιβόητο ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου.

«Αὐτὸς ὁ Τοῦρκος θέλει νὰ γνωρίση ὅλους τοὺς ξένους ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὰ Γιάννενα, δηλαδὴ θέλει πεσκέσια. Προσπάθησα νὰ συμμορφωθῶ ὅσο μποροῦσα καλύτερα μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς προθέσεις του καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἔφυγα γιὰ τὴ Δωδώνη» [3].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 148.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 154.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 159 - 160. Τὰ πεσκέσια καὶ τὰ μπαξίσια ἀποτελοῦσαν θεσμὸ ἀκατάλυτο στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Σὲ ἀναφορὰ τοῦ Βενετοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ τῆς Θάλασσας πρὸς τὸ Δόγη διαβάζουμε τί στοίχισε μιὰ ἐπίσκεψη τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Βενετίας στὸν πασὰ τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1720. Ὁλόκληρο κατάστιχο μὲ πεσκέσια καὶ μπαξίσια: «Γιὰ τὰ τζογλάνια τοῦ πασᾶ, 40 λίρες βενέτικες. Γιὰ τὸν πρῶτο τσαούση τοῦ πασᾶ, 40 λίρες. Γιὰ ἄλλους τσαουσάδες, 40. Στὸν καφετζήμπαση τοῦ πασᾶ, 45. Στὰ δυὸ παιδιὰ ποὺ μᾶς ἔφεραν τὸ σορμπέτι, 40. Σ' ἐκείνους ποὺ μᾶς ἔφεραν τὸ ἄρωμα, 40. Στοὺς γελωτοποιούς, 40. Στὸ μάγειρα τοῦ πασᾶ, 20. Στοὺς δέκα ζουρνάδες καὶ ταμπουράδες, 92. Στοὺς τέσσερες σαλπιγκτές, 40. Στοὺς ἄλλους μὲ τὰ νταούλια, 40. Στὸν καπετάνιο ποὺ ἦρθε νὰ μᾶς συναντήση μὲ σπαχῆδες,

'Αρχὲς Νοεμβρίου 1795 ἐπιστρέφει στὸν κόλπο τῆς Ἄρτας καὶ ξαναμπαρκάρει στὸ σταφιδοκάραβο. Χαῖρε Ἑλλάδα!

Ὁ Scrofani ἀφιέρωσε τὸν τρίτο τόμο τοῦ χρονικοῦ του στὴ μελέτη τῆς οἰκονομίας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, στὴν παραγωγὴ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Δημοσιεύει πληροφορίες, πίνακες καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ φωτίζουν τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, πληροφορίες γιὰ τὶς συνθῆκες καὶ τὴ μορφὴ τῶν συναλλαγῶν, τὰ νομισματικὰ προβλήματα, τὰ μέτρα καὶ σταθμά, τὶς τοπικὲς καλλιέργειες κ.λπ.

Καὶ πρῶτα πρῶτα τὰ μέτρα καὶ σταθμὰ στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα. Μέτρο βάρους τὸ καντάρι ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 44 ὀκάδες. Ἡ ὀκά, δύο λίτρες καὶ 8 οὐγγιές. Ἡ λίτρα 12 οὐγγιές. Εἰδικὰ ἡ λίτρα τῆς Πάτρας ἀντιστοιχεῖ σὲ 11 οὐγγιές [1]. Μὲ τὸ καντάρι ἀγοράζονται μπαμπάκι, τυριά, λινάρι καὶ τὰ σχετικά. Τὰ δημητριακὰ ὑπολογίζονται σὲ κουβέλια, σὲ κοιλά, σὲ μισοκούβελα καὶ σὲ μόδια [2] τῶν 960 λίτρων. Τόσο τὰ κουβέλια ὅσο καὶ τὰ κοιλὰ καὶ τὰ μισοκούβελα παραλλάζουν ἀπὸ τὴ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη. Στὴν Κόρινθο μετρᾶνε μὲ τὸ κουβέλι ποὺ ἰσοδυναμεῖ, στὴν πόλη μὲ 25 ὀκάδες καὶ

---

160. Στοὺς δυὸ τζοχανταραίους τοῦ πασᾶ, 40. Στὸν καπετάνιο καὶ τοὺς Τούρκους ποὺ τοποθέτησε ὁ πασὰς φύλακες στὸ σπίτι ὅπου καταλύσαμε, 120. Στὸν καφετζῆ τοῦ κεχαγιᾶ, 20. Σ' ἐκεῖνον ποὺ μᾶς ἔφερε τὸ σορμπέτι, 20. Σ' ἐκεῖνον ποὺ μᾶς ἔφερε τὸ ἄρωμα, 20. Στὰ τζογλάνια τοῦ κεχαγιᾶ, 40. Στοὺς τζοχανταραίους τοῦ κεχαγιᾶ, 20. Στὸν 'Ομὲρ μπέη, πέντε μπράτσα ροῦχο, 225. Στὸν ἴδιο τὸν 'Ομὲρ μπέη, ζάχαρη, λαμπάδες καὶ θεριακή. Παρόμοια δῶρα στὸν Διβὰν ἐφέντη καὶ στὸν χαζναδὰρ ἐφέντη. Στὸν καδῆ γιὰ τὴν καταγραφὴ τοῦ φιρμανιοῦ, 27. Στὸν ἴδιο, καφὲ καὶ ταμπάκο, 62...». (*Κ. Δ. Μέρτζιου*, Πῶς ἦτο ἡ Αὐλὴ τοῦ 'Αλῆ πασᾶ 'Ιωαννίνων τὸ 1720, 'Ηπειρ. Ἑστία, τ. Β' (1953), σ. 345 κ.ἑ.). Καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία γιὰ τὰ πεσκέσια τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ κοτζάμπασης τῆς Ἄνδρου Λορέντζος Μιχ. Καΐρης γράφει στὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ νησιοῦ στὴν Πόλη: «'Ιδοὺ στέλνω μὲ τὸν Μάρκον καὶ μὲ τὸν Διαμάντη εἰς τὸν ἀγὰ τέσσερες καθρέπτες καὶ μερικὰ γλυκὰ καὶ 1 μπότη ἀνθόνερο καὶ λεμόνια καὶ κίτρα» (*Δημ. Π. Πασχάλη*, Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες, 'Αρχαὶ ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 'Επετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Β' (1962), σ. 46). Αὐτὰ τὰ δῶρα, τακτικὰ καὶ ἔκτακτα, ἀλλὰ πάντοτε ὑποχρεωτικά, ἀποτελοῦσαν τὴ μάστιγα τοῦ ἐμπορίου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἦταν τὰ λεγόμενα δοσίματα, αὐθαίρετες εἰσφορὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν ἀπὸ τοὺς κάθε λογῆς Τούρκους ἀξιωματούχους. Οἱ πρόξενοι καὶ οἱ ἔμποροι ὑποχρεώνονταν νὰ προσφέρουν στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας δῶρα κατὰ τὶς μουσουλμανικὲς ἑορτὲς καὶ κατὰ τὶς διοικητικὲς μεταβολές. Δῶρα στὸν γενιτσάρ - ἀγά, δῶρο στὸ μουσελίμη, καδή, στοὺς γενίτσαρους, σὲ γρόσια καὶ σὲ εἶδος. Οἱ πρόξενοι καὶ οἱ ἔμποροι δυσανασχετοῦσαν γι' αὐτὲς τὶς ἐπιβαρύνσεις ποὺ ἀνέτρεπαν τοὺς προϋπολογισμοὺς καὶ ἐπιβάρυναν τὸ κόστος τῶν ἐμπορευμάτων (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715 - 1792), (Μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα), 'Αθήνα 1972, σ. 65 κ. ἑ).

1. Ἡ ἑνετικὴ λίτρα 16 οὐγγιές, ἡ οὐγγιὰ 16 δράμια.

2. Τὸ βυζαντινὸ μόδιον. Ἄλλη ὑποδιαίρεση: ἕνα μόδι=8 βατσέλια. Τὸ μόδι τῆς Πελοποννήσου ζύγιζε 270 ὀκάδες.

στὸ λιμάνι 28. Τὸ κουβέλι τῆς Γαστούνης ἀντιστοιχεῖ σὲ 26 ὀκάδες. Καὶ τῆς Πάτρας σὲ 66 ὀκάδες [1].

Τὸ κρασί, τὰ οἰνοπνεύματα καὶ τὰ κάθε λογῆς ὑγρά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λάδι καὶ τὸ μέλι, ὑπολογίζονται σὲ βαρέλες, μπουκάλια, κανάτες καὶ λίτρες. Ἡ βαρέλα ἀντιστοιχεῖ σὲ 24 μπουκάλια, τὸ μπουκάλι σὲ μιὰ κανάτα καὶ ἕνα τρίτο, ἡ κανάτα σὲ τέσσερες λίτρες. Κάθε λίτρα ἰσοδυναμεῖ μὲ 12 οὐγγιὲς περίπου [2]. Τὸ λάδι καὶ τὸ μέλι ὑπολογίζονται μὲ τὴ βαρέλα καὶ τὴ λίτρα Ἡ λίτρα ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα μπουκάλι καὶ ἕνα τρίτο, ἢ ἐφτὰ λίτρες καὶ ὀχτὼ οὐγγιές.

Γιὰ τὴ μέτρηση ἐπιφανειῶν μεταχειρίζονται τὸ στρέμμα = 25 τετραγωνικὰ βήματα. Κάθε βῆμα πέντε πόδια [3].

Τὰ νομίσματα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἦταν χρυσὰ καὶ ἀσημένια. Χρυσὰ νομίσματα ἦταν τὸ τούρκικο τσεκίνι καὶ εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὸ βενέτικο. Ἦταν ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι. Στὸ Μωριά, γράφει ὁ Scrofani, δὲν κυκλοφοροῦν πάνω ἀπὸ 10.000 τούρκικα χρυσὰ τσεκίνια. Συνηθίζονται περισσότερο τὰ βενέτικα, γιατὶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πραγματικὴ ἀξία τους καὶ τὴ χαμηλὴ τιμὴ τῶν ἀσημένιων νομισμάτων δημιουργοῦν εὐκαιρίες κερδοσκοπίας. Τὰ τούρκικα τσεκίνια ἀποθησαυρίζονται στὸ σεράϊ τῆς Πόλης. Ὁ μεγάλος θησαυροφύλακας ἢ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, γιὰ νὰ ἀποδείξη στὸν αὐθέντη του τὴν ἀφοσίωσή του καὶ τὴν καλὴ διαχείριση πρέπει νὰ αὐξήση τὰ ἀποθέματα χρυσοῦ [4].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τσεκίνια τῶν ἐφτὰ πιάστρων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα τῶν πέντε, δύο, ἑνάμιση καὶ ἑνὸς πιάστρου.

Τὰ κατώτερης ἀξίας ἀσημένια νομίσματα εἶναι οἱ παράδες. Κάθε παρὰς ἀντιστοιχεῖ σὲ μισὸ βενέτικο σόλδι. Τὸ πιάστρο ἀντιστοιχεῖ σὲ 40 παράδες. Ὑπάρχουν ἀσημένια νομίσματα τῶν 60 παράδων, τὰ λεγόμενα ἑξηντάρια, ἄλλα ποὺ ὀνομάζονται γρόσια τῶν δύο πιάστρων κι' ἄλλα τῶν $2\frac{1}{2}$ πιάστρων. Τέλος κυκλοφοροῦν ἀσημένια νομίσματα τῶν εἴκοσι, δέκα καὶ πέντε παράδων.

Στὸ ἐμπόριο ὑπάρχει καὶ ἕνα ἰδεατὸ νόμισμα, τὸ ἄσπρο (στὴ Μπαρμπαριὰ ὅμως εἶναι πραγματικὸ νόμισμα), ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ τρεῖς παράδες [5].

---

1. Βλ. *Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 126 καὶ σημ. 3 καὶ *Δ. Α. Πετρόπουλου*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, Ἐπ. Λαογρ. Ἀρχ., τ. ΙΖ' (1952), σ. 75.

2. Ἄλλη ὑποδιαίρεση: μιὰ βαρέλα=120 καρτοῦτσα, ἕνα καρτοῦτσο=144 δράμια=4 καρταλίνα, ἕνα καρταλίνο=16 δράμια.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 111 - 112. Ἄλλη ὑποδιαίρεση: ἕνα στρέμμα= 2 ἀξινάρια= 1.000 τετρ. μέτρα.

4. Ἡ ἀνεπάρκεια νομίσματος ὠφειλόταν στὴν κερδοσκοπία ποὺ προκαλοῦσε πληθωρισμὸ καὶ ἀλλεπάλληλες ὑποτιμήσεις τοῦ νομίσματος. Τὸ 1715 ἕνα τσεκίνι ἰσοδυναμοῦσε μὲ 3 γρόσια καὶ 3 παράδες, τὸ 1778 μὲ 4 - 5 γρόσια (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 114 - 115).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 109 - 110. Τὰ μέτρα, τὰ σταθμὰ καὶ τὰ νομίσματα τῶν χωρῶν τῆς

Ὁ Scrofani ἀναφέρεται καὶ στὴν οἰκονομία κάθε περιοχῆς χωριστά.

Στὴν Κέρκυρα μὲ τοὺς 60.000 κατοίκους ὑπῆρχαν τρία ἑκατομμύρια ἐλαιόδεντρα. Ἐξάγονταν κάθε δυὸ χρόνια 600 χιλιάδες ζάρρες λαδιοῦ (κά-

---

ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καταγράφει καὶ ὁ περιηγητὴς Félix Beaujour, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὸ χρονικό του (βλ. κεφ. Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα), ποὺ ἀναφέρεται κυρίως στὸ ἐμπόριο καὶ γενικὰ τὴν οἰκονομία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μονάδες βάρους: Τὸ καντάρι, ἡ ὀκά, τὸ δράμι. Ἕνα καντάρι, 137 λίτρες καὶ 8 οὐγγιές. Ἡ ὀκά, τρεῖς λίτρες καὶ 2 οὐγγιὲς ἢ 50 οὐγγιές. Τὰ μέτρα: ὁ πήχης γιὰ τὰ ὑφάσματα καὶ τὸ κοιλὸ γιὰ τὰ δημητριακά. Ὁ πήχης ἰσοδυναμοῦσε μὲ 25 δάχτυλα. Ὅσο γιὰ τὸ κοιλὸ ὑπῆρχε τὸ κοιλὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ κοιλὸ τῆς Πόλης ποὺ εἶχαν διαφορετικὸ βάρος. Τῆς Θεσσαλονίκης 85 ὀκάδες μακεδονικοῦ σταριοῦ καὶ τῆς Πόλης 22. Τὸ βασικὸ τουρκικὸ νόμισμα ἦταν τὸ ἀσημένιο γρόσι τῶν 40 παράδων, δηλαδὴ τὸ τουρκικὸ τάληρο. Στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο τὸ ἀποκαλοῦσαν πιάστρο καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ δυὸ γαλλικὲς λίβρες τουρνουά. Ὁ παρὰς ἦταν τὸ γαλλικὸ σόλδι, ἡ πεντάρα. Ἡ κατώτερη ὑποδιαίρεση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος ἦταν τὸ ἄσπρο. Τρία ἄσπρα ἰσοδυναμοῦσαν μὲ ἕνα παρὰ καὶ σαράντα παράδες μὲ ἕνα πιάστρο. Τὸ μπεσλίκ, τὸ μικρότερο ἀσημένιο νόμισμα, ἀντιστοιχοῦσε σὲ πέντε παράδες, τὸ ὀνλοὺκ σὲ 10 παράδες, τὸ γιρμιλὶκ 20, τὸ ἰζλὸτ 30 καὶ τὸ νέο ἰζλὸτ ἢ γρόσι 40, τὸ ἀλτμισλὶκ 60, τὸ ἰκιλὶκ 80, τὸ γιουσλοὺκ 100. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἦταν τὸ μεγαλύτερο τουρκικὸ ἀσημένιο νόμισμα. Οἱ Γάλλοι ἀποκαλοῦσαν τὸ γιουσλοὺκ τουρκικὸ τάληρο, ἐπειδὴ ἀντιστοιχοῦσε στὸ οὐγγρικὸ τάληρο. Τὸ τάληρο τῆς Οὐγγαρίας ὠνομαζόταν στὴν Τουρκία καραγκρούς καὶ στὴν Αἴγυπτο πατάκα καὶ ἀντιστοιχοῦσε σὲ τρία πιάστρα καὶ 13 παράδες, τὸ πιάστρο τῆς Ἱσπανίας, ἡ σεβιλλιάνα, τρία πιάστρα καὶ 12 παράδες, τὸ σαξωνικὸ τάληρο τρία πιάστρα καὶ 12 παράδες, τὸ βενετικὸ δουκάτο τρία πιάστρα καὶ 12 παράδες καὶ τέλος τὸ ραγουζέϊκο δυὸ πιάστρα καὶ πέντε παράδες. Τὰ τουρκικὰ χρυσὰ νομίσματα ἦταν τὸ τσεκίνι φουντουκλῆ, τὸ ζερμαμπούμπ καὶ τὸ μεσίρ. Τὸ τσεκίνι φουντουκλῆ ζύγιζε ἕνα δράμι καὶ ἕνα δέκατο ἕκτο. Ὁ χρυσὸς πουλιόταν στὴν Τουρκία σὲ μετικὰλ καὶ σὲ καράτια. Δεκαέξη καράτια ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕνα δράμι καὶ 24 σὲ ἕνα μετικάλ. Τὸ χρυσὸ μετικὰλ πουλιόταν ἐννέα πιάστρα καὶ τὸ καράτι 15 παράδες. Τὸ χρυσὸ δράμι εἶχε ἀξία ἕξη πιάστρα. Ἡ σχέση χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἦταν ἕνα πρὸς 15, ἐνῶ στὴν Εὐρώπη ἕνα πρὸς 14. Ὁ χρυσὸς ἦταν ἀκριβώτερος στὴν Τουρκία ἐπειδὴ κινδύνευε πάντοτε ἀπὸ τὶς ἁρπακτικὲς διαθέσεις τῶν ὀθωμανικῶν κυβερνήσεων. Ὅλοι οἱ πλούσιοι στὴν Τουρκία φρόντιζαν νὰ μετατρέπουν τὴν περιουσία τους σὲ χρυσάφι. Τὸ τσεκίνι φουντουκλῆ ζύγιζε 17 καράτια. Εἶχε 13 καράτια καθαρὸ χρυσάφι καὶ 4 σὲ κρᾶμα. Τὸ τσεκίνι ζερμαμπούμπ, ποὺ ὠνομαζόταν σταμποὺλ γιὰ νὰ ξεχωρίζη ἀπὸ τὸ τσεκίνι τοῦ Καΐρου, τὸ μεσίρ, ζύγιζε 13 καράτια (10 $\frac{1}{8}$ καράτια καθαρὸ χρυσάφι) καὶ τὸ μεσὶρ τῆς Αἰγύπτου 13 καράτια. Τὸ οὐγγρικὸ τσεκίνι ποὺ λεγόταν μαντζιάρ, ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἑφτὰ πιάστρα καὶ ζύγιζε ἕνα δράμι (23 καράτια). Τὸ βενετικὸ τσεκίνι ἑφτάμιση πιάστρα. Ζύγιζε ἕνα δράμι καὶ $\frac{1}{16}$ καὶ ἦταν τὸ πιὸ περιζήτητο νόμισμα στὴν Τουρκία. Ἀκολουθοῦσαν τὸ ὁλλανδικὸ τσεκίνι καὶ τὸ τσεκίνι τῆς Τοσκάνης. Ὅλα τὰ ἄλλα νομίσματα ἀποτελοῦσαν στὴν Τουρκία ἐμπορεύματα. Τὰ μεγάλα ποσὰ ὑπολογίζονταν σὲ πουγγιά. Ἕνα πουγγὶ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 500 πιάστρα (*Félix Beaujour*, Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797, Ἀ Paris 1800, τ. Β', σ. 192 - 202). Σύγχυση παρατηρεῖται γενικὰ στὴν ἀντιστοιχία τῶν νομισμάτων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἡ πραγματικὴ τιμὴ τοῦ πιάστρου δὲν εἶχε ποτὲ σταθερὴ ἀξία. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' ἰσοδυναμοῦσε μὲ πέντε φράγκα καὶ στὸ τέλος μὲ τέσσερα (*A. Andréadis*, L'administration financière

θε ζάρρα 33 λίτρες). Τιμὴ δυὸ τάληρα ἡ ζάρρα. Συνολικὸ εἰσόδημα 272.727 βενέτικα τσεκίνια (φλουριά). Σὲ ποιότητα τὸ κερκυραϊκὸ λάδι εἶναι τὸ τέταρτο στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο. Προηγοῦνται τῆς Προβηγκίας, τῆς Τοσκάνης καὶ τῆς Γένοβας. Εἶναι κίτρινο, παχύ, μὲ κάποια ὀξύτητα. Ὑπάρχουν στὸ νησὶ 80 λιοτριβιά. Κάθε λιοτριβιὸ πραγματοποιεῖ δυὸ ἢ τρία ἀλέσματα τὴν ἡμέρα. Σὲ κάθε ἄλεσμα ἐκθλίβονται 12 - 15 μεζούρια[1]. Οἱ μυλόπετρες εἶναι πρωτόγονες, ἐνῶ στὴν Καλαβρία, ποὺ ἀπέχει μόλις 80 μίλια, ἔχει σημειωθῆ μεγάλη τεχνικὴ πρόοδος. Ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ λαδιοῦ τὴν ἀπορροφᾶ ἡ Βενετία.

Τὰ ἄλλα ἐξαγώγιμα προϊόντα τῆς Κέρκυρας: ἁλάτι (ὑπῆρχαν τρεῖς ἁλυκές), 1.200.000 λίτρες (τέσσερα σόλδια ἡ λίτρα), εἰσόδημα 10.909 τσεκίνια. Ροσόλια 2.400 μπότσες [2] (ἔξη τσεκίνια ἡ κάσα [3]), συνολικὸ εἰσόδημα 1.200 τσεκίνια. Τὰ ἀπορροφοῦσε ἡ ἀγορὰ τῆς Βενετίας, τοῦ Λιβόρνου, τῆς Τεργέστης καὶ τῆς Πόλης. Ἔτσι τὸ συνολικὸ εἰσόδημα τῶν Κερκυραίων ἀπὸ τὶς ἐξαγωγὲς προϊόντων ὑπολογίζεται σὲ 285.000 βενετικὰ τσεκίνια. Οἱ εἰσαγωγὲς ἀνέρχονται σὲ 270.000 περίπου τσεκίνια [4].

Ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ἐξάγονταν λάδια καὶ δημητριακά, 1.000 βαρέλες [5] λάδι, στάρια, καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη ὀχτὼ φορτώματα (τρία πιάστρα τὸ κοιλό [6]). Συνολικὴ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν 19.000 περίπου βενετικὰ τσεκίνια [7].

Ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Ἄρτας: στάρια 30 φορτώματα [8] (τρία πιάστρα τὸ κοιλό). Κριθάρι, βρώμη, ἀραποσίτι κ.λπ. ὀχτὼ φορτώματα (ἑνάμιση πιάστρο τὸ κοιλό). Φασόλια ἕνα φόρτωμα (τρία πιάστρα τὸ κοιλό), μπαμπάκι, τρικαλινὸ κυρίως, τέσσερα φορτώματα [9] (ἕνα πιάστρο ἡ ὀκά), μπαμπακερὰ κόκκινα νήματα 30 μπάλλες[10] (12 πιάστρα ἡ λίτρα), λαγοτόμαρα 120 μπάλλες [11] (15 παράδες τὸ τομάρι), χοντρὰ ὑφάσματα γιὰ κάπες 11 φορτία[12] (150 πιάστρα

---

de la Grèce sous la domination turque, Paris 1910, σ. 5). Κατὰ τὸν *Σκαρλάτο Βυζάντιο* (Ἡ Κωνσταντινούπολις, τ. Γ', σ. 251 κ. ἑ.) τὸ τουρκικὸ γρόσι ἰσοδυναμοῦσε τὸ 1710 μὲ 50 γαλλικὰ φράγκα, τὸ 1775 μὲ 2,69, τὸ 1788 μὲ 2 καὶ τὸ 1803 μὲ 1,60. Τὴν ὑποτίμηση προκαλοῦσε ἡ νοθεία τῶν τουρκικῶν νομισμάτων. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκάλυπτε ἡ Πύλη τὰ ἐλλείμματα ποὺ προκαλοῦσαν οἱ συχνοὶ πόλεμοι.

1. Τὸ μεζούρι ἢ μουζούρι 50 - 60 λίτρες.
2. Ἡ μπότσα ἰσοδυναμοῦσε μὲ δυόμιση καρτοῦτσα. Τὸ καρτοῦτσο μὲ δυὸ λίτρες.
3. Ἡ κάσσα ἀντιστοιχοῦσε σὲ 12 μπότσες.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. Γ', πιν. 1.
5. 130 λίτρες ἡ βαρέλα.
6. 4.000 κοιλὰ τὸ φόρτωμα (charge). Τὸ κοιλὸ 22 ὀκάδες.
7. Ἐνθ' ἀν., πιν. 2
8. Κάθε φόρτωμα 4.000 κοιλά.
9. 1.200 καντάρια τὸ φόρτωμα, 44 ὀκάδες τὸ καντάρι.
10. Ἡ μπάλλα 100 λίτρες.
11. Ἡ μπάλλα 60 ὀκάδες, κάθε ὀκὰ 10 τομάρια.
12. Τὸ φόρτωμα 8 μπάλλες, ἡ μπάλλα μῆκος συνολικὸ 1.200 πόδια, πλάτος 2/3 τοῦ ποδιοῦ.

ἢ μπάλλα), ἀλατζάδες 1.800 κομμάτια [1] (πέντε πιάστρα τὸ κομμάτι), μποκασσίνια (ἄσπρα μπαμπακερὰ ὑφάσματα) 1.200 κομμάτια [2] (τρία πιάστρα τὸ κομμάτι), μαλλιὰ δυὸ φορτώματα [3] (ἕνα πιάστρο ἡ ὀκά), καπνὰ σὲ φύλλα 50.000 ὀκάδες (20 παράδες ἡ ὀκά), κρασιὰ 2.000 βαρέλες [4] (ἑφτὰ πιάστρα ἡ βαρέλα). Βώδια, πρόβατα, χοιρινὰ 2.250 κεφάλια (30 πιάστρα τὸ βώδι, 4 τὸ πρόβατο, 6 τὸ χοιρινό), βελανίδι Λουτρακίου ἕνα φόρτωμα [5] (15 πιάστρα οἱ 1.000 ὀκάδες), ξυλεία οἰκοδομική, 20 φορτώματα[6] (30 παράδες τὸ κυβικὸ πόδι). Συνολικὴ ἀξία ἐξαγωγῶν 999.300 τούρκικα πιάστρα [7].

Ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴ Βόνιτσα: λάδια 800 βαρέλες (4 τσεκίνια ἡ βαρέλα).

Ἀπὸ τὴν Πάργα: λάδια 1.800 βαρέλες (4 τσεκίνια ἡ βαρέλα) [8].

Ἀπὸ τὴ Λευκάδα: λάδια 3.000 βαρέλες [9] (4 τσεκίνια ἡ βαρέλα), κρασιὰ 800 βαρέλες [10] (22 γαλλικὲς λίβρες ἡ βαρέλα), ἀλάτι 30 φορτώματα [11] (τρία σόλδια ἡ λίτρα [12]).

Ἀπὸ τὴν Ἰθάκη: σταφίδα ἕνα φόρτωμα 350.000 λίτρες (12 τσεκίνια τὸ χιλιόλιτρο), λάδια 2.500 βαρέλες [13].

Οἱ ἐξαγωγὲς τῆς Κεφαλονιᾶς: σταφίδα 14 φορτώματα, λάδια 16.000 βαρέλες, κρασιὰ 15.000 βαρέλες[14], τυριὰ 1.000 καντάρια[15], ροσόλια 1.400 κάσσες[16], μπαμπάκι σὲ δέσμες 800 καντάρια[17], δίμιτα 7.000 κομμάτια[18]. Σύνολο ἐξαγωγῶν: 14.000 τσεκίνια.

Ζάκυνθος: σταφίδα 27 φορτώματα (300.000 λίτρες τὸ φόρτωμα, τιμὴ 13 τσεκίνια τὸ χιλιόλιτρο ἢ χιλιάδα), λάδια 22.000 βαρέλες, κρασιὰ 4.000

---

1. Τὸ κομμάτι μῆκος ἐννιὰ μπράτσα, πλάτος ἕνα (τὸ μπράτσο 0,6374 μ., ἀλλοῦ ὅμως 0,68 μ).
2. Ἑφτὰ μπράτσα μῆκος καὶ πλάτος δύο τρίτα τοῦ μπράτσου.
3. Τὸ φόρτωμα 150 μπάλλες.
4. Ἡ βαρέλα 120 λίτρες.
5. 300.000 ὀκάδες.
6. 5.000 κυβικὰ πόδια τὸ φόρτωμα.
7. Ἔνθ' ἀν., πίν. 3.
8. Ἔνθ' ἀν., πίν. 5.
9. 130 λίτρες ἡ βαρέλα.
10. 136 λίτρες.
11. Τὸ φόρτωμα 4.000 σακκιά, τὸ σακκὶ 50 λίτρες.
12. Ἔνθ' ἀν., πίν. 6.
13. 130 λίτρες. Ἔνθ' ἀν., πίν. 7.
14. Ἡ βαρέλα 136 λίτρες.
15. 44 ὀκάδες ἢ 110 λίτρες.
16. Ἡ κάσσα 12 φλασκιά, τὸ φλασκὶ 2 $\frac{1}{2}$ λίτρες.
17. Τὸ καντάρι (ἢ ὀθωμανικὸ κιντάλι) 120 λίτρες. Τὸ κιντάλι σὲ ὡρισμένες περιοχὲς ζύγιζε 48 καὶ ὄχι 44 ὀκάδες.
18. Τὸ κομμάτι 12 μπράτσα μῆκος, 1 $\frac{3}{4}$ φάρδος.

βαρέλες, πίσσα ἀπὸ τὸ Κερί, λεμόνια 30 φορτώματα[1]. Σύνολο 185.000 τσεκίνια.

Οἱ ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὸ Μωριά: στάρια δεκαέξη φορτώματα. Ἕνα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τρία ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, δύο ἀπὸ τὴν Πάτρα, δύο ἀπὸ τὴ Γαστούνη, ἕνα ἀπὸ τὸ Ἀνάπλι, ἕνα ἀπὸ τὴ Μάνη, ἔξη ἀπὸ ἄλλα λιμάνια (τρία πιάστρα τὸ κοιλό). Ἄλλα δημητριακά, ἐννέα φορτώματα. Δύο ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἕνα ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, δύο ἀπὸ τὴν Πάτρα, Γλαρέντζα, Γαστούνη, δύο ἀπὸ τὴ Μεθώνη, δύο ἀπὸ τὴν Κορώνη (δύο πιάστρα τὸ κοιλό).

Μαλλιά, ἔξη φορτώματα. Ἕνα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἕνα ἀπὸ τὴν Πάτρα, τρία ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ἕνα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά, Καλαμάτα, Μεθώνη, Κορώνη[2], (18 πιάστρα τὸ καντάρι).

Τυριά, 15 φορτώματα[3]. Δύο ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἕνα ἀπὸ τὴ Βοστίτσα, δύο ἀπὸ τὴν Πάτρα, τρία ἀπὸ τὴ Γαστούνη, τρία ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά, Καλαμάτα, Μεθώνη, Κορώνη, τέσσερα ἀπὸ τ' Ἀνάπλι (12 πιάστρα τὸ καντάρι).

Λάδια, 14 φορτώματα[4]. Ἕνα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, δύο ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἕνα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά, δέκα ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, Μεθώνη, Κορώνη, Μάνη (20 πιάστρα ἡ βαρέλα).

Σταφίδα, 20 φορτώματα. Ἕνα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, 12 ἀπὸ τὴν Πάτρα, τρία ἀπὸ τὴ Βοστίτσα, ἕνα ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα, ἕνα ἀπὸ τὸ Ξυλόκαστρο, ἕνα ἀπὸ τὴν Ἀκράτα, ἕνα ἀπὸ τὸ Διακοφτὸ (80 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο).

Δέρματα ἀκατέργαστα 12.000 δέματα[5]: 3.000 ἀπὸ τὴ Μάνη, 2.000 ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά, 2.000 ἀπὸ τὴ Μεθώνη, 2.000 ἀπὸ τὴν Πάτρα, 1.000 ἀπὸ τὴ Γαστούνη (60 παράδες ἡ ὀκά).

Ἀρνοτόμαρα καὶ λαγοτόμαρα, 70.000 κομμάτια[6]: 25.000 ἀπὸ τὴν Πάτρα, 5.000 ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, 20.000 ἀπὸ τὴ Μεθώνη, 12.000 ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά, 8.000 ἀπὸ τὸ Κατάκωλο (12 παράδες ἡ ὀκά).

Βελανίδια, 15 φορτία[7]. Ἑφτὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ ὀχτὼ ἀπὸ τὴ Μάνη (εἴκοσι πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο).

Μετάξια ἀκατέργαστα 740 καντάρια ἢ 35.000 ὀκάδες. Ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα 2.000 ὀκάδες, ἀπὸ τὴν Πάτρα 5.000, ἀπὸ τὴ Βοστίτσα 4.000, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 2.000, ἀπὸ τὴν Καλαμάτα καὶ τὴ Μεθώνη 5.000, ἀπὸ τὸ Κατάκωλο 3.000, ἀπὸ τὸ Μυστρὰ 14.000 (550 πιάστρα τὸ καντάρι).

Μπαμπάκι, τέσσερα φορτώματα[8]. Ἕνα ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἕνα ἀπὸ τὴ Γα-

---

1. Κάθε φόρτωμα 800 λεμόνια.
2. Τὸ φόρτωμα 1.300 καντάρια.
3. Κάθε φόρτωμα 2.550 καντάρια.
4. Τὸ φόρτωμα 1.500 βαρέλες, ἡ βαρέλα 128 λίτρες.
5. Τὸ καθένα 5 $\frac{1}{2}$ ὀκάδες.
6. Κάθε δέρμα μιάμιση λίτρα.
7. Κάθε φόρτωμα 200.000 λίτρες.
8. Τὸ φόρτωμα 1.730 καντάρια.

στούνη, ένα ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα, ἕνα ἀπὸ τὸ Κατάκωλο καὶ τ' Ἀνάπλι (16 πιάστρα τὸ καντάρι).

Βοοειδῆ γιὰ σφαγεῖο, 16.000 κεφάλια[1] (15 πιάστρα τὸ βῶδι).

Κόμμι τραγάκανθας, 10.000 λίβρες. Ἀπὸ τὴν Πάτρα 4.000, ἀπὸ τὴ Βοστίτσα 3.000, ἀπὸ τὴν Καλαμάτα 3.000 (τέσσερα πιάστρα ἡ λίτρα).

Λινάρι, 400.000 λίτρες ἢ 3.450 καντάρια. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο 70.000 λίτρες, ἀπὸ τὴν Πάτρα 180.000, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 80.000, ἀπὸ τὸ Κατάκωλο 70.000 (16 πιάστρα τὸ καντάρι).

Λινόσπορος, 400.000 λίτρες ἢ 1.700 κουβέλια[2]. Ἀπὸ τὴν Πάτρα 130.000 λίτρες, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 190.000, ἀπὸ τὸ Κατάκωλο 80.000 (ἕξη πιάστρα τὸ κουβέλι).

Κιννάβαρι, 21.000 λίτρες. Ἀπὸ τὴν Πάτρα 11.000, ἀπὸ τὴν Κόρινθο 4.000, ἀπὸ τὴ Βοστίτσα 2.000, ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιὰ καὶ τὴ Μεθώνη 4.000 (ἐννιὰ πιάστρα ἡ ὀκά).

Κατράμι καὶ ρετσίνι, τρία φορτώματα[3]. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο δύο, ἀπὸ τὸν Ἀλφειὸ ἕνα (ἕνα παρὰ ἡ ὀκά).

Βούτυρο ἁλατισμένο, 250 καντάρια (40 πιάστρα τὸ καντάρι).

Κερὶ κίτρινο, 1.000 καντάρια (20 πιάστρα τὸ καντάρι).

Μπαμπακερὰ νήματα, ὀχτὼ μπάλλες[4]. Πέντε ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, μιὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα, δύο ἀπὸ τὴ Μάνη (δύο πιάστρα ἡ λίτρα).

Οἰνοπνεύματα, 1.000 βαρέλες[5]. Ἀπὸ τὴ Βοστίτσα 200, ἀπὸ τὴν Πάτρα 400, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 200, ἀπὸ Γαργαλιάνους καὶ Κατάκωλο 200 (ἕξη πιάστρα ἡ βαρέλα).

Σαρδέλλες παστές, 400 βαρέλες[6] ἀπὸ τὴν Πάτρα (70 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο).

Λεμόνια καὶ πορτοκάλια, 8.000 κάσσες[7]. Ἀπὸ τὴν Πάτρα 5.000, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 2.000, ἀπὸ τὴ Μεθώνη 1.000 (τέσσερα πιάστρα ἡ χιλιάδα).

Σῦκα ξερά, 600 ρέστα[8] ἀπὸ τὴν Καλαμάτα (70 πιάστρα κάθε χιλιάδα ρέστων).

---

1. Κάθε βῶδι 60 ὀκάδες.
2. Τὸ κουβέλι 66 ὀκάδες.
3. Κάθε φόρτωμα 1.700 καντάρια.
4. Ἡ μπάλλα 500 λίτρες. Σὲ 70 ὑπολογίζονταν τὰ εἴδη ἐμπορευμάτων ποὺ ἐξάγονταν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἀπὸ τὸ Μωριά. Τὸ 70 ο/ο ἦταν πρῶτες ὕλες ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς βιομηχανίες καὶ 30 ο/ο τρόφιμα (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 198).
5. Ἡ βαρέλα 133 λίτρες.
6. Ἡ βαρέλα 200 λίτρες.
7. Κάθε κάσσα 3.000 κομμάτια.
8. 100 σῦκα τὸ ρέστο.

Κρασιά, πέντε φορτώματα[1]. Ἕνα ἀπὸ τὴ Βοστίτσα καὶ τὴν Πάτρα, ἕνα ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους καὶ τὸ Κατάκωλο, τρία ἀπὸ τ' Ἀνάπλι (τέσσερα πιάστρα ἡ βαρέλα).

Ἀλιζάρι, 500.000 σακκιά[2], ἀπὸ τὴν Πάτρα (ὀχτὼ παράδες ἡ λίτρα).

Κηκίδι τοῦ Μωριᾶ, 90 τόννοι[3]. Ἀπὸ τὴν Πάτρα 50, ἀπὸ τὴ Γαστούνη 20, ἀπὸ τ' Ἀνάπλι 20.

Καπνὰ σὲ φύλλα, 3.000 ὀκάδες (Γαστούνη, Πάτρα - 15 παράδες ἡ ὀκά).

Κρεμμύδια, δύο φορτώματα[4] ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ τὴ Γαστούνη (δύο πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο)[5].

Συνολικὴ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν 3.745.255 πιάστρα[6].

Εἰκόνα τοῦ ἐμπορίου τοῦ Μωριᾶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα μᾶς προσφέρει καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ πρόξενου τῆς Βενετίας στὴν Πάτρα Ἀναστασίου Μεσάλα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει εἶναι αὐθεντικά, ἐπειδὴ ἀναφέρονται σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα, καὶ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιατὶ ἐπιτρέπουν σύγκριση καὶ παραλληλισμὸ μὲ τὶς πληροφορίες τῶν περιηγητῶν. Γράφει ὁ πρόξενος στὴν ἔκθεση τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1755 ἀπὸ τὴν Πάτρα:

«Τὰ ἐν τῇ ἀγορᾷ ταύτῃ διαδεδομένα ἐμπορεύματα καὶ ἐξ αὐτῆς μεταδιδόμενα εἰς τὰς ἄλλας τοῦ βασιλείου (Πελοποννήσου) καὶ τῆς συνημμένης Ρουμελίας, εἶναι αἱ λεγόμεναι σκαρλατῖναι, ἤτοι τὰ ἐρυθροβαφῆ ὑφάσματα, τὰ διὰ ποικίλων χρωμάτων ζωγραφισμένα πανιά, τὰ λεγόμενα δαμασκέττα ἤτοι αἱ χρυσοφυεῖς τσόχαι καὶ ἄλλαι τοιαῦται ἁπλῶν φυσικῶν χρωμάτων. Καθρέ-

---

1. 1.500 βαρέλες τὸ φόρτωμα (ἡ βαρέλα 130 λίτρες).
2. Τὸ σακκὶ 300 λίτρες.
3. Ὁ τόννος 200 ὀκάδες.
4. 200.000 λίτρες τὸ φόρτωμα.
5. Ἔνθ' ἀν., πίν. 10.
6. Μιὰ εἰκόνα τῶν φημισμένων προϊόντων, γεωργικῶν καὶ βιοτεχνικῶν, τῆς ἑλληνικῆς γῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα βρίσκουμε στόν «Κανόνα» τοῦ Σκοπελίτη λόγιου *Καισάριου Δαπόντε*. Στὴν Ὠδὴ α': «Κρασὶ σκοπελίτικο», «χέλια γιαννιώτικα», «μοσχάτο σαμιώτικο», «ἀμύγδαλα χιώτικα», «μαστίχη ἡ χιώτικη», «τὰ ζαγοριανὰ καὶ τὰ σμυρνέϊκα σῦκα», «Σερρῶν τὰ μπαμπάκια, τὰ κίτρα τὰ χιώτικα καὶ τ' ἀξιώτικα, καὶ τὰ κώτικα ἐκεῖνα καρπούζια, πεπόνια τὰ βόδινα, ἐκλεκτὰ πράγματα». Στὴν ὠδὴ γ': «Χιώτικο γιασουμόλαδο», «ἐλιὲς κρητικές», «μυζῆθρες οἱ Μυτιληνιές». Στὴν ὠδὴ δ': «τῆς Βέρροιας τὰ προσόψια, ὄντως ἐξαίσια πράγματα», «τ' ἁγιορείτικα λεφτόκαρα». Στὴν ὠδὴ ε': «Λάδι κορφιάτικο, σουτζούκι τὸ γριπιότικο καὶ τὸ μέλι ἐκεῖνο τῆς Ἀθήνας, τὸ πρινοκόκκι τὸ Μωραΐτικον, ἀστακοὶ στὰ Γιοῦρα καὶ Σκάντζουρα, εὐμορφότατα πράγματα», «ὀρτύκια μανιάτικα, σταφίδες ζακυνθήσιες, κρόκος ἁγιορείτικος κυρίως», «Χίου τὰ ἀνθόνερα», «σταυροὶ ἁγιορείτικοι» (Κανὼν περιεκτικὸς πολλῶν ἐξαιρέτων πραγμάτων τῶν εἰς πολλὰς πόλεις καὶ χώρας καὶ ἔθνη καὶ ζῶα ἐγνωσμένων παρὰ *Καισαρίου Δαπόντε*). Στὴν Ἤπειρο πάλι ἔλεγαν: «Μαστίχα τῆς Χίου, λουκούμια τῆς Σύρου, χαλβὰς τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ χέλια τ' Γιαννίν'» (*Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου*, Συλλογὴ παροιμιῶν τοῦ Ζαγορίου, Λαογρ., τ. Β', σ. 319).

πται, πολυέλαιοι καὶ ἄλλα ὑαλικὰ ἐξοδεύονται ἀρκετά, προτιμῶνται ὅμως τὰ κρύσταλλα τῆς Τεργέστης ἕνεκα τῆς μικρᾶς αὐτῶν τιμῆς... Ἐξοδεύονται ἐπίσης εἰς τὰ μέρη ταῦτα σχοινιά, κανναβιον, σκοῦφοι παντὸς εἴδους, λευκοὶ καὶ ἐρυθροί, κτένια ἐλεφάντινα, κοφίνια, χαλύβδινοι πυροβόλων σωλῆνες, ὡς καὶ ὅπλα τῆς Μπρέσσια οὐχὶ μεγάλων τιμῶν. Τὰ ἐμπορεύματα ταῦτα δὲν ἔρχονται κατ' εὐθεῖαν ἐξ Ἑνετίας ἀλλὰ μετακομιζόμενα δι' ἐνετικῶν πλοίων εἰς Κέρκυραν παραλαμβάνονται ἐκεῖθεν ὑπὸ τὸν μεσολογγιτικῶν πλοίων.

»Ἐξ Ἑνετίας ἔρχονται ἐμπορεύματα παντὸς εἴδους, ἤτοι τσόχαι μεταξωταὶ διαφόρων χρωμάτων καὶ ποιοτήτων, χρυσοφυῆ ὑφάσματα, ἐρυθρὰ πανία, ὑαλικά, σιδηρικά, ξυλεία, κασσίτερος, μόλυβδος, καννάβιον, χαρτίον, ἑλληνικὰ βιβλία, σάκχαρις καὶ ὀλίγα φάρμακα... Ἐκ Λιβόρνου ἔρχονται ἐνταῦθα γαλλικὰ πανία, κασσίτερος, καφὲς ἀμερικανικός, σάκχαρις εἰς κώνους ἢ εἰς κόνιν, ἰνδικόν, τσόχαι, ἐρυθρόκοκκος (κρεμέζον), φάρμακα, πέπερι καὶ μόλυβδος».

Ἡ ἔκθεση περιέχει καὶ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς τοῦ Μωριᾶ καὶ τὶς τιμές: «Τὸ κυριώτερον προϊὸν τῆς Πελοποννήσου εἶναι τὰ κουκούλια τῆς μετάξης στελλόμενα κατὰ προτίμησιν εἰς Λιβόρνον... Ἡ μέταξα τοῦ Μυστρᾶ ἀγοράζεται πρὸς γρόσια ἐννέα ἕως δέκα τὴν ὀκά, τῶν Καλαβρύτων καὶ τῶν ἄλλων τῆς Πελοποννήσου μερῶν πωλεῖται πρὸς γρόσια ἑπτὰ μέχρις ὀκτὼ τὴν ὀκάν, ὁ κηρὸς τιμᾶται 52 μέχρι 55 παράδων ἡ ὀκά, ὁ τυρὸς 33 ἕως 39 γρόσια τὸ χιλιόλιτρον, εἰς τὴν αὐτὴν δὲ τιμὴν πωλοῦνται καὶ τὰ μαλλιά· τὸ κηκίδιον 12 ἕως 15 παράδες ἡ ὀκά· τὸ ἔλαιον ἕως 10 γρόσια ἡ ἐνετικὴ βαρέλα· ὁ λινόσπορος 38 ἕως 42 παράδες ἡ βαρέλα τῆς Ζακύνθου, τὰ βελανίδια 8 ἕως 10 γρόσια τὸ χιλιόλιτρον· ὁ βάμβαξ 7 ἕως 9 παράδες ἡ χονδρὴ λίτρα, τὸ κατράμι 50 ἕως 55 παράδες τὸ καντάριον, ἡ σταφὶς 27 ἕως 33 γρόσια τὸ χιλιόλιτρον, ὁ σῖτος ἀναλόγως τῆς ποιότητος αὐτοῦ 40 ἕως 53 παράδες τὸ κοιλόν, περιέχον 22 ὀκάδας, τὰ καπνὰ 4 ἕως 8 παράδες ἡ ὀκά, ἡ ὄρυζα 33 ἕως 36 παράδες ἑκάστη δεκὰς ὀκάδων, τὰ ξυνὰ δύο ἕως τρία γρόσια ἑκάστη χιλιὰς λεμονίων. Τὸ προξενεῖον λαμβάνον ὑπ' ὄψει τὰς φορτωτικάς, εἰσπράττει ἐπὶ τῶν δι' ἐνετικῶν πλοίων ἐρχομένων φορτίων ἓν τοῖς ἑκατόν, τὸ αὐτὸ δὲ πράττει καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ τῶν λιμένων τούτων ἐξαγομένων ἐμπορευμάτων, ἐκτὸς τῆς μετάξης, τῶν λιναροσπόρων, τοῦ κηροῦ καὶ τῶν φαρμάκων τὰ ὁποῖα πληρώνουσιν ὡρισμένον δικαίωμα ἐπὶ ἑκάστου σάκκου ἢ δέματος... Οἱ δὲ Φράγκοι ἔμποροι πληρώνουσιν τελωνειακὰ δικαιώματα 3% ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ φορτίου, ἐνῶ οἱ Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι, φορτώνοντες τὰ μεσολογγίτικα πλοῖα, πληρώνουσιν τοιοῦτον δικαίωμα 4%· ἐὰν ὅμως ὑπήκοος Ἑνετὸς φορτώσῃ μεσολογγίτικον πλοῖον πληρώνει μόνον 3%...»[1].

---

1. *Κων. Σάθα*, Ἐμπόριον καὶ φορολογία ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Πελοπ. Πρωτοχρ., τ. Α' (1957), σ. 285 - 290. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου Μεσάλας διαδέχτηκε στὸ προξενεῖο τὸν Ἀντ. Γιράρδη, ποὺ κατέλαβε τὴ θέση τὸ 1738 (ἔνθ' ἀν., σ. 289). Τὸ Μεσολόγγι ὑπῆρξε

Ὁ Scrofani ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ Μωριᾶ σὲ 250.000 ψυχές. Ἀπὸ αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ 180.000 εἶναι Ἕλληνες, 50.000 Τοῦρκοι καὶ 20.000 Ἑβραῖοι, Βενετοὶ καὶ Φράγκοι. Οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Φράγκοι εἶναι ἔμποροι ποὺ παραμένουν λίγα χρόνια στὸ Μωριά, ὥσπου νὰ πλουτίσουν [1].

Ὁ περιηγητὴς προσπαθεῖ νὰ ἀπεικονίσῃ καὶ τὸ χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων. «Δὲν κράτησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους τους παρὰ μόνο τὴ ματαιοδοξία, τὴν εὐλυγισία καὶ ἴσως τὴν κακοπιστία. Σπάνια θυμώνουν. Κρύβουν τὸ μῖσος στὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς τους καὶ σπάνια πεθαίνουν χωρὶς νὰ ἐκδικηθοῦν. Κατὰ τὰ ἄλλα διατηροῦν τὴ γλῶσσα, καὶ στὸ πνεῦμα τους λαμπρὰ ἴχνη τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου... Τρέμουν μπροστὰ στὸν Τοῦρκο οἱ ἀπόγονοι τοῦ Λεωνίδα, τοῦ Ἀριστείδη, τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Αὐτὴ εἶναι σήμερα ἡ μοῖρα πέντε ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων τῆς Εὐρώπης καὶ τριῶν τῆς Ἀσίας. Ὡστόσο, χάρη στὸ δυνατὸ χαρακτῆρα τους, κατώρθωσαν, ἀνάμεσα στοὺς βαρβάρους καὶ ὕστερα ἀπὸ τόσες συμφορές, νὰ διατηρήσουν τὴ γλῶσσα τους, τὴ θρησκεία καὶ τὰ ἔθιμά τους. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν τί θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ αὐτὸ τὸ ἔθνος. Ἂς τὸ ἔβλεπα νὰ ξαναλάμπῃ, νὰ μᾶς δείξῃ τὸ δρόμο. Δὲν θὰ ἤθελα τίποτα ἄλλο. Ἐσεῖς, ἰσχυροὶ τῆς γῆς, ἀφῆστε νὰ ἀναστηθῆ ἡ δόξα τῆς Ἀθήνας, τῆς Σπάρτης, τῆς Κορίνθου, ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ποὺ μᾶς χάρισαν τὴν τέχνη, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ἐλευθερία» [2].

τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἐμποροναυτικὸ κέντρο τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Εἶχε δημιουργήσει συμπαγὴ ἐμπορικὸ στόλο πρὶν ἀπὸ τοὺς Ὑδραιοσπετσιῶτες. Γύρω στὰ 1740 τὰ μεσολογγίτικα καράβια (50 περίπου) ἐκάλυπταν ὅλες τὶς μεταφορὲς τοῦ Κορινθιακοῦ κι' ἄρχισαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴ δραστηριότητά τους ὡς τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Κρήτη. Τὸ 1750 ὁ μεσολογγίτικος στόλος κρατοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μεταφορῶν ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Πελοπόννησο καὶ τὰ Ἑπτάνησα (*Κ. Σάθα*, ἔνθ' ἀν., σ. 289 κ. ἑ., *Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 301 κ. ἑ.). Τὸ 1764 οἱ Μεσολογγίτες εἶχαν ἐντάξει στὸ στόλο τους κάπου 20 πολάκκες καὶ φρεγάτες (*Δ. Δημητρακάκη*, Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου (1740 - 1826), Ἀθῆναι 1939, σ. 83).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 42 - 43. Μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ Scrofani γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ Μωριᾶ συμφωνεῖ κι' ἕνα γράμμα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο τοῦ 1798 (Copie d'une lettre de Roussel au général Gentilly, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Βλ. *Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 16 σημ. 8). Ὅσο γιὰ τὴν ἐθνικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ ὅλες σχεδὸν οἱ πηγὲς συμφωνοῦν ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μωριᾶ δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς 50.000. Ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς πλειοψηφοῦσε στὶς πόλεις ὅπου ὑπῆρχαν ἰσχυρὲς φρουρές, δηλαδὴ στὸ Ναύπλιο (στρατιωτικὴ ἕδρα τοῦ Μωριᾶ), στὴν Κορώνη, Μεθώνη, στὸ Ναυαρίνο), Στὴν Τριπολιτσά, μ' ὅλο ποὺ ἦταν ἕδρα πασᾶ, οἱ Τοῦρκοι δὲν ξεπερνοῦσαν τὸ 25 - 30% τοῦ πληθυσμοῦ. Μικρότερο ποσοστὸ Τούρκων ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν Πάτρα, Βόνιτσα, Καλαμάτα. Οἱ Ἑβραῖοι κατοικοῦσαν στὴν Πάτρα, Τριπολιτσὰ καὶ Ναύπλιο, στὰ μεγαλύτερα δηλαδὴ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ Μωριᾶ. Στὸ Μυστρὰ οἱ Ἑβραῖοι ἐκάλυπταν τὸ 12% τοῦ πληθυσμοῦ (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 19 - 20). Οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Ἑβραῖοι πλούτιζαν σύντομα γιατὶ ἐκμεταλλεύονταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὰ κερδοφόρα προϊόντα τοῦ Μωριᾶ, μετάξι, τσόχινα ὑφάσματα, πρινοκόκκι, λάδι, στάρι κ.λπ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 108 - 109.

Οἱ Ἕλληνες εἶναι λαὸς γεμάτος προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες, διαπιστώνει ὁ Σικελὸς περιηγητής. Καὶ περιγράφει μιὰ τελετὴ ἐξορκισμοῦ βρυκόλακα ποὺ παρακολούθησε ὁ ἴδιος.

Πρῶτα πρῶτα οἱ κάτοικοι συγκεντρώνουν ἕνα χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὸ μητροπολίτη. Ὕστερα οἱ συγγενεῖς ἑτοιμάζουν ἕνα πλούσιο τραπέζι μέσα στὸ νεκροταφεῖο, μπροστὰ στὸν ἀνοιχτὸ τάφο τοῦ βρυκολακιασμένου συχωριανοῦ. Ἂν εἶναι φτωχοὶ τὰ ἔξοδα ἀναλαμβάνει ὁ πλουσιώτερος νοικοκύρης. Ὁ μητροπολίτης καλεῖ τὸν πεθαμένο, «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ», νὰ γευθῆ τὰ φαγητὰ ποὺ τοῦ προσφέρονται. Ἡ ἄρνηση ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι εἶναι πραγματικὰ πεθαμένος καὶ ἀφορισμένος καὶ ὅτι μονάχα τὸ πνεῦμα του προκαλεῖ τὶς ἐνοχλήσεις γιὰ τὶς ὁποῖες τὸν κατηγοροῦν. Ὕστερα φορεῖ τὴ μίτρα του καὶ σπάζει σὲ μιὰ λεκάνη 31 αὐγά, προσθέτει μερικὰ ἄνθη πορτοκαλιᾶς, ἀλεύρι καὶ ἐξαιρετικὸ κρασί, τὰ ἀνακατεύει μὲ μιὰ δέσμη ἀπὸ κλωνάρια μυρτιᾶς, ραντίζει τὸ πτῶμα καὶ δίνει ἐντολὴ νὰ τὸ ξαναθάψουν. Μόλις τελειώση ἡ τελετὴ πίνει μαζὶ μὲ τοὺς παπάδες τὸ μεῖγμα ποὺ ἑτοίμασε καὶ ὅλοι στρώνονται στὸ τραπέζι μὲ τὰ φαγιὰ τοῦ πεθαμένου. «Εἶδα μὲ τὰ ἴδια μου τὰ μάτια τὴν τελετή», γράφει ὁ Σικελὸς περιηγητής, «καὶ νόμισα πὼς βρίσκομαι μπροστὰ σὲ μάγους τῆς Θεσσαλίας». Ὁ ἐξορκισμὸς ἔγινε ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Κορινθίας Γρηγόριο [1].

Καταγράφει καὶ μιὰ ἄλλη ἱστορία βρυκόλακα ποὺ πληροφορήθηκε στὴ Ζάκυνθο. Μιὰ νέα, ἡ Ἑλένη Ματαράγκα, ἀγαποῦσε ἕνα συχωριανό της. Τελικὰ ὅμως οἱ γονεῖς της τὴν πάντρεψαν μὲ ἄλλον. Ὁ νέος πέθανε λίγες μέρες ἀργότερα. Τὴ νύχτα τῆς κηδείας παρουσιάσθηκε τὸ φάντασμά του στὴν ἄκρη τοῦ κρεβατιοῦ της. Μιὰ δυὸ τρεῖς φορές. Πῶς νὰ γλυτώση ἀπὸ τὸ βρυκόλακα; Μιὰ νύχτα ποὺ ἔλειπε ὁ ἄντρας της ἀπὸ τὸ χωριό, πῆρε ἕνα φτυάρι, ἕνα σφυρὶ καὶ καρφιά, πῆγε στὸ νεκροταφεῖο, ξέθαψε τὸ πτῶμα καὶ τὸ κάρφωσε μὲ τέσσερα καρφιὰ στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια. Ἀπὸ τότε δὲν ξαναφάνηκε ὁ βρυκόλακας [2].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 106 - 107. Δὲν ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς ποῦ ἀκριβῶς ἔγινε ὁ ἐξορκισμὸς τοῦ βρυκόλακα. Ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ μητροπολίτη Κορινθίας ὑποδηλώνει ὅτι ἡ τελετὴ ἔγινε σὲ χωριὸ τῆς περιοχῆς. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι στὴν Κορινθία οἱ προλήψεις τῶν βρυκολάκων προκαλοῦσαν δραματικὰ καὶ φρικαλέα ἐπεισόδια, ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰώνα. Βλ. *Γιάννη Βλαχογιάννη*, Ἱστορικὰ Σημειώματα, Ἀθῆναι 1966, τ. Γ', σ. 348 κ. ἑ. Δὲν ἐπισημαίνεται σὲ ἄλλη πηγὴ ὁ ἐξορκισμὸς μὲ ραντισμὸ καὶ γεῦμα ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Scrofani.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 37 - 38. Ὁ καθιερωμένος τρόπος ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ βρυκόλακα ἦταν ἡ ἐκταφή, τὸ κάρφωμα, τὸ ζεμάτισμα καὶ ἡ ἀποτέφρωση τῆς καρδιᾶς ἢ ὁλόκληρου τοῦ πτώματος. Μιὰ παράδοση ἀπὸ τὴν Κυνουρία: «Μαζώχτηκαν παπάδες κι' οὖλος ὁ λαὸς καὶ ἐπήγανε στὸ μνῆμα οὖλοι καὶ λέγανε «μέσα εἶσαι, μέσα εἶσαι». Ἀνοίξανε τὸ μνῆμα καὶ τὸν βρήκανε καὶ τήραε. Σκίσανε τὰ στήθια του καὶ βγάλανε τὴν καρδιά

Ὁ Scrofani πρόσεξε τὴν ἐπιμονὴ τῶν Ἑλλήνων στὶς νηστεῖες. «Μποροῦν νὰ συχωρέσουν ἕνα φονιὰ ἢ ἕνα κλέφτη ἀλλὰ ποτὲ ἐκεῖνον ποὺ πάτησε τὴ νηστεία τῆς Παρασκευῆς. Αὐτὴ ἡ δεισιδαιμονία περιορίζει τὴν κατανάλωση εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης καὶ ἔχει ἐπιπτώσεις στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ βιοτεχνία. Ἔπειτα, ἡ μακροχρόνια χρησιμοποίηση τροφῶν ὄχι θρεπτικῶν ἀδυνατίζει τὸ σῶμα καὶ ἐξασθενίζει τὸ πνεῦμα. Πραγματικά, οἱ Ἕλληνες ποὺ τηροῦν σχολαστικὰ τὶς νηστεῖες εἶναι ἄργοὶ στὶς ἀντιδράσεις τους, χωρὶς ἑτοιμότητα, ἀδύνατοι καὶ χλωμοί [1]. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νηστεῖες ὑπάρχουν καὶ 62 ἀργίες

του. Βράσανε λάδι καὶ ξείδι καὶ τὴν ἔκαψαν. Ἀπὸ τότε δὲ ματαβγῆκε» (*Κ. Ι. Μαντζουράνη*, Κυνουριακαὶ παραδόσεις, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 473. Βλ. ἐπίσης *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Δ', σ. 573 - 608). Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ φῆμες γιὰ ἐμφάνιση βρυκολάκων διαδίδονταν σκόπιμα γιὰ χωρατὸ ἢ γιὰ ὕποπτους σκοπούς. Ὁ γιατρὸς *Zallony* καταγράφει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὰ κωμικοτραγικὰ ἐπεισόδια ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὰ βρυκολακιάσματα κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου: «Παράξενες ἱστορίες ἀρχίζουν νὰ κυκλοφοροῦν στὸ νησί. Ὁ ἕνας διηγεῖται πὼς εἶδε τάχα τὸν πεθαμένο νὰ περιφέρεται μέσα στὴ σκοτεινὴ νύχτα οὐρλιάζοντας. Ἄλλος ὅτι τὸν εἶδε νὰ περνάῃ στὸν ἀέρα μέρα μεσημέρι πάνω σὲ ἕνα πύρινο ὅρμα. Ἄλλος πάλι βεβαιώνει πὼς τὰ μεσάνυχτα τὸν ξύπνησαν σπαρακτικοὶ ἀναστεναγμοὶ κι' ὅτι ἀνοίγοντας τὰ μάτια ἀντίκρυσε ἀνάμεσα σὲ φλόγες φάντασμα σαβανωμένο, φορτωμένο μὲ ἁλυσίδες νὰ βασανίζεται ἀπὸ ὁλόκληρο κοπάδι διαβόλους. Ὅλες αὐτὲς οἱ τερατώδεις διαδόσεις, συσσωρεύονται μέρα μὲ τὴ μέρα, ἐξογκώνονται, παίρνουν διαστάσεις καὶ σιγὰ σιγὰ ἀρχίζουν νὰ πιστεύουν ὅλοι ὅτι ὁ βρυκόλακας τρομοκρατεῖ τοὺς ζωντανοὺς γιὰ νὰ λυτρωθῇ ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες του, ὅτι σέρνει ἀπὸ τὰ πόδια τοὺς κοιμισμένους, ὅτι τρέχει στὰ χωράφια ἀνάμεσα σὲ ἀγκαθιὲς καὶ βάτα κι' ὅτι τελικὰ μεταμορφώνεται σὲ πελώριο μαῦρο σκύλο, θεριὸ τρομερὸ ποὺ ἀλυχτάει ὅλη τὴ νύχτα παγώνοντας τὸ αἷμα τῶν ἀνθρώπων. Κι' οἱ παπάδες, ἀντὶ νὰ διαφωτίσουν τὸ ποίμνιο γιὰ τὴν πλάνη, τὸ βυθίζουν βαθύτερα προστάζοντας νὰ διαβάζεται κάθε μέρα χαιρετισμὸς τῆς Παναγίας καὶ δέηση ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ βρυκόλακα, νὰ κλειδαμπαρώνωνται οἱ κάτοικοι στὰ σπίτια τους καὶ νὰ τοποθετοῦν κέρινο σταυρὸ στὶς ἐξώπορτες». Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν γενικὸ αὐτὸ τρόμο ἐπωφελοῦνται οἱ ἐρωτευμένοι. Εἶναι ἡ κατάλληλη εὐκαιρία νὰ συναντηθοῦν χωρὶς φόβο καταφεύγοντας σὲ διάφορα τεχνάσματα. «Ἐφοδιάζονται μὲ φανάρια σκεπασμένα μὲ μαῦρο ὕφασμα ὥστε νὰ σκοτεινιάζῃ ἡ λάμψη καὶ τρέχουν ἐδῶ κι' ἐκεῖ τὴ νύχτα οὐρλιάζοντας καὶ σέρνοντας μεγάλες ἁλυσίδες καὶ προκαλώντας φοβερὸ σαματά. Ὁ κόσμος τρέχει νὰ κλεισθῇ στὰ σπίτια του. Γιατὶ ποιὸς εἶναι τόσο ἀτρόμητος ὥστε νὰ καταφρονήσῃ τὴν κόλαση κι' ὅλους τοὺς διαβόλους της; Ἔτσι οἱ ἐραστὲς βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ σκαρφαλώνουν στὰ δώματα καὶ νὰ μπαίνουν στὶς κάμαρες τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ τὰ παράθυρα ἢ τὶς καμινάδες. Κι' ἐκεῖνα, ποὺ προειδοποιημένα τοὺς καρτεροῦν, νοιώθουν νὰ χτυπᾶ ἡ καρδιά τους, ὄχι ἀπὸ φόβο ἀλλὰ ἀπὸ ἔρωτα. Ὁ σαματὰς ποὺ ἀκοῦνε στὸ δρόμο εἶναι γι' αὐτὰ χαρμόσυνη ἀγγελία. Στὸ μεταξὺ οἱ ἄλλοι χωριανοὶ τρυπώνουν βαθιὰ στὴν κλίνη τους μουσκεμένοι στὸν ἱδρώτα, ἀνήσυχοι καὶ ταραγμένοι καὶ κρύβουν τὸ κεφάλι τους κάτω ἀπὸ τὰ παπλώματα» (Essaie sur les Fanariotes où l'on voit les causes primitives de leur élevation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration et les causes principales de leur chute, Marseille 1824, σ. 105 κ. ἑ.).

1. Ὑπῆρχαν ὡστόσο περιπτώσεις φωτισμένων πατριαρχῶν ποὺ προσπάθησαν νὰ χαλαρώσουν κάπως τὴ σκληρότητα τῶν ἐξουθενωτικῶν νηστειῶν. Ἀντιμετώπισαν ὅμως τὰ

τὸ χρόνο. Οἱ Ἕλληνες δὲν τὶς παραβιάζουν ποτέ. Κι' αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν πιάνουν στὸ χέρι τους ἀλέτρι οὔτε ἀπασχολοῦνται μὲ ἄλλη ἐργασία.

»Ἡ συντήρηση πάλι τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν παπάδων ἀπορροφᾶ τὸ ἕνα δέκατο τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς [1]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ μητροπολίτες ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ πολλὰ χρήματα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐνδεχόμενες ἀβανιὲς τῶν Τούρκων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ ὅτι εἶναι πλούσιοι [2]. Ὡστόσο ὑπάρχουν Ἕλληνες ποὺ δὲν τηροῦν τὶς νηστεῖες καὶ ἄλλοι, ποὺ ταξιδεύοντας στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ ἐμπόριο, χάνουν τὴν πίστη τους. Δὲν εἶναι σπάνιο σήμερα νὰ συναντήσης Ἕλληνες χαρούμενους, εὔσαρκους, ὅπως ταιριάζει σὲ ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν σ' αὐτὴ τὴ γῆ, σ' αὐτὸ τὸ κλῖμα. Ὁ λαὸς ὅμως γενικὰ εἶναι βυθισμένος στὴ δεισιδαιμονία» [3].

ὠργανωμένα συμφέροντα. Τὶς συντεχνίες τῶν ἐμπόρων ποὺ πουλοῦσαν νηστήσιμα. Καὶ ἡ ἀπόπειρα ἐξανθρωπισμοῦ τῶν νηστειῶν ναυάγησε. Γράφει ὁ *Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης* γιὰ μιὰ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία, τὸ 1719: «Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Φαναρίου κατέλυον τὴν τεσσαρακοστὴν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων· τοῦτο ἐγίνετο πρὸ πολλοῦ καὶ μὲ κατηγορίαν τῶν νηστευόντων κατὰ τῶν καταλυόντων. Ὅθεν ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἐστοχάσθη νὰ εὕρη τὸν τρόπον ὅπου καὶ οἱ καταλύοντες τὴν τεσσαρακοστὴν νὰ μὴν ἐνέχωνται ὡς παραβάται τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσταγῆς καὶ παλαιᾶς συνηθείας, καὶ οἱ νηστεύοντες νὰ μὴν ἁμαρτάνουν κατηγοροῦντες καὶ κρίνοντες τοὺς ἀλλοτρίους οἰκέτας. Συμβουλευθεὶς οὖν περὶ τοῦ πρακτέου μετὰ τῶν ἐνδημούντων ἀρχιερέων, εὑρέθη νὰ γένη ἀπόφασις συνοδικὴ τὸ νὰ νηστεύουν ὅλοι μόνον δώδεκα ἡμέρας καὶ ὄχι περισσότερον. Συγκροτεῖται οὖν σύνοδος πολλῶν ἀρχιερέων καὶ μαζίληδων καὶ κληρικῶν καὶ προεστώτων τῶν ἐκκλησιῶν· παρῆν καὶ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρύσανθος. Οἱ πακάληδες καὶ ψαράδες, ὁποὺ πρὸ ἡμερῶν τινῶν εἶχαν ἀκούσει ὅτι μέλλουν νὰ χαλάσουν τὴν τεσσαρακοστὴν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ τοὺς εἶχε κακοφανῆ διότι δὲν θέλει πωλεῖται ἀφθόνως ἡ μουρούνα καὶ τὸ χαβιάρι τους, ἔτρεξαν τόσοι εἰς τὸ πατριαρχεῖον, ὁποὺ ἐγέμισε ὅλη ἡ αὐλὴ ἀπὸ πακάληδες καὶ ἤρχισαν νὰ φωνάζουν μεγαλοφώνως καὶ αὐθαδῶς ὅτι θέλουν νὰ χαλάσουν τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Οἱ συνοδικοὶ φοβηθέντες τὴν κατακραυγὴν καὶ τὰ ἀκόλουθά της μόλις τοὺς ἐδυσώπησαν καὶ τοὺς κατέπεισαν νὰ ἀναχωρήσουν, καὶ διελύθη ἡ σύνοδος χωρὶς καμμίαν ἀπόφασιν» (Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 308).

1. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἐπιβαλλόταν σὲ κάθε ὀρθόδοξη οἰκογένεια φορολογία τριῶν εἰδῶν: τό «φιλότιμο» γιὰ τοὺς παπάδες τῶν χωριῶν, ἡ «ζητεία» γιὰ τοὺς δεσποτάδες καὶ τό «αὐλικὸν χρέος» (*Κων. Σάθα*, Μεσαιων. Βιβλιοθ. Περιλ. πατρ. ἐγγρ., τ. Γ', σ. 533).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 46 - 48. Ἀχτναμὲς τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ Α' τοῦ 1734 ὁρίζει: «Τὰ δοσίματα διὰ τὸ πατριαρχεῖον ὁρίζονται εἰς ἕνα φλωρίον κατὰ ἱερέα καὶ εἰς δώδεκα ἄσπρα κατὰ οἰκογενείας ἐτησίως, ὡς καὶ τὰ δοσίματα τοῦ μητροπολίτου» (*Κ. Ἄμαντου*, Σουλτανικὸς προνομιακὸς ὁρισμός, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τ. Ι' (1935), σ. 53). Βεράτιο τοῦ Ὀσμὰν Γ' (1755): «Θέλουσι δὲ καταβάλει ἐτησίως ἑκάστη μὲν χριστιανικὴ οἰκογένεια 10 - 12 ἄσπρα, ἕκαστος δὲ ἱερεὺς ἓν φλωρίον ὑπὲρ τοῦ πατριάρχου, ἐπίσης 10 - 12 ἄσπρα θέλει καταβάλει ἐτησίως ἕκαστος χριστιανὸς καὶ ἓν φλωρίον ἕκαστος ἱερεὺς ὑπὲρ τοῦ μητροπολίτου» (*Κ. Ἄμαντου,* Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, Ἑλληνικά, τ. Θ' (1936), σ. 153).

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 46 - 48.

῾Ο Σικελὸς περιηγητὴς προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήση γιατὶ οἱ Ἕλληνες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ξεπερνοῦν τοὺς Τούρκους σὲ ἱκανότητες καὶ ἀρετές, δὲν μπόρεσαν νὰ βελτιώσουν τὴν οἰκονομική τους κατάσταση καὶ νὰ ἀνεβάσουν τὸ βιοτικὸ καὶ πολιτιστικό τους ἐπίπεδο.

«᾿Αναζήτησα προσεχτικὰ τὶς αἰτίες τοῦ φαινομένου καὶ ἰδοὺ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν παρατηρήσεών μου. Οἱ Τοῦρκοι κατέχονται ἀπὸ ἀπληστία καὶ παρακολουθοῦν ἀδιάκοπα τοὺς Ἕλληνες γιὰ νὰ τοὺς γδύσουν ὅταν διαπιστώσουν πὼς ἀπόχτησαν κάποια περιουσία. Γι᾿ αὐτὸ οἱ Ἕλληνες προσέχουν νὰ μὴ δείξουν διόλου πὼς ζοῦν σὲ εὐμάρεια. Χτίζουν καὶ ἐπιπλώνουν τὰ σπίτια τους ὅπως οἱ Τοῦρκοι, τρῶνε καὶ ντύνονται ὅπως οἱ Τοῦρκοι καὶ μάλιστα χειρότερα. Σ᾿ αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἐπειδὴ εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τους ζηλότυποι καὶ οἱ γυναῖκες τους φιλάρεσκες, περιορίζουν τὰ θηλυκὰ στὸ σπίτι μὲ πρόσχημα τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων. Φιλάργυροι καὶ φιλοχρήματοι ἀποφεύγουν κάθε δαπάνη. Καὶ ἐπειδὴ τὰ κεφάλαιά τους εἶναι περιωρισμένα προτιμοῦν νὰ τὰ μεγαλώνουν χρόνο μὲ τὸ χρόνο παρὰ νὰ τὰ ξοδεύουν ἄσκοπα. ᾿Αποφεύγουν τὶς διασκεδάσεις ὅπως οἱ Τοῦρκοι. Καπνίζουν, κλείνονται στὸ σπίτι καὶ δὲν ἀνακατεύονται μὲ τίποτα ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὸ κέρδος. Αὐτοὶ οἱ δύο στόχοι καθὼς καὶ ἡ εὐκολία στὴν κολακεία καὶ στοὺς συμβιβασμοὺς καὶ τέλος ἡ ἀλαζονεία τῶν Τούρκων εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μπολιάσουν τοὺς Ἕλληνες τοῦ Μωριᾶ μὲ τὰ ἤθη τῶν Μωαμεθανῶν»[1].

Οἱ γεωργικὲς καλλιέργειες στὸ Μωριὰ εἶναι πρωτόγονες, γράφει ὁ Scrofani: «Χρησιμοποιοῦν βώδια, γελάδες, ἄλογα, μουλάρια, γαϊδάρους, ἀκόμα καὶ σκλάβους. Δὲν εἶναι σπάνιο φαινόμενο ἕνας γάϊδαρος καὶ ἕνας σκλάβος στὸν ἴδιο ζυγὸ νὰ ὀργώνουν. Τὸ ἀλέτρι εἶναι συχνὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ ἔδωσαν οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου στὸν Τριπτόλεμο. Συχνὰ τὸ ὑνὶ εἶναι ξύλινο»[2]. ῾Η τσάπα εἶναι τὸ μόνο γεωργικὸ ἐργαλεῖο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Μωραΐτες. ᾿Αλλὰ διόλου κοφτερή. Ἔπειτα τὸ κοντὸ στυλιάρι κουράζει τὸ δουλευτή.

»῾Αλωνίζουν τὸ στάρι μὲ ζῶα, μὲ κοντάρια ἢ μὲ σκοινιὰ κομποδεμένα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ μένη στὸ ἄχερο τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ σταριοῦ. Τὸ ἁλώνισμα γίνεται καταγῆς κι᾿ ἔτσι ὅλα τὰ στάρια τοῦ Μωριᾶ εἶναι γεμάτα χώματα».

Τὸ λάδι θὰ μποροῦσε νὰ πλουτίση τοὺς Μωραΐτες, παρατηρεῖ ὁ Σικελὸς περιηγητής. Πιστεύει ὅτι ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα δὲν εἶχαν ἀξιοποιήσει τὰ ἀπέραντα δάση ἀγριελιᾶς τοῦ τόπου. «Οἱ καλύτεροι ἐλαιῶνες ἔχουν φυτευθῆ ἀπὸ τοὺς Βενετούς. ῾Η συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς ἄρχισε μόλις στὰ μέσα τοῦ αἰώνα».

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 60 - 61.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 65.

Στὸ Μωριὰ δὲν κόβουν ποτὲ ἐλιά. Τὸ θεωροῦν ἔγκλημα, ἀκριβῶς ὅπως θεωροῦσαν ἔγκλημα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν κοπὴ ἑνὸς κλαδιοῦ. Τὸ καλύτερο λάδι βγαίνει στὴν Κορινθία, στὴν περιοχὴ τ' Ἀναπλιοῦ καὶ στὴ Μάνη.[1]

Ὁ Scrofani ἐξετάζει ἕνα ἕνα τὰ ἀγροτικὰ καὶ τὰ ἄλλα προϊόντα τοῦ Μωριᾶ (μετάξι, κρασί, σταφίδα, ἐσπεριδοειδῆ, φρουτόδεντρα, ρύζι, λινάρι, μπαμπάκι, τὴν κτηνοτροφία καὶ τὴ μελισσοκομία, τὰ δασικὰ προϊόντα) καὶ συμπεραίνει ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ βελτίωση τῆς παραγωγῆς γιὰ μιὰ σειρὰ αἰτίες:

1. Ἡ διοίκηση, ἡ θρησκεία καὶ τὰ ἤθη Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἐμποδίζουν τὸν ἄνθρωπο νὰ λυτρωθῇ ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις του καὶ νὰ ἐκσυγχρονίσῃ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, λένε, δημιουργήθηκε γιὰ νὰ χαίρεται τὸ καθισιὸ κι' ὁ σκλάβος γιὰ νὰ δουλεύῃ.

2. Οἱ ἐπιδημίες ποὺ ξεσποῦν κάθε χρόνο στὸ Μωριά, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδιαφορίας τῶν Τούρκων, θερίζουν τὸ ἕνα ἕβδομο τοῦ πληθυσμοῦ κι' αὐτὸ σημαίνει μεγάλη ἀπώλεια γιὰ τὴ γεωργία[2].

3. Στὸ Μωριὰ κυριαρχεῖ ἕνα φεουδαρχικὸ καθεστώς. Καὶ οἱ χωριάτες ὑποφέρουν τὰ πάνδεινα. Ἡ προσφυγὴ τῶν ἀδικουμένων στὸν καδὴ εἶναι μάταιη. «Οἱ πλούσιοι σπάνια ἔχουν ἄδικο».

4. Τὸ καθεστὼς τῶν κληρονομιῶν. Ὁ σουλτάνος, κύριος τῆς περιουσίας τῶν ὑπηκόων του, πουλάει τὴν περιουσία στοὺς συγγενεῖς τοῦ πεθαμένου ἢ σ' ἐκεῖνον ποὺ προσφέρει περισσότερα. Καὶ φυσικὰ τὰ θύματα εἶναι πάντοτε οἱ καλλιεργητές.

5. Ὁ φόβος τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν ἀποτελεῖ μεγάλο ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καὶ τῆς βιοτεχνίας. «Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ οἱ Ἀλβανοὶ εἰσβάλλουν στὸ Μωριὰ καὶ μάλιστα τὴ στιγμὴ ποὺ τοὺς περιμένει κανεὶς λιγώτερο. Λεηλατοῦν τὶς πολιτεῖες, καταστρέφουν τὴν ὕπαιθρο, σφάζουν τοὺς ἄντρες, ἁρπάζουν κορίτσια καὶ ἀγόρια, κι' ἔπειτα ἀπὸ ἕνα δυὸ χρόνια ξαναγυρίζουν στὰ βουνά τους φορτωμένοι λάφυρα. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ 1770 δὲν ἔμεινε στὸ Μωριὰ οὔτε ἴχνος νομίσματος. Οἱ Ἀλβανοί, «ὅπως οἱ στρατιῶτες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 70 κ. ἑ.

2. Πραγματικὰ οἱ ἐπιδημίες ἀποδεκάτιζαν τὸ Μωριὰ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἡ πανούκλα τοῦ 1717 - 1719 ἐρήμωσε τὴ Μεσσηνία. Στὴ Μεθώνη, στὸ Ναυαρίνο καὶ στὴν Κορώνη ἀπόμειναν 20 μονάχα Ἕλληνες, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γάλλων προξένων. Τὸ 1730 θέρισε τὴν Ἀχαΐα, τὴν Ἠλεία καὶ τὴν Ἀργολίδα. Στ' Ἀνάπλι χάθηκαν τὰ δύο τρίτα τῶν κατοίκων. Νέα ἐπιδημία πανούκλας στ' Ἀνάπλι τὸ 1739 καὶ τὸ 1757. Οἱ κάτοικοι πῆραν τὰ βουνά. Ἄλλες ἐπιδημίες ἀναφέρονται στὸ 1765 (Ἄργος - Μυστράς), 1768 (Μοθωκόρωνα). Ἀλλὰ ἡ φοβερώτερη ἐπιδημία πανούκλας θὰ ἐνσκήψῃ στὸ Μωριὰ στὴν πενταετία 1787 - 1792 (κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' ρωσοτουρκικοῦ πολέμου). Μονάχα ἡ Μεθώνη, τὸ Ναυαρίνο καὶ τὸ Νησὶ γλύτωσαν ἀπὸ τὸ δρεπάνι τοῦ χάρου) (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 11 - 13).

τοῦ Ἀννίβα, μοιράζονταν μὲ τὸ κοιλὸ τὸ μάλαμα, τὰ ἀσήμι, τὸ μαργαριτάρι».

6. Ἡ κατανομὴ τῶν φόρων εἶναι κακή. Γιὰ ἕνα βῶδι πληρώνει ὁ χωριάτης δυὸ πιάστρα, γιὰ ἕνα πρόβατο 4 ½ παράδες. Ὅλα αὐτὰ ἀποθαρρύνουν τοὺς παραγωγούς.

7. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔκτακτα δοσίματα ποὺ ὁρίζει ἡ Πύλη ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, οἱ ἁρπακτικὲς ἀξιώσεις τῶν πασάδων, καδήδων καὶ προεστῶν ἐξαφανίζουν κάθε χρόνο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νομίσματος, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χρηματοδοτήση τὸ ἐμπόριο [1]. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία χρήματος ἐξευτελίζει τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας καὶ μαραίνει τὴ γεωργία.

8. Ἡ νόθευση τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος ποὺ γίνεται μὲ τὸν πιὸ ἀσύδοτο καὶ ἐπονείδιστο τρόπο συντελεῖ ἐπίσης στὴν ἐξασθένιση τῆς βιοτεχνίας [2].

9. Ὑπάρχει τέλος καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῶν ρωσοτουρκικῶν πολέμων. Τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο στὸ Μωριὰ σταμάτησε μετὰ τὸ 1770 καὶ δὲν κατώρθωσε ἀπὸ τότε νὰ ἀναστηλωθῆ. Ἔπειτα ὁ σουλτάνος θεωροῦσε ἀντάρτες τοὺς Ἕλληνες καὶ πολλαπλασίασε τὰ κάθε λογῆς ἐκμεταλλευτικὰ καὶ ληστρικὰ μέτρα [3].

Οἱ συνολικὲς ἐπιβαρύνσεις τοῦ Μωριᾶ σὲ φόρους, τέλη, εἰσφορές, ἀλατιάτικο καὶ ἄλλα δοσίματα ὑπολογίζονται σὲ 2.300.000 πιάστρα. Ἀπὸ αὐτὰ φθάνουν στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Πύλης μονάχα 750.000 πιάστρα. Τὰ ὑπόλοιπα 1.550.000 ξαφρίζονται ἀπὸ τοὺς πασάδες, τοὺς ἀγάδες καὶ τοὺς Ἕλληνες κοτζαμπάσηδες.

Ποιὰ ἦταν τὰ δοσίματα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ′ αἰώνα;

1. Τὸ χαράτσι (κεφαλικὸς φόρος). Εἶχε ὁρισθῆ σὲ 6 πιάστρα κατὰ κεφαλή. Ἀλλὰ στὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο ἔφθαναν μόνο 2 ½ πιάστρα.

2. Ἡ ντογάνα γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἐξάγονται ἢ εἰσάγονται (3% οἱ Γάλλοι ἔμποροι καὶ οἱ Τοῦρκοι, 4% οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἄλλοι ὑπήκοοι τοῦ σουλτάνου).

3. Τὸ τέλος τοῦ καπνοῦ, ποὺ ἀποδίδει 8.000 πιάστρα.

---

1. Ἡ ἔλλειψη νομίσματος δημιουργοῦσε τεράστια προβλήματα καὶ στὸ ἐμπόριο. Τὰ χρυσὰ νομίσματα ἀποθησαυρίζονταν καὶ ἐξαφανίζονταν ἀπὸ τὴν ἀγορά. Γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ γινόταν ἀθρόα εἰσαγωγὴ ξένων νομισμάτων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὀργιάζη ἡ κερδοσκοπία. Οἱ ἀδιάκοπες ὑποτιμήσεις τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος δημιουργοῦσαν φαῦλο κύκλο. Ὅλοι προτιμοῦσαν τὰ ξένα νομίσματα ποὺ μὲ τὴ σειρά τους καταχωνιάζονταν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ὑποτίμηση προκαλοῦσε τὴν ἀπονέκρωση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἄνθιση τῆς τοκογλυφίας.

2. Τὸ 1785 Ὑδραῖοι ναυτικοὶ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἄνδρο καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ κίβδηλα νομίσματα. Γι' αὐτὸ ἐκδόθηκε σουλτανικὸ φιρμάνι πρὸς τὸν καπουδὰν πασὰ Γαζῆ Χασὰν νὰ ἀνακαλύψη «αὐτοὺς τοὺς κάλπηδες καὶ χαΐνηδες καραβοκυραίους τῆς Ὕδρας καὶ νὰ τοὺς κάμη ἰχζάρι διὰ νὰ λάβουν τὰ ἐπίχειρα τῆς κακίας των» (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὕδρας, τ. Α′, σ. 4 - 5).

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 89 - 91.

4. Τὸ τέλος τοῦ ἁλατιοῦ, ποὺ ἀποφέρει ἄλλα τόσα.

5. Δεκατιὰ ἐπὶ τῶν γαιῶν, ποὺ εἰσπράττεται μὲ πιεστικὰ μέτρα καὶ διπλασιάζεται μὲ τὰ ἔξοδα καὶ τὰ πρόστιμα.

6. Ὁ φόρος τοῦ ἄσπρου κεριοῦ καὶ τῆς στυπτηρίας ἀποφέρει συνολικὰ 5.000 πιάστρα.

7. Ὁ φόρος τῆς κορινθιακῆς σταφίδας (20 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο).

8. Παλαιὸ τέλος τῆς κορινθιακῆς σταφίδας 4% γιὰ κάθε χιλιόλιτρο (γιὰ τοὺς ξένους 3%).

9. Φορολογία τοῦ κρασιοῦ (τέσσερες παράδες τὸ μπουκάλι, ἑκατὸ παράδες ἡ βαρέλα).

10. Τέλος οἰνοπνεύματος (8 παράδες τὸ μπουκάλι).

11. Ὁ φόρος τῶν ζώων: κερασφόρα ἕνα πιάστρο τὸ κεφάλι, τὸ πρόβατο 4 ½ παράδες, ἄλογο, μουλάρι, γάϊδαρος ἕνα πιάστρο.

12. Ὁ δασμὸς μπενταέτ: 30 παράδες τὴν ὀκὰ γιὰ τὰ λάδια, τοὺς καφέδες καὶ τὰ καπνὰ καὶ 12 παράδες τὸ κοιλὸ γιὰ τὰ δημητριακά, τὰ λαχανικὰ καὶ τὶς ἐλιές. Γιὰ τὸ μπαμπάκι δυὸ παράδες ἡ ὀκά. Αὐτὸς ὁ δασμὸς πληρώνεται μόνο στὸ λιμάνι[1].

13. Ὁ πολιτικὸς φόρος ποὺ ἐπιβάλλεται μόνο στοὺς Ἕλληνες γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν κυβερνητικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τακτικῶν δαπανῶν κάθε περιοχῆς.

14. Εἰσφορὰ κατὰ τὴν ἄφιξη ἑνὸς ἐπίσημου ἀπεσταλμένου τοῦ σουλτάνου ἢ πασᾶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐξόδων τοῦ ταξιδιοῦ καὶ γιὰ τὰ ἀπαραίτητα πεσκέσια. Αὐτὴ ἡ εἰσφορὰ ἀποτελεῖ δεύτερο κεφαλικὸ φόρο γιατὶ καταβάλλεται σύμφωνα μὲ τὰ χαρατσοχάρτια ἀπὸ τοὺς ἀκτήμονες Ἕλληνες.

15. Ἔκτακτες εἰσφορὲς σὲ περίοδο πολέμου. Στὸν πόλεμο λ.χ. τοῦ 1787 ὁ σουλτάνος ἀξίωσε 10 ἑκατομμύρια δράμια ἀσήμι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τέσσερα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, τρία ἀπὸ τοὺς Ἀρμενίους καὶ τρία ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Μόνο ὁ Μωριὰς ἔδωσε δύο ἑκατομμύρια. Γιὰ κάθε δράμι ἀσημιοῦ οἱ τουρκικὲς Ἀρχὲς πλήρωναν 8 παράδες, ἐνῶ ἡ ἀξία του ἦταν 12 παράδες[2]. Ἔτσι κέρδιζαν τὴ διαφορὰ τῶν τεσσάρων παράδων καὶ τὴ δαπάνη τῆς νομισματοκοπῆς. Μὲ ἀποτέλεσμα τὰ 10 ἑκατομμύρια δράμια ἀσημιοῦ νὰ γίνουν 50 κατὰ τὴ μετατροπή τους σὲ νόμισμα.

---

1. Στὶς γαλλικὲς πηγὲς ἀναφέρεται μπεντὰ καὶ μπεντεά. Εἶναι ὁ δασμός (ἐξαγωγικὸς καὶ εἰσαγωγικός) μπιντάτ (ἡ τουρκικὴ λέξη σημαίνει ἔκτακτος φόρος).

2. Τὸ 1795 τὸ δράμι κόστιζε 16 παράδες. Ἡ νοθεία τοῦ νομίσματος ἀποτελοῦσε τὴν πιὸ συνηθισμένη κερδοσκοπικὴ ἐπιχείρηση τῆς Πύλης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα τὸ τουρκικὸ γρόσι περιεῖχε 6 δράμια ἀσήμι. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα περιεῖχε δύο μόνο δράμια (*Παντ. Ραπτάρχη*, Ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1934, τ. Α', σ. 43 - 44).

'Από όλα αυτά τά στοιχεία προβάλλει φανερά ότι ή όθωμανική εξουσία απομυζούσε τους Έλληνες. Μόνο αυτοί πλήρωναν δυο χαράτσια και δυό δεκατιές [1]. Τελωνειακούς φόρους οι Τούρκοι δεν πλήρωναν εκτός από μια εισφορά

1. Ένθ' άν., σ. 102 - 105. Μιά εικόνα των φορολογικών επιβαρύνσεων των υποδούλων κατά την τελευταία δεκαετία του ΙΗ' αιώνα μάς δίνει ένας ανώνυμος Έλληνας το 1769. Στά Σάλωνα εκμίσθωναν τους φόρους γιά λογαριασμό του τουρκικού Δημοσίου οι άγάδες της περιοχής. Και ύστερα καταλήστευαν τον ελληνικό πληθυσμό. «... αγοράζουν (το φόρο) οι άνωθεν αγάδες διά 27 χιλιάδες γρόσια και δίδουν και διά τά χαράτζια άλλες 28 χιλιάδες. Και αυτοί συνάζουν την επαρχίαν ώς θέλουν, χωρίς νά έχουν καμμίαν εξέτασιν. Παίρνουν χαράτζια από μικρούς και μεγάλους ραγιάδες από τέσσερα και πέντε γρόσια και από 7 χρόνων παιδί. Παίρνουν τέσσαρες χιλιάδες γρόσια διά μενζίλι από τους ραγιάδες, ρίχνουν τρεις βολές τον χρόνον δόσιμον έως 50 χιλιάδες γρόσια μέ πρόφασιν διά έξοδα του βιλαετίου και του κονακίου — και πώς δεν εβγαίνει ο άγάς εκείνα όπού δίδει, και νά τον βοηθήσουν. 'Ακόμη εξόχως δίδουν διά λουφέδες των αρματολών του 'Αλή πασιά άλλες 10 χιλιάδες γρόσια και όλα αυτά τά δίδουν οι πτωχοί χωριάται. Και δίδει μία πτωχή φαμελία, όπου δεν έχει πιθαμήν γην εις την εξουσίαν της, παρά δουλεύει εις ξένην ήγουν των αυτών αγάδων, εις τον χρόνον δόσιμον 100 γρόσια· και όποιοι έχουν ολίγην γην ή ελιές ή αμπέλια, δίδουν από 200 και τριακόσια γρόσια και πολλοί έως 400, χωρίς νά ηξεύρουν πού γίνονται αυτά τά έξοδα· πάρεξ δύο ή τρεις γέροντες συμφωνημένοι τά διορίζουν, και δίδουν και του κατή το μοιρίδιόν του και τά επιβεβαιώνει. Και περιπλέον στέλλουν σεϊμένηδες εις τά χωρία και κράζουν τους γέροντες των χωρίων νά έμβουν εις την χώραν νά τους δώσουν την είδησιν πόσα έπεσαν του κάθε χωρίου. Και οι γέροντες δεν εμβαίνουν μέ άδεια τά χέρια, παρά μέ πλούσια κανίσκια εις τους αγάδες και εις τους προεστούς της χώρας: αρνία, κριάρια, ορνιθόπουλα, καπόνια και ό,τι άλλο δυνηθούν· και γίνονται προσθήκες εις αυτά, επάνω εις το δόσιμον του κάθε χωριού» (*Σπ. Ι. 'Ασδραχά*, Πραγματικότητες από τον ελληνικό 18ο αιώνα, Άγνωστα και ανέκδοτα κείμενα, Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία (1790 - 1840), 'Εποχές, 1964, τεύχος 13, σ. 90). Τά ίδια και στην περιοχή της Θήβας. «Τότε (σέ παλαιότερη εποχή) έρριχναν δύο δοσίματα τον χρόνον εις αυτήν την επαρχίαν από δέκα ή δώδεκα χιλιάδες γρόσια και έπιπταν τά καλλιότερα σπίτια δέκα ή δώδεκα γρόσια, τά κατώτερα τρία ή τέσσαρα· τώρα τρεις και τέσσαρες φορές τον χρόνον και τά πρώτα οσπίτια από 50 και 60, τά μικρότερα από 25. Τότε, εάν δεν ήτον το παιδί 12 ή και 15 χρονών, σωστόν χαράτζι δεν επλήρωνεν· τώρα πληρώνει και 7 χρονών. Τότε το μπεταέτι του τυριού ήτον 40 άσπρα το καντάρι· τώρα μισόν γρόσι, και περιπλέον ένα γρόσι το καντάρι του βοϊβόντα χάρισμα, διατί τους αφήνει το νεγότζιον· αλλέως το παίρνει εκείνος εις τά δικά του χέρια και το αγοράζει όσον θέλει. Τότε όμως το τυρί το αγόραζαν οι μπακάληδες από τρία γρόσια από τους χωριάτες και το πωλούσαν των σκλαβούνων τέσσαρα, καμίαν φοράν και πέντε· τώρα το αγοράζουν έξη και επτά και το πωλούν δώδεκα και δεκατρία. Τότε το μαλλί το αγόραζαν τέσσαρα γρόσια το καντάρι, το πωλούσαν έξη και επτά· τώρα το αγοράζουν 12, το πωλούν 24. Οι πτωχοί χωριάται, βιασμένοι από τά δοσίματα, το πωλούν το πράγμα τους πρό καιρού παρά της τιμής του. Οι ρωμαίοι χωρίς συντροφίαν μέ τούρκον δεν τολμούν νά επιχειρισθούν. Τά δοσίματα, όταν ήθελαν νά τά ρίξουν, ήτον συνήθεια νά ηξεύρουν και οι αγάδες των χωρίων και μερικοί γέροντες, άγκαλά είχαν και εκείνοι το μοιρίδιόν τους, πλήν μέτριον· τώρα ο βοϊβόντας ρίχτει όσα θέλει αυτός, τά συνάζει και τινάς δεν τολμά νά του αντισταθεί· και πάντα λέγει πώς του λείπουν 50 ή και 60 χιλιάδες γρόσια από τά έξοδά του. Το μενζίλι ήτον πρώτα 4 χιλιάδες γρόσια· τώρα 25 χιλιάδες» (ένθ' άν., σ. 92).

πάνω στὴν κατανάλωση τοῦ καφέ, τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν ἐμπορευμάτων ἐσωτερικοῦ.

Ἀλλὰ ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς ποὺ δυναστεύει τοὺς Ἕλληνες, παρατηρεῖ ὁ Scrofani, εἶναι οἱ κοτζαμπάσηδες. «Αὐτοὶ οἱ προεστοὶ τοῦ Μωριᾶ εἰσπράττουν 60.000 πιάστρα. Καὶ ὅλα γιὰ τὸ κεμέρι τους».

Ὁ Σικελὸς περιηγητής, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σημειώνει στοὺς πίνακες τῶν ἐξαγωγῶν παραθέτει καὶ ἕνα συνοπτικό, συμπληρωματικὸ κατάλογο τιμῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς δεκαετίας 1785 - 1795.

Στάρι, τρία πιάστρα τὸ κοιλό, ἀραποσίτι δύο πιάστρα τὸ κοιλό, λάδι (μέσος ὅρος) ἕνα πιάστρο ἡ λίτρα, κρασὶ τέσσερα πιάστρα ἡ βαρέλα, τυρὶ ὀχτὼ παράδες ἡ ὀκά, ἀκατέργαχτο μετάξι 12 πιάστρα ἡ ὀκά, μπαμπάκι 16 παράδες ἡ ὀκά, ἀκατέργαστο μαλλὶ 14 παράδες ἡ ὀκά, λινάρι 10 παράδες ἡ ὀκά, σταφίδα 100 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο, ψωμί (μέσος ὅρος) 4 παράδες οἱ 16 οὐγγιές (μισὴ ὀκά), παξιμάδι 10 παράδες ἡ ὀκά, κρέας 8 παράδες ἡ ὀκά, κόττα 8 παράδες, πάπια ἢ γάλος 14, χήνα 20, αὐγὰ ἕνας παρὰς τὸ ζευγάρι, βούτυρο 10 παράδες ἡ ὀκά, τὸ κυνήγι πάμφθηνο, πέρδικα, μπεκάτσα, δυὸ ὀρτύκια, 10 παράδες, λαγὸς 15, τὸ καλύτερο ψάρι 6 παράδες ἡ ὀκά.

Παράλληλα παραθέτει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὰ μεροκάματα. Ὁ ἀρχιμάστορας καὶ ὁ κλειδαρὰς παίρνουν 60 παράδες, οἱ ἁπλοὶ χτιστάδες 30, ὁ τσοπάνης 15, ὁ ζευγολάτης κατὰ τὴ σπορὰ 50 παράδες, φαῒ καὶ κρασί, οἱ ἐργάτες στὸ φύτεμα ἀμπελιοῦ 40 παράδες, οἱ ἐργάτες στὸ θέρο, ἁλώνισμα, τρύγο, 40 παράδες καὶ φαΐ. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία τῶν ἐργατῶν γῆς, σημειώνει ὁ Scrofani, εἶναι δύσκολος ὁ ὑπολογισμὸς ἐπειδὴ ἀπασχολοῦνται κυρίως Ἑπτανησιῶτες ποὺ πληρώνονται σὲ εἶδος [1].

Ὁ Scrofani εἶναι ὁ πρῶτος περιηγητὴς ποὺ μελέτησε τὴν οἰκονομία τῶν περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ ἔδωσε στοιχεῖα συγκεκριμένα, καταλό-

---

1. Γιὰ σύγκριση παραθέτουμε καὶ μερικὲς τιμὲς προϊόντων τοῦ Μωριᾶ τῆς ἴδιας δεκαετίας. Σὲ κατάστιχο τῆς Ὕδρας καταγράφονται τρόφιμα ποὺ παρέλαβε ὁ Κορσικανὸς Γουλιέλμος Λορέντζο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ καταδρομικοῦ στόλου τοῦ Λάμπρου Κατσώνη: «1789 Μαρτίου 1, 258 ὀκάδες λάδι δράμια 100 πρὸς παράδες 20 κάνει γρόσια 129. 05,88 ὀκάδες τυρὶ δράμια 100 πρὸς γρόσια 13 τὸ καντάρι κάνουν γρόσια 26,03» (Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. Α', σ. 246 - 247). Ἐπίσης παραθέτουμε τὸ λογαριασμὸ τῶν ἐξόδων τοῦ Νικολάου Πάγκαλου, μέλους τῆς ἑλληνικῆς πρεσβείας πρὸς τὴν Αἰκατερίνη, στὸ διάστημα ποὺ ἔμεινε στὴν Ὕδρα (30 Ἰουνίου - 12 Ἰουλίου 1789): «Ἐδῶ σημειώνω ὅ,τι ἔξοδα ἐκάναμε εἰς τὸν Νικολάκη Πάγκαλο, ἀφ' οὗ ἦλθε ἐδῶ, φαγί, κρασί, κρέας, πεπόνια, ψωμὶ ὅπου ἔφαγε γρόσια 4,24. Δυὸ μπότζες μὲ ρακὴ γιομάτες ὀκάδες 4 δράμια 300 στένει γρόσια 3. 33 μπότζες κρασὶ ὁποὺ ἐδώσαμε τοῦ Πάγκαλου γρόσια 9,18. 6 ὀκάδες τυρὶ ὁποὺ τοῦ ἐδώσαμε γρόσια 1,38. Δύο τραγιὰ ὁποὺ ἐδώσαμε τοῦ Πάγκαλου γρόσια 9. Δύο ὀκάδες καὶ μισὴ βούτυρο γρόσια 2, 20. Ἐδώσαμε εἰς χεῖρας του 67 καντάρια παξιμάδι πρὸς γρόσια 9 τὸ καντάρι, στένει τὸ λογαριασμό του παξιμάδια γρόσια 603» (Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. Α', σ. 28).

γους καὶ ἔγκυρες στατιστικές. Γιὰ τὸ σημερινὸ ἐρευνητή, οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι πραγματικὸς θησαυρός. Ὁ ἴδιος ὁ περιηγητής, καταγράφοντας τὸ ὑλικὸ αὐτὸ στὸν τρίτο τόμο τοῦ χρονικοῦ του, εἶχε ἐπίγνωση τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑποπτευόταν πὼς θὰ τὸν κατηγορήσουν γιατὶ ἀσχολήθηκε τόσο σοβαρὰ μὲ τόσο ἄγνωστους στὴν Εὐρώπη τόπους θεωρεῖ ἀναγκαῖο νὰ δώση ἐξηγήσεις:

«Φοβᾶμαι ὅτι θὰ ὑποστῶ κριτική. Θὰ μοῦ ποῦν: Δὲν ἄξιζε νὰ δώσης σημασία καὶ νὰ γράψης μὲ τόσες λεπτομέρειες γιὰ τὴ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριο μικρῶν χωρῶν ἄγνωστων στὴν Εὐρώπη, βάρβαρων καὶ χωρὶς ἐπιρροή. Ἀπαντῶ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ ἐγὼ στὶς ἔρευνές μου ἔκανα ἐκεῖνο ποὺ μοῦ ἄρεσε. Εἶμαι λοιπὸν ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴν προσφορά μου κι' αὐτὸ μοῦ ἀρκεῖ. Ὡστόσο, τολμῶ νὰ ἐλπίζω ὅτι οἱ λογικοὶ ἄνθρωποι δὲν θὰ θεωρήσουν τοὺς κόπους μου ἐπιπόλαιους, γιατὶ μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν χρήσιμοι στὸν ἔμπορο, στὸν ἀγρότη, στὸν οἰκονομολόγο.

»Καὶ ποιὸς ξέρει, μπορεῖ κάποτε αὐτὲς οἱ ἀναμνήσεις νὰ χρησιμέψουν γιὰ μιὰ σύγκριση σχετικὰ μὲ τὴν πρόοδο ποὺ σημείωσαν αὐτὲς οἱ χῶρες. Κι' ἔχουν αὐτὲς οἱ χῶρες ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ ξαναγίνουν ἐκεῖνο ποὺ ὑπῆρξαν κάποτε, καὶ ἴσως θὰ ξαναγίνουν. Ἔπειτα, προτιμῶ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν καιρό μου μελετώντας τὰ προϊόντα αὐτοῦ τοῦ εὐτυχισμένου τόπου καὶ τὶς σχέσεις αὐτοῦ τοῦ λαοῦ μὲ τὶς ἄλλες κοινωνίες, παρὰ νὰ μετράω μὲ τὴ μεζούρα τὰ ἐρείπια τοῦ Ἄργους, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Λακεδαίμονος καὶ τὰ παλάτια τοῦ Ἀλκίνοου καὶ τοῦ Ὀδυσσέα. Μὲ δυὸ λόγια, ταξιδεύοντας στὴν Κέρκυρα, στὴν Ἀθήνα, στὴ Λευκάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο, θέλησα νὰ ξαλαφρώσω τὴν καρδιά μου βλέποντας πόση μυστικὴ δύναμη χρειάζεται κανεὶς γιὰ νὰ ἀναστήση ἕνα μεγάλο συντριμμένο ἔθνος ἀντὶ νὰ παραδοθῆ στὴ μαύρη σκέψη πὼς αὐτὸ τὸ ἔθνος δὲν θὰ λυτρωθῆ ποτὲ ἀπὸ τὸν ξεπεσμό του» [1].

Τὰ λόγια αὐτὰ μαρτυροῦν πόσο προχωρημένο γιὰ τὴν ἐποχή του μυαλὸ ὑπῆρξε αὐτὸς ὁ Σικελός. Εἶναι ὁ πιὸ φωτισμένος περιηγητὴς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Πεπαιδευμένος, εὐαίσθητος, μὲ αὐθεντικὸ φιλελληνισμό, ἤξερε νὰ κυβερνάη τὴν ἑλληνολατρεία του. Ὁ Scrofani στάθηκε μὲ συγκίνηση πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ δὲν ἀπόστρεψε τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Στὸ χρονικό του ἐπισημαίνει μὲ θαυμασμὸ τὰ ἴχνη ἑνὸς ἔνδοξου καὶ ἀνεπανάληπτου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ παρακολουθεῖ τὸν παλμὸ τῆς σύγχρονης ζωῆς, ρωτάει γιὰ τὰ μεροκάματα, σημειώνει τὶς τιμές, καταρτίζει πίνακες καὶ στατιστικὲς γιὰ τοὺς δουλευτάδες, τοὺς γεωργούς, τοὺς τσοπάνηδες, τοὺς ἐμπόρους, γράφει γιὰ τὰ ἀρνοκάτσικα καὶ τὰ λαγοτόμαρα, γιὰ τὶς τιμὲς καὶ τὰ ἰσοζύγια, καὶ προπαντὸς γιὰ τὰ βάσανα αὐτοῦ τοῦ τυραγνισμένου λαοῦ. Ὑπῆρξε ὁ πρόδρομος τῆς κοινωνιολογικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἔρευνας στὸν τόπο μας.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 112 - 113.

Ο ΜΩΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΥΔΡΑ ΤΟΥ 1797

ΩΣ ΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο ἡ Γαλλία ἀποτελοῦσε ἕναν ἀφοσιωμένο σύμμαχο καὶ συμπαραστάτη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐπιρροή της στὰ τουρκικὰ πράγματα ἦταν ἀπεριόριστη. Γαλλικὲς στρατιωτικές, ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνικὲς ἀποστολὲς διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ 1796 ἡ Πύλη ἀνέθεσε στὸ διάσημο μηχανικὸ Grognart τὴν ἐκτέλεση μεγάλων λιμενικῶν ἔργων στὴν Πόλη. Τελικὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν τεχνικῶν ἔργων θὰ ἀναλάβη ὁ μηχανικὸς Ferregeau. Ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς ἦταν κι' ὁ σχεδιαστὴς A. L. Castellan. Σ' αὐτὸν ἀνήκουν δυὸ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ ποὺ κυκλοφόρησαν κάπως καθυστερημένα, τὸ 1808 καὶ τὸ 1810. Τὸ πρῶτο καλύπτει τὶς περιηγήσεις τοῦ Castellan στὸ Μωριά, στὴ Ζάκυνθο, στὰ Κύθηρα καὶ στὴν Ὕδρα. Τὸ δεύτερο ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ τὰ δύο χρονικὰ εἶναι γραμμένα σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν καὶ συνοδεύονται ἀπὸ 23 σχέδια τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα[1]. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ παρατηρητικούς, εὐφυεῖς, ἀντικειμενικοὺς καὶ λεπτολόγους περιηγητὲς τοῦ αἰώνα.

Ἡ γαλλικὴ τεχνικὴ ἀποστολὴ εἶχε τὴν πρώτη γνωριμία της μὲ τοὺς Ἕλληνες πάνω στὸ τρικάταρτο «Ἁη-Γιώργης» ποὺ σαλπάρησε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1796 ἀπὸ τὴ Μασσαλία. Ὁ Castellan θαύμασε τὴν ἐξοικείωσή τους μὲ τὸ θαλασσινὸ στοιχεῖο, τὴν τόλμη καὶ τὴ δεξιοτεχνία τους. «Ἔκαναν βουτιὲς ἀπὸ τὰ ξάρτια σὲ μεγάλο βάθος γιὰ νὰ μαζέψουν τὰ νομίσματα ποὺ τοὺς πετούσαμε. Ἄλλοι περνοῦσαν κολυμπώντας κάτω ἀπὸ τὴν καρίνα τοῦ καραβιοῦ».

Πρῶτος σταθμὸς στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τὸ Τσιρίγο. Οἱ Γάλλοι θὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ οἱ κάτοικοι ἀποκαλοῦσαν «παλάτι τοῦ Μενελάου», μὲ ὁδηγὸ ἕνα παπά, καθὼς καὶ τὶς κατακόμβες τοῦ νησιοῦ. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν ἕνα κοντὸ καφτάνι, ἀνοιχτὸ μπροστά, καὶ σαλβάρια δεμένα στὰ σφυρά.

Τὸ καράβι πόδισε στὴ Μονεμβασία καὶ οἱ ταξιδιῶτες εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθοῦν τὶς στάνες τῶν Ἑλλήνων τσοπαναραίων ποὺ ζοῦσαν σὲ παραθαλάσσιες σπηλιές. «Ἦταν ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Θεόκριτος στὰ «Εἰδύλλιά» του ἢ ὅπως τοὺς βλέπει κανεὶς στὰ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα. Φοροῦν τὸ ἴδιο ἁπλὸ ἀρχαῖο ἔνδυμα. Ἕνα πουκάμισο ποὺ φθάνει λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα (τὸν ἀρχαῖο χιτώνα) καὶ μιὰ χοντρὴ ζώνη σκοινένια ἢ δερμάτινη γύρω ἀπὸ τὴ μέση. Τίποτα ἄλλο. Στὰ βουνὰ φοροῦν ἀρνοτόμαρα κομμένα μὲ τὸν ἴδιο ἁπλὸ

---

1. Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante, par *A. L. Castellan*, avec vingt trois dessins de l'auteur, gravés par lui - même, et trois plans, 'A Paris 1808, σ. 17.

τρόπο: τὸ καλοκαίρι μὲ τὴν τρίχα τῆς προβιᾶς πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ χειμώνα πρὸς τὰ μέσα [1].

Ἕνα κεφαλομάντηλο καὶ δυὸ κομμάτια πετσὶ στὰ πόδια, στερεωμένα μὲ λουριά, ὅπως τὰ ἀρχαῖα σαντάλια, συμπλήρωναν τὴν ἀμφίεσή τους.

Τὸ νοικοκυριὸ ποὺ εἶδε στὶς σπηλιές: πήλινα τσουκάλια στὴν ἑστία, ξύλινα δοχεῖα γιὰ τὸ γάλα, καλάθια γιὰ τὸ ψωμί, ψαθιὰ ἀπὸ χουρμαδιὰ καὶ σκεπάσματα ἀπὸ γιδόμαλλο [2].

Ὁ Castellan θὰ ἐπιχειρήση μὲ τοὺς συνεπιβάτες του μιὰ ἐκδρομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς. «Βαδίζαμε μέσα σὲ μιὰ χώρα ἔρημη. Δὲν βλέπαμε πουθενὰ οὔτε τὸ ἐλάχιστο ἴχνος καλλιεργειῶν. Ποῦ καὶ ποῦ σπίτια ἀκατοίκητα καὶ ἑτοιμόρροπα [3].

Ἐκεῖ συνάντησαν ἕνα νέο καλοντυμένο Ἕλληνα ποὺ ταξίδευε κρατώντας ἕνα μουσικὸ ὄργανο σὰν μαντολίνο ἀλλὰ μὲ πολὺ μακριὰ λαβή.

«Μᾶς χαιρέτησε ἀνατολίτικα, ἅπλωσε τὸ μαντύα του καταγῆς καὶ κάθισε σταυροπόδι. Ἦταν, μᾶς εἶπε, ποιητής, τραγουδιστής, παραμυθὰς καὶ μουζικάντης. Ταξίδευε ἀπὸ πολιτεία σὲ πολιτεία καὶ τραγουδοῦσε ρομάντσες, ἀπάγγελλε ποιήματα καὶ διηγόταν παραμύθια. Ἦταν σὰν τοὺς ἀρχαίους ραψωδούς, σὰν τοὺς δικούς μας παλιοὺς τροβαδούρους».

Ἄρχισε νὰ παίζη τὸ ὄργανο μὲ ἕνα κομμάτι ταρταρούγας. Ὁ περιπλανώμενος ραψωδός, ἀφοῦ ἐκτέλεσε πολλὰ δύσκολα κομμάτια, τραγούδησε μερικὰ ἀκόμα συνοδεύοντάς τα μὲ τὸ μουσικό του ὄργανο. «Ἡ μελωδία ἦταν ἄλλοτε γλυκειά, ἁπαλὴ καὶ λυπητερὴ κι᾽ἄλλοτε γινόταν χαρούμενη, ζωηρή, παράφορη». Στὸ τέλος ἀφηγήθηκε στοὺς ξένους μιὰ ἱστορία ποὺ συνέβη σὲ κείνη τὴν περιοχή. «Μόλις καταλάβαμε περίπου τὸ θέμα παρακολουθούσαμε σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν ἱστορία [4], παρατηρώντας τὰ μάτια του, τὶς κινήσεις καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ παραστατικὴ ἔκφραση τῶν χειρονομιῶν του. Ἀνακάτευε στὴν ἱστορία του πολλὲς ρομάντσες» [5].

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 37.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 58 - 61.
3. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 70 - 72.
4. Δυστυχῶς ὁ Castellan θεώρησε περιττὸ νὰ καταγράψη τὸ περιεχόμενο τῆς γοητευτικῆς ἱστορίας τοῦ Μωραΐτη παραμυθᾶ.
5. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 72. Ἡ μαρτυρία τοῦ Castellan εἶναι πολύτιμη γιατὶ ἐλάχιστα στοιχεῖα ἔχουμε γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἀοιδοὺς καὶ τοὺς παραμυθάδες τῆς τουρκοκρατίας, γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀπαγγελίας, γιὰ τὴ φορεσιὰ καὶ τὰ μουσικά τους ὄργανα καὶ γιὰ τὸ ἀκροατήριό τους. Ὁ *Cl. Fauriel* στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του «Chants Populaires de la Grèce moderne, Ἀ Paris 1824», ἀναφέρεται στοὺς τυφλοὺς ραψωδοὺς ποὺ περιώδευαν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἀπαγγέλλοντας καὶ τραγουδώντας δημοτικὰ ἄσματα κάθε λογῆς καὶ κάθε ἐποχῆς. «Πηγαίνουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη καὶ ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ καὶ τραγουδοῦν μπροστὰ στὸ ἀκροατήριο ποὺ σχηματίζεται ἀμέσως γύρω τους καὶ δέχονται μιὰ μικρὴ ἀμοιβὴ ποὺ

Στὴ Μονεμβασία παρατηροῦσε ὁ Castellan τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων καὶ μελετοῦσε τὰ ἔθιμά τους. Ἐντύπωση πρoκάλεσαν στὸν περιη-

---

ἀποτελεῖ καὶ τὸ μοναδικὸ εἰσόδημά τους... Κυρίως ὅμως πηγαίνουν στὰ πανηγύρια τῶν χωριῶν. Συνοδεύουν τὸ τραγούδι τους μ' ἕνα ἔγχορδο ὄργανο ποὺ παίζεται μὲ δοξάρι. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ λύρα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀκόμα καὶ τὸ σχῆμα της εἶναι τὸ ἴδιο. Κανονικὰ πρέπει νὰ ἔχη πέντε χορδὲς ἀλλὰ συχνὰ ἔχει δύο ἢ τρεῖς. Καθὼς κυκλοφοροῦν ἀδιάκοπα προσέχουν στὰ χωριὰ καὶ στὴν ὕπαιθρο καὶ τὴν παραμικρότερη εἴδηση. Ὅλα τὰ βλέπουν, ὅλα τὰ τραγουδοῦν καὶ λίγο λίγο, μὲ τὰ τραγούδια τους διαδίδεται σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἡ φήμη τῶν περιπετειῶν ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτά. Οἱ τυφλοὶ αὐτοὶ ραψωδοὶ εἶναι οἱ μυθιστοριογράφοι καὶ οἱ ἱστορικοὶ καὶ ταυτόχρονα οἱ ποιητὲς τοῦ λαοῦ, ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ραψωδοί». Στὴν κατηγορία τῶν περιπλανωμένων αὐτῶν ραψωδῶν ἀνήκουν καὶ οἱ ποιητάρηδες τῆς Κύπρου ποὺ συνήθιζαν ν' ἀπαγγέλλουν ἀκριτικὰ ἄσματα, παραλογὲς καὶ δικά τους τραγούδια. Γνωστὸ εἶδος ἀφηγητῶν ἦταν οἱ νεοέλληνες παραμυθάδες. Ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν ἦταν περιοδεύοντες. Ἡ ἀφήγηση γινόταν στὰ νυχτέρια ἢ κατὰ τὴ διάρκεια γεωργικῆς ἐργασίας ἢ καὶ σχόλης (*Νικ. Κονομῆ*, Κυπριακὰ Παραμύθια, Λαογρ., τ. Κ' (1962), σ. 302 - 305). Μερικοὶ παραμυθάδες εἶχαν ἐξαιρετικὲς ὑποκριτικὲς ἱκανότητες. «Ὁ παραμυθὰς κάθεται σ' ἕνα κάθισμα πιὸ ψηλὸ ἢ ἀκουμπᾶ στὸν τοῖχο καὶ προσπαθεῖ νὰ παρουσιάση ὅσο μπορεῖ πιὸ ζωντανὰ τὰ πράματα. Κάνει διάφορες χειρονομίες, ὑψώνει ἢ χαμηλώνει τὸν τόνο τῆς φωνῆς, παίρνει ὕφος μυστηριῶδες, ἀκόμα καὶ γελᾶ. Δὲν δυσκολεύεται ἀκόμα νὰ πάρη ζωντανὰ παραδείγματα μέσ' ἀπὸ τὴν κοινωνία τοῦ χωριοῦ ἢ νὰ δείξη πῶς ἦταν οἱ τοποθεσίες στὶς ὁποῖες ἔγιναν τὰ γεγονότα» (*Ἑλ. Ζιαζοπούλου*, Λαογρ., τ. ΙΓ' (1915), σ. 349). Λαϊκοὶ ραψωδοὶ ὑπῆρχαν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Ὁ *Στ. Κυριακίδης* παρουσιάζοντας τὸ 1915 τὸ βιβλίο τοῦ σλαβολόγου Mathias Murko «Berichte über eine Bereisung von Nordwdstbosnien und den angrenzenden Gebiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Volksepik der bosnischen Mohammedaner, Wien 1913», στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν σπουδαῖες πληροφορίες γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἀοιδούς, σημειώνει: «Κατὰ τὴν παρελθοῦσαν Καθαρὰν Δευτέραν ἐ. ἔ. εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀκούσω εἰς τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς τοιοῦτον δημώδη ποιητήν, ἀπαγγέλλοντα ποίημα σχετικὸν μὲ τὸν τελευταῖον πρὸς τοὺς Βουλγάρους πόλεμον» (Λαογρ., τ. Ε' (1915), σ. 434 σημ. 1). Λαϊκοὺς ραψωδοὺς ἐπισημαίνουμε καὶ σὲ διάφορα κείμενα (περιηγητικὰ ἢ ἀπομνημονεύματα) ποὺ ἀναφέρονται στὸ Εἰκοσιένα. Ὁ λαϊκὸς ραψωδὸς ἦταν συνήθως ἀνάπηρος (τυφλὸς ἢ ἀκρωτηριασμένος). Ὁ Γάλλος φιλέλληνας ἀξιωματικὸς Maxime Raybaud, ἀπὸ τοὺς πρώτους ξένους ἐθελοντὲς ποὺ ἔφθασαν στὴν Ἑλλάδα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821, εἶδε καὶ ἄκουσε στὸ στρατόπεδο τῆς Τριπολιτσᾶς ἕνα λαϊκὸ ραψωδό. Τὸν εἶχε καλέσει ὁ Ὑψηλάντης σὲ γεῦμα μαζὶ μὲ Ἕλληνες καπεταναίους. «Μόλις καθήσαμε βλέπουμε σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς κάμαρας ἕνα σακάτη μὲ τὰ πόδια ἀκρωτηριασμένα σύρριζα, ἕναν ἄνθρωπο καταπληκτικὰ δύσμορφο. Τὸν κυττάζαμε περίεργοι. Καὶ ξαφνικὰ ἀκούσαμε νὰ βγαίνη ἀπὸ τὸ στῆθος τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ Τυρταίου μιὰ βροντερὴ καὶ πλούσια φωνή. Τραγουδοῦσε τὰ κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ δοξάστηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου» (*Κυρ. Σιμόπουλου*, Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ Ἀγώνα, Νέα Ἑστία, 15 Μαρτίου 1971, σ. 380). Ὁ Γερμανὸς ἐθελοντὴς γιατρὸς Hahn, εἶδε στὰ Μέθανα ἕνα τυφλὸ Ἀρβανίτη ραψωδό: «Μόλις βράδιαζε ἀφήναμε τὶς καλύβες μας κι' ἀρχίζαμε τὸ συμπόσιο μὲ αὐλοὺς καὶ κιθάρες. Δὲν ἔλειπε κι' ὁ καλόδεχτος Ἀρβανίτης τυφλὸς τραγουδιστής. Δὲν ὑμνοῦσε τὶς ἀπολαύσεις τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ μὲ φωνὴ ἐνθουσιώδη τραγουδοῦσε τὰ ἀθάνατα ἀνδραγαθήματα κάποιου Μάρκου Μπότσαρη ποὺ θυσίασε τὴ ζωή του στὶς 20 Αὐγούστου 1823 στὸ βωμὸ τῆς πατρίδας, ἑνὸς Γεωργάκη ποὺ ἔπεσε ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου

γητὴ οἱ γλυκειὲς μελωδίες τῶν ὕμνων ποὺ ἔψαλλαν οἱ Ἕλληνες στὴν Παναγία. «Αὐτοὶ οἱ θρησκευτικοὶ ὕμνοι εἶναι πολὺ συγκινητικοὶ στὴν ἁπλότητά τους. Δίνουν μιὰ ἰδέα τοῦ ἀρχαίου τραγουδιοῦ». Κατὰ τοὺς βραδινοὺς περιπάτους στὴν ἐξοχή, ὅταν ἄκουγε ἀπὸ μακριά «τὴ φωνὴ μερικῶν νέων χωρικῶν γονατισμένων σὲ ἕνα ἀπόμερο ξωκκλήσι, στολισμένο μόνο μὲ ἕνα φεστόνι γιασεμιὰ καὶ λουλούδια ποὺ εἶχαν οἱ ἴδιοι μαζέψει», κρατοῦσε τὸ βῆμα του. Φοβόταν μήπως διακόψη «τὴ θρησκευτικὴ αὐτὴ μυσταγωγία». «Ἔνοιωθα περισσότερο σεβασμὸ σ' αὐτὴ τὴν ἁπλοϊκὴ λατρεία παρὰ στὴν πιὸ μεγαλόπρεπη θρησκευτικὴ τελετή»[1].

Ἐνάντιοι ἄνεμοι ἔφεραν τὸ καράβι, ποὺ εἶχε στὸ μεταξὺ χάσει μιὰ ἀπὸ τὶς ἄγκυρές του, στὴν Ὕδρα. Ἦταν νύχτα κι' ἔβλεπαν στὶς ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ φωτιές, ποὺ φαίνονταν σὰν ἔκτακτα φωτεινὰ σινιάλα. Ὅπως διαπίστωσαν, οἱ κάτοικοι τῆς Ὕδρας τοποθετοῦσαν στὶς προεξοχὲς τῶν βράχων δαδιὰ ποὺ τὰ ἄναβαν σὲ ὥρα ἀνάγκης.

«Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ σινιάλο, ὅπως μᾶς ἐξήγησαν, προειδοποιοῦσε τὰ ὑδραίικα καράβια νὰ κρατηθοῦν ἀλάργα ἀπὸ τὸ νησί. Ἦταν οἱ μέρες τῆς περισυλλογῆς τῶν φόρων καὶ τῆς στρατολογίας νέων ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ γιὰ τὸν ὀθωμανικὸ στόλο, ποὺ ἀρμένιζε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὸ Αἰγαῖο» [2].

καὶ ἄλλων» (Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀντιστρατήγου Em. Hahn 1825 - 1828), Δ.Ι.Ε.Ε., τ. Α' (νέα σειρά).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 82 - 84.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 87. Κάθε πρώτη Μαρτίου (τότε ἄρχιζε τὸ τουρκικὸ πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἔτος) ὁ καπουδὰν πασὰς ἀνέθετε μὲ μπουγιουρδὶ στὴν κοινότητα τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων (χαράτσι, οὐσούρια, δεκατιά, κουμέρκια). Οἱ φόροι πληρώνονταν σὲ δυὸ δόσεις: τὸ ἰλτιζάμι ἢ πεσινάτι στὶς ἀρχὲς Μαρτίου καὶ τὸ χεδιγὲ πεχὰ τὸν Ἰούλιο - Αὔγουστο, ὅταν ὁ καπουδὰν πασὰς ἄρχιζε τὴν περιοδεία στὸ Αἰγαῖο. Ἡ θητεία τῶν Ὑδραίων ναυτῶν στὸν ὀθωμανικὸ στόλο ἦταν δωδεκάμηνη. Ἀλλὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1795, ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Castellan στὴν Ὕδρα, ὁ καπουδὰν πασὰς ὥρισε ἑξάμηνη θητεία. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ὑδραίων ποὺ ὑπηρετοῦσαν κάθε χρόνο στὸν τουρκικὸ στόλο ἦταν 100 καὶ ὠνομάζονταν μελλάχηδες. Ἀπ' αὐτοὺς 50 κατατάσσονταν στὶς 23 Ἀπριλίου (καλοκαιρινοὶ μελλάχηδες) καὶ ἄλλοι 50 στὶς 26 Ὀκτωβρίου (χειμερινοὶ μελλάχηδες). Ὁ ἀριθμὸς ὅμως ἔφθανε συχνὰ τοὺς 400 καὶ 500 ὅταν ὁ στόλος εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ναῦτες. Οἱ Τοῦρκοι ὠνόμαζαν χιδριλὶζ τὴν ἡμέρα τῆς ἐξόδου τοῦ στόλου ἀπὸ τὸν Ταρσανὰ γιὰ τὴν περιοδεία στὸ Αἰγαῖο (*Blancard*, Les Mauroyens, Amsterdam 1801, σ. 28 σημ. 1). Ἡ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τὴν ἄνοιξη καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τὸ φθινόπωρο εἶχαν καθιερωθῆ καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα ὡς ἀρχὴ καὶ τέλος τῶν θαλασσινῶν ταξιδιῶν τῆς χρονιᾶς. Τὴν πληροφορία γι' αὐτὴ τὴ συνήθεια ἔδωσαν οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι ναυτικοὶ στὸ Γάλλο περιηγητὴ *Chardin* ποὺ πέρασε τὸ 1671 τὴ Μαύρη Θάλασσα ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Περσία (Voyages du Chevalier *Chardin* en Perse et autres lieux de l'Orient, Amsterdam 1735, τ. Α', σ. 45). Οἱ ἡμερομηνίες αὐτὲς εἶχαν καθιερωθῆ γιὰ διάφορες διοικητικὲς ἐνέργειες στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς περιοχές. Ἡ ἐκλογὴ λ.χ. δημογερόντων γινόταν στὶς 23 Ἀπριλίου καὶ ὅταν προβλεπόταν δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, στὶς 23 Ἀπριλίου καὶ στὶς 26 Ὀκτωβρίου (*Νικ. Γ. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 83).

Τὴν αὐγὴ ἀντίκρυσαν τὸ λιμάνι καὶ τὴν πολιτεία. «Εἶναι χτισμένη πάνω σὲ πολλοὺς πυραμιδοειδεῖς βράχους ἀμφιθεατρικὰ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι. Στὴν κορφὴ τῶν βράχων φαίνονται περίεργοι ἀνεμόμυλοι μὲ ἔξη ὣς ὀχτὼ φτερά. Τὰ σπίτια εἶναι ὅλα πέτρινα κι' ὅλα σχεδὸν στὸ ἴδιο σχέδιο: τετράγωνα, μονώροφα, μὲ πολλὰ μικρὰ παράθυρα. Μερικὰ ἔχουν ἰταλικοῦ τύπου σκεπές, ἀλλὰ τὰ περισσότερα καταλήγουν σὲ ταράτσες. Ὅλα εἶναι ἀσβεστωμένα κι' ἔτσι προβάλλουν πεντακάθαρα καὶ ξεχωρίζουν ἀνάμεσα στὶς πρασινάδες ποὺ τὰ τριγυρίζουν καὶ τοὺς γκρίζους βράχους ποὺ πάνω τους εἶναι θεμελιωμένα. Μικρὸ τὸ λιμάνι, μὰ βαθὺ καὶ σίγουρο. Τὰ καράβια μποροῦν νὰ ζυγώσουν καὶ νὰ δέσουν στὸ ὄμορφο μουράγιο ὅπου βλέπεις στοὲς γιὰ τὸν περίπατο καὶ μαγαζιὰ γεμάτα μὲ πραμάτειες.

Τὴν ὥρα ποὺ ἔρριχναν ἄγκυρα πολλὰ ὑδραίικα καράβια σήκωναν πανιά. Ὅλη ἡ πολιτεία βρισκόταν σὲ κίνηση.

«Τὸ μουράγιο εἶχε πήξει ἀπὸ νησιῶτες. Ἀπὸ ψηλὰ οἱ γυναῖκες ἀνέμιζαν τὶς μαντῆλες τους καὶ μὲ φωνὲς καὶ ἐκφραστικὲς χειρονομίες ἔστελναν χαιρετισμό. Γιὰ νὰ ἀγναντεύουν τὰ καράβια περισσότερη ὥρα ἀνέβαιναν ὅλο καὶ πιὸ ψηλά. Ὅλα τὰ πλεούμενα ἦταν σημαιοστολισμένα. Παπάδες περνοῦσαν ἀπὸ καράβι σὲ καράβι μὲ καταστόλιστες βάρκες, ἔψελναν ἁγιασμό, ράντιζαν τὸ κατάστρωμα καὶ ἔκαναν παράκληση γιὰ τὴν καλὴ ἔκβαση τοῦ ταξιδιοῦ. Καπεταναῖοι, ναῦτες, ἐπιβάτες, ὅλοι εἶχαν γονατίσει στὴν πλώρη, μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Ἡ τελετὴ γινόταν μὲ βαθειὰ κατάνυξη. Κι' ὅταν οἱ παπάδες μπῆκαν στὶς βάρκες γιὰ νὰ βγοῦν στὸ μουράγιο βρόντηξαν τὰ κανόνια. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἄρχισαν νὰ χτυποῦν οἱ καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν».

Ἀλλὰ οἱ Γάλλοι δὲν βρῆκαν διόλου καλὴ ὑποδοχή. Μόλις βγῆκαν στὴν παραλία ἕνα τσοῦρμο παιδιὰ χύμηξαν ἀπάνω τους κι' ἄρχισαν νὰ τοὺς πετροβολοῦν. Τοὺς ἀκολούθησαν ἐπιθετικὰ ὣς τὸ καφενεῖο.

Ρώτησαν νὰ μάθουν τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς ἀφιλόξενης ὑποδοχῆς. «Μᾶς εἶπαν πὼς οἱ Ὑδραῖοι ποὺ εἶχαν μεταφέρει στάρια στὴ Μασσαλία στὸν καιρὸ τῆς σιτοδείας κακοπληρώθηκαν. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι βάσιμη αὐτὴ ἡ κατηγορία. Γιατὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ Ὑδραῖοι πλούτισαν καὶ αὔξησαν τὸν ἀριθμὸ τῶν καραβιῶν τους [1].

1. Ἡ δικαιολογία αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ ἀστήρικτη. Τὸ λαθρεμπόριο μὲ τὴ Γαλλία στὸν καιρὸ τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἄλλαξε τὴ μοίρα τῆς Ὕδρας. Στὰ γαλλικὰ λιμάνια οἱ Ὑδραῖοι καπεταναῖοι, περνώντας μὲ ἀποκοτιὰ τὰ ἐγγλέζικα μπλόκα, ξεφόρτωναν στάρι καὶ φόρτωναν σαβούρα στ' ἀμπάρια σακκιὰ τὰ κολωνάτα. Βέβαια θὰ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν μιὰ μέρα κρεμασμένοι στ' ἄλμπουρο μιᾶς ἀγγλικῆς πολεμικῆς φρεγάτας. Ἡ ἀπέχθεια τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς Φράγκους ἦταν γενική. Τοὺς θεωροῦσαν τὸ ἴδιο ἐπικίνδυνους μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀπὸ θρησκευτική, πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη. Σκυλόφραγκους τοὺς ἀποκαλοῦσαν παντοῦ. Ἀκόμα καὶ στὸ Εἰκοσιένα, καλοπροαίρετοι Εὐρωπαῖοι ποὺ ἔφθαναν στὴν Ὕδρα

»Ὁ καπετάνιος μας ἀπειλοῦσε τοὺς Ὑδραίους πὼς θὰ τοὺς καταγγείλη στὸν καπουδὰν πασά. Ἀλλὰ δὲν ἵδρωσε τ' ἀφτί τους. Φαίνεται πὼς δὲν φοβοῦνται διόλου τοὺς Τούρκους. Πῆγε στοὺς προεστοὺς νὰ παραπονεθῆ γιὰ τὴν προσβολὴ ποὺ μᾶς ἔγινε. Τοῦ ἀπάντησαν πὼς θὰ μᾶς δώσουν φρουρά. Ἀλλὰ δὲν κράτησαν τὴν ὑπόσχεσή τους. Ἐπειδὴ εἴχαμε χάσει τὴ μιὰ ἄγκυρα ὁ καπετάνιος ζήτησε μιὰ ἄλλη «ἐν ὀνόματι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης». Οἱ Ὑδραῖοι ἀπάντησαν πὼς δέχονται νὰ μᾶς δώσουν ἄγκυρα ἀλλὰ θὰ τὴν πληρώσουμε ἀμέσως «τοῖς μετρητοῖς». Συναλλαγματικὲς τῆς Πόλης δὲν παίρνουν. Τοὺς εἶπε νὰ σκεφθοῦν καλὰ γιατὶ θὰ βροῦν τὸ μπελά τους.

—Πρέπει νὰ πάρετε ἀμέσως ἀπόφαση! Ὁ ἄνεμος ἔστρωσε καὶ ἡ ἀποστολὴ ποὺ ἔχουμε δὲν παίρνει ἄλλη καθυστέρηση!..

Οἱ Ὑδραῖοι ἀπάντησαν σοβαρά:

—Ἡ θάλασσα εἶναι ἀνοιχτή! Τραβᾶτε!..

»Τοὺς εἴπαμε νὰ προσέξουν. Εἶναι ὑπεύθυνοι ἂν μᾶς συμβῆ τίποτα κακό, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἄγκυρα.

—Ὁ Θεὸς εἶναι καλός! Θὰ σᾶς βοηθήση! ἀπάντησαν ψύχραιμα πάντοτε καὶ λακωνικά»[1].

ἀντιμετώπιζαν λιθοβολισμούς. Περισσότερο μισοῦσαν τοὺς Γάλλους ποὺ ἐπὶ ἕναν αἰώνα ἀποτελοῦσαν τοὺς πιστοὺς συμμάχους τῶν Τούρκων καὶ κρατοῦσαν στὰ χέρια τους ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ ἐμπόριο τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς. Οἱ Γάλλοι ἦταν οἱ ἀνταγωνιστὲς τῶν Ὑδραίων καὶ γενικώτερα τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν στὴ θάλασσα. Καὶ δύσκολα κατώρθωσαν νὰ τοὺς ἀπωθήσουν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ πελάγη. Σ' αὐτὴ τὴ σκληρὴ ἀναμέτρηση εὐνόησαν τοὺς Ἕλληνες οἱ δυὸ ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ ἡ ἀγγλογαλλικὴ σύγκρουση.

1. Οἱ Ὑδραῖοι δὲν φοβόνταν τοὺς Τούρκους γιατὶ ὁ στόλος καὶ τὰ τσούρμα τους ἀποτελοῦσαν πολύτιμους συμπαραστάτες τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης καὶ σὲ περίοδο εἰρήνης (γιὰ τὴν κάλυψη τῶν μεταφορῶν) καὶ σὲ περίπτωση πολέμου. Ἡ ἐκστρατεία τῆς Κριμαίας τοῦ 1778 ἔγινε μὲ εἰκοσιπέντε πολεμικὰ καὶ 32 ὑδραίικα φορτηγά (*Γ. Κριεζῆ*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Πάτραι 1860, σ. 161. Ἐπίσης *Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἡ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κριμαίας ἐκστρατεία, αἱ κατ' αὐτὴν περιπέτειαι τῶν πλοίων τῆς Ὕδρας καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ σουλτάνου εἰς αὐτὴν δοθὲν προνόμιον, Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ἰούνιος 1938). Ἀπὸ τότε Τοῦρκος φοροεισπράκτορας δὲν πάτησε στὴν Ὕδρα οὔτε ζαμπίτης ἐγκαταστάθηκε ποτὲ στὸ νησί. Τὰ ὑδραίικα πλοῖα ἦταν πάντοτε πανέτοιμα γιὰ συμμετοχὴ σὲ πολεμικὴ ἢ ἄλλη ἐπιχείρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου. Τὸ 1798, κατὰ τὴν ἀπόβαση τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο, ὁ σουλτάνος πρόσταξε τοὺς προεστοὺς τῆς Ὕδρας νὰ στείλουν ἀμέσως 15 καράβια γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου (Ἀρχεῖον τῆς Ὕδρας, τ. Α' σ. 157 - 159). Τὸ 1800 ὁ καπουδὰν πασὰς ἔδωσε ἐντολὴ στοὺς Ὑδραίους νὰ ἑτοιμάσουν πλοῖα χωρητικότητας 5 - 7.000 κοιλῶν τὸ καθένα (140 - 190 τόννων) καὶ συνολικῆς χωρητικότητας 120.000 κοιλῶν (3.385 τόννων) καὶ νὰ τὰ στείλουν ἀμέσως στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ γαλλικοῦ στρατεύματος στὴν Τουλὼν (Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. Α', σ. 219 κ.ἑ.). Οἱ Ὑδραῖοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ στέλνουν κάθε χρόνο ὡρισμένον ἀριθμὸ ναυτῶν στὸν ὀθωμανικὸ στόλο καὶ μεγάλον ἀριθμὸ κατὰ τὶς ἐκστρατεῖες. Τὴ μισθοδοσία αὐτῶν

Τὰ μέλη τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς πῆγαν στὴ μητρόπολη τῆς Ὕδρας καὶ θαμπώθηκαν ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ ναοῦ. Ὁ ἄμβωνας, τὰ στασίδια κ.λπ. ἦταν ὅλα ξυλόγλυπτα καὶ ἐπιχρυσωμένα. Τὸ τέμπλο εἶχε μαρμάρινες παραστάδες καὶ πλούσια ξύλινη διακόσμηση. «Ἡ σιωπὴ ποὺ βασίλευε μέσα στὸ ναό, τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ποὺ φωτίζονταν μυστηριακά, τὸ ἄρωμα τοῦ λιβανιοῦ, ὅλα μᾶς ὑπέβαλλαν βαθὺ σεβασμό» [1].

Ἔκαναν πλούσιες προμήθειες ἀλλὰ τὶς πλήρωσαν πανάκριβα. Τὸ ψωμὶ ἦταν ἄσπρο, πεντανόστιμο καὶ λίγο ζαχαρωμένο. Κρασὶ ἔξοχο. Ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ τοὺς δώσουν ἀρκετὸ νερό. Αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε στὶς στέρνες καὶ στὰ πηγάδια μόλις ἐπαρκοῦσε γιὰ τοὺς κατοίκους. «Ἔτσι στείλαμε βάρκες στὴν ἀντικρινὴ στεριὰ νὰ βροῦν νερό»[2].

Μὲ ἔκπληξη εἶδαν οἱ Γάλλοι στὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς Ὕδρας νὰ τρέχουν καὶ νὰ παίζουν παιδιά, μεγάλα πιά, ὁλόγυμνα. Καὶ ἡ ἔκπληξη διπλασιάσθηκε καθὼς εἶδαν καὶ κορίτσια ἐννιὰ χρόνων μὲ μοναδικὸ ροῦχο τὰ μακριὰ μαλλιά

τῶν ναυτῶν πλήρωνε ἡ Ὕδρα. Πλήρωνε ἐπίσης τὶς δαπάνες τῶν ἐπισκευῶν τῶν πλοίων ποὺ κατέπλεαν στὸ νησί. Πλήρωνε καὶ τοὺς Τούρκους μουμπασίρηδες (τοὺς κομιστὲς τῶν διαταγῶν) καὶ τὴν πολυάριθμη ἀκολουθία τους. Μποροῦσαν λοιπὸν νὰ ἀπορρίπτουν τὶς παράλογες ἀπαιτήσεις τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ Ψαρὰ ναυτολογοῦσαν οἱ Τοῦρκοι κάθε χρόνο «ἄριστους ναυτικοὺς» γιὰ τὰ πολεμικά τους καράβια (*Castellan*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 94 - 95). Τὸ 1769 ὁ καπουδὰν πασὰς ἔστειλε στὰ νησιὰ καράβια γιὰ βίαιη στρατολογία. Εἶχε μεσολαβήσει εἰρήνη 30 χρόνων καὶ ὁ τουρκικὸς στόλος βρισκόταν σὲ ἐλεεινὴ κατάσταση. Ἀλλὰ οἱ νησιῶτες δὲν ἔδειχναν διόλου προθυμία νὰ ἐπανδρώσουν τὰ ὀθωμανικὰ πολεμικά. Ἔτσι οἱ νέοι φυγοδικοῦσαν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ στρατολογία. Στὴ Μύκονο μάλιστα οἱ κάτοικοι ξεσηκώθηκαν καὶ θανάτωσαν τοὺς Τούρκους στρατολόγους καὶ ἐλευθέρωσαν ὄχι μόνο τοὺς Μυκονιάτες ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους Κυκλαδίτες ποὺ εἶχαν βίαια ναυτολογηθῆ (*Zinkeisen*, Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1840 - 63, τ. Ε', σ. 395 καὶ *Παντ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, Ἀθῆναι 1903, σ. 180 - 181). Τὸν ἴδιο χρόνο οἱ Τοῦρκοι ζήτησαν καὶ ἀπὸ τὴ Νάξο ναῦτες γιὰ τὴν ἐπάνδρωση τῶν καραβιῶν τους. Ἀλλὰ οἱ Ναξιῶτες ἔστειλαν πρεσβεία στὴν Πόλη καὶ μερικοὺς ναῦτες γιὰ νὰ καταδείξουν πὼς ἦταν ἀκατάλληλοι. Καὶ πραγματικὰ κατώρθωσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ ναυτολογία καταβάλλοντας ἕνα ποσὸ χρημάτων (Βιβλίον πρεσβειῶν Ναξίων, φύλλ. ιγ'). Ἡ Σέριφος πάλι πέτυχε τὸ 1800 νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴ ναυτολογία (ὁ καπουδὰν πασὰς εἶχε ζητήσει 15 ναῦτες ἀπὸ τὸ νησί) καταβάλλοντας τὰ σχετικὰ λύτρα (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ νῆσος Σέριφος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησίδες, Ἐν Ἑρμουπόλει 1900, σ. 113). Γιὰ τὴ ναυτολογία ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Τοῦρκοι στὸ Αἰγαῖο καὶ στὶς παραλιακὲς περιοχὲς τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τὴν ἀντιμετώπισή της, ἔγραφε ὁ *Σέργιος Μακραῖος*. «Ἀρχομένου δὲ τοῦ χιλιοστοῦ ἑπτακοσιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ σωτηρίου ἔτους καὶ αὖθις προσταγὴ περὶ ναυτικῆς ἀνδρολογίας ἐγένετο, καὶ τῶν παραλίων ἐπαρχιῶν μηκέτι δυναμένων ἀνδρολογεῖν, χρήματα συλλεξαμένων, ἐμισθοῦντο πλείονες τῶν ἐν ταύτῃ τῇ πόλει δι' ἀδυναμίαν βίου ναυλοχεῖν αἱρουμένων» (Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Κων. Σάθα, Ἐν Βενετίᾳ 1872, τ. Γ', σ. 379).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 88 - 90.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.

τους. «Έπαιζαν μὲ τ' ἀγόρια, ἔκαναν βουτιὲς καὶ γιὰ νὰ στεγνώσουν ἔτρεχαν νὰ κυλισθοῦν στὴν ἄμμο. Ἀπὸ τὸν ἥλιο τὸ δέρμα τους εἶχε γίνει κατάμαυρο»[1].

Στὴν Ὕδρα, γράφει ὁ Castellan, ἀναγνωρίζει κανεὶς τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα σ' ὅλο του τὸ δυναμισμό. Καὶ δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς εὐημερίας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ νησί:

«Ἡ πολιτεία τους μεγαλώνει μέρα μὲ τὴ μέρα. Τὰ σπίτια ὁλοκάθαρα, εὐάερα, δείχνουν νοικοκυρεμένη ζωή, ἀκόμα καὶ πολυτέλεια. Τὰ μαγαζιὰ εἶναι κατάμεστα ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς βιοτεχνίας καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἐκκλησία ἔχει ἀρχιτεκτονικὴ κομψότητα μὲ ἐπένδυση μαρμάρου καὶ πλούσιο ἐσωτερικὸ διάκοσμο. Τὸ λιμάνι γεμάτο καράβια. Κουβαλοῦν στοὺς πιὸ μακρινοὺς τόπους τὰ ἐμπορεύματα τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ἀκόμα καὶ τὰ πλούσια προϊόντα τῆς Ἰνδίας. Ὑδραῖοι ἐφοδιάζουν τὴν Κωνσταντινούπολη κι' ὅλες τὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς. Μεταφέρουν πορτοκάλια ἀπὸ τὴ Μάλτα, ἀρώματα καὶ καφέδες ἀπὸ τὴν Ἀραβία, ρύζι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, σταφίδα ἀπὸ τὸ Τζάντε, λάδι ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Προβηγκία, χουρμάδες ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, βιομηχανικὰ προϊόντα ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ κομψοτεχνήματα ἀπὸ τὴ Βενετία. Οἱ Ὑδραῖοι καλύπτουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν.

»Εἶναι σχεδὸν ἀνεξάρτητοι καὶ πληρώνουν ἐλάχιστο φόρο στὴν Πύλη. Οἱ Τοῦρκοι κερδίζουν πολλὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ νησὶ καὶ δὲν ἔχουν διόλου συμφέρον νὰ τὸ ὑποδουλώσουν ὁλοκληρωτικά. Ἡ Ὕδρα καὶ τὰ Ψαρὰ προσφέρουν στὸ σουλτάνο τοὺς καλύτερους ναῦτες, κι' ἀκόμα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ τουρκικοῦ ναυτικοῦ. Αὐτοὶ οἱ νησιῶτες, καθὼς ἀσχολοῦνται σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ μὲ τὸ ἀκτοπλοϊκὸ ἐμπόριο, γνωρίζουν καὶ τὴν τελευταία γωνιὰ τῆς Μεσογείου καὶ ἔχουν ἀποχτήσει ἀπέραντες πρακτικὲς γνώσεις. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τοὺς λείπει ἡ θεωρητικὴ κατάρτιση[2] κι' ὅτι δὲν διακινδυνεύουν σὲ ἀνοιχτὴ θάλασσα. Ἀλλὰ αὐτὸ νομίζω πὼς ὀφείλεται περισσότερο στὶς μακραίωνες συνήθειες καὶ στὴ μικρὴ χωρητικότητα[3] τῶν καραβιῶν παρὰ σὲ ἔλ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.

2. Δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνωνται στὴν ἀλήθεια οἱ πληροφορίες τοῦ Castellan. Οἱ Ὑδραῖοι πλοίαρχοι εἶχαν πλούσια θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ κατάρτιση. Στὸ νησὶ ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ 1759 τὸ «Σχολεῖον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου», ὅπου ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα λειτουργοῦσε ἡ Ναυτικὴ Σχολή. Σ' αὐτὴ τὴ Σχολὴ οἱ Ὑδραῖοι διδάσκονταν ἀπὸ Ἰταλοὺς καὶ Πορτογάλους τὴ ναυτικὴ τέχνη καὶ ξένες γλῶσσες (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 168).

3. Τὰ πρῶτα ὑδραίικα ἐμπορικὰ πλοῖα, κατάλληλα γιὰ μεταφορές, ἐμφανίσθηκαν στὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἦταν κυρίως μπάρκα, πίγκοι καὶ πολάκκες, ἑκατὸ περίπου τόννων (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 253). Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Κορώνη Lemaire ὑπολογίζει τὸ 1766 τὸν ἐμπορικὸ στόλο τῆς Ὕδρας σὲ 200 καράβια. Ἐκάλυπταν μεγάλο μέρος τῶν μεταφορῶν καὶ συναγωνίζονταν τὰ ξένα καράβια καὶ κυρίως τὰ γαλλικὰ ἐπει-

λειψη τόλμης, κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς κατηγορήση. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἔδειξαν θάρρος καὶ ἑτοιμότητα πνεύματος.

»Ὁ Ὑδραῖος δουλεύει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ βρίσκει στὴ γενέτειρά του ἕνα σίγουρο καταφύγιο. Τὸ χρῆμα ποὺ ἀποκτᾶ μὲ τὴν τέχνη του δὲν τοῦ σηκώνει τὰ μυαλά. Πετρονήσι ἄγονο εἶναι ἡ Ὕδρα. Δὲν ἔχει οὔτε δέντρα, οὔτε κήπους, οὔτε ἕνα ρυάκι. Ὡστόσο βλέπεις μὲ ἔκπληξη καὶ ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ ξερονήσι ἕνα λαὸ πανέξυπνο καὶ εὐτυχισμένο. Ὁ Τοῦρκος, πλεονέκτης καὶ ἀμέριμνος, πεθαίνει ἀπὸ μιζέρια καὶ πλήξη ἀνάμεσα στοὺς θησαυροὺς μιᾶς γενναιόδωρης φύσης, ἐνῶ ὁ ἐλεύθερος Ἕλληνας μεταμορφώνει τοὺς βράχους σὲ πλούσιο μεταλλωρυχεῖο»[1].

δὴ δὲν πλήρωναν δασμοὺς (ἔπλεαν μὲ τουρκικὴ σημαία) καὶ τὸ κόστος ἦταν γενικὰ μικρὸ χάρη στοὺς χαμηλοὺς ναύλους καὶ τὴ φτηνὴ μισθοτροφοδοσία τῶν πληρωμάτων. Ὁ ἴδιος ὁ πρόξενος ἔγραφε στὶς 27 Μαρτίου 1766 ὅτι τὰ καράβια αὐτὰ δὲν «περιωρίζονταν στὸ συναγωνισμὸ ἀλλὰ ἤθελαν νὰ κυριαρχήσουν» (ἔνθ' ἀν., σ. 308). Τὸ 1780 τὰ καράβια τῆς Ὕδρας πραγματοποιοῦσαν μεταφορὲς σ' ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο καὶ κυρίως στὰ ἰταλικὰ λιμάνια. Συχνὰ χρησιμοποιοῦσαν τὴ σημαία τῆς Μάλτας (ἔνθ' ἀν., σ. 312). Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ὕδρας τὰ μικρὰ πλοῖα ὀνομάζονταν ὡς τὸ 1798 σαχτούρια καὶ τὰ μεγάλα καΐκια. Μετὰ τὸ 1798 τὰ μεγάλα σκάφη ἀναφέρονταν μὲ τὶς ὀνομασίες καράβια, βρίκια, μπριγκαντίνια, πολάκκες, γολέττες καὶ σκοῦνες. Τὸ 1797, κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Castellan, ἡ Ὕδρα εἶχε 68 μεγάλα καὶ 50 μικρὰ σκάφη. Στοιχεῖα γιὰ τὴ χωρητικότητά τους αὐτὸν τὸ χρόνο δὲν ὑπάρχουν. Ἔχουμε ὅμως τὸν ἐπίσημο κατάλογο τοῦ 1806 καὶ μὲ σιγουριὰ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ὑδραίικα καράβια τοῦ 1797 δὲν θὰ εἶχαν σημαντικὴ διαφορὰ σὲ χωρητικότητα. Στὸν κατάλογο αὐτὸ τὰ μεγάλα πλοῖα ἔχουν χωρητικότητα 45,1 ὥς 451,2 τόννους καὶ τὰ μικρὰ ἀπὸ 5,6 ὥς 19,7 (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 103 - 104). Ἀκόμα καὶ πολεμικὰ καράβια (κορβέττες καὶ μπρίκια) ἄρχισαν νὰ ναυπηγοῦν μὲ τὴ ρωσοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ τὸ 1774 (*Γ. Ν. Φιλάρετου*, Συνεργατικοὶ Συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων - Ὕδρας - Σπετσῶν - Ψαρῶν, Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 36). Τὸ 1795 τὸ δημοτικὸ συμβούλιο τῆς Μασσαλίας εὐχαρίστησε μὲ ψήφισμά του τὸν Ὑδραῖο Ἀντώνη Βῶκο, ἀδερφὸ τοῦ Μιαούλη, γιατὶ ξεφεύγοντας ἀπὸ τὰ γαλλικὰ πολεμικὰ ποὺ εἶχαν ἀποκλείσει τὶς γαλλικὲς ἀκτές, κατώρθωσε νὰ ἐφοδιάση τὴν πεινασμένη πολιτεία μὲ στάρι (*Γ. Ν. Φιλάρετου*, ἔνθ' ἀν., σ. 36).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 94 - 96. Ὁ Castellan συμπληρώνει τὶς εὔστοχες παρατηρήσεις του γιὰ τὴν ἀκμὴ τῆς Ὕδρας παραθέτοντας ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ σελ. 23 τῆς μελέτης τοῦ Κοραῆ «Mémoire sur état actuel de la civilisation dans la Grèce, Paris 1803». Τὴν οἰκονομικὴ ἄνθιση τῆς Ὕδρας ὕστερα ἀπὸ τὸ 1770 εὐνόησαν ὡρισμένα γεγονότα. Ἦταν τὸ μόνο σχεδὸν νησὶ τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἔμεινε ἄθικτο ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς ρωσικῆς ἐκστρατείας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ὀρλὼφ κάλεσε τοὺς Ὑδραίους — ἔστειλε δυὸ φορὲς ἀξιωματικό — νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ νὰ θέσουν τὸ στόλο τους στὴ διάθεσή του. Ἀρνήθηκαν ὅμως νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ Ὀρλὼφ καὶ τότε ἡ ρωσικὴ μοῖρα ἄρχισε νὰ αἰχμαλωτίζη τὰ καράβια τους. Τρομοκρατημένοι οἱ Ὑδραῖοι ἔστειλαν ἀντιπροσωπεία στὴν Πάρο γιὰ νὰ ἐκλιπαρήση τὴν ἐπιστροφὴ τῶν πλοίων. Οἱ ἀπεσταλμένοι, ποὺ ὑποκρίθηκαν ὅτι ἔρχονταν νὰ διακηρύξουν τὴν ἔξοδο τῆς Ὕδρας στὸν πόλεμο, παρέλαβαν τὰ πλοῖα καὶ γύρισαν στὴν Ὕδρα μαζὶ μὲ Ρῶσο ἀξιωματικὸ ποὺ ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ οἱ Ὑδραῖοι ἔστελναν μυστικὰ ἔγγραφο στὸν

Οἱ περιηγήσεις τοῦ Castellan στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κράτησαν πολλοὺς μῆνες κι' ἔγιναν μὲ ἑλληνικὸ καράβι. Ἔτσι ὁ Γάλλος ταξιδιώτης εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση τὴ συμπεριφορὰ καὶ νὰ μελετήση τὸ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν.

«Καπεταναῖοι, ἀξιωματικοὶ καὶ ναῦτες εἶχαν τὶς ἴδιες ἀρετὲς καὶ τὰ ἴδια ἐλαττώματα. Ὁ χαρακτήρας τους ἀποτελεῖ στὸ βάθος ἕνα μεῖγμα ἀπὸ ἐλαφρότητα, ἀδυναμία καὶ ὑπεροψία. Συγκινοῦνται εὔκολα, ὅπως τὰ παιδιά, καὶ μιὰ στιγμὴ ἀργότερα λησμονοῦν τὸ ἀντικείμενο ποὺ προκάλεσε τὸν οἶκτο τους. Εὐερέθιστοι, παρασύρονται ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς ὀργῆς τους καὶ καλμάρουν ἀμέσως ἂν τοὺς δείξης ψυχρότητα ἢ τοὺς ἀντιμετωπίσης μὲ σταθερότητα. Δὲν εὐδοκιμοῦν στὴν ψυχή τους τὰ βαθειὰ μίση ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἐκδίκηση ἢ προετοιμάζουν τὴν προδοσία. Φιλονικοῦν συχνά. Οἱ βρισιὲς ποὺ ἀνταλλάσσουν προκαλοῦν τὴ συμπλοκὴ τῶν δύο ἀντιπάλων. Ἀλλὰ ἕνας τρίτος τοὺς ἐπανα-

---

καπουδὰν πασά, ἱστοροῦσαν τὰ περιστατικὰ καὶ ζητοῦσαν συχώρεση. Ὁ Τοῦρκος στόλαρχος πείσθηκε ὅτι ἡ ἀποστασία ἦταν εἰκονική. Ἔτσι οἱ Ὑδραῖοι ὑπηρετοῦσαν καὶ τὸν τουρκικὸ καὶ τὸ ρωσικὸ στόλο. Ἐφοδιάσθηκαν μὲ διπλὰ πιστοποιητικὰ καὶ τροφοδοτοῦσαν ἄφοβα καὶ τοὺς δυὸ ἀντιπάλους. Ὅταν τὰ καράβια τους συναντοῦσαν ρωσικὰ πολεμικὰ ἔδειχναν τὸ ρούσικο πασαπόρτι τοῦ Αἰγαίου κι' ὅταν συναντοῦσαν τουρκικὰ τὸ ὀθωμανικὸ γιὰ τὸν Ἑλλήσποντο. Ἔτσι κατώρθωσαν νὰ διατηρήσουν ἀκέραιο τὸ ναυτικό τους. Ἐνῶ τὰ καράβια τῆς Πάτμου, τοῦ Μεσολογγιοῦ, τοῦ Γαλαξειδιοῦ καὶ τῆς Μυκόνου ἀφανίσθηκαν (*Γ. Κριεζῆ*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 1821, Πάτραι 1866, σ. 20 κ.ἑ., *Ἀντ. Μιαούλη*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας, Ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 44 κ.ἑ.). Ἡ καταστροφὴ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἔφερε πρόσφυγες ἀλλὰ καὶ πλοῦτο πολὺ στὴν Ὕδρα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἐμποροναυτικὴ ἄνθιση τοῦ νησιοῦ. Τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τῆς Ὕδρας στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του ἐπισημαίνει καὶ ὁ περιηγητὴς Félix Beaujour, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη (τὸ χρονικό του στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο). «Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου (τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ), γράφει ὁ Beaujour, ἀντιμετωπίζουμε νέους ἀνταγωνιστὲς στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς, τοὺς ναυτικοὺς τοῦ Αἰγαίου καὶ κυρίως τοὺς Ὑδραίους, οἱ ὁποῖοι ἀξιοποίησαν τὶς γνώσεις ποὺ ἀπόχτησαν ὑπηρετώντας στὸ ὀθωμανικὸ ναυτικό. Οἱ Ὑδραῖοι εἶναι λιτοδίαιτοι καὶ οἰκονόμοι, καὶ κυνηγοῦν τὸ σίγουρο κέρδος. Ἂν περιώριζαν τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος θὰ συμπιέζονταν οἱ ναῦλοι καὶ τὰ καράβια τους θὰ γίνονταν περιζήτητα στὶς μεταφορές. Ὡστόσο οἱ Ἕλληνες, μ' ὅλο ποὺ δὲν ἐμπνέουν διόλου ἐμπιστοσύνη καὶ εἶναι τυχοδιῶκτες στὰ ταξίδια τους, θὰ ἀποδειχθοῦν χρήσιμοι γιὰ τὸν ἐφοδιασμό μας σὲ περίοδο πολέμου. Καὶ πάντως, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ μᾶς γίνουν ἐνοχλητικοὶ μποροῦμε νὰ ἐξαπολύσουμε ἐναντίον τους τοὺς Μαλτέζους πειρατές» (*Félix Beaujour*, Tableau de commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne de l'an 1789 - 1797, Paris 1799, τ. Β', σ. 257 - 258). Ἡ τελευταία παρατήρηση τοῦ Γάλλου προξένου εἶναι πολυσήμαντη γιατὶ ἀποκαλύπτει τὰ δόλια μέσα ποὺ ἐπιστρατεύονταν ἀπὸ τὶς δυτικὲς ναυτικὲς Δυνάμεις γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν δραστήριων Ἑλλήνων ναυτικῶν. Ἀποκαλύπτει ἀκόμα κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες ἀναπτύχθηκε ἡ ἐμποροναυτικὴ δύναμη τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου στὸν τελευταῖο αἰώνα τῆς Τουρκοκρατίας. Τοὺς Μαλτέζους πειρατὲς χρησιμοποίησαν οἱ Γάλλοι γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς Πάτμου. Βλ. κεφ. «Ἀπεσταλμένοι τοῦ Βοναπάρτη στὴ Μάνη».

φέρει στὴν τάξη βάζοντας τὶς φωνές. Ὁ καυγὰς σταματάει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο κι' ἕνα τέταρτο ἀργότερα ὅλα ἔχουν λησμονηθῆ.

»Εὐαίσθητοι στὴν ἐπίπληξη καὶ στὸν ψόγο, κολακεύονται ἀπὸ τὸν καλὸ λόγο περισσότερο κι' ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἀνταμοιβή. Ἡ παραμικρὴ ἐπιτυχία τοὺς πλημμυρίζει μὲ ἐνεργητικότητα. Εἶναι γενναῖοι καὶ συχνὰ παράτολμοι. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ψυχραιμία γιὰ νὰ δείξουν φρόνηση οἱ ἐνθουσιασμοί τους παγώνουν γρήγορα. Ἀποθαρρύνονται, τὰ χάνουν, τοὺς κυριεύει ὁ φόβος. Καὶ ἡ τελευταία τους καταφυγὴ εἶναι ἡ βοήθεια τῶν οὐρανῶν. Γονατίζουν λοιπὸν μπροστὰ στὸ εἰκόνισμα τῆς Παναγίας, προσεύχονται μὲ θέρμη καὶ κάνουν τάματα, ποὺ μερικὲς φορὲς τὰ πραγματοποιοῦν!

»Συνήθως εἶναι πολὺ ἐγκρατεῖς. Βρίσκουν ὡστόσο κάπου κάπου τὴν εὐκαιρία γιὰ ψυχαγωγία καὶ τότε ρίχνονται μὲ μανία στὸ γλεντοκόπι. Ὕστερα ὑπομένουν τὶς στερήσεις μὲ καρτερία καὶ κυρίως μὲ περισσότερη εὐθυμία ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Πολλὲς φορὲς διαπίστωσα ὅτι εἶναι καὶ πνευματώδεις.

»Ὅταν τοὺς μεταχειρίζεσαι ὑπεροπτικὰ νοιώθουν νὰ ἐπαναστατῆ ἡ περηφάνεια τους. Ἀλλὰ καθὼς ἔχουν ἀδύνατο χαρακτῆρα, συνηθίζουν νὰ λυγίζουν μπροστὰ στὸ βάρβαρο τύραννό τους. Ὅταν τοὺς μεταχειρίζεσαι μὲ καλωσύνη, μερικὲς φορὲς κάνουν κατάχρηση καὶ ἀποκτοῦν οἰκειότητα. Ἀλλὰ ἂν μπορέσης νὰ ἐξασφαλίσης τὸ σεβασμό τους, ἂν τοὺς δείξης ἐμπιστοσύνη, ἐκτίμηση καὶ εὐγνωμοσύνη θὰ σοῦ προσφέρουν κάθε ἐκδούλευση καὶ τὴ φιλία τους.

»Εἶναι γαλαντόμοι καὶ ἀφιλοκερδεῖς. Οἱ ναῦτες μας περίμεναν ἕνα δῶρο στὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ ὡς ἀναγνώριση τῶν φροντίδων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ μᾶς πρόσφεραν. Ὡστόσο δὲν ἔδειξαν δουλικότητα ἢ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὶς τελευταῖες μέρες τῆς περιοδείας μας. Κι' ὅταν χωρίσαμε ἦταν περισσότερο συγκινημένοι ἀπὸ τὶς εὐχαριστίες μας παρὰ ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ τοὺς μοιράσαμε.

»Ἀντίο, καλοὶ ἄνθρωποι, ποὺ τόσο σᾶς περιφρονοῦν καὶ σᾶς συκοφαντοῦν γιατὶ δὲν σᾶς γνωρίζουν ἀρκετά. Ἡ ὑπεροψία καὶ ἡ πονηρία ποὺ σᾶς ἀποδίδουν εἶναι ἀθῶες κι' ἀξίζουν περισσότερο ἀπὸ τὴν ὑποκρισία. Ἡ αὐθόρμητη χοντροκοπιά σας εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὸ βερνίκι τῆς ψυχρῆς εὐγένειας. Οἱ ἀρετές σας εἶναι δικές σας καὶ οἱ περισσότερες ἀδυναμίες σας ὀφείλονται στὴ δουλεία ποὺ σᾶς καταδυναστεύει. Εἴσαστε παιδιά. Μὲ περισσότερη παιδεία καὶ περισσότερη κατανόηση θὰ γίνετε ἄντρες» [1].

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Castellan ἦταν περιζήτητος ὡς ζωγράφος-πορτραιτίστας. Τὸν κάλεσαν καὶ στὸ ἀρχοντικὸ κάποιου Φαναριώτη πρίγκιπα. Ἕνα καΐκι τὸν ὡδήγησε στὸ Φανάρι, τὴν ἑλληνικὴ συνοικία.

«Εἶναι μιὰ πολὺ θλιβερὴ γειτονιὰ μὲ ξύλινα, ἀκανόνιστα, φτωχικὰ στὴν

---

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Β', σ. 39 - 41.

ὄψη σπίτια. Δὲν ἀφήνουν οἱ Ἕλληνες τοῦ Φαναριοῦ χωρὶς λόγο τὸ ἐξωτερικὸ τῶν σπιτιῶν τους σὲ τέτοια ἀθλιότητα. Πρέπει νὰ κρύβωνται ἀπὸ τὰ βλέμματα τοῦ σουλτάνου καὶ τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων ποὺ συχνὰ περνοῦν μπροστὰ στὴν ἑλληνικὴ συνοικία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Ἡ ἐξωτερικὴ πολυτέλεια, οἱ περίκομψες διακοσμήσεις, τὰ ζωηρὰ χρώματα θὰ προκαλοῦσαν ἐπικίνδυνες ἀβανιὲς γιὰ τοὺς νοικοκυραίους. Γι' αὐτὸ οἱ Φαναριῶτες προτιμοῦν τὰ σκοῦρα χρώματα, κλείνουν τὰ παράθυρα μὲ παντζούρια ἢ κιγκλιδώματα ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ εἰσχωρήση τὸ βλέμμα στὸ ἐσωτερικό. Τὰ σπίτια ποὺ βλέπουν στὴ θάλασσα εἶναι χτισμένα πάνω σὲ στύλους καὶ προεξέχουν στὰ νερά. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν προεξοχὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο πάτωμα, προστατεύουν τὰ πλεούμενά τους. Ἀπὸ ἐκεῖ μπορεῖ κανεὶς νὰ προχωρήση ὣς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ ἐναποθέση ἐμπορεύματα μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀδιάκριτα βλέμματα.

»Τὸ παλάτι τοῦ πρίγκιπα δὲν ξεχώριζε διόλου ἀπὸ τὶς γειτονικὲς κατοικίες πάνω στὴν ἀκτή. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ προκαλῆ ἡ πελώρια πρόσοψή του πάνω στὴ θάλασσα τὴν προσοχή, ὁ πρίγκιπας ἔβαψε τὴ μισὴ γκρίζα καὶ τὴν ἄλλη μισὴ μαύρη, ἔτσι ποὺ ἀπὸ μακριὰ νὰ δημιουργῆται ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ δυὸ κατοικίες. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὅμως τῶν κήπων, στὴν ἐσωτερικὴ πρόσοψη δηλαδή, ὁ χρωματισμὸς τῶν τοίχων εἶναι ὁμοιόμορφος καὶ τὰ δυὸ σπίτια ἀποτελοῦν ἕνα πραγματικὸ παλάτι ἐπιπλωμένο μὲ ἀσιατικὴ χλιδή».

Ὄχι μονάχα οἱ Φαναριῶτες τῆς Πόλης μὰ καὶ ὅλοι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες προσπαθοῦσαν νὰ ἐξαφανίσουν τὰ ἐξωτερικὰ σημάδια τῆς εὐμάρειας καὶ φρόντιζαν νὰ ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθά τους, μυστικά, μακριὰ ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ δυνάστη.

Ὁ ἴδιος ὁ Castellan γράφει σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ του ὅτι εἶδε στὴν Καλλίπολη ἑλληνικὰ σπίτια πολυτελέστατα ἐπιπλωμένα καὶ μὲ κάθε λογῆς ἀνέσεις, ἀλλὰ περιτριγυρισμένα μὲ ψηλὸ τοῖχο καὶ ἄλλα μὲ φτηνὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση γιὰ νὰ μὴ προκαλοῦν τὴν προσοχὴ τῶν Τούρκων καὶ τὶς ἀβανιές τους. Ἀλλὰ καὶ τὴ δική τους ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση παραμελοῦσαν σκόπιμα.

«Τοὺς βλέπεις νὰ φοροῦν παλιοχοντρόρουχα στὸ μαγαζὶ καὶ νὰ τρέμουν στοὺς δρόμους μπροστὰ στὸν τελευταῖο Τοῦρκο γενίτσαρο. Μὰ ὅταν μπαίνουν στὸ σπίτι τους μεταμορφώνονται ἀμέσως. Πετοῦν τὰ κουρέλια καὶ ντύνονται τὰ μεταξωτὰ καὶ τὶς πλούσιες γοῦνες. Ὁ ἐμποράκος τῆς ἡμέρας κοιμᾶται τὸ βράδυ κάτω ἀπὸ τοὺς ἤχους τῆς γλυκειᾶς μουσικῆς ξαπλωμένος σὲ μεταξωτὰ μαξιλάρια καὶ ἀναπνέοντας τὸ ἄρωμα τῶν πιὸ σπάνιων λουλουδιῶν. Στὸ σπίτι τους εἶναι ἄρχοντες. Ἔχουν δούλους γιὰ νὰ τρέξουν στὴν παραμικρότερη κίνησή τους. Γυναῖκες νὰ ἱκανοποιήσουν ὅλες τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ἰδιοτροπίες τους. Παιδιὰ ποὺ μεγαλώνουν στὴν ὑποταγὴ καὶ νοιώθουν βαθύτατο σεβασμὸ γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας. Καὶ ἡ εὐτυχία τους θὰ ἦταν ἀπόλυτη ἂν δὲν κρεμόταν πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους ἡ «δαμόκλειος σπάθη», ἡ

ἀβανιὰ καὶ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Τούρκου ποὺ ὁδηγεῖ συχνὰ στὸ φάλαγγα ἢ τὴν κρεμάλα»[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 236 - 238. Αὐτὲς οἱ ἀβανιές, οἱ ἐκβιαστικὲς αὐθαίρετες ἐνοχοποιήσεις, ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ μάστιγα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς τουρκοκρατίας. Κάθε Ὀθωμανὸς ἀξιωματοῦχος εἶχε δικαίωμα νὰ ἐπιβάλη σὲ ἄτομα ἢ στὸ σύνολο τῶν ραγιάδων εἰδικές, συχνὰ ἐξοντωτικές, εἰσφορές. Ἡ ἀσυδοσία ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Τουρκία. Ὅλα τὰ ἀξιώματα ἀγοράζονταν. Ἔτσι ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος σ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἱεραρχίας φρόντιζε, ὄχι μονάχα νὰ εἰσπράξη τὸ ποσὸ ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴ θέση, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίση περιθώρια κέρδους, καὶ τὸ κυριώτερο, ἐπειδὴ δὲν εἶχε καμμιὰ σιγουριὰ στὸ ἀξίωμά του, νὰ δημιουργήση ἀποθέματα γιὰ νὰ δωροδοκῆ ἀδιάκοπα τοὺς ἰσχυροὺς καὶ νὰ ἀντιμετωπίζη τοὺς ἀνταγωνιστὲς ποὺ ὀρέγονταν τὴ θέση του. Δὲν δίσταζαν λοιπὸν νὰ καταφεύγουν σὲ κάθε ληστρικὴ μέθοδο χρηματισμοῦ. Ὁ Ἑλληνοκορσικανὸς Dimo Stephanopoli ποὺ ταξίδεψε τὸ 1798 στὸ Μωριά, ἔγραφε στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸ Βοναπάρτη γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα: «Ὅλα τὰ ἀξιώματα ἀγοράζονται στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Δὲν ὑπάρχουν μισθοί. Ἀμέσως μετὰ τὸ διορισμό του κάθε Ὀθωμανὸς ἀξιωματοῦχος ξεκινοῦσε γιὰ τὴν ἕδρα του μὲ συνοδεία ποὺ καθώριζε ὁ ἴδιος. Στὸ πέρασμά του πολιτεῖες καὶ χωριὰ ἔπρεπε νὰ καλύψουν ὅλες τὶς ἀνάγκες του χωρὶς καμμιὰ ἀποζημίωση. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του ἀναγκάζει τοὺς δυστυχεῖς ὑπηκόους νὰ καταβάλουν τὸ ποσὸ ποὺ στοίχισε τὸ ἀξίωμά του, τὸ ποσὸ ποὺ ἔδωσε στοὺς προστάτες του, τὸ ποσὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ στέλνη κάθε χρόνο στοὺς ἀνθρώπους του στὴν Πόλη γιὰ νὰ παρεμβαίνουν ὅταν φθάνουν τὰ παράπονα τῶν καταπιεζομένων στὸ Μεγάλο Βεζύρη, τὸ ποσὸ ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴ συντήρηση τῆς φρουρᾶς του, τὸ ποσὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ παραμένη στὸ θησαυροφυλάκιο γιὰ νὰ ἱκανοποιήση τὶς φιλοδοξίες του ἀντιμετωπίζοντας τοὺς ἀνταγωνιστές του. Ὅλα αὐτὰ τὰ ποσὰ ἦταν πρόσθετες ἐπιβαρύνσεις ἄσχετες μὲ τὶς καθιερωμένες ἐτήσιες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν ὑπηκόων πρὸς τὸ σουλτάνο» (Voyage du *Dimo et Nicolo Stephanopoli* en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1978) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement Français et l'autre du général en chef Buonapart rédigé par un des professeurs du Prytanée, avec figures, plans, et vues levés sur les lieux, 'A Londres 1800, σ. 34 - 35). Οἱ πασάδες συνωδεύονταν στὶς ἐπαρχίες ἀπὸ τοὺς σαράφηδες ποὺ εἶχαν δανείσει τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ἀξιώματος ποσὰ καὶ ἔπρεπε νὰ εἰσπράξουν — καὶ φυσικὰ μὲ διάφορο — τὰ χρήματά τους. Σὲ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ δαπάνες ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὴ χλιδὴ τῶν ἀξιωματούχων καὶ γιὰ τὴν ἐξαγορὰ ἀφοσιωμένων ὀπαδῶν. Ἔτσι κάθε ἀξιωματοῦχος, μικρὸς ἢ μεγάλος, σπαχής, ἀγάς, καδής, βοεβόδας, βαλής, μιὰ μόνο ἔγνοια εἶχε: πῶς θὰ ἀποσπάση περισσότερο χρῆμα ἀπὸ τὸν Ἕλληνα ραγιὰ γιὰ νὰ πλουτίση ὁ ἴδιος καὶ νὰ χορτάση τοὺς ἀνθρώπους του. «Τοῦρκον εἶδες, ἄσπρα θέλει, ἄλλον εἶδες, ἄλλα θέλει», ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες (*Α. Andréades*, L'administration financière de la Grèce sous la domination turque, Paris 1910, σ. 29 κ. ἑ.). Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς *Mouradjah d'Ohsson* ἔγραφε τὸ 1788: «Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ δεσποτισμοῦ προβάλλουν ἐντυπωσιακὰ στὴ δυστυχία ποὺ μαστίζει τὶς ἐπαρχίες. Οἱ πασάδες, ἐξασφαλίζοντας μὲ χρυσάφι τὴ διοίκηση μιᾶς ἐπαρχίας, ἀρχίζουν τὴν καταπίεση τῶν πληθυσμῶν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς δαπάνες καὶ νὰ ἀποκομίσουν κέρδη σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, γιατὶ γνωρίζουν ὅτι ἐλάχιστο χρόνο θὰ διατηρήσουν τὸ ἀξίωμά τους. Ὅσο γιὰ τὴ ληστρικὴ πολιτική τους δὲν ἀνησυχοῦν διόλου. Εἶναι βέβαιοι πὼς θὰ παραμείνουν ἀτιμώρητοι» (Tableau de l'empire ottoman, Paris 1790 - 1824, τ. Ζ', σ. 287). Συχνὰ τὶς ἀβανιὲς προ-

'Αλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸ παλάτι τοῦ Φαναριώτη πρίγκιπα.

'Ο ζωγράφος - περιηγητὴς πέρασε ἀπὸ μιὰ δεντροστοιχία, μπῆκε σὲ διαδρόμους ἀτέλειωτους καὶ σκοτεινούς, ἀνέβηκε σὲ μιὰ ἑτοιμόρροπη σκάλα καὶ ὡδηγήθηκε «στὸ διαμέρισμα τῶν νεαρῶν πριγκίπων». Τὰ παράθυρα ἦταν θεόκλειστα. Ζήτησε νὰ ἀνοίξουν τὰ παντζούρια γιὰ νὰ μπῆ φῶς καὶ εἶδε σιδερένια κάγκελλα. Ἄρχισε τὸ πορτραῖτο ἑνὸς ἀγοριοῦ πέντε χρόνων. Σκεπτόταν πῶς θὰ τὸ πείση νὰ μείνη ἀκίνητο. 'Αλλὰ ἐκεῖνο, «συνηθισμένο στὴν κλεισούρα καὶ στὴν ὑποταγὴ ποζάρησε ἥσυχα ἥσυχα». Ἕνα κόκκινο φεσάκι φορτωμένο βενέτικα τσεκίνια στόλιζε τὸ κεφάλι τοῦ μικροῦ.

Ὕστερα ἦρθε ἡ σειρὰ τῆς μητέρας. Παρουσιάσθηκε καταστόλιστη καὶ φκιασιδωμένη. Τὰ χείλη της ἔντονα βαμμένα, τὰ μάγουλα πασαλειμμένα μὲ βαθὺ κόκκινο καὶ στολισμένα μὲ «μούς»[1] σὲ σχῆμα μισοφέγγαρου ἢ ἄστρου ποὺ παραμόρφωνε τὸ πρόσωπο. Τὰ φουντωτὰ μαλλιά της κομμένα, στὸ μέτωπο καὶ πίσω, κρέμονταν ἴσια πάνω στοὺς ὤμους. Στὸ κεφάλι εἶχε τυλίξει σὰν σαρίκι ἕνα χρυσοκέντητο πανὶ καὶ στὴν κορφὴ ἕνα κόκκινο φέσι μὲ φούντα, στολισμένο μὲ διαμαντικὰ καὶ ἄλλα πετράδια σὰν λουλούδια ἢ πεταλοῦδες, στερεωμένα πάνω σὲ ἐλατήρια, ἔτσι ποὺ μὲ τὴν παραμικρὴ κίνηση ταλαντεύονταν γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Φοροῦσε χοντρὰ σκουλαρίκια, στὸ λαιμὸ ἕνα σωρὸ περιδέραια καὶ στὰ χέρια της δαχτυλίδια.

Ἦταν φορτωμένη μὲ γοῦνες, σάλια, πέπλα, ζῶνες, ἔτσι ποὺ ἔβλεπες ἕναν ἄμορφο ὄγκο. Μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀκινησία καὶ τὴν παγερὴ σοβαρότητα θύ-

---

καλοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες μὲ τὶς διχόνοιες, τὰ προσωπικὰ πάθη καὶ τὰ ταξικὰ μίση. 'Ο 'Ολλανδὸς *Pash van Krienen* ποὺ περιηγήθηκε τὶς Κυκλάδες τὸ 1771 - 1772 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σ' ὅλα τὰ χωριὰ τῆς Πάρου εἶχαν σχηματισθῆ δύο κόμματα, τῶν Δοκίμων, δηλαδὴ τῶν προυχόντων, καὶ τοῦ Ὄχλου, δηλαδὴ τῶν γεωργῶν, ποὺ βρίσκονταν σὲ μόνιμη διαμάχη. Οἱ Δόκιμοι, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν Ὄχλο κατάφευγαν στὴν ἀβανιά (Breve descrizione dell Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole sottomesse l'anno 1771 al dominio Russo del conte *Pash di Krienen* con un raguaglio esatto di tutte le Antichità da esso scoperte ed acquistate e specialmente del sepoloro d'Omero e d'altri celebri personaggi, In Livorno 1773, σ. 122). Γράφει σχετικὰ ὁ *Π. Ζερλέντης:* «Μία τῶν μεγαλυτέρων δοκιμασιῶν καὶ ταλαιπωριῶν ἃς ὑφίσταντο οἱ νησιῶτες ἦσαν αἱ συκοφαντίαι καὶ διαβολαί, 'Αβανίαι καλούμεναι, ὑπ' αὐτῶν τῶν προυχόντων νησιωτῶν πολλάκις διενεργούμεναι εἰς τοὺς 'Οσμανίδας, εἴτε ἐκ χαιρεκακίας εἴτε ἐξ ἐκδικήσεως χάριν χρηματικῆς ἢ σωματικῆς ζημίας. Αὗται δὲ ἐγένοντο οὐ μόνον κατὰ ἰδιωτῶν ἀλλὰ καὶ κατὰ κωμῶν καὶ κατὰ κοινῶν. Ὅτε δὲ ἀναφερομένης 'Αβανίας εἰς τὸν καπουδὰν πασὰ ἐστέλλετο μπουμπασίρης, ὁ ἐκτελεστὴς τῶν ἐν τῷ φιρμανίῳ διατασσομένων ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, τότε τὰ δεινὰ ἦσαν φοβερώτερα. Αἱ 'Αβανίαι αὗται ἐγένοντο ἀφορμὴ εἰς τοὺς συκοφαντουμένους μεγάλων χρηματικῶν καὶ σωματικῶν ζημιῶν ἐξ ὧν ἐπήρχετο οὐ μόνον τελεία καταστροφὴ ἀλλὰ καὶ φυγάδευσις καὶ ἐξόντωσις ὅλων τῶν οἰκείων» (Νησιωτικὴ 'Επετηρίς, 'Εν 'Ερμουπόλει 1919, ἔτος πρῶτον, σ. 33).

1. Διακοσμητικὰ κομματάκια ἀπὸ μαῦρο μεταξωτὸ ὕφασμα.

μισε στὸν περιηγητὴ εἴδωλο ἰταλικῆς μαντόνας πλουσιοντυμένης ἀπὸ τοὺς πιστοὺς σὲ κάποιο μεγάλο πανηγύρι.

Ἡ πριγκίπισσα πόζαρε πάντοτε σιωπηλή, ἔβλεπε ὑπεροπτικὰ τὸ ζωγράφο, τοῦ συμπεριφερόταν μὲ ψυχρότητα, «ὅπως ταίριαζε στὸν τίτλο μιᾶς πριγκίπισσας» καὶ ἀπαντοῦσε στὶς ἐρωτήσεις του ἀπρόθυμα μὲ μονοσύλλαβα[1].

Ὁ Castellan παρατήρησε τὴ ζωηρὴ ἐκφραστικότητα τῶν Ἑλληνίδων τῆς Πόλης, τὴν κομψὴ στάση, τὶς γοητευτικὲς χειρονομίες τους: «Προσέξτε μιὰ Ἑλληνίδα ποὺ μιλάει γιὰ κάτι ἐνδιαφέρον: βλέμμα, τόνος τῆς φωνῆς, χειρονομίες, ὅλα ἐπιστρατεύονται γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὰ αἰσθήματά της μὲ ἕναν ἐκπληκτικὸ ρεαλισμό. Κι' ἡ φωνή της, μ' ὅλες τὶς φυσικὲς παραλλαγές, ἄλλοτε θὰ σᾶς συγκινήση μέχρι δακρύων, ἄλλοτε θὰ σκορπίση φαιδρότητα. Μὲ δυὸ λόγια δὲν ὑπάρχει ἔθνος ποὺ νὰ μοιάζη τόσο πολὺ μὲ τὸ γαλλικὸ ὅπως οἱ Ἑλληνίδες. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ προσφέρουν στὶς Ἑλληνίδες τὸ μῆλο τοῦ κάλλους. Ἀλλὰ σὲ ποιὸ σχολεῖο διδάχτηκαν τὴν τέχνη νὰ ἀρέσουν; Ποιοὶ οἱ διδάσκαλοι ποὺ καλλιέργησαν τὴν ἔμφυτη κλίση τους;».

Εἶναι φυσικὸ χάρισμα, συμπεραίνει ὁ Castellan. Καὶ καταλήγει: «Ἡ Ἑλληνοπούλα, ἀπὸ τὰ 12 ἢ 13 χρόνια της κυριαρχεῖ πάνω σὲ μιὰ τέχνη ποὺ φαίνεται σὰν φυσικὸ δῶρο καὶ μπορεῖ νὰ ἐμπνεύση τὸν ἔρωτα»[2].

Κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ Castellan ξεμπαρκάρησε στὴν Κορώνη. Εἰκόνα καταστροφῆς στὴν περιοχή. Εἰκοσιπέντε χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ διακρίνονταν ἀκόμα τὰ ἴχνη τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀλβανικῆς εἰσβολῆς.

«Ἔχει σβήσει κάθε δραστηριότητα. Ἀπὸ τὸ Κάστρο τῆς Κορώνης οἱ Τοῦρκοι σκορπίζουν τὸν τρόμο στὸ Μωριά. Ὅσες φορὲς προσπάθησαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγό, τὸν ἔνοιωθαν βαρύτερο στὸν τράχηλό τους. Ἄλλοτε ἡ Πελοπόννησος εἶχε τόσο πληθυσμὸ ποὺ ἔστελνε ἀποίκους στὴ Σικελία καὶ τὴν Ἰταλία. Αὐτοὶ οἱ μετανάστες μετέδιδαν στοὺς ξένους τὰ φῶτα, τὶς τέχνες καὶ τοὺς νόμους τῆς πατρίδας τους. Καὶ σήμερα φεύγουν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸν τόπο τους οἱ Πελοποννήσιοι. Ἀλλὰ φεύγουν μὲ μαραμένη ψυχή, ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα, τὴν ἀμάθεια καὶ τὶς ταπεινώσεις. Οἱ πολιτεῖες τους ποὺ δὲν ζωογονοῦνται ὅπως ἄλλοτε ἀπὸ τὴ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀντὶ νὰ αὐξάνωνται καὶ νὰ καλλωπίζωνται καταρρέουν σὲ ἐρείπια. Οἱ κάμποι τους εἶναι σχεδὸν ἔρημοι. Βλέπεις μονάχα ὀκνηροὺς φερέοικους τσοπαναραίους ποὺ προτιμοῦν νὰ βόσκουν τὰ κοπάδια τους παρὰ νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 171 - 175.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 177 - 179.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 15. Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ δημογραφικὴ αἱμορραγία τοῦ Μωριᾶ ἐξ αἰτίας τῶν καταστροφῶν καὶ τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος ποὺ σημειώθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀλβανοκρατίας, ὥστε ἐπὶ εἴκοσι σχεδὸν χρόνια ἡ γῆ ἔμενε ἀκαλλιέργητη καὶ

Ἕνα βράδυ στὸ μῶλο τῆς Κορώνης ἄκουσε κραυγὲς καὶ ἱκεσίες. Ἕνα φῶς τὸν ὡδήγησε στὸ κτίριο τοῦ λιμεναρχείου. «Μπήκαμε στὸ ὑγρὸ ὑπόγειο. Μιὰ σιδερένια λάμπα φώτιζε μιὰ σκηνὴ βασανιστηρίων. Δυὸ δύστυχοι Μωραΐτες, ὁλόγυμνοι σχεδόν, κάθονταν σὲ ἕνα ἀχερόστρωμα. Τὸ δεξί τους πόδι ἦταν περασμένο ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἁλυσωμένα δοκάρια[1] καὶ στὸ λαιμὸ εἶχαν μιὰ λαιμαριὰ ἀπὸ ὅπου κρεμόταν βαρειὰ ἁλυσίδα, ποὺ μόλις τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ξαπλώσουν. Μὲ ἐλεύθερα τὰ χέρια τους καταβρόχθιζαν κάτι παλιόφαγα ποὺ εἶχε φέρει ἡ γυναίκα τοῦ ἑνός. Ἐκείνη καθόταν καταγῆς καὶ προσπαθοῦσε νὰ βυζάξη τὸ μωρό της, ποὺ τρομαγμένο ἀπὸ τὸ βρόντο τῶν ἁλυσίδων, στρίγγλιζε κι' ἔκανε νὰ ἠχοῦν οἱ θόλοι τῆς ὑπόγας. Ἡ μάνα θρηνοῦσε, οἱ ἁλυσοδεμένοι βλαστημοῦσαν. Βγαίνοντας ἀπ' αὐτὴ τὴ φυλακὴ τῆς ἀπελπισίας ρωτήσαμε τί ἔγκλημα ἔκαναν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι.

— Κανένα! μᾶς εἶπαν. Ἀκούστηκε μονάχα πὼς τάχα αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἀνακάλυψαν κάποιο θησαυρὸ καὶ ὅτι πρόσφεραν στὸ μπέη μερίδιο γιὰ νὰ μὴ τὸ μαρτυρήση στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸν χάσουν ὁλότελα. Ἔγινε ὅμως γνωστὴ ἡ ἱστορία, ρωτήθηκε ὁ μπέης ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρους του, κι' ἐκεῖνος, γιὰ νὰ ἀποσείση κάθε εὐθύνη, ἁλυσόδεσε αὐτοὺς τοὺς δυστυχισμένους, παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τους, καὶ δὲν τοὺς ἐλευθερώνει ὥσπου νὰ ἀποκαλύψουν τὸ φανταστικὸ θησαυρό[2].

Ἀντίκρυ, ὡστόσο, ὑψωνόταν ὁ Ταΰγετος «καταφύγιο τῆς ἑλληνικῆς ἀνδρείας». Ὁ Castellan συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Μανιατῶν. Ἦταν «ἁπλὰ καὶ αὐστηρά». Ἕνας λαὸς βυθισμένος στὴν ἀμάθεια καὶ στὶς δεισιδαιμονίες καὶ σταθερὰ προσηλωμένος στὶς προγονικὲς συ-

---

ἡ οἰκονομία ὁλότελα ἐξαρθρωμένη. Τὸ 1780, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἐκδίωξη ἢ ἐξόντωση τῶν Ἀλβανῶν, οἱ περισσότερες περιοχὲς τοῦ Μωριᾶ ἦταν ἐρημωμένες. Ὁ Γάλλος πρόξενος *Villeneuve*, ταξιδεύοντας τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1780 ἀπὸ τ' Ἀνάπλι στὴν Κορώνη, πέρασε ἀπὸ «μιὰ ἔρημη χώρα». Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ καὶ τὸ Νησὶ δὲν εἶδε ἄλλους κατοικημένους χώρους. Ἀγροτικὲς καλλιέργειες ὑπῆρχαν μονάχα στὴν περιοχὴ τῆς Κορώνης. Ἕνα χρόνο πρὶν ὁ Γάλλος πρόξενος ἔγραφε ὅτι τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὶς καλλιεργήσιμες γαῖες ἔμεναν χέρσες. Τὸ 1790 ἡ κατάσταση δὲν ἦταν λιγώτερο τραγική. Οἱ αὐθαιρεσίες, τὰ κερδοσκοπικὰ τεχνάσματα καὶ οἱ βαρύτατοι φόροι ποὺ εἰσπράττονταν μὲ βάναυσο τρόπο προκαλοῦσαν ὁμαδικὲς ἀποδημίες. Τὸ 1795 εἶχε σημειωθῆ μεγάλη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 16 - 17, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία).

1. Ἦταν ἡ καθιερωμένη τουρκικὴ μέθοδος στὶς ἐγκαθείρξεις. Ἕνας ἁγιορείτης καλόγερος, φυλακισμένος στὸ μπουντρούμι τοῦ Μεχμὲτ Ἀβδουλὰχ πασᾶ, τὸ 1822, ἔγραφε στὸ μοναστήρι του: «. . .μᾶς ἔβαλαν εἰς τὸ Καβάζμπασι στὴν φυλακὴν εἰσὲ σκοτεινὸν τόπον καὶ μᾶς ἔβαλαν εἰς τὰ σίδερα, ἀπὸ ἕνα ποδάρι σ' ἕνα σίδερο ἀπὸ δυὸ νομάτοι. Καὶ ἄρχισαν νὰ μᾶς παιδεύουνε τὴν νύχτα, διὰ νὰ μαρτυρήσουμε ἄσπρα. . .» (*Ἰω. Μαμαλάκη*, Τὰ μαρτύρια τῶν ἁγιορειτῶν ἐπὶ Μεχμὲτ Ἐμὶν Ἀβδουλὰχ πασᾶ 1822 - 1823, Δ.Ι.Ε.Ε., τ. ΙΖ' (1963 - 1964), σ. 74). Ἕνας ἄλλος γράφει: «. . . ὄχι μόνον ἡμῖν ἠσφαλίσαντο τοὺς πόδας εἰς τὸ τυραννικὸν ξύλον. . .» (ἔνθ' ἀν., σ. 75).

2. Ἐνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 180 - 181.

νήθειες. «Τὸ αἴσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας, ριζωμένο στὴν ψυχή τους ἀπὸ τὴ μακρινὴ ἀρχαιότητα, κυριαρχεῖ τόσο πολὺ μέσα τους ποὺ εἶναι ἕτοιμοι νὰ θυσιάσουν τὰ πάντα γιὰ νὰ τὴν ὑπερασπισθοῦν».

Συγκέντρωσε στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴ βεντέττα. «Ἀφήνουν τὰ γένεια τους νὰ μεγαλώσουν καὶ δὲν τὰ ξυρίζουν πρὶν σβήση μὲ τὸ αἷμα τὸ μῖσος γιὰ τὸ φονιὰ κάποιου δικοῦ τους. Ἂν δὲν μποροῦν νὰ ἐκδικηθοῦν οἱ ἴδιοι ζητοῦν τὴ συμπαράσταση ρωμαλέων νέων καὶ οἰκογενειῶν μὲ ἐκτίμηση. Πιστεύουν ὅτι ἡ ἐκδίκηση καθαγιάζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Στεριώνουν φιλία αἰώνια ἀνάμεσά τους ἀνακατεύοντας καὶ πίνοντας τὸ αἷμα τους. Γίνονται ἔτσι πιὸ ἀγαπημένοι ἀπὸ ἀδέρφια [1] καὶ συντρέχουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο σὲ κάθε κίνδυνο, ἢ ἀντιμετωπίζουν μαζὶ τὸν κοινὸ ἐχθρό. Αὐτὸ τὸ ἐκδικητικὸ πνεῦμα συντηρεῖ τὸ μῖσος τους ἐναντίον τῶν Τούρκων» [2].

Ἐπειδὴ ἡ γῆ τους εἶναι ἄγονη, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, ἐπιδίδονται στὴν ἁρπαγή. «Εἶναι μιὰ συνήθεια σύμφυτη μὲ τὸ χαρακτήρα τους. Ὡστόσο σέβονται τοὺς ξένους, ποὺ συνδέονται μὲ ἕνα εἶδος κουμπαριᾶς μὲ τοὺς ἄρχοντές τους, καὶ ὑποδέχονται μὲ ἐγκαρδιότητα ἐκείνους ποὺ ἔρχονται συστημένοι νὰ ζητήσουν ἄσυλο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τοὺς ὑπερασπίζονται μὲ ὅλα τὰ μέσα. Προτιμοῦν νὰ διατρέξουν τὸν ἔσχατο κίνδυνο παρὰ νὰ τοὺς παραδώσουν στοὺς ἐχθρούς τους. Ἀλλὰ ὅταν περάσουν τὰ χώματά τους οἱ ξένοι ἢ ὅταν ἕνα καράβι ἀναγκασθῇ νὰ καταφύγη στὰ λιμάνια τους καταληστεύονται, αἰχμαλωτίζονται καὶ φυλακίζονται σὲ πηγάδια ὥσπου νὰ πληρώσουν λύτρα.

»Ὡστόσο στὴν Πάνω Μάνη, ὅπου οἱ κάτοικοι εἶναι κυρίως ἔμποροι καὶ πιὸ πολιτισμένοι, ὑπάρχουν λιμάνια ὅπου ἀράζουν χωρὶς κανένα φόβο καράβια γιὰ νὰ φορτώσουν λάδια.

»Οἱ Μανιάτισσες εἶναι πολὺ ἐργατικές, μυαλωμένες καὶ ἐνάρετες. Αὐτὲς φορτώνονται ὅλες τὶς δουλειές, ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικές, γιατὶ οἱ ἄντρες ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ὅπλα καὶ τὴν ἁρπαγή [3].

»Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἀλβανῶν στὸ Μωριὰ ἀποκάλυψε τὸν τρόμο ποὺ ἐμ-

---

1. Εἶναι οἱ ἀδερφοποιτοί, οἱ βλάμηδες.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 183 - 184.

3. Τὸν πολύμοχθο βίο τῶν γυναικῶν τῆς Μάνης περιγράφει ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης στὸ ἱστορικὸ στιχούργημά του:

> Ἀπὸ τὴν κάψαν τὴν πολλήν, τὴν βράσιν τοῦ ἡλίου
> πετάγεται ἡ γλῶσσα τους σὰν καψαλοῦ σκυλίου,
> τὰ χέρια τους, τὰ πόδια τους εἶναι ξεροσκασμένα
> σὰν τῆς χελώνας ὅμοια καὶ χοντροπετσιασμένα.
> Τὴν νύχτα τὸν χερόμυλον τραβοῦν, γυρίζουν, κλαίγουν,
> ἀλέθουν τὰ κουκκία των καὶ μοιρολόγια λέγουν.

(*Σ. Κουγέα*, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, στ. 215 - 228).

πνέει σ' αὐτὲς τὶς γυναῖκες ἡ δουλεία καὶ ὁ κίνδυνος νὰ πέσουν στὰ χέρια ξένων καὶ κυρίως ἐχθρῶν. Πολλὲς Μανιάτισσες ἔπνιξαν τὰ παιδιά τους γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τρέξουν ἐλεύθερα καὶ σώθηκαν ὕστερα ἀπὸ ἀνείπωτες δοκιμασίες. Ἔχουν τόσο ἐξοικειωθῆ στὰ ὅπλα, ποὺ πολλὲς φορές, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν οἱ ἴδιες τουφέκι, προσφέρουν τὸν ὦμο τους γιὰ νὰ στηριχθῆ ἡ κάννη τοῦ τουφεκιοῦ καὶ νὰ βρῆ τὸ βόλι μὲ σιγουριὰ τὸ στόχο» [1].

Ὁ μπέης τῆς Κορώνης ὠργάνωσε ἕνα χορό-παντομίμα γιὰ τὴν ψυχαγωγία τοῦ Castellan καὶ τῆς συντροφιᾶς του. Δυὸ νεαροὶ Ἕλληνες ποὺ ὑποδύονταν ἕνα ζευγάρι ἐρωτευμένων ἔδωσαν χορευτικὴ παράσταση. «Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἐραστὴς ἑτοιμαζόταν νὰ ἐκφράση τὸν ἔρωτά του γονάτισε σχεδὸν καὶ σ' αὐτὴ τὴ θέση ἄρχισε νὰ στριφογυρίζη μορφάζοντας παράξενα. Ὁ ἄλλος ποὺ ἔπαιζε τὸ γυναικεῖο ρόλο ἔκανε ἀκκισμοὺς καὶ ἄλλες χαριτωμένες κινήσεις. Ἡ σκηνὴ ἦταν πολὺ εὐχάριστη, ἀλλὰ τέλειωσε μὲ ἄσεμνες κινήσεις ποὺ πολὺ ἐνθουσίασαν τοὺς Τούρκους. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ παντομίμα συνηθιζόταν πολὺ στὴν Ἀνατολὴ καὶ κυρίως ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες. Εἶδα πολυσύνθετες παραστάσεις ποὺ ἐκτελοῦσε μεγάλος ἀριθμὸς ἠθοποιῶν μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, ἀνεκδοτικὰ ἢ οἰκογενειακά. Οἱ γυναῖκες διέπρεπαν σ' αὐτὲς τὶς παραστάσεις. Παραμερίζοντας τὴ φυσικὴ συστολὴ τοῦ φύλου τους ζωήρευαν βαθμιαῖα ἐκφράζοντας διάφορα συναισθήματα μὲ μιὰ ἐκπληκτικὴ ζωντάνια καὶ τελειότητα» [2].

Ὁ Castellan πληροφορήθηκε πῶς γινόταν τὸ νυχτερινὸ κυνήγι τῆς πάπιας στὸ στενὸ τῶν Θερμοπυλῶν. Ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ τὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ ὑπῆρχε ἕνας βαλτότοπος ὅπου οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς καλλιεργοῦσαν ρύζια. Σ' αὐτὰ τὰ ριζοχώραφα ἔπεφταν τὸ χειμώνα κοπάδια ἀπὸ πάπιες. Μόλις σουρούπωνε ἄρχιζε τὸ ὁμαδικὸ κυνήγι. Οἱ χωριάτες σκορπίζονταν δύο δύο στὰ βαλτοτόπια. Ὁ πρῶτος κρατοῦσε στὸ ἕνα χέρι δαδὶ καὶ στὸ ἄλλο μιὰ μεγάλη κουδούνα καὶ ὁ δεύτερος μεγάλο σακκί. Μόλις ἔπαιρναν τὶς κατάλληλες θέσεις στὰ βαλτοτόπια ἄναβαν τὰ δαδιὰ κι' ἄρχιζαν νὰ χτυπᾶνε δαιμονισμένα τὶς κουδοῦνες. Τρομαγμένες οἱ πάπιες φτερουγοῦσαν, ὑψώνονταν, πετοῦσαν λίγο κι' ὕστερα, καθὼς τυφλώνονταν ἀπὸ τὴ λάμψη τῶν δαδιῶν καὶ ζαλίζονταν ἀπὸ τὸ θόρυβο, ἔπεφταν πλάϊ στοὺς κυνηγούς. Κι' ἐκεῖνος ποὺ εἶχε τὰ χέρια ἐλεύθερα γέμιζε τὸ σακκὶ μὲ ζωντανὲς πάπιες [3].

Ἀπὸ τὴν Κορώνη ὁ Castellan καὶ ὁ σύντροφός του ξεκίνησαν γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Θὰ διέσχιζαν τὴ Μεσσηνία ὣς τὰ Φιλιατρὰ καὶ θὰ περνοῦ-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 185.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 189 - 191. Δυστυχῶς ὁ Castellan δὲν δίνει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὶς πολυπρόσωπες αὐτὲς καὶ μάλιστα μὲ συμμετοχὴ γυναικῶν παραστάσεις.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 204 - 205.

σαν στὴ Ζάκυνθο. Τὸ καραβάνι συγκροτήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τὸν ὁδηγό, ἕναν ἰταλομαθὴ Ζακυνθινό. Ὅλοι πάνοπλοι. Ἦταν Ἰούνιος. Στὸν κάμπο τῆς Κορώνης περνοῦσαν ἀνάμεσα σὲ χουρμαδιὲς καὶ κληματαριὲς ποὺ ἁπλώνονταν ἀπὸ τὸ ἕνα δέντρο στὸ ἄλλο.

«Ἀπαντήσαμε χωριάτες ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὰ χωράφια τους μὲ ἁμάξια φορτωμένα χόρτο. Τὰ ἁμάξια εἶχαν δυὸ συμπαγεῖς τροχοὺς — θύμιζαν τὰ ἅρματα τῶν Ἐτρούσκων — καὶ σέρνονταν ἀπὸ βώδια. Αὐτοὶ οἱ καλοὶ ἄνθρωποι μᾶς χαιρετοῦσαν ἐγκάρδια. Καλησπέρα! Καληνύχτα! Γύριζαν στὰ σπίτια τους, στὸ Χαροκοπιό, ἕνα νέο χωριό. Οἱ κάτοικοι βλέποντάς μας νὰ περνᾶμε στὰ σοκάκια μᾶς εὔχονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο» [1].

Πέρασαν πλάϊ στὴ Μεθώνη, προχώρησαν στὰ μεσόγεια καὶ ἀκολουθώντας μουλαρόδρομους ἔφθασαν σὲ μιὰ κατασκήνωση νομάδων τσοπαναραίων.

«Τοὺς ζητήσαμε φιλοξενία. Μᾶς ἔφεραν ἕναν ἰταλομαθὴ γέροντα κι' ὕστερα, ὥσπου νὰ ἑτοιμασθῆ τὸ γεῦμα, μᾶς πρόσφεραν γάλα καὶ καλαμποκίσιο ψωμί. Ἡ κατασκήνωση ἦταν ἕνας φράχτης ἀπὸ ἀγκαθωτὰ κλαριὰ ποὺ ἔκλειναν μιὰ μεγάλη ἔκταση. Στὸ κέντρο ὑπῆρχαν καλύβες κατασκευασμένες ἀπὸ τέσσερες κορμοὺς δέντρων στερεωμένους κάθετα στὸ χῶμα καὶ σκεπασμένες μὲ φύλλα χουρμαδιᾶς. Σὲ ὕψος ἔξη ποδιῶν ἀπὸ τὸ ἔδαφος ὑπῆρχε ἕνα πάτωμα ἀπὸ ξύλα, δεμένα στοὺς στύλους μὲ κληματόβεργες καὶ στρωμένο μὲ ξερὰ κλαριὰ καὶ προβιές. Ἦταν τὸ κρεβάτι τῶν βοσκῶν προστατευμένο ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ τὰ ἑρπετά. Αὐτὴ ἡ ἐναέρια κάμαρα ἦταν κλειστὴ μονάχα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀνέμου. Κάθε νύχτα ἀγρυπνᾶ ἕνας φρουρὸς καὶ τροφοδοτεῖ μὲ κλαριὰ τὶς φωτιές, ποὺ καῖνε ἀδιάκοπα γύρω ἀπὸ τὸ φράχτη γιὰ νὰ μὴ ζυγώνουν τὰ ἀγρίμια» [2].

Δὲν ἦταν μόνιμη ἡ ἐγκατάσταση. Μόλις τὰ κοπάδια ἐξαντλοῦσαν τὴ βοσκὴ οἱ τσοπαναραῖοι ἀναζητοῦσαν ἄλλο λειβάδι.

Στὸ μεταξὺ ψηνόταν ἕνα κατσίκι στὴ σούβλα ποὺ στηριζόταν πάνω σὲ δυὸ πέτρες. Φρέσκο τυρὶ καὶ φροῦτα θὰ συμπλήρωναν τὸ δεῖπνο.

Πρόσθεσαν καὶ οἱ ταξιδιῶτες τὶς δικές τους προμήθειες. Ἡ χαρὰ τῶν τσοπαναραίων ἦταν ἀπερίγραπτη μόλις εἶδαν σταρένιο ψωμί [3].

Ὁ ἰταλομαθὴς γερομωραΐτης (ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Πυλίας), ποὺ εἶχε πολεμήσει στὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770, ἀφηγήθηκε τὰ δραματικὰ γεγονότα ποὺ ἔζησε ὁ ἴδιος καὶ μίλησε γιὰ τὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας. Ὁ Castellan βεβαιώνει πὼς ἡ ἀφήγησή του ἀπέδιδε μὲ ἀκρίβεια τὰ γεγονότα γιατὶ τὰ ἴδια τοῦ ἐξιστόρησε καὶ ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὸ Μωριὰ Bermont. Πραγματικά, ἡ ἀφήγηση τοῦ ἀνώνυμου Μωραΐτη ὄχι μόνο ἀνταποκρίνεται στὰ πε-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 209 - 210.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 206 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 215.

ρισσότερα σημεῖα στὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες πηγὲς γιὰ τὴν ἀλβανοκρατία στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ προσθέτει νέα στοιχεῖα, χρήσιμα γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν γεγονότων, ὅπως τὰ αἴτια τῶν ἑλληνορωσικῶν διαφωνιῶν ποὺ ὡδήγησαν στὴ διάλυση τοῦ στρατοπέδου τῆς Μεθώνης.

«Ἐπὶ τέλους ἔφθασε ὁ ρωσικὸς στόλος. Μὲ τὸ πρῶτο σύνθημα ἁρματώθηκαν οἱ Ἕλληνες κι' ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα κατέβηκαν καὶ ἑνώθηκαν στὸ Ναυαρίνο, ποὺ εἶχε κιόλας καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς Ρώσους [1]. Κινηθήκαμε ἐναντίον τῆς Κορώνης. Οἱ Τοῦρκοι ἀποσύρθηκαν στὸ κάστρο καὶ ἄρχισε ἡ πολιορκία. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν συνδυάσθηκε ἡ πολιορκία καὶ μὲ ρωσικὴ ναυτικὴ συμπαράσταση, ἡ τουρκικὴ φρουρὰ κατώρθωσε νὰ προμηθέψη στὸ φρούριο κάθε λογῆς ἐφόδια [2].

»Τελικά, ὕστερα ἀπὸ πόλεμο ἑνὸς μηνός [3], ἀναγκασθήκαμε νὰ λύσουμε τὴν πολιορκία καὶ νὰ κινηθοῦμε πρὸς τὸ Νησὶ καὶ πρὸς τὴν Τριπολιτσά. Στὸ μεταξὺ ὁ μουτεσελίμης τῆς Τριπολιτσᾶς ὠχυρώθηκε, συγκέντρωσε δυνάμεις καὶ κάλεσε πολυάριθμα σώματα Ἀλβανῶν γιὰ ἐνίσχυση. Τὰ δικά μας στρατεύματα ἦταν ὀλιγάριθμα καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν Ρώσων ἀσήμαντη [4]. Ὡστόσο τολμήσαμε νὰ ἐπιτεθοῦμε ἐναντίον τῆς Τριπολιτσᾶς γιὰ νὰ τὴν ἐξαναγκάσουμε νὰ παραδοθῇ. Ἀλλὰ ὁ μουτεσελίμης πραγματοποίησε ἔξοδο, ποὺ ἡ αὐτοπεποίθησή μας δὲν μπόρεσε νὰ προβλέψη, καὶ σκόρπισε τὸ θάνατο στὶς νεοσύστατες μονάδες μας. Βλέποντας πὼς ἦταν ἀδύνατη ἡ πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς ἀποφασίσαμε νὰ κινηθοῦμε ἐναντίον τοῦ Μυστρᾶ [5]. Ἡ πολιτεία αὐτὴ δὲν πρόβαλε καθόλου ἀντίσταση [6].

»Στὸ μεταξὺ ἕνα σῶμα ἀπὸ 5.000 Τουρκαλβανοὺς ὑπὸ τὸν Χατζῆ Ὀσμὰν μπέη ἔφθασε στὸ Νησὶ καὶ παράδωσε τὴν πόλη στὶς φλόγες. Ἐκεῖ ἄρχισαν οἱ συμφορές. Ὁ Μαυρομιχάλης, ἀδερφὸς ἑνὸς περίφημου Μανιάτη καπετάνιου [7],

---

1. Οἱ Ρῶσοι κατέλαβαν τὸ Ναυαρίνο πολὺ ἀργότερα. Ὁ στόλος εἶχε καταπλεύσει στὸ Οἴτυλο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κορώνη. Συγκέντρωση ἐπαναστατῶν (μόνο τῆς ἀποσκιαδερῆς Μάνης) ἔγινε στὸ Πεταλίδι.

2. Ἀπὸ καμμιὰ ἄλλη πηγὴ δὲν ἀναφέρεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι πέτυχαν τὴν εἰσαγωγὴ ἐφοδίων στὸ φρούριο. Ἡ πολιορκία ἦταν ἀσφυκτικὴ καὶ ἀπὸ ξηρὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα, ἀλλὰ ναυάγησε οἰκτρὰ γιατὶ τὰ ρωσικὰ πολεμικὰ δὲν εἶχαν μπάλλες γιὰ τὰ κανόνια. Ἦταν ἄλλωστε ὁλότελα ἄσκοπη καὶ περιττὴ αὐτὴ ἡ πολιορκία.

3. Ἀκριβῶς 43 ἡμερῶν.

4. Στὴ Δυτικὴ Λεγεώνα ποὺ κινήθηκε πρὸς τὴ Μεσσηνία πῆραν μέρος δώδεκα Ρῶσοι στρατιῶτες καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Λεγεώνα εἴκοσι.

5. Τὸ ἀντίθετο ἔγινε. Ἡ ἐπίθεση κατὰ τῆς Τριπολιτσᾶς πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Μυστρᾶ.

6. Ἀπεναντίας οἱ Τοῦρκοι ἀντιστάθηκαν ἀλλὰ ἀναγκάσθηκαν νὰ συνθηκολογήσουν ὕστερα ἀπὸ γενναία καλοσυνδυασμένη ἐπίθεση τῶν 500 Μανιατῶν ὑπὸ τὸν Ψαρρό.

7. Ὁ περίφημος Μανιάτης καπετάνιος ἦταν ὁ Γεωργάκης Μαυρομιχάλης.

αἰχμαλωτίσθηκε. Τὰ βασανιστήρια καὶ ἡ ἐπικείμενη φριχτὴ θανάτωση λύγισαν τὴν ἀντίστασή του. Γλύτωσε τὸ παλούκωμα δίνοντας ὑπόσχεση στοὺς Τούρκους ὅτι θὰ πείση τοὺς συμπατριῶτες του νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν στὰ βουνά τους [1]. Οἱ Μανιάτες μᾶς πρόδωσαν καὶ ὁμολογώντας πὼς πῆραν μέρος στὴν ἐπανάσταση μόνο γιὰ τὰ λάφυρα δέχτηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς συμμάχους καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι τοὺς καταδίωξαν ὣς τὰ κρυσφύγετά τους καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ δεχτοῦν τὴν καταβολὴ φόρου ὑποτελείας.

»Ὁ Ὀσμὰν μπέης, ἀφοῦ ἔκαψε τὸ Νησί, ἔσπευσε πρὸς τὴ Μεθώνη, ποὺ ἦταν ἕτοιμη νὰ συνθηκολογήση. Τὰ στρατεύματά μας ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὰ πυρὰ τοῦ κάστρου δέχτηκαν τὴν ἐπίθεση τῶν ἐνισχύσεων καὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς θέσεις τους. Ὁ κυριώτερος λόγος αὐτῆς τῆς τροπῆς τῶν πραγμάτων ἦταν ἡ ἔλλειψη συντονισμοῦ ποὺ βασίλευε ἀνάμεσα στὶς συμμαχικὲς δυνάμεις. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας εἶχε κορυφωθῆ ἡ ἀμοιβαία δυσαρέσκεια [2].

---

1. Πραγματικὰ ὁ Γιάννης Μαυρομιχάλης καὶ ὁ νεαρὸς γιός του αἰχμαλωτίσθηκαν καὶ ὡδηγήθηκαν στ' Ἀνάπλι. Ἕξη χρόνια ἀργότερα ἐλευθερώθηκε ὁ πατέρας μὲ τὴν ὑπόσχεση ὑποταγῆς τῆς Μάνης. Ὁ γιός του τούρκεψε. Εἶναι ὁ περιβόητος ἐξωμότης Γεώργιος Ἰω. Μαυρομιχάλης ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Μεχμέτ, ὁ γνωστὸς Σουκιούρμπεης, πλοίαρχος τοῦ ὀθωμανικοῦ ναυτικοῦ. Σ' αὐτὸν τὸν ἐξωμότη ριάλμπεη (πλοίαρχο) τοῦ τουρκικοῦ στόλου ὀφείλει ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης τὸ μπεηλίκι τῆς Μάνης, ποὺ πῆρε τὸ 1816, ὕστερα ἀπὸ τὴν καθαίρεση τοῦ Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη. Ἦταν θεῖος τοῦ Πέτρου Μαυρομιχάλη καὶ πανίσχυρος στὸ ντοβλέτι (σχετ. τεκμήρια βλ. *Σ. Β. Κουγέα*, Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ Πελοποννησιακὴ Ἐπανάστασις (1770), Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 81 κ.έ.). Τὸ 1818 ὁ ἐξισλαμισμένος Γεώργιος Μαυρομιχάλης εἶναι πατρώνα-μπέης (ὑποναύαρχος) καὶ τὸ 1819 καπετανάμπεης καὶ διοικητὴς τῶν θαλασσίων δυνάμεων τῆς Ἄσπρης Θάλασσας (Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. Ε', σ. 319 καὶ τ. ΣΤ', σ. 65 καὶ 125). Ἡ μάχη ἔγινε στὸ στενὸ τοῦ Ριζόμυλου σὲ ἀπόσταση 12 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Καλαμάτα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Βελίκας. Ἕνας ἄλλος Μαυρομιχάλης, ὁ Πιέρρος, ὑπερασπιζόταν τὸν πύργο τῶν Μύλων τοῦ Ἁλμυροῦ, κοντὰ στὸ προάστειο τῆς Καλαμάτας Γιαννιτσάνικα. Ἀλλὰ ἐχθρικὴ βόμβα ποὺ κατέστρεψε τὴ μπροστινὴ πλευρὰ τοῦ πύργου τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐπιχειρήση ἔξοδο. Πληγωμένος ἔπεσε στὴ θάλασσα καὶ σώθηκε στὰ Γιαννιτσάνικα. Ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Πετρόμπεη (*Δικαίου Βαγιακάκου*, Οἱ πύργοι τῆς Μάνης, Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. Γ' (1969), σ. 66 - 67). Γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς Μαυρομιχαλαίους μᾶς προσφέρει διευκρινίσεις ἕνας λόγος στὴ Βουλὴ τὸ 1846: «. . . ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ Καπετὰν Γεωργάκη ἔπεσαν, ὁ μὲν εἷς, ὁ Ἰωάννης εἰς τὸ πεδίον τῆς κατὰ τὸν Ἁλμυρὸν γενομένης τότε μάχης, ὁ δ' ἕτερος (δηλαδὴ ὁ Πιέρρος, ὁ πατέρας τοῦ Πετρόμπεη) πολιορκηθεὶς εἴς τινα τῶν τοῦ Ἁλμυροῦ πύργων· καὶ ἐξελθών, καίτοι προβεβηκὼς τὴν ἡλικίαν, ἐπληγώθη· μὴ θέλων δὲ νὰ παραδοθῇ εἰς τοὺς ἐχθρούς, τετραυματισμένος ἀπέρασε κολυμβῶν εἰς Γιαννιτσάνικα. Ὅτι ὁ ἀδελφὸς τοῦ καπετὰν Γεωργάκη Ἰωάννης αἰχμαλωτισθεὶς ἀπήχθη εἰς Ναύπλιον καὶ μετὰ ἑξαετῆ δουλείαν ἠλευθερώθη μὲ ἱκανὰ λύτρα. . .» (Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, Περ. Α', Συν. Β', τ. Α' (συνεδρία 13 Μαρτίου 1846), σ. 757).

2. Βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Choiseul - Gouffier, σ. 368 καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Stephanopoli. Στοὺς Ἕλληνες ποὺ πρωτοσυνάντησε στὸ Μωριὰ ὁ Ἀλέξης Ὀρλὼφ πρόσφερε, ἀντὶ ὅπλα

»'Αποδίδαμε μομφὴ στοὺς Ρώσους ὅτι ἤθελαν νὰ μᾶς θυσιάσουν γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἐκεῖνοι τοὺς κινδύνους καὶ ὅτι μᾶς εἶχαν μπλέξει ἀσύνετα σὲ μιὰ ὑπόθεση χωρὶς νὰ μᾶς ἐξασφαλίσουν τὴν ἀναγκαία βοήθεια γιὰ τὴν ἐπιτυχία της. Αὐτὲς οἱ ἐπικρίσεις κατέληξαν σὲ ἀνοιχτὴ ρήξη καὶ χωριστήκαμε. Οἱ Ρῶσοι ἀποσύρθηκαν στὸ Ναυαρίνο καὶ οἱ δικές μας δυνάμεις στὴ Σφακτηρία [1].

»Στὸ μεταξὺ πληροφορηθήκαμε πὼς οἱ αἱμοχαρεῖς 'Αλβανοί, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ὁ πασὰς δὲν πλήρωσε τὶς δαπάνες τῆς ἐκστρατείας τους, ἀξίωσαν

καὶ πολεμοφόδια, εὐαγγέλια, ἄμφια, διπλώματα ἀξιωματικῶν καὶ προκηρύξεις (*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 149). Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες ἱστορικοὺς υἱοθετοῦν ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῶν ξένων κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν. 'Αλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ξένων ἱστορικῶν εἶναι ἀβάσιμη σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σημεῖα. Καμμιὰ προπαρασκευὴ καὶ ὀργάνωση τοῦ ξεσηκωμοῦ δὲν εἶχε προηγηθῆ. Οἱ Ἕλληνες ἔπαιρναν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ βάπτισμα τοῦ πολέμου. Οἱ Μανιάτες ἦταν γενναῖοι ἀλλὰ ἄπειροι σὲ ἐπιχειρήσεις ποὺ προϋπόθεταν στρατιωτικὴ προπαιδεία. Τὸ ρωσικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα δὲν εἶχε ἱκανοὺς πολιτικοστρατιωτικοὺς ἡγέτες. Οἱ 'Ορλὼφ ἦταν ἀνίδεοι στὰ πολεμικά, ἀνάξιοι τῆς μεγάλης ἀποστολῆς τους, βάναυσοι καὶ ἀνειλικρινεῖς. Τοὺς ἀπασχολοῦσε ἀποκλειστικὰ τὸ ἄνοιγμα δευτέρου μετώπου στὸ Αἰγαῖο καὶ διόλου ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία. Γιὰ νὰ καλύψη ὁ 'Αλέξης 'Ορλὼφ τὰ σφάλματα καὶ τὴν ἀνεπάρκειά του, ἐχαρακτήρισε στὴν ἔκθεσή του πρὸς τὴν Αἰκατερίνη δειλοὺς καὶ προδότες τοὺς Ἕλληνες. Καὶ ἡ τσαρίνα, υἱοθετώντας τὶς ψευδολογίες του, ἀπαντοῦσε ὅτι ἀφοῦ οἱ Ἕλληνες «δὲν ἤθελον νὰ τύχωσι τῆς ἐκ τοῦ ζυγοῦ ἀνεξαρτησίας, ἕνεκα τῆς ἰδίας αὐτῶν δειλίας, ἀπιστίας καὶ ἀπάτης, λίαν συνετῶς καὶ ὀρθῶς ἐπράξατε ἐγκαταλείποντες αὐτοὺς τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν τύχῃ» (*Κ. Α. Παλαιολόγου*, Ρωσικὰ ἔγγραφα, τ. Ε' (1881), σ. 150). Ἦταν μιὰ πρωτοφανὴς στὴν ἱστορία συρροὴ ἀσύστολων ψευδῶν καὶ τυχοδιωκτισμῶν. Δὲν ἔλειψαν βέβαια τὰ ἔκτροπα στὰ ἑλληνικὰ στρατόπεδα. Γνωστὴ εἶναι ἡ κλίση τῶν Μανιατῶν στὶς ἁρπαγές. Ἡ δυσπιστία τους ὡστόσο ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν σφαλμάτων τοῦ ἀνεπαρκέστατου 'Ορλώφ. Καὶ κυρίως συνέπεια τῶν ψευδολογιῶν του. Στὴν Αἰκατερίνη ἀνέφερε, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξη τῆς μοίρας, ὅτι εἶχε καταληφθῆ ὁλόκληρος ὁ Μωριάς, καὶ στοὺς Μανιάτες, τὴν παραμονὴ τῆς καταστροφῆς, ὑποσχόταν ἀνύπαρκτα νέα καράβια μὲ ἐφόδια. Ἡ ἀφέλεια τοῦ 'Ορλὼφ ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ πιστεύη ὅτι μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ ρωσικοῦ στόλου στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες οἱ Τοῦρκοι θὰ ἔσπευδαν νὰ γίνουν χριστιανοί. «Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Μεγάλη μας βασίλισσα», ἔγραφε σὲ ἕνα εἶδος ἡμερησίας διαταγῆς, τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἄφιξή του στὸ Οἴτυλο, «μᾶς προστάζει νὰ δεχθοῦμε ὅλους τοὺς Τούρκους ὁποὺ προστρέχουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μας νὰ βαπτισθοῦν καὶ νὰ τοὺς λογιάσωμεν εἰς τὸ ἑξῆς διὰ φίλους» (*Σ. Β. Κουγέα*, Ἡ ὑπὸ τοῦ 'Ορλὼφ Πελοποννησιακὴ 'Επανάστασις (1770), Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 61).

1. Στὴ Σφακτηρία εἶχαν μετακομισθῆ, ἀμέσως μετὰ τὴν πανωλεθρία τῆς Μεθώνης, οἱ 250 τραυματίες. Καὶ ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπιβίβαση τῶν Ρώσων στὰ πλοῖα καὶ ἡ φυγή, ὁ 'Αλέξ. 'Ορλὼφ ἔκλεισε τὶς καστρόπορτες τοῦ Ναυαρίνου ἐμποδίζοντας τοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἀντιμετώπιζαν τὴ σφαγή, νὰ βροῦν στὰ τείχη καταφύγιο. «. . . οἱ δὲ προσελθόντες κάτω τῶν περιτειχισμάτων μετὰ γοερῶν κραυγῶν ἐπεκαλοῦντο ἄσυλον. Καί τινες μὲν ἔτρεχον πρὸς τὴν θάλασσαν ἄλλοι δὲ πρὸς τὰ ὄρη. Πλῆθος γυναικῶν μετὰ τῶν παίδων των ἠθροίσθησαν κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, γονυκλινεῖς δὲ θρηνοῦσαι παρεκάλουν τοὺς ἀπερχομένους Ρώσους νὰ σταματήσουν ἵνα ἐπιβῶσι τῶν πλοίων. Ἄλλοι ἐρρίφθησαν εἴς τινα παρὰ τὴν παραλίαν πλοιάρια, ἅτινα μετεκόμισαν αὐτοὺς εἰς Σφακτηρίαν, ἔνθα ὑπέστησαν τὰ πάνδεινα στερούμενοι

τὴ λεηλασία τοῦ Μωριᾶ. Ὁ πασὰς δέχτηκε. Ἀμέσως τρέχω μὲ μερικοὺς πιστοὺς συντρόφους μου νὰ σώσω τοὺς δικούς μου. Μὲ περίμενε ἕνα φριχτὸ θέαμα. Φλόγες εἶχαν τυλίξει τὰ σπίτια μας. Κραυγὲς ἀπελπισίας ἔσχιζαν τὸν ἀέρα. Ἦταν οἱ κραυγὲς τῶν οἰκογενειῶν ποὺ σφάζονταν. Τὸ σπίτι μου εἶχε γίνει στάχτη. Ρωτάω γιὰ τὴν κόρη μου τὰ πλήθη ποὺ ἔφευγαν ἀλλοπαρμένα. Ψάχνω ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα. Φθάνω στὸ νεκροταφεῖο. Τὴ βλέπω νὰ ἀγκαλιάζῃ τὸν τάφο τῆς μάνας της παλεύοντας μὲ ἀπόγνωση γιὰ νὰ σωθῇ ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ποὺ προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀποσπάσουν. Χυμάω καταπάνω τους. Τοὺς ἀπομακρύνω. Δέχομαι πολλὲς λαβωματιές. Πέφτω. Καὶ οἱ ἐχθροί μου φεύγουν μὲ τὸ θῦμα τους. Μὲ βρῆκαν ἀναίσθητο οἱ σύντροφοί μου, μὲ κουβάλησαν στὰ βουνά, μὲ γιάτρεψαν».

Οἱ Ἀλβανοὶ φορτώθηκαν τὰ λάφυρα καὶ γύρισαν στὴν πατρίδα τους [1]. Εἶδαν οἱ συμπατριῶτες τους τὴν πλούσια λεία καὶ ξεχύθηκαν στὸ Μωριὰ γιὰ νὰ πάρουν μερίδιο. Σκλάβωσαν ἀμέτρητα παιδιά, θανάτωσαν ὅσους δὲν μποροῦσαν νὰ σωθοῦν μὲ τὴ φυγή, βασάνισαν ἄλλους γιὰ νὰ ἀποκαλύψουν τοὺς θησαυρούς τους καὶ στὸ τέλος ρίχτηκαν πάνω στοὺς ἴδιους τοὺς Τούρκους μὲ πρόσχημα ὅτι οἰκειοποιήθηκαν τὰ πλούτη τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἀνῆκαν σ' αὐτοὺς σύμφωνα μὲ τὰ νόμιμα τοῦ πολέμου. Ἄρχισαν ἔτσι νὰ λεηλατοῦν ἀτιμώρητοι καὶ τὰ ὀθωμανικὰ σπίτια. Ἀνάστατοι οἱ Τοῦρκοι κλείστηκαν στοὺς πύργους τους γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς βαναυσότητες [2]. Καὶ οἱ συμμορίες τῶν Ἀλβανῶν τριγύριζαν ἀσύδοτες διαπράττοντας φριχτὰ ἐγκλήματα [3].

στέγης, ὕδατος καὶ τροφῆς» (*Π. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 191). Καὶ ἐνῶ τὰ πλοῖα σήκωναν πανιά, οἱ Ἀλβανοὶ ἔσφαζαν στὴν παραλία τοὺς ἀμάχους ἐμπαίζοντας τοὺς Ρώσους. Πενήντα χρόνια ἀργότερα, στὴν ἀκροθαλασσιὰ τοῦ Ναυαρίνου θὰ γίνῃ ἡ φοβερὴ σφαγὴ τῶν Τούρκων τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες πολιορκητὲς καὶ στὴ Σφακτηρία θὰ παιχθῇ ἡ τραγωδία τῶν γυναικοπαίδων.

1. *Τάσου Γριτσόπουλου*, Τὰ Ὀρλωφικά, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 133.

2. Ὁ Γάλλος ὑποπρόξενος Rose ἔγραφε τὸ 1771 (2 Ἰανουαρίου) ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο: «Οἱ Ἀλβανοὶ ἔχουν γίνει κύριοι τῆς Πελοποννήσου. Δὲν ἀναγνωρίζουν οὔτε πασά, οὔτε ὑποταγή. Λεηλάτησαν ὅλες τὶς περιουσίες τῶν Ἑλλήνων, κατέσφαξαν ἢ πούλησαν σκλάβους μεγάλο ἀριθμὸ Μωραϊτῶν. Ἀλλὰ δὲν σταμάτησαν ἐκεῖ. Λεηλάτησαν ἀκόμα καὶ τὰ σπίτια τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀγάδων» (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 91). Ὁ ἔμπορος Cayrac ἔγραφε ἀπὸ τ' Ἀνάπλι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1772 ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ πούλησαν στὴ Ρούμελη Καλαβρυτινοὺς γιὰ 2.000 γρόσια. Ἡ ἀλβανοκρατία εἶχε ἐξαφανίσει καὶ τὸ τελευταῖο ἴχνος τουρκικῆς ἐξουσίας. Ὁ Τοῦρκος φρούραρχος τῆς Κορώνης εἶχε προσλάβει μισθοφόρους Ἀλβανοὺς γιὰ νὰ τὸν προστατεύουν ἀπὸ τὶς συμμορίες ποὺ λυμαίνονταν τὴ Μεσσηνία. Οἱ Ἀλβανοὶ ὑποχρέωσαν τοὺς Τούρκους νὰ τοὺς νοικιάζουν τὶς δημόσιες προσόδους κι' ὕστερα καταλήστευαν τὸν πληθυσμό.

3. Οἱ Ἀλβανοὶ «ἦλθαν ὄχι ὡς ἄνθρωποι ἀλλὰ ὡσὰν θηρία ἢ σὰν μιὰ φωτιὰ καὶ ὡσὰν ποταμὸς καὶ τὴν αἱματοχυσίαν ὁποὺ ἔκαμαν εἰς τοὺς εὑρεθέντας ταλαιπώρους χριστιανοὺς τοῦ Μωρέως, καὶ ταὶς σκλαβίαις, νοῦς ἀνθρώπινος ἀδυνατεῖ νὰ τοὺς λογαριάσῃ, ὅπου καὶ ὅλον τὸν Μωρέα τὸν ἔγδυσαν ἐξ ὁλοκλήρου» (*Σ. Κουγέα*, Χρονικὰ ἐνθυμητικὰ σημειώματα

«Στὸ μεταξὺ ἡ ὀθωμανικὴ Πύλη, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὴν ἀναρχία, ἔστειλε διαδοχικὰ διάφορους πασάδες [1] στὸ Μωριὰ γιὰ νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Ἀλβανούς. Ἀλλὰ εἴτε ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν μέσων εἴτε γιατὶ τοὺς δωροδοκοῦσαν μὲ κολοσσιαῖα ποσὰ οἱ Ἀλβανοί, οἱ συμμορίες ἐξακολουθοῦσαν τὴ δράση τους ὣς τὴν ἄφιξη τοῦ καπουδὰν πασᾶ [2]. Ὁ Τοῦρκος στόλαρχος ἔστειλε μιὰ μοῖρα πολε-

---

ἀπὸ Μ. Σπήλαιον, Πελοπον. Πρωτοχρ., τ. Β' (1958), σ. 9). Τὰ βάσανα τοῦ Μωριᾶ κατὰ τὴν ἀλβανοκρατία ἱστορεῖ καὶ ὁ *Μ. Οἰκονόμου* (Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων ἀγών, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, τ. Α', σ. 26 - 27): «Καὶ ἀνεκδιήγητα καὶ ἀπίθανα καταντῶσιν ὅσα ἀπὸ τοὺς εἰσβαλόντας ἐκείνους Ἀλβανοὺς ὑπέστησαν, καίτοι ἡσυχάζοντες τότε οἱ Πελοποννήσιοι. Νέα παθήματα, νέαι ποικίλαι συμφοραί, νεοφανεῖς καὶ ἀπερίγραπτοι ὠμότητες, καὶ διαβολικῆς ἐπινοίας βασανιστήρια ἐπέκειντο καὶ ἐξησκήθησαν κατ' αὐτῶν ἐπὶ δεκαετίαν, καλῶς τῶν πραγμάτων ἐχόντων ἄλλως. Ἀκίδες ἐκ καλάμου ὑπὸ τοὺς ὄνυχας ἐμπηγνύμεναι, βάρη ἀφόρητα ἐκ πετρῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν κατὰ τοῦ στήθους καὶ τῆς κοιλίας ἐπιτιθέμενα. Πρηνεῖς ἐπὶ κόνεως ἀσβέστου ριπτόμενοι καὶ ἀποπνιγόμενοι τὴν ἀναπνοήν. Σχοινίων ἀπὸ στέγης ἐξαρτωμένων αἱ ἄκραι ἐδένοντο, ἡ μὲν εἰς τοὺς πόδας τοῦ βασανιζομένου, ἡ δὲ εἰς τὰς χεῖρας, στρεφομένου δ' οὕτω καὶ εἰς ὕψος αἱρουμένου, εἶτα ἀφιεμένου καὶ καταπίπτοντος στροφηδὸν μὲ ὁρμὴν ἐν μέσῳ τῶν γελώτων αὐτῶν, καὶ σκοτοδίνην καὶ κτύπον δεινὸν ὁ βασανιζόμενος ὑπέφερεν. Τοιαῦτα καὶ ἄλλα ποικίλα, πολὺ τοῦ θανάτου δεινότερα μετεχειρίζοντο ὡς ἀθύρματα, πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς κεκρυμμένης καὶ ζητουμένης περιουσίας τῶν βασανιζομένων. Πρὸς δ' ἔρευναν μετεχειρίζοντο ἀλειμματοκήρια ἐκ λίπους ἀνθρωπίνου κατεσκευασμένα, τὰ ὁποῖα ἀναπτόμενα καὶ περιαγόμενα πρὸς ζήτησιν, ὑπεσήμαινον τὴν ὠμότητά των καὶ τὸν θάνατον τοῦ μὴ ὁμολογοῦντος καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ». Καὶ ὁ Σέργιος Μακραῖος σὲ ἕνα ἀπόσπασμα ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸ ἔργο του «Ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος»: «Οἱ δέ (Ἕλληνες) τῶν κοινῶν ἐλπίδων ἐκπεσόντες, οἱ μὲν Μανιᾶται εἰς τὰ ἴδια σπήλαια καὶ τοὺς δυσάντεις αὐτῶν αἰγίλιπας κατέφυγον, συνεπαγόμενοι πολλοὺς ἐκ τῶν ἔξωθεν· οἱ δὲ εἰς τὰς ἠπειρωτικὰς νήσους καὶ Κυθήραν ἐσώθησαν, οἱ δὲ ὡς πρόβατα, φεῦ μοι, σφαγῆς ἀπελείφθησαν. Οἱ γὰρ Ὀτμανοὶ ἐκ πάσης Ἀχαΐας καὶ Θετταλίας, συμπάσης τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς ἐπέκεινα Ἰλλυρίδος ἀγεληδὸν συρρεύσαντες, μηδενὸς ἀνθισταμένου καὶ ἀντιβαίνοντος, κατά τε τὸν ἰσθμὸν καὶ τὴν παραλίαν ἑκατέρου τοῦ κόλπου, ὡς λῦκοι αἱμοβόροι πολλῷ τῷ μέτρῳ ὑπερήλασαν τῶν Μανιατῶν τὴν ὠμότητα· οὐ γὰρ τοῖς μιαιφόνοις ἀπῆν ὅσα ποτὲ ἐφάνη χαλεπωτάτης ἀπηνείας καὶ ἀπανθρώπου γνώμης ἐπινοήματα, ἀλλὰ καὶ ὅσα οὐδέπω ἐν ἐφόδῳ ἐχθρικῇ χειρὸς καὶ γνώμης ὑπῆρξε τολμητὰ προσεπενοεῖτο καὶ ἐξευρίσκετο καὶ οὐδὲ κόρον εἶχε λωφῆσον αἱμάτων τὸ βάρβαρον. Ἐλύσσα δὲ καὶ χρημάτων καὶ τοῖς προσκειμένοις μὴ ἐπαρκούμενοι ἀνερευνᾶτο, τοὺς ἔχειν τι ὑπονοουμένους κατέκαιέ τε καὶ ὠβελίζετο, ὡς μή τι λάθη κρυπτόμενον. Τοσαύτη γοῦν μανίᾳ τῶν ἀπανθρωποτάτων τελχίνων καταπορθουμένης πάσης πόλεως καὶ χώρας καὶ ἁπλῶς οἰκήσεως τῶν ἐν Πελοποννήσῳ χριστιανῶν, οὐδὲ τῶν ὀρέων τὰ κρυσφήγετα καὶ ἀπόκρημνα ἄντρα καὶ διασφάγας καὶ μυχοὺς γῆς ἀνερευνήτους παρῆκαν, ἀλλὰ πάντα λεηλατοῦντες καὶ ληιζόμενοι, ὅτε ἐκ πάσης ἡλικίας καὶ τάξεως αἱμάτων πλειόνων ἀθώων τοῖς ρείθροις τὴν γῆν ἔβαψαν καὶ πάντα πλοῦτον φανερὸν καὶ ἀφανῆ ἔκ τε τῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἁπλῶς οἴκων καὶ ἐξ ἑνὸς ἑκάστου συνήθροισαν, ἔσχατον ἠνδραποδίζοντο».

1. Ἕντεκα συνολικά (Tott, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 122).

2. Τοῦ Χασὰν Τζεζαερλῆ Μαντάλογλου. Τὸν συνώδευε ὁ δραγουμάνος τοῦ στόλου Νικ. Μαυρογένης.

μικῶν στ' Ἀνάπλι καὶ μερικὰ καράβια στὸν Κορινθιακό, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔφθανε διὰ ξηρᾶς στὴν Κόρινθο στρατολογώντας δυνάμεις κατὰ τὴ διάβασή του ἀπὸ τὴ Ρούμελη. Στὴν Κόρινθο κυκλοφόρησε προκήρυξη ἀμνηστίας γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐπαναστάτες καὶ τοὺς κάλεσε νὰ ὁπλισθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς καταχρήσεις τῶν Ἀλβανικῶν συμμοριῶν. Ὕστερα στρατοπέδευσε στὸ Ἄργος καὶ κάλεσε τοὺς Ἀλβανοὺς νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους, δίνοντας ὑπόσχεση γιὰ ἐλεύθερη διάβαση καὶ καταβολὴ τῶν καθυστερουμένων μισθῶν. Οἱ Ἀλβανοὶ ἦταν χωρισμένοι σὲ δύο κατηγορίες, τοὺς τσάμηδες καὶ τοὺς μπεκιάρηδες. Οἱ πρῶτοι ἀποσύρθηκαν εἰρηνικὰ ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν πασά. Οἱ μπεκιάρηδες ὅμως, κάπου ἑφτὰ χιλιάδες [1], ποὺ πίστευαν πὼς οἱ δυνάμεις τοῦ καπουδὰν πασᾶ δὲν ἦταν ἱκανὲς νὰ τοὺς ξερριζώσουν ἀπὸ τὸ Μωριά, ἀρνήθηκαν νὰ ὑπακούσουν καὶ ὠχυρώθηκαν στὴν Τριπολιτσά. Ἀλλὰ ὁ στόλαρχος ξεκίνησε μυστικὰ ἀπὸ τὸ Ἄργος [2] ἐπικεφαλῆς ἑνὸς σώματος ἀπὸ ἐκλεκτοὺς πολεμιστές, ἔφθασε ξημερώματα στὴν Τριπολιτσὰ [3] καὶ αἰφνιδίασε τοὺς Ἀλβανοὺς ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ προβάλουν ἰσχυρὴ ἀντίσταση. Σκοτώθηκαν 5.000. Ὅσοι ξέφυγαν ἔπεφταν στὶς ἐνέδρες [4] ποὺ εἶχε στήσει ὁ καπουδὰν πασάς. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν φυγάδων ἐξοντώθηκε, οἱ ὑπόλοιποι αἰχμαλωτίσθηκαν [5]. Οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ρίχτηκαν στὶς γαλέρες, οἱ ἄλλοι

---

1. Οἱ πληροφορίες τοῦ Castellan γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μπεκιάρηδων εἶναι ἀκριβεῖς. Ὁ Φραντζῆς καὶ ὁ Κολοκοτρώνης τοὺς ὑπολογίζουν σὲ 12.000. Δὲν ἀφαιροῦν ὅμως τοὺς τσάμηδες ποὺ εἶχαν ἀποχωρήσει. Ἀλλὰ καὶ ἕνα δημοτικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς ἀναφέρει αὐτὸ τὸν ἀριθμό. «Μπεκιάρικα τουφέκια χιλιάδες ἔξη ὀχτώ» (*Κλ. Φωριέλ*, Δημοτικὰ τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1956, σ. 157).

2. Τὸν Μάϊο τοῦ 1779. Προηγουμένως ὁ Χασὰν πασὰς εἶχε ἐξασφαλίσει τὴ σύμπραξη τῶν Ἑλλήνων Κλεφτῶν. «Σᾶς διορίζομεν νὰ σκοτώσετε χωρὶς φόβον τοὺς ζορμπάδες. Εἶναι δικά σας ὅλα τὰ πράγματά των. Νὰ μᾶς φέρετε μόνον τὰ κεφάλια των καὶ σᾶς συγχωροῦμεν ὅσα ἐκάματε καὶ δὲν ἐκάματε καπαέτια » (*Ἰω. Φιλήμονος*, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, Ἐν Ναυπλίῳ 1834, σ. 82). Ὁ καπουδὰν πασάς, πρότεινε στοὺς Κλέφτες ὅπως ἀπαθανάτισε τὸ δημοτικὸ τραγούδι

Νὰ κάνουμε τὸ ἕνα μας καὶ Τοῦρκοι καὶ ραγιάδες
τὸν τόπο νὰ παστρέψουμε ἀπ' τοὺς Ἀρβανιτάδες.

Ὁ Χασὰν κάλεσε τοὺς Κλέφτες μὲ μπουγιουρντί: «Ναρθῆτε νὰ βγάλουμε τοὺς Ἀρβανίτες καὶ νὰ εὕρῃ ὁ ραγιὰς τὸ δίκιο του» (*Θ. Κολοκοτρώνη*, Διήγησις συμβάντων, τ. Α', σ. 6. *Μ. Γ. Λαμπρυνίδη*, Ἡ Ναυπλία. . . Ἀθῆναι 1898, σ. 307).

3. Κατὰ τὸν *Κολοκοτρώνη* (ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 5), ὁ Τοῦρκος στόλαρχος ξεκίνησε ἀπὸ τοὺς Μύλους μέ «6.000 ταγκαλάκια καὶ τοὺς κλέφτες 3.000 καὶ ἐπῆγε εἰς τὰ Δολιανά, Τριπολιτσὰ καὶ ἔστησε ὀρδί».

4. Οἱ ἐνέδρες εἶχαν ὀργανωθῆ ἀπὸ τὰ σώματα τῶν Κλεφτῶν. Ὁ *Φραντζῆς* τοὺς ὑπολογίζει σὲ 5.000. Χίλια παλληκάρια μὲ ἀρχηγὸ τὸν πατέρα τοῦ Κολοκοτρώνη ἔπιασαν τὰ Τρίκορφα. Ἡ πληροφορία τοῦ *Castellan* ὅτι ἡ μετακίνηση τῶν στρατευμάτων τοῦ Χασὰν ἔγινε μυστικὰ καὶ ὅτι αἰφνιδιάσθηκαν οἱ Ἀλβανοὶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη πηγή.

5. Κατὰ τὸν *Κολοκοτρώνη* σώθηκαν μονάχα 700 Ἀλβανοὶ στὸ Δαδὶ ὕστερα ἀπὸ περιπετειώδη πορεία (ἔνθ' ἀν., σ. 6).

ἐκτελέσθηκαν καὶ τὰ κεφάλια τους, ἀφοῦ ἔγιναν πυραμίδες, περιχύθηκαν μὲ ἀσβέστη καὶ ἄμμο ὥστε νὰ μεταβληθοῦν σὲ συμπαγὴ μάζα. Αὐτὲς οἱ πυραμίδες στήθηκαν μπροστὰ στὸ σεράϊ[1], μνημεῖο φρικαλέο γιὰ παραδειγματισμὸ καὶ γιὰ νὰ θυμίζη τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας»[2].

Στὸ Ναυαρίνο θὰ ἐπισκεφθῆ ἕναν Ἕλληνα ἄρχοντα. Εἶχε προηγηθῆ μιὰ παρεξήγηση ἀνάμεσά τους. Ὁ προεστός, μὴ γνωρίζοντας πὼς ὁ Castellan ἦταν ξένος, τὸν ὑποδέχτηκε μὲ προσβλητικὴ ψυχρότητα. Ἄλλαξε ὅμως συμπεριφορὰ μόλις εἶδε τὰ συστατικὰ γράμματα ἀπὸ τὸ γενικὸ πρόξενο τῆς Γαλλίας.

«Μᾶς ὡδήγησε στὸ δικό του διαμέρισμα, μᾶς κάθισε στὴν πιὸ τιμητικὴ θέση, μᾶς ἔφεραν ἀμέσως νὰ πλυθοῦμε, μᾶς ράντισαν μὲ ἀνθόνερο. Ἀκολούθησε ὁ καφὲς σὲ φλυτζάνια ἀπὸ πορσελάνη πάνω σὲ ἀσημένια πιατάκια. Ὕστερα μᾶς πρόσφεραν ἀρωματισμένα γλυκίσματα σὲ ἐπίχρυση κοῦπα, παγωμένο σερμπέτι, τσιμπούκια κεχριμπαρένια. Μᾶς περιποιήθηκαν πρόθυμα μὲ ὅ,τι πιὸ ἐκλεκτὸ ἔχει νὰ παρουσιάση ἡ ἑλληνικὴ πολυτέλεια. Καὶ στὸ τέλος καθήσαμε στὸ δεῖπνο. Ὁ Ἕλληνας παραστάθηκε στὸ τραπέζι ἀλλὰ δὲν ἄγγιξε τὰ φαγητά. Ὕστερα ἀποσύρθηκε γιὰ νὰ ἀναπαυθοῦμε»[3].

Ὁ Castellan παρατήρησε ὅτι οἱ πατροπαράδοτες ἑλληνικὲς ἀρετὲς εἶχαν ἐκφυλισθῆ στὶς περιοχὲς ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Φράγκους. Ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ δανείζονταν τὰ ἐλαττώματά τους.

«Αὐτὴ ἡ φθορὰ παρατηρεῖται κυρίως στὶς ναυτικὲς πόλεις, στὶς ἐμπορικὲς σκάλες τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ἐκεῖ τὸ ἐμπορικὸ πνεῦμα καὶ ἡ φιλοχρηματία ἔχουν στεγνώσει τὶς ψυχές. Ἡ δίψα τοῦ κέρδους ὁδηγεῖ στὴν κακοπιστία, τὰ πλούτη καλλιεργοῦν τὴν ὑπεροψία. Ὁ φόβος τῆς ἁρπαγῆς τοῦ

---

1. Γιὰ τὴν πυραμίδα μὲ τὰ κεφάλια γράφει ὁ *Μιχ. Οἰκονόμου* (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 30): «Πρὸς δέ, πρὸς παραδειγματισμὸν καὶ ἐπίδειξιν τοῦ τί παθαίνουν οἱ ἀπειθοῦντες εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ σουλτάνου διέταξεν ὁ πασὰς καὶ ἐκτίσθη ἐν Τριπολιτσᾷ πυραμὶς εἰς τὰς πλευρὰς τῆς ὁποίας καὶ πάσας τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς, ἐκτίσθησαν αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐν Τριπόλει καὶ πλησίον αὐτῆς φονευθέντων Ἀλβανῶν, ἐσώζετο δ' ἡ ρηθεῖσα πυραμὶς μέχρι τοῦ 1807 - 1808 ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ὁ πασὰς ὁ Βελῆς, υἱὸς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, καὶ ἠρειπωμένην οὖσαν οἱ ἀγάδες καὶ οἱ προεστῶτες, ὡς ἱσταμένην εἰς ἔλεγχον ἀπειθείας τῶν Ἀλβανῶν, τὴν ἐκρήμνισαν ὅλως καθ' ὑποβολὴν καὶ χάριν τοῦ Ἀλβανοῦ πασᾶ των». Καὶ ὁ *Μιχ. Λαμπρυνίδης*: «Ἡ φοβερὰ αὕτη πυραμίς, ἐκ πέντε περίπου χιλιάδων ἀλβανικῶν κεφαλῶν συγκεκολλημένων δι' ἀσβέστου καὶ ἄμμου ἀποτελεσθεῖσα, ἔφερε τουρκικὴν ἐπιγραφὴν ἀπειλοῦσαν θάνατον κατὰ παντός, ὅστις ἤθελε καταστρέψει αὐτήν, διετηρήθη δὲ ὡς τρόπαιον τῆς ἐξοντώσεως τῶν Ἀλβανῶν ἐπὶ ἔτη» (ἔνθ' ἀν., σ. 307).

2. *Castellan*, ἔνθ' ἀν., σ. 216 - 226. Κριτικὴ ἀνάλυση καὶ ἔλεγχο τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐξόντωση τῶν Ἀλβανῶν βλ. *Τάσου Θ. Γριτσόπουλου*, Τὰ Ὀρλωφικά, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 131 - 172.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 236 - 237.

ἀποθησαυρισμένου πλούτου ἀπὸ τὸν τουρκικὸ δεσποτισμὸ ἔχει μεταβάλει τοὺς προνομιούχους σὲ διπλοπρόσωπους καὶ χαμερπεῖς. Μὴν ἀναζητήσης τὸν ἀληθινὸ ἑλληνικὸ χαρακτήρα στὶς παραθαλάσσιες περιοχές. Μονάχα στοὺς βουνίσιους, μακριὰ ἀπὸ τοὺς πολυσύχναστους δρόμους θὰ βρῆς τὴν εἰλικρίνεια, τὴν καλωσύνη, τὶς ἀρετὲς τῆς φιλοξενίας. Αὐτῆς τῆς φιλοξενίας εἴχαμε πολλὰ συγκινητικὰ παραδείγματα» [1].

Ἡ πάλη ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα ἀθλήματα στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Castellan. «Τὸ θέαμα δύο ἀνδρῶν ποὺ παλεύουν σὲ δημόσιο χῶρο γιὰ μιὰ μικρὴ ἀμοιβὴ εἶναι πολὺ συνηθισμένο. Γδύνονται, ἀφήνοντας μονάχα ἕνα μικρὸ πέτσινο βρακί, καὶ ἀλείφονται μὲ λάδι γιὰ νὰ δυσκολεύωνται οἱ λαβές. Ἀρχίζουν τὸν ἀγώνα κάνοντας ἀπειλητικὲς χειρονομίες κι' ὕστερα πιάνονται στὰ χέρια, συμπλέκονται καὶ χρησιμοποιοῦν τὴ δύναμη καὶ τὴν πονηριὰ γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὸν ἀντίπαλο. Ἀποφεύγουν τὰ χτυπήματα καὶ σπάνια τραυματίζει ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Ἡ ποικιλία τῶν στάσεων καὶ συμπλεγμάτων ποὺ παρουσιάζουν παλεύοντας, προσφέρουν ἕνα ἐνδιαφέρον θέαμα» [2].

Τέλη Ἰουνίου 1797 ἔφθασε στὰ Φιλιατρὰ καὶ κατέλυσε στὸ σπίτι ἑνὸς προεστοῦ: «Ἕνας δοῦλος περίμενε στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ μᾶς ἀναγγείλη. Ὁ ἄρχοντας, ἀφοῦ διάβασε τὰ συστατικὰ γράμματα, μᾶς παραχώρησε τὴν κάμαρά του. Ἦταν δροσερὴ καὶ καλοαερισμένη. Ἔμπαινες ἀπὸ τὸ χαγιάτι ποὺ περιτριγύριζε ὅλο τὸ σπίτι. Γλάστρες μὲ λουλούδια γύρω γύρω. Στὶς κολῶνες ποὺ στήριζαν τὴ σκεπὴ τυλίγονταν αἰγοκλήματα καὶ γιασεμιὰ κι' ἔφθαναν ὣς τὸ γεῖσο τῆς στέγης. Μᾶς ξύπνησαν τὰ χελιδόνια ποὺ πετοῦσαν ἄφοβα πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας. Εἶχαν στήσει φωλιές, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν κάμαρα. Τὰ σπίτια ποὺ προτιμοῦν τὰ χελιδόνια θεωροῦνται τυχερὰ καὶ προστατευμένα ἀπὸ κάθε κακό. Γι' αὐτὸ δὲν τὰ ἐνοχλοῦν ποτέ. Καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρετὲς ποὺ ἐμφυσοῦν οἱ μητέρες στὴν ψυχὴ τῶν παιδιῶν τους εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ φιλοξενία καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὰ ζῶα» [3].

Ἡ νοικοκυρὰ ἔστειλε στοὺς ξένους μὲ τὴ δούλα της ἕνα πανέρι φροῦτα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 237.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 210 - 251.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 257. Πανάρχαιη ἡ ἀγάπη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὰ χελιδόνια. Ὅπως γράφει ὁ *Αἰλιανός* «ἡ χελιδὼν χαίρει ὁμωρόφιος οὖσα τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἄκλητος οὖσα» (Περὶ ζώων ἰδιότητος, βιβλ. Α', 52). Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου χελιδονιοῦ στὴν Ἑλλάδα ὀφείλεται στὴ φυσικὴ συμπάθεια πρὸς τὸ φιλικὸ στὸν ἄνθρωπο πουλὶ ποὺ φέρνει τὴν ἄνοιξη (Λαογρ., τ. ΣΤ' (1917), σ. 276). Στὴ Χίο πιστεύουν ὅτι ἂν κάποιος θανατώση χελιδόνι ἄθελά του, θὰ πεθάνη κάποιος ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του (*Κανελλάκη*, Χιακὰ ἀνάλεκτα, σ. 371). Γιὰ τὶς δοξασίες τῶν διαφόρων λαῶν σχετικὰ μὲ τὰ χελιδόνια βλ. *Giuseppe Pitrè*, The Swallow Book. The Story of the Swallow told in Legends, Fables, Folk Songs, Proverbs, Omen and Riddles of many Lands, N. York, Cincinati, Chicago 1916).

καὶ μπουκέτα ἀπὸ μικρὰ ἄσπρα τριαντάφυλλα μὲ μιὰ τούφα βασιλικὸ γύρω γύρω [1].

Εἶχαν περάσει εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀλβανοκρατίας. Ἡ φύση σκέπασε μὲ πρασινάδα καὶ λουλούδια τὰ αἵματα ποὺ εἶχαν ποτίσει τὴ γῆ. Οἱ Ἀρκαδιανοὶ κατέφυγαν μὲ τὰ κοπάδια τους σὲ ἀπρόσιτα καταράχια. Πολλοὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα τους. Ἀποχαιρέτησαν τὶς ἑστίες τους, μπῆκαν σὲ πλεούμενα καὶ ἀναζήτησαν ἄλλη πιὸ εἰρηνικὴ πατρίδα [2].

«Μέσα στὶς τόσες συμφορές, οἱ πράξεις ἡρωϊσμοῦ διαδέχονται τὶς σκηνὲς τρόμου. Μιὰ νέα μητέρα Ἀρκαδιανή, κυνηγημένη ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, ἐγκαταλείπει μέσα στὶς φλόγες τὸ χωριό της καὶ μὲ τὸ βρέφος της στὴν ἀγκαλιὰ τρέχει στὰ βουνά. Ἐκεῖνοι καταδιώκουν τὴν πολύτιμη λεία. Φθάνει σὲ ἕνα πλάτωμα καὶ βρίσκεται μπροστὰ στὸ γκρεμό. Δρόμος διαφυγῆς δὲν ὑπάρχει. Οἱ διῶκτες ζυγώνουν, εἶναι ἕτοιμοι νὰ τὴν αἰχμαλωτίσουν. Ἐκείνη ὑψώνει τὰ χέρια ἱκετευτικὰ στὸν οὐρανὸ καὶ πέφτει μὲ τὸ παιδί της στὸ γκρεμό. Στὸ ση-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 258.

2. Πραγματικά, μεγάλος ἀριθμὸς κατοίκων ἐγκατέλειψαν τὶς ἑστίες τους καὶ κατέφυγαν σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ σὲ μακρινὲς χῶρες, Ρωσία, Ἰταλία, Αὐστρία. Πολλοὶ σώθηκαν στὴν ἄγονη Κυνουρία ποὺ δὲν πατήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, ἄλλοι στὴν Ὕδρα καὶ τὶς Σπέτσες. Δεκάδες χιλιάδες βρῆκαν ἄσυλο στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὰ Ἑπτάνησα. Τὰ παράλια τῆς Ἰταλίας πρὸς τὴν Ἀδριατικὴ γέμισαν ἐκπατρισμένους Ἕλληνες. Κατὰ τὴ Νεωτερικὴ Γεωγραφία τῶν δύο Δημητριέων 80.000 ἑλληνικὲς οἰκογένειες μετανάστευσαν στὴν Αὐστρία. Ὡς τὴ Μολδοβλαχία, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Πολωνία ἔφθασαν οἱ κατατρεγμένοι Μωραΐτες. Χιλιάδες πρόσφυγες ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀζοφικὴ τῆς Ρωσίας (γιὰ τὴ μετοικεσία τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἀκολούθησε τὰ Ὀρλωφικὰ βλ. *Παντ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768 - 1774), Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 378 - 423, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία). Εἰδικὰ στὰ Ἑπτάνησα, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς ρωσικῆς μοίρας ἀπὸ τὸ Ναυαρίνο, μεταφέρθηκε μὲ καΐκια μεγάλος ἀριθμὸς προσφύγων. «Οἱ δυστυχεῖς οὗτοι Πελοποννήσιοι ἐβλέποντο ἐν ταῖς ὁδοῖς τῶν πόλεων καὶ τῶν κωμῶν ρακόδυτοι, πειναλέοι, αὐχμηροὶ καὶ τετραυματισμένοι, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παῖδες ζητοῦντες ἄσυλον» (*Π. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 391, *Π. Χιώτη*, Ἱστορ. Ἀπομν., τ. Γ', σ. 466 κ.ἑ.). Στὴ Μ. Ἀσία ἔφθασαν πάνω ἀπὸ 40.000 Μωραΐτες καὶ βρῆκαν καταφύγιο στὰ χτήματα τῶν περίφημων τσιφλικάδων Καραοσμάνογλου ποὺ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἐργατικὰ χέρια. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση αὐτῶν τῶν κατατρεγμένων ἔγραφε τὸ 1776 ὁ Γρηγόριος Ε', διάκονος τότε τοῦ μητροπολίτη Σμύρνης Προκοπίου, στὸν Μεθώνης Ἄνθιμο: «Θεία παραχώρησις ἔγινε νὰ ἐρημώσῃ ἐκεῖνος ὁ τόπος καὶ καθημερινῶς ξεμπαρκάρονται ἀναρίθμητοι σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, καὶ εὑρίσκουν, δεσπότη μου, καὶ τὴν κυβέρνησίν τους. Ὁ ἅγιος Θεὸς ἐκεῖ τοὺς ὠργίσθη, ἀλλὰ ἐδῶ τοὺς εὐσπλαχνίσθη, ἐπειδὴ οἱ ἀγάδες τῆς Ἀνατολῆς συνερίζονται ποῖος θὰ τοὺς πρωτοπάρῃ εἰς τὸν τόπον του, καὶ τοὺς κτίζουν ἐκκλησίας, τοὺς φθιάνουν ὀσπίτια, χωρία ρωμαίικα χωριστὰ μὲ ἀσυδοσίαν, δέκα χρόνους δηλαδὴ τοῦ χαρατσίου» (*Γ. Π. Ἀγγελοπούλου*, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε', Ἀθῆναι 1886, τ. Β', σ. 520. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ James Dallaway, ἔνθ' ἀν., σ. 303 κ ἑ.).

μεῖο αὐτὸ ἔχει στηθῆ ἕνας σταυρός. Ποιὰ μάνα δὲν θὰ νοιώση σπαραγμό; Αὐτὸς ὁ σταυρός, ἁπλὸ καὶ εὔθραυστο μνημεῖο, μπορεῖ νὰ καταστραφῆ. Ἀλλὰ ὁ γκρεμὸς καὶ τὸ βουνὸ θὰ μείνουν μνημεῖα ἀκατάλυτα τῆς μητρικῆς ἀγάπης καὶ τοῦ πάθους γιὰ ἐλευθερία»[1].

Ὁ Castellan θαύμασε τὰ ἀθλητικὰ σώματα τῶν ξωμάχων τοῦ Μωριᾶ. «Τὰ φαρδειὰ καὶ στιβαρὰ στέρνα, τοὺς στρογγυλοὺς καὶ μικροὺς λαιμούς, τὰ γυμνὰ μπράτσα τους, ὁλοένα σὲ κίνηση, ρωμαλέα. Μακριὰ ξανθὰ μαλλιὰ πέφτουν στοὺς ὤμους τῶν νέων καὶ σκιάζουν τὰ μέτωπά τους. Τῶν κοριτσιῶν τὰ μαλλιά, χωρισμένα σὲ ἀμέτρητες πλεξίδες πέφτουν ἀνέμελα ἢ δένονται μὲ χίλιους τρόπους πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι μὲ μικρὲς κορδέλλες. Ὁ κόρφος τους μόλις σκεπάζεται ἀπὸ μιὰ ἐλαφρὴ μουσελίνα. Μιὰ ζώνη σφίγγει στὴ μέση ἀφήνοντας τὸ φουστάνι νὰ κυματίζη σὲ πλατειὲς πτυχές. Ὅταν βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι ρίχνουν στὸ κεφάλι ἕνα μαντήλι ποὺ πλαισιώνει τὸ πρόσωπο καὶ πέφτει στὸν ὦμο, ἢ τὸ δένουν σὰν ἐσάρπα ὥστε οἱ ἄκρες του, ὅλο φράντζες ἢ κεντήματα, νὰ κυματίζουν στὴν πλάτη»[2].

Θαμπωμένος ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀπευθύνεται στοὺς Εὐρωπαίους καλλιτέχνες:

«Τοπιογράφοι, ἐλᾶτε γρήγορα σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Ὁ ἥλιος λάμπει σὲ ὅλο του τὸ μεγαλεῖο στὸ γαλανὸ οὐρανό, χωρὶς τοὺς γκριζωποὺς ἀτμοὺς ποὺ τυλίγουν τὶς δικές μας πατρίδες καὶ δίνουν στὰ ἀντικείμενα ἕνα ὁμοιόμορφο χρῶμα. Τί ἀναμνήσεις ζωντανεύουν μὲ τὴ μελέτη τοῦ τοπίου. Ἐδῶ μιὰ κολώνα, ὀρθὴ ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα, σημαδεύει τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ποὺ πλημμύριζε κάποτε ἀπὸ πιστούς. Ἐκεῖ μερικοὶ τοῖχοι, μοναδικὰ ἀπομεινάρια μιᾶς χαμένης πολιτείας. Πιὸ πέρα ἕνα ἄγριο σπήλαιο, καταφύγιο τῶν βοσκῶν, θυμίζει τὰ ἁπλὰ ἤθη τοῦ χρυσοῦ αἰώνα. Ὁ τοπιογράφος θὰ δῆ ἐπίσης στὸν καρπερὸ κάμπο ἕνα γεωργὸ νὰ ὀργώνη μὲ ἕνα ἁπλὸ ἑλληνικὸ ἀλέτρι ποὺ σέρνουν δύο βώδια. Ἢ νὰ σέρνη τὰ βήματά του στὸ κοιμητήριο κάτω ἀπὸ τὸν παγερὸ καὶ πυκνὸ ἴσκιο τῶν κυπαρισσιῶν καὶ νὰ ἀναστενάζη μπροστὰ σὲ ἕνα τάφο ὅπου κάποιο χέρι ἔχει ἀποθέσει μὲ εὐγνωμοσύνη μερικὰ λουλούδια, ἐνῶ πλάϊ, κάτω ἀπὸ ἀνθισμένες κληματίδες, ζωηροὶ χοροὶ καὶ ἡδονόχαροι γαληνεύουν τὸ βλέμμα του. Ἐκεῖ θὰ μπορέση νὰ ἀναφωνήση κι' αὐτός: «et in Arcadia ego» Καὶ νὰ φιλοτεχνήση πίνακες ἄξιους τοῦ Πουσσέν.

»Καὶ μὴ νομίση κανεὶς πὼς ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφω εἶναι καρποὶ τῶν ἐν-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 264 - 265. Τὴν ἴδια συμφορὰ θὰ ζήσουν οἱ Μωραΐτες πενήντα χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ἰμπραήμ. Ἑκατοντάδες γυναῖκες θὰ προτιμήσουν τὸ θάνατο ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὴν ἀτίμωση. Ρίχνονταν σὲ γκρεμοὺς καὶ βάραθρα ἢ πνίγονταν στὰ ποτάμια.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 267 - 268.

θουσιασμῶν μου. Ἡ Ἑλλάδα διατηρεῖ ἀκόμα τὰ σπέρματα ὅλων τῶν τεχνῶν. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες φιλοτεχνοῦν ζωγραφικὰ ἔργα, μέτρια εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ βλέποντάς τα κανεὶς διακρίνει στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, στὴ στάση τοῦ κορμιοῦ, στὶς πτυχὲς τῶν ἐνδυμάτων κάποια σχέση μὲ τὴν ἀρχαία τέχνη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀντιγράφουν χωρὶς τελειότητα ὅ,τι προβάλλει καθημερινὰ μπρὸς στὰ μάτια τους. Ὡστόσο, τὰ πρόσωπά τους εἶναι τόσο ὄμορφα, τόσο συναρπαστικὰ ποὺ δὲν χάνουν διόλου αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό» [1].

Στὶς 9 Ἰουλίου ἔφθασε στὴ Ζάκυνθο ὅπου μὲ εὐχαρίστηση ξαναβρῆκε «τὶς εὐρωπαϊκὲς συνήθειες». Κίνηση μεγάλη στὴν πλατεῖα καὶ στοὺς δρόμους. Ἡ κατοικία τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας Guys [2] ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἁρματωμένους. Περίμεναν τὴν ἄφιξη τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων κατοχῆς. Ὁ πρόξενος ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν ὀργάνωση ἐθνοφρουρᾶς. Εἶχε μάλιστα ἀναλάβη τὴ διοίκησή της. Τὸ σῶμα αὐτὸ ἔπρεπε νὰ φροντίση γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ νησιοῦ σὲ συνεργασία μὲ τὰ βενετικὰ στρατεύματα» [3].

Ἡ Ζάκυνθος τοῦ θύμισε ἰταλικὴ πολιτεία. «Τὴ διέσχιζε ὁλόκληρη ἕνας μακρὺς δρόμος. Ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς βλέπεις ἐκκλησίες καὶ ὄμορφα σπίτια ποὺ στηρίζονται σὲ κολῶνες ἢ σὲ ἀψιδωτὰ ἰσόγεια—προστατευτικὲς γαλαρίες γιὰ τὸν περίπατο τῶν κατοίκων. Στὸ ὕψωμα δεξιὰ διακρίνονται ἕνα μικρὸ μοναστήρι κι᾿ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ κάστρο, γκρεμισμένα ἀπὸ τὸν τελευταῖο σεισμό» [4].

Τοῦ μίλησαν γιὰ ἕνα παπὰ προικισμένο μὲ πολύμορφο τάλαντο καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν συναντήση. «Ἦταν ζωγράφος, μουσικὸς καὶ ποιητής. Λένε πὼς οἱ μεγαλύτερες ἐπιτυχίες του ἦταν στὴ σάτιρα. Τοῦ ἀποδίδουν μιὰ χαριτωμένη ἐκδικητικὴ πράξη. Ἔγραψε μιὰ σάτιρα ἐναντίον κάποιου Ζακυνθινοῦ ποὺ τὸν κατηγοροῦσε πὼς τὰ πορτραῖτα του δὲν ἔμοιαζαν καθόλου μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ εἰκόνιζαν. Καὶ τί ἔκανε ὁ καλλιτέχνης παπὰς γιὰ νὰ ἀποδείξη τὸ ἀντίθετο; Σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ μαρτυρίου ἑνὸς ἁγίου ποὺ φιλοτεχνοῦσε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἔδωσε στὸ δήμιο τὴ μορφὴ τοῦ Ζακυνθινοῦ κατηγόρου του» [5].

Ζωγράφος καὶ ὁ Castellan θαύμαζε τὴ ζωηρότητα τῶν χρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς εἰκονογραφίας καὶ τὴν ἀντοχὴ τῶν καλλιτεχνημάτων στὶς καιρικὲς μεταβολὲς καὶ στὸ χρόνο καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ μάθη τὰ μυστικὰ τῶν ἀνατολικῶν ζωγράφων, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ σύνθεση τοῦ χρωματικοῦ ὑλικοῦ.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 269 - 270.
2. Ἦταν ὁ γιὸς τοῦ μεγάλου Γάλλου περιηγητῆ Guys, τοῦ πρώτου ἐρευνητῆ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 283 - 284.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 286.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 287.

῾Η ἄγνοια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας δὲν τοῦ εἶχε ἐπιτρέψει ὥς τότε νὰ συγκεντρώση θετικὲς πληροφορίες ἀπὸ Ἕλληνες τεχνίτες. Ἔπειτα οἱ Ἕλληνες ἁγιογράφοι ἔβλεπαν μὲ δυσπιστία τοὺς ξένους. Ἀλλὰ καὶ στοὺς ὁμότεχνους συμπατριῶτες τους ἀπόφευγαν νὰ ἀποκαλύψουν τὰ μυστικὰ τῶν χρωμάτων. Προτιμοῦσαν νὰ τὰ φανερώσουν μονάχα στοὺς μαθητές τους κι' ἀπ' αὐτοὺς πολλοὶ ἔπαιρναν αὐτὰ τὰ μυστικὰ στὸν τάφο.

῾Ο Castellan ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ ἰταλομαθὴς Ζακυνθινὸς παπὰς δὲν θὰ δίσταζε νὰ τοῦ μιλήση γιὰ τὴ σύνθεση τῶν χρωμάτων καὶ τὰ ἄλλα μυστικὰ τῆς τέχνης του. Ἀλλὰ σ' ὅλες τὶς ἐρωτήσεις του ὁ ἁγιογράφος ἀπαντοῦσε χαμογελώντας:

— Εἶναι μιὰ παλιὰ μανιέρα, καλὴ γιὰ μᾶς, ὄχι ὅμως γιὰ τοὺς ἄλλους ζωγράφους.

Τὸν παρακάλεσε νὰ τοῦ ἐξηγήση ἀλλὰ ὁ παπὰς ἀπαντοῦσε στερεότυπα:

—Basta! Basta! (Ἀρκετά! Ἀρκετά!)[1].

Ἐλάχιστες γυναῖκες κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους. Φοροῦσαν ὅλες μάσκα ἀπὸ μαῦρο βελοῦδο γαρνιρισμένη μὲ μικρὴ δαντέλλα καὶ στὸ κεφάλι ἕνα καπέλλο τρίκωχο στολισμένο μὲ μαύρη κονκάρδα καὶ ἕνα μπουκέτο λουλούδια. Μερικὲς φορὲς τύλιγαν τὸ καπέλλο μὲ χρυσὴ δαντέλλα καὶ πρόσθεταν φοῦντες. «Στὰ σπίτια τους κυκλοφοροῦσαν μισόγυμνες. ῾Η σπιτονοικοκυρά μας δὲν δίστασε νὰ παρουσιασθῆ μὲ μιὰ φούστα καὶ τὸ πουκάμισο, ἀφήνοντας γυμνὸ ὁλόκληρο τὸ στῆθος της»[2].

Οἱ περισσότεροι ἄντρες ἦταν ντυμένοι μὲ τὴν ἰταλικὴ μόδα. Ἄλλοι ὅμως προτιμοῦσαν ἕνα παράξενο ἀνακάτωμα ἑλληνικῆς καὶ φράγκικης φορεσιᾶς.

«Φοροῦν κάλτσες μπαμπακερές, ἀκόμα καὶ μεταξωτές, παπούτσια σὰν τὰ δικά μας, μὲ ἀσημένιες φιοῦμπες. ῾Η μεγάλη βέστα ποὺ φοροῦν ἀναρριχτὴ στὸν ὦμο θυμίζει περισσότερο τὴ βέστα τῶν Γάλλων ἀγροτῶν παρὰ τὸ ἑλληνικὸ γελέκι. ῾Ωστόσο διατηροῦν τὸ ζουνάρι καὶ τὸ φαρδὺ πτυχωτὸ πανταλόνι. Ὅσο γιὰ τὶς χωριάτισσες φοροῦν ἰταλιάνικο μποῦστο καὶ στὸ κεφάλι βέλο μὲ φράντζες» [3].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸ Γάλλο περιηγητὴ ἡ διάδοση στὴ Ζάκυνθο τῶν ἀνατολικῶν συνηθειῶν στὶς σχέσεις τῶν δύο φύλων.

«῾Η ζηλοτυπία προκαλεῖ συχνὰ συμπλοκές, ἀκόμα καὶ φόνους. ῾Η κοι-

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 288. ῾Ο Ζακυνθινὸς κληρικὸς ζωγράφος ποὺ δὲν ἔδειχνε προθυμία νὰ ἀποκαλύψη τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης του στὸν Castellan πρέπει νὰ ἦταν ὁ Νικόλαος Κουτούζης, παπάς, καλλιτέχνης καὶ σατιρικὸς ποιητὴς (1741 - 1813). «Πικρὸς σατιρικός», κατὰ τὸν Σάθα, ποὺ «διὰ διαφόρων σατιρῶν ὀνομαστὰ διεκωμώδησε τὰ αἴσχη τῶν ἀρχόντων» (Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ποπολάροι, σ. 6).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 290.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 291.

νωνική ζωὴ εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Οἱ γυναῖκες βρίσκονται κάτω ἀπὸ αὐστηρὴ ἐπιτήρηση. Τὰ παράθυρά τους εἶναι ἀσφαλισμένα μὲ πυκνὰ κάγκελλα ἔτσι ποὺ δύσκολα διακρίνονται ἀπ' ἔξω. Ἡ μάσκα ἀποτελεῖ χρήσιμο βοήθημα. Προσφέρει στὶς γυναῖκες μεγαλύτερη ἐλευθερία καὶ τὰ μέσα νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς Ἄργους. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ἐπιβεβαιώσω αὐτὰ ποὺ ἄκουσα γιὰ τὶς τουρκικὲς συνήθειες ποὺ ἔχουν υἱοθετήσει οἱ Ζακυνθινοί. Λένε πὼς διατηροῦν στὸ ἴδιο σπίτι πλάϊ στὴ νόμιμη σύζυγο καὶ πολλὲς σκλάβες ἢ παλλακίδες. Διαπίστωσα πάντως στὴ Ζάκυνθο ἕνα μεῖγμα ἠθῶν καὶ ἐθίμων ἀνατολικῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν. Ὁ συνδυασμὸς ἔχει δημιουργήσει στὸ νησὶ μιὰ ἰδιόρρυθμη ἠθικὴ καὶ μιὰ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία» [1].

Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ Castellan θὰ μπαρκάρῃ γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ στὴν πατρίδα του.

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 291 - 292.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΙΗ' ΑΙΩΝΑ

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ πρόξενοι πού ὑπηρετοῦσαν στὰ μεγάλα ναυτικὰ κέντρα, στὶς πολυσύχναστες ἐμπορικὲς σκάλες τοῦ Αἰγαίου, ἦταν οἱ καλύτερα κατατοπισμένοι ξένοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Παρακολουθοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ πορεία τοῦ τόπου καὶ συγκέντρωναν πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή, τὶς εἰσαγωγὲς καὶ τὶς ἐξαγωγές. Παράλληλα ὅμως εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδεύουν στὶς διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές, ἄλλοτε γιὰ λόγους ὑπηρεσιακοὺς καὶ ἄλλοτε γιὰ ἀναψυχή. Μερικοὶ κατέγραψαν τὶς ἐντυπώσεις τους καὶ ἄφησαν λαμπρὰ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Οἱ προξενικὲς αὐτὲς περιηγητικὲς ἐνασχολήσεις ἀποτελοῦν μιὰ πολυσήμαντη πηγὴ πληροφοριῶν. Γιατὶ οἱ πρόξενοι εἶχαν ἐπαφὲς μὲ τὶς τοπικὲς Ἀρχές, ἐπιρροὴ καὶ εἰδικὲς δυνατότητες γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία μὲ τὸν τόπο καὶ τὸ κυριώτερο, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν στοιχείων.

Πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη ὑπηρετοῦσε τὸ 1797 ὁ Félix Beaujour. Λαμπρὸς γνώστης τοῦ ἐμπορίου τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς ὁ Γάλλος πρόξενος συγκέντρωσε καὶ ἐπεξεργάσθηκε ἄφθονο ὑλικὸ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὴ δεκαετία 1787 - 1797.

Ἡ γαλλικὴ Κυβέρνηση ἔδωσε ἐντολὴ στὸν πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης νὰ περιηγηθῆ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀπὸ τὴ Θράκη ὡς τὸ Μωριά, καὶ νὰ ὑποβάλῃ ὑπομνήματα μὲ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὰ τοπικὰ προϊόντα, τὶς γεωργικὲς ἐργασίες, τὴ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πληθυσμὸ κάθε τόπου, τὴ διοίκηση, τὸ δημόσιο καὶ κοινωνικὸ βίο. Καρπὸς αὐτῶν τῶν περιοδειῶν καὶ τῆς ἐπιτόπιας μελέτης ὑπῆρξε τὸ χρονικό του γιὰ τό «ἑλληνικὸ ἐμπόριο» πού ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ αὐθεντικὲς πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα[1]. Γράφει γιὰ τὰ μπαμπάκια καὶ τὰ καπνὰ τῆς Μακεδονίας, γιὰ τὰ στάρια τῆς Θεσσα-

---

1. Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797, Ἀ Paris 1800. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐνῶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας καὶ εἰδικώτερα τοῦ ἐμπορίου στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα διαθέτουμε ἄφθονα στοιχεῖα, γιὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀναφέρονται μονάχα στὸ γαλλικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Ὑλικὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ὑπάρχει κυρίως στὰ Archives Nationales de France (Γαλλικὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα), Archives départementales des Bouches - du - Rhône (Ἀρχεῖα τοῦ Ροδανοῦ), Archives de la Chambre du Commerce de Marseille καὶ Archives du Ministère des Affaires Étangères (Ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay, Παρίσι). Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ μελέτησαν ὡς σήμερα τρεῖς κυρίως Ἕλληνες ἐρευνητές: *Σερ. Μάξιμος*, Τουρκοκρατία 1685 - 1789, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα, Ἀθήνα 1944, *N. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956 καὶ *Β. Κρεμμυδᾶς*, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸν 18ο αἰώνα (1715 - 1792) (Μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα), Ἀθήνα 1972.

λίας, γιὰ τὰ μαλλιὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, γιὰ τὸ λάδι τῆς Ἀττικῆς, γιὰ τὸ μέλι καὶ τὸ κερὶ τοῦ Ὑμηττοῦ, γιὰ τὴν κορινθιακὴ σταφίδα, γιὰ τὸ ἀλιζάρι τῆς Κωπαΐδας, γιὰ τὰ δέρματα τῆς Ρούμελης, γιὰ τὰ περίφημα νηματοβαφεῖα τῶν Ἀμπελακίων, γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, γιὰ τὶς εἰσαγωγές, γιὰ τὶς τιμὲς καὶ γιὰ τὴν κάθε λογῆς οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Beaujour ἀναφέρεται σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ περίοδο. Ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ οἱ ὑπόδουλοι ἀποκτοῦν οἰκονομικὴ ὀντότητα καὶ ἀρχίζουν νὰ ἐλέγχουν τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διακίνηση τῶν προϊόντων. Ἔκπληκτος ὁ Γάλλος περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες, παρὰ τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση, ἔχουν ἀναπτύξει μέσα στὸ ζόφο τῆς τυραννίας τὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες καὶ ἔχουν σημειώσει στὸν τομέα τῆς βιομηχανίας προόδους ἀξιοζήλευτες γιὰ τοὺς ξένους καὶ διδακτικὲς γιὰ μιὰ προηγμένη χώρα ὅπως ἡ Γαλλία. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ πρόοδος αὐτὴ εἶχε σημειωθῆ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀλβανικὲς φρικαλεότητες τῆς ὀγδόης δεκαετίας τοῦ ΙΗ' αἰώνα ποὺ ἀφάνισαν τὸν ἑλληνισμὸ καὶ ἀνέστειλαν κάθε οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Γράφω, ἐξηγεῖ ὁ Beaujour στὸν πρόλογό του, γιὰ νὰ γνωρίση ἡ γαλλικὴ Κυβέρνηση τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, ὁ Γάλλος ἔμπορος τὴν καλύτερη ἀξιοποίηση τῶν συναλλαγῶν, καὶ ὁ Γάλλος τεχνίτης νέες βιομηχανικὲς μεθόδους. Θαυμάζει τὴ ζωτικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸ ἐφευρετικό του πνεῦμα, τὴν ἀκάματη δραστηριότητά του.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἀποτελεῖ μιὰ τυχαία μορφή. Ἐγκαταλείποντας τὸ διπλωματικὸ στάδιο θὰ διαπρέψη στὸ δημόσιο δίκαιο καὶ στὴν πολιτική [1].

Ὁ Beaujour ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τμήματος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νησιά — σὲ 1.920.000 ψυχές. Τὸ Πήλιο ἦταν ἡ πιὸ πυκνοκατοικημένη ἑλληνικὴ περιοχὴ καὶ ἡ Ἤπειρος ἡ πιὸ ἀραιοκατοικημένη [2].

Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ τῆς Μακεδονίας ξεπερνοῦσε τὴν παραγωγὴ ὅλων τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν. Πρώτη στὴ βιοτεχνία ἦταν ἡ Θεσσαλία. Ἀκολουθοῦσαν ἡ Μακεδονία, Ἤπειρος, ὁ Μωριάς, ἡ Ἀττικὴ καὶ τέλος ἡ περιοχὴ τῆς Λειβαδιᾶς. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς Βοιωτίας, στὴ Φωκίδα, Λοκρίδα καὶ Αἰτωλία δὲν εἶχε σημειωθῆ καμμιὰ βιοτεχνικὴ ἀνάπτυξη.

Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα χωρίζεται σὲ τέσσερα

1. «Ὁ βουλευτὴς Beaujour», ἀναφέρεται στὴν ἀναγγελία τοῦ θανάτου του, «ὅστις ἔγραψε τὸ περὶ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος ἀξιόλογον σύγγραμμα, καθὼς καὶ περὶ διοικητικῆς ἐπιστήμης ἕτερον, ἀποθανὼν...» (Ἀνθολογία τῶν Κοινωφελῶν γνώσεων, 1837, ἀρ. 2, σ. 30).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 22 - 23.

μεγάλα πασαλίκια: τῆς Τριπολιτσᾶς, τοῦ Ἐγρίπου, τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ πασαλίκι τῆς Τριπολιτσᾶς περιλάμβανε ὁλόκληρο τὸ Μωριά, τοῦ Ἐγρίπου ἐκάλυπτε τὴν Εὔβοια καὶ ἐκτεινόταν στὴ Βοιωτία καὶ ἕνα μέρος τῆς ἀνατολικῆς Φωκίδας. Ἡ Ναύπακτος εἶχε δικό της πασά. Τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Λειβαδιὰ κυβερνοῦσαν βοεβόδες. Ἡ Λάρισα ἦταν ἕδρα μουσελίμη (ἀναπληρωτῆ τοῦ πασᾶ), ἐνῶ ἡ περιοχὴ τῆς Μαγνησίας εἶχε ἐξασφαλίσει αὐτοδιοίκηση. Ὁ πασὰς τῶν Ἰωαννίνων κρατοῦσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του ὁλόκληρη τὴν Ἤπειρο, καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ὁλόκληρη τὴ νότια περιοχὴ τῆς Μακεδονίας. Τὸ βόρειο τμῆμα διοικοῦσαν ἰδιαίτεροι μπέηδες, καὶ εἰδικὰ τὴν Πιερία ὁ ἀγὰς τῆς Κατερίνης. «Αὐτὸς ὁ μικρὸς ἡγεμόνας βασιλεύει σήμερα στὸν Ὄλυμπο, στὴ θέση τοῦ Δία» [1].

Κυβερνήτης τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν πασὰς μὲ τρεῖς οὐρές. Συγκέντρωνε στὰ χέρια του ὅλες τὶς ἐξουσίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη. Ἀρχηγὸς τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀστυνομίας καθὼς καὶ τῆς ἀγορανομίας ἦταν ὁ μουλάς. Αὐτὸς ὥριζε τὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ μουφτὴς τῆς Θεσσαλονίκης, ἰσότιμος τῶν μουφτήδων τῆς Μέκκας καὶ τῆς Δαμασκοῦ, ἦταν ἐπόπτης τῶν τζαμιῶν. Οἱ καδῆδες ὅλων τῶν πόλεων ποὺ περιλαμβάνονταν στὸ πασαλίκι ὑπάγονταν στὸ μουλὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Πασὰς τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1796 ἦταν ὁ Μουσταφάς, γαμπρὸς τοῦ σουλτάνου. Τὰ κανονικὰ ἔσοδά του ὑπολογίζονταν σὲ 70.000 πιάστρα (ἡ δεκατιὰ 20 χωριῶν). Σ' αὐτὸ τὸ ποσὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ «τυχερά», ἄλλα 70.000 πιάστρα. Ἀκολουθοῦσαν τὰ ἔσοδα ἀπὸ τίς «ἀβανιές», τὶς ἐκβιαστικὲς δηλαδὴ εἰσπράξεις ὕστερα ἀπὸ σκευωρίες ἐναντίον τῶν ραγιάδων, κάπου 100.000 πιάστρα. Ὅταν ἔδειχνε σκληρότητα τὰ ἔσοδα ἔφθαναν τὶς 200.000 πιάστρα. «Ἂν ἀκολουθοῦσε ληστρικὴ καὶ ἄπληστη πολιτικὴ μποροῦσε νὰ κατασπαράξη μέσα σὲ ἔξη μῆνες ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία» [2].

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐπιχορηγοῦσε τὴ γυναίκα του, τὴ σουλτάνα, μὲ 15.000 πιάστρα τὸ μήνα. Ἡ Αὐλή του ἔτρεφε 500 ὑποτακτικοὺς καὶ 150 ἄλογα. Γι' αὐτὸ τὸ ἀσκέρι ἔπρεπε νὰ ξοδεύη κάπου 15.000 πιάστρα τὸ μήνα. Συγκέντρωνε λοιπὸν ἀπὸ τὸ πασαλίκι 360.000 πιάστρα. Κι' ἦταν ἕνας πασὰς διόλου ἄπληστος [3].

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ δικαιοσύνη Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι ὑπάγονταν, ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι, στὴ δικαιοδοσία τοῦ μουλᾶ. Συνήθως ὅμως οἱ διαφορὲς κανονίζονταν πρὶν φθάσουν μπροστὰ στὸν Τοῦρκο δικαστή, μὲ τὴ διαιτητικὴ παρέμβαση τοῦ μητροπολίτη καὶ τοῦ ραββίνου. Οἱ ἀφορισμοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ ἰσχυ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 24 - 25.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 45 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.

ρότερο μέσο ἀπονομῆς δικαιοσύνης καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους. «Τὰ ἀναθέματα ποὺ ἐκτοξεύονταν ἀπὸ τὸν τελευταῖο ραββίνο τῆς Θεσσαλονίκης, προστατευόμενο τῆς Γαλλίας», γράφει ὁ Beaujour, «προκαλοῦσαν τρόμο. Εἶδα πατεράδες νὰ ἐγκαταλείπωνται ἀπὸ τὰ παιδιά τους, γυναῖκες νὰ χωρίζουν τοὺς ἄντρες τους» [1].

Τὸ 1796 οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης πλήρωναν 5.000 χαράτσια. Αὐτὸ σημαίνει πληθυσμὸ 15-20.000 ψυχές. Χαράτσι πλήρωνε ἕνας στοὺς τέσσερες. Στὴ Θεσσαλονίκη τὰ παιδιὰ πλήρωναν ἀπὸ τὰ ὀχτώ τους χρόνια καὶ στὰ χωριὰ ἀπὸ τὰ πέντε.

«Ὅταν ἕνας πατέρας ὑποστηρίζη ὅτι τὸ παιδί του εἶναι μικρότερο καὶ δὲν πρέπει νὰ πληρώση χαράτσι, οἱ εἰσπράκτορες μετρᾶνε τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ μὲ ἕνα κορδόνι ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν γιὰ δείχτη. Καὶ καθὼς μποροῦν νὰ μικραίνουν τὸ κορδόνι ὁ δύστυχος ὁ Ἕλληνας ἔχει πάντα ἄδικο» [2].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν τὸ 1797 60.000 ψυχές (30.000 Τοῦρκοι, 16.000 Ἕλληνες, 12.000 Ἑβραῖοι, 2.000 Ἀθίγγανοι, Ἄραβες σκλάβοι, Τουρκαλβανοὶ καὶ Φράγκοι) [3].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 50.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 51.
3. Ὁ Γάλλος πρόξενος d'Evant (1768) ὑπολόγιζε τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης σὲ 65-70.000 ψυχές (*Belley*, Observations, σ. 142), ὁ πρόξενος Arasy (1777) σὲ 70.000 περίπου (*Μ. Λάσκαρη*, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, Ἀθῆναι 1939, σ. 17), ὁ περιηγητὴς Alex. Bisani (1780) σὲ 80.000 (*Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 192). Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς πόλης — Βαβὲλ ὅπου ζοῦσαν Τοῦρκοι, Ἕλληνες, Ἑβραῖοι καὶ Ἀρβανίτες— εἶχε φθάσει κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα τὶς 80.000 ψυχές. Ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ Βουδαπέστη, τὴ Λειψία καὶ τὴ Δρέσδη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Εἶχε τὸν ἴδιο πληθυσμὸ μὲ τὸ Λίβερπουλ καὶ τὸ Μάντσεστερ (*N. G. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, πρόλογος *Ernest Labrousse*, σ. VIII). Οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν μισθοφόροι τῶν πασάδων καὶ ἀγάδων καθὼς καὶ τεχνίτες. Ὁ Γάλλος πρόξενος Arasy (1777) τοὺς ὑπολογίζει σὲ 4.000. Ὁ ἑβραϊκὸς πληθυσμὸς ἀνερχόταν κατὰ τὸν d'Evant (1768) σὲ 26-27.000, μὲ 32 συναγωγές, κατὰ τὸν Arasy (1777) σὲ 25.000 καὶ κατὰ τὸν Bisani (1788) σὲ 23.000. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν ὑπάρχουν ἐξακριβωμένα στοιχεῖα. Ὁ d'Evant τοὺς ὑπολογίζει σὲ 8.000, ὁ Arasy σὲ 15.000 καὶ ὁ Bisani σὲ 20.000 μαζὶ μὲ τοὺς Φράγκους (βλ. *N. G. Svoronos*, ἐνθ' ἀν., σ. 7-13, ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία). Ὁ *Κων. Δ. Μέρτζιος*, Μνημεῖα μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 205 σημ. 1, 2, 3) παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβεῖς. Ἐπίσημη στατιστικὴ δὲν ὑπῆρχε καὶ οἱ πρόξενοι ὑπολόγιζαν τὸν πληθυσμὸ καθένας κατὰ τὴν προσωπική του ἀντίληψη. Ἔπειτα στὴ δημογραφικὴ κατάσταση ἐπιδροῦσαν οἱ διάφορες ἐπιδημίες ποὺ θέριζαν τοὺς κατοίκους. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ 1781 πέθαναν ἀπὸ πανούκλα 20.000 Τοῦρκοι καὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι (βλ. τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἀββᾶ *Belley* στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν (30 Ἰουνίου 1772) γιὰ τὴ μακεδονικὴ ἱστορία καὶ τὴ Θεσσαλονίκη (Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique, Paris 1777, τ. 38, σ. 121-146).

Τὸ κυριώτερο ἐξαγωγικὸ εἶδος τῆς Μακεδονίας ἦταν τὸ μπαμπάκι. Ἡ παραγωγή του εἶχε συγκεντρωθῆ στὸν κάμπο τῶν Σερρῶν [1]. Κάπου 300 χωριὰ ὑπῆρχαν σ' αὐτὸ τὸν κάμπο, χωρισμένα σὲ ὁμάδες ἀπὸ 30 - 40, τὰ λεγόμενα ἀγαλίκια. Οἱ ἀγάδες ἔπαιρναν τὴ δεκατιὰ τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ κινητοποιοῦν ἕναν ἀριθμὸ στρατιωτῶν σὲ περίπτωση πολέμου. Τὰ κυριώτερα ἀγαλίκια ἦταν τῆς Δράμας, τῆς Ζίχνας καὶ τῶν Σερρῶν.

Τὰ καλύτερα μπαμπάκια τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς ἦταν τῆς Κύπρου, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ δικαιώματα τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τὸ μπαμπάκι ἦταν τὸ μπεντεά [2]: ἕνα ἄσπρο τὴν ὀκά (πληρωνόταν στὶς Σέρρες) καὶ ἑνάμιση ἄσπρο τελωνειακὸ δασμό (πληρωνόταν στὴ Θεσσαλονίκη). Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ μπαμπακιοῦ στὸν κάμπο τῶν Σερρῶν ὑπολογιζόταν σὲ 70.000 μπάλλες (κάθε μπάλλα 100 ὀκάδες) [3]. Ἡ τιμὴ κυμαινόταν μεταξὺ 80 καὶ 160 ἄσπρων τὴν ὀκά. Ἔτσι τὸ συνολικὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴ μπαμπακοπαραγωγὴ τῆς Μακεδονίας ἔφθανε τὰ ἑφτὰ ἑκατομμύρια πιάστρα, στὸ ἴδιο δηλαδὴ ὕψος μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν πλούσιων ἀποικιῶν στὶς Ἀντίλλες. Μὲ μακεδονικὸ μπαμπάκι ἐφοδιάζονταν οἱ περισσότερες χῶρες τῆς Εὐρώπης: Γερμανία 30.000 μπάλλες, Γαλλία 12.000, Βενετία 4.000, Λιβόρνο καὶ Γένοβα ἀπὸ 1.500. Οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ φόρτωναν ἀπὸ ἕνα καράβι. Γενικὰ οἱ ἐξαγωγὲς ἔφθαναν τὶς 50.000 μπάλλες ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ 5.000.000 περίπου πιάστρα.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἑλληνικὴ κατανάλωση ἀπορροφοῦσε 10.000 μπάλλες. Στὰ ὑφαντουργεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἐπεξεργάζονταν 2.000 μπάλλες. Ἄλλες τόσες στὴ Βέρροια γιὰ μπουρνούζια, 1.500 περίπου μπάλλες στὰ μπαμπακάδικα τῆς Δράμας καὶ 1.200 στὶς Σέρρες. Ἀλλὰ ἡ μεγαλύτερη κατανάλωση γινόταν στὸν Τύρναβο. Στὶς περίφημες φάμπρικες τοῦ Τυρνάβου ὑφαίνονταν οἱ ἐξαιρετικοὶ ἀλατζάδες (ἀπὸ μπαμπάκι καὶ μετάξι), πασίγνωστοι σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Ἦταν τὸ πιὸ συνηθισμένο ὕφασμα γιὰ τὰ φορέματα τῶν Ἑλληνί-

---

1. Χρυσὸ κάμπο τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι. Ἔλεγαν: «Σέρρες ὀβασὶ ἀλτὶν γιοβασί» δηλαδή, ὁ κάμπος τῶν Σερρῶν φωλιὰ τοῦ χρυσαφιοῦ» (*Π. Θ. Πέννα*, Ἱστορία τῶν Σερρῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, 1383 - 1913, Ἀθῆναι 1966, σ. 357 σημ. 1). Σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ μπαμπακιοῦ ἔγραφε ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1777 J. V. Arasy: «Τὸ ἐμπόριο τῶν Σερρῶν εἶναι ἀπέραντο ἐξ αἰτίας τῆς τεράστιας παραγωγῆς μπαμπακιοῦ σὲ ἕνα κάμπο ποὺ ἁπλώνεται σὲ μῆκος δώδεκα καὶ πλάτος πέντε λευγῶν» (*Μ. Λάσκαρης*, ἔνθ' ἀν., σ. 44).

2. Τουρκικὰ μπεντάτ. Ἔκτακτος δασμὸς ποὺ ἐπιβαλλόταν σὲ ὡρισμένα ἐξαγόμενα ἢ εἰσαγόμενα ἐμπορεύματα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ΙΗ' αἰώνα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 66 - 74. Ὁ Γάλλος πρόξενος Arasy ὑπολογίζει τὴν παραγωγὴ μπαμπακιοῦ στὸν κάμπο τῶν Σερρῶν τὸ 1777 σὲ 60.000 μπάλλες τῶν 105 ὀκάδων (ἔνθ' ἀν., σ. 45). Δηλαδὴ μέσα σὲ μιὰ 15ετία ἡ μπαμπακοπαραγωγὴ αὐξήθηκε κατὰ ἕνα ἑκατομμύριο ὀκάδες.

δων. Κάπου 10.000 μπάλλες νήματα βάφονταν κόκκινα στὰ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐξάγονταν στὴ Γερμανία, Ἑλβετία, Πολωνία, ἀκόμα καὶ στὴ Ρωσία.

Ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία ἐπεξεργάζονταν 20.000 μπάλλες κι᾽ ἀπὸ αὐτὲς ἔβαφαν 10.000. Τὰ κέρδη τῆς βαφῆς ὑπολογίζονταν σὲ 20%. Πήγαιναν ὅμως στὰ χέρια λίγων κεφαλαιούχων, ἐνῶ τὰ κέρδη ἀπὸ τὴ νηματοποίηση ἀποτελοῦσαν συμβολὴ στὴ λαϊκὴ εὐημερία.

«Τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τῆς νηματουργίας ἦταν πὼς τὸ ἴδιο χέρι ποὺ σπέρνει καὶ καλλιεργεῖ τὸ μπαμπάκι προσθέτει μιὰ καινούργια ἀξία στὸ φυσικὸ προϊὸν δίνοντάς του νέα μορφή. Αὐτὴ ἡ πρόσθετη ἐργασία, τὸ γνέσιμο, δὲν εἶναι ἐπικερδὴς γιὰ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ γίνεται ὁποιαδήποτε ὥρα καὶ νὰ καλύπτη τὰ κενὰ τῆς ἡμέρας. Τὴν ἀφήνεις ὅταν ἔχης κάτι καλύτερο νὰ κάνης καὶ τὴν ξαναπιάνεις τὴν ὥρα τῆς σχόλης. Ἔτσι δὲν χάνεται οὔτε στιγμή. Εἶναι μιὰ ἐργασία χρήσιμη, ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς γέρους, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ καὶ ἐξασφαλίζει τὸν ἐπιούσιο σὲ ὅλους».

Ὡστόσο, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος, ἐνῶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μπαμπακιοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀγρότη ἔπρεπε νὰ χαρίζη εὐημερία στὴ Μακεδονία, ἡ κατάσταση δὲν ἔχει διόλου βελτιωθῆ. «Ὁ χωριάτης παραμένει τὸ ἴδιο ἐξαθλιωμένος, ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κλωστοποίηση τοῦ μπαμπακιοῦ. Προσφέρει στὸν ἀγὰ ἕνα ἀκόμα μέσο γιὰ νὰ τὸν καταπιέζη καὶ τὸ μόνο ποὺ πετυχαίνει εἶναι νὰ μὴ ψοφολογήση ἀπὸ τὴν πεῖνα» [1].

Τὸ δεύτερο μετὰ τὸ μπαμπάκι ἐξαγώγιμο ἑλληνικὸ προϊὸν ἦταν τὰ καπνά. Ἡ καλλιέργειά τους ἐκάλυπτε τὸ ἕνα ὄγδοο τῶν ἀξιοποιημένων γαιῶν καὶ ἀπασχολοῦσε κάπου 20.000 οἰκογένειες.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὁ σουλτάνος Μουσταφὰς Β' ἀπαγόρεψε τὴν καλλιέργεια καπνῶν στὴ Μακεδονία, φιλοδοξώντας νὰ τὴ μεταβάλη σὲ σιτοβολῶνα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὥστε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ φοβερὲς σιτοδεῖες καὶ οἱ ἐξεγέρσεις ποὺ κάθε τόσο ξεσποῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ ἡ ἀρχικὴ ἀπόλυτη ἀπαγόρευση τῆς καπνοκαλλιέργειας, χαλαρώθηκε μὲ τὸν καιρὸ καὶ τελικὰ πῆρε τὴ μορφὴ εἰδικῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων τῆς καπνοπαραγωγῆς. Ὡστόσο, παρὰ τὶς μεγάλες ἐπιβαρύνσεις, οἱ ἀγρότες συνέχιζαν τὴν καλλιέργεια καπνῶν.

Ὁ Beaujour παρατήρησε ὅτι μ᾽ ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τῆς καπνοκαλλιέργειας οἱ παραγωγοὶ δὲν εὐημεροῦσαν. Αὐτὸ ὠφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ καπνοχώραφα, ποὺ ἦταν καὶ τὰ καλύτερα τῆς μακεδονικῆς γῆς, βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἐνῶ οἱ λιγώτερο γόνιμες ἐκτάσεις, κατάλληλες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 74 - 76. Βλ. καὶ *Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 424).

γιὰ σιτοκαλλιέργειες, βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως δὲν μποροῦσαν νὰ συγκριθοῦν σὲ ἐργατικότητα καὶ καλλιεργητικὲς ἱκανότητες μὲ τοὺς Ἕλληνες [1].

Τὰ καπνοχώραφα τῆς Μακεδονίας βρίσκονταν στὰ βόρεια τῆς Θεσσαλονίκης. Σχημάτιζαν ἕνα ἡμικύκλιο μὲ ἀκτίνα κάπου 25 λεῦγες καὶ ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸ Βαρδάρη ὣς τὸ Νέστο, κοντὰ στὴν Καβάλα. Σ' αὐτὸ τὸ ἡμικύκλιο οἱ καπνοπαραγωγικὲς περιοχὲς εἶναι τὸ Γενιτζέ [2] (μὲ 12 χωριά, παραγωγὴ 5.000 μπάλλες τῶν 100 ὀκάδων, τιμὴ 70 - 80 ἄσπρα τὴν ὀκά), τὸ Καρά - Ντάου μὲ 30 περίπου χωριά (παραγωγὴ 12 - 15.000 μπάλλες, τιμὴ 50 - 60 ἄσπρα τὴν ὀκά), τὸ Γιολμπασὶ μὲ τέσσερα ἄθλια χωριά (παραγωγὴ 4 - 5.000 μπάλλες), τὸ Πετρίτσι μὲ 15 μεγάλα χωριά (παραγωγὴ 18 - 20.000 μπάλλες, τιμὴ 35 - 40 ἄσπρα), ἡ Στρώμνιτσα μὲ 12 περίπου χωριά (παραγωγὴ 15 - 18.000 μπάλλες, τιμὴ 30 - 50 ἄσπρα). Τέλος ἡ ἀνατολικὴ περιοχὴ κοντὰ στὴν Καβάλα (40.000 μπάλλες, τιμὴ 60 - 80 ἄσπρα). Ἡ συνολικὴ καπνοπαραγωγὴ ὑπολογιζόταν σὲ 100.000 μπάλλες, μὲ μέση τιμὴ 35 ἄσπρα τὴν ὀκὰ καὶ ἐτήσιο εἰσόδημα 4.000.000 πιάστρα. Τὸ ἕνα τρίτο ἀπ' αὐτὸ τὸ ποσὸ κατέληγε ὑπὸ μορφὴ τελωνειακῶν δασμῶν στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ σουλτάνου [3].

Τὰ καπνὰ ἀγοράζονταν μὲ δυὸ τρόπους. Στὶς ἀποθῆκες τῆς Θεσσαλονίκης ἢ στὰ καπνοτόπια ἀπὸ τοὺς ἐμπορικοὺς πράκτορες. Συνήθως ὅμως ἔμποροι καὶ παραγωγοὶ συμφωνοῦσαν μονάχα γιὰ τὴν ποσότητα. Ἡ τιμὴ καθοριζόταν ἀπὸ τὸν τελώνη τῆς Θεσσαλονίκης. Κάθε χρόνο, ἀρχὲς Ὀκτωβρίου, ὁ τελώνης πήγαινε στὴ Ντόγλια [4], ἕνα χωριὸ κοντὰ στὸ Πετρίτσι, ὅπου συναντοῦσε τοὺς ἀντιπροσώπους ὅλων τῶν καπνοπαραγωγῶν τῆς Μακεδονίας. «Ἀφοῦ ἄκουγε τὶς ἀπόψεις τους, καὶ μερικὲς φορὲς χωρὶς νὰ τὶς ἀκούση, καθώριζε αὐθαίρετα τὴν τιμὴ ἀναγράφοντάς την μὲ τὸ χέρι του πάνω σὲ μιὰ ξύλινη κολώνα στὴ μέση τοῦ παζαριοῦ, ὅπως ἄλλοτε ὁ Ἀδριανός, ποὺ κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του στὴν Ἀθήνα ἔγραφε τὴν τιμὴ τῶν λαδιῶν πάνω σὲ ἕνα κίονα τοῦ ναοῦ τοῦ Αὐγούστου».

Οἱ πράκτορες ἔστελναν τὰ καπνὰ στὴ Θεσσαλονίκη συσκευασμένα σὲ χοντρόπανα, τοὺς ἀμπάδες. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ὁ Beaujour ἡ κατανάλωση μακεδονικῶν καπνῶν στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 77 κ.ἑ.

2. Γιαννιτσά. Ἐννοεῖ τὴν περιοχὴ Πέλλης.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 94 - 95.

4. Πρόκειται γιὰ τὴν πολίχνη Ντόλιανη ὅπου γινόταν τέλη Σεπτεμβρίου ἐμποροπανήγυρη. Ἦταν γνωστὴ ἐπίσης ὡς Δόλιανη, Τόλιανη, Oglia καὶ Doya. Βρισκόταν στὴ Β. Μακεδονία ἀνάμεσα στὴ Στρώμνιτσα καὶ τὸ Πετρίτσι. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἄλλη Δόλιανη στὴν περιοχὴ Βερροίας (Βλ. *Κ. Δ. Μέρτζιου*, Ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία ἐκ Θεσσαλονίκης (1742 - 1759), Μακεδονία, τ. Ζ' (1966 - 1967), σ. 145 - 147, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης *Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 134 σημ. 6).

ἔφθανε τὶς 40.000 μπάλλες, στὴν Αἴγυπτο 30.000, στὴ Μπαρμπαριὰ 10.000, στὴν ἀνατολικὴ Γερμανία 12.000. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισαν οἱ καπνοφυτεῖες στὴν Οὐγγαρία οἱ ἀποστολὲς ἑλληνικῶν καπνῶν στὴ Γερμανία μειώθηκαν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ [1].

Ὅσο γιὰ τὴ σιτοπαραγωγὴ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, ὁ Beaujour τὴν ὑπολόγιζε, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ βρῆκε στὰ τελωνειακὰ κατάστιχα, σὲ 260.000 κοιλά (120.000 ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, 80.000 ἀπὸ τὸ Βόλο, 60.000 ἀπὸ τὸ Ὀρφανό). Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ δωδέκατο τῆς πραγματικῆς παραγωγῆς.

Ὁ Γάλλος πρόξενος παραθέτει ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν κυριωτέρων ἀστικῶν κέντρων τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας:

Θεσσαλονίκη: 60.000 ψυχές, Σέρρες 30.000, Λάρισα 20.000, Βοδενὰ 12.000, Βέρροια 8.000, Γιαννιτσὰ 6.000, Τύρναβος 6.000, Φάρσαλα 5.000, Ζητούνι 4.000, Καβάλα 3.000, Βόλος 3.000. Σύνολο 157.000 [2].

Σημαντικὴ ἦταν ἡ παραγωγὴ μαλλιοῦ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος προερχόταν ἀπὸ τὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλβανία. Κάπου 400.000 - 500.000 ὀκάδες μαλλιὰ συγκεντρώνονταν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἄλλες 200.000 ὀκάδες μεταφέρονταν στὴ Σαγιάδα, ὅπου ὑφαίνονταν κάθε χρόνο γύρω στοὺς 70.000 ἀμπάδες. Τὸ ὑπόλοιπο μαλλὶ ἐξαγόταν στὴ Βενετία ἀπὸ δαλματικὰ λιμάνια. Τὰ ἐργαστήρια τῆς Φιλιππούπολης ἀπορροφοῦσαν 50.000 ὀκάδες μαλλὶ γιὰ ἀμπάδες. Κάθε χρόνο ὑφαίνονταν 15.000 κομμάτια καὶ ἐξάγονταν στὴ Σμύρνη (ἀπὸ ἐκεῖ φορτώνονταν γιὰ τὴν Ἀνδαλουσία, τὴ Συρία, τὴν Ἀραβία). Τὰ ἐργαστήρια τοῦ Πηλίου ὕφαιναν κάπες καὶ ἀπορροφοῦσαν ὅλα τὰ μαλλιὰ τῆς Λειβαδιᾶς. Ἡ παραγωγὴ μαλλιῶν τοῦ Μωριᾶ, κάπου 12.000 καντάρια, ἐκάλυπτε ἀποκλειστικὰ τὶς τοπικὲς ἀνάγκες.

Ὁπωσδήποτε, τὸ μεγάλο κέντρο ἐμπορίας μαλλιῶν βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐκεῖ κατέληγε ἡ παραγωγὴ ἀπὸ τὰ Γιαννιτσά, τὴ Δοϊράνη, τὴ Στρώμνιτσα καὶ τὶς Σέρρες, κάπου 300.000 ὀκάδες. Τὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης ἔδιναν 200.000 ὀκάδες.

Ἡ τιμὴ τῶν μαλλιῶν ἦταν 15 - 25 παράδες ἡ ὀκά. Ἕνα φορτίο προοριζόταν γιὰ τὴ Βενετία, ἕνα ἄλλο γιὰ τὴν Ἀγκώνα, δύο τρία γιὰ τὴ Γένοβα καὶ τὸ Λιβόρνο. Κάπου 3.000 μπάλλες τῶν 100 ὀκάδων ἐξάγονταν στὴ Μασσαλία. Οἱ ἔμποροι θεωροῦσαν τὰ μαλλιὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὰ καλύτερα τῆς Ἀνατολῆς. «Ἕνα ἀνεκτίμητο πλεονέκτημα τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου μαλλιῶν στὴν Ἑλλάδα», γράφει ὁ Beaujour, «εἶναι ποὺ ἀγοράζουμε ἀκατέργαστη ὕλη καὶ τὴν προσφέρουμε ἐπεξεργασμένη» [3].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 96.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 128.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 135 κ. ἑ.

Κάθε φορτίο μαλλιῶν ἦταν 600 μπάλλες τῶν 100 ὀκάδων μὲ μέση τιμὴ 20 παράδες τὴν ὀκά. Τὸ συνολικὸ εἰσόδημα τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ μαλλιὰ ἔφθανε τὰ 270.000 πιάστρα. Οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ δὲν ἀγόραζαν ἑλληνικὰ μαλλιά [1].

Ὁ Μωριάς, παρατηρεῖ ὁ Beaujour, εἶναι κατάλληλος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἔχει ὑποστῆ φρικώδεις συμφορὲς ἐξ αἰτίας τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν.

«Ἡ γεωργία κυρίως δὲν θὰ ἀναλάβη ποτέ. Οἱ Ἀλβανοὶ σκότωναν τοὺς ἄντρες καὶ ἅρπαζαν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ κοπάδια. Ἡ μιὰ συμφορὰ φέρνει τὴν ἄλλη. Ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἦρθαν οἱ σιτοδεῖες. Ψωμὶ δὲν ὑπῆρχε καὶ οἱ κτηνοτρόφοι τρέφονταν ἀποκλειστικὰ μὲ κρέας. Ἀφοῦ ἔλειψαν τὰ ἐργατικὰ χέρια ἐλαττώθηκε καὶ ἡ παραγωγὴ ἀγροτικῶν προϊόντων. Οἱ μπέηδες βάλθηκαν νὰ κόβουν ἄσπλαχνα τὰ δάση, ἀλλὰ ἡ ἐντατικὴ ὑλοτομία εἶχε καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Οἱ ξηρασίες ἔγιναν συχνότερες, οἱ βοσκὲς ἄρχισαν νὰ σπανίζουν. Ἔτσι ἀπόμεινε τὸ ἕνα τέταρτο ἀπὸ τὰ κοπάδια τοῦ Μωριᾶ [2].

Ἰδιαίτερο κεφάλαιο τοῦ περιηγητικοῦ χρονικοῦ τοῦ Γάλλου προξένου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἑλληνικὴ μελισσοκομία.

Οἱ κυψέλες κατασκευάζονταν ἀπὸ ψημένο πηλὸ καὶ εἶχαν σχῆμα κυλινδρικό, ὕψος τρία πόδια, διάμετρο ἕνα καὶ σκέπασμα κινητό. Οἱ μελισσοτρόφοι φρόντιζαν νὰ ἐπιχρίσουν μὲ βερνίκι τὸ ἐξωτερικὸ τῆς κυψέλης καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἀπέφευγαν νὰ βερνικώσουν τὸ ἐπάνω μέρος γιὰ νὰ μὴ δυσκολεύωνται οἱ μέλισσες στὴν ἐπικόλληση τῆς κερήθρας.

Ἔστηναν τὶς κυψέλες σὲ ἐρημικὰ σημεῖα, συνήθως γύρω ἀπὸ μοναστήρια. Πλάϊ στὶς πηγὲς δημιουργοῦσαν μικρὰ ἕλη ποὺ χρησίμευαν γιὰ ποτίστρες τοῦ μελισσιοῦ. Μέσα στὶς λιμνοῦλες ποὺ σχηματίζονταν ἔρριχναν κομμάτια ξύλα καὶ μικρὲς πέτρες γιὰ νὰ ἀκουμποῦν οἱ μέλισσες καὶ νὰ ξεδιψοῦν χωρὶς κίνδυνο πνιγμοῦ.

Γιὰ νὰ πολλαπλασιάσουν τὰ σμήνη κατέφευγαν σὲ ἕνα τέχνασμα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν μελισσῶν ἀντικαθιστοῦσαν τὴν παλιὰ κυψέλη μὲ μιὰ ὁμοιόμορφη ἀλλὰ ἀδειανή [3]. Φρόντιζαν μό-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 140 - 141.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 154 - 155. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔγινε καὶ στὸ Εἰκοσιένα. Σταμάτησαν οἱ καλλιέργειες, ἐξαφανίσθηκε τὸ ψωμί, ρίχτηκαν ὅλοι στὴν κτηνοτροφία καὶ τὴν ἐξόντωσαν. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλβανοκρατία ὑπῆρχαν μεγάλες δυνατότητες ἐξαγωγῆς μαλλιῶν ἀπὸ τὸ Μωριὰ (τὰ ἀπορροφοῦσε κυρίως ἡ Ἰταλία). Μόνο ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ναυπλίου, θὰ μποροῦσαν, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα τῆς 1 Μαρτίου 1751 τοῦ προξένου Amirat, νὰ ἐξαχθοῦν 30.000 - 35.000 ὀκάδες (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 197).

3. Στὴ Μακεδονία αὐτὴ τὴν κενὴ κυψέλη τὴν ἀποκαλοῦν «σαλαΐστρα» (*Δ. Πετρόπουλου*, Μελισσοκομικὰ Χαλκιδικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, Λαογρ., τ. ΙΖ' (1957 - 1958), σ. 190).

νο νὰ τοποθετήσουν μέσα μερικὲς κερῆθρες καὶ νὰ τὶς τρίψουν μὲ χλωρὰ φύλλα μελισσόχορτου. Ἐπιστρέφοντας οἱ μέλισσες ἀπὸ τὴν πτήση τους ἔμπαιναν στὴ νέα κυψέλη πιστεύοντας πὼς ἦταν ἡ δική τους. Στὴν παλιὰ κυψέλη ποὺ τοποθετοῦσαν σὲ ἄλλο σημεῖο παρέμενε ἕνα μέρος τοῦ ἀρχικοῦ σμήνους.

Κυψέλη μὲ 4.000 μέλισσες ἔδινε ἔξη λίτρες μέλι. Ἡ ἴδια κυψέλη ἔδινε 34 λίτρες μὲ διπλάσιο ἀριθμὸ μελισσῶν.

Ἐπειδὴ κατὰ τοὺς χειμωνιάτικους μῆνες ἀφανίζονταν τὰ μελίσσια ἀπὸ ἔλλειψη ἐφοδίων, σὲ ὡρισμένες ἑλληνικὲς περιοχές, ὅπως στὸ Δαμαλά, ἐφάρμοζαν τὴ μέθοδο ποὺ συνηθιζόταν στὴ Μεσοποταμία. Μετέφεραν τὶς κυψέλες σὲ σκοτεινοὺς χώρους μακριὰ ἀπὸ κάθε θόρυβο. Ἐκεῖ οἱ μέλισσες, μέσα στὸ σκοτάδι καὶ τὴ γενικὴ ἡσυχία, ναρκώνονταν ἀπὸ τὸ κρύο. Ἔτσι περιωριζόταν τὸ αἴσθημα τῆς πείνας καὶ μποροῦσαν νὰ ἐπιβιώσουν μὲ ἐλάχιστη τροφή.

Τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς εἶχε διατηρήσει τὴν ἀρχαία του φήμη. Ὄχι ὅμως καὶ τὸ κερὶ ἐπειδὴ δὲν γινόταν ἐπαρκὴς καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ ξένα σώματα. Στὰ τέσσερα μοναστήρια τοῦ Ὑμηττοῦ ἔτρεφαν 3.000 μελίσσια. Στὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης 1.200, καὶ 2.000 στὰ μετόχια. Σύνολο 6.200 κυψέλες. Ἄλλα τόσα μελίσσια ἔτρεφαν οἱ χωρικοὶ τῆς Ἀττικῆς.

Ἡ ἀπόδοση κάθε κυψέλης ἦταν 30 λίτρες μέλι καὶ δύο κερί. Ἡ συγκομιδὴ τῆς Ἀττικῆς ἔφθανε τὶς 360.000 λίτρες μέλι καὶ 24.000 λίτρες κερί. «Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί», σημειώνει ὁ Beaujour, «εἶναι σύμφωνοι μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν ἐμπόρων, ποὺ βεβαιώνουν ὅτι σὲ χρονιὲς καλῆς σοδειᾶς ἡ παραγωγὴ μελιοῦ ἔφθανε τὰ 3.000 καντάρια καὶ τοῦ κεριοῦ τὰ 200 καντάρια» [1].

Ἡ τιμὴ τοῦ μελιοῦ ἦταν 8 - 10 παράδες ἡ λίτρα καὶ τοῦ κεριοῦ ἕνα πιάστρο. Ἔτσι τὸ εἰσόδημα τῆς Ἀττικῆς ἔφθανε τὰ 114.000 πιάστρα. Κάπου 350 καντάρια μέλι καὶ 20 κερὶ διωχετεύονταν στὴν ἀθηναϊκὴ κατανάλωση. Ἀπέμενε λοιπὸν καθαρὸ εἰσόδημα 100.000 πιάστρα ποὺ ριχνόταν στὸ ἰσοζύγιο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἡ Ἀττικὴ εἶχε ἀνάγκη εἰσαγωγῆς ἑνὸς τετάρτου τῶν ἀναγκῶν της σὲ δημητριακά. Τὸ ἔλλειμμα αὐτὸ καλυπτόταν μὲ τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μελιοῦ. Ὅλη ἡ διαθέσιμη παραγωγὴ τοῦ μελιοῦ κατέληγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ καὶ τὰ ἄλλα ἀρχοντόσπιτα. Ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις μονάχα τὸ Λονδίνο καὶ ἡ Μασσαλία ἀπορροφοῦσαν μικρὲς ποσότητες. Ἦταν δῶρα τῶν ἐμπόρων στοὺς φίλους τους.

Ἡ μελισσοκομία ἀποτελοῦσε ἕνα προνομιοῦχο κλάδο τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας κατὰ τὴν τουρκοκρατία. Ὁ Σουλεϊμὰν Β′ εἶχε ὁρίσει — καὶ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἴσχυε ἀκόμα — ὅτι οἱ κυψέλες δὲν κατάσχονται γιὰ τὴν πληρωμὴ φόρων, ἀπαράλλακτα ὅπως δὲν δημεύονταν καὶ τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα [2].

---

1. Τὸ καντάρι 44 ὀκάδες.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 158 - 172. Ἰδιαίτερα τὸ κερὶ ἦταν περιζήτητο στὴν εὐρωπαϊκὴ

Τὸ λάδι ἦταν τὸ κυριώτερο ἐξαγώγιμο προϊὸν τῆς Ἀττικῆς. Ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς γινόταν δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, τὴ μιὰ φορὰ μὲ τὸ ἀλέτρι (τὸ χειμώνα) καὶ τὴν ἄλλη μὲ τὴν τσάπα (τὴν ἄνοιξη). Τὸ χειμώνα καλλιεργοῦν τὴν ἐλιὰ συνεπισωρεύοντας χῶμα γύρω στὴ ρίζα της. Καὶ τὸ καλοκαίρι τὴν ξελακκώνουν ὥστε νὰ συγκεντρώνωνται στὶς ρίζες τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὅπου ὑπάρχει νερὸ τὶς ποτίζουν μὲ αὐλάκια.

Ἐνῶ οἱ Μωραΐτες καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες κλαδεύουν τὴν ἐλιὰ χωρὶς νὰ τὴν πελεκοῦν, οἱ Ἀθηναῖοι τὴν κλαδεύουν καὶ τὴν κόβουν. Συνήθως κλαδεύουν τὸ ἄρρωστο δέντρο καὶ κόβουν τὸ πολύκλαδο. Ἡ κοπὴ τῶν κλαδιῶν δίνει στὴν ἐλιὰ χίλια δυὸ διαφορετικὰ σχήματα. Ἀλλοῦ γίνεται ἀναποδογυρισμένος κῶνος, πυραμίδα, θάμνος, σφαῖρα, βεντάλια. Ἀλλοῦ τὴν ἀραιώνουν γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν τὰ κλαδιά της στὸν ἥλιο. Σχεδὸν παντοῦ τὴν ἀκρωτηριάζουν ἀνάλογα μὲ τὸ γοῦστο τῶν καλλιεργητῶν [1].

Ἡ ἐλιά, γράφει ὁ Beaujour, ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἀττικῆς στήριγμα κι' ἀπαντοχή. Γιατὶ εἶναι πιστή, κι' ὅταν ἀκόμα τὴν παραμελήσῃς ἐξακολουθεῖ νὰ δίνῃ καρπό. Ἔτσι, σὲ περίπτωση ποὺ ἀναγκάζονται οἱ ἀγρότες, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς διωγμούς, νὰ ἐγκαταλείψουν γιὰ κάμποσο καιρὸ τὴν πατρίδα τους, μποροῦν νὰ ξαναγυρίσουν ὕστερα ἀπὸ τὸν κατευνασμὸ τοῦ δημίου τους καὶ νὰ βροῦν ἕνα ἀποκούμπι γιὰ τὴ συντήρηση τῆς φαμελιᾶς τους [2].

«Τὰ λιοτριβιὰ τῆς Ἀττικῆς δὲν παρουσιάζουν καὶ μεγάλη διαφορὰ σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀρχαῖα. Βλέπεις στὰ περίχωρα τῆς Ἀθήνας κάτι πενιχρὰ σπιτόπουλα σκεπασμένα μὲ καλαμιὰ καὶ στρωμένα μὲ μάρμαρο. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση προκαλεῖ συχνὰ ἐντύπωση στὴν Ἑλλάδα. Ὅλος ὁ μηχανισμὸς τους περιορίζεται σὲ μιὰ πέτρινη λεκάνη καὶ στὸ ἐκθλιπτήριο. Στὴ μέση τῆς πέτρινης λεκάνης ὑψώνεται ἕνας πέτρινος σπόνδυλος (χρησιμοποιοῦν συνήθως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἕνα τύμπανο ἀπὸ κολώνα ἀρχαίου ναοῦ). Τὸν σπόνδυλο αὐτὸ θέτει σὲ κίνηση ἕνας ξύλινος στύλος ποὺ χρησιμεύει ὡς ἄξονας καὶ ὡς κινητήρια δύναμη. Ἡ μυλόπετρα περιστρέφεται κάθετα καὶ συνθλίβει τὸν ἐλαιόκαρπο. Ἄνθρωποι ἢ ἄλογα κινοῦν τὴ μυλόπετρα μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς τροχοῦ. Στὰ χωριὰ ὅμως ὅπου ὑπάρχουν νερὰ ὁ τροχὸς γυρίζει μὲ ἕνα μυλαύλακο» [3].

Ὁ Beaujour βρῆκε μεγάλο τὸ κόστος λειτουργίας τῶν ἑλληνικῶν λιο-

---

ἀγορὰ ἐπειδὴ ἀποτελοῦσε χρήσιμη πρώτη ὕλη γιὰ τὴ βιομηχανία. Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ ἐτήσια μέση ἐξαγωγὴ κεριοῦ μόνο ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἔφθανε τὶς 66.000 ὀκάδες, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σικελὸς περιηγητὴς *Scrofani*. Τὸ ἑλληνικὸ κερὶ ἀπορροφοῦσαν κυρίως οἱ βιομηχανίες τῆς Μασσαλίας καὶ οἱ ἰταλικὲς πόλεις Ἀγκώνα, Τεργέστη, Λιβόρνο, Γένοβα καὶ Βενετία.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 194.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 197 - 198.

τριβιῶν (μεγαλύτερο κατὰ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ διπλάσιο ἀπὸ τὰ γενοβέζικα).

Τὰ λάδια ἐναποθηκεύονται σὲ κιούπια ποὺ τοποθετοῦνται μὲ τὴ σειρὰ στὰ θολωτὰ ὑπόγεια τῶν σπιτιῶν. Στὸν πυθμένα κάθε πιθαριοῦ ἀποθέτουν ἕνα σφουγγάρι ποὺ ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ ἀπορροφᾶ τὰ πιὸ λιπαρὰ καὶ ὑδαρῆ στοιχεῖα τοῦ λαδιοῦ [1].

Τὰ καλύτερα ἑλληνικὰ λάδια εἶναι τῆς Ἀττικῆς, γράφει ὁ Γάλλος πρόξενος. Ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν παραγωγὴ καταλήγει στὰ σεράγια τῆς Πόλης, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἕνα ἄλλο μέρος ἐξάγεται στὴ Μασσαλία ὅπου, ἀφοῦ ἀνακατώνεται μὲ λάδια τῆς Προβηγκίας, ἐπανεξάγεται στὶς Ἀντίλλες γιὰ τοὺς ἀποίκους. Ὅ,τι ἀπομένει χρησιμοποιεῖται στὰ σαπουνάδικα.

«Ἡ πώληση τῶν λαδιῶν γίνεται σὲ μουζούρια (ἢ μεζούρια) τῶν 12 λίτρων. Ἡ Ἀττικὴ παράγει 200.000 ἀθηναϊκὰ μουζούρια. Ἡ μέση τιμὴ κυμαίνεται γύρω στὰ δυὸ πιάστρα τὸ μουζούρι. Ἡ συνολικὴ κατανάλωση τῆς Ἀττικῆς ὑπολογίζεται σὲ 50.000 μουζούρια. Ἐξάγονται 150.000 ποὺ ἀποφέρουν 300.000 πιάστρα ἢ 500.000 φράγκα μὲ τὴ σημερινὴ νομισματικὴ ἀντιστοιχία» [2].

Τὸ ἀθηναϊκὸ ἐμπόριο τῶν λαδιῶν βρισκόταν στὰ χέρια ἑνὸς γιατροῦ ἀπὸ τὴν Πάδουα, νορμανδικῆς καταγωγῆς. Ἡ μεταφορὰ τοῦ προϊόντος στὸ ἐξωτερικὸ γινόταν σὲ βαρέλια ποὺ κατασκευάζονταν στὴ Μασσαλία.

Δὲν ἔλειπαν καὶ οἱ κατεργαριές: «Μερικοὶ νόθευαν τὰ λάδια τους προσθέτοντας ἀφέψημα ἀγγουριοῦ ποὺ συνδυάζεται εὔκολα μὲ ὅλες τὶς ἐλαιώδεις οὐσίες. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ νοθεῖες δὲν εἶναι τόσο συχνὲς ὥστε νὰ στιγματίζουν ὁλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος» [3].

Ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἐξαγώγιμα ἑλληνικὰ προϊόντα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἦταν ἡ κορινθιακὴ σταφίδα. Καλλιεργεῖται, γράφει ὁ Beaujour, στὴν περιοχὴ τῆς Βοστίτσας καὶ τῆς Πάτρας. Εὐδοκιμεῖ κυρίως στὰ ἐδάφη τῆς Ἀχαΐας καὶ σὲ μερικὰ τμήματα τῆς ἀντικρινῆς Αἰτωλίας καθὼς καὶ τῆς Λοκρίδας. Πέτυχε ἐπίσης ἡ καλλιέργεια στὴ Ζάκυνθο, Ἰθάκη καὶ Κεφαλονιά.

Ἡ μέση ἐτήσια παραγωγὴ κορινθιακῆς στὸ Μωριὰ ὑπολογιζόταν σὲ 10.000.000 λίτρες. Ἡ Πάτρα καὶ ἡ περιοχή της ἔδιναν κάπου 4.000.000, ἡ ἐπαρχία Βοστίτσας 2.000.000. Τὰ ὑπόλοιπα 4.000.000 προέρχονταν ἀπὸ τὸ Ξυλόκαστρο, τὸ Αἰτωλικὸ καὶ τὸ Μεσολόγγι. Ἡ τοπικὴ κατανάλωση σταφίδας ἦταν μικρή. Ἔτσι οἱ ἐξαγωγὲς ἔφθαναν τὰ ὀχτὼ ἑκατομμύρια λίτρες. Ἡ Ἀγγλία ἀπορροφοῦσε τὰ πέντε ὄγδοα. Τὰ δύο ὄγδοα κατέληγαν στὶς ἀγο-

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 201
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 201 - 202
3. Ἐνθ. ἀν., σ. 204

ρὲς τῆς Ὁλλανδίας, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Δανίας. Τὸ ὑπόλοιπο ἕνα ὄγδοο μοιραζόταν ἀνάμεσα στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἰταλία [1].

Ἡ χρήση λιπασμάτων στοὺς σταφιδαμπελῶνες εἶναι ἄγνωστη στὸ Μωριά, γράφει ὁ Beaujour. Μεταχειρίζονται ὡστόσο λιπάσματα στὴ Ζάκυνθο. «Γνώρισα δυὸ Ζακυνθινοὺς χτηματίες ποὺ κάθε φθινόπωρο ξελάκκωναν τὸ κούρβουλο κι' ἔρριχναν, ὁ ἕνας τσίπουρα, ὁ ἄλλος ἁλάτι ἀνακατωμένο μὲ στάχτη. Καὶ ὅπως ἐξακρίβωσε ἐξασφάλιζαν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μεγαλύτερη παραγωγή» [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς περιγράφει ἕνα περίεργο τρόπο κατασκευῆς ἁλωνιοῦ ὅπου ξεραίνεται ἡ σταφίδα. «Παίρνουν κοπριά, αἷμα βωδινὸ καὶ ἄχερα καὶ τὰ ἀνακατεύουν σὲ νερό. Μὲ τὸ παχύρρευστο καὶ γλοιῶδες ὑγρὸ ποὺ δημιουργεῖται καλύπτουν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἁλωνιοῦ. Ὁ ἥλιος ξεραίνει τὸ ὑγρὸ καὶ σχηματίζει μιὰ χοντρὴ κρούστα ἴδιο βερνίκι. Ἔτσι δὲν ἀνακατεύεται τὸ χῶμα μὲ τὶς ρόγες καὶ τὸ τσαμπὶ ξεραίνεται γρηγορώτερα» [3].

Ὁ Beaujour παρακολούθησε καὶ τὴν ἐναποθήκευση τῆς σταφίδας. Οἱ ἀποθῆκες ἦταν ἑρμητικὰ κλεισμένες καὶ εἶχαν ἕνα ἄνοιγμα ἐπάνω καὶ μιὰ πόρτα στὴ βάση. Ἡ πόρτα ἄνοιγε μονάχα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχιζαν οἱ πωλήσεις. Ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ποὺ βρισκόταν στὴ στέγη ἔρριχναν τὴ σταφίδα ὥσπου γέμιζε ἡ ἀποθήκη. Καθὼς πιεζόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο της τὸ βάρος συνθλιβόταν καὶ ἔβγαζε ἕνα γλοιῶδες ὑγρὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μεταβάλλεται σὲ μιὰ μάζα τόσο στερεὴ ποὺ χρειάζονταν σιδερόφτυαρα γιὰ νὰ γεμίσουν τὰ βαρέλια. Πατίκωναν ὕστερα τὴ σταφίδα στὰ βαρέλια μὲ γυμνὰ πόδια ὥστε νὰ καταλάβη λιγώτερο χῶρο, νὰ ἀφαιρεθῆ ὁ ἀέρας καὶ νὰ διατηρηθῆ καλύτερα κατὰ τὴ μεταφορὰ ὣς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου.

Στὰ χρόνια τῶν περιηγήσεων τοῦ Beaujour ἡ τιμὴ τῆς κορινθιακῆς ἦταν 80 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο. Στὴν τιμὴ αὐτὴ περιλαμβάνονταν ὅλα τὰ ἔξοδα, ποὺ ἦταν τεράστια καὶ διπλασίαζαν τὴν ἀρχικὴ τιμή.

«Καθὼς δὲν ὑπάρχει καθωρισμένη ταρίφα στὰ τουρκικὰ τελωνεῖα ὁ ἔμπορος βρίσκεται στὸ ἔλεος τοῦ τελώνη. Πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθῆ ὁ δασμὸς ἐπανεξαγωγῆς 6% ποὺ φθάνει τὰ 10% μὲ τὶς ἀβανιές».

Ἡ Πάτρα ἦταν ἡ κυριώτερη σκάλα γιὰ τὶς φορτώσεις κορινθιακῆς [4].

---

1. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῆς σταφίδας κατέληγε στὴν Μεγ. Βρεταννία ὠφειλόταν στὸ ὅτι οἱ Ἄγγλοι τὴ χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' κιόλας αἰώνα γιὰ τροφὴ (γιὰ τὴν παρασκευὴ πουτίγκας). Ἀντίθετα οἱ ἄλλες χῶρες τὴ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ βιομηχανικοὺς σκοπούς, γιὰ τὴν παρασκευὴ δηλαδὴ οἰνοπνεύματος. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ ἡ παραγωγὴ σταφίδας ἔγινε μονοκαλλιέργεια καὶ γιατὶ οἱ Ἄγγλοι ἐκμεταλλεύονταν μονοπωλιακὰ τὸ προϊὸν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 160).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 224.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 226.
4. Ἦταν ἡ κυριώτερη εἰσαγωγικὴ καὶ ἐξαγωγικὴ σκάλα τοῦ Μωριᾶ στὶς ἀρχὲς τοῦ

Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ τελώνης καταλήστευε τὰ καράβια οἱ ξένοι ἔμποροι, κυρίως οἱ Δανοί, προτιμοῦσαν, ἐδῶ καὶ κάμποσον καιρό, τὸ Αἰτωλικό, «αὐτὴ τὴ μικρογραφία τῆς Βενετίας». Τὸ ἐμπόρευμα μεταφερόταν στὰ καράβια μὲ μονόξυλα. «Εἶναι βαθουλωμένοι κορμοὶ δέντρων, σὰν τὰ πλεούμενα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ πρῶτος ναυτίλος στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ ὅσο ἄβολη κι' ἂν φαίνεται ἡ κοψιά τους, τόσο σβέλτα εἶναι τὰ στενόμακρα αὐτὰ μονόξυλα. Μὲ κουπὶ ἢ μὲ πανὶ πετοῦν κυριολεκτικὰ πάνω στὸ νερό. Ὅταν ἐπικρατῆ μπουνάτσα βλέπεις τὰ μονόξυλα νὰ περνοῦν σὰν ἀστραπὴ ἀπὸ τὴ μιὰ λιμνοθάλασσα στὴν ἄλλη καὶ νὰ φθάνουν ὥς τὴ μέση τοῦ κόλπου. Ὅταν σηκώνεται ὅμως φρεσκαδούρα τὰ βλέπεις νὰ διασκορπίζωνται σὰν ἕνα σμάρι μελίσσια. Γιατὶ δὲν ἀντέχουν καὶ στὸ παραμικρὸ κῦμα» [1].

Ἀπὸ τὴ Βοιωτία γινόταν ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ ἀλιζαριοῦ [2]. Εὐδοκιμοῦσε κυρίως στὶς ὄχθες τῆς Κωπαΐδας (Χαιρώνεια - Σκριποῦ), καθὼς καὶ στὰ χωριὰ τοῦ κάμπου τῆς Θήβας. Ἡ συγκομιδὴ γινόταν τὸν τέταρτο μῆνα γιατὶ τότε

ΙΗ' αἰώνα. Ἡ μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση συνεχίσθηκε ὁλόκληρο τὸν αἰώνα μὲ διάφορες διακυμάνσεις. Ἀποτελοῦσε ἐπίσης τὸ σημαντικώτερο κέντρο ἐξαγωγῆς σταριοῦ. Ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγὲς προκύπτει ὅτι μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα φόρτωσαν στὸ λιμάνι τῆς Πάτρας 323 γαλλικὰ καράβια. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἡ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ μεγάλωσε καὶ ἡ Πάτρα ἔγινε σπουδαῖο ἀστικὸ κέντρο — ὅπως καὶ τὸ Ναύπλιο — κι' αὐτὸ ἐπειδὴ νεκρώθηκαν τὰ λιμάνια τῆς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Ναυαρίνου, μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ ἐμπορίου λαδιῶν ποὺ ἀπορροφοῦσαν οἱ γαλλικὲς βιομηχανίες (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 20 - 21, 30).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 205 κ.ἑ.

2. Ἀλιζάρι ἢ ριζάρι ἢ ἀγριοριζάρι ἢ σχοινοβαφὴ ἢ λιζάρι. Εἶναι τὸ φυτὸ ἐρυθρόδανο ἢ ἐρευθέδανο (rubia tinctoria), γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. «Ρίζα ἐστὶν ἐρυθρά, ἡ μέν τις ἀγρία, ἡ δὲ σπαρτή... ὠφελίμως δὲ σπείρεται διὰ τὸ γίγνεσθαι ἐκ τούτου πλείστην πρόσοδον» (*Διοσκ.*, 1. 150). Καὶ ὁ *Ἡσύχιος*: «Ρίζα τοῦτ' ἐστιν ἐρευθέδανον· ἐρυθραίνει, πυρρὸν ποιεῖ». Πληροφορίες γιὰ τὸ ριζάρι ἢ ἀλιζάρι, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ ξένοι, βρίσκουμε στὴ «Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία» τοῦ *Γρηγ. Παλαιολόγου* (Ἐν Ἀθήναις 1833, σ. 205 κ.ἑ). «Εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐκριζώνουν τὸ ριζάρι εἰμὴ μετὰ τρεῖς ἢ περισσοτέρους χρόνους... Ὁ καιρὸς τοῦ ἐκριζώματος εἶναι ὁ Ὀκτώβριος· ἕνα στρέμμα δίδει περίπου 600 ὀκάδες χλωροῦ καὶ 200 ὀκάδες ξηροῦ ριζαρίου. Αἱ ρίζαι τοῦ ἐρυθροδάνου δὲν πρέπει νὰ πλύνωνται, ἐπειδὴ τὸ νερὸν ξεπλύνει τὴν χρωματικὴν οὐσίαν του, νὰ καθαρίζωνται ὅμως μὲ τὰς χεῖρας ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ νὰ στεγνώνωνται εἰς τὸν ἀέρα· ὁ φοῦρνος τὰ ξηραίνει πολύ. Διὰ νὰ δώσουν δὲ καλὴν βαφὴν πρέπει προηγουμένως νὰ ἐμβρεχθοῦν μὲ μίαν προπαρασκευὴν καὶ ἀφοῦ στεγνώσουν νὰ ἀλεσθοῦν εἰς μῦλον, νὰ γίνουν ψιλοτάτη σκόνη καὶ νὰ κοσκινισθοῦν. Ἡ προπαρασκευὴ συνίσταται εἰς τὸ νὰ βρέξη τινὰς τὰς ρίζας μὲ νερόν, εἰς τὸ ὁποῖον βάλλουν στύψιν ἢ πίτυρον ἢ μέλι. Διὰ 14 ὀκάδας νερὸν χρειάζεται μία ὀκὰ ἀπὸ ἓν τῶν ἄνωθεν εἰδῶν, τὸ μῖγμα δὲ ἀρκεῖ διὰ 100 ὀκάδας ρίζας. Τὸ βρέξιμον πρέπει νὰ ἐξακολουθῆ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας, καὶ αἱ ρίζαι νὰ εἶναι ἁπλωμέναι εἰς ὑπόστρωτον μέρος, ὅπου νὰ γυρίζωνται διαβρεχόμεναι καὶ ἀφοῦ βραχοῦν, ἕως νὰ ἡμιστεγνώσουν· τὸ στέγνωμα τελειώνει εἰς τὸν ἥλιον καὶ τότε ἀλέθονται καὶ κοσκινίζονται. Ἡ κόνις τοῦ τελευταίου κοσκινίσματος εἶναι ἡ καλυτέρα. Τὴν ἀφήνουν μίαν νύκτα εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ μετὰ ταῦτα τὴν βάλλουν εἰς βαρέλια καὶ τὴν φυλάττουν εἰς δροσερὸν ὑπόγειον, ὅπου τελειοποιεῖται τόσον περισσότερον, ὅσον περισσότερον μένει καιρόν».

ἔρριχνε πλούσιες καὶ καλὲς ρίζες. Οἱ παραγωγοὶ καθάριζαν τὶς ρίζες ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τὶς τοποθετοῦσαν σὲ ἕνα ὑπόστεγο ὥσπου νὰ στεγνώσουν καὶ νὰ ξεραθοῦν στὴ σκιά. Πίστευαν ὅτι ὁ ἥλιος ἀφαιροῦσε ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς βαφικές του ἰδιότητες [1].

Ἕνα στρέμμα ἀλιζαριοῦ ἔδινε τὸν τέταρτο χρόνο γύρω στὶς 4.000 ὀκάδες. Τελικὰ μὲ τὸ στέγνωμα ἀπέμεναν ἑξακόσιες ὀκάδες. Ἡ τιμὴ κυμαινόταν στοὺς 30 - 40 παράδες τὴν ὀκά. Ἔτσι οἱ παραγωγοὶ ἐξασφάλιζαν στὴν τετραετία εἰσόδημα 600 πιάστρα, ἢ 150 τὸ χρόνο, ἀνάλογο μὲ τὸ εἰσόδημα τοῦ σταριοῦ.

Τὸ ἑλληνικὸ ἀλιζάρι χρησιμοποιόταν εὐρύτατα, ἐξ αἰτίας τῆς χαμηλῆς τιμῆς του, ὡς βαφικὸ ὑλικὸ στὶς γαλλικὲς φάμπρικες. Ἔδινε σταθερό, στερεὸ καὶ ἀναλλοίωτο κόκκινο χρῶμα [2].

Στὴ Βοιωτία καὶ στὴ Φωκίδα (ἀπὸ τὴ Δαύλεια ὣς τὸ Χρισό,) εὐδοκιμοῦσε μιὰ ἄλλη πολύτιμη οὐσία γιὰ τὶς κόκκινες βαφές, τὸ πρινοκόκκι [3]. Ἡ συγκομιδὴ γινόταν τὴν ἄνοιξη καὶ οἱ καλύτερες ποιότητες ἦταν ἐκεῖνες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ παραθαλάσσιες περιοχές. Ὅταν τέλειωνε ἡ συγκομιδὴ ράντιζαν τὸ πρινοκόκκι μὲ ξείδι καὶ τὸ στέγνωναν. Ἡ περιοχὴ τῆς Λειβαδιᾶς ἔδινε τὸ χρόνο ἔξη περίπου χιλιάδες ὀκάδες. Ἀπὸ τὴν ποσότητα αὐτὴ μόνο 2.000 ἀπορροφοῦσε ἡ ἑλληνικὴ ὑφαντουργία. Κάπου 4.000 ὀκάδες ἐξάγονταν στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Οἱ Μαρσεγιέζοι ἔμποροι διέθεταν τὸ πρινοκόκκι στὴν Τύνιδα γιὰ τὴ βαφὴ τῶν φεσιῶν. Ἡ τιμὴ τοῦ προϊόντος ἦταν ἔξη ὣς ἑφτὰ πιάστρα τὴν ὀκά. Ἔτσι τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῆς Λειβαδιᾶς ἀπὸ τὸ πρινοκόκκι ἔφθανε τὰ 30.000 πιάστρα [4].

---

1. Στὴν Ἐλευσίνα, στὴ Σαλαμίνα, στὴν Ἠλεία καὶ στὴν Κρήτη ἡ βαφὴ μὲ ἀλιζάρι γινόταν ὥς τὴν ἀνακάλυψη τῶν συνθετικῶν χρωμάτων μὲ τοῦτο τὸν τρόπο: Ξέραιναν στὴ σκιὰ τὶς ρίζες καὶ τὶς ἔκοβαν κομματάκια, τὶς ἄλεθαν στὸ χερόμυλο καὶ τὶς κοσκίνιζαν σὲ ψιλὴ κρισάρα. Στὴ σκόνη πρόσθεταν στύψη καὶ τὴν ἔβραζαν μὲ νερό — καλύτερα βρόχινο — ὥσπου νὰ διαλυθῆ. Ὕστερα ἔβαζαν τὰ μαλλιὰ νὰ βράσουν λίγο ἀνακατεύοντάς τα ὅλη τὴν ὥρα. Ἅμα ἔβραζαν κατέβαζαν τὸ καζάνι ἀφήνοντας τὰ μαλλιὰ μέσα ὥσπου νὰ κρυώσουν. Τὰ ἔπλεναν τότε μὲ θαλασσόνερο ἢ μὲ ἀλατισμένο νερὸ καὶ τὰ ἅπλωναν νὰ στεγνώσουν στὸν ἴσκιο (Α. *Ἀποστολάκη*, Βαφική, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 104 - 105).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 237 κ.ἑ.
3. Κόκκος ὁ βαφικός (cocos ilicis) ἢ κερμέζι ἢ κιρμίζο, γένος ἐντόμων παρασίτων τοῦ πουρναριοῦ καὶ τῆς βελανιδιᾶς. Τὸ πρινοκόκκι καὶ τὴ χρησιμοποίησή του στὴ βαφικὴ ἀναφέρει καὶ ὁ Παυσανίας: «ὁ δὲ τῆς αὐτῆς (τῆς κόκκου) καρπὸς ὅμοιος τῷ καρπῷ τῆς στρύχνου, μέγεθος δ' ἔστι κατὰ ὄροβον· γίνεται δὲ ἐν τῷ καρπῷ τῆς κόκκου βραχὺ ζῶον· τοῦτο εἰ ἀφίκοιτο εἰς τὸν ἀέρα πεπανθέντος τοῦ καρποῦ, πέτεταί τε αὐτίκα καὶ ἐοικὸς κώνωπι φαίνοιτο ἄν· νῦν δὲ πρότερον, πρὶν ἢ τὸ ζῶον κινηθῆναι, συλλέγουσι τῆς κόκκου τὸν καρπόν, καὶ ἔστι τοῖς ἐρίοις ἡ βαφὴ τὸ αἷμα ζώου» (*Παυσ.* 10, 36, 2). Πρινοκόκκι ἢ κερμέζι χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὶς κοκκινοβαφές. Τὰ ὑφάσματα αὐτὰ ὀνομάζονταν «κοκκόβαφτα», «πρινοκκᾶτα», ἢ «κόκκινα» (*Μ. Γεδεών*, Βυζαντινὰ συμβόλαια, ΒΖ, 5, 115. *Κλήμεντος*, Παιδαγ., Βιβλ. 2, κεφ. 10. *Πουλολόγος*, στ. 268 (CG, 187), CGL, 3, 272, 18).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 245 κ.ἑ.

Τὰ ἄλλα ἀκατέργαστα ἑλληνικὰ προϊόντα ποὺ ἐξάγονταν ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν τὸ μετάξι, τὸ κερί, τὰ λαγοτόμαρα, τὸ ὄπιο καὶ ἡ τραγάκανθα.

Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῆς μεταξοπαραγωγῆς προερχόταν ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Πηλίου [1], ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ ὅπως ἔλεγαν: γύρω στὶς 25.000 ὀκάδες. Ἡ τοπικὴ βιοτεχνία μαντηλιῶν ἀπορροφοῦσε 5.000 ὀκάδες. «Αὐτὰ τὰ μαντήλια», παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, «ἔχουν τὴ λάμψη τῶν μαντηλιῶν τῆς Λυὼν ἀλλὰ ὄχι τὴ λεπτότητα καὶ τὴν ἀπαλότητά τους». Κάπου 5.000 ὀκάδες καταλήγουν στὰ ἐργαστήρια τοῦ Τυρνάβου. Ἄλλες 6.000 ἐφοδιάζουν τὴ βιοτεχνία τῆς Χίου. Περίπου 6.000 ἐξάγονται στὴ Γερμανία διὰ ξηρᾶς καὶ ἄλλες 3.000 στὴ Βενετία ἀπὸ δαλματικὰ λιμάνια. Ἡ τιμὴ τοῦ μεταξιοῦ κυμαινόταν ἀνάμεσα στὰ 15 καὶ 18 πιάστρα τὴν ὀκά.

Ἡ μεγαλύτερη παραγωγὴ κεριοῦ γινόταν στὴ Χαλκιδική: 30 - 40.000 ὀκάδες. Ἄλλες 25.000 ὀκάδες ἔδινε ἡ Θάσος. Ἡ τιμὴ τοῦ κεριοῦ ἦταν 60 - 80 παράδες ἡ ὀκά. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ παραγωγὴ 40.000 περίπου ὀκάδες ἐξάγονταν στὴ Βενετία καὶ 15.000 στὴ Μασσαλία. Τὴν ὑπόλοιπη ἀπορροφοῦσαν οἱ διάφορες ἰταλικὲς πόλεις [2].

Δέκα χιλιάδες λαγοτόμαρα συγκέντρωναν οἱ ἔμποροι ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία. Τὰ μισὰ ἐξάγονταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στὴ Βενετία καὶ στὸ Τριέστι, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀγοράζονταν ἀπὸ γαλλικοὺς οἴκους τῆς Θεσσαλονίκης. Κάπου 8 - 9.000 ὀκάδες προωρίζονταν γιὰ τὰ καπελλάδικα τῆς Μασσαλίας. Τὰ καλύτερα λαγοτόμαρα ἦταν τὰ χειμωνιάτικα. Εἶχαν πιὸ μακριά, πιὸ πυκνὴ καὶ πιὸ στιλπνὴ τρίχα. Μιὰ ὀκὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 9 - 10 κομμάτια καὶ ἡ τιμὴ ἦταν 10 - 12 παράδες τὸ ζευγάρι [3].

Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη γινόταν ἡ ἐξαγωγὴ καὶ τοῦ καρποῦ τῆς τραγάκανθας ἢ μαυραγκαθιᾶς [4] ποὺ ἔδινε τὸ κίτρινο χρῶμα. Χρησιμοποιοῦσαν τὴ βαφικὴ αὐτὴ οὐσία στὰ ὑφαντουργεῖα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας (συνολικὴ ἐξαγωγὴ ἀξίας 25.000 πιάστρων, τιμὴ 15 παράδες ἡ ὀκά).

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀκατέργαστα ἑλληνικὰ προϊόντα ποὺ ἐξάγονταν στὶς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 251 κ.έ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 253.
3. Ἔνθ' ἀν. σ. 254 - 255.
4. Πρόκειται γιὰ τὸν καρπὸ τοῦ φυτοῦ ράμνος ἡ χρωστική. Ὁ ραμνόσπορος, ἄσπρο ξερὸ σφαιρίδιο, γνωστὸς μὲ τὶς λαϊκὲς ὀνομασίες λανζοχέρι ἢ λαντζιβέρτι φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχοῦσε στὸν graine d'Avignon ποὺ εὐδοκιμοῦσε στὴ Γαλλία. Καρπὸ ράμνου χρησιμοποιοῦσαν στὴν Ἀρκαδία γιὰ νὰ πετύχουν κίτρινες βαφές. Ἔβραζαν τέσσερες πέντε ὧρες φύλλα μελιᾶς ἢ μέλας (τῆς ἀρχαίας μελίης) καὶ τὰ σούρωναν. Στὸ ὑγρὸ αὐτὸ πρόσθεταν λαντζιχέρι — τοὺς καρποὺς τῆς ράμνου — ποὺ εἶχαν κοπανίσει καὶ λειώσει σὲ νερό. Ἀνακάτευαν τὸ διάλυμα καὶ ἔρριχναν τὰ μαλλιὰ νὰ βράσουν. Ἔπειτα τὰ κατέβαζαν (*Α. Ἀποστολάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 116 - 117).

εὐρωπαϊκὲς χῶρες ὑπῆρχαν καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς βιοτεχνίας: κόκκινα μπαμπακονήματα, μαροκίνια, τάπητες, μεταξωτὰ πουκάμισα, καπότες καὶ ἀμπάδες.

Τὸ ὄμορφο κόκκινο χρῶμα τῶν ἑλληνικῶν νημάτων ἦταν πασίγνωστο στὴν Εὐρώπη, ὅπου τὸ ὠνόμαζαν «κόκκινο τῆς Ἀνατολῆς». Ὁ Γάλλος περιηγητὴς συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς βαφῆς σὲ μιὰ περιοδεία του στὴ Θεσσαλία, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1797.

«Ἡ πρώτη φάση τῆς βαφικῆς διαδικασίας εἶναι ἡ λεύκανση τῶν μπαμπακονημάτων. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ λειώνουν μιάμιση ὀκὰ σόδα σὲ 20 ὀκάδες νερό. Ἀφήνουν τὰ νήματα νὰ βράσουν πεντέξη ὧρες κι' ὕστερα τὰ ξεπλένουν μὲ καθαρὸ νερό.

Ἀκολουθεῖ μιὰ δεύτερη πλύση ποὺ γίνεται σὲ νερὸ ὅπου ἔχουν προστεθῆ κοπριὰ προβάτων καὶ σόδα. Γιὰ νὰ διευκολυνθῆ ἡ διάλυση τρίβουν τὴν κοπριὰ καὶ τὴ σόδα μὲ ἕνα κόπανο, ἀνακατεύουν τὰ ὑλικὰ κι' ὕστερα τὰ σουρώνουν. Ρίχνουν τὸ διάλυμα σὲ μιὰ σκάφη προσθέτοντας ἕξη ὀκάδες λάδι καὶ τὰ ἀνακατεύουν γιὰ νὰ γίνη κάτασπρο σὰν γάλα. Μ' αὐτὸ τὸ ὑγρὸ περιχύνουν τὰ νήματα κι' ὅταν ποτίσουν καλὰ τὰ κουβάρια, τὰ στίβουν καὶ τὰ στεγνώνουν. Ἡ διαδικασία αὐτὴ πρέπει νὰ ἐπαναληφθῆ τέσσερες φορὲς γιατὶ μόνο ἔτσι τὸ μπαμπάκι γίνεται κατάλληλο γιὰ βαφή. Οἱ ἐμβαπτίσεις πραγματοποιοῦνται στὸ ἴδιο πάντοτε ὑγρὸ καὶ πρέπει νὰ κρατήσουν πέντε καὶ ἕξη ὧρες. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὰ νήματα στεγνώνουν ὅπως βγαίνουν ἀπὸ τὸ ὑγρό, χωρὶς νὰ ξεπλυθοῦν προηγουμένως. Μόνο μετὰ τὴν τελευταία ἐμβάπτιση τὰ ξεπλένουν. Στὴν τελευταία αὐτὴ φάση τὰ μπαμπακονήματα γίνονται ὁλόλευκα» [1].

Ἡ χρησιμοποίηση προβατοκοπριᾶς ἦταν ἄγνωστη στὴ γαλλικὴ βαφική. Ἀποτελοῦσε τεχνικὴ ἀποκλειστικὰ ἑλληνική. Ὁ Beaujour ὑποθέτει ὅτι ἡ χρησιμοποίησή της ὠφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ τὸ περίττωμα περιέχει μεγάλη ποσότητα πτητικῶν ἀλκαλικῶν, ποὺ ἔχουν τὴν ἰδιότητα νὰ ροδίζουν τὸ κόκκινο χρῶμα. Καὶ πιστεύει ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὑλικὸ ἔδινε τὴν ἀστραφτερὴ ζωηράδα στὶς ἑλληνικὲς βαφές. Στὰ βυρσοδεψεῖα μάλιστα τῆς Ἀνατολῆς ὅπου παρασκευάζονταν τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ δέρματα, τὰ λεγόμενα μαροκίνια, χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὴν ἐπεξεργασία σκυλοκούραδα, ποὺ ζωήρευαν κι' ἔδιναν γυαλάδα στὸ χρῶμα τῶν δερμάτων [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 262 - 264.

2. Τὸ μεγαλύτερο κέντρο ἐπεξεργασίας δερμάτων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἦταν τὰ Σάλωνα. Ἔχουμε γι' αὐτὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Σουηδοῦ περιηγητῆ Sturtzenbecker (βλ. ἀν. σ. 456). Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν γιδοτόμαρων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη ὕλη γιὰ τὰ περίφημα κίτρινα μαροκίνια ἔχουμε λεπτομερεῖς καὶ αὐθεντικὲς πληροφορίες ἀπὸ ἕνα ἀνώνυμο ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ 1796: «Τὸν τρόπον ὁποὺ κάνουν τὰ κίτρινα τομάρια εἰς Σάλωνα. Σχισμένα, εὐθὺς εἰς τὸ νερόν, μέσα εἰς τὴν σκάφην διὰ 4 ὧρες. Ἔπειτα τὰ ξύουν μὲ τὴν λάμα τὴν σιδηρὰν ἐπάνω εἰς μίαν τάβλαν καὶ παστρεύουν τὴν ὕλην τοῦ ὀξυγκίου καὶ κρέατος. Τότε τὰ

Ἡ τρίτη φάση τῆς ἐπεξεργασίας ἦταν ἡ κηκίδωση. Ἐμβάπτιζαν τὰ νήματα σὲ διάλυμα πέντε ὀκάδων σκόνης κηκιδιοῦ. Ἦταν μιὰ προπαρασκευὴ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀπορρόφηση τῶν χρωμάτων καὶ τὴ σταθεροποίηση τῆς βαφῆς.

Τὴν κηκίδωση ἀκολουθοῦσε ἡ στυπτηρίαση: «Προσθέτουν στὸ νερὸ διάλυμα πέντε ὀκάδων στυπτηρίας καὶ πέντε ὀκάδων νεροῦ ἀπὸ ἀλισίβα μὲ σόδα κι' ὕστερα ἐμβαπτίζουν στὸ ὑγρὸ τὰ νήματα. Ὅταν τελειώση καὶ ἡ δεύτερη στυπτηρίαση τὰ στίβουν, τὰ τοποθετοῦν σὲ ἕνα σακκὶ ἀπὸ πανὶ ἀνοιχτόχρωμο καὶ τὰ ἀφήνουν νὰ καθαρίσουν σὲ ἕνα νεραύλακο».

Ἀκολουθεῖ τὸ στάδιο τῆς βαφῆς: «Γιὰ νὰ χρωματίσουν τὰ νήματα ρίχνουν στὸ καζάνι 100 ὀκάδες νερὸ καὶ 35 ὀκάδες ἀλιζάρι σὲ σκόνη. Στὸ ἀλιζάρι ἔχει προστεθῆ αἷμα βωδιοῦ ἢ προβάτων γιὰ τὴν ἐνδυνάμωση τοῦ χρώματος [1]. Καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν παραλλαγὴ ποὺ θέλουν νὰ δώσουν στὸ χρῶμα, προ-

---

στοιβάζει εἰς λάκκον, ἕνα ἐπάνω εἰς τὸ ἄλλο ἁπλωτά — τὸ μαλλὶ ἀπὸ κάτω· καὶ ἔχει τὸν ἀσβέστην τὸν ἄσβεστον ὡς χυλὸν γινομένον καὶ μὲ ἕνα πινέλλο τὰ ἀλείφει ἀπὸ τὸ μέρος τῆς σάρκας, βάνοντας ἕνα ἐπάνω εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἀλείφοντας, καὶ τὰ ἀφήνει 10 ἡμέρες. Εἶτα τὰ ἐβγάνει καὶ τὰ μαδεῖ. Ἔπειτα πάλιν τὰ βάνει εἰς τὴν σκάφην ἁπλωτά, ἕνα ἐπάνω εἰς τὸ ἄλλο, καὶ ἄλλον χυλὸν ἀσβέστου ἀλείφοντάς τα ἕνα - ἕνα καὶ συχνὰ πλακώνοντας τὴν στοίβα, καὶ τὰ ἀφήνει ἕτερες 10 ἡμέρες. Ἔπειτα τὰ ἐβγαίνει καὶ τὰ ξύει μὲ τὴν λάμαν ἀπὸ τὸ μέρος τῆς τρίχας καὶ πάλιν τρίτον τὰ βάνει μὲ τὸν ἄνωθεν τρόπον εἰς τὸν χυλὸν ἕτερες 12 ἡμέρες. Καὶ τότε τὰ ἐβγάνει καὶ τὰ πλένει εἰς νερὸν πολύρροον, παστρικὸν πατώντας τα μὲ τοὺς πόδας σφοδρά, συχνὰ καὶ πολλὴν ὥραν. Ἔπειτα εἰς τὴν τάβλαν τὰ ξύει μὲ μίαν κεραμίδαν ἕως νὰ ξεράσουν ὅλην τὴν ὕλην τοῦ ἀσβέστου. Καὶ πάλιν καλὰ πλυμένα μὲ τὰ πόδια, ἀναλύει τὴν κόπρον τῶν σκυλίων ὡς χυλὸν εἰς τὴν σκάφην καί, βάνοντας μέσα τὰ τομάρια ὅλα, ἀρχινᾶ μὲ τὰς χεῖρας νὰ τὰ τρίβει σφοδρὰ μέσα εἰς τὸν χυλὸν τῆς κόπρου τῶν σκυλίων διὰ τρεῖς ἢ τέσσαρες ἡμέρας, ἕως νὰ ἀπαλύνουν ὡς πανί. Καὶ τότε τὰ πλένει πάλιν μὲ τὰ πόδια καλὰ καὶ τὰ ξύει καὶ ἀπὸ τὲς δύο μερίες μὲ τὴν λάμαν εἰς τὴν τάβλαν. Ἔπειτα ἔχει τὸ ρούδι τριμμένον καὶ χυλωμένον μὲ κρύον νερὸν καὶ τὰ ζυμώνει μέσα εἰς τὴν σκάφην μὲ τὸν χυλὸν τοῦ ρούδι, ὅπου νὰ περάσουν ἀπὸ τοὺς πόδας του 80 φορές, καὶ πάλιν τὰ ξύει ἀπὸ τὴ σάρκα, καὶ δευτέραν φορὰν εἰς τὸ ρούδι μὲ τὸν πρῶτον τρόπον τὰ ζυμώνει καὶ πάλιν ξύσιμον. Καὶ τότε ἔχει τὸ λαγγέρι ἤγουν σπυράκι — δύο μερτικὰ σπυράκι καὶ ἕνα στύψη — γινομένον σκόνην καὶ τὰ διπλώνει βάνοντας ἀπὸ μέσα τὸ μέρος τῆς σάρκας· καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τῆς τρίχας μὲ τὴν παλάμην του ἁπλώνει τὴν σκόνην, βάνοντάς τα ἕνα ἐπάνω εἰς τὸ ἄλλο, διπλωμένα μὲ προσοχὴν νὰ μὴν περάσει ἡ βαφὴ εἰς τὸ ἀπὸ μέσα μέρος τῆς σάρκας. Καὶ ἔπειτα εἰς 5 ὧρες τὰ ἁπλώνει καὶ ὄντας ἀκόμη ὑγρὰ τὰ λαδώνει ἐπάνω εἰς τὴν βαφὴν — εἰς τὸ κάθε ἕνα ἀπὸ ἕνα φιλτζάνι λάδι. Καὶ τότε μ' ἕνα ξύλον στρογγυλὸν τὰ τρίβει διὰ νὰ λάβουν τὸ λοῦστρο· τὴν πρώτη φορὰν τὰ τρίβει ὑγρά, εἰς τὴν βαν στεγνά. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον δουλεύουν εἰς τὰ Σάλωνα τὰ κίτρινα τομάρια καὶ εἶναι 10 φάμπρικες καὶ ἐβγάζουν τὸν χρόνο ἕως 40 χιλιάδες καὶ περνοῦν εἰς διαφόρους τόπους καὶ τοῦ Πουνέντε καὶ τοῦ Λεβάντε» (*Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα, Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία (1790 - 1840), σ. 90 - 91). Βλ. καὶ ἀν. σ. 618 τὴν περιγραφὴ τῆς κατεργασίας δερμάτων ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Sibthorp* σ' ἕνα ἀθηναϊκὸ βυρσοδεψεῖο τοῦ 1794).

1. Αἷμα χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, κυρίως γιὰ τὴ βαφὴ τοῦ μεταξιοῦ. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ καὶ ὁ ἔνοχος καταδικαζόταν στὴν ἀποκοπὴ τοῦ χεριοῦ του (*Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*, Τὸ ἐπαρχιακὸν βιβλίον, 8, 4).

σθέτουν μικρότερη ἢ μεγαλύτερη δόση. Ἀνάβουν κάτω ἀπὸ τὸ καζάνι σταθερὴ φωτιὰ ἀλλὰ ὄχι πολὺ δυνατή. Κι' ὅταν ζεσταθῆ καλὰ τὸ ὑγρὸ βυθίζουν λίγα λίγα τὰ κουβάρια. Τὰ δένουν ὕστερα μὲ κορδόνι σὲ κρεμαστάρια ἀπὸ σταυρωτὰ ξύλα, ποὺ τοποθετοῦνται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πάνω στὸ καζάνι. Κι' ὅταν ποτισθοῦν καλὰ κι' ὁμοιόμορφα, σηκώνουν τὰ κρεμαστάρια κι' ἀφήνουν τὰ κουβάρια νὰ πέσουν στὸ καζάνι ὅπου παραμένουν ὥσπου νὰ ἐξατμισθοῦν τὰ δύο τρίτα τοῦ ὑγροῦ. Τότε βγάζουν τὰ κουβάρια καὶ τὰ ξεπλένουν σὲ καθαρὸ νερό. Ἡ βαφὴ τελειοποιεῖται ὕστερα μὲ μιὰ πλύση τῶν νημάτων σὲ νερὸ μὲ σόδα. Αὐτὴ ἡ τελευταία διαδικασία εἶναι ἡ πιὸ δύσκολη καὶ ἡ πιὸ λεπτή. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ποὺ δίνει τόνο στὸ χρῶμα. Ρίχνουν τὰ κουβάρια στὸ νερὸ καὶ τὰ ἀφήνουν ἐκεῖ νὰ βράζουν σὲ σταθερὴ φωτιὰ ὥσπου νὰ ἀποχτήσουν τὸ ἐπιθυμητὸ χρῶμα. Ὅλη ἡ τέχνη εἶναι νὰ βρῆς ἀκριβῶς τὴν κατάλληλη στιγμή. Ὁ τεχνίτης καιροφυλακτεῖ μὲ μεγάλη προσοχὴ τὴ στιγμὴ ποὺ πρέπει νὰ βγοῦν τὰ νήματα ἀπὸ τὸ βραστὸ νερό. Καὶ προτιμᾶ νὰ κάψη τὰ χέρια του παρὰ νὰ τοῦ ξεφύγη αὐτὴ ἡ κρίσιμη στιγμή».

Ὅταν τὸ χρῶμα φαινόταν ἄτονο οἱ Ἕλληνες ἤξεραν νὰ αὐξάνουν τὶς δόσεις τῶν χρωματογόνων οὐσιῶν. Κι' ὅταν ἤθελαν νὰ δώσουν στὸ χρῶμα μεγαλύτερη ζωηράδα ἢ διακοσμητικότητα χρησιμοποιοῦσαν διάφορες ρίζες κι' ἀνάμεσά τους μιὰ ποὺ τὴν ἔλεγαν σάσσαρι.

Τὰ κυριώτερα ἐργαστήρια βαφῆς μπαμπακερῶν εἰδῶν ὑπῆρχαν στὴ Θεσσαλία: στὸ Μπαμπά, στὴ Ραψάνη, στὸν Τύρναβο, στὴ Λάρισα, στὰ Φάρσαλα καὶ σ' ὅλα τὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονταν στὶς πλαγιὲς τῆς Ὄσσας καὶ τοῦ Πηλίου [1].

Ἀλλὰ οἱ καλύτερες κόκκινες βαφὲς γίνονταν στὰ Ἀμπελάκια. Ὁ Beaujour ἀποδίδει τὶς ἐπιτυχίες τῶν ἐργαστηρίων τοῦ πολυφημισμένου αὐτοῦ θεσσαλικοῦ χωριοῦ στὰ πεντακάθαρα νερὰ τῶν πηγῶν τῆς περιοχῆς.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς δίνει μιὰ παραστατικὴ εἰκόνα τῆς προόδου ποὺ εἶχε σημειώσει ἡ βαφικὴ βιοτεχνία μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ ξακουστοῦ συνεργατικοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ ἱστορεῖ τὸ δραματικὸ χρονικὸ τῆς παρακμῆς του. Φιλοξενήθηκε στὸ πασίγνωστο χωριὸ τοῦ Κισσάβου καὶ συγκέντρωσε στοιχεῖα ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα.

«Τὰ Ἀμπελάκια θυμίζουν μὲ τὴ δραστηριότητά τους περισσότερο μιὰ πόλη τῆς Ὁλλανδίας παρὰ χωριὸ τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὸ τὸ χωριὸ ζωντανεύει μὲ τὴ βιοτεχνία καὶ τὴν ἀνάπτυξή του ὁλόκληρη τὴ γύρω περιοχὴ καὶ ἔχει δημιουργήσει ἕνα τεράστιο καὶ πολύπλοκο ἐμπόριο ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γερμανία [2]. Ὁ πληθυσμός του, ποὺ τριπλασιάσθηκε κατὰ τὴν

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 251 - 271.

2. Εἶναι ἀνεξακρίβωτο πότε ἄρχισε ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ βαφὴ τοῦ μπαμπακιοῦ στὰ Ἀμπελάκια. Ἔχει διατυπωθῆ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ νηματοβαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα (*Γιάννη Κορδάτου*, Τὰ Ἀμπελάκια καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὸ συνεταιρισμό τους, Ἀθήνα

τελευταία δεκαπενταετία, φθάνει σήμερα [1] τὶς 4.000 ψυχές. Ὅλος αὐτὸς ὁ πληθυσμὸς ζῆ μέσα στὰ βαφεῖα, ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ μέλισσες ζοῦν στὴν κυψέλη. Ἐδῶ δὲν βλέπεις πουθενὰ τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς ὀκνηρίας. Οἱ Ἀμπελακιῶτες ἔχουν τὴν καρδιά τους καθαρὴ καὶ στὰ πρόσωπά τους φαίνεται ἡ ἱκανοποίηση. Ἡ δουλεία τοῦ κάμπου ποὺ ποτίζει ὁ Πηνειὸς δὲν φθάνει ποτὲ στὴν πλαγιά τους. Κανένας Τοῦρκος δὲν μπορεῖ νὰ κατοικήση ἢ νὰ παραμείνη προσωρινὰ στὰ Ἀμπελάκια. Ἡ διοίκηση τοῦ χωριοῦ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν πρωτόγερων, ὅπως στὴν ἐποχὴ τῶν προγόνων τους. Δυὸ φορὲς οἱ ἄγριοι μουσουλμάνοι τῆς Λάρισας, φθονώντας τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐτυχία αὐτοῦ τοῦ χωριοῦ, δοκίμασαν νὰ σκαρφαλώσουν στὰ βουνὰ καὶ νὰ λαφυραγωγήσουν τοὺς κατοίκους του. Καὶ δυὸ φορὲς ἀποκρούσθηκαν ἀπὸ τὰ χέρια ποὺ ξαφνικὰ παρατοῦσαν τὴ σαΐτα κι' ἅδραχναν τὸ μουσκέτο [2].

1955, σ. 36). Ὡς τότε λειτουργοῦσαν καλὰ ὀργανωμένα βαφεῖα στὴ Λάρισα καὶ τὸν Τύρναβο. Ὁ Πηλιορείτης *Ἀργύρης Φιλιππίδης* ἱστορεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1780 τὰ Ἀμπελάκια ἦταν «μιὰ χώρα ὡσὰν ταῖς ἄλλαις γειτονικαῖς». Τότε ὅμως «κάποιος Δροσινὸς Χατζῆ Ἴβου καὶ ἄλλοι μερικοὶ ἐδούλευαν στὴ Λάρισα καὶ τὸν Τύρναβο τὰ κόκκινα νήματα καὶ βλέποντας ὅτι ἦταν δουλειαῖς ἦλθον εἰς Ἀμπελάκια, τὴν πατρίδα τους, καὶ ἄνοιξαν ἐδῶ ἀπὸ ὀλίγον κατ' ὀλίγον αὐτὴν τὴν φάμπρικαν καὶ στέλνοντας εἰς τὴν Εὐρώπην εὐτύχησαν» (Γεωγραφία Μερική, Ἀρχεῖο Θ. Σπεράντζα, σ. 143). Εἶναι πάντως γνωστὸ ὅτι τὴ μεγάλη ὤθηση στὴν ἀνάπτυξη τῶν νηματοβαφείων τῆς θεσσαλικῆς κωμόπολης ἔδωσε ὁ Γ. Σβάρτς ποὺ ξενιτεύτηκε ἀπὸ μικρὸ παιδὶ στὴ Γερμανία (τὸ πραγματικό του ὄνομα ἦταν Μαῦρος), πλούτισε καὶ γυρίζοντας στὰ Ἀμπελάκια ὀργάνωσε τὴ βιοτεχνία τῶν πολυφημισμένων κόκκινων νημάτων.

1. Τὸ 1797.

2. Φαίνεται πὼς οἱ ἐπιδρομὲς ἔγιναν ἀπὸ μπέηδες ποὺ εἶχαν κοντινὰ τσιφλίκια. Ὁ Ἀμπελακιώτης *Ι. Α. Λεονάρδος* (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία, Πέστη 1836, σ. 144),γράφει ὅτι ἔγινε «πόλεμος μεταξὺ παρακειμένων (Ὀθωμανῶν) καὶ ἐντοπίων Ἑλλήνων διὰ μερικὸν γεωργικὸν τόπον». Φυσικὰ οἱ Ἀμπελακιῶτες πῆραν τ' ἅρματα καὶ χτύπησαν τοὺς Τούρκους μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ποὺ ἔλεγε καμαρώνοντας: «Κατάλαβα ἀμέσως πὼς αὐτοὶ οἱ Ὀθωμανοὶ τῆς Λάρισας ἦταν κλέφτες. Γι' αὐτὸ χτύπησα ἀμέσως τοὺς μπέηδες» (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Ἀθῆναι, 1935, σ. 42. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Σουηδοῦ Björnstahl, ἀν. σ. 435). Οἱ Ἀμπελακιῶτες, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα χωριὰ τοῦ Κισσάβου καὶ τοῦ Πηλίου, ἦταν ἀρματωμένοι ἀπὸ τὸ 1760 μὲ ἄδεια τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν ληστοσυμμοριῶν ποὺ λυμαίνονταν τὴν περιοχὴ (*Ἰ. Βασδραβέλη*, Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες στὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 94). Ἦταν καὶ τὰ ἀρβανίτικα στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα ποὺ καταλήστευαν τὰ χωριὰ (*Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ*, Γεωγραφία Νεωτερική, Βιέννα 1791, σ. 136). Ἡ Θεσσαλία μαστιζόταν ἀπὸ τὴ ληστοκρατία ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Γράφει ὁ *Κούμας*: «Οἱ Ἀλβανοὶ ἀπὸ τοῦ 1787 ἕως τέλους 1790 ἠρήμωσαν χώρας, ἔκαυσαν κώμας καὶ ἐγέμισαν ἀπὸ δάκρυα ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Στίφη πολυάριθμα περιερχόμενα ἀφόβως, ὄχι μόνον ἀγροὺς καὶ κώμας διήρπαζαν, ἀλλὰ ἀπεφάσισαν νὰ λεηλατήσωσι καὶ τὰς πόλεις. Τὸν Ἰούνιον 1790, περὶ βαθὺν ὄρθρον, ἐμβῆκεν ἕνας ἀρχιληστής, Σουλλικερόσης τοὔνομα, μὲ 400 Ἀλβανοὺς εἰς τὸν Τύρναβον, πόλιν πλατεῖαν καὶ ὑπὸ 10.000 ψυχῶν κατοικουμένην. Ἤρχισαν μὲ τὰς πυροβολήσεις κατὰ τῶν θυρῶν νὰ θραύωσι κλειδωνίας καὶ νὰ ἐμβαίνωσιν εἰς τοὺς οἴκους. Τό-

»Όλα τὰ χέρια, ἀκόμα καὶ τῶν παιδιῶν, εἶχαν ἀπασχόληση στὰ βαφεῖα. Κι' ἐνῶ οἱ ἄντρες ἔβαφαν τὰ νήματα, οἱ γυναῖκες ἔγνεθαν τὸ μπαμπάκι καὶ τὸ ἑτοίμαζαν γιὰ τὸ χρωματισμό. Στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἄγνωστη ἡ χρήση κλωστικῆς μηχανῆς [1]. Τὸ γνέσιμο γίνεται μὲ τὸ ἀδράχτι. Βέβαια ἔτσι τὸ νῆμα εἶναι λιγώτερο ἰσχυρό, λιγώτερο ἰσόπαχο καὶ ὁμοιόμορφο. Εἶναι ὅμως πιὸ ἁπαλό, πιὸ ἀνθεκτικό. Κόβεται σπανιώτατα καὶ διαρκεῖ περισσότερο. Εἶναι ἀπόλαυση νὰ βλέπῃς τὶς Ἀμπελακιώτισσες, ὅλες ὁπλισμένες μὲ τὸ ἀδράχτι τους,

---

τε οἱ ἀνενόχλητοι ἀκόμη Τυρναβῖται ἔδειξαν καρδίαν ἀληθινῶν Ἑλλήνων. Στήσαντες ἐνέδρας ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν τῶν οἴκων των ἤρχισαν μάχην κατὰ τῶν ληστῶν· πτώματα Ἀλβανῶν ἔπιπταν χωρὶς νὰ αἱματωθῇ μηδὲ εἷς χριστιανὸς Τυρναβίτης. Μετὰ δύο ὥρας ἐτράπησαν εἰς φυγὴν φορτωθέντες ὅσα διήρπασαν καὶ σύραντες μαζί των εἰς αἰχμαλωσίαν ὅσους εἶχαν πιάσει κοιμωμένους» (ἔνθ' ἀν., τ. ΙΒ', σ. 545). Γιὰ τὴ δράση τῶν Τουρκαλβανῶν ληστῶν ἀλλὰ καὶ τῶν διωκτῶν τους κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἔχουμε ἕνα χρονικὸ τοῦ 1799 σημειωμένο σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο (τριώδιο) τοῦ 1558: «Έτος 1799 εκινον τον κιρον ειταν μιαν φοραν απο ελιγαν απο ἶπεν ο πασιας οπου βρισκουν αρβανιτι να το βαρουνι» (Δελτίον Φιλαρχαίου Ἑταιρείας «Ὄρθρυς», τευχ. Γ', σ. 9). Ὅσο γιὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Σουηδοῦ περιηγητῆ Björnstahl, φαίνεται πὼς ἀναφέρονται στὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς ἀλβανοκρατίας τοῦ 1779 (Βλ. *Ν. Γ. Γιαννόπουλου,* Ἡ ληστεία ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁλμυροῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, σ. 177 - 187).

1. Κλωστικὴ μηχανὴ (τσικρίκα) πρωτοχρησιμοποίησαν οἱ Ἀμπελακιῶτες τὸ 1817. Προτιμοῦσαν τὶς γυναῖκες γιατὶ ἡ ἐργασία ἦταν πάμφθηνη. Οἱ μασίνες, ὅπως τὶς ἔλεγαν, χρειάζονταν κεφάλαια γιὰ νὰ ἀγορασθοῦν, εἰδικευμένους ἐργάτες γιὰ νὰ τὶς χειρισθοῦν καὶ φυσικὰ μεγαλύτερα μεροκάματα. Ἀναγκάσθηκαν πάντως νὰ προμηθευθοῦν μερικὲς «νηθομηχανές» γιὰ νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὴν παραγωγή. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1818 ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια διαβάζουμε γιὰ τὰ πρῶτα μηχανήματα: «Τὰ τσικρίκια ἐμβῆκαν τέλος πάντων εἰς δρόμον, ὅμως οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀνάξιοι καὶ δὲν ἠμποροῦν οὔτε μίαν ὀκὰν τὴν ἡμέραν νὰ βγάλουν» (*Ἠλία Γεωργίου*, Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων, ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου, Ἀθῆναι 1950, ἐπιστολὴ 120, σελ. 74). Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ κλωστομηχανῆς στὰ Ἀμπελάκια γράφει καὶ ὁ *Ι. Α. Λεονάρδος:* «Οὐ πρὸ πολλοῦ ἐδούλευε καὶ νηθομηχανὴ (τζικρίκα) μετακομισθεῖσα ἐκ τῆς Γερμανίας παρά τινων ἐγχωρίων χρονοδιατριψάντων ἐκεῖ, ὁμοῦ μὲ περίφημον Γερμανὸν εὐθυντὴν εἰς τὸ μηχανογνέσιμον τῶν βαμβακίων. Πλὴν τοῦτο διὰ νὰ ἐφάνη τρόπον τινὰ ζημιώδης εἰς τὰς χειρονήθους πτωχὰς γυναίκας, ὡς εὐθηνότερον τὸ διὰ ταύτης πωλούμενον νῆμα ἢ καὶ διὰ τὴν συμβᾶσαν θανὴν τοῦ ῥηθέντος εὐθυντοῦ, ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀμεταχείριστον τὸ ἐξαίρετον τοῦτο τεχνούργημα» (ἔνθ' ἀν., σ. 154. Ὁ σκελετὸς μιᾶς τσικρίκας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς φυλάσσεται στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Σβάρτς στὰ Ἀμπελάκια). Ἡ παρακμὴ τῶν Ἀμπελακίων ἀνέκοψε καὶ τὴ μηχανοποίηση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μπαμπακιοῦ ποὺ ἄρχισε μόλις ἀγοράσθηκαν οἱ πρῶτες τσικρίκες. «Ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἀρκετὴν ποσότητα βάμβακος», ἔγραφε ὁ *Γρ. Παλαιολόγος* τὸ 1833. «Ἀλλὰ διὰ τὴν ἔλλειψιν ἐργοστασίων, μὴ δυνάμενοι νὰ τὸ δουλεύσωμεν οἱ ἴδιοι, περιμένομεν τοὺς ξένους νὰ τὸ ἀγοράσουν, ἐπειδὴ δὲ πάντοτε δὲν ζητεῖται, ἐκπίπτει πολλάκις ἡ τιμή του. Εὐχῆς λοιπὸν ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐσυστήνοντο νηθητήρια διὰ νὰ κλώθεται τὸ βαμβάκι μας εἰς τὸν τόπον μας καὶ χρωματιστήρια διὰ νὰ βάφεται» (Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία, Ἐν Ναυπλίῳ 1833). Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ γνέσιμο τοῦ μπαμπακιοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὴν κυριώτερη ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν εἶχε παραμεληθῆ κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ'.

νὰ κουβεντιάζουν μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τους. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ εὐχαρίστηση δὲν κρατάει πολύ. Μόλις φανῇ ἕνας ξένος ἐξαφανίζονται μὲ μιᾶς, ἀφήνοντας, ὅπως ἡ Γαλάτεια, μέσα στὴν ξαφνικὴ φυγή, νὰ φανῇ ἡ ἐπιθυμία τους νὰ τὶς δῇς. Τὸ μάτι μπορεῖ ταχύτατα νὰ συλλάβῃ μερικὲς φιγοῦρες. Καὶ μὲ ἔκπληξη ἀναγνωρίζει τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς κορμοστασιές, λυγερὲς καὶ εὐκίνητες, ποὺ ὑπῆρξαν τὰ μοντέλα τῶν ὡραιοτέρων ἀγαλμάτων τοῦ κόσμου.

»Στὰ Ἀμπελάκια λειτουργοῦν 24 φάμπρικες ὅπου κάθε χρόνο βάφουν 2.500 μπάλλες μπαμπακιοῦ (100 ὀκάδες ἡ μπάλλα). Αὐτὲς οἱ 2.500 μπάλλες ἐξάγονται ὕστερα στὴ Γερμανία κι᾿ ἀπὸ κεῖ μοιράζονται στὶς ἀγορὲς τῆς Πέστης, τῆς Βιέννης, τῆς Λειψίας, τῆς Δρέσδης, τοῦ Ἄνσμπαχ, τοῦ Μπαϋρώυτ. Οἱ Ἀμπελακιῶτες ἔμποροι ἔχουν ἀντιπροσώπους σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς πολιτεῖες καὶ διαθέτουν τὸ μπαμπάκι τους στοὺς Γερμανοὺς βιομηχάνους. Ὅλα τὰ πρακτορεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ χωριστὲς ἑταιρίες ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερα συμφέροντα καὶ φυσικὰ ζημιώνονταν ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό. Σκέφθηκαν λοιπὸν νὰ ἑνωθοῦν ὅλες οἱ ἑταιρίες καὶ νὰ σχηματίσουν μιὰ μονάχα. Τὸ σχέδιο δημιουργίας μιᾶς μεγάλης ἑτερρόρυθμης ἑταιρίας τὸ ἐμπνεύσθηκαν πρὶν εἴκοσι χρόνια. Ἕνα χρόνο ἀργότερα τὸ ἔθεσαν σὲ ἐφαρμογή. Οἱ κανονισμοὶ λειτουργίας τῆς νέας ἑταιρίας διατυπώθηκαν ἀπὸ σοφοὺς ἄντρες [1]. Κάθε ἰδιοκτήτης φάμπρικας συνεισφέρει ἕνα ποσὸ χρημάτων ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του. Ἡ μικρότερη καταβολὴ ὡρίσθηκε σὲ 5.000 πιάστρα καὶ ἡ μεγαλύτερη μόνο σὲ 20.000 πιάστρα ὥστε νὰ μὴ καταβροχθίζουν οἱ πλούσιοι ὅλα τὰ κέρδη. Οἱ τεχνίτες ἔσμιγαν τὶς οἰκονομίες τους καὶ σχημάτιζαν κοινὲς μερίδες ποὺ ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος μικρῶν ἑταιριῶν ἐνσωματωμένων στὴ μεγάλη. Αὐτοὶ οἱ τεχνίτες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρήματά τους, πρόσφεραν καὶ τὸν κόπο καὶ τὴν ἐπιμέλειά τους. Κι᾿ ὁ μισθός τους, σμίγοντας μὲ τὰ κέρδη ποὺ ἄφηναν τὰ καπιτάλια τους, ἔφερνε τὴν εὐημερία σὲ ὅλα τὰ νοικοκυριά. Τὰ κέρδη τῶν μερισμάτων ὡρίσθηκαν 10% τὸ χρόνο καὶ ὅ,τι περίσσευε ἀφηνόταν νὰ προσαυξήσῃ τὸ ἀρχικὸ καπιτάλι ποὺ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ἀνέβηκε ἀπὸ 600.000 πιάστρα στὸ ἕνα ἑκατομμύριο [2].

---

1. Τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς πρωτεργάτες ἦταν καὶ λόγιοι φαίνεται ἀπὸ τὸ ἄρθρο Α′ τοῦ Καταστατικοῦ: «Καὶ οἱ εὐαγγελικοὶ νόμοι καὶ οἱ ἠθικοὶ θεσμοὶ μᾶς παρασταίνουσι τὸ στερεὸν καὶ ἀκράδαντον τῆς ἑνότητος καὶ ὁμονοίας· ἐκεῖ διαρρήδην ἐπαγγέλλεται ὁ βασιλεὺς τῶν Βασιλέων Χριστός, ὅτι ὅπου εἰσὶ δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι ἐν τῷ ἐμῷ ὀνόματι ἐκεῖ εἰμὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν· ἐδῶ Σκίλουρος ὁ βασιλεὺς μὲ τὸ παράδειγμα μᾶς ἔδειξε καὶ τὸ στερεὸν τῆς ἑνότητος καὶ τὸ ἀδρανὲς καὶ ἀδύνατον τοῦ χωρισμοῦ· καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως ηὔξησε στηριζομένη εἰς τὴν ἑνότητα τῆς προσκλήσεως τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ἐφεξῆς ἐπληθύνετο εἰς μυριάδας καὶ ἦν ἡ ψυχὴ τοῦ πλήθους μία· ὅθεν καὶ ἡμεῖς οἱ πραγματευταὶ καὶ τεχνῖται τῶν κοκκίνων νημάτων τῆς πολιτείας ταύτης Ἀμπελακίων. . .» (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΔ′ (1917 - 1920), σ. 381).

2. Οἱ μεγάλες ἐξαγωγὲς κόκκινων νημάτων στὴ Γερμανία ἄρχισαν μετὰ τὸ 1770. Τό-

»'Επικεφαλῆς τῆς ἑταιρίας τοποθέτησαν τρεῖς προεστοὺς ἐγκατεστημένους στὰ 'Αμπελάκια καὶ ὥρισαν ὅτι μόνο αὐτοὶ εἶχαν δικαίωμα ὑπογραφῆς. Τὸ ἴδιο δικαίωμα ἐμπιστεύονταν καὶ σὲ τρεῖς συνεταίρους τῆς Βιέννης. 'Ωρίσθηκαν δηλαδὴ δυὸ ἐμπορικὲς φίρμες, ἡ μιὰ μὲ ἕδρα τὰ 'Αμπελάκια καὶ ἡ ἄλλη τὴ Βιέννη. Τόσο ἡ φίρμα τῶν 'Αμπελακίων ὅσο καὶ τῆς Βιέννης διατηροῦσαν ἀνταποκριτὲς στὴν Πέστη, στὸ Τριέστι, στὴ Λειψία, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη. Αὐτοὶ οἱ ἀντιπρόσωποι ἦταν ἐπιφορτισμένοι νὰ παραλαμβάνουν τὶς ἀποστολές, νὰ παρακολουθοῦν τὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ νὰ διαθέτουν μπαμπακονήματα στὶς ἀγορὲς ὁλόκληρης τῆς Γερμανίας. Ἦταν ἐπίσης ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ φροντίδα νὰ κυκλοφοροῦν τὰ προϊόντα τῶν πωλήσεων καὶ νὰ διακινοῦν τὰ κεφάλαια ἀπὸ χέρι σὲ χέρι, ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀνάλογα μὲ τὸ συμφέρον καὶ τὶς ἀνάγκες. Ἔτσι ἡ ἑταιρία δὲν μοιραζόταν μὲ κανένα τὰ κέρδη. Κι' ὅταν ἡ συναλλαγὴ δημιουργοῦσε παθητικὸ χρησιμοποιοῦσε τὰ καπιτάλια της στὴ Θεσσαλονίκη ἢ στὴ Σμύρνη γιὰ τὴν ἀγορὰ πρώτων ὑλῶν.

»Καμμιὰ ἑταιρία δὲν εἶχε ὡς τότε θεμελιωθῆ σὲ τέτοιες οἰκονομικὲς ἀρχὲς καὶ ποτὲ δὲν βρέθηκε σὲ τόσο λίγα χέρια τόσος μεγάλος κύκλος ἐργασιῶν. Ὅλα ἦταν ρυθμισμένα, ὑπολογισμένα μὲ σοφία, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἄλλο πρότυπο ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἑταιρία τῶν κατοίκων τῆς Παραγουάης, οὔτε καὶ μιμητὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς ἑταιρίες τῶν ἀδελφῶν Moraves. Γιὰ νὰ συγκεντρώνωνται ὅλα τὰ κέρδη στὰ 'Αμπελάκια, ἕνα ἄρθρο τοῦ κατα-

---

τε ἔγινε καὶ ἡ πρώτη ἑταιρία ἀνάμεσα στοὺς 'Αμπελακιῶτες Τότο καὶ Δροσινό. «Μὲ τὸ παρὸν γράμμα φανερώνω ὅτι εἰς τοὺς 1771 'Απριλίου 15 ἐσυμφώνησε ὁ κὺρ Γιώργος Τότου μετὰ τοῦ κὺρ Κόμη Δροσίνη νὰ δουλέψουν τὴν κοκκιναδικὴν τέχνην (τὴ βαφὴ τῶν νημάτων) ὁ μὲν Κόμης νὰ πηγαίνη διὰ τὴν Βρόπα (Εὐρώπη) νὰ πωλῆ τὰ νήματα τὸ δὲ ὁ Τότους νὰ κουμαντάρη ἐδῶ τὰ κιρχανίδια (τὰ βαφεῖα) καὶ ὅ,τι κέρδος ἤθελε ξαποστείλη ὁ πλουσιόδωρος Θεὸς νὰ μεράζουν ἴσια πρὸς ἴσια ὅσον καὶ ἀπόσον εἰς τὴν ζημίαν» (*'Ηλία Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 18). Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μαζικῆς παραγωγῆς ξεφύτρωναν ἕνα σωρὸ μικρὲς καὶ μεγάλες ἑταιρίες (συντροφίες, ὅπως τὶς ἔλεγαν). Γράφουν οἱ Πηλιορεῖτες λόγιοι *Φιλιππίδης* καὶ *Κωνσταντᾶς*: «'Η ζωὴ καὶ ἡ σύσταση τῶν 'Αμπελακίων εἶναι τὰ νήματα· οἱ πλούσιοι βάνουν τὰ ἄσπρα τους καὶ οἱ φτωχοὶ τὸν κόπο τους καὶ συγκυβερνιῶνται· τὴν πραγματεία τῶν νημάτων τὴν κάμνουν ἀτοί τους· μαζώνονται πολλοὶ καὶ συστήνουν συντροφιαῖς. Οἱ μεγαλύτεραις συντροφιαῖς βαστοῦν ἐμπορικὰ σπίτια εἰς τὴν Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Βιέννα, Λειψία καὶ εἰς ἄλλαις ἐμπορικαῖς πόλεις τῆς Γερμανίας. Πραγματεύονται μαζὶ μὲ τὰ νήματα καὶ ἄλλα πράγματα τῆς Τουρκίας» (Γεωγραφία Νεωτερική, ἔνθ' ἀν., σ. 251 κ.ἑ.). Ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ ἄρχισε ἀνάμεσα στὶς «συντροφίαις» ζήμιωνε τὸ ἐμπόριο. Ἔτσι τὸ 1778 ἀποφάσισαν νὰ ἑνωθοῦν ὅλες οἱ ἑταιρίες καὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα συνεργατικὸ συνεταιρισμὸ (*Ν. Βέης*, Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια καὶ τὰ 'Ελληνικὰ Γράμματα, Πρωία 5 Σεπτεμβρίου 1944), ἢ κοινοπραξία μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἑτερόρρυθμης ἑταιρίας (*Γ. Κορδάτου*, Τὰ 'Αμπελάκια καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὸ συνεταιρισμό τους, 'Αθήνα 1955, σ. 43). 'Ο *Ι. Α. Λεονάρδος*(ἔνθ' ἀν., σ. 159) τὴν ἀποκαλεῖ Κοινὴν Συντροφίαν (βλ. *Φίνλαιη*, 'Ιστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς 'Ενετοκρατίας στὴν 'Ελλάδα, 'Αθήνα 1957, σ. 333 σημ. *Τάσου Βουρνᾶ*).

στατικοῦ ἐπιβάλλει νὰ εἶναι Ἀμπελακιῶτες ὅλοι οἱ ἀνταποκριτὲς ποὺ διορίζονται στὶς διάφορες πολιτεῖες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Καὶ γιὰ τὴν καλύτερη κατανομὴ τῶν κερδῶν ἀνάμεσά τους, ἕνα ἄλλο ἄρθρο ὁρίζει ὅτι ὅλοι οἱ ἀνταποκριτὲς δὲν θὰ παραμένουν στὴ θέση τους πάνω ἀπὸ τρία χρόνια. Ὕστερα ἀπὸ τὴ θητεία αὐτὴ πρέπει νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα γιὰ νὰ ἐργασθοῦν ἕνα τουλάχιστον χρόνο καὶ νὰ ξαναβαφτιστοῦν στὶς ἐμπορικὲς ἀρχὲς τῆς ἑταιρίας[1].

»Ἔτσι ὠργανωμένο τὸ ἐμπόριο τῶν Ἀμπελακίων σημείωσε ταχύτατη πρόοδο κι' ἀπὸ ὅπου πέρασε ἄφησε ἴχνη ζωντανεύοντας τὶς ἀγορές. Παρακολουθοῦσα τὴν ἐξέλιξή του μὲ ἐνδιαφέρον. Καὶ μὲ τὴ σκέψη ὅτι αὐτὸ τὸ ἐμπόριο θὰ μποροῦσε νὰ δώση στὰ γαλλικὰ πρακτορεῖα τῆς Θεσσαλονίκης μιὰ νέα ὤθηση, προσπάθησα μὲ ὑπαινιγμοὺς καὶ ὑποσχέσεις νὰ κατευθύνω ἕνα κλάδο πρὸς τὴ Μασσαλία. Ἀπέτυχα ὅμως ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες φοβήθηκαν μήπως ἀντιμετωπίσουν ἕναν ἐπικίνδυνο γαλλικὸ ἀνταγωνισμὸ εἴτε γιατὶ προτιμοῦσαν τὴ γερμανικὴ εὐπιστία ἀπὸ τὴ μαρσεγιέζικη ὀξυδέρκεια.

»Γιὰ πολλὰ χρόνια εὐτυχισμένη ἁρμονία βασίλευε στὴν ἑταιρία. Ὅλα τὰ μέλη δούλευαν γιὰ τὸ κοινὸ καλό. Οἱ διευθυντὲς ἦταν ἀφιλοκερδεῖς, οἱ ἀνταποκριτὲς εἶχαν ζῆλο, οἱ τεχνίτες ἦταν φιλόπονοι. Ἡ ἐργασία, καθὼς ἦταν κατανεμημένη ὁμοιόμορφα καὶ ἀκριβοδίκαια ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς τεχνίτες καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐργαστήρια, γινόταν μὲ προσοχὴ καὶ μὲ ταχύτητα. Ὅλες οἱ φάμπρικες εὐημεροῦσαν. Ἡ ἑταιρία ποὺ μεγάλωνε μέρα μὲ τὴ μέρα κυλοῦσε πάνω σὲ ἕνα τεράστιο κεφάλαιο. Οἱ ἀποστολὲς πολλαπλασιάζονταν γοργὰ κι' ἔδιναν κέρδος 60, 80, ἀκόμα καὶ 100%. Ὅλες οἱ μετοχὲς δεκαπλασιάσθηκαν.

»Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὑπεραφθονία τοῦ πλούτου, ποὺ ἔδειχνε πὼς θὰ στέριωνε τὴν ἑταιρία, ἔφερε κάποτε τὴν ἀταξία καὶ τὴ σύγχυση. Οἱ διευθυντὲς ποὺ ἔγιναν πάμπλουτοι ἄρχισαν νὰ προβάλλουν ἀξιώσεις, καὶ οἱ φτωχοί, ἀφοῦ πλούτισαν, δὲν ὑπάκουαν σὲ κανένα. Οἱ τεχνίτες παρατοῦσαν τὴ σαΐτα γιὰ νὰ πιάσουν τὴν πέννα καὶ προτιμοῦσαν νὰ πουλᾶνε ἀντὶ νὰ βάφουν τὰ νήματα. Ὅλοι ἤθελαν νὰ δίνουν διαταγές. Οἱ συνελεύσεις ἔγιναν ταραχώδεις. Κυριαρχοῦσαν οἱ τεχνίτες ποὺ εἶχαν τὴν πλειοψηφία. Ἔτσι στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐπικρατήση μιὰ συνετὴ σκέψη. Ἔγιναν μπαϊράκια, καθένας ὑποστήριζε τὶς δικές του ἀπόψεις ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ συμφιλιωθοῦν. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀλληλοφάγωμα ποὺ κράτησε εἴκοσι μῆνες ἡ ἑταιρία διασπάσθηκε μὲ πάταγο. Καὶ πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια κατακερματίσθηκε σὲ τόσες μικρὲς ἑταιρίες ὅσες ἦταν οἱ ἑνώσεις τῶν ἐργατῶν. Ἡ δυσπιστία, τὸ πνεῦμα τοῦ φθόνου, ἡ ἐπιθυμία νὰ βλάψη ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, ὅλα αὐτὰ τὰ μικρὰ φιλοκατήγορα πάθη ποὺ συνθέτουν τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα, ἄρχισαν νὰ ὑπονομεύουν καὶ τὶς και-

1. Τὸ καταστατικὸ τῆς Κοινῆς Συντροφίας ὠνόμαζε (ἄρθρο Η') τοὺς διευθυντές «ἐπιστάτας ἢ προεστῶτας» καὶ τοὺς ἀνταποκριτές «ἐπιστάτας ἢ διοικητάς».

νούργιες ἑταιρίες. Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψη ὅτι ἡ ὕπαρξή τους θὰ εἶναι ἐφήμερη [1].

»Οἱ φιλοδοξίες τῶν ἡγετῶν καὶ ἡ ὑπεροψία τῶν νεόπλουτων ὡδήγησαν στὸ ναυάγιο τῆς ἑταιρίας. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἐπιτάχυνε τὴ διάλυση ἦταν μιὰ δικαστικὴ διαμάχη στὴν ὁποία πῆραν μέρος ὅλα τὰ μέλη. Στὸ καταστατικὸ ὑπῆρχε διάταξη ποὺ ἀπαγόρευε στοὺς συνεταίρους νὰ πουλήσουν ἐμπόρευμα σὲ συγγενεῖς τους. Ἦταν ἕνα μέτρο προστασίας κατὰ τῶν δολίων πωλήσεων [2]. Ὡστόσο ἕνας συνεταῖρος τῆς Βιέννης πούλησε νήματα 20.000 πιάστρων σὲ ἕναν ἔμπορο ποὺ λίγο ἀργότερα ἔγινε γαμπρός του. Ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ ὁ ἔμπορος αὐτὸς ἦρθε στὰ Ἀμπελάκια κι' ἐκεῖ ὁ πεθερός του, ποὺ εἶχε στὸ μεταξὺ γίνει διευθυντής, τοῦ πούλησε μιὰ νέα παρτίδα νημάτων μὲ τὴ δική του ἐμπορικὴ πίστη. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ὁ ἀγοραστὴς χρεωκόπησε καὶ δὲν μπόρεσε νὰ ἐξοφλήση τὴν ὀφειλή του. Τότε ἡ ἑταιρία στράφηκε ἐναντίον τοῦ πεθεροῦ.

»Ἐκεῖνος ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὁ ἀγοραστὴς δὲν ἦταν κατὰ τὴν πρώτη πώληση συγγενής του. Τέλος δέχτηκε νὰ καταβάλη τὸ ἀρχικὸ κεφάλαιο ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ πληρώση τοὺς τόκους ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχαν πολλαπλασιάσει τὸ χρέος. Ἡ δίκη ποὺ ἀκολούθησε ἦταν περιπετειώδης καὶ περίπλοκη. Καταφεύγοντας ἀπὸ δικαστήριο σὲ δικαστήριο ἔφθασαν καὶ σὲ μένα. Εἶχα τὴν ἀδυναμία, ἀπὸ καλὴ πίστη, νὰ ἐκδικάσω τὴν ὑπόθεση χωρὶς νὰ ἀξιώσω συνυποσχετικό. Ἀπὸ τὸ προξενεῖο Θεσσαλονίκης ἡ ὑπόθεση πέρασε σὲ διάφορα προξενεῖα τῆς Πόλης. Ἀπὸ τὴν Πόλη κατέληξε στὴ Βενετία ὅπου κρίθηκε ὁριστικά. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ εἶχε ἐπιβαρύνει τὴν ἑταιρία μὲ τεράστια ἔξοδα.

»Τώρα ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐκκαθάριση, ποὺ καθὼς εἶναι μπερδεμένη, θὰ ἀποδειχθῆ μακροχρόνια καὶ ἐπισφαλής. Συμβούλεψα τοὺς συνεταίρους νὰ μὴν ἀφανίσουν σὲ μάταιες ἀντιλογίες τοὺς καρποὺς τῆς φιλοπονίας τους.

---

1. Ὁ *Φιλιππίδης* καὶ ὁ *Κωνσταντᾶς* γράφουν ὅτι οἱ Ἀμπελακιῶτες «εἶναι κομμάτι ἀσύμφωνοι καὶ κρῖμα στὰ τόσα καλὰ ποὺ ἔχουν». Τὸ 1790 ἡ Κοινὴ Ἑταιρία διαλύθηκε γιὰ νὰ ξανασυσταθῆ σὲ δυὸ χρόνια. Τὸ 1794 νέα κρίση καὶ νέα διάσπαση. Τὰ αἴτια τῆς διχόνοιας ἦταν οἰκονομικά. Ὁ πόλεμος στὴν Εὐρώπη ἀνέκοψε τὴν ἀγοραστικὴ κίνηση. Στὴ Γερμανία ἡ ἑταιρία ζημιώθηκε μεγάλα ποσά (*Ἠλία Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 25 - 26). «Ὁ καιρὸς μᾶς εἶναι πολλὰ ἐναντίον», ἔγραφε ὁ Δ. Γκαρέλας τὸ 1794, «χαμοῦρες μᾶς πλάκωσαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 27). Ἄλλος γράφει τὸν ἴδιο χρόνο: «Ἡ Μοραβία ἀποκοιμήθηκε, 16 κολλέτα ἐστείλαμε νέον πρᾶγμα καὶ δὲν ἐπώλησαν οὔτε πέντε» (ἔνθ' ἀν., σ. 28). Ἡ περιωρισμένη ζήτηση τῶν νημάτων στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς καὶ οἱ ἀναδουλειὲς ἔφεραν τὶς διχόνοιες στὰ Ἀμπελάκια. Νέα διάσπαση τὸ 1796 καὶ ἀνασύσταση τὸ 1799. Ἀλλὰ ἡ κρίση θὰ συνεχισθῆ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα.

2. Διαβάζουμε στὸ ἄρθρο ΣΤ': «. . . οὔτε κεφίλης (ἐγγυητής) νὰ γίνη τινὰς ἀπὸ τοὺς συντρόφους εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πρόσωπον ἔχει ἄδειαν μήτε εἰς τὸ ἐδικόν του» (Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΔ' (1917 - 1920).

»Ὡστόσο δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ αὐτὸ ποὺ εἶδα στὰ Ἀμπελάκια καὶ στὴ γύρω περιοχή. Ἕνας πληθυσμὸς πολυάριθμος, συγκινητικὰ ἑνωμένος σὲ μιὰ οἰκογένεια ἀδερφῶν καὶ φίλων, ζοῦσε ἀνάμεσα στοὺς βράχους τῆς Ὄσσας ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς χειροτεχνίας του. Τὸ ὡραῖο σύστημα ποὺ εἶχαν ἐφαρμόσει οἱ Ἰησουίτες στὰ δάση τῆς Παραγουάης μεταφυτεύθηκε, θαρεῖς μὲ κάποιο μαγικὸ τρόπο, στοὺς γκρεμοὺς τῶν Τεμπῶν. Τὰ ἑλληνικὰ μίση κατασίγασαν. Τὴν τάση πρὸς τὶς μάταιες λεπτολογίες ἀντικατέστησε ἡ ἐπιθυμία γιὰ σοβαρὴ μελέτη. Ἡ ἐθνικὴ ματαιοδοξία παραχώρησε τὴ θέση της στὰ γενναιόφρονα αἰσθήματα. Ὅλες οἱ μεγάλες, φιλελεύθερες ἰδέες ξαναφύτρωσαν σ' αὐτὴ τὴ γῆ ποὺ ἔζησε ἐπὶ εἴκοσι αἰῶνες στὴ δουλεία. Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς χαρακτήρας ξανάνθισε μὲ τὴν πρώτη δραστηριότητα ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀνάμεσα στοὺς χειμάρρους καὶ τὰ σπήλαια. Μὲ δυὸ λόγια κάθε τάλαντο καὶ κάθε ἀρετὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἀναστήθηκαν σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς σύγχρονης» [1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 272 - 285. Ὁ Ἀμπελακιώτης *Ι. Α. Λεονάρδος* γράφει στὴ «Χωρογραφία» γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἄνθιση τῆς πατρίδας του κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα: «Γενικῶς ἦτον τὰ Ἀμπελάκια μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ τωρινοῦ αἰῶνος μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐπισήμους καὶ ἐξαιρέτους πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὴ ὑπερέβαινεν εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τεχνουργεῖα ὅλας τὰς θεσσαλικὰς πόλεις, καὶ τὰ ἐργοστάσιά της ἔφερον τὰ πρωτεῖα καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Τὸ προϊὸν τούτων ἦτο τὸ κόκκινον νῆμα, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον εἰς τὰς καθημερινὰς ἐξαγωγὰς καὶ εἰς πολυπληθῆ καραβάνια ἐξαποστέλλετο διὰ Βιέννης καὶ Δρέσδης ἕως εἰς Λειψίαν καὶ Ἅμβουργον, ἀλλὰ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἐκτείνετο ἕως αὐτὴν τὴν Ἀγγλίαν· ἐπειδὴ τὰ ἀγγλικὰ ἐργοστάσια δὲν ἠμποροῦσαν νὰ τὸ κατασκευάσουν τόσον βαθύχροον καὶ διαρκές, ὅθεν μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνθέξουν, ἐδοκίμασαν αἰσθαντικὴν ζημίαν. Περισσότεροι τῶν 100 τεχνῖται Ἕλληνες τὸ γένος ἐνησχολοῦντο μὲ ταύτην τὴν βαφήν· διότι ἐδῶ δὲν ἔζη Ὀθωμανός· αὐτοὶ ἦτον διαμοιρασμένοι ὑπὸ πέντε Συντροφίας, αἱ ὁποῖαι ἐφρόντιζον διὰ τὰς κοινὰς ὑποθέσεις, καὶ μετὰ καιρὸν ἔγιναν αἱ πέντε εἰς μίαν κοινὴν Συντροφίαν ὑπὸ 80 μεγαλεμπόρων. Τὰ νηματουργεῖα (κιρχανάδες) ἦτον εἰς τὸν κάλλιστον καιρὸν 24 τὸν ἀριθμόν, ὅπου κατ' ἔτος 3.000 δέγκια βαμβακερινῶν νημάτων ἐβάφοντο μὲ τὸ ὀνομαζόμενον κοκκινόριζον, τὸ ὁποῖον ἐμιμήθησαν μὲν εἰς ἄλλα μέρη, πλὴν δὲν ἐπέτυχον τόσον εἰς τὴν ποιότητα ὅσον καὶ εἰς τὴν διάρκειαν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἔγκριτοι ἄρχοντες καὶ μεγαλέμποροι ἐνοστιμεύοντο ἐπὶ τῆς συχνῆς καὶ μακρᾶς εἰς τὴν Γερμανίαν διατριβῆς των κατὰ πολλὰ εἰς τὰ τῶν πολιτευμένων Εὐρωπαίων ἤθη, ἔθιμα καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν οἴκων των, ὁ ζωηρὸς καὶ ἐνεργητικὸς των χαρακτὴρ τοὺς διήγειρε νὰ καταδαπανήσωσι πολλὰ χρήματα εἰς καλλωπισμὸν τῆς πόλεως, συνεριζόμενοι, ποῖος θὰ κατασκευάση τὸ ὀσπήτιόν του ἀπὸ τὸν ἄλλον καλύτερον κατὰ τὸν τῆς πολιτευμένης Εὐρώπης ὡραῖον τρόπον. Ἐνταῦθα ἔβλεπε ποτέ τινας πολλοὺς νέους στενοφορεμένους, περισσοτέρους Γερμανοὺς ἐμπορίας χάριν, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἀμπελακίοις κατοίκων ἀνέβαινε τότε ἕως τῶν 6.000 ψυχῶν, οἵτινες ἔχαιρον διὰ τὴν εὐκατάστασίν των καὶ ἀπελάμβανον κάποιαν φανερὰν ἐλευθερίαν, ὥστε τὸ νοερὸν ὄμμάτι τοῦ ὁδοιπόρου δι' αὐτό, καθὼς καὶ τὸ φυσικὸν διὰ τὴν ποιότητα τοῦ τόπου διέτριβε τερπνότατα. Ἐνταῦθα ἐκατοικοῦσεν ἡ μάθησις, ἡ τρυφή, τὰ κειμήλια, ὁ πλοῦτος, ἡ δόξα, ἡ ἀρχοντία, ἡ πολυτέλεια καὶ πᾶσα εὐτυχία τοῦ κόσμου» (ἔνθ' ἀν., σ. 152 - 154). Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα τὰ Ἀμπελάκια θὰ λησμονηθοῦν. Ὁ *Γρ. Παλαιολόγος* ἔγραφε γιὰ τὰ «ποτὲ ἀνθοῦν-

῾Ο Γάλλος περιηγητὴς παραδέχεται ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι διδάχθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὴν τέχνη τῆς κόκκινης βαφῆς τῶν μπαμπακερῶν νημάτων. Στὰ μέσα τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα Ἕλληνες βαφιάδες εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸ Μονπελλιὲ κι᾿ ἔβαφαν νήματα μὲ τὴν τέχνη τῆς πατρίδας τους. Οἱ Γάλλοι διδάχθηκαν τὴ μέθοδο καὶ τὴν υἱοθέτησαν ἀμέσως οἱ φάμπρικες τοῦ Λακεντόκ, τῆς Μπεάρν, τῆς Ρουέν, τῆς Μαγεντίας καὶ τοῦ Σολλέ. ῾Ωστόσο οἱ Γάλλοι δὲ μπόρεσαν νὰ δώσουν στὰ νήματα τὸ ζωηρὸ καὶ ἀστραφτερὸ ἑλληνικὸ κόκκινο [1].

῾Ο Beaujour ἀποδίδει αὐτὴ τὴ δυσκολία στὴν πολύπλοκη διαδικασία τῆς ἑλληνικῆς βαφικῆς. Χρησιμοποιοῦσαν κάπου δεκαπέντε διαφορετικὲς οὐσίες καὶ ἡ σχετικὴ ἐπεξεργασία κρατοῦσε σχεδὸν ἕνα μήνα. Ἦταν, λοιπόν, δύσκολο νὰ ἀντιγραφῆ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν χειρισμῶν. Σὲ κάποιο σημεῖο τῆς διαδικασίας γινόταν, ὅπως εἶναι φυσικό, κάποιο σφάλμα.

῾Ο Beaujour παραθέτει συνοπτικὰ καὶ τὶς πληροφορίες του σχετικὰ μὲ τὶς οὐσίες ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὶς κίτρινες βαφές: ὁ κόκκος τῆς ᾿Αβινιόν [2], ἡ στυπτηρία, ὁ κουρκουμάς [3], ὁ χυμὸς τοῦ λεμονιοῦ καὶ ὁ φλοιὸς τῆς ροδιᾶς [4].

῾Ο Γάλλος περιηγητὴς παραθέτει στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸ μετάξι τῆς Μακεδονίας. ῾Υπολογίζει τὴν ἐτήσια παραγωγὴ σὲ 15 - 20.000 ὀκάδες. Εἶναι, γράφει, καλύτερο ἀπὸ τὸ μετάξι τῆς Ζαγορᾶς καὶ ἡ κλωστοποίησή του γίνεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς παραγωγούς. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὸ τὸ μετάξι ἀπορροφᾶ ἡ βιοτεχνία ἑνὸς εἴδους μαντηλιοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γενίτσαροι γιὰ νὰ τυλίγουν τὸ σαρίκι τους. Μὲ τὸ ὑπόλοιπο ὑφαίνουν τὰ περίφημα μεταξωτὰ πουκάμισα

τα εἰς ᾿Αμπελάκια βαφικὰ καταστήματα» (Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία, ᾿Εν Ναυπλίῳ, 1833, σ. 207). Γιὰ τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς γράφει ὁ *Νικ. Γεωργιάδης:* «Τὸ ὀρεινὸν χωρίον παρίστανεν ἀνθηρὰν ὄασιν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐρημώσεως καὶ τῆς πενίας ἥτις κατεμάστιζε τὸ θεσσαλικὸν πεδίον. ᾿Αλλὰ δυστυχῶς τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ παρέρχονται· ἡ ἐμφιλοχωρήσασα διχόνοια τῶν κατοίκων καὶ αἱ δικαστικαὶ ἔριδες, τοῦ ᾿Αλῆ πασᾶ αἱ ἐπίβουλοι ἐνέργειαι, ἡ προαγομένη εὐρωπαϊκὴ βιομηχανία καὶ τέλος ἡ χρεωκοπία τῆς αὐστριακῆς Τραπέζης κατέστρεψαν τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ᾿Αμπελακιωτῶν» (Θεσσαλία, ᾿Εν Βόλῳ 1894)».

1. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 285. Οὔτε τὰ ἀγγλικὰ ἐργοστάσια κατώρθωσαν νὰ πετύχουν τὸ βαθὺ κόκκινο ἀνεξίτηλο χρῶμα τῶν νημάτων ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τοὺς κιρχανάδες τῶν ᾿Αμπελακίων (*᾿Ιω. Λεονάρδου*, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 56, 152, 161, 239).

2. Ράμνος ἡ χρωστική. Βλ. ἀν. σ. 705, σημ. 4.

3. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 312. ῾Ο κουρκουμὰς εἶναι ἡ λαϊκὴ ὀνομασία τῆς χρωστικῆς οὐσίας κουρκουμίνη ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ φυτοῦ κουρκούμη ἡ βαφική.

4. ᾿Εννοεῖ τὸ φλοιὸ τοῦ ροδιοῦ. Στὴ Μ. ᾿Ασία ἔβραζαν τὶς φλοῦδες, ἀφοῦ προηγουμένως ἔβγαζαν τὶς μεμβράνες, μαζὶ μὲ ξερὰ φύλλα μυγδαλιᾶς καὶ μερικὲς φορὲς μὲ ἐξωτερικὲς φλοῦδες κρεμμυδιοῦ. Στὴν ᾿Ηλεία μούσκευαν δυὸ τρεῖς ἡμέρες τὶς φλοῦδες τῶν ροδιῶν κι᾿ ὕστερα τὶς ἔβραζαν μιὰ ὥρα, σούρωναν τὸ νερὸ καὶ στὸ ὑγρὸ ποὺ ἔμενε ἔρριχναν τὰ μαλλιά, βρεγμένα μὲ χλιαρὸ νερό, τὰ ἔβραζαν μισὴ ὥρα, τὰ ἄφηναν νὰ ξενυχτήσουν στὴ βαφὴ καὶ τὴν ἄλλη μέρα τὰ στέγνωναν (*Α. ᾿Αποστολάκη*, Βαφική, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 115 - 116).

ποὺ ἀποτελοῦν «ἕνα πολύτιμο λείψανο τῆς θαυμαστῆς ἀρχαίας ὑφαντικῆς τέχνης». Ἡ Θεσσαλονίκη πραγματοποιοῦσε κάθε χρόνο ἐξαγωγὴ 10.000 ἀπὸ αὐτὰ τὰ πουκάμισα (8 - 10 πιάστρα τὸ κομμάτι). Εἶναι περιζήτητα σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολὴ γιατὶ θεωροῦνται ἀνώτερα ἀπὸ τὰ μεταξωτὰ πουκάμισα ποὺ ὑφαίνονταν στὴν Προῦσα, στὴ Χίο καὶ στὴ Σμύρνη. Τὰ περισσότερα τὰ ἀπορροφοῦσε ἡ Κωνσταντινούπολη. «Στολίζουν τὶς γυναῖκες τοῦ σεραγιοῦ καὶ τὶς Φαναριώτισσες πριγκίπισσες» [1].

Φημισμένες σ' ὅλες τὶς σκάλες τῆς Μεσογείου ἦταν καὶ οἱ κάπες τῆς Ζαγορᾶς ἀπὸ χοντροειδῆ ὑφάσματα ποὺ ὑφαίνονταν στὰ πηλιορείτικα χωριά. Ἡ τέλεια ὕφανση καθιστοῦσε τὶς κάπες ὁλότελα ἀδιάβροχες. Οἱ ἐξαγωγὲς γίνονταν ἀπὸ τὰ λιμάνια τοῦ Βόλου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Κάπου 5.000 κομμάτια προωρίζονταν γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο, 2.000 γιὰ τὰ λιμάνια τῆς 'Αδριατικῆς κι' ἄλλα τόσα περίπου γιὰ τὶς ἄλλες σκάλες τῆς Μεσογείου. Τιμὴ 10 - 20 πιάστρα, ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητα.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἐρεύνησε καὶ τὶς βιοτικὲς συνθῆκες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴν ἐργατικὴ ἀπόδοση, τὰ μεροκάματα, τὴ διατροφή, τὶς τιμές. Τὸ μεροκάματο τῶν ἐργατῶν γῆς ἦταν 20 - 25 παράδες καὶ τῶν τεχνητῶν 30 - 40. Μιὰ ὀκὰ βωδινὸ 6 παράδες, τὸ ἀρνὶ 12. Τὸ ψωμὶ 4 παράδες ἡ ὀκά, ἕνα κοιλὸ στάρι $2\frac{1}{2}$ πιάστρα. Ὁ γεωργὸς χρειαζόταν ἔξη ὣς ἑφτὰ κοιλὰ στάρι τὸ χρόνο. Ἔτσι ὁ ἐργάτης γῆς μὲ ἐργασία 36 - 40 ἡμερῶν ἔβγαζε τὸ ψωμὶ τῆς χρονιᾶς του.

Κρέας ἔτρωγαν μόνο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα. Γιὰ τὴν ὑπόλοιπη τροφή τους (παστὰ ψάρια καὶ λαχανικά) ξόδευαν 18 - 20 πιάστρα. Δηλαδὴ μὲ 80 ἐργάσιμες μέρες ἐξοικονομοῦσαν τὴν τροφὴ τοῦ χρόνου. Μὲ 160 μέρες ἐξασφάλιζαν τὴ συντήρηση καὶ τῆς γυναίκας τους. Κι' ἂν εἶχαν μικρὸ παιδὶ μὲ 200 μεροκάματα.

Ἄλλωστε οἱ ἐργάσιμες μέρες δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς διακόσιες. Κάπου 100 ἦταν οἱ μέρες ἀργίας. «Τὶς ἄλλες μέρες ὁ Ἕλληνας τὶς περνάει χορεύοντας καὶ τραγουδώντας. Ἡ γυναίκα του κάθεται ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ σταυροπόδι στὸ σοφὰ καὶ μετακινεῖται μονάχα γιὰ τὸ φαγητὸ καὶ γιὰ νὰ βρῆ κινὰ νὰ βάψη τὰ φρύδια καὶ τὰ νύχια της» [2].

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὸ κόστος ἐργασίας ἦταν πολὺ ἀκριβό. Αὐτὸ ὀφείλεται, γράφει ὁ Beaujour, στὴν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν καὶ στὸ πλῆθος τῶν ἀργιῶν ποὺ προβλέπει τὸ ἑλληνικὸ ἑορτολόγιο. «Ὁ Ἕλληνας δουλεύει δυὸ μέρες στὶς τρεῖς. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξοικονομῆ στὶς δυὸ μέρες τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ συντήρηση τριῶν ἡμερῶν. Ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ καθολικὰ κράτη δὲν θὰ προοδέψουν ποτὲ ἐξ αἰτίας τῶν θρησκευτικῶν ἑορτῶν καὶ δὲν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 322 - 324.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 328 - 329.

θὰ μπορέσουν νὰ συναγωνισθοῦν τὰ προτεσταντικὰ στὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ μείνη σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν παραγωγικότητα πιὸ πίσω καὶ ἀπὸ τοὺς καθολικούς» [1].

Ὁ Beaujour παραθέτει καὶ πίνακα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἐξαγωγὲς καθὼς καὶ τὶς εἰσαγωγὲς ἀπὸ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χῶρες [2].

Ἐξαγωγὲς		Χῶρες	Εἰσαγωγὲς	
558.320	πιάστρα	Ἀγγλία	558.320	πιάστρα
4.663.600	»	Γερμανία	1.544.550	»
1.150.000	»	Ἰταλία	644.550	»
140.000	»	Ὁλλανδία	100.400	»
1.000.000	»	Ρωσία	960.000	»
1.310.000	»	Γαλλία	1.163.000	»

Οἱ οἰκονομικὲς πληροφορίες ποὺ παραθέτει ὁ Félix Beaujour στὸ χρονικό του, ἔγκυρες καθὼς εἶναι, φωτίζουν μιὰ περίοδο μεγάλων ἀνακατατάξεων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐδῶ πρέπε. νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ βιομηχανία τῶν νηματοβαφείων στὰ Ἀμπελάκια, ποὺ κατέκτησε τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς καὶ ἡ συσσώρευση τόσου πλούτου σ' αὐτὸ τὸ βουνίσιο θεσσαλικὸ χωριό, δὲν ἀποτελοῦν φαινόμενο μοναδικό. Βρίσκονται μέσα στὰ πλαίσια τῆς οἰκονομικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας, ἀποτελοῦν ἔκφραση τῆς ὁρμῆς, θὰ ἔλεγε κανείς, γιὰ ἀνάπτυξη καὶ πρόοδο, κυρίως στὸ ἐμπορικὸ πεδίο.

Ἡ ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ εἶχε περάσει σὲ δεύτερη μοῖρα ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Οἱ μεγάλες ἐμποροναυτικὲς δυνάμεις τῆς Εὐρώπης ἔστρεφαν τὰ βλέμματά τους πρὸς τὶς πλουτοφόρες ὑπερπόντιες ἀποικίες (ἀνατολικὲς καὶ δυτικὲς Ἰνδίες, Ἀμερικὴ κ.λπ.).

Ὡστόσο ἡ Ἀνατολὴ ἦταν ἀκόμα χρήσιμη σὰν κοντινὴ ἀγορὰ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν εὐρωπαϊκῶν προϊόντων καθὼς καὶ γιὰ τὴν προμήθεια πολύτιμων πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴ βιομηχανία. Γι' αὐτὸ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὶς ἐμποροναυτικὲς δυνάμεις συνεχίσθηκε ἔντονος καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα.

Στὸ μεταξὺ ἕνας νέος παράγοντας μεγάλης ἱστορικῆς σημασίας κάνει τὴν ἐμφάνισή του. Οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες θέτουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας (μαζὶ μὲ τοὺς Ἀρμενίους) καὶ ἀρχίζουν νὰ συναγωνίζωνται τοὺς Δυτικοὺς στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἀκόμα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἐλέγχουν τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἰταλία. Τὸ ἐμπόριο τοῦ Δυρραχίου, σπουδαῖο διαμετακομιστικὸ κέντρο στὴν Ἀδριατική, βρίσκεται σὲ ἑλληνικὰ χέρια. Ἐκεῖ, ὅπως καὶ στὴ Ρα-

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 168 - 178.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. Β', σ. 163.

γούζα, κατέληγαν μὲ τὰ καραβάνια ὅλα τὰ ἐμπορεύματα τῆς Βαλκανικῆς ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὴν Ἰταλία. Στή Βενετία εἶχαν ἐγκατασταθῆ Ἕλληνες μεγαλέμποροι, ὅπως ὁ Κοττούνης, ὁ Κουμάνος, ὁ Σταματέλλος, ὁ Καραγιάννης, ὁ Βελαῆς, ὁ Μιχ. Περούλης, οἱ Κυθωναῖοι καὶ ἀργότερα οἱ ἀδελφοὶ Μουρούζηδες, ὁ Λεονάρδος Καπετανάκης κ. ἄ. Ὅλοι ἔγιναν ἑκατομμυριοῦχοι χάρη στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Βαλκανική. Κάθε χρόνο τοποθετοῦσαν στὶς ἰταλικὲς ἀγορὲς 3.000 καντάρια κερὶ καὶ 15.000 καντάρια μαλλιά [1]. Στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Μουρούζηδες ἐλέγχουν ὅλες σχεδὸν τὶς ἐξαγωγὲς μπαμπακιοῦ καὶ καπνῶν στὴν Ἰταλία [2].

Μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Πασσάροβιτς (1718) οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ἐμπορεύωνται μὲ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη χρησιμοποιώντας ὡς διαμετακομιστικὸ κέντρο τὸ Τριέστι.

Γενικὰ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὸ ἐπίκεντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου μετατοπίζεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὸ δυτικό. Γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχεται στὸ προσκήνιο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Οἱ παλιὲς ἐμπορικὲς σκάλες ξαναζωντανεύουν καὶ δημιουργοῦνται καινούργιες: στὸ Μωριά, ὕστερα ἀπὸ τὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο καὶ κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770, στὸ Ἡράκλειο, στὰ Χανιά, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ Ἄρτα ἐξελίσσονται σὲ σημαντικὰ ἐμπορικὰ κέντρα.

Ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Ἕλληνες δὲν ἀποτελοῦν ὑπολογίσιμο ἀνταγωνιστὴ γιὰ τὸ εὐρωπαικὸ ἐμπόριο. Οἱ μεγαλέμποροι τῆς Βενετίας εἶναι μεμονωμένες περιπτώσεις. Ἀλλὰ στὰ μέσα τοῦ αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἀρχίζουν νὰ ἀποδεσμεύωνται ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῶν ξένων οἴκων καὶ νὰ γίνωνται ἀνεξάρτητοι. Οἱ παλιοὶ πράκτορες τῶν Εὐρωπαίων ἀποχτοῦν αὐτονομία καὶ ρίχνονται μὲ ἐπιτυχία στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου εὐνοοῦν οἱ ἀγγλογαλλικοὶ ναυτικοὶ πόλεμοι. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ποὺ παραχώρησαν οἱ Γάλλοι στοὺς ξένους κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν πολέμων ἔδωσε μεγάλη ὤθηση στὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο. Ἔπειτα τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση Ἑλλήνων πειρατῶν ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ναυτικὲς δυνάμεις, Γαλλία, Ἀγγλία, Βενετία, Ρωσία. Ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ (1774), ποὺ ἐπέτρεψε στοὺς Ἕλληνες νὰ πλέουν μὲ ρωσικὴ σημαία, ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴ δημιουργία μεγάλου ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου. Ὕστερα ἀπὸ τὸ 1774 ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν μεταφορῶν πραγματοποιεῖται ἀπὸ ἑλληνικὰ καράβια. Οἱ Ἕλληνες εἶναι πανταχοῦ παρόντες, στὴ στεριὰ καὶ στὴ θάλασσα. Ἑλληνικὰ πλοῖα μὲ ρωσικὴ

---

1. *Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 267 - 268.
2. *N. Svoronos*, Le Commerce de Salonique aux XVIII siècle, Paris 1956, σ. 196 - 197.

σημαία μεταφέρουν παντοῦ ἐμπορεύματα, τουρκικὰ ἢ γερμανικά. Τὸ αὐστριακὸ ἐμπόριο ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴν τελευταία 25ετία τοῦ αἰώνα ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ ἔργο τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη Arasy ἔγραφε τὸ 1776 σὲ ἔκθεσή του ὅτι οἱ κεντροευρωπαῖοι ἔμποροι δὲν μποροῦν νὰ στεριώσουν στὴ Θεσσαλονίκη ἐξ αἰτίας τῶν Ἑλλήνων. «Ἀγοράζουν οἱ ἴδιοι (μπαμπάκι καὶ μαλλιά) στοὺς τόπους παραγωγῆς καὶ τὰ μεταφέρουν στὶς χῶρες τῶν ἀγορῶν μὲ ἐλάχιστα ἔξοδα, γιατὶ εἶναι συνηθισμένοι στὴ λιτὴ ζωή. Οἱ Αὐστριακοὶ ἔμποροι δὲν μποροῦν νὰ δώσουν παραγγελίες μπαμπακιοῦ».

Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἐπίσης ἀναπτύξει ζωηρὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Πολωνία, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Ρωσία. Ἀγόραζαν ἀκατέργαστα γουναρικὰ καὶ τὰ ξαναπουλοῦσαν, ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία, στὶς διάφορες ἀγορές. Ταξίδευαν ὡς τὴν Οὐκρανία. Πολλοὶ Ἕλληνες ἔμποροι εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴν προστασία τῶν μεγάλων Δυνάμεων καὶ σιγουρεύονταν ἔτσι στὶς συναλλαγές τους.

Ὕστερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς πολέμους ποὺ ἀκολούθησαν, τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς πέρασε σὲ ἑλληνικὰ χέρια. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἐλέγχουν ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ σχεδὸν τὸ μισὸ ἐξωτερικό. Μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μάλιστα τὸ ποσοστὸ αὐτὸ μεγαλώνει, φθάνει στὰ τρία τέταρτα. Τὰ κέρδη τους ὑπολογίζονται σὲ 10 ἑκατομμύρια πιάστρα ἢ 10 ἑκατομμύρια φράγκα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἰσοδυναμοῦν μὲ 25 ἑκατομμύρια φράγκα τοῦ 1913 [1].

Ὡστόσο αὐτὴ ἡ εὐφορία τοῦ ἐμπορίου δὲν συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ βελτίωση τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τῶν ὑποδούλων. Καὶ αὐτὸ ἐξ αἰτίας τῆς καθυστερημένης, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ὀργάνωση, ὀθωμανικῆς οἰκονομίας ποὺ θεμελιωνόταν στὸ καθεστὼς τῶν προνομίων. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν συσσωρεύσει μεγάλα κεφάλαια κατὰ τὴν τελευταία 25ετία τοῦ αἰώνα ἀλλὰ ἦταν δύσκολη ἡ ἐπένδυσή τους στὴν τοπικὴ παραγωγή. Κάθε πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ἐρέθιζε τὴν ἁρπακτικότητα τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ ὡδηγοῦσε τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα σὲ χρεωκοπία. Ἔπειτα δὲν ὑπῆρχε ἀσφάλεια, πρωταρχικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ τὴ διακίνηση τῶν προϊόντων. Ἔτσι, ἡ διαφθορὰ τοῦ τουρκικοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἡ ἀνασφάλεια δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἀξιοποίηση τοῦ δυναμισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Τὰ Ἀμπελάκια θὰ παρακμάσουν τελικὰ ἐξ αἰτίας — κοντὰ στὰ ἄλλα — τῶν παρεμβάσεων τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Τὴν εὐδαιμονοῦσα Μοσχόπολη θὰ ἀφανίσῃ ἡ ληστοκρατία. Ἦταν λοιπὸν ἀδύνατο νὰ συναγωνισθῇ ἡ νεογέννητη ἑλληνικὴ βιομη-

1. *N. Svoronos*, ἔνθ' ἀν., σ. 354.

χανία τὴν εὐρωπαϊκὴ ποὺ ἀναπτυσσόταν γοργὰ μέσα σὲ εὐνοϊκὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ κλῖμα.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν προκύπτει ὅτι οἱ ἐξαγωγὲς ἦταν σταθερὰ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς εἰσαγωγές. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει αὔξηση τῆς παραγωγῆς καὶ εὐημερία. Σημαίνει χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ καὶ φυσικὰ ὑποκατανάλωση. Οἱ ἀγρότες ζοῦν σὲ μαύρη δυστυχία καὶ περιορίζουν στὸ ἐλάχιστο τὶς ἀνάγκες τους. Οἱ ἀδιάκοποι πόλεμοι, ἡ ληστοκρατία, ἡ τυραννία τῶν πασάδων, οἱ ἐξεγέρσεις, οἱ λιμοὶ καὶ οἱ ἐπιδημίες ἐκμηδένιζαν τὶς ἀγοραστικὲς ἱκανότητες τῶν πληθυσμῶν. Μεγάλωναν οἱ ἐξαγωγὲς ἀλλὰ μεγάλωνε καὶ ἡ δυστυχία τῶν ἀγροτῶν. Οἱ μόνοι ποὺ κέρδιζαν ἦταν οἱ Τοῦρκοι τσιφλικάδες καὶ οἱ Ἕλληνες ἔμποροι [1]. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἔμποροι ἀντιμετώπιζαν κινδύνους καὶ ἔφθαναν συχνὰ σὲ ἀδιέξοδο. Τὰ κέρδη ἦταν τεράστια ἀλλὰ τὰ κεφάλαια ποὺ συσσωρεύονταν ἔμεναν νεκρά, ἀπαράγωγα, ἀποθησαυρισμένα καὶ πάντοτε κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀβανιᾶς τῶν ἀγάδων καὶ πασάδων. Γι' αὐτὸ ὅσοι κατώρθωναν νὰ δημιουργήσουν μεγάλες περιουσίες ἐκπατρίζονταν καὶ φρόντιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ διάφορα εὐρωπαϊκὰ ἐμπορικὰ κέντρα. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες ἐξ αἰτίας τῶν προστατευτικῶν μέτρων τῶν κυβερνήσεων. Ἡ Αὐστρία τῆς Μαρίας Θηρεσίας ἐγκαινιάζει τὶς καπνοκαλλιέργειες στὴν Οὐγγαρία γιὰ νὰ ἐμποδίση τὴν εἰσαγωγὴ μακεδονικῶν καπνῶν. Ἡ Γαλλία ἐπιβάλλει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση φόρο 20% στὶς ἐπιχειρήσεις ναυσιπλοΐας καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν ξένων. Στόχος ἦταν οἱ Ἕλληνες τῆς Μασσαλίας [2].

Μόνο ἡ τάξη τῶν μεγαλοκαραβοκύρηδων εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήση ἐπενδύσεις λίγο πολὺ ἀνώδυνες. Ναυπηγοῦσε καινούργια καράβια σὲ ἑλληνικοὺς ταρσανάδες ἢ στὸ ἐξωτερικό. Κι' ἐπειδὴ τὰ ἐμποροναυτικὰ νησιὰ εἶχαν ἐξασφαλίσει προνόμια, αὐτοδιοίκηση καὶ σχετικὴ ἐλευθερία, κι' αὐτὸ ἐξ αἰτίας τοῦ ρόλου τους στὶς καίριας σημασίας μεταφορὲς καὶ τῆς συμβολῆς τους στὸ τουρκικὸ πολεμικὸ ναυτικό, τὰ ἑλληνικὰ καπιτάλια γεννοβολοῦσαν ἀκολουθώντας ἀκίνδυνα τὸ φυσιολογικό τους κύκλο.

---

1. Στὴν Πελοπόννησο ἡ προξενικὴ ἀλληλογραφία ἀναφέρεται στοὺς «ντόπιους κεφαλαιοκράτες» (capitalistes du pays). Βλ. *Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 311).

2. *Félix Beaujour*, ἔνθ' ἀν., σ. 198, 262.

ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΙ ΤΟΥ ΒΟΝΑΠΑΡΤΗ ΣΤΗ ΜΑΝΗ (1797)

ΣΧΕΔΟΝ ΩΣ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Μάνη ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ἕναν ἄγνωστο κόσμο. Κανεὶς δὲν εἶχε ἀποτολμήσει μιὰ περιήγηση στὰ ὀρεινὰ κρησφύγετα τοῦ Ν. Ταΰγετου. Γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ναυτικοὺς καὶ ταξιδιῶτες οἱ Μανιάτες ἦταν ἕνας ἄγριος καὶ ἀφιλόξενος λαὸς ποὺ ἀποζοῦσε ἀπὸ τὴν πειρατεία καὶ τὸ κοῦρσο στὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς στὴ στεριά. Ἡ προσέγγιση στὶς ἀκτὲς τοῦ Ταινάρου προκαλοῦσε τρόμο σὲ ὅλα τὰ πληρώματα τῶν καραβιῶν. Στὰ χρονικὰ τῆς τουρκοκρατίας ἡ Μάνη χαρακτηρίζεται καταφύγιο μιᾶς ἐπικίνδυνης φυλῆς. Ὅλοι ὡστόσο οἱ περιηγητὲς παραδέχονται τὸ ἀδάμαστο καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα τοῦ λαοῦ τῆς Μάνης καὶ ὅλοι ἀποθαυμάζουν τοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς αὐτονομίας του. Οἱ πρῶτοι Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς ποὺ κατώρθωσαν νὰ εἰσχωρήσουν στὰ ἐνδότερα τῆς Μάνης ἦταν δύο Ἄγγλοι, ὁ John Morritt καὶ ὁ John Sibthorp. Τὸ ταξίδι τους ἔγινε τὸ 1795 [1]. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1797, δύο ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν Μανιατῶν ποὺ εἶχαν μεταναστεύσει στὴν Κορσική κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα γιὰ ν' ἀποφύγουν τοὺς τουρκικοὺς διωγμούς, πραγματοποιοῦν ταξίδι στὴ Μάνη μὲ εἰδικὴ ἀποστολή. Κομίζουν ἐπιστολὴ τοῦ Βοναπάρτη στοὺς συμπατριῶτες τους. Εἶναι ὁ Dimo Stephanopoli, σοφὸς φυσιοδίφης καὶ ὁ ἀνηψιός του Nicolo [2].

Ἡ ἀνάθεση τῆς ἀποστολῆς στὸν Stephanopoli ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη εἶχε μιὰ προϊστορία. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1797 ὁ Τζαννέτος Γρηγοράκης, μπέης τῆς Μάνης, ἔστειλε τὸ γιό του Πιέρρο στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ συναντήση τὸ Ναπολέοντα καὶ μὲ ἐπιστολὴ τὸν καλοῦσε νὰ στείλη πολεμικὰ πλοῖα στὴ Μάνη [3].

---

1. Βλ. κεφ. «Ἕνας Ἄγγλος θαυμάζει τοὺς Μανιάτες».

2. Ὁ *Dimo Stephanopoli* (γεννήθηκε στὸ Αἰάκιο τῆς Κορσικῆς, ὅπως καὶ ὁ Ναπολέων, τὸ 1729, καὶ πέθανε τὸ 1802), βοτανολόγος, εἶχε τιμηθῆ μὲ χρυσὸ βραβεῖο γιὰ τὴ θεραπεία ὡρισμένων ἀσθενειῶν ποὺ ἐφάρμοσε μὲ λεμιθόχορτο. Ὁ Nicolo (ἦταν 20 χρονῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ, σ. Χ) σπούδασε ἰατρικὴ καὶ πῆρε μέρος στὶς ναπολεόντειες ἐκστρατεῖες ἐπὶ μιὰ τριετία μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ταγματάρχη. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐκστρατείας στὴ Ρωσία ὁ Nicolo ἀνέλαβε μιὰ δεύτερη ἀποστολή, αὐτὴ τὴ φορὰ στὴ Μ. Ἀσία, γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν. Γιὰ νὰ μὴ προκαλέση ὑποψίες παντρεύτηκε στὴ Σμύρνη τὴν ἀδερφὴ τοῦ ἐμπόρου καὶ φιλικοῦ Γεωργίου Σπανιολάκη. Θὰ παραμείνη στὴ Σμύρνη ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Ἕνα πιστοποιητικὸ τοῦ 1843 βεβαιώνει ὅτι ὁ Νικόλαος Στεφανόπουλος πῆρε μέρος σὲ πολλὲς μάχες καὶ ὑπηρέτησε ὡς στρατιωτικὸς γιατρὸς στὰ στρατόπεδα. Πέθανε τὸ 1828 στ' Ἀνάπλι (*Spyridon Pappas*, La mission des Stephanopoli en Grèce. Extrait de l'Hellénisme Contemporain, Deuxième Série, τ. X (1956), σ. 147 - 158). Ἐπίσης Correspondance inédite officielle et confidentielle de Napoléon Bonaparte, ἀρ. 2056).

3. Ὁ Πιέρρος δὲν κατώρθωσε νὰ συναντήση τὸν Βοναπάρτη. Τὸ γράμμα ὅμως ἔφθασε στὰ χέρια του καὶ δημοσιεύθηκε σὲ ἐφημερίδα τοῦ Μιλάνου. Αὐτὴ ἡ δημοσίευση τόσο

῾Ο Ναπολέων, ἀναγγέλλοντας τὸν ᾿Ιούνιο στὸ Διευθυντήριο τὴν κατάληψη τῆς Κέρκυρας προσθέτει στὴν ἔκθεσή του:

«῾Ο ἀρχηγὸς τῶν Μανιατῶν, πραγματικῶν ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν, ποὺ κατέχουν τὴ χερσόνησο τοῦ Ταινάρου, μοῦ ἔστειλε ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώτους τῆς χώρας ἐκφράζοντας τὴν ἐπιθυμία νὰ δῆ μερικὰ γαλλικὰ πλοῖα στὸ λιμάνι του».

Στὸ μεταξὺ τὸ Διευθυντήριο, μαθαίνοντας πὼς ὁ βοτανολόγος Dimo Stephanopoli ἑτοιμαζόταν νὰ ταξιδέψη στὰ νησιὰ τοῦ ᾿Ιονίου γιὰ νὰ μαζέψη λεμιθόχορτο[1], ποὺ χρησιμοποιοῦσε στὶς ἰατροφαρμακευτικές του ἔρευνες, σκέφτηκε νὰ ἐπωφεληθῆ καὶ ἔσπευσε νὰ τοῦ ἀναθέση μιὰ ἀποστολὴ στὴν ᾿Ιταλία σχετικὴ μὲ τὶς τέχνες. ῾Ο φυσιοδίφης πῆρε ὁδηγίες ἀπὸ τὸ συμπατριώτη του Βοναπάρτη καὶ ἀφοῦ περιηγήθηκε τὴν ᾿Ιταλία ἔφθασε μαζὶ μὲ τὸν ἀνηψιό του στὸ Μιλάνο. ᾿Εκεῖ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἰταλικῆς στρατιᾶς ἀνέθεσε στοὺς δύο συχωριανούς του Stephanopoli μυστικὴ ἀποστολὴ στὴν ᾿Αλβανία καὶ στὴ Μάνη γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπίδοση μιᾶς ἐπιστολῆς στὸ μπέη τῆς Μάνης. ῎Εδωσε μάλιστα γραπτὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ κορσικανοῦ Μανιάτη καὶ τοῦ ἀνηψιοῦ του.

«Βοναπάρτης, ἀρχιστράτηγος τῆς ᾿Ιταλικῆς Στρατιᾶς, στὸν πολίτη Stephanopoli. Πολίτα, θὰ μπαρκάρετε ἀπὸ τὴν ᾿Αγκώνα στὴν κορβέττα ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν Κέρκυρα. ᾿Εκεῖ θὰ συναντήσετε τὸν στρατηγὸ Gentili καὶ θὰ συνεχίσετε τὶς ἔρευνές σας γιὰ θαλάσσια φυτά, σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχικό σας σχέδιο. ᾿Απὸ ἐκεῖ θὰ διαπεραιωθῆτε στὴν ᾿Αλβανία ὅπου θὰ παραμείνετε μερικὲς μέρες συγκεντρώνοντας πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὰ πνεύματα ποὺ ἐπικρατοῦν σ᾿ αὐτὰ τὰ μέρη. ῞Υστερα θὰ μεταβῆτε, μαζὶ μὲ τὸν πολίτη Arnault, στὸ μπέη τῆς Μάνης. Θὰ τὸν χαιρετίσετε ἐκ μέρους μου καὶ θὰ τοῦ παραδώσετε τὴν ἐπιστολή, μεταφράζοντάς την ἂν χρειασθῆ. Πρὶν ἀναχωρήσετε γιὰ τὴν Κέρκυρα θὰ μοῦ διαβιβάσετε ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ θὰ συγκεντρώσετε σ᾿ αὐτὴ τὴν ἑλληνικὴ περιοχή»[2].

ἐμπιστευτικοῦ μηνύματος ποὺ θὰ γινόταν ἀμέσως γνωστὸ στοὺς Τούρκους μὲ δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τοὺς Μανιάτες ἀποκαλύπτει μὲ πόση προχειρότητα καὶ ἐπιπολαιότητα ἀντιμετώπιζε ὁ Ναπολέων ἢ τὸ περιβάλλον του τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. ῾Η δημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Τζαννέτμπεη πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε πρωτοβουλία μὲ δημαγωγικὸ σκοπό. ᾿Απογοητευμένοι ἀπὸ τοὺς Ρώσους οἱ ῞Ελληνες στρέφονταν πρὸς τοὺς Γάλλους. Θὰ δοκιμάσουν ὅμως νέες ἀπογοητεύσεις ὥσπου νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ὁ ξεσηκωμὸς καὶ ἡ ἐλευθερία θὰ πραγματοποιηθοῦν ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις.

1. Τὸ ἑλμινθόχορτο ἢ ἑλμινθοβότανο (κοραλλίνη ἢ φαρμακευτική) εἶναι γνωστὸ μὲ διάφορες λαϊκὲς ὀνομασίες: λεμιθόχορτο, λεβιθόχορτο, λεβιδόχορτο, λεβιθοβότανο, μερμηγκοβότανο. Τὸ φαρμακευτικὸ βοτάνι τοῦ Stephanopoli ἦταν τὸ λεγόμενο βρύο τῆς Κορσικῆς, γνωστὸ ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ θεραπευτική.

2. Voyage de *Dimo et Nicolo Stephanopoli* en Grèce pendant les années V

Στὸ ἔγγραφό του πρὸς τὸν Arnault εἶναι πιὸ σαφής. «Ὁ πολίτης Stephanopoli εἶναι Ἕλληνας καὶ καλὸς πατριώτης, πολὺ ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία. Σᾶς τὸν στέλνω γιατὶ μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμος καὶ νὰ σᾶς ὁδηγήση στὴ χώρα τῶν πατέρων του ὅπου ζοῦν οἱ γενναῖοι ἀπόγονοι τῶν Λακεδαιμονίων. Ἐπιθυμῶ νὰ μπαρκάρετε μαζί του σὲ μιὰ κορβέττα καὶ νὰ φθάσετε στὴ Μάνη γιὰ νὰ πληροφορηθῆτε τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ ἐκεῖ καὶ τὴ δύναμη αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, κι' ἀκόμα νὰ πραγματοποιήσετε περιοδεῖες στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ παρατηρήσετε τὸ πνεῦμα τῶν κατοίκων καὶ νὰ διαπιστώσετε τί μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε σὲ περίπτωση ποὺ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ ἀντιμετώπιζε ἕνα σεισμό. Σᾶς παρακαλῶ ἐπίσης νὰ μοῦ στείλετε μιὰ λεπτομερῆ περιγραφὴ τῶν τεσσάρων νησιῶν, μιὰ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ κάθε τι ποὺ θὰ ἀντιληφθῆτε» [1].

Ἰδοὺ τώρα καὶ τὸ κείμενο τοῦ Βοναπάρτη πρὸς τὸν Τζαννέτο Γρηγοράκη: «Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας στὸ Τριέστι μὲ ἐνημέρωσε γιὰ τὴν πρόθεση τῆς Ἐκλαμπρότητάς σας νὰ μοῦ στείλετε μιὰ ἀντιπροσωπεία γιὰ νὰ μοῦ γνωρίσετε τὴν ἐπιθυμία σας νὰ δῆτε στὸ λιμάνι σας γαλλικὰ καράβια τῆς Στρατιᾶς τῆς Ἰταλίας.

»Οἱ Γάλλοι ἐκτιμοῦν τὸ μικρὸ ἀλλὰ γενναῖο λαὸ τῆς Μάνης, τὸν μόνο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ποὺ μπόρεσε νὰ διατηρήση τὴν ἐλευθερία του. Σὲ κάθε περίπτωση ποὺ θὰ παρουσιασθῆ δὲν θὰ παραλείψουν νὰ δώσουν δείγματα τῆς προστασίας καὶ θὰ καταβάλουν ἰδιαίτερη φροντίδα νὰ εὐνοήσουν τὰ πλοῖα καὶ ὅλους τοὺς πολίτες του.

»Παρακαλῶ τὴν Ἐκλαμπρότητά σας νὰ δεχθῆ μὲ ἐνδιαφέρον τοὺς ἀπεσταλμένους μου. Κατέχονται ἀπὸ μεγάλη ἐπιθυμία νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τοὺς ἄξιους ἀπογόνους τῆς Σπάρτης, οἱ ὁποῖοι τὸ μόνο ποὺ στερήθηκαν γιὰ νὰ γίνουν τὸ ἴδιο ἔνδοξοι μὲ τοὺς προγόνους τους, ἦταν ἕνα εὐρύτερο πεδίο δράσης. Σὲ περίπτωση ποὺ συγγενεῖς τῆς Ἐκλαμπρότητάς σας θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψουν στὴν Ἰταλία, θὰ παρακαλοῦσα νὰ ἐπιδιώξουν νὰ μὲ συναντήσουν. Θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ σᾶς δώσω δείγματα τῆς ἐκτίμησης ποὺ τρέφω πρὸς τὸ πρόσωπό σας καὶ τοὺς συμπατριῶτες σας».

Ὁ μυστικὸς πράκτορας τοῦ Βοναπάρτη θὰ ἐκπληρώση τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἀποστολῆς, τὸ ἐνημερωτικὸ ταξίδι στὴν Ἤπειρο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ἀλλὰ στὸ γυρισμό του στὴν Κέρκυρα δὲν βρῆκε τὸν Arnault [1]. Εἶχε ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Νεάπολη πρὶν φθάση στὰ χέρια του ἡ ἐντολὴ τοῦ Βοναπάρτη. Ἔτσι οἱ

---

et VI (1797 et 1798) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement Français, et l'autre du général en chef Buonaparte rédigé par un des professeurs du Prytanée, avec figures, plans et vues levées sur les lieux, Ἀ Londres 1800, τ. Α', σ. 188.

1. *Arnault*, Souvenirs d'un sexagénaire, Paris 1833.

δυὸ Stephanopoli θὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους στὴν Ἑλλάδα μόνοι (18 Αὐγούστου 1797).

Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ὁ Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης εἶχε ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὸ μπεηλίκι τῆς Μάνης. Θά τὸν διαδεχθῆ ὁ Παναγιώτης Κουμουντουράκης.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Stephanopoli στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Μάνη ἔγινε λίγο μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τὴ Γαλλία. Τὰ φλογερὰ κηρύγματα τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων ἀναπτέρωναν τὶς ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ σύντομη κατάλυση τοῦ ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ ἀνάσταση τοῦ Γένους [1]. Ἀλλὰ ὁ Ναπολέων εἶχε ἀποκλείσει κάθε δυναμικὴ ἐπέμβαση στὴν Ἑλλάδα ποὺ θὰ ὡδηγοῦσε σὲ γαλλοτουρκικὸ πόλεμο καὶ γενίκευση τοῦ ἀντιγαλλικοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνασπισμοῦ. Στὸν πρῶτο διοικητὴ τῶν Ἑπτανήσων, στρατηγὸ Gentili, συμβούλευε καιροσκοπικὴ πολιτική: «Νὰ κολακεύῃς τὸν πόθο τους γιὰ ἐλευθερία καὶ μὴ ξεχνᾶς στὶς προκηρύξεις σου νὰ μιλᾶς γιὰ Ἑλλάδα, γιὰ Ἀθήνα καὶ Σπάρτη» [2]. Στὴν πραγματικότητα φιλοδοξοῦσε νὰ προσαρτήση τὴν Ἑλλάδα στὴ γαλλικὴ αὐτοκρατορία. «Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Πελοπόννησος ἀνήκουν στὴ Δύναμη ποὺ κατέλαβε τὴν Αἴγυπτο. Ἀνήκουν σὲ μᾶς. Καὶ βορειότερα ἡ Κωνσταντινούπολη μὲ τὶς ἐπαρχίες της, θὰ σχηματίσῃ ἕνα ἀνεξάρτητο βασίλειο, φραγμὸ στὴ ρωσικὴ δύναμη» [3].

Δὲν παρέλειψε ὡστόσο νὰ ἀποστείλῃ μυστικοὺς πράκτορες σ' ὁλόκληρη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα γιὰ βολιδοσκοπήσεις καὶ δημιουργία βάσεων ἐπιρροῆς. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ τοποθετηθῆ καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ συμπατριώτη τοῦ Βοναπάρτη, ἀλλὰ μανιάτικης καταγωγῆς, Stephanopoli στὸ Μωριά.

Τὸ χρονικὸ τῶν δύο ἀποστολῶν τοῦ Stephanopoli, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1800 στὸ Λονδίνο, δὲν εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀλλά, ὅπως σημειώνεται στὸν τίτλο, «ἀπὸ δύο καθηγητὲς τοῦ Πρυτανείου». Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ συγγραφεῖς θέλησαν νὰ προσαρμόσουν τὴν ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν τοῦ

---

1. Ἰδοὺ ἡ προκήρυξη τοῦ Γάλλου διοικητῆ τῆς Λευκάδας Royer πρὸς τοὺς Ἕλληνες: «. . .Ἐμεῖς ὁποὺ ἔπειτα ἀπὸ ἀνακάτωσαις καὶ ἐπανάστασαις τὰς πλέον τρομακτικαίς, τὰς ἔρεις, τὰς πλέον αἱματοχυτικὰς καὶ τοὺς πολέμους τοὺς πλέον σκληρούς, ἐθεμελιώσαμεν καὶ ἐστερεώσαμεν τὴν δημοκρατίαν μας, ξανασπώντας τῆς τυραννίας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ πολλὰς γενεάς, κάνοντας νὰ μάθουν οἱ βασιλεῖς συνωμόται νὰ σέβωνται τὴν δημοκρατικὴν ἐνέργειαν, σᾶς προσφέραμεν τὸ πλέον ἀξιοτίμητον ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγαθά, τὴν ἐλευθερίαν· ἤλθαμεν νὰ σᾶς ξαναστερεώσωμεν εἰς τὰ προτερήματά σας (ἐννοεῖ δικαιώματα), προτερήματα ἀπερίγραπτα ὅλων τῶν λαῶν καὶ νὰ σᾶς ἑνώσωμεν εἰς τοὺς θριάμβους μας. . . Ἁγία Μαύρα, χρόνος ἕκτος τῆς Δημοκρατίας «(*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 565 σημ. 1).

2. Oeuvres complètes de Napoléon, Stutgart 1822, τ. Β', σ. 8, 81, 355, 359, 360. Ἐπίσης *Louise Belloc*, Bonaparte et les Grecs, Paris 1926, σ. 377.

3. Ἀργότερα στὴν Ἁγία Ἑλένη θὰ ἐξομολογηθῆ, ἴσως μὲ τύψεις: «Ἡ Ἑλλάδα περιμένει ἕναν ἐλευθερωτή. Λίγο ἔλειψε νὰ γίνω ἐγώ».

ταξιδιοῦ στὸ πατροπαράδοτο ὕφος τοῦ γαλλικοῦ περιηγητικοῦ χρονικοῦ καὶ πάνω στὴ γνωστὴ ἐμπορικὴ συνταγὴ ποὺ συγκινοῦσε τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, στὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Ταξιδιοῦ» ἡ ἀκατάσχετη φλυαρία, ἡ περιττολογία, οἱ ἁπλοϊκοὶ συχνὰ διάλογοι, οἱ ἀπαραίτητες ἀναγωγὲς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ κυρίως οἱ προσθῆκες φανταστικῶν ἐπεισοδίων γιὰ λόγους ἐντυπωσιασμοῦ [1], μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῆ ἀληθινὸ ντοκουμέντο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ὁ δεύτερος ὡστόσο τόμος ποὺ ἀναφέρεται στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς Μάνης, στὰ ἤθη καὶ στὰ ἔθιμα τοῦ ὀρεσίβιου καὶ ἀδάμαστου αὐτοῦ λαοῦ, ἀποτελεῖ μιὰ πολύτιμη καὶ αὐθεντικὴ πηγὴ πληροφοριῶν. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα ποὺ φωτίζουν μερικὰ ταραχώδη γεγονότα καὶ ἱστορικὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Stephanopoli συνάντησε τὸν Τζαννέτο Γρηγοράκη, ποὺ δὲν ἦταν πιὰ μπέης τῆς Μάνης, στὸν πύργο του, στὸ Μαραθονήσι [2]. Ἐκεῖ ὁ ἀπεσταλμένος

---

1. Ὁ συγγραφέας (professeur du Prytanée) θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τιμήση καὶ τὸν εἰκοσάχρονο ἀνηψιὸ τοῦ Stephanopoli, χαρακτηρίζοντάς τον ὡς μέλος τῆς ἀποστολῆς, ἐνῶ συνώδευε μονάχα τὸν ἡλικιωμένο θεῖο του, καὶ νὰ πλάση γιὰ λογαριασμό του μιὰ δακρύβρεχτη ἐρωτικὴ ἱστορία τοῦ νέου μὲ μιὰ 16χρονη ἑλληνοπούλα στὸ Τσιρίγο.

2. Ὁ Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης, τρίτος μπέης τῆς Μάνης (1783 - 1798), ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς δυναμικώτερες μορφὲς στὴν ἱστορία τῆς Μάνης. Τὸν ἐξυμνεῖ στὸ στιχούργημά του «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης» ὁ σύγχρονός του Νικήτας Νηφάκης.

Στὴν Μάνην ὅλην πρέπει του καὶ εἰς τὴν Λακωνίαν
νὰ εἶναι πρῶτος ἀρχηγός, νὰ ἔχη ἡγεμονίαν.
Γιατὶ εἶναι φιλόξενος, φιλόπατρις, μεγάλος,
στὴν Μάνην κάνει πράγματα ποὺ δὲν τὰ ἔκαμ' ἄλλος.
Καμπάνα στὸ παλάτι του σημαίνει βράδυ γεῦμα,
τὴν εἶδα μὲ τὰ μάτια μου, αὐτὸ δὲν εἶναι ψεῦμα.

(*Σωκρ. Κουγέα*, Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, Ἀθήνα 1964, στ. 127, σ. 40). Τὸ 1793 ἢ 1794 ὁ καπετάνιος τῆς Ζαρνάτας Παναγιώτης Κουμουντουράκης εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ ἀνατρέψη μὲ πραξικόπημα τὸν Γρηγοράκη καὶ νὰ ἀναλάβη τὴν ἡγεμονία. Ἀλλὰ ὁ Γρηγοράκης τὸν αἰχμαλώτισε καὶ τὸν ἔστειλε δέσμιο στὴν Πόλη ὅπου φυλακίσθηκε στὸ περίφημο Μπάνιο. Ὁ δεσμώτης καπετάνιος κατώρθωσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ νὰ κερδίση τὴν εὔνοια τῆς Πύλης καὶ νὰ διορισθῆ μπέης τῆς Μάνης. Τουρκικὰ πολεμικὰ τὸν συνώδεψαν γιὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν ἡγεμονία. Τρεῖς καπεταναῖοι ὅμως, ὁ Τρουπάκης (Μούρτζινος) τῆς Ἀντρούβιστας, ὁ Χριστόδουλος Χρηστέας τῆς Πλάτσας καὶ ὁ Γιωργάκης Κυβέλος τῆς Μηλιᾶς, δὲν ἀναγνώρισαν τὸ νέο μπέη καὶ πρόβαλαν ἔνοπλη ἀντίσταση. Ἡ σύγκρουση ἔγινε στὴ Σκαρδαμούλα μὲ ἀποτέλεσμα τὴ συντριβὴ τοῦ τουρκικοῦ ἀσκεριοῦ. Αὐτὰ τουλάχιστον ὑποστηρίζει ὁ Νικήτας Νηφάκης στὸ στιχούργημά του — κι' εἶναι μιὰ σίγουρη πηγὴ γιὰ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός. Τελικὰ ὁ Κουμουνταράκης θὰ ἐπιβληθῆ μὲ τὰ τουρκικὰ ὅπλα καὶ θὰ παραμείνη μπέης τῆς Μάνης ὡς τὸ 1802. Οἱ καπεταναῖοι ποὺ ἀντιστάθηκαν κατέφυγαν στὴ Ζάκυνθο (*Ἀνωνύμου*, Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι ἐπὶ συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης... Ἐν Ἀθήναις, σ. 35). Τὸ τέλος τοῦ Κουμουντουράκη ἦταν οἰκτρό. Ὕστερα ἀπὸ καταγγελία τοῦ ἰντερνούντσιου τοῦ πάπα γιὰ συμμετοχὴ σὲ πειρατικὴ ἐπιδρο-

τοῦ Βοναπάρτη θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήση μὲ τὸν ἴδιο τὸν Τζαννέτμπεη καὶ τὸ γιό του — τὸν μπεηζαδέ — γιὰ τὸν πόλεμο, γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὴ Μάνη καὶ γιὰ τὶς προσδοκίες τοῦ λαοῦ της.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἐπικρατοῦσε γενικὰ στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες γιὰ τοὺς Μανιάτες, «ἀγριάνθρωποι, ἄνομοι, σκληρόψυχοι», καὶ οἱ κατηγορίες γιὰ ληστρικὸ καὶ πειρατικὸ βίο, προκαλοῦν τὴν ἀγανάκτηση τοῦ γιοῦ τοῦ Τζαννέτμπεη, τοῦ μπεηζαδέ.

—Ποιοὶ τὰ λένε αὐτά; Ποιοὶ λαοί; Δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ μιλᾶνε οἱ σκλάβοι γιὰ ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Τάχα ποιὸς μπορεῖ νὰ μᾶς γνωρίση καὶ νὰ φανῆ δίκαιος στὴν κρίση του; Ὁ Γερμανός; Γονατιστὸς στέκεται μπροστὰ στὸ ραβδί, σκύβει, σέρνεται. Ὁ Ἰταλός; Τρέφεται μὲ λειτουργίες, θαύματα καὶ στεῖρες προλήψεις. Ὁ Ἱσπανός; Χάνει τὸ χρῶμα του μπροστὰ στὸν Ἱεροεξεταστή. Ὁ Ἄγγλος; Ζυγιάζει τοὺς ξένους λαοὺς ἀνάλογα μὲ τὰ πλούτια τους. Τὸ χρυσάφι εἶναι ὁ πρῶτος κριτὴς καὶ τὸ μοναδικὸ εἴδωλό του. Ταξίδεψα σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Οἱ κυβερνῆτες τους εἶναι ὅλοι σύμμαχοι, φανεροὶ ἢ κρυφοὶ τοῦ τυράννου τῆς Πόλης, ἐπομένως ἐχθροί μας, ἀφοῦ εἶναι φίλοι τοῦ πιὸ ἀδυσώπητου ἐχθροῦ μας.

»Μᾶς κατηγοροῦν πὼς εἴμαστε πειρατές. Εἶναι λοιπὸν πειρατὴς ἐκεῖνος ποὺ ὑπερασπίζει τὴν ἐλευθερία του; Πρέπει νὰ δεχόμαστε γονατιστοὶ ὅλους αὐτοὺς τοὺς γείτονες, ποὺ σὲ ὅλους τοὺς καιροὺς εὐφραίνονται ἐρημώνοντας τὴν Ἑλλάδα; Αὐτοὺς τοὺς φιλόθρησκους Μαλτέζους, ποὺ ἐδῶ καὶ αἰῶνες λεηλατοῦν, ἀφανίζουν, πνίγουν στὸ αἷμα τοὺς Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου, ἐπειδὴ τάχα εἶναι «σχισματικοί»; Ὅταν τὰ ἑλληνικὰ καράβια, ἐφοδιασμένα μὲ χαρτιὰ τοῦ αὐθέντη τῆς Μάλτας, αἰχμαλωτίζονται ἀπὸ τοὺς κουρσάρους της καὶ ὁδηγοῦνται στὰ λιμάνια της, ὅπου γίνονται νόμιμη λεία, ποιὸς εἶναι ὁ πειρατής; Ἐμεῖς ἢ ὁ αὐθέντης τῆς Μάλτας; Ρωτῆστε τὴν Πάτμο. Εἶναι ἀπὸ τὰ μικρότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἀλλὰ εἶχε πάνω ἀπὸ τριάντα ἐμπορικὰ καράβια. Τί ἔγιναν αὐτὰ τὰ καράβια; Λεία τῶν κουρσάρων τῆς Μάλτας ποὺ τὰ αἰχμαλώτισαν ποδοπατώντας τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα [1].

μὴ ἐναντίον αὐστριακοῦ πλοίου κηρύχθηκε ἔκπτωτος. Ἀντιστάθηκε ὅμως στὴ Ζαρνάτα, — τὸν βοήθησε καὶ ὁ Θ. Κολοκοτρώνης — καὶ τελικὰ παραδόθηκε καὶ ξαναφυλακίσθηκε στὸ Μπάνιο ὅπου πέθανε (*Θ. Κολοκοτρώνη*, Ἀπομνημονεύματα, σ. 32 - 33).

1. Ἡ κατάσχεση τῶν πλοίων τῆς Πάτμου στὴ Μάλτα γινόταν μὲ τὸ ἑξῆς τέχνασμα: Ὅταν ὁ καπετάνιος παρουσιαζόταν στὸ δικαστήριο καὶ ἔδειχνε τὰ μαλτέζικα ἔγκυρα χαρτιά του τὸν ρωτοῦσαν:

— Πιστεύεις στὸ Θεό;
— Ναί!
— Πιστεύεις στὸν πάπα;
— Ὄχι!
— Καλῶς συνελήφθη!

Καὶ τὸ δικαστήριο ἐπισημοποιοῦσε τὴ δήμευση (ἔνθ' ἀν., σ. 205 σημ. 1).

»Κι' ὁ βασιλίσκος τῆς Σαρδηνίας ποὺ μᾶς κατηγορεῖ δὲν εἶναι καλύτερος. Μήπως δὲν ἔρχονται κάθε τόσο οἱ φιλόθρησκοι κλέφτες του νὰ λεηλατήσουν τὴν Ἑλλάδα ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑψίστου; Μήπως ὅταν ἀρματώνουμε ἕνα μικρὸ σεμπέκι γιὰ νὰ βοηθήσουμε τοὺς Ἕλληνες δὲν μᾶς ἀποκαλοῦν κακούργους;»[1]

Ἡ συζήτηση ἦρθε, ὅπως ἦταν φυσικό, στὴ ρωσικὴ ἐκστρατεία τοῦ 1770 στὸ Αἰγαῖο. Ὁ Τζαννέτμπεης κατηγορεῖ τὸν Ὀρλὼφ ὅτι ἀφοῦ ξεσήκωσε τὸ Μωριά, ἀπέφυγε νὰ ἐφαρμόση τὸ κοινὸ σχέδιο καὶ στὸ τέλος ἐγκατέλειψε τοὺς Ἕλληνες στὸ μαχαίρι τῶν Τουρκαλβανῶν. Εἶχαν περάσει 17 χρόνια ἀπὸ τότε καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ ἀφήγηση τοῦ Τζαννέτμπεη δὲν ἀνταποκρίνεται χρονολογικὰ στὰ γεγονότα. Φαίνεται πὼς ἡ καταγραφὴ της ἀπὸ τοὺς Stephanopoli δὲν ἔγινε μὲ προσοχή.

«Ὁ κόμης (Ὀρλώφ) ὑποκρίθηκε ἀρχικὰ πὼς συμφωνεῖ μὲ τὶς ἀπόψεις μας. Ἀποφασίσθηκε νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Μάνης καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων γιὰ νὰ συζητήσουμε πάνω στὰ ἀναγκαῖα μέτρα: τὴν κατάληψη τῶν στρατηγικῶν σημείων καὶ κυρίως τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου. Οἱ Ρῶσοι θὰ ἔστελναν στὸν Κορινθιακὸ μιὰ φρεγάτα ἢ ντελίνι γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὸ πέρασμα στὸ Μωριὰ τῶν ἀλβανικῶν σωμάτων. Ὁ Ὀρλὼφ δέχτηκε τὶς προτάσεις μας. Ἀλλὰ ἦταν δόλιος. Εἶχε τὸ βλέμμα του στυλωμένο στὸ Μωριά, ἀλλὰ ἡ καρδιά του βρισκόταν στὴν Κριμαία [2]. Χωρὶς νὰ περιμένη τὴ σύγκληση τοῦ πολεμικοῦ συμβουλίου κινεῖται τὴν ἴδια μέρα ἐναντίον τοῦ Ναυαρίνου καὶ τῆς Μεθώνης. Ἀρχίζουμε κι' ἐμεῖς τὴν ἐκστρατεία. Κυριεύουμε τὴν Καλαμάτα καὶ τὸ Μυστρά, βαδίζουμε ἐναντίον τῆς Τριπολιτσᾶς [3].

»Ἡ ἐπιτυχία στεφάνωσε τὶς πρῶτες ἐπιθέσεις τῶν Ρώσων. Ἔπεσε τὸ Ναυαρίνο, ἡ Μεθώνη ἦταν ἕτοιμη νὰ παραδοθῆ. Ἀλλὰ ξαφνικὰ 150.000 Ἀλβανοὶ [4] ξεχύθηκαν στὸ Μωριὰ καὶ ἀφάνισαν τὰ πάντα μὲ τὴ φωτιὰ καὶ τὸ σπα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 204 κ.ἑ. Ὁ μπεηζαδὲς τοποθετεῖ μὲ πολιτικὴ ὡριμότητα στὴ σωστὴ θέση τὸ ρόλο τῶν ξένων στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Στὴν ἀποικιακὴ ἐκμετάλλευση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μὲ τοὺς διάφορους πολιτικοστρατιωτικοὺς χειρισμοὺς ἢ στὴ θρησκευτική του ἀπορρόφηση ἀπέβλεπαν οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐμποροναυτικὲς δυνάμεις τοῦ ΙΗ' αἰώνα.

2. Ἡ Κριμαία βρισκόταν σὲ τουρκικὰ χέρια. Καὶ ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Μωριᾶ ἀποτελοῦσε στρατιωτικὴ ἐνέργεια ἀντιπερισπασμοῦ γιὰ τὴν εὐόδωση τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Τουρκίας στὶς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

3. Ἡ πρώτη ρωσικὴ ἐπιχείρηση δὲν ἔγινε ἐναντίον τοῦ Ναυαρίνου καὶ τῆς Μεθώνης, ἀλλὰ ἐναντίον τῆς Κορώνης (27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1770). Τοῦ Ναυαρίνου ἡ πολιορκία ἄρχισε στὶς 4/15 Ἀπριλίου καὶ τῆς Μεθώνης στὶς 28 Ἀπριλίου/9 Μαΐου. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Μανιατῶν στὴ Μεσηνία ἔγινε ἀρχὲς Μαρτίου καὶ ἡ ἅλωση τοῦ Μυστρᾶ στὶς 8/19 Μαρτίου.

4. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι ἀπαράδεκτος. Ὁλόκληρος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνόπλων τῆς Ἀλβανίας δὲν ἔφθανε τοὺς 150.000. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ παραθέσουμε τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἀναφέρουν οἱ διάφοροι συγγραφεῖς. Τὴν πληροφορία ποὺ ἔδωσαν οἱ Μανιάτες στὸν Stephanopoli

οί. Ὁ Ὀρλὼφ σαλπάρει ἀμέσως καὶ μᾶς ἐγκαταλείπει στὰ ἄγρια στίφη τοῦ ἐχθροῦ. Ἀναγκασθήκαμε νὰ ὑποχωρήσουμε ἀλλὰ πάντοτε πολεμώντας. Πόσες καταστροφὲς καὶ ἀγριότητες στὸ πέρασμα αὐτῶν τῶν θηρίων. Οἱ κάτοικοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Μωριᾶ, ποὺ οὔτε περίμεναν αὐτὴ τὴν ἀπροσδόκητη ἐπίθεση οὔτε ἤξεραν τίποτα γιὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Ρώσων, ἄοπλοι οἱ περισσότεροι, δὲν μπόρεσαν νὰ προβάλουν ἀντίσταση καὶ κατακρεουργήθηκαν.

»Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαγωγὴ τῶν Ρώσων πῶς τολμοῦν μερικοὶ ἱστορικοὶ νὰ ἀποδίδουν στοὺς Μωραΐτες τὴν ἀποτυχία τῆς θλιβερῆς ἐκείνης ἐκστρατείας; Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν δὲν ἀπέδειξαν ὅτι ἡ κάθοδος τοῦ Ὀρλὼφ στὸ Αἰγαῖο ἀπέβλεπε σὲ ἀντιπερισπασμὸ γιὰ τὴν ἐξασθένιση τῆς τουρκικῆς στρατιᾶς στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου; Ἀφοῦ ἔκαψε τὸν ὀθωμανικὸ στόλο στὸν Τσεσμὲ τί τὸν ἐμπόδιζε νὰ καταλάβη τὸ Μωριά, τὴν Κρήτη, τὴν Εὔβοια κι' ὁλόκληρη τὴ Ρούμελη ἂν ἤθελε νὰ ἐνθαρρύνη τὸν ξεσηκωμὸ τῶν Ἑλλήνων; [1]

(τ. Α', σ. 212) υἱοθέτησε καὶ ὁ Γερμανὸς *Zinkeisen*, Geschichte des **osmanischen** Reiches in Europa, Hamburg 1840 - 1863 (σ. 933). Ὁ *Γρηγοριάδης* (Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι... Ἀθῆναι 1934, σ. 62, 65) τοὺς ὑπολογίζει 120.000. Ὁ *Ἀμ. Φραντζῆς* (Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος... Ἀθῆναι 1839, τ. Α', σ. 11, 12 - 13) σὲ 60.000. Ὁ *Ρήγας Παλαμήδης* (***Βλαχογιάννη***, Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ. 98) σὲ 26.000. Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀλβανῶν *Jullien*, σὲ ἔγγραφό του (Archives Nationales de France, Affaires Étrangères, B', 172) σὲ 15.000. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake* (Travels in Morea, τ. Α', σ. 208) σὲ 15.000 (πληροφορία Τούρκου ἀξιωματικοῦ τοῦ Μωριᾶ). Ὁ *Ἀνδρ. Μάμουκας* (Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος συμβάντα... Ἀθῆναι 1839 - 1852, τ. ΙΑ', σ. 325) σὲ 12.000. Ὁ *Α. Κουτσονίκας* (Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1836 - 64, τ. Α', σ. 18) σὲ 10.000. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ *Μιχ. Σακελλαρίου*, ποὺ ἐπιχειρεῖ καὶ ἔλεγχο τῶν ἀριθμῶν (Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 193 σημ. 2) πιστεύει ὅτι δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 15.000, ἐνῶ ὁ *Τάσος Γριτσόπουλος* (Τὰ Ὀρλωφικά, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 133) ἔχει τὴ γνώμη ὅτι «πρέπει νὰ ὑπερβαίνουν τὰς 15.000 μὲ τοὺς μετριώτερους ὑπολογισμούς».

1. Ὄχι μόνο οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι σύγχρονοι ἱστορικοὶ πίστευαν πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴν πανωλεθρία τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὸν Τσεσμὲ θὰ ἦταν εὔκολος ἕνας περίπατος τῆς ρωσικῆς μοίρας ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς τοῦ σουλτάνου νὰ ὑπογράψη συνθήκη εἰρήνης στὸ ἴδιο τὸ σεράϊ του. Ὁ *Rulhière* γράφει ὅτι ὁ Ἄγγλος ναύαρχος Ἔλφινστον ἐπέμενε νὰ προχωρήση στὰ Δαρδανέλλια, νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴ σύγχυση ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ καταστροφὴ τοῦ Τσεσμὲ καὶ νὰ τερματίση τὸν πόλεμο μπροστὰ στὴν Πόλη. Ἀλλὰ ὁ Ὀρλώφ, ποὺ μισοῦσε τὸν Ἔλφινστον, ἀρνήθηκε γιὰ λόγους ἀντιζηλίας νὰ δεχθῆ τὴν πρόταση γιὰ τὴν τολμηρὴ ἀλλὰ ἐξασφαλισμένης ἐπιτυχίας παραβίαση τῶν Στενῶν καὶ τὸ βομβαρδισμὸ ἢ τὴν πυρπόληση τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας (Histoire de l'anarchie de Pologne et du demembrement de cette république, Paris 1807, τ. Γ', σ. 454). Μερικοὶ ὅμως ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἕνα τέτοιο τολμηρὸ ἐγχείρημα. Ὁ ρωσικὸς στόλος δὲν ἦταν πιὰ ἀξιόμαχος. Τὰ πλοῖα εἶχαν ὑποστῆ μεγάλες ζημιὲς καὶ οἱ ἐπισκευὲς χρειάζονταν χρόνο. Τὰ πληρώματα ἀποδεκατίσθηκαν, ἀποβατικὰ σώματα δὲν ὑπῆρχαν, τὰ ἐφόδια εἶχαν ἐλαττωθῆ ἀπὸ τὴν κακὴ διοίκηση τοῦ στόλου (*Παντ. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 212 - 213).

»Δὲν ἀποτελοῦσε δολιότητα ἡ συμπεριφορά του πρὸς τοὺς ἄτυχους κατοίκους τῆς Λήμνου; Πηγαίνει ὁ στόλος, τοὺς ξεσηκώνει καλὰ καλά, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουν τὸ μοναδικὸ τουρκικὸ φρούριο τοῦ νησιοῦ [1].

---

1. Ἡ πολιορκία τοῦ κάστρου τοῦ Μούδρου ἄρχισε τέλη Ἰουλίου 1770. Ὕστερα ἀπὸ δύο μῆνες ὁ Τοῦρκος φρούραρχος ἀποφάσισε νὰ συνθηκολογήση ἐπειδὴ εἶχαν ἐξαντληθῆ τὰ πολεμοφόδια καὶ οἱ τροφὲς καί, τὸ κυριώτερο, γιατὶ οἱ πολιορκητὲς κατώρθωσαν νὰ καταλάβουν τὴν πηγὴ ποὺ βρισκόταν μπροστὰ στὸ κάστρο. Ὁ φρούραρχος πρότεινε νὰ παραδώση τὸ κάστρο (τὸ κρατοῦσαν 250 μόλις ἄντρες) ἂν δὲν ἔφθανε ἐπικουρία μέσα σὲ ὀχτὼ μέρες. Στὸ μεταξὺ ὅμως ἔπρεπε νὰ σταματήσουν οἱ ἐχθροπραξίες, νὰ δοθοῦν ἀπὸ τοὺς Ρώσους τροφὲς στοὺς πολιορκημένους καὶ νὰ ἐπιτραπῆ ἡ ἐλεύθερη ὕδρευση ἀπὸ τὴν πηγή. Οἱ Ρῶσοι, μ' ὅλο ποὺ ἔβλεπαν ὅτι ἡ ἀντοχὴ τῶν Τούρκων, ἐξ αἰτίας τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ὑδραγωγείου, δὲν μποροῦσε νὰ κρατήση πάνω ἀπὸ δυὸ μέρες, δέχτηκαν — ἴσως γιατὶ πίστευαν πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ φθάση ἐπικουρία στοὺς Τούρκους — τὴν πρόταση τοῦ πονηροῦ φρουράρχου καὶ δὲν πραγματοποίησαν τὴν τελικὴ ἔφοδο ἀπὸ τὸ ρῆγμα ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ στὸ τεῖχος. Καὶ ἐνῶ περνοῦσαν οἱ μέρες μὲ συνομιλίες γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν πολιορκημένων στὴ Μ. Ἀσία, τὴν παραμονὴ τῆς ὀκταήμερης προθεσμίας 3.000 Τοῦρκοι ἀποβιβάσθηκαν στὸ νησὶ καὶ ἀνάγκασαν τοὺς Ρώσους νὰ λύσουν τὴν πολιορκία (Εἰδήσεις, τ. ΙΑ', σ. 243 κ.ἑ. Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου, τ. Δ', σ. 59 κ.ἑ., *Π. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 214 κ.ἑ.). Ὁ Μανιάτης λοιπὸν συνομιλητὴς τοῦ *Stephanopoli* εἶχε δίκιο νὰ κατηγορῆ τοὺς Ρώσους. Φαίνεται ὅτι τὰ ἑλληνικὰ τμήματα ἐπέμεναν νὰ ἐνεργήσουν ἔφοδο ἀπὸ τὸ ρῆγμα ἀλλὰ ἐμποδίσθηκαν ἀπὸ τὸν Ὀρλώφ. Οἱ Ρῶσοι εἶχαν ἀφήσει χωρὶς καμμιὰ ἐπιτήρηση τὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς Λήμνου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ βαρώνου Tott. «Ὁ Χασὰν συνέλαβε τὸ σχέδιο νὰ ἀποβιβάση 4.000 ἐθελοντὲς μὲ μικρὰ πλεούμενα χωρὶς πυροβολικὸ γιὰ νὰ λύση τὴν πολιορκία καὶ νὰ ἐκδιώξη τὸ ρωσικὸ στόλο. Τὸ σχέδιο αὐτὸ μοῦ φάνηκε σωστὴ παραφροσύνη. Θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθῆ μονάχα στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ φρεγάτα βαρδακόστα νὰ ἀντιληφθῆ τὴν ἐπιχείρηση καὶ νὰ πνίξη ὅλους αὐτοὺς τοὺς τυχοδιῶκτες καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ἀπόβαση θὰ γινόταν τόσο μυστικά, ὥστε νὰ μὴ πληροφορηθοῦν τίποτα τὰ στρατεύματα τῶν πολιορκητῶν. Ἔτσι αἰφνιδιάσθηκαν ἐντελῶς οἱ Ρῶσοι καὶ ἄρχισε ἡ ἐπονείδιστη φυγὴ τῶν δυνάμεων ποὺ πολιορκοῦσαν τὸ κάστρο πρὸς τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου» (Mémoires du baron *de Tott*, sur les Turcs et les Tartares, À Maestricht 1786, τ. Γ', σ. 66 κ.ἑ.). Ἐπονείδιστη ὑπῆρξε πραγματικὰ ἡ ρωσικὴ ἧττα τῆς Λήμνου. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν δυνάμεων τοῦ Χασὰν οἱ Ρῶσοι θὰ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὸ κάστρο τοῦ Μούδρου συνεχίζοντας τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ νησιοῦ καὶ ἐνεργώντας νέα ἀπόβαση. Οἱ εἰσβολεῖς βγῆκαν στὸ νησὶ χωρὶς ἐφόδια καὶ τὰ καΐκια ποὺ μετέφεραν τὸ ἀποβατικὸ τμῆμα τοῦ Χασὰν σαλπάρησαν ἀμέσως μὲ ἐντολὴ τοῦ τολμηροῦ Τούρκου ναυάρχου, καὶ γιὰ νὰ ἀποκλεισθῆ κάθε ἐλπίδα φυγῆς τῶν στρατιωτῶν σὲ περίπτωση ἀποτυχίας καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὰ ἴδια τὰ σκάφη τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὰ ρωσικὰ πολεμικά. Βοήθεια ναυτικὴ δὲν περίμεναν οἱ Τοῦρκοι ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου στὸν Τσεσμὲ πρὶν ἀπὸ ἕνα μήνα. Ἄλλωστε γενικὴ ἀποθάρρυνση ἐπικρατοῦσε στὸν ἀντίπαλο. Ἔτσι ἡ παράδοση τοῦ κάστρου καὶ τοῦ ἀποβατικοῦ σώματος ἀποτελοῦσε ζήτημα ἡμερῶν. Ἡ λύση τῆς πολιορκίας ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς τόλμης τοῦ ἑβδομηντάρη Τούρκου ἡγέτη καὶ τοῦ ἐφησυχασμοῦ τῶν Ρώσων ποὺ ἀπέφυγαν καὶ τὴ στοιχειώδη ἐπαγρύπνηση γιὰ τὴν πρόληψη ἀποβατικῶν ἐνεργειῶν (Βλ. Lettre de M. *de Peyssonnel* ancien Consul-Général à Smyrne, ci-devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N. . . Contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru

Καὶ ξαφνικὰ σαλπάρει ἀφήνοντάς τους στὸ ἔλεος τῶν Ὀθωμανῶν. Ἔρχεται ὁ καπουδὰν πασὰς καὶ καταδικάζει σὲ θάνατο τὸ μητροπολίτη καὶ 300 κατοίκους [1].

»Στὴν Κῶ ἀποβιβάσθηκαν 88 Ἕλληνες ποὺ ἑνώθηκαν στὴ θάλασσα μὲ τοὺς Ρώσους. Πολέμησαν τοὺς Τούρκους, κατέλαβαν τὸ στρατόπεδό τους καὶ κυρίεψαν ἑφτὰ κανόνια. Προχώρησαν γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸ κάστρο. Οἱ Ρῶσοι ἔκαναν πανιά. Πῶς νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ 88 Ἕλληνες τοὺς 800 Τούρκους ντελῆδες καὶ τοὺς χίλιους πεζούς; Ἀποφασισμένοι νὰ χαθοῦν καλύτερα παρὰ νὰ παραδοθοῦν κάνουν γιουρούσι, κόβουν Τούρκους καὶ πεθαίνουν ὅλοι μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι [2].

»Στὴ δολιότητά του ὁ Ὀρλὼφ πρόσθεσε καὶ τὴν περιφρόνησή του πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Ἕνα ἐξοπλισμένο ἐμπορικὸ καράβι μὲ ἀπόσπασμα Ρώσων

---

sous le nom de M. le baron *de Tott*, σ. 66 κ.ἑ., στὸν Ε' τόμο τῶν Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, `A Maestricht 1786). Μερικοὶ συγγραφεῖς προσπάθησαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐπαίσχυντη ἐκείνη ἧττα μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τροφὲς καὶ πολεμοφόδια καὶ κυρίως ὅτι εἶχε σημειωθῆ ἔλλειψη νεροῦ (Reise durch die Inseln des Archipelagos, St. Petersbourg 1793, σ. 160). Ἀλλὰ αὐτὸ ἴσχυε περισσότερο γιὰ τοὺς Τούρκους ποὺ δὲν εἶχαν καμμιὰ ἀπολύτως ἐλπίδα ἀνεφοδιασμοῦ. Τὰ θύματα ὑπῆρξαν καὶ πάλι οἱ Ἕλληνες ποὺ κατὰ τὴν ξαφνικὴ ὑποχώρηση καὶ καταφυγὴ στὰ πλοῖα ἀποδεκατίσθηκαν (Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου, τ. Δ', σ. 62). Ἡ φυγὴ τοῦ στόλου ὑπῆρξε ἄτακτη. Ἕνα ρωσικὸ πολεμικό, τό «Σβετεσλάβ» προσάραξε καὶ μόλις σώθηκε τὸ πλήρωμα. Ἐπίσης πυρπολήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους πολλὰ ἑλληνικὰ καΐκια ποὺ βρίσκονταν στὸ λιμάνι τοῦ Μούδρου, ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ σαλπάρουν (*Rulhière*, Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris 1819, τ. Δ', σ. 79). Γράφει καὶ ὁ *Choiseul-Gouffier* στὸ χρονικό του: «Ὁ Χασὰν πασὰς συνέλαβε ἕνα σχέδιο ἀντάξιο τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς τόλμης του. Φόρτωσε σὲ βάρκες 3.000 ἐθελοντὲς καὶ χωρὶς κανένα πλοῖο προστασίας, χωρὶς ἕνα μοναδικὸ κανόνι ξεκίνησε νὰ ἀπελευθερώση τὴ Λῆμνο. Μιὰ μονάχα φρεγάτα θὰ μποροῦσε νὰ καταποντίση ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνεπανάληπτη ἀρμάδα. Ἀλλὰ οἱ Ρῶσοι εἶχαν παραμελήσει κάθε ἐπαγρύπνηση. Ὁ Χασὰν ἀποβιβάζεται χωρὶς νὰ τὸν ἀντιληφθῆ κανεὶς καὶ φθάνει στὸ πολιορκούμενο κάστρο. Καμμιὰ ἀντίσταση. Καταδιώκει ὡς τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοὺς πολιορκητές, ποὺ σπεύδουν νὰ ἐπιβιβασθοῦν στὰ καράβια. Καὶ ὁ τυχερὸς Χασὰν μὲ τὴ πιστόλα στὸ χέρι βλέπει ἀπὸ τὸ γιαλὸ τὸ ρωσικὸ στόλο νὰ σαλπάρη προσφέροντάς του τὴ νίκη» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 146 - 147).

1. Ὁ μητροπολίτης ἦταν ὁ Ἰωακεὶμ ὁ Χίος. Γιὰ τὶς συμφορὲς ποὺ ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τὴ φυγὴ τῶν Ρώσων γράφει ὁ σύγχρονος τῶν γεγονότων πατριάρχης Μελέτιος Β' στὸ «Ἱστορικὸ ἀπομνημόνευμά» του: «Οἱ ἐκεῖσε (ἐν Λήμνῳ) χριστιανοὶ ὅσα δεινὰ καὶ πέρα δεινῶν ὑπέστησαν μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἐῶμεν λέγειν, πολλοὶ γὰρ ἐξ αὐτῶν ἀνηλεῶς ἀνηρέθησαν καὶ κατεσφάγησαν, ἕτεροι δὲ εἰς τὸ παντελῶς ἀπεγυμνώθησαν, τινὲς δὲ καὶ φυγάδες ἐγένοντο, φονευθέντος καὶ τοῦ ἀρχιερέως αὐτῶν κὺρ Ἰωακεὶμ τοῦ Χίου καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπονομαζομένης κατακρημνησθείσης» (Πανδώρα, τ. ΙΑ', σ. 574 κ.ἑ.).

2. Ἡ ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς Κῶ ἔγινε στὶς 5 Αὐγούστου 1773. Οἱ Ρῶσοι ἀγκυροβόλησαν μπροστὰ στὸ φρούριο καὶ πραγματοποίησαν νυχτερινὴ ἀπόβαση. Κατὰ τὸ Journal der Kriegsoperationen (σ. 349 - 359) οἱ τουρκικὲς δυνάμεις προκάλεσαν μεγάλη φθορὰ στὸ ἀποβατικὸ σῶμα. Τὰ ρωσικὰ πολεμικὰ ἀναγκάστηκαν νὰ σαλπάρουν στὶς 7 Αὐγούστου.

στρατιωτῶν βρέθηκε μπροστὰ σὲ ἔξη τουρκικὲς γαλιότες στὶς ἀκτὲς τῆς Μυτιλήνης. Ὁ ὑπολοχαγὸς πανικοβλήθηκε ἀπὸ τὶς ὑπέρτερες ἐχθρικὲς δυνάμεις καὶ πρόσταξε ὑποχώρηση. Ὁ Ἕλληνας καπετάνιος τραβάει τὴν πιστόλα καὶ τοῦ λέει:

—Ἂν μιλήσῃς γιὰ ὑποχώρηση σοῦ τινάζω τὰ μυαλά!

»Ἔγινε ἡ μάχη, βούλιαξαν δύο γαλιότες, οἱ ἄλλες, χτυπημένες, σώθηκαν μὲ τὴ φυγή. Πῶς ἀνταμείφθηκε ἡ ἀφοσίωση τῶν Ἑλλήνων στὸ χρέος; Ὁ Ὀρλὼφ ἔκανε λοχαγὸ τὸ Ρῶσο, παρασημοφορώντας τον κιόλας μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Καὶ στὸν Ἕλληνα καπετάνιο ἔδωσε δῶρο ἔξη πιάστρα. Ὁ γενναῖος Ἕλληνας ἀρνήθηκε μὲ βιαιότητα, τοῦ γύρισε τὴν πλάτη κι' ὡρκίσθηκε νὰ μὴν ξαναϋπηρετήσῃ τέτοιους ἀνθρώπους» [1].

Ὁ Τζαννέτμπεης κατηγοροῦσε μόνο τὸν Ὀρλώφ. Ἀντίθετα δὲν ἔκρυψε τὴ βαθύτατη ἐκτίμησή του γιὰ τὸ ναύαρχο Σπυριντώφ, τὸν ἀρχηγὸ τῆς ρωσικῆς μοίρας ποὺ ναυλοχοῦσε στὴν Πάρο. «Δὲν ἀμφιβάλλω διόλου πὼς ἂν ὁ στρατηγὸς Σπυριντὼφ εἶχε τὴ διοίκηση τοῦ ρωσικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἡ Ἑλλάδα θὰ εἶχε τότε ἐλευθερωθῆ. Ἀλλὰ ὁ Ὀρλώφ, ἀντὶ νὰ ἀποσπάσῃ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴ δουλεία, ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ νοιώσουν ἀποστροφὴ πρὸς τὴν ἐλευθερία» [2].

Στὸ χρονικὸ καταγράφεται καὶ ἡ ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν καὶ τοῦ τραγικοῦ τέλους τοῦ Ἀνδρούτσου. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα σημαντικὸ λάθος χρονολογίας στὴν ἀφήγηση. Ἡ καταδρομικὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κατσώνη ταυτίζεται μὲ τὰ Ὀρλωφικά. Ἀλλὰ ἡ συνεργασία τοῦ Ἀνδρούτσου μὲ τὸν Κατσώνη δὲν ἔγινε τὸ 1770 ἀλλὰ εἰκοσιδύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1792, κατὰ τὸν δεύτερο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο. Στὸ χρονικὸ γίνεται σύγχυση ἀνάμεσα στὸν Κατσώνη καὶ στὸν Ὀρλώφ.

«Ὁ Ἀνδροῦτσος», ἱστορεῖ ὁ Stephanopoli, «διάλεξε 500 νέους Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς πιὸ γενναίους, διέσχισε τὴ χερσόννησο καὶ ἔφθασε στὴ Μάνη γιὰ νὰ ἑνωθῆ μὲ τὶς ἄλλες δυνάμεις ποὺ εἶχαν συνασπισθῆ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ οἱ Ρῶσοι δὲν ὑπῆρχαν πιά. Εἶχαν σαλπάρει γιὰ τὸ Λιβόρνο [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 210 - 215.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 216.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 219. Ὁ Ἀλέξης Ὀρλώφ, μετὰ τὴν ἧττα τῆς Λήμνου, ἔφυγε στὴν Ἰταλία καὶ ἔδωσε ἐντολὴ στὸ ναύαρχο Σπυριντὼφ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ *Σάθας* (ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ τὸν Γάλλο ἱστορικὸ *Claude Rulhière*, L'anarchie de Pologne. . . τ. ΙΒ', τὸν *Hammer*, τ. ΣΤ' καὶ τὸν *Κούμα*, Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. Γ'), «ἀποτελοῦντες τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πληρωμάτων παρέστησαν εἰς τὸν Ρῶσον ναύαρχον ὅτι ἡ ἐν Γαλλίᾳ ἢ Ἰταλίᾳ παραχείμασις τοῦ στόλου θέλει εἶσθαι πολυδαπανωτέρα τῆς ἐν Αἰγαίῳ ἐν ᾧ ὑπῆρχον νῆσοι εὐλίμενοι καὶ εὔφοροι καὶ εὐάλωτοι καὶ ἐπὶ τέλους, ὅτι ἡ παντελὴς αὕτη ἐγκατάλειψις τῶν Ἑλλήνων, ὅσον ἄδικος τόσον ἐπιζήμιος διὰ τὴν Ρωσίαν θέλει ἀποβῆ, διότι εἰς εὐνοϊκωτέρας περιστάσεις, προσκαλούμενοι οἱ Ἕλληνες εἰς

Ἐκεῖ θὰ ἀναπαύονταν μέσα στὶς τρυφηλότητες ὕστερα ἀπὸ ἕνα πόλεμο ποὺ ἄναψαν ἐπίβουλα καὶ ποὺ τὰ μόνα θύματά τους ἦταν Ἕλληνες»[1].

Ὁ Ἀνδροῦτσος δὲν διέσχισε τὸ Μωριὰ γιὰ νὰ φθάση στὴ Μάνη, ὅπως γράφει ὁ Stephanopoli, ἀλλὰ βρισκόταν στὰ καταδρομικὰ πλοῖα τοῦ Κατσώνη καὶ τὸ σῶμα του ἀποβιβάσθηκε στὸ Πόρτο Κάγιο, ὅπου ἔγινε ἡ τελικὴ ἄτυχη ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἐχθρό. Φαίνεται ὅτι τὸ λάθος ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῶν χειρογράφων τοῦ Stephanopoli, ποὺ εἶχε τυφλωθῆ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ βρισκόταν σὲ φυσικὴ ἀδυναμία νὰ ἐλέγξη τὰ κείμενα[2]. Γιατὶ ἀποκλείεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τοὺς Γρηγοράκηδες τέτοιες κραυγαλέες ἀνακρίβειες[2].

Στὸ χρονικὸ τοῦ Stephanopoli ἐμφανίζεται ὁ γιὸς τοῦ Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη, ὁ Πιέρρος, νὰ ἀφηγῆται τὴ δραματικὴ προσπάθεια τοῦ Ἀνδρούτσου νὰ διασχίση τὴν τουρκοκρατούμενη Πελοπόννησο καὶ νὰ ἐπιστρέφη στὴ βάση του, στὴ Ρούμελη, ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ ἢ ἀπὸ τὸν Κορινθιακό, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ καταδρομικοῦ στολίσκου στὸ Πόρτο Κάγιο.

«Ὑποχρεωμένος νὰ ξαναγυρίση (στὴ Ρούμελη) ὁ Ἀνδροῦτσος πῆγε στὴν Τριπολιτσὰ καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν πασὰ ἄδεια νὰ περάση μὲ τοὺς συντρόφους του. Ὁ πασὰς ἐπέτρεψε τὴ διάβαση ἀλλὰ συγχρόνως ἔδωσε μυστικὲς διαταγὲς νὰ τοῦ ἀποκόψουν τὴν ὑποχώρηση καὶ νὰ ἐξοντώσουν τὶς δυνάμεις του[3]. Ὁ Ἀνδροῦτσος κινεῖται πρὸς τὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου, ἀλλὰ τὸν βρίσκει ἀπο-

---

σύμπραξιν, οὐ μόνον δὲν θέλουσιν ἀκούσει αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τὰ ὅπλα θὰ λάβωσι κατὰ τῶν Ρώσων. Ὁ Σπυριντὼφ καταπεισθεὶς συνήνεσεν ἵνα διαχειμάση ἐν Αἰγαίῳ» (Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 516).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 219.

2. Τὸ ἴδιο λάθος βρίσκουμε καὶ στὸν Villemain. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχει ἀντιγράψει τὸν Stephanopoli (Études d'histoire moderne par M. *Villemain*, Paris 1848, σ. 252 κ.ἑ.). Τοποθετεῖ τὴν κάθοδο τοῦ Ἀνδρούτσου στὸ 1770.

3. Ὁ *Βλαχογιάννης* (Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ. 124) θεωρεῖ «ἀπίστευτα πράματα» τὸ ὅτι ὁ πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς ἔδωσε ἀρχικὰ διαβατήριο στὸν Ἀνδροῦτσο νὰ περάση ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀπίστευτα. Μιὰ τέτοια συμφωνία δὲν γίνεται ἀπὸ φιλανθρωπία ἢ καλωσύνη ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάγκη. Ὁ πασὰς ἤξερε πὼς θὰ ἀντιμετώπιζε ἀποφασισμένους ἄντρες κι' ὅτι ἐμποδίζοντας τὴ διάβαση θὰ ἄνοιγε σκληρὸ πόλεμο. Τέτοιες συμφωνίες θὰ γίνουν καὶ στὸν ξεσηκωμὸ τοῦ Εἰκοσιένα. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1821, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Τριπολιτσᾶς, βγῆκαν ἀπὸ τὸ κάστρο οἱ αἱματοβαμμένοι Ἀρβανίτες μὲ τὰ ὅπλα καὶ τὰ ἀγαθά τους, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν Κολοκοτρώνη, κι' ἀπείραχτοι — καὶ μάλιστα μὲ συνοδεία — γύρισαν στὴν πατρίδα τους. Τὸ ἴδιο δὲν ἔγινε τὸ 1828 μὲ τοὺς 2.500 Ἀρβανίτες τοῦ Ἰμπραῒμ ποὺ ἐγκατέλειψαν τὸ κάστρο τῆς Κορώνης γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους; Ἐπειδὴ τοὺς ἔκοψε τὸ δρόμο στὸ Κλειδὶ τὸ τουρκοαιγυπτιακὸ ἱππικὸ ζήτησαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀσφάλεια ζωῆς καὶ τιμῆς κατὰ τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὸ Μωριά. Ὁ Καποδίστριας δέχτηκε τὴν πρόταση καὶ ἔστειλε τὸν Αὐγουστίνο καὶ τὸν Κολοκοτρώνη νὰ τοὺς συνοδέψουν γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἄσκοπη αἱματοχυσία (*Σπ. Τρικούπη*, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἐν Λονδίνῳ, τ. Δ', σ. 292).

κλεισμένο ἀπὸ μεγάλον ἀριθμὸ Τούρκων, ἱππικὸ καὶ πεζικό. Δέχεται ἄγρια ἐπίθεση ἀλλὰ δὲν ἀποθαρρύνεται. Ὑποχωρεῖ ἐπιδέξια πρὸς τὸν κάμπο. Οἱ Τοῦρκοι, πιστεύοντας πὼς διέλυσαν τὸ τμῆμα του τὸν καταδιώκουν. Ἀλλὰ ξαφνικὰ ὁ Ἀνδροῦτσος συγκεντρώνει τοὺς δικούς του σὲ ἕνα ὀχυρὸ σημεῖο καὶ τοὺς ἀπευθύνει αὐτὰ τὰ λόγια: «Φίλοι, σύντροφοι, νὰ ἡ στιγμὴ νὰ διακριθοῦμε. Ἂς ὁρμήσουμε ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ μὲ τὴ συνηθισμένη μας γενναιότητα καὶ θὰ τὸν ἀφανίσουμε». Κι' ἀμέσως προστάζει ἐπίθεση καὶ ἀνατρέπει, κόβει καὶ κατασκορπίζει τὶς φάλαγγες τοῦ ἐχθροῦ.

»Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ νίκη ὁ Ἀνδροῦτσος ἀναδιπλώνεται στὴ Μάνη καὶ χωρὶς νὰ σταματήση οὔτε μιὰ στιγμὴ συνεχίζει τὴν πορεία του πρὸς τὴν Πάτρα, ἐλπίζοντας νὰ μπαρκάρη καὶ νὰ διαπεραιωθῆ στὴ Ρούμελη. Ποτάμια αἱμάτων στοίχισε στοὺς Τούρκους αὐτὴ ἡ περιπλάνηση τοῦ Ἀνδρούτσου. Συγκεντρώνουν καὶ πάλι δυνάμεις γιὰ νὰ ἐξολοθρεύσουν αὐτὴ τὴ χούφτα τῶν πολεμιστῶν. Ὁ Ἀνδροῦτσος, βλέποντας πὼς ἦταν δύσκολο νὰ φθάση στὴν Πάτρα, κατευθύνεται στὸ Κατάκωλο, ὅπου ὕστερα ἀπὸ μάχη ποὺ κράτησε τρία μερόνυχτα, διέλυσε τὶς ἐχθρικὲς δυνάμεις. Ἀφοῦ ἐξασφάλισε μιὰ ὀχυρωμένη θέση μετράει τὸ ἀσκέρι του καὶ βρίσκει πὼς ἔχει χάσει μόνο ἑκατὸ ἄντρες ἐνῶ οἱ σκοτωμένοι Τοῦρκοι ἦταν τέσσερες χιλιάδες. Ἱκανοποιημένος ποὺ κατανίκησε τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα καὶ ἀποφασισμένος νὰ μὴν ὑποβάλη τοὺς γενναίους του σὲ νέα δοκιμασία γιὰ νὰ ξαναγυρίσουν πολεμώντας στὸν Ἰσθμὸ προτίμησε νὰ ἐπιβιβάση τὸ σῶμα του σὲ καράβια ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τὴν Κεφαλονιὰ καὶ τὴν Πρέβεζα. Στὴν Πρέβεζα κατέληξε καὶ ὁ ἴδιος μὲ ἕνα τμῆμα τῶν στρατευμάτων του» [1].

Στὸ δραματικὸ αὐτὸ περιστατικὸ ἀναφέρονται καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστοριογράφοι. Πρῶτος ὁ Περραιβὸς γράφει, στὴν «Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας» [2] ἀπαριθμώντας τὶς ἀνδραγαθίες τῶν παλαιῶν καπεταναίων:

«Ὁ Κ(απ.) Ἀνδροῦτσος ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν Σπάρτην τὸ 1792, ὅτε ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὸν περίφημον Λάμπρον Κατζόνην, διέβη ἐκ τῶν μεσημβρινῶν εἰς τὰ βόρεια τῆς Πελοποννήσου μέρη ἐπικεφαλῆς διακοσίων γενναίων συντρόφων, πολεμῶν ἅπαξ καὶ δὶς τῆς ἡμέρας πρὸς τοὺς κατ' αὐτοῦ ὁρμήσαντας Πελοποννησίους Τούρκους» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 219 - 226. Τὸ ἴδιο περίπου συγκεχυμένο δρομολόγιο ἀναφέρει καὶ ὁ *Claude Fauriel*, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του Chants populaires de la Grèce moderne, A Paris 1824, ἔκδ. Νίκα 1956, σ. 116 - 120. Ἀνακρίβειες στὶς χρονολογίες, ἄγνοια τῶν ἱστορικῶν περιστατικῶν, ἀντιφάσεις. Ἀλλὰ ὁ *Fauriel* παραδέχεται τὴν ἀπουσία ἐξακριβωμένων στοιχείων. «Ἡ ὑποχώρησις αὐτή, μοναδικὴ ἴσως εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς ὁποίας εἰλικρινῶς λυποῦμαι διότι δὲν ἠμπόρεσα ἐλλείψει σαφῶν λεπτομερειῶν νὰ περιγράψω ἀκριβῶς οὔτε τὰ δύο τρία κύρια περιστατικά. . .» (ἔνθ' ἀν., σ. 169).

2. Πρωτοκυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1803.

3. Ἔνθ' ἀν., Ἀθήνα 1956, Ἐπιμέλεια - Σχόλια *Μ. Μ. Παπαϊωάννου*, σ. 73 - 74.

Οἱ περισσότεροι ἱστοριογράφοι ἀντλοῦν τὶς πληροφορίες τους ἀπὸ τὸν βιογράφο τοῦ Λάμπρου Κατσώνη:

«Ὁ δὲ Ἀνδροῦτσος μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ εἰσελθὼν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ καθ' ἡμέραν πολεμῶν, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔφθασεν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ἔναντι τῆς Ναυπάκτου, ὁπόθεν δι' ἐφολκίδων μετέβη εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Εἰς τεσσαράκοντα δὲ μάχας ἔχασεν ἐνενήκοντα ἕξη στρατιώτας καὶ ἕνα ἀξιωματικὸν ὀνόματι Καραχαλίταν. Οἱ εἰς Πελοπόννησον εὐρωπαϊκοὶ πρόξενοι ὠνόμασαν τὸν Ἀνδροῦτσον νέον Ξενοφῶντα»[1].

Ἀκολουθεῖ ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος: «Ὁ δὲ Ἀνδροῦτσος μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἁρματολῶν ἀπεφάσισε νὰ διασχίσῃ ἐν σώματι τὴν Πελοπόννησον ἵνα ἐπιστρέψῃ εἰς Ρούμελην καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Ἑπτάνησον. Ἐξελθὼν λοιπὸν ἐκ τῆς Μάνης εἰς τὴν Λακεδαίμονα καὶ τὴν Ἀρκαδίαν καὶ ἐπὶ 40 ἡμέρας καὶ νύκτας ὑπὸ 6.000 πολεμίων καταδιωκόμενος ἐπέτυχε μὲν τοῦ σκοποῦ, ἀφοῦ, ὡς βεβαιοῦσιν, ἐφόνευσε ὑπὲρ τοὺς 1.500 Τούρκους δὲν ἀπέβαλε δὲ εἰμὴ 96 στρατιώτας καὶ ἕνα ἀνώτατον ἀξιωματικόν»[2].

Ὁ Κων. Σάθας: «Κατὰ τὴν περιλάλητον ταύτην κάθοδον, ἣν οἱ ἐν Πελοποννήσῳ πρόξενοι ξενοφώντιον ἐκάλεσαν, ὁ Ἀνδροῦτσος, νυχθημερὸν μαχόμενος, ἐφόνευσε 1.500 Τούρκους, ἐκ δὲ τῶν ἑταίρων ἀπέβαλεν 96 στρατιώτας καὶ ἕνα σωματάρχην»[3].

Καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰω. Κοντάκη ἀναφέρεται ἡ δραματικὴ περιπέτεια τοῦ Ἀνδρούτσου: «Κατὰ τὸ 1792 ἐμβῆκεν εἰς Πελοπόννησον καὶ ὁ Ἀνδρῖτσος Ρουμελιώτης μὲ 300 καὶ κυνηγηθεὶς ἐβγῆκεν εἰς τὸ Ἕλος, τὸν ὁποῖον ἐσυνώδευσαν ὁ καπετὰν Ζαχαριᾶς διὰ νὰ τὸν ἐβγάλῃ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἀσφαλῶς, τὸ ὁποῖον καὶ ἐξετέλεσε... Φθάσαντες εἰς τὴν Βοστίτσαν ἐμβαρκαρίσθηκαν...»[4].

Ἔχουμε ὅμως καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη: «Ὅταν ἦλθε ὁ Ἀνδροῦτζος, πατέρας τοῦ Ὀδυσσέως, ἐγνωρίστηκα εἰς τὴν Μάνη καὶ τὸν ἐσυντρόφευσα ἕως τὴν Κόρινθο. Εἰς τὸν κατατρεγμό μας, διὰ 15 ἡμέρας οὔτε ἐκοιμώμεθα οὔτε ἐτρώγαμε· ἐσώσαμε τὰ φουσέκια, κάθε μέρα πόλεμο»[5].

Τέλος ἀπὸ μιὰ ἄλλη πηγὴ γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Τζαννέτμπεης φρόντισε γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Ἀνδρούτσου[6].

---

1. Φυλλάδιο «Ἀνάλεκτα» 1878, σ. 48. Ἐπειδὴ θύμιζε τὴν «Κάθοδο τῶν μυρίων». Τὸ κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα τῆς βιογραφίας τοῦ Κατσώνη.
2. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Ε', βιβλ. β', σ. 210.
3. Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 562.
4. *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Ἁρματολοὶ καὶ Κλέφτες, σ. 89.
5. Αὐτοβιογραφία, σ. 41.
6. Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζαννὲτ Μπέης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του, Ἀθῆναι 1858, σ. 9 - 11.

Οἱ πληροφορίες ὅμως αὐτές, τόσο ἡ ἀφήγηση τοῦ μπεηζαδὲ Γρηγοράκη στὸν Stephanopoli ὅσο καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πηγῶν δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὶς σύγχρονες πηγές. Στὶς βενετικὲς ἐκθέσεις τοῦ 1792 δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ὅτι ὁ 'Ανδροῦτσος διέσχισε πολεμώντας τὴν Πελοπόννησο καὶ ὅτι κατώρθωσε νὰ διαπεραιωθῇ στὴν Πρέβεζα ἀπὸ τὸ Κατάκωλο ἢ στὴ Ρούμελη ἀπὸ τὴ Βοστίτσα. Κατὰ τὴ σύλληψη τοῦ 'Ανδρούτσου στὸ Σπαλάτο καὶ τὴν κατάσχεση 51 ἐγγράφων του οἱ Βενετοὶ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξακριβώσουν τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφὴ τοῦ Πόρτο Κάγιο. 'Αλλὰ ὁ 'Ανδροῦτσος δὲν ἀνέφερε τίποτα γιὰ πολεμικὴ δράση στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν ἀνάκρισή του στὸ Σπαλάτο. 'Η κατάθεσή του ἔγινε στὴ Ζάρα τῆς Δαλματίας στὶς 16 Νοεμβρίου 1792, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ 'Αλοΐζε Μαρίν.

«...Δεύτερος προσήχθη ἀπὸ τὸν ἀξιωματικὸν τῆς φρουρᾶς, μὲ στρατιωτικὴν συνοδείαν εἰς τὸ Γραφεῖον: Ἕνας ἄνδρας ὑψηλὸς τὸ ἀνάστημα, παχύσαρκος, καλοκαμωμένος, μὲ μακριὰ μουστάκια, χωρὶς μαλλιά, μὲ φέσι τούρκικου τύπου, ἐνδεδυμένος μὲ ἕνα πισλί, βρακιὰ καὶ ὑπενδύτην ἀπὸ ροῦχο κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Τούρκων, μὲ καπότο τῆς Ζαγορᾶς, ἔχον ἐπιθέματα ἀπὸ ἄργυρον ἐπίχρυσον, ἡλικίας ὡς εἶπεν ὁ ἴδιος καὶ ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν ὄψιν, ἐτῶν 40 περίπου, ὁ ὁποῖος νουθετηθεὶς καὶ αὐστηρὰ εἰδοποιηθεὶς ὅτι πρόκειται νὰ προβῇ εἰς μαρτυρικὴν κατάθεσιν, ἠρωτήθη περὶ τοῦ ὀνόματός του, τοῦ ἐπωνύμου, τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρός του, τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος ἀπήντησεν:

— 'Εγὼ ὀνομάζομαι 'Ανδρεοῦτσος Λιβανίτος τοῦ ποτε Βουλούση ἀπὸ τὸ Λάνδι τῆς Ρούμελης. 'Εγεννήθην χωρικός.

»'Ερωτηθεὶς πῶς εὑρίσκεται εἰς τὰς ἐδῶ στρατιωτικὰς δυνάμεις ἀπήντησεν:

— Συνελήφθην εἰς τὸ Σπαλάτον, ἀφοῦ εἶχα τελειώσει ἐκεῖ τὴν ὑγιειονομικὴν κάθαρσιν καὶ μετήχθην ἐδῶ. Ὕστερον μοῦ εἶπον ὅτι συνελήφθην ὡς ὀπαδὸς εἰς τὰς περιπετείας τοῦ Λάμπρου.

»'Ερωτηθεὶς ἂν αὐτὰ εἶναι ἀληθῆ, ἀπήντησεν:

— Εἶναι ἀληθέστατα. Ἤδη πρὸ πέντε ἐτῶν, ηὑρισκόμην εἰς Σαραγόζαν [1]. 'Εκεῖ ἀνέλαβον ὑποχρέωσιν μὲ τὸν κύριον Ἴψον, Ρῶσον στρατηγὸν νὰ συγκεντρώσω πολεμιστὰς ἐκ Τουρκίας. 'Επελθούσης μετ' ἐμοῦ τῆς συμφωνίας ἐκράτησα τὸν λόγον μου. Συνεκέντρωσα ἀπὸ τὴν Τουρκίαν 800 'Αλβανούς, μὲ ἔκαμαν καπετάνιον καὶ διοικητὴν καὶ ὑπηρέτησα εἰς τὴν ναυτικὴν μοῖραν μὲ τὸν Ἴψον, τὸν στρατηγὸν Ταμάρα καὶ τὸν κολονέλλον Λάμπρον. 'Επο-

1. Τῆς 'Ισπανίας.

λέμησα πάντοτε κατὰ τῶν Τούρκων [1]. Ἐφονεύθησαν ἀπὸ τὰ ὅπλα τοῦ ἐχθροῦ περίπου 200 ἀπὸ τοὺς ἄνδρας μου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ ἀδελφός μου. Ἤμην μὲ τὸν Λάμπρον κατὰ τὰς τελευταίας στιγμάς, τότε ποὺ ἐκτυπήθη καὶ ἐκατατροπώθη ὁ στολίσκος του. Διεσώθην εἰς τὰ Κύθηρα καὶ κατόπιν ἐπέρασα εἰς τὴν Πρέβεζαν, θὰ ἦτο ἡ 20η Αὐγούστου καὶ ἐκεῖ ἑνωθεὶς μὲ ἄλλους πέντε, ποὺ εἶναι τωρινοί μου σύντροφοι, ἀνεχώρησα διὰ τὸ Σπάλατο, ἵνα ὑποστῶ τὴν ὑγιειονομικὴν κάθαρσιν καὶ ἀναχωρήσω ὕστερα διὰ Πετρούπολιν μὲ σκοπὸν νὰ ζητήσω τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν μου καὶ νὰ εἰσπράξω πολλὰ χρήματα ποὺ μοῦ ἀνήκουν, ἀλλὰ συνελήφθην καὶ ὡδηγήθην ἐδῶ καὶ οὔτε γνωρίζω ποία θὰ εἶναι ἡ τύχη μου» [2].

Ἀπὸ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κατσώνης κατώρθωσε νὰ διαφύγη νύχτα στὰ Κύθηρα τὴν παραμονὴ τῆς εἰσβολῆς τῶν Τουρκογάλλων στὸ Πόρτο Κάγιο. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς ἀναφέρει τὴν 1ην Ἰουλίου 1792 πρὸς τὸ Δόγη ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὅτι ὁ Κατσώνης «ἐξηναγκάσθη νὰ ζητήση τὴν σωτηρίαν του διὰ τῆς φυγῆς, ἐπιβιβασθεὶς μιᾶς βάρκας μετ' ἄλλων 12 συντρόφων του» [3].

Ἀλλὰ ἡ παραμονή του στὰ Κύθηρα ἦταν ἐπικίνδυνη. Τουρκικὰ καὶ γαλλικὰ πολεμικὰ βρίσκονταν ἀκόμα στὴν περιοχὴ καὶ σίγουρα θὰ εἶχαν γίνει διαβήματα πρὸς τὶς βενετικὲς Ἀρχὲς τοῦ νησιοῦ. Ἀναγκάζεται γι' αὐτὸ νὰ ἐγκαταλείψη τὸ νησὶ τέλη Ἰουνίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ διοικητῆ τῆς φρουρᾶς Κυθήρων καπιτὰν Τέστι πρὸς τὸν Προβλεπτή:

«Ἀναχωρήσας ἐντεῦθεν ἐπὶ κεφαλῆς 20 ἀνδρῶν... εἰς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν τῆς Υ.Ε., δι' ὧν μὲ παρήγγειλε νὰ μεταβῶ εἰς τὸν Ποταμὸν ἵνα ἐξακριβώσω τὴν ἀναχώρησιν τοῦ κολονέλλου Λάμπρου Κατσώνη, φθάσαντος ἐκεῖ καὶ διαφυγόντος μετὰ μερικῶν ὑποτακτικῶν του.... ἔμαθα ὅτι ὁ κολονέλλος οὗτος δὲν ηὑρίσκετο εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος ἀλλὰ εἶχε κατευθυνθῆ πρὸς τὰς ἀκτὰς τοῦ Καψάλι δι' ἄλλης ὁδοῦ.... μοὶ ἔστειλεν ὁ Κατσώνης ἕνα ὑπολοχαγόν του διὰ τοῦ ὁποίου μοὶ ἀνεκοινοῦτο ὅτι.... θὰ ἐπεβιβάζετο εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἐκεῖ εὑρισκόμενα ρωσικὰ πλοῖα.... ἔμαθον ἐκεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους ὅτι ὁ κο-

---

1. Ὁ *Stephanopoli* γράφει (ἔνθ' ἀν., σ. 218) ὅτι ὁ Ἀνδροῦτσος εἶχε σχεδιάσει εὐρύτατο ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀλλὰ ἀπέφυγε νὰ ἐκμυστηρευθῆ τοὺς σκοπούς του στοὺς Βενετοὺς ποὺ βρίσκονταν τότε σὲ παρακμὴ καὶ ἐπιθυμοῦσαν νὰ διατηρήσουν καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ διασώσουν τὶς κτήσεις τους στὴν Ἀλβανία καὶ στὴν Ἤπειρο. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸν παράδωσαν τελικὰ στοὺς Τούρκους. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἀνδρούτσου στὴν Πρέβεζα μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Πόρτο Κάγιο βλ. *Ἠλ. Βασιλᾶ*, Ὁ Ἀνδροῦτσος στὴν Πρέβεζα 1776 - 1798, Ἠπ. Ἑστία, τ. Ε' (1951), σ. 240) κ.ἑ.

2. *Κων. Μέρτζιου*, Νέαι εἰδήσεις περὶ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου, Ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 107 - 108.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 52.

λονέλλος Κατσώνης εἶχεν ἤδη ἐπιβῆ ἑνὸς πλοιαρίου του μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς ὀπαδούς του καὶ ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὰ παράλια ἐκεῖνα...» [1].

Φαίνεται ὅτι τὸ ταξίδι τῆς φυγῆς πρὸς τὰ Ἑπτάνησα ἦταν περιπετειῶδες γιατὶ μόλις στὶς 13 Ἰουλίου ἐπισημαίνεται ἡ ἄφιξή του στὴν Ἰθάκη. «Τὴν παρελθοῦσαν νύκτα», ἀναφέρει στὶς 13 Ἰουλίου, ὁ διοικητὴς τῆς Ἰθάκης Ἀναστάσιος Πήλικας, πρὸς τὸν Γενικὸ Προβλεπτή, «εἰσεχώρησαν εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς ἀπομεμακρυσμένους κολπίσκους δύο ἀπὸ τὰ ὑπολειφθέντα πλοῖα τοῦ καταστραφέντος στολίσκου τοῦ κολονέλλου Λάμπρου Κατσώνη καὶ τὴν ἑπομένην ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνδρες τῶν πληρωμάτων διεσκορπίσθησαν εἰς τὴ νῆσον...»[2].

Ὁ Ἀνδροῦτσος στὴν κατάθεσή του δὲν ἀναφέρει πουθενὰ ὅτι κατέφυγε στὰ Κύθηρα μὲ τὸν Κατσώνη καὶ ὅτι τὸν συνώδεψε στὴν Ἰθάκη. Ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ βενετικὲς Ἀρχὲς τοῦ Τσιρίγου καὶ τῆς Ἰθάκης σημειώνουν τίποτα στὶς τόσο λεπτομερεῖς ἀναφορές τους πρὸς τὸν Προβλεπτὴ γιὰ τὸν περιβόητο ἀρματολό. Ἂν εἶχαν διαπιστώσει τὴν παρουσία του σίγουρα θὰ τὸ ἀνέφεραν.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισημαίνεται ἡ παρουσία του Ἀνδρούτσου στὰ Ἑπτάνησα στὶς 20 Ἰουλίου. Ὁ διοικητὴς τῆς Ἰθάκης Ἀναστάσιος Πήλικας γράφει στὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Angelo Memo:

«Ἀκόμη καὶ ὁ παγκάκιστος Ἀλβανὸς καπετὰν Ἀνδροῦτσος, κατώρθωσε καὶ οὗτος νὰ διασώσῃ τὴν ζωήν του ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Μάνης, προσήγγισεν εἰς ἕνα ἐξωτερικὸν ὁρμίσκον (τῆς Ἰθάκης) μὲ ἰδίαν βάρκαν καὶ μὲ ὀλίγους ἐκ τῶν ὀπαδῶν του. Ἠμποδίσθη, εἶπε, νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν πλοῦν διὰ τὸν προορισμόν του ἐξ αἰτίας τῆς κακοκαιρίας καὶ ὅτι μόλις βελτιωθῇ ὁ καιρὸς καὶ ἀναλάβῃ ἀπὸ τὰ τόσα παθήματα καὶ στερήσεις, θὰ ἀπομακρυνθῇ ἐντεῦθεν» [3].

Εἴκοσι περίπου μέρες ἀργότερα ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς ἔγραφε στὸ Δόγη: «Διαφυγὼν ἀπὸ τὸν Μωρέαν καὶ ἀπὸ τὴν καταδίωξιν τῶν Τούρκων μὲ μίαν τόλμην ὄχι συνήθη, κατέφυγεν εἰς τὴν νῆσον Ἰθάκην καὶ ὁ Ἀνδροῦτσος, ἕνας ἀπὸ τοὺς περιφημοτέρους καπεταναίους τοῦ Κατσώνη. Κατὰ τοῦ Ἀνδρούτσου τούτου, πρώην ἀρματολοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει σπίτι καὶ ὑπάρχοντα ἐν Πρεβέζῃ, ὁπόθεν ἐξεδιώχθη ἐξ αἰτίας τῶν κακουργημάτων του, καὶ ὅστις κατόπιν περιεβλήθη τὴν στολὴν τοῦ Ρώσου ἀξιωματικοῦ, εἶχε διαμαρτυρηθῆ, ὡς εἶχον ἀναφέρει εἰς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα, ὁ Ἀλῆ πασᾶς τῶν Γιαννίνων, καὶ ἐζήτει τὴν σύλληψίν του καὶ τὴν ἐξόντωσίν του, ἵνα οὕτω ἐκδικήσῃ ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἀποπειραθεῖσαν δολοφονίαν τοῦ Μαυρομάτη, προκρίτου τοῦ Κάρλελι καὶ ἵνα ἀποζημιωθῇ διὰ τὴν ἀξίαν τῶν ἁρπαγέντων πολυτίμων εἰδῶν του. Εἰς τὸν πασᾶν τοῦτον εἶχε προσφερθῆ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ σπίτι καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντα τοῦ Ἀνδρούτσου ἐν Πρεβέζῃ, ἀφοῦ προηγουμένως ἱκανοποιοῦντο

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 63 - 64.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 69.

ἐνδεχόμεναι ὀφειλαὶ τοῦ ἰδίου πρὸς ὑπηκόους τῆς Ὑμετέρας Γαληνοτάτης»[1].
Ἀπὸ τὰ ἐπίσημα αὐτὰ στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ὁ Ἀνδροῦτσος, ἐγκαταλείποντας τὸ Μωριά, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Κύθηρα - Ἰθάκη - Πρέβεζα - Σπάλατο[2].

Προβάλλει τώρα τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι δημιουργήματα φαντασίας ἡ περιλάλητη πολεμικὴ περιπλάνηση τοῦ Ἀνδρούτσου στὸ Μωριὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ καταδρομικοῦ στολίσκου τοῦ Κατσώνη στὸ Πόρτο Κάγιο, ἡ περιπετειώδης πορεία του πρὸς τὸν Κορινθιακό, οἱ μάχες του μὲ τοὺς Τούρκους, ἡ ἐπιστροφή του στὴ Μάνη, ἡ δραματικὴ καταδίωξή του ἐπὶ σαράντα μέρες καὶ ἡ φυγή του στὰ Ἑπτάνησα ὕστερα ἀπὸ μάχες ποὺ κράτησαν τρία μερόνυχτα. Ὁ Κων. Μέρτζιος, ποὺ ἐρεύνησε τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα, παρατηρεῖ σχετικά: «Πρόκειται ἀναμφιβόλως ἐνταῦθα περὶ θρύλων καὶ παραδόσεων ὀφειλομένων εἰς τὴν γόνιμον λαϊκὴν φαντασίαν».

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ δραματικὴ πορεία καὶ καταδίωξη τοῦ Ἀνδρούτσου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριᾶ ἀποτελεῖ ἱστορικὸ γεγονός. Οἱ πληροφορίες τοῦ χρονικοῦ τοῦ Stephanopoli ἔχουν πηγὴ τὸν Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη ποὺ ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν γεγονότων τοῦ Πόρτο Κάγιο. Τὸ σῶμα τοῦ Ἀνδρούτσου πέρασε ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του. Ὁ ἴδιος ὁ Τζαννέτμπεης ὑποχρεώθηκε ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ νὰ κινητοποιήση τὶς δυνάμεις του ἐναντίον του. Ὁ καραβοκύρης τῆς βενετικῆς πολάκκας «Παναγιὰ τῆς Σπάρτης» Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος ποὺ βρισκόταν στὸ Μαραθονήσι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τοῦ Πόρτο Κάγιο κατέθεσε στὶς βενετικὲς Ἀρχὲς τῆς Ζακύνθου:

«Ὁ σερασκέρης ἔστειλε δύο πολεμικὰ μὲ τὸ δραγουμάνο στὸ Μαραθονήσι καὶ πρόσταξε τὸ μπέη τῆς Μάνης Ζαννέτο νὰ συγκεντρώση τοὺς ἄντρες του καὶ νὰ ἐπιτεθῆ ἀπὸ στεριὰ ἐναντίον τοῦ Κατσώνη. Κι' αὐτὸ ἔγινε ἀμέσως[3]. Στὶς 5 Ἰουνίου παρουσιάσθηκε ἡ ὀθωμανικὴ ἀρμάδα μὲ τὴ γαλλικὴ φρεγάτα στὸ Πόρτο Κάγιο καὶ ἐπὶ τρεῖς μέρες κανονιοβολοῦσε τὸ ρωσικὸ στολίσκο.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 62. Ἡ Πρέβεζα τότε ἦταν βενετοκρατούμενη.

2. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Ἀνδροῦτσος μαζὶ μὲ δύο συντρόφους του παραδόθηκε τελικά, μὲ ἀπόφαση τῆς Βενετικῆς Γερουσίας, στὸν πασὰ τῆς Βοσνίας. Σιδεροδέσμιοι ὡδηγήθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ φυλακίσθηκαν στὸ Ναύσταθμο. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἐλευθερώθηκαν οἱ δύο σύντροφοι τοῦ Ἀνδρούτσου, ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονα διαβήματα τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ. Ἔμεινε μόνο ὁ Ἀνδροῦτσος στὴ φυλακὴ τοῦ Ναυστάθμου, ὅπου τελικὰ θὰ θανατωθῆ μετὰ τὸ 1797 κάτω ἀπὸ ἄγνωστες συνθῆκες.

3. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Τούρκου σερασκέρη καὶ ἡ κινητοποίηση τῶν Μανιατῶν ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὸ βιογράφο τοῦ Κατσώνη. Μόνο πού, σύμφωνα μὲ τὸν βιογράφο, ὁ Τζαννέτμπεης εἰδοποίησε τὸν Κατσώνη μὲ ἕνα καλόγερο πὼς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὸν χτυπήση καὶ τοῦ ἔδειξε τὴ διαταγὴ τοῦ καπουδὰν πασᾶ, ἀφήνοντάς του ἔτσι χρονικὰ περιθώρια νὰ διαφύγῃ («Ἀνάλεκτα», Ἀθῆναι 1876, σ. 47).

Οἱ Ἀλβανοὶ τοῦ Κατσώνη ποὺ εἶχαν ὀχυρωθῆ στὴν ἀκτὴ τουφέκιζαν κυρίως τὴ γαλλικὴ φρεγάτα. Ἀλλὰ τὴν Τρίτη τὸ πρωὶ ὁ στολίσκος βρέθηκε ἔρημος γιατὶ ὅλοι εἶχαν διαφύγει στὴ στεριὰ καὶ ἔτσι ὁ τουρκικὸς στόλος κυρίεψε ἕντεκα πλοῖα. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν πολυάριθμους νεκρούς. Διηγοῦνται ὅτι οἱ Μανιάτες καταδίωκαν τὰ πληρώματα τοῦ στολίσκου ποὺ βγῆκαν στὴ στεριὰ καὶ ὅτι ἔφεραν κεφάλια στὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς» [1].

Τὰ ἴδια κατέθεσε καὶ ὁ Γιῶργος Καραβόπουλος, ἐπιβάτης στὸ πλοῖο τοῦ Ζακυνθινοῦ Παναγιώτη Καττούνη. «Κάθε μέρα οἱ Μανιάτες ἀποκεφαλίζουν Ρώσους καὶ παρουσιάζουν τὰ κεφάλια τους στὸν πασά» [2].

Ἦταν λοιπὸν ἀδύνατο νὰ διηγηθῆ ὁ Τζαννέτμπεης καὶ ὁ μπεηζαδὲς φανταστικὴ ἱστορία καὶ μάλιστα γιὰ γεγονότα ποὺ εἶχαν ζήσει πρὶν ἀπὸ πέντε μόλις χρόνια. Οὔτε ὁ ἀγωνιστὴς Χρ. Περραιβός, σύγχρονος τῶν γεγονότων, καὶ γνωστὸς γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴ σοβαρότητα τῶν ἀφηγήσεών του μποροῦσε νὰ περιγράψη ἀνακρίβειες. Ὁ Περραιβὸς πρέπει νὰ εἶχε συγκεντρώσει στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς τοῦ Ἀνδρούτσου ποὺ σώθηκαν κι' ἔφθασαν στὴ Ρούμελη [3].

Ἔπειτα οἱ θρύλοι γιὰ ἕνα πολεμικὸ γεγονὸς καὶ οἱ παραδόσεις δὲν δημιουργοῦνται μέσα σὲ πέντε χρόνια.

Ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ὅτι συνώδεψε, νέος τότε 22 χρόνων, τὸν Ἀνδροῦτσο ὣς τὴν Κόρινθο, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθῆ μ' ὅλα ὅσα γράφει ὁ Βλαχογιάννης [4].

Ἡ πρώτη πληροφορία γιὰ τὴν ἔξοδο τοῦ Ἀνδρούτσου ἀπὸ τὸ Μωριὰ βρίσκεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ διοικητῆ τῆς Ἰθάκης Πήλικα πρὸς τὸν Προβλεπτὴ Angelo Memo. Ἡ ἀναφορὰ ἔχει ἡμερομηνία 20 Ἰουλίου. Ὁ διοικητὴς πρέπει νὰ τὴν ἔγραψε μόλις ἔλαβε τὴν εἴδηση ὅτι ὁ Ἀνδροῦτσος φάνηκε στὴν Ἰθάκη. Τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφθασε στὸ νησὶ ὣς τὴν ἡμέρα ποὺ ἔγινε ἡ ἀναφορὰ δὲν πρέπει νὰ εἶναι μεγάλο. Τὸ πολὺ δυό, τρεῖς μέρες. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ στολίσκου τοῦ Κατσώνη καὶ ἡ ὑποχώρηση ἔγινε στὶς 19 Ἰουνίου. Ἔχουν λοιπὸν μεσολαβήση τριάντα μέρες. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὑπάρχει κενὸ στὰ βενετικὰ ἔγγραφα.

Ποῦ βρισκόταν ὁ Ἀνδροῦτσος σ' αὐτὲς τὶς τριάντα μέρες; Ὁ ἴδιος στὴν κατάθεσή του εἶπε ὅτι τὸ σῶμα του εἶχε 800 ἄντρες κι' ὅτι κατὰ τὶς μάχες ἐναντίον τῶν Τούρκων ἔχασε 200 (ἐννοεῖται σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 53 - 54.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 56.
3. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Περραιβὸς βρισκόταν τὸ 1798 στὴν Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Πάργα καὶ Πρέβεζα (*Ν.Α. Βέη*, Εἰσαγωγικὰ εἰς τὸν Χατζη - Βασίλην - Περραιβόν, Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου, Ἀθῆναι 1956, σ. 16 - 17).
4. Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ. 123 - 129.

τείας). Φυσικά, μετὰ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ στολίσκου τοῦ Κατσώνη, ὁ Ἀνδροῦτσος δὲν ἐγκατέλειψε τὸ στράτευμά του γιὰ νὰ ἐξαφανισθῇ ἢ νὰ καταφύγη στὸ Τσιρίγο. Θὰ προσπάθησε λοιπὸν νὰ γυρίση στὴ Ρούμελη διαμέσου τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Κολοκοτρώνη ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν πορεία. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ δερβένια ἦταν κλειστά — οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κινητοποιηθῆ — ὁ Ἀνδροῦτσος ξαναγύρισε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριᾶ. Τὸ ὅτι εἶχαν κινητοποιηθῆ οἱ Τοῦρκοι γιὰ νὰ ἀποκλείσουν τὴ διαφυγὴ τοῦ σώματος τοῦ Ἀνδρούτσου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πανάγου Καβονόπουλου ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι στὸν Παρασκευὰ καὶ σύντροφους Παρασκευόπουλους στὴ Ζάκυνθο. «Ὅλοι οἱ Μανιάτες καὶ ἄλλος μέγας ἀριθμὸς ἀνδρῶν συγκεντρωθέντων ἐξ Ἄργους, Μυστρᾶ, Καλαμῶν, τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Τριπολιτσᾶς, κατετρόπωσαν ὁλοσχερῶς τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ τοὺς φυγάδας τῶν πληρωμάτων τοῦ Κατσώνη» [1].

Στὴν κατάθεσή του ὁ Ἀνδροῦτσος εἶπε ὅτι οἱ ἀπώλειες τῆς ἐκστρατείας ἔφθασαν τοὺς 200 ἄνδρες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ὑπόλοιποι σώθηκαν. Μπορεῖ νὰ ἐπιβιβάσθηκαν σὲ καράβια στὴ Βοστίτσα ἢ στὸ Κατάκωλο, μπορεῖ καὶ στὰ δύο σημεῖα. Λογικὸ ὅμως εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀνδροῦτσος χώρισε τὸ σῶμα σὲ πολλὰ μικρὰ τμήματα γιὰ νὰ ἀποφύγη τὴν παγίδευση καὶ τὴν ἐξόντωσή του ἀπὸ τὶς ὑπέρτερες ἐχθρικὲς δυνάμεις. Φυσικὸ ἐπίσης φαίνεται νὰ κινήθηκαν τὰ τμήματα αὐτὰ πρὸς διάφορες κατευθύνσεις ὥστε νὰ κατακερματισθοῦν οἱ δυνάμεις τῶν διωκτῶν τους καὶ γιὰ νὰ βροῦν εὐκολώτερα τρόπο φυγῆς μὲ καράβια πρὸς τὰ Ἑπτάνησα καὶ τὴ Ρούμελη. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ κινήθηκε πρὸς τὴ γνώριμη Μάνη. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ πέρασε ὁ ἔνδοξος ἀρματολὸς στὸ Τσιρίγο. Θὰ ἔμεινε μάλιστα ἀρκετὲς μέρες κρυμμένος σὲ φίλους του ἰσχυροὺς Μανιάτες. Ὁ Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης καυχιόταν πὼς αὐτὸς συμπαραστάθηκε στὸν Ἀνδροῦτσο [2].

Ἀλλὰ ἔχουμε καὶ ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο. Τὴ στρατιωτικὴ βοήθεια τοῦ περίφημου Κλέφτη καπετὰν Ζαχαριᾶ πρὸς τὸν Ἀνδροῦτσο στὶς κρίσιμες μέρες τοῦ Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου 1792. Τὸ ὅτι ὁ κλεφταρματολὸς Ζαχαριᾶς συνοδεύει τὸν Ἀνδροῦτσο κατὰ τὴν προσπάθειά του νὰ διαφύγη στὴ Ρούμελη ἢ στὰ Ἑπτάνησα προκύπτει ἀπὸ πολλὲς πηγές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ βιογράφου τοῦ Καπετὰν Ζαχαριᾶ ἔχουμε καὶ παράλληλες πληροφορίες ἀπὸ ἕνα παλαιὸ χειρόγραφο μὲ τίτλο «Βίος τοῦ Ζαχαριᾶ», ποὺ βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. «Ὁ Ἀνδροῦτσος ἄραξε εἰς τὸν Κότρωνα· εὐθὺς οἱ Μανιάτες τοὺς περικύκλωσαν, τοὺς ἐρωτᾶνε, ἀποκρίθηκαν πὼς εἶναι τοῦ Ζαχα-

1. *Κ. Μέρτζιου*, ἔνθ' ἀν., σ. 57.

2. Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1858, σ. 9 - 11. Τὴν προστασία τοῦ Ἀνδρούτσου διεκδικοῦν καὶ οἱ Μαυρομιχαλαῖοι. Ἔλεγαν πὼς ἐκεῖνοι ἔπεισαν τὸ Ζαχαριὰ νὰ τὸν συνοδέψη στὸ πέρασμα τοῦ Μωριᾶ (*Φιλήμονος*, Δοκίμιον περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, σ. 87).

ριᾶ, τοὺς ἐπῆραν οἱ Μανιάτες καὶ τοὺς πᾶνε εἰς τὸν Ζαχαριά· ἦταν τοῦ 'Ανδρούτσου 400 ἄνδρες, τοὺς ἐδέχθη ὁ Ζαχαριᾶς, ἐφίλεψε τὸν 'Ανδροῦτσον, ἐκάθησεν 66 μέρες ὁ 'Ανδροῦτσος εἰς Σκουφομύτη καὶ παρατηροῦσε τοὺς τρόπους τοῦ Ζαχαριᾶ πῶς τὸν συμφέρει τόσο ἀσκέρι. 'Αφοῦ ὡμίλησαν ὅσο ἐχρειάσθη καὶ ἐξηγήθηκαν ἀνεχώρησε ὁ 'Ανδροῦτσος... 'Ο Ζαχαριᾶς τοῦ ἐπρότεινεν, νὰ ὑπάγωμεν ἀπὸ Βοστίτζα νὰ μπαρκαρισθῇ[1], διότι ἐδῶ καΐκια δὲν εὑρίσκομεν νὰ περάσῃς εἰς τὴν Ρούμελην, καὶ σὰν ἐμβαρκαρισθῇς εἰς τὴν Βοστίτζα..»[1]

ΓΙΑ ΝΑ ἐκπληρώσουν τὴν ἀποστολή τους οἱ δυὸ Stephanopoli, θεῖος καὶ ἀνηψιός, ἀποφάσισαν νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καθὼς καὶ στὰ νησιὰ Ὕδρα καὶ Σπέτσες. 'Αλλὰ ἐπειδὴ ἡ μετακίνηση ἦταν δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη ὁ Τζαννέτμπεης πρότεινε στὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Βοναπάρτη νὰ ὀργανώσῃ συνέλευση τῶν ἀντιπροσώπων ἀπὸ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς στὸ Μαραθονήσι. Ἔφθασαν στὸν πύργο τοῦ Τζαννέτμπεη τέσσερες: ἀπὸ τὴν 'Αθήνα, τὴ Λειβαδιά, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Κρήτη.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συνομιλιῶν τρεῖς Μανιάτισσες τραγούδησαν διαδοχικά, μὲ συνοδεία «ἑνὸς μουσικοῦ ὀργάνου ποὺ ἔμοιαζε μὲ κιθάρα», ἕνα συγκινητικὸ τραγούδι ποὺ θύμιζε τὰ βάσανα τοῦ ὑπόδουλου 'Ελληνισμοῦ. Ἦταν ἕνας διάλογος ἀνάμεσα στὸν ξένο καὶ στὴ Ρούμελη. Οἱ στίχοι τοῦ τραγουδιοῦ καταγράφονται ἑλληνικὰ στὸ χρονικὸ τοῦ Stephanopoli.

Ο ΞΕΝΟΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΕΛΗΣ
Ὅλος ὁ κόσμος χαίρεται
ὅλοι βαροῦν παιγνίδια,
ἡ Ρούμελη καὶ τὰ νησιὰ
στέκουνε πικραμένα.
Ρούμελη γιὰ δὲ χαίρεσαι
γιὰ δὲ βαρῇς παιγνίδια;

Η ΡΟΥΜΕΛΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ
Εἰς τὴν σκλαβιὰν ποὺ μὲ θωρεῖς
στὰ σίδερα τοῦ Τούρκου
μπρὲ νὰ μοῦ πῇς νὰ χαρεθῶ
πῶς σὲ βαστᾶ ἡ καρδιά σου;
Μὴν εἶσαι ξένος κι' ἔφτασες
κι' ἀκόμα δὲν ἠξεύρεις
τί γίνεται στὴ Ρούμελη
καὶ τί περνᾶ στὴν Πόλη;

---

1. *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, 'Ο Κλέφτης Ζαχαριᾶς, «'Αρμονία», τ. Γ' (1902), σ. 574. 'Ο Βλαχογιάννης θεωρεῖ πλαστὸ τὸ χειρόγραφο (Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ. 58 - 68).

Μὴν εἶσαι φίλος τῶν Γραικῶν
κι' ἀποθυμᾶς νὰ μάθης
τὸ τί ἔχω καὶ δὲν χαίρομαι
γιατί εἶμαι λυπημένη;
Ὅποιος κι' ἂν εἶσαι ἄνοιξε
τὴν ἱστορία καὶ ἴδε
τ' ἦτον ἡ Γρέκια μιὰ φορὰ
κι' ἄκουσε τ' εἶναι τώρα,
ποὺ ὁ τύραννος μοῦ ρήμαξε
τὸ γένος τῶν Ρωμαίων.
Ποῦ εἶναι ἡ 'Αθήνα μου
ποῦ εἶναι κείνη ἡ 'Αθήνα.
ποὺ ὁ κόσμος ἐθαμάκτηκε
καὶ σέβεται ἀκόμη;
'Εκεῖ ἐπρωτοφάνηκε
ἡ ἐλευθερία στὸν κόσμο.
'Εκεῖ διαλάλησε ὁ Σόλων
τῶν 'Αθηναίων τοὺς νόμους.
'Εκεῖ ἔτρεχαν νὰ φωτισθοῦν
τῆς Εὐρώπης τὰ ἔθνη.
Κι' ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς γῆς
ἔρχονταν στὴν 'Αθήνα
τῶν βασιλέων τὰ παιδιὰ
στεριᾶς καὶ τοῦ πελάγου,
ἄλλα νὰ ἰδοῦν τὰ ἐργόχειρα
τῶν θαυμαστῶν τεχνίτων,
ἄλλα νὰ σμίξουν τοὺς σοφούς,
νὰ μάθουν ἐπιστῆμες,
ν' ἀκούσουν παραδείγματα
ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους.
'Εκείνη ἡ 'Αθήνα ποὺ γροικᾶς
ποὺ ἔλαβε τόσην φήμην
τώρα ἡ σκλαβιὰ τὴν ἔφαγε
τώρα δὲν εἶναι πλέον.
Τώρα οἱ διαβάτες ποὺ περνοῦν
οἱ ξένοι ποὺ διαβαίνουν
ἄλλον ἐκεῖ δὲν βρίσκουνε
ἄλλον ἐκεῖ δὲν βλέπουν
παρὰ ἕνα ἔρημο χωριὸ
κεῖ ποὺ ἦταν ἡ 'Αθήνα
κι' ἕνα φιλάργυρον ἀγὰ
στὸν τόπο τοῦ 'Αρειουπάγου.
Καὶ ποιὸς ν' ἀράξη στὸ Μωριὰ
καὶ δάκρυα νὰ μὴν χύση
ποὺ ὅποιον εἶχε τον ἰδῆ
στὸν καιρὸ τῶν Ἑλλήνων
προτοῦ παρὰ νὰ σκλαβωθῆ
ἔπρεπε νὰ πιστέψη
τὸν εἶχαν κτίσει οἱ θεοὶ
διὰ μιὰν σχολὴν τοῦ κόσμου
καὶ τώρα εἶναι ἄγριος κι' ἔρημος
κι' ἄγρια θηρία θρέφει;
Ὅπου ρίξω τὸ βλέμμα μου
ὅπου γυρίσω βλέπω
σκλαβιά, χηράδες καὶ ἀρφανὰ
καὶ Τούρκους ματολαύτες.
Στὴ Ρούμελη κάθε πασὰς
στὸν τόπο ποὺ ὁρίζει
ἔστοντας ἐφταξούσιος
ὅ,τι τοῦ ὁρμήσει κάμνει.
Γδύνει, ἀφανίζει φαμελιὲς
καὶ χόρταση δὲν ἔχει
ὅσο ποὺ νάϊδη τὸν ραγιὰ
γυμνὸν καὶ πεινασμένον.
Κι' ἂν εἶν' κανένας πλούσιος
μαύρη κακή του μοῖρα,
νὰ χάση πλούτη καὶ ζωὴ
κάθε ὥρα κινδυνεύει.
Καὶ τὰ καημένα τὰ νησιὰ
ἀνάπαυση δὲν ἔχουν.
Ποτὲ δὲν λείπουν ἀπὸ κεῖ
οἱ κλέπτες τῆς θαλάσσης,
Τοῦρκοι, Φράγκοι καὶ βάρβαροι
ὅλοι τὰ κατατρέχουν.
Καὶ ποιὸς ν' ἀϊδῆ τὸν Ἔγριπον
νὰ μὴν κακοκαρδίση,
τὴ Ρόδο νὰ μὴν λυπηθῆ,
τὴν Κρήτη νὰ μὴ κλάψη
καὶ τὰ ἐπίλοιπα νησιὰ
νὰ μὴν ἀναστενάξη.

Βγαίνει κι' ὁ καπετὰν πασὰς
μία φορὰ τὸ χρόνο
μὲ ἀρμάδα στὸ 'Αρχιπέλαγο
τὸ γύρο του νὰ κάμη.
Τρομάρα πιάνει τὰ νησιὰ
σὰν μάθουνε πὼς φτάνει
μὲ χρυσὰ δῶρα τρέχουνε
νὰ τὸν συναπαντήσουν
ἔτσι καὶ δὲν τοὺς ὀργιστεῖ
καὶ δὲν τοὺς ἀφανίσει.
Καὶ ἀκόμη ὅλα δὲν τ' ἄκουσες
ὅσα οἱ Ρωμαῖοι παθαίνουν.
Κάθε Τοῦρκος καὶ τύραννος
κάθε Ρωμαῖος καὶ σκλάβος·
'Ο Τοῦρκος δέρνει τὸ Ρωμιὸ
καὶ ποιὸς νὰ τοῦ μιλήση;
Καὶ νὰ σκοτώση ἕνα ραγιὰ
ποιὸς πάει νὰ τὸν καλέση;
Νὰ μὴν θαρῆς τὶ ἕνας Ρωμιὸς
ἀπὸ φοβέρα ἀφήνει
νὰ κτυπήση τοῦ βάρβαρου
ποὺ τρέχει νὰ τὸν δείρη;
Ρωμιὸς εἰς τ' ἄρματα ποτὲ
Τοῦρκον δὲν ἐφοβήθη.
Μὰ πρέπει νἄχη ἀπομονὴ
ὅτι ἂν βαρέση Τοῦρκον
μπορεῖ νὰ πάρη τὰ βουνὰ
κι' ἂς πᾶν νὰ τὸν γυρεύουν.
Μὰ οἱ Τοῦρκοι ποὺ δὲν συχωροῦν
Ρωμαίου ποὺ νὰ βαρέση
πατοῦν καὶ κάνουν ἀθεσιὰ
ἀπάνω εἰς τοὺς δικούς του.
Νάσου ποιὲς εἶναι τῶν Τουρκῶν
οἱ κρίσες στὸν λεβάντε.
Πόλη μου ποῦ εἶν' τὰ κάλλη σου,
Πόλη δυστυχισμένη,
Πόλη μου φῶς ποὺ ἐφώτιζες
'Ανατολὴ καὶ Δύση;
Καὶ τώρα εἶσαι ἡ κατοικιὰ
βαρβαροτάτου γένους
καὶ βλέπεις τὴν ἁγιὰ Σοφιὰ
στοῦ 'Αγαρηνοῦ τὰ χέρια.
Νὰ κάθεται καὶ ὁ Μάομεθ
εἰς τῶν Γραικῶν τὸν θρόνον
νὰ θρέφη τὰ ρωμαιόπουλα
μὲ τῆς σκλαβιᾶς τὸ γάλα.
Εὐρώπη καὶ τί σοῦ ἔκανα
καὶ χαίρεσαι νὰ βλέπης
ἕνα θεριὸ στὸ θρόνο μου
ποὺ δὲν χορταίνει αἷμα
μ' ἕνα σημάδι τοῦ χεριοῦ
χίλια κεφάλια πέφτουν!!
Κι' ἐγ' ὅλα ταῦτα βλέπω τα
καὶ μαῦρα δάκρυα χύνω
καὶ ποῦ νὰ πῶ τὰ πάθη μου
κανένανε δὲν ἔχω,
κανένας δὲν εὑρέθηκε
νὰ μὲ παρηγορήση
φαρμάκι ὡσὰν τί ἐπότισα
ὅλην τὴν οἰκουμένην
καὶ ὅλοι μ' ἀλησμονήσανε
κανεὶς δὲν μὲ λυπᾶται
καὶ οἱ Μόσκοβες οἱ φίλοι μου
ἡ μοναχή μου ἐλπίδα
καὶ τί καλὸ μοῦ ἐκάμανε
σὰν ἦρθαν στὸ λεβάντε
νὰ μ' ἀφανίσουν τὰ νησιὰ
καὶ νὰ μὲ παρατήσουν
καὶ πάλιν μὲ τὸν τύραννον
νὰ κάμουν τὴν ἀγάπην.
Νάσου σὲ τὶ ἀκατάστασι
μ' ἤφερεν ἡ σκλαβία
σκλαβιὰ τόσο σκληρὴ
στὸν κόσμο δὲν ἐφάνη
καὶ ἐλπίδα ἀπὸ καμμιὰ μεριὰ
νὰ λυτρωθῶ δὲν ἔχω.
Καὶ σὺ μοῦ λέγεις νὰ χαρῶ
παιγνίδια νὰ βαρέσω
ποὺ ἀλλοῦ παρὰ στὰ δάκρυα
παρηγοριὰ δὲν βρίσκω; [1].

1. Ἐνθ' ἀν. σ. τ. Β,' σ. 74 - 79.

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1797 οἱ Stephanopoli ἀποχαιρέτησαν τὸ Τζανέτμπεη.

— Μὲ τὸ καλὸ ναρθῆ ὁ Βοναπάρτης! εὐχήθηκε ὁ Γρηγοράκης.

— Μὲ τὸ καλὸ νὰ λευτερωθῆ ἡ Ἑλλάδα! εἶπε ὁ Stephanopoli[1].

Στὴν Πρέβεζα πλησίασε τοὺς δυὸ Κορσικανοὺς μιὰ γυναίκα «μὲ σκοτεινὸ πρόσωπο, χλωμὴ καὶ μὲ χαμηλωμένα μάτια». Ἦταν ἡ γυναίκα τοῦ Ἀνδρούτσου. Ὁ θρυλικὸς κλεφταρματολὸς εἶχε παραδοθῆ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς στὰ χέρια τῶν θανάσιμων ἐχθρῶν του καὶ βρισκόταν ἁλυσοδεμένος στὶς φυλακὲς τοῦ ναύσταθμου τῆς Πόλης. Ἡ Ἀνδρούτσαινα κρατοῦσε ἕνα ὑπόμνημα γιὰ τὸ Γάλλο στρατηγὸ διοικητὴ τῆς Κέρκυρας. Ἦταν τὸ τέταρτο.

«Στρατηγέ,

Ἡ γυναίκα τοῦ Ἀνδρούτσου σᾶς καθικετεύει νὰ συστήσετε μὲ ἕνα διάβημα πρὸς τὴ γαλλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης τὴ μεσολάβηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ συζύγου μου. Οἱ Βενετοὶ τὸν πούλησαν στὴν Πόλη, τὸν παράδωσαν στοὺς πράκτορές της ἐξευτελίζοντας τὰ δικαιώματα τῶν ἐθνῶν. Μ' ὅλο ποὺ ὁ σουλτάνος ἀμνήστευσε ἐπίσημα ὅλες τὶς πράξεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν τελευταῖο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο ὁ Ἀνδροῦτσος παραμένει, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, ἁλυσοδεμένος στὸ Μπάνιο τῆς Πόλης. Γνωρίζετε τὸ ἔγκλημά του. Εἶναι τὸ ἔγκλημα ὅλων τῶν φίλων τῆς ἐλευθερίας. Πολέμησε τὴν τυραννία. Οἱ γενναῖοι σύντροφοί του ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀμνηστία. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἐκεῖνος. Ἡ Γαλλικὴ Δημοκρατία συντρίβει τὰ δεσμὰ τῶν λαῶν. Θὰ ἀντικρύση μὲ ἀδιαφορία τὶς ἁλυσίδες ἑνὸς ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς μάρτυρες τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας;

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 86.

Στὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ οἱ ναῦτες τοῦ καραβιοῦ τραγουδοῦσαν αὐτὸ τὸ ἐρωτικὸ τραγούδι :

Κόρη στὸ παραθύρι σου
γαρουφαλιὰ δὲν πρέπει
τὶ ἐσὺ εἶσαι τὸ γαρούφαλο
κι' ὁποὺ ἔχει μάτια ἂς βλέπει.
Δὲν εἶσαι σὺ ποὺ μοῦ ἔλεγες
τὶ ἂν δὲ μὲ ἰδῆς πεθαίνεις;
Τώρα μὲ βλέπεις καὶ ἀπερνῶ
καὶ δὲν μοῦ συντυχαίνεις.
Στὴ Μπαρμπαριὰ καὶ Τούνεζι
Τρίπολη καὶ Ἀλιζέρι
κεῖ βρίσκεται τ' ἀδέρφι μου
χειμὼν' καὶ καλοκαίρι.

(Ἔνθ' ἀν., σ. 90 - 91).

»Δεχθῆτε στρατηγὲ νὰ διαβιβάσετε τὴν παράκλησή μου στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν ὀθωμανικὴ Πύλη, συνοδεύοντάς την μὲ τὸ προσωπικό σας ἐνδιαφέρον, ποὺ ἐπιβάλλουν ἡ δολιότητα καὶ ἡ καταπίεση ἐναντίον ἑνὸς ἐλεύθερου ἀνθρώπου καὶ ἡ τραγικὴ κατάσταση μιᾶς γυναίκας ποὺ τίποτα πιὸ πολύτιμο δὲν ἔχει ἀπὸ τὸν ἄντρα της» [1].

Τὰ διαβήματα ὑπῆρξαν μάταια. Λένε πὼς ὅταν ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς ζήτησε ἀπὸ τὸ Μεγάλο Βεζύρη τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἀνδρούτσου ἐκεῖνος ἀπάντησε:

— Προτιμῶ νὰ σοῦ δώσω τρία ἑκατομμύρια παρὰ αὐτὸ τὸν ἄνθρωπον [2].

Οἱ Stephanopoli ἔφθασαν στὸ Μιλάνο στὶς 10 Δεκεμβρίου 1797 ἀλλὰ δὲν βρῆκαν τὸ Βοναπάρτη. Τὸν ἀκολούθησαν στὸ Παρίσι. Πέντε μέρες πρὶν εἶχε φθάσει στὴν Ἀγκώνα ὁ γιὸς τοῦ Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη μὲ ἕνα γράμμα γιὰ τὸ Ναπολέοντα. Ἦταν ἀργά. Ὁ Βοναπάρτης εἶχε ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Γαλλία ἀπὸ τὶς 17 Νοεμβρίου. Ὁ μπεηζαδὲς περιωρίσθηκε νὰ ἀπευθύνη μιὰ ἐπιστολὴ στὸ στρατηγό. Ἐκεῖνος ἔσπευσε νὰ διαβιβάση ἀντίγραφο στὸ Διευθυντήριο.

«Στρατηγὲ Μεγάλε Βοναπάρτη,

Σᾶς γνωρίζω ὅτι ἔφθασα στὴν Ἀγκώνα στὶς 5 Δεκεμβρίου ἐλπίζοντας νὰ σᾶς συναντήσω στὸ Μιλάνο καὶ λυπήθηκα πολὺ μαθαίνοντας τὴν ἀναχώρησή σας. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ στείλατε στὸν πατέρα μου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς συνομιλίες ποὺ εἶχα μὲ τοὺς συμπατριῶτες μου Stephanopoli, τοὺς ἀπεσταλμένους σας, θεώρησα καθῆκον μου νὰ ἐπικοινωνήσω μαζί σας. Ἡ ἀργοπορία δὲν ἦταν δικό μου λάθος. Μιὰ ἀρρώστια 29 ἡμερῶν μὲ ἐμπόδισε νὰ ταξιδέψω. Ὕστερα ἔπρεπε νὰ περιμένω καράβι στὸ Τσιρίγο. Καὶ τέλος ἔχασα τριάντα μέρες στὴν καραντίνα τῆς Μεσσήνης ἀπὸ ὅπου ἔφθασα στὴν Ἀγκώνα. Ὁ πρόξενος Meuron μοῦ συνέστησε νὰ σᾶς γράψω καὶ νὰ περιμένω ἀπάντηση μὲ ὁδηγίες ποῦ πρέπει νὰ πάω γιὰ νὰ σᾶς συναντήσω.

»Ἐγὼ εἶμαι ποὺ τὸν περασμένο Ἰούνιο παρουσιάσθηκα στὸ προξενεῖο τῆς Γαλλίας στὸ Τριέστι. Ὁ πρόξενος σᾶς ἀνέφερε λεπτομερῶς τὴ συνομιλία μας [3].

»Ὑπήρξαμε πάντοτε ἐλεύθεροι. Οἱ τύραννοι δὲν μπόρεσαν νὰ μᾶς ὑποδουλώσουν. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὰ ὅπλα μας ὑπερασπίζουμε τὴν ἐλευθερία μας. Τὸ μόνο ποὺ ἐπιθυμοῦμε εἶναι νὰ φανοῦμε χρήσιμοι στὸ ἔθνος μας ποὺ ἦταν τόσο ἔνδοξο καὶ σήμερα ζῆ κάτω ἀπὸ τὴν καταπίεση.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 146 - 147.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 149.

3. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ προξένου ἔγραψε τὴν περίφημη ἐπιστολὴ ὁ Βοναπάρτης στὸ μπέη τῆς Μάνης.

»Στὴ Μάνη ὑπάρχουν τριανταπέντε χιλιάδες ἁρματωμένοι καὶ ἡ οἰκογένειά μου ἔδωσε ἀρχηγοὺς ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια.

»Περιμένω τὶς διαταγὲς ποὺ θὰ στείλετε διαμέσου τοῦ προξένου Meuron γιὰ νὰ καθορίσω τὴ στάση μου, ὥστε νὰ εἶμαι ἕτοιμος γιὰ ὅ,τι ἀποφασίσετε νὰ μοῦ προτείνετε καὶ τότε θὰ μπορέσω νὰ σᾶς ἐκθέσω προφορικὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα πράγματα καὶ νὰ λάβω τὶς τελικὲς διαταγές σας.

Χαιρετισμούς, σεβάσματα καὶ ἀδελφότητα.

Ἀγκώνα 1 Δεκεμβρίου (ἀνατολικὴ ἡμερομηνία), 12 Δεκεμβρίου (ἰταλική). Πιέρρος Γρηγοράκης ἀπὸ τὴ Μάνη λιμάνι τοῦ Μαραθονησιοῦ» [1].

Ὁ Βοναπάρτης οὔτε ἀπάντησε οὔτε ἔδωσε συνέχεια στὰ διαβήματα τοῦ μπέη καὶ τοῦ μπεηζαδέ [2]. Ὅπως δὲν ἔδωσε συνέχεια καὶ στὸ διάβημα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἀναφέρει ὁ Κολοκοτρώνης:

«Ἀπεφασίσαμεν νὰ ὑπάγωμεν εἰς τὸ Παρίσι διὰ νὰ εὕρωμε τὸν Βοναπάρτη καὶ ἐπήκαμε εἰς τοὺς Κορφούς· καὶ τότε ὁ γενικὸς διοικητὴς Δανζελὸτ μᾶς ἐμπόδισε λέγοντάς μας, ὅτι μείνετε ἐδῶ καὶ ἐγὼ γράφω καὶ θέλετε ἔχει ἀπόκρισιν, μόνον ἡμεῖς νὰ κάμωμεν τὸ σχέδιο ἕως ὅτου νὰ ἔλθη ἡ ἀπάντησις τοῦ αὐτοκράτορος» [3].

Ἄλλωστε ὁ Ναπολέων δὲν ἐνδιαφέρθηκε ποτὲ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Τὸν ἀπασχολοῦσε ἀποκλειστικὰ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ γενικώτερη πολιτική του στὴν Ἀνατολή. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ μυστικὲς ἀποστολὲς στὴν Ἑλλάδα, οἱ βολιδοσκοπήσεις καὶ οἱ ἐπαφές. Ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφωροῦσε τοὺς Μανιάτες. Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνυπότακτους ὀρεσίβιους βασίζονταν στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας οἱ δυτικὲς Δυνάμεις, ὅταν ὑποκινοῦσαν ἀνταρσίες ἐναντίον τῆς Πύλης γιὰ ἰδιοτελεῖς σκοπούς, στρατιωτικοὺς ἀντιπερισπασμούς, πολιτικὲς συναλλαγὲς καὶ πιέσεις. Καὶ πάντοτε μὲ τὸ αἷμα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ τελικὰ ἐγκαταλείπονταν ἀνυπεράσπιστοι στὸ ἔλεος τῶν τυράννων τους [4].

Ἡ γαλλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἦταν σταθερὰ φιλοτουρκικὴ καὶ μετὰ τὸ 1789. Τὸ ὅτι μάλιστα δὲν διαγραφόταν καμμιὰ προοπτικὴ ἐπίσημων φιλελληνικῶν προσανατολισμῶν ὕστερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση φαίνε-

---

1. Ἀλληλογραφία τοῦ Ναπολέοντος Α', ἀρ. 2396.

2. Ὁ γιὸς τοῦ μπέη δὲν θὰ ἐπιστρέψη στὴ Μάνη. Θὰ πολεμήση στὴν Ἰταλία καὶ θὰ πληγωθῆ (*Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Η', Ἀθῆναι 1876).

3. Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, σ. 37. Γιὰ τὴ στάση τοῦ Βοναπάρτη στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα κατὰ τὴν περίοδο τῶν περιηγήσεων τῶν Stephanopoli στὴν Ἑλλάδα βλ. *Louise Belloc*, Bonaparte et les Grecs, Paris 1926, *Σ. Ἀντωνόπουλου*, Bonaparte et la Grèce, Nouvelle Revue, τ. 60 (1889), *Κ. Καιροφύλλα*, Napoléon et la Grèce, Les Études Franco-Grecques, Ἰούνιος - Σεπτέμβριος 1919, *Κων. Ράδου*, Napoléon et la Grèce, Athènes, 1921).

4. Βλ. τ. Α', Ταξιδιωτῶν, κεφ. Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι.

ται καθαρὰ ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ποὺ ἔδωσε τὸ 1792 ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Dumourier στὸ νέο πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη de Sémonville ποὺ ἀντικατέστησε τὸν βασιλόφρονα Choiseul - Gouffier. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀνύπαρκτοι. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπασχολεῖ τὸν Dumourier εἶναι ἡ ἰσχυροποίηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ διαιώνιση τῶν ρωσοτουρκικῶν ἀντιθέσεων καὶ πολέμων.

«Τὰ συμφέροντα τῆς Πύλης ταυτίζονται πάντοτε μὲ τὰ συμφέροντα τῆς Γαλλίας. Ἡ βαθμιαία ἐξασθένιση τῆς μεγάλης αὐτῆς Δύναμης ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ βαρύτατα σφάλματα τῆς Γαλλίας, καρπὸς πικρὸς τῆς συνθήκης τοῦ 1756... Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος προσφέρει τὴν εὐκαιρία καὶ τὰ μέσα στὸν κ. Sémonville νὰ πείση τὴν Πύλη ὅτι εἴμαστε πρόθυμοι νὰ ἀντιμετωπίσουμε ἀπὸ κοινοῦ τὴ Ρωσία καὶ νὰ τῆς ἐμπνεύση τὴ φιλοδοξία νὰ ἀνακτήση ὅλα τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἔχασε. Μάταια οἱ ἐχθροὶ θριαμβολογοῦν γιὰ τὸν τρομακτικὸ ὄγκο τῶν ρωσικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Ὁ κ. Sémonville θὰ ἐξηγήση στὸ Μεγάλο Βεζύρη καὶ στὸ Διβάνι τὶς ἐσωτερικὲς δυσχέρειες τῆς Ρωσίας... Θὰ βεβαιώση θετικὰ τὴν Πύλη ὅτι ἡ Γαλλία ἐξοπλίζει αὐτὴ τὴ στιγμὴ στὴν Τουλὼν 15 πλοῖα καὶ ὅτι ὁ προορισμὸς αὐτοῦ τοῦ στόλου εἶναι νὰ παρεμποδίση τὴν εἴσοδο τῶν Ρώσων στὴ Μεσόγειο... Ὁ κ. Sémonville θὰ βρῆ σίγουρο τρόπο νὰ διαλύση τὶς ὑποψίες καὶ τὶς προκαταλήψεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὸ πνεῦμα της.

»Τὸ γαλλικὸ Σύνταγμα δὲν ἐξασθενίζει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, ἀντίθετα τὴν περιβάλλει μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία δράσης καὶ μὲ ἰσχὺ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν νόμων, καὶ τῆς προσφέρει μεγαλύτερο προσωπικὸ κῦρος»[1].

Ὁ Stephanopoli θὰ συναντήση τὸν Βοναπάρτη στὶς 16 Μαΐου 1798, τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιβίβασή του στὴν Τουλὼν γιὰ τὴν Αἴγυπτο, στὸ Παρίσι, καὶ θὰ τοῦ ἐπιδώση τρία ὑπομνήματα στὰ ἰταλικά: τὸ πρῶτο γιὰ τὴν Ἀλβανία, τὸ δεύτερο γιὰ τὴ Ρούμελη καὶ τὸ Μωριά, τὸ τρίτο γιὰ τὰ Ἑπτάνησα.

Εἶχε χάσει τὸ φῶς του ἀπὸ καταρράκτη ὁ Dimo Stephanopoli κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα καὶ μόλις ξεχώριζε γύρω του τὰ ἀντικείμενα. Ὁ Βοναπάρτης, ἀναφέρει τὸ χρονικό, τὸν δέχτηκε μὲ συγκίνηση.

Τὰ τρία ὑπομνήματα τοῦ Stephanopoli συνώδευε μιὰ εἰσαγωγή. Ἦταν τὰ τελικὰ συμπεράσματα τῆς ἀποστολῆς τοῦ γηραιοῦ Μανιάτη τῆς Κορσικῆς στὴν Ἑλλάδα. Ὅλοι περίμεναν μὲ ἀνυπομονησία τὴν ἄφιξη τοῦ ἀπελευθερωτῆ.

---

1. Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance de Turquie, R. 184, f° 81. Ἐπίσης: La mission de Sémonville à Constantinople, 1792 - 1793, ... par *Georges Grosjean*, Paris 1887. Ὁ νέος πρεσβευτὴς ἔφυγε γιὰ τὴν Πόλη φορτωμένος πολύτιμα δῶρα γιὰ τὸ σουλτάνο καὶ τὸ Μεγάλο Βεζύρη: μετάξια, χρυσοΰφαντα καὶ ἀσημοΰφαντα ὑφάσματα καὶ μὲ συνοδεία χρυσοχόων καὶ μηχανικῶν (ἔνθ' ἀν., σ. 16 σημ. 1).

«Ἡ Ἑλλάδα, πολίτα στρατηγέ, εἶναι ἄξια τῆς ἐλευθερίας της καὶ τὴν περιμένει ἀπὸ σᾶς. Ἡ φήμη γιὰ τὰ ἐκπληκτικά σας κατορθώματα καὶ τὶς ἀρετές σας ἀφύπνισε αὐτοὺς τοὺς λαοὺς ἀπὸ τὸ λήθαργο τῆς δουλείας ὅπου εἶχε βυθισθῆ ἀπὸ αἰῶνες. Μέσα τους ἀναστήθηκαν τὰ αἰσθήματα τῶν προγόνων τους. Εἶναι πανέτοιμοι νὰ δεχτοῦν κάθε λογῆς θυσία γιὰ νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγό τους. Ἀλλὰ χωρὶς τὴν παρουσία σας, χωρὶς τὴν ὑποστήριξη μερικῶν ἀπὸ τὰ στρατεύματά σας, φοβοῦνται πὼς θὰ ἐκθέσουν ὁλόκληρο τὸ ἔθνος σὲ γενικὴ σφαγή.

»Σὲ σᾶς μόνο, ἥρωα στρατηγέ, σὲ σᾶς μόνο ἀνήκει ἡ δόξα νὰ ἀποκαταστήσετε τὸ ὡραιότερο ἔθνος τῆς ἀρχαιότητας, νὰ ἐκδικηθῆτε γιὰ ὅλες τὶς ταπεινώσεις ποὺ ἔχει ὑποστῆ ἀπὸ τὸν τύραννο καὶ νὰ ξεκαθαρίσετε τὸν τόπο ἀπὸ ἕνα τέρας πού, καθὼς κρατάει στὰ χέρια του τὴ ζωή, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν ὑπηκόων του, ἔχει ἀποχαλινωθῆ σὲ φρικαλέες βαναυσότητες. Ἐλευθερώσατε τὴν Ἰταλία, σώσατε τὴ Γαλλία καὶ καταστήσατε τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ἀναπόσταστο τμῆμα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Τώρα σᾶς περιμένει τὸ Βυζάντιο. Γιὰ νὰ ἁπλώσετε τὰ σύνορα τῆς γαλλο-ἑλληνικῆς ἐλευθερίας στὸ Βόσπορο καὶ στὸν Εὔξεινο δὲν χρειάζεται παρὰ μόνο ἡ παρουσία σας.

»Οἱ Ἕλληνες κρατοῦν ἕνα καντήλι ἀναμμένο μπροστὰ στὴν εἰκόνα σας. Λατρεύουν τὸ θεὸ τῆς ἐλευθερίας» [1].

Εἶναι ὁλοφάνερο πῶς ἐννοοῦσε τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Κορσικανὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Βοναπάρτη. «Τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας». Ἐκδίωξη τοῦ τουρκικοῦ τέρατος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γῆ ἀλλὰ ὄχι ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ ἔθνος. Ἡ ἐλευθερία θὰ εἶναι «γαλλο-ἑλληνική». Καὶ ὕστερα ἐπέκταση τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὰ ὑπομνήματα-ἐκθέσεις τοῦ Stephanopoli ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα εἶναι σύντομα καὶ μὲ ἐλάχιστα στοιχεῖα, διόλου ἀντάξια τῆς μυστικῆς ἀποστολῆς ποὺ εἶχε ἀναλάβει. Περιορίζονται στὴ γεωγραφικὴ διαίρεση, τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ τὸν πληθυσμὸ κάθε περιοχῆς.

Τὰ Γιάννενα εἶχαν πληθυσμὸ 30.000 ψυχές (τὰ δύο τρίτα Ἕλληνες). Ὁ Ἀλῆ πασὰς κυβερνοῦσε 300 χωριά. Γενικὰ ἡ Ρούμελη, ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ, ἀπὸ τὰ Γιάννενα καὶ τὴν Πρέβεζα ὣς τὸν Κορινθιακό, εἶχε πληθυσμὸ 300.000 Ἕλληνες καὶ 40.000 Τούρκους.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μωριᾶ δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 300.000. Ἀνάμεσά τους 40.000 Μανιάτες καὶ 27.000 Τοῦρκοι. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν διατυπώσει κατὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 158-160.

τὶς συνομιλίες τους μὲ τὸν Stephanopoli σχέδια ἐκστρατείας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου.

«Χρειάζεται μιὰ στρατιὰ 10 ἢ 12 χιλιάδων ἀνδρῶν ποὺ θὰ ἑνωθῆ μὲ τοὺς Μανιάτες. Δύο ἢ τρεῖς φρεγάτες θὰ ἐλέγχουν τὸν Κορινθιακὸ γιὰ νὰ μὴ περάσουν στὸ Μωριὰ οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἔξη ντελίνια στὴν περιοχὴ τ' Ἀναπλιοῦ γιὰ νὰ παρεμποδίσουν τουρκικὲς ἐνισχύσεις. Ἐπιβάλλεται ἐπίσης ἡ κατάληψη τοῦ Ἰσθμοῦ τοῦ Καμήλη[1] ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἢ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐπαναστάτες. Αὐτὰ τὰ μέτρα θὰ σᾶς ἐξασφαλίσουν τὴν κατοχὴ τοῦ εὔφορου Μωριᾶ καὶ θὰ ἀνοίξουν τὸ δρόμο γιὰ νὰ γίνετε κύριος ὁλόκληρης τῆς χώρας»[2].

Στὴ Μάνη μπορεῖ νὰ ὑπολογίζη κανεὶς καὶ 15.000 τουφέκια, γράφει στὸ ὑπόμνημά του ὁ Stephanopoli.

Ἡ περιοχὴ χωρίζεται σὲ 15 διαμερίσματα. Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ διαμερίσματα διοικεῖται ἀπὸ ἕνα καπετάνιο ποὺ ἔχει ἀπόλυτη ἐξουσία. Καταχρήσεις ὡστόσο ἀποκλείονται γιατὶ δὲν γίνονται ἀνεκτὲς ἀπὸ ἕνα λαὸ τόσο φιλελεύθερο. Πάνω ἀπὸ τοὺς καπεταναίους βρίσκεται ὁ μπέης ποὺ ἐπεμβαίνει γιὰ τὴν καταστολὴ τῶν ἀδικιῶν[3].

Τὰ ἔσοδα τῶν καπεταναίων καὶ τοῦ μπέη προέρχονται ἀπὸ τὴ μονοπωλιακὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς. «Μονάχα οἱ καπεταναῖοι ἔχουν δικαίωμα νὰ ἀγοράζουν τὸ λάδι τῆς περιοχῆς τους. Ὡρισμένη μέρα τοῦ χρόνου καθορίζουν τὴν τιμὴ κι' ὅλοι οἱ ἐλαιοπαραγωγοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς παραδώσουν τὸ λάδι σ' αὐτὴ τὴν τιμή. Ἀπὸ τὴν ἐξαγωγὴ ἐξασφαλίζουν σημαντικὰ κέρδη ποὺ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ συντηροῦν φρουρὰ ἀπὸ 30 ἁρματωμένους»[4].

Τὸ ὑπόμνημα ἐξηγεῖ καὶ τὴν τακτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ Μανιάτες σὲ περίπτωση πολέμου. Ἂν οἱ Τοῦρκοι ἐπιχειρήσουν εἰσβολὴ μὲ ὑπέρτερες δυνάμεις καταφεύγουν σὲ ἕνα στρατήγημα. Ἀσφαλίζουν τὶς οἰκογένειες καὶ τὰ ἀγαθά τους πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἐχθροπραξίες σὲ πελώρια σπήλαια ποὺ βρίσκονται στὶς ἀπόκρημνες ἀκτές. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ σπήλαια εἶναι τόσο μεγάλα ποὺ μποροῦν νὰ στεγάσουν 2 - 3.000 οἰκογένειες. Τὰ περισσότερα διαθέτουν καὶ νερό. Ὕστερα ἀπ' αὐτὲς τὶς προφυλάξεις κινοῦνται ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, ὀχυρώνονται καὶ τὸν καρτεροῦν. Ἂν δὲν μπορέσουν νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν ὑποχωροῦν, διασκορπίζονται καὶ ἀρχίζουν κλεφτοπόλεμο, κυρίως τὴ νύχτα, ὥσπου νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν τόπο τους[5].

---

1. Τοῦ Κιαμήλμπεη, τῆς Κορίνθου.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 168 - 171.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 176 κ.ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 180. Ὁ μανιάτμπεης ἦταν ὁ μόνος ποὺ εἶχε δικαίωμα νὰ συναλλάσσεται μὲ τοὺς ξένους ἐμπόρους. Χωρὶς τὴν ἄδειά του κανένας Μανιάτης δὲν μποροῦσε νὰ πουλήση ἐλιές, μετάξι ἢ βελανίδι. Στὰ ἄλλα εἴδη ἡ ἀγοραπωλησία ἦταν ἐλεύθερη (*Ν. Μοσχοβάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 111).
5. Ἐνθ' ἀν., σ. 181 - 182.

Στὸ τρίτο ὑπόμνημα συγκεντρώνονται στοιχεῖα γιὰ τὰ Ἑπτάνησα. Πληθυσμός: Κέρκυρα 60.000 κάτοικοι, Παξοὶ 20.000, Ἁγία Μαύρα 30.000, Ἰθάκη 5.000, Κεφαλονιὰ 80.000, Ζάκυνθος 40.000, Τσιρίγο 5.500. Ἰδιαίτερα ἐγκωμιάζει τοὺς Κεφαλονίτες: «Ἄνθρωποι μεγάλης ἀξίας καὶ εἰλικρινεῖς πατριῶτες». Οἱ Ζακυνθινοί: «φιλελεύθερος λαός, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι νησιῶτες». Ἀλλὰ καταδυναστεύονται ἀπὸ πέντε οἰκογένειες εὐγενῶν «ποὺ ἔχουν στὴν κατοχή τους τὸ μισὸ νησὶ καὶ παραπάνω, πλοῦτο ποὺ ἀπόχτησαν μὲ τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὶς καταχρήσεις».

Ὁ Βοναπάρτης πῆρε τὰ ὑπομνήματα καὶ δὲν ἔδωσε συνέχεια οὔτε ξανακάλεσε τὸ συμπατριώτη του. Ἀπογοητευμένος ὁ γέροντας βοτανολόγος καὶ μυστικὸς πράκτορας, ὁλότελα πιὰ τυφλός, φεύγει στὴν Ἀγγλία ὅπου θὰ ζήση ἀκόμα λίγα χρόνια μέσα σὲ μαύρη δυστυχία [1].

Ἀλλὰ οἱ Stephanopoli, θεῖος καὶ ἀνηψιός, δὲν περιωρίσθηκαν στὶς πολιτικὲς ἐπαφὲς καὶ συνεννοήσεις μὲ τοὺς Μανιάτες. Κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ Μαραθονήσι παρακολούθησαν καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ. Μανιάτικης καταγωγῆς οἱ ἴδιοι εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ καταγράψουν μὲ ἀκρίβεια καὶ χωρὶς παρερμηνεῖες τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Μάνης. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι τὸ πιὸ αὐθεντικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν Μανιατῶν, σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσαν οἱ δυὸ Stephanopoli περιλαμβάνονται στὸ χρονικό τους, ἀλλὰ κυκλοφόρησαν καὶ σὰν ξεχωριστὴ πραγματεία.

Ἡ ἔκθεσή τους δημοσιεύθηκε σὲ μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν διαφόρων ἐπισήμων ἀπεσταλμένων τῆς γαλλικῆς Αὐλῆς στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν περίοδο 1729 - 1775, ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1802 [2]. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ διάσημου ἀρχιτέκτονα τῆς ἐποχῆς Julien Leroy, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἀρχαιοβάνδαλου ἀββᾶ Fourmont καὶ ἔγραψε σημαντικὸ χρονικὸ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες [3], ὁ ἐκδότης Bourlet de Vauxcelles πρόσθεσε ἕνα κεφάλαιο μὲ τίτλο «Διατριβὴ γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν πραγματικῶν Μανιατῶν» [4]. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἰδιω-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 190 κ.έ.

2. Lettres sur Constantinople de M. l'*Abbé Sevin* de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres; écrites pendant son séjour dans cette ville au comte de Caylus suivies de plusieurs lettres de M. *Peyssonnel* de la même Académie et d'autres savans, écrites au même, contenant des détails curieux sur l' Empire Ottoman, le tout imprimé sur les originaux inédits et revu par M. l'abbé *Bourlet de Vauxcelles* ('A Paris 1802).

3. Les ruines des plus beaux monuments de la Gréce considérés du côté de l'histoire et du côté de l'architecture, 'A Paris 1770.

4. Ὁ ἐκδότης Vauxcelles βεβαιώνει ὅτι γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ κεφαλαίου ἀκολούθησε τὰ χειρόγραφα τῶν δύο ἀπεσταλμένων (ἔνθ' ἀν., σ. 110).

τικοῦ βίου, στὴ γέννηση, στὸ θάνατο ἀλλὰ καὶ στὴ λαϊκὴ ἰατρική, στὴ θρη σκευτικὴ ζωὴ κ.λπ. [1].

«Στὴ Μάνη ἡ γέννηση ἑνὸς παιδιοῦ ἀναγγέλλεται ἀπὸ τὸν πατέρα μὲ μιὰ τουφεκιά [2]. Μόλις ἀκούσουν αὐτὸ τὸ σινιάλο οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι ἐκδηλώνουν ὅλοι τὴ χαρά τους ἀδειάζοντας τὰ ὅπλα τους [3]. Στὶς πρῶτες ὀχτὼ μέρες μετὰ τὸν τοκετὸ οἱ γονεῖς ἐπισκέπτονται τὴ μητέρα καὶ τῆς φέρνουν ἕνα δῶρο σὲ φαγώσιμα ἀνάλογα μὲ τὴν τροφὴ ποὺ τῆς ταιριάζει [4]. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς της στὸ κρεβάτι παίρνει τὶς καλύτερες τροφὲς καὶ πίνει μονάχα κρασί. Τὸ νερὸ ἀπαγορεύεται ἀπολύτως. Ἔτσι ἔχει ὑπεράφθονο γάλα. Κάθε μητέρα θηλάζει τὸ παιδί της. Κι' ἂν τύχη καὶ πεθάνει ἡ μάνα οἱ συγγένισσες προθυμοποιοῦνται ὄχι μονάχα νὰ τὸ θηλάσουν ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ μεγαλώσουν σὰν μανάδες. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο γίνονται καὶ τὰ βαφτίσια. Ὁ παπποὺς ἀποσπᾶ ἕνα κομμάτι κερὶ ἀπὸ δύο λαμπάδες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν τελετή, κόβει στὶς τέσσερες πλευρὲς τοῦ κεφαλιοῦ τὰ μαλλιὰ τοῦ μωροῦ, τὰ ἑνώνει μὲ τὸ κερὶ καὶ τὰ ρίχνει στὸ νερὸ ὅπου θὰ γίνη τὸ βάφτισμα.

»Τὸ λίκνο ποὺ χρησιμοποιοῦν στὴ Μάνη ἀποκαλύπτει τὴν ἰδιοφυΐα, τὴν ἁπλὴ καὶ φυσικὴ αὐτοῦ τοῦ λαοῦ. Δὲν γίνεται μὲ σανίδες ἀλλὰ μὲ προβιὰ καλοδουλεμένη καὶ βαμμένη μὲ ἕνα ὁποιοδήποτε χρῶμα. Τὴ λένε νάκα [5]. Ἔχει

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 110 - 135.

2. Γιατὶ τὸ ἀρσενικὸ παιδὶ ἦταν χαρὰ κι' ἐλπίδα γιὰ τὸ σπίτι, κυρίως γιατὶ θὰ μεγάλωνε ὁ ἀριθμὸς τῶν τουφεκιῶν τῆς οἰκογένειας. Γι' αὐτό, κατὰ τὴ γέννηση ἀγοριοῦ, γινόταν «χαλασμὸς Κυρίου» ἐπειδὴ τὸ σπίτι ἀποχτοῦσε ἕναν καινούργιο ἀρματωμένο. Οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι εὔχονταν τοὺς γονεῖς:

Νὰ εἶναι καλορίζικος
χρόνια πολλὰ νὰ ζήση
νὰ γίνη στ' ἅρματα καλὸς
καὶ τοὺς ὀχτροὺς νὰ σβήση

ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης στὸ στιχούργημά του «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης» (στ. 283 κ. ἑ.). Ἀντίθετα τὰ κορίτσια ἀποτελοῦσαν μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τὴν τιμὴ τῆς οἰκογένειας, ἦταν, ὅπως ἔλεγαν, «μπαρουτοβάρελα». Ὅταν ρωτοῦσαν ἕνα Μανιάτη ποὺ εἶχε τρία κορίτσια καὶ δυὸ ἀγόρια, πόσα παιδιὰ ἔχει ἀπαντοῦσε «δυὸ σερνικά». Τὰ κορίτσια δὲν ἦταν παιδιά. Ἦταν ἀνύπαρκτα.

3. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἂν γεννιόταν ἀρσενικὸ τὸ τοποθετοῦσαν σὲ κόσκινο γιὰ νὰ γεννηθοῦν πολλὰ ἀρσενικά, «ὅσες εἶναι οἱ τροῦπες τοῦ κόσκινου», καὶ τὰ θηλυκὰ σὲ μιὰ σκάφη ποὺ ὑποδήλωνε τάφο, τὴν ἐπιθυμία δηλαδὴ νὰ πεθάνη τὸ ἄχρηστο καὶ ἐπικίνδυνο αὐτὸ πλάσμα (*Γ. Δ. Μανωλάκου*, Λαογρ., τ. Ε' (1915), σ. 401 κ.ἑ.).

4. Μπαίνοντας στὸ σπίτι οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι εὔχονταν: «Καλῶς ἦρθε ὁ νέος, νὰ μᾶς ζήση καὶ νὰ φέρη κι' ἄλλους». Οἱ γυναῖκες πρόσφεραν στὴ λεχώνα μπαμπάκι, γιὰ νὰ γεράση ὁ νεογέννητος καὶ ν' ἀσπρίσουν τὰ μαλλιά του σὰν τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ ψωμὶ γιὰ νὰ μὴ τοῦ λείψη ποτέ, νὰ εἶναι «ψωμοσούρτης» (ἔνθ' ἀν., σ. 401).

5. Λέγεται καὶ νιάκα. Ἄλλες ὀνομασίες τοῦ λίκνου: σαμαρίτσα (Ἀργολίδα), σαρμανίτσα (Θεσσαλία), μπεσίκι, μαστορικό (Μωριάς), νανούδι, σούσα, μελούτη, σκαφίδι. Βέβαια ἡ νάκα χρησιμοποιόταν ἀπὸ τὶς μανάδες σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ καὶ χρησιμοποιεῖται ἀκόμα στὰ ὀρεινὰ χωριά — κι' ὄχι μονάχα στὴ Μάνη (ἔνθ' ἀν., σ. 110 - 135).

μῆκος τρία πόδια. Τὸ πλάτος στὴν πλευρὰ τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι 3½ πόδια, καὶ στὴν πλευρὰ τῶν ποδιῶν δύο πόδια. Σὲ κάθε πλευρὰ προσαρμόζουν ἀπὸ ἕνα ραβδὶ μὲ κρίκους.

»Τὸ ἀρσενικὸ παιδὶ μένει ὣς τὰ ἑφτὰ στὰ χέρια τῆς μάνας. Ἐκείνη τοῦ ἐμπνέει τὴν ἀγάπη στὴν πατρίδα, τὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς γέροντες, τὴν πίστη στοὺς φίλους καὶ πρὸς παντὸς τὴ φιλοξενία γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ξένους [1]. Ὕστερα ἀπὸ τὰ ἑφτὰ ἀναλαμβάνει ὁ πατέρας τὴν ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ [2]. Τὸ μαθαίνει νὰ διαβάζη καὶ νὰ γράφη, τὸ συνηθίζει στὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες ὥσπου νὰ δέσουν τὰ μέλη του, τὸ ἐξασκεῖ στὴ χρήση τῶν ὅπλων ὥσπου νὰ μπορέση νὰ πάρη μέρος στὶς νεανικὲς ἀσκήσεις, στὴν πάλη, στὴν ἄρση βαρῶν, στὴν ἐξακόντιση μεγάλων λίθων, στὸ πήδημα καὶ τέλος στὸ κολύμπι.

»Τὰ κορίτσια ἐγκαταλείπονται στὶς φροντίδες τῆς μητέρας τους γιὰ τὶς οἰκιακὲς ἐργασίες. Οἱ πρῶτες διδαχὲς εἶναι τὸ γνέσιμο τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ τὰ κουκούλια. Κάθε γυναίκα ἔχει τὴ δική της δουλειὰ στὸ σπίτι. Ξέρει νὰ ὑφαίνη μπαμπάκι καὶ μετάξι γιὰ τὰ ροῦχα ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας. Τὰ κορίτσια ἐδῶ δὲν σκέπτονται τὰ παιγνίδια τῆς ἡλικίας τους. Μόνο στὶς γιορ-

---

1. Παραλείπει ὡστόσο νὰ ἀναφέρη ὅτι ἡ κυριώτερη διδασκαλία τῆς Μανιάτισσας μάνας, ἦταν ἡ ἐκδίκηση. Προσπαθοῦσε νὰ τοῦ ἐνσταλάξη στὴν ψυχή, ἀπὸ τὴ βρεφικὴ ἀκόμα ἡλικία, τὸ πάθος τοῦ γδικιωμοῦ, δείχνοντας τὰ μαῦρα της φορέματα καὶ τὰ ὅπλα τοῦ σπιτιοῦ. Μοιρολογώντας «σιγομουρμουριστά» νανούριζε τὸ βρέφος κι' ὅλο τοῦ θύμιζε τὸ μεγάλο χρέος «νὰ πάρη τὸ αἷμα του πίζου».

Νὰ μεγαλώσης, ν' ἀξιωθῆς
καὶ τὸ σαρμὰ νὰ ζαλωθῆς
νὰ κυνηγήσης τὸ φονιὰ
ἀπ' ἀγκρεμὸ κι' ἀπὸ βουνὰ
τὸ δίκιο μας νὰ γδικιωθῆ
τὸ αἷμα τοῦ πατέρα ζου.

2. Τὸ ἔπαιρνε, ὅπως ἔλεγαν, ἡ «γεροντική», δηλαδὴ οἱ γέροι συγγενεῖς κυρίως οἱ γείτονες, καὶ τὸ ἐξασκοῦσαν στὸ τρέξιμο, στὸ πήδημα, στὸ σκαρφάλωμα σὲ δέντρα, σκάλες, δώματα, ψηλοὺς τοίχους. Στοὺς ἀγῶνες δρόμου τὸ ξεκίνημα γινόταν μὲ τὴ φράση «ἕνα, δύο τρία, σπίκα καὶ φωτία». Ὥσπου ναρθῆ ὁ καιρὸς νὰ πάρη τὸ τουφέκι γυμναζόταν μὲ τοὺς συνομήλικούς του καὶ δοκιμαζόταν ἡ ἐξυπνάδα του. Ἡ ἁπλούστερη καὶ ὡραιότερη δοκιμασία τοῦ μικροῦ ἦταν ἡ ἑξῆς. Ἕνας γέρος τοῦ ἔλεγε μπροστὰ στὰ ἄλλα παιδιὰ νὰ σκίση, ἂν εἶναι παλληκάρι, τὴ σκούφια του μὲ τὰ δόντια. Ἂν τὸ ἔκανε ἔδειχνε χαζομάρα γιατὶ δὲν εἶναι παλληκαριὰ νὰ σκίζη κανεὶς τὴ σκούφια του στὰ καλὰ καθούμενα. Κι' ἂν δεχόταν αὐτὴ τὴν πρώτη πρόκληση τοῦ ἔλεγαν οἱ γέροντες νὰ σκίση καὶ τὰ ροῦχα του. Ὅποιος δεχόταν, ἔδειχνε ἀνόητη γενναιότητα, ντροπιαζόταν, διωχνόταν ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῶν παιδιῶν κι' ἔπρεπε νὰ δώση σὲ ἄλλες «ἐξετάσεις» δείγματα πραγματικῆς τόλμης καὶ παλληκαριᾶς. Μπαίνοντας στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία ἔπαιρνε καὶ τουφέκι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πατέρα του. Ἦταν περήφανος καὶ δὲν τοῦ ἔλειπαν οἱ ἀποκοτιές. Γι' αὐτὸ ἔλεγαν οἱ Μανιάτες: «Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ πρωταρμαδοῦρο». Ἀκολουθοῦσε τοὺς μεγάλους στὸ κυνήγι ἀλλὰ συχνὰ καὶ στὸν πόλεμο. Ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης, ὁ κατοπινὸς μπέης τῆς Μάνης, πολέμησε τὸ 1770 στὸ Μελίπυργο. Κι' ἦταν 13 χρόνων (*Ι. Β. Πατσουράκου*, ἔνθ' ἀν., σ. 39 κ.ἑ.).

τὲς μποροῦν νὰ βγοῦν γιὰ νὰ πᾶνε στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ χορὸ πού γίνεται μονάχα σὲ δημόσιο χῶρο καὶ ποτὲ νύχτα.

»Στὴ Μάνη εἶναι ἄγνωστα τὰ τεχνάσματα πού εὐνοοῦν τὸν ἔρωτα σὲ βάρος τοῦ γάμου. Μόλις ὁ νέος διαλέξῃ τὴ σύντροφο πού τοῦ ταιριάζει τὸ ἐκμυστηρεύεται στούς γονεῖς του καὶ κεῖνοι τὴ ζητοῦν ἀπὸ τούς δικούς της. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θὰ συμφωνηθῆ ὁ γάμος ἀπαγορεύεται στὸν ἀρραβωνιαστικὸ νὰ μπῆ στὸ σπίτι τῆς μελλόνυμφης ἢ νὰ τῆς μιλήση ὥσπου νὰ γίνη ὁ γάμος. Ἂν παραβιασθῆ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ὁ γάμος ματαιώνεται. Αὐτοὶ οἱ περιορισμοὶ φουντώνουν τὸν ἔρωτα τῶν μνηστευμένων καὶ μεγαλώνουν τὴν ἀνυπομονησία τους νὰ ἑνωθοῦν» [1].

Τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ ξεκινοῦν γιὰ τὸ σπίτι τῆς νύφης. Ὁ μελλόνυμφος χτυπάει τὴν πόρτα. Ἕνας συγγενὴς τοῦ κοριτσιοῦ ρωτάει:

— Τί ζητᾶς;

— Τὴν ἀρραβωνιαστικιά μου, νὰ τὴ στεφανωθῶ μὲ τὸ νόμο καὶ τὴν τάξη!

Εἰδοποιοῦν τὸν πατέρα τῆς νύφης.

— Καλωσώρισες γαμπρέ μου! Ὁ Θεὸς νὰ σοῦ δώση εὐτυχισμένες μέρες, εἰρήνη καὶ ὁμόνοια μὲ τὴ συντρόφισσά σου. Αὐτὸ πεθυμάει ἡ καρδιά μου.

Αὐτὰ λέει καὶ τὸν ἀσπάζεται.

Ὕστερα ἔρχονται τὰ ἀδέρφια τῆς νύφης, τοῦ λένε τὶς ἴδιες εὐχὲς [2] καὶ τοῦ προσφέρουν ἕνα δῶρο σὲ χρῆμα, κατὰ τὴ δύναμή του ὁ καθένας, καὶ τὸν ἀσπάζονται. Τὰ δῶρα παραδίνονται σὲ μιὰ γυναίκα, εἰδικὰ ἐπιφορτισμένη γι' αὐτό. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ συγγενεῖς.

Ἔρχονται ἔπειτα οἱ γυναῖκες. Ἐπὶ κεφαλῆς ἡ μάνα καὶ οἱ ἀδερφάδες τῆς νύφης. Οἱ ἴδιοι ἀσπασμοί, οἱ ἴδιες εὐχές. Κάθε μιὰ περνᾶ ἕνα μαντήλι στὸν ὦμο τοῦ γαμπροῦ καὶ φεύγει.

---

1. Ὁ ἀρραβωνιαστικὸς μποροῦσε, σὲ νεώτερη ἐποχή, νὰ ἐπισκέπτεται τὴ μνηστή. Ἀπαγορευόταν ὅμως αὐστηρότατα νὰ περάση ἡ μνηστὴ τὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ. Παραβίαση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς θὰ ἀποτελοῦσε πράξη ἐπονείδιστη. Μιὰ νεαρὴ Μανιάτισσα πού μπῆκε στὸ σπίτι τοῦ σκοτωμένου ἀρραβωνιαστικοῦ της γιὰ νὰ τὸν μοιρολογήση ἐλεεινολογεῖ τὸν ἑαυτό της γιὰ τὴν ἀπρέπειά της νὰ παραβιάση τὴν παράδοση.

Φτύστε τη καὶ ρομπῶστε τη
καὶ ρομπωμένη πέστε τη,
πού 'ρθε στὸ σπίτι ἀβλόητη
δίχως κουμπάρο καὶ παπὰ
δίχως τὰ στεφανώματα
καὶ δίχως λάδι νὰ χιουθῆ
νὰ τὸ πατήση ἡ νιόνυφη.

(*Πασαγιάννη*, Μανιάτικα Μοιρολόγια, σ. 142).

2. Ἡ στερεότυπη εὐχὴ πρὸς τούς νεονύμφους ἦταν: ἐννιὰ γιοὺς καὶ μιὰ θυγατέρα.

Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν τελετή, ἕνας ἀνηψιὸς ἢ πρωτοξάδερφος τῆς νύφης, πάνω ἀπὸ ἕξη χρόνων, παίρνει τὸ γαμπρὸ ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὴν κάμαρα ὅπου βρίσκεται ἡ νύφη μαζὶ μὲ τοὺς συγγενεῖς. Ἀκολουθοῦν οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ. Ἀνακατώνονται ὅλοι, ἐνθουσιάζονται, τραγουδοῦν τραγούδια τοῦ γάμου. Μιὰ ὥρα ἀργότερα βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ σχηματίζεται ἡ πομπή. Ἡ ἔξοδος γιὰ τὰ στεφανώματα γίνεται κατὰ τὸ σούρουπο [1]. Μπροστὰ βαδίζουν οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ ποὺ ἔχει πλάϊ του τὸν κουμπάρο. Ἀκολουθεῖ ἡ νύφη μὲ τὸ συγγενολόϊ της. Μ' αὐτὴ τὴν τάξη φθάνουν στὴν ἐκκλησία. «Στὴ μέση τοῦ ναοῦ ἔχουν στήσει βωμὸ μὲ ἕνα σταυρὸ ἀνάμεσα σὲ δυὸ λαμπάδες. Οἱ μελλόνυμφοι παίρνουν θέση. Ἡ νύφη στὸ δεξὶ τοῦ γαμπροῦ. Πλάϊ στὸ γαμπρό, ἀριστερά, στέκεται ὁ κουμπάρος κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μιὰ γυναίκα ἐπιφορτισμένη νὰ σκουπίζη τὸν ἱδρώτα ποὺ τρέχει ἀπὸ τὰ πρόσωπά τους» [2].

Ὕστερα γίνεται ἡ στέψη. Τὰ στέφανα εἶναι κλημαλόβεργες τυλιγμένες μὲ μπαμπάκια καὶ φύλλα πορτοκαλιᾶς στερεωμένα μὲ μιὰ κόκκινη κορδέλλα.

Μόλις τελειώση ἡ τελετὴ βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μὲ τὴν ἴδια τάξη ρίχνοντας τουφεκιὲς καὶ πιστολιές. Κι' ἐνῶ περνοῦν οἱ νεόνυμφοι στοὺς δρόμους οἱ γυναῖκες ψηλὰ ἀπὸ τὰ παραθύρια τοὺς ραίνουν μὲ στάρι, σύμβολο γονιμότητας. Τὸ συμπεθεριὸ βαδίζει ὑπὸ τοὺς ἤχους μουσικῶν ὀργάνων.

Ἡ πομπὴ φθάνει τέλος στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Ἡ νύφη δὲν μπορεῖ νὰ διαβῆ τὸ κατώφλι ἂν δὲν ἀπαντήση στὶς ἴδιες ἐρωτήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ γαμπρὸ σὰν ἦρθε στὸ δικό της σπίτι. Ἡ πεθερὰ τῆς βγάζει τὸ πέπλο, τὴν ὁδηγεῖ στὴ σάλλα, τῆς δίνει γιὰ κάθισμα ἕνα μαξιλάρι τοποθετημένο πάνω σὲ ἕνα σακκὶ ἀλεύρι. Πλάϊ ὑπάρχει ἕνα ἄλλο σακκὶ γεμάτο καρύδια, μύγδαλα κι' ἄλλους τέτοιους καρποὺς ποὺ μοιράζονται στοὺς συγγενεῖς, καθὼς εὔχονται ὅλα τὰ καλά.

Ἡ μάνα τοῦ γαμπροῦ πηγαίνει στὸ παραθύρι καὶ πετάει ξεροὺς καρποὺς καὶ χρήματα ἀκόμα στοὺς συχωριανοὺς ποὺ παραβρέθηκαν στὴν τελετὴ τοῦ γάμου χωρὶς νὰ εἶναι καλεσμένοι. Ὕστερα οἱ συμπεθέροι στρώνονται στὸ τραπέζι καὶ στὸ χορό. Αὐτὸ τὸ βράδυ εἶναι χαμένο γιὰ τοὺς νεονύμφους γιατὶ δὲν ἐπικοινωνοῦν διόλου.

---

1. Αὐτὸ γίνεται μονάχα ὅταν ἡ νύφη κατάγεται ἀπὸ ἄλλο χωριό. Τότε, κατὰ τὶς ἀπογευματινὲς ὧρες τοῦ Σαββάτου, ξεκινάει ἀπ' τὸ χωριὸ τοῦ γαμπροῦ τὸ συμπεθεριό (τὸ ψίκι). Ἔτσι φυσικὸ εἶναι νὰ γίνη σουρουπώνοντας ἡ τελετή.

2. Σὲ νεώτερη ἐποχὴ ὁ κουμπάρος στεκόταν πίσω ἀπὸ τοὺς μελλόνυμφους καὶ πλάϊ τους ὁ κόζουνος καὶ ἡ κοζούνα (παράνυμφος) τοῦ γαμπροῦ καὶ ἡ κουζούνα τῆς νύφης. Ὁ κόζουνος καὶ ἡ κοζούνα ἦταν συνήθως πρωτοξάδερφος καὶ πρωτοξαδέρφη τοῦ γαμπροῦ καὶ τῆς νύφης (*Ἀναργ. Ι. Κουτσιλιέρη*, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, Λαογρ., τ. ΙΘ' (1960 - 61), σ. 171 - 174).

Τρεῖς μέρες μετὰ τὸ γάμο (πρέπει νὰ εἶναι Τετάρτη), τὸ ζευγάρι πηγαίνει στὸ σπίτι τῶν πεθερικῶν τοῦ γαμπροῦ. Προηγεῖται ἕνα παιδί. Ὕστερα ἀπὸ τὸ νηστίσιμο γεῦμα καὶ καθὼς ἑτοιμάζονται οἱ νεόνυμφοι νὰ φύγουν ἡ μάνα προσφέρει στὴν κόρη της μιὰ ρόκα μὲ σφοντύλι, σύμβολο τῆς δουλειᾶς ποὺ τὴν περιμένει[1].

Τὸ βράδυ τῆς ἑβδόμης μέρας οἱ κοντινοὶ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ καλοῦν τοὺς κοντινοὺς συγγενεῖς καὶ τῶν δύο οἰκογενειῶν νὰ συνοδέψουν τὴν ἄλλη μέρα τοὺς νιόπαντρους στὴν ἐκκλησία κι' ὕστερα ξανὰ στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Ὥσπου νὰ ξεκινήσουν γιὰ τὴν ἐκκλησία, οἱ καλεσμένοι τραγουδοῦν καὶ χορεύουν. Στὸ μεταξὺ ὁ πατέρας τοῦ γαμπροῦ προσφέρει στὸν πατέρα τῆς νύφης ψωμί, τυρὶ καὶ κρασί, καρύδια, μύγδαλα, σῦκα, ὅσα χρειάζονται γιὰ νὰ γευματίσῃ ἡ συντροφιά. Ὕστερα ἀπὸ τὴ λειτουργία οἱ καλεσμένοι πηγαίνουν στὸ σπίτι τῆς νύφης ὅπου τρῶνε, τραγουδοῦν καὶ χορεύουν. Εἶναι μιὰ ἐπανάληψη τοῦ γλεντιοῦ τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου. Ὕστερα ἀπὸ τὸ δεῖπνο ὁ σύζυγος παίρνει ἀπὸ τὸν πεθερὸ τὰ προικιά, φορέματα καὶ ἔπιπλα. Ταυτόχρονα ὑπογράφεται προικοσύμφωνο ποὺ ὁρίζει πὼς ἂν πεθάνῃ ἡ σύζυγος ἡ προῖκα ξαναγυρίζει στὴν οἰκογένειά της. Ἂν πεθάνῃ ὁ σύζυγος ἡ γυναίκα του δικαιοῦται τὴ χρήση τῶν ἀγαθῶν τοῦ συζύγου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χηρείας της. Κάθε διαφορὰ τακτοποιεῖται μὲ τὴ μεσολάβηση δύο διαιτητῶν. Ἡ κρίση τους εἶναι ἀνέκλητη.

Τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου ὁ γαμπρὸς φοράει φέσι μὲ φούντα μεταξωτὴ καὶ καταπόρφυρη καμιζόλα χωρὶς γιακά. Ὅλες οἱ ραφὲς τῆς καμιζόλας εἶναι σκεπασμένες μὲ μεταξωτὸ λεπτὸ γαϊτάνι τοῦ ἴδιου χρώματος. Γύρω γύρω εἶναι γαρνιρισμένη μὲ τρεῖς σειρὲς ἀπὸ τὸ ἴδιο γαϊτάνι. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα μὲ τὴν καμιζόλα εἶναι καὶ τὸ γελέκι. Ἔχει κεντίδια ἀπὸ χρυσὸ καὶ μεταξωτὸ γαϊτάνι. Μιὰ ἕκτη σειρὰ στὸ ἀριστερὸ μέρος χρησιμεύει γιὰ κουμπότρυπες. Στὸ δεξὶ ὑπάρχουν 24 στρογγυλὰ κουμπάκια τὸ ἕνα πλάϊ στὸ ἄλλο. Τὸ γελέκι καὶ ἡ καμιζόλα ἔχουν μυτερὴ ἀπόληξη μπροστά. Τὸ πανταλόνι εἶναι φαρδὺ καὶ φθάνει ἔξη δάχτυλα κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο. Δὲν φορεῖ κάλτσες. Τὰ παπούτσια δένονται μὲ μεταξωτὰ κορδόνια ὣς τὴ μέση τῆς γάμπας.

Ἡ νύφη φορεῖ στὸ κεφάλι πέπλο ἀπὸ ἄσπρη γάζα ποὺ περιβάλλει τὴν κορφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, περνάει κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι, ξανανεβαίνει καὶ πέφτει πίσω ὣς τὴ μέση τῆς γάμπας. Τὸ πέπλο, στολισμένο μὲ κρόσια ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα, στερεώνεται στὸ κεφάλι μὲ μιὰ καρφίτσα. Πάνω ἀπὸ τὸ πέπλο φορεῖ πορφυρὸ φεσάκι. Ἀπὸ τὰ ἀφτιά της κρέμονται καλοδουλεμένα σκουλαρίκια. Τὸ φουστάνι, ἕνα εἶδος ράσου χωρὶς μανίκια, ἔχει τρεῖς σειρὲς μπορν-

1. Σήμερα ἡ ἐπίσκεψη τῶν νεονύμφων στὸ πατρικὸ σπίτι τῆς νύφης γίνεται στὴ Μάνη τὴν πρώτη μετὰ τὸ γάμο Κυριακή. Εἶναι τὰ λεγόμενα «πιζωστρόφχια».

τούρα στὸ ποδογύρι: κόκκινη ἡ κάτω κάτω, ἡ δεύτερη λευκὴ ἀπὸ δαντέλλα καὶ ἡ τρίτη κίτρινη καὶ γαλάζια. Πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ φουστάνι φορεῖ ἕνα φαρδομάνικο κόκκινο χιτώνα. Τὰ πόδια της χωρὶς κάλτσες [1].

Στὴ Μάνη ἐπιτρέπεται τὸ διαζύγιο, ἀλλὰ οἱ περιπτώσεις χωρισμοῦ εἶναι σπάνιες. Παρέχεται γιὰ δυὸ αἰτίες: γιὰ ἀσυμφωνία χαρακτήρων τῶν συζύγων, ὅταν αὐτὴ εἶναι πασίγνωστη. Καὶ ὅταν ὁ σύζυγος ἀπουσιάση ἑφτὰ χρόνια χωρὶς νὰ δώση σημεῖα ζωῆς. Οἱ διαζευγμένοι μποροῦν νὰ ξαναπαντρευτοῦν. Τὰ παιδιὰ τὰ ἀναλαμβάνει ὁ σύζυγος.

Οἱ Μανιάτες πρόσφυγες στὴν Κορσικὴ ἔχουν διατηρήσει τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα τοῦ γάμου. Ὡστόσο μετὰ τοὺς ἀρραβῶνες ἐπιτρέπεται στὸ μνηστῆρα νὰ μπαίνη στὸ σπίτι τῆς ἀρραβωνιαστικιᾶς. Ἀπαγορεύεται ὅμως νὰ μείνουν μόνοι οἱ μνηστευμένοι. Στὴ Μάνη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἰδωθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο. Τὸ ἔθιμο εἶναι τόσο ἰσχυρὸ ποὺ οἱ ἄντρες προτιμοῦν τὸ θάνατο παρὰ νὰ καταπατήσουν τὴν παράδοση.

Γιατροὶ καὶ φαρμακοποιοὶ δὲν ὑπάρχουν στὴ Μάνη. Χρωστοῦν τὴν καλή τους ὑγεία στὴ λιτότητα τοῦ βίου τους. Στὸν ἄρρωστο δὲν δίνουν ποτὲ ἐσωτερικὰ φάρμακα γιὰ νὰ μὴ διαταράξουν τὴ φυσικὴ ἰσορροπία τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀφήνουν τὸν ἴδιο τὸν ἄρρωστο νὰ δώση τὴ μάχη του. Ἂν χάση τὴν ὄρεξή του δὲν τοῦ δίνουν τίποτα. Ἂν ἔχη ὄρεξη τοῦ προσφέρουν τὰ πιὸ ἐλαφρὰ φαγητὰ ἀπὸ κεῖνα ποὺ προτιμᾶ.

Ἀπὸ τὴ μακροχρόνια πεῖρα τους ξεχωρίζουν τὶς κρίσιμες μέρες στὴν πορεία μιᾶς βαρειᾶς ἀρρώστιας. Σ' αὐτὲς τὶς κρίσιμες μέρες προσφέρουν στὸν ἄρρωστο σοῦπες ἢ ἀφεψήματα. Χρησιμοποιοῦν καὶ ἐξωτερικὰ φάρμακα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὀδυνηρῶν συμπτωμάτων, τοῦ πονοκέφαλου λ.χ. ἢ τοῦ κωλικοῦ τῶν νεφρῶν.

Ἀλλὰ καὶ οἱ παπάδες ἐπιδίδονται στὴ θεραπευτική. Ἀκουμποῦν τὸ ἕνα χέρι στὸ μέτωπο τοῦ ἀρρώστου καὶ κρατώντας στὸ ἄλλο ἕνα ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο διαβάζουν ἀδιάκοπα καὶ μεγαλόφωνα εὐχὲς ὥσπου ὁ ἄρρωστος νὰ νοιώση κάποια ἀνακούφιση. Οἱ παπάδες μποροῦν νὰ περάσουν ὁλόκληρες νύχτες στὸ προσκέφαλο τοῦ ἀρρώστου ἐξορκίζοντας τὸν πυρετό.

Ὅλοι οἱ Μανιάτες εἶναι χειρουργοί. Ἔχουν ἀποχτήσει πεῖρα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πρακτική. Χρησιμοποιοῦν εἰδικὰ φάρμακα γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐπούλωση τῆς ἐμπυημένης πληγῆς ποὺ ἔχει προξενηθῆ ἀπὸ πυροβό-

---

1. Περιγραφὴ μανιάτικου νυφικοῦ νεώτερης ἐποχῆς: «Ἡ νύφη ἐφόρει βελέσι, ὅπερ ἦν κυανόχρους ποδήρης χιτὼν δι' ἐρυθρᾶς ταινίας κατὰ τὸ κράσπεδον κεκοσμημένος. Ἡ ταινία αὕτη, μπουγαζὶ καλουμένη, ἐφορεῖτο εἰς περίπτωσιν χηρείας. Τῶν εὐπόρων τὸ βελέσι ἔφερε κατὰ τὸ στέρνον διάκοσμον. Τὸν νυμφικὸν στολισμὸν συνεπλήρωνεν ἐρυθρὸν φέσι μετὰ θυσάνου, τὸ ὁποῖον ἐτίθετο εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς νύμφης μετὰ τὴν στέψιν» (*Αναργ. Ι. Κουτσιλιέρη*, ἔνθ' ἀν., σ. 174).

λο ὅπλο. Ὅλοι σχεδὸν οἱ Μανιάτες ξέρουν νὰ φλεβοτομοῦν. Ἀλλὰ οἱ φλεβοτομήσεις δὲν γίνονται ἐδῶ μὲ τόση εὐκολία ὅπως σὲ ἄλλες περιοχές, ἀλλὰ μὲ μεγάλη περίσκεψη, ὕστερα ἀπὸ σύσκεψη τῶν συγγενῶν καὶ κυρίως τῶν γερόντων ποὺ συμβουλεύονται τὸ μεγάλο βιβλίο τῆς πείρας.

Ἔχουν σημαντικὸ ἀριθμὸ φαρμάκων γιὰ τὴ θεραπεία τῶν τραυμάτων. Τοποθετοῦν πάνω στὴν πληγὴ ἕνα φύλλο φυτοῦ ποὺ ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ τὴν καθαρίζη. Κάθε εἰκοσιτετράωρο προσθέτουν κι' ἕνα ἀκόμα φύλλο χωρὶς νὰ ἀφαιροῦν τὸ προηγούμενο. Φροντίζουν μονάχα νὰ πιέζουν τὴν πληγὴ μὲ τὸ χέρι γιὰ νὰ βγαίνη τὸ πύο ἀπὸ τὰ πλάγια. Ὅταν κλείση ἡ πληγὴ τὰ φύλλα ξεραίνονται ἀπὸ τὴ θερμοκρασία τοῦ σώματος καὶ φεύγουν μὲ μιὰ ἐλαφρὴ τριβή. Καὶ οἱ ἀπεσταλμένοι παρατηροῦν στὴν ἔκθεσή τους: «Ἂν ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἔστελνε κατάλληλους ἀνθρώπους σὲ διάφορες χῶρες καὶ κυρίως στὴν Ἑλλάδα θὰ ἀνακάλυπταν φάρμακα καὶ γιὰ τὶς πιὸ κοινὲς ἀρρώστιες».

Ὁ θάνατος στὴ Μάνη ἀναγγέλλεται μὲ τὶς κραυγὲς τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ. Τυλίγουν τὸν πεθαμένο σὲ ἕνα σεντόνι καὶ τὸν τοποθετοῦν στὴ μέση τοῦ σπιτιοῦ κάτω ἀπὸ ἕνα ἄσπρο σκέπασμα μὲ τὸ πρόσωπο ἀκάλυπτο. Οἱ στενὲς συγγένισσες θρηνοῦν μὲ μαλλιὰ ξέπλεκα, μοιρολογοῦν. Σὲ λίγο προστρέχουν οἱ γείτονες. Στέκονται στὸ κατώφλι, σύμφωνα μὲ ἕνα πανάρχαιο ἔθιμο, καὶ φωνάζουν μὲ συντριβὴ τρεῖς φορές:

— Ἀδερφέ! Ἀδερφέ! Γλυκέ μας ἀδερφέ! [1]

Ὅταν ἔρχονται οἱ παπάδες μαζὶ μὲ ὅλο τὸ χωριὸ καὶ τοποθετοῦν τὸν νεκρὸ στὸ φέρετρο οἱ θρῆνοι διπλασιάζονται. Ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πομπῆς ἐπικρατεῖ σιωπή. Μονάχα οἱ ψαλμωδίες τῶν παπάδων ἀκούγονται [2].

Ἐπειδὴ δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀνάψη φωτιὰ στὸ σπίτι τοῦ πεθαμένου τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου, συγγενεῖς καὶ φίλοι μαγειρεύουν στὰ σπίτια τους καὶ φέρνουν τὰ φαγητὰ στὸ σπίτι τοῦ πένθους γιὰ κοινὸ δεῖπνο. Οἱ ἄντρες κάθονται κατάχαμα σὲ ἕνα χαλὶ γύρω ἀπὸ ἕνα τραπεζομάντηλο ποὺ σκεπάζει ὅλη τὴ σάλλα ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη ὣς τὴν ἄλλη. Στὴν κορυφὴ κάθονται οἱ παπάδες καὶ οἱ γέροντες καὶ ἔπειτα τὰ πιὸ ἡλικιωμένα πρόσωπα. Ἡ θέση ὁρίζεται πάντοτε μὲ τὴν ἡλικία. Ἀρχίζοντας τὸ φαγητὸ λένε μὲ τὴν πρώτη μπουκιά:

---

1. Ἡ ἀναφώνηση αὐτὴ στὸ κατώφλι συνηθιζόταν καὶ ὣς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας (βλ. *Δ. Κ. Ζαφειρακόπουλου*, Λαογρ,. τ. Γ' (1911), σ. 473 - 474): «Γνωσθέντος οὕτω τοῦ θανάτου, ἅπασαι αἱ γυναῖκες καὶ δὴ αἱ συγγενεῖς, σπεύδουσιν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νεκροῦ, ἵνα τὸν μοιρολογήσουν, οἱ δὲ ἄνδρες προσερχόμενοι ἀναφωνοῦσιν ἀπὸ τῆς θύρας γοερῶς καὶ διατόρως: Ὦ τ' ἀδέρφι, ἀδέρφι, ἀδέρφι!. . .».

2. Ὡστόσο ἡ κηδεία στὴ Μάνη παρουσιάζει ἄλλη εἰκόνα ἕναν αἰώνα ἀργότερα: «Κατὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ ἐν Μάνῃ, ὄχι μόνον ὅλοι σχεδὸν κραυγάζουσι, ἀλλὰ καὶ σπεύδουσι ταχέως, τάχιστα πρὸς τὸν ναὸν καὶ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε εἰς τὸν ἀπροόπτως καταλαμβανόμενον ὑπὸ τῆς κηδείας καὶ ἀγνοοῦντα τὰ τῆς Μάνης ἔθιμα, νὰ ἐμποιῇ αὕτη τρόμον» (*Δ. Κ. Ζαφειρακόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 475).

— Μετὰ τῶν δικαίων!

Ἀφοῦ τελειώσουν οἱ ἄντρες σηκώνονται καὶ κάθονται οἱ γυναῖκες μὲ τὴν ἴδια τάξη.

Μόλις νυχτώση ἀσπάζονται ὅλη τὴν οἰκογένεια ποὺ πενθεῖ καὶ φεύγουν.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μάνης ὑπολογίζεται σὲ45.000 ψυχές. Τὸ σημαντικώτερο κέντρο εἶναι τὸ Βίτυλο [1]. Οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν ἀπὸ τὴ μικρὴ παραγωγὴ σταριοῦ, κριθαριοῦ, λούπινων, ἀπὸ τὴν πλούσια ἐλαιοπαραγωγὴ καὶ τὴ σηροτροφία.

Κάθε καλοκαίρι ὅλοι οἱ Μανιάτες δουλεύουν σὰν τὰ μερμήγκια. Συγκεντρώνουν τρόφιμα γιὰ τὸ χειμώνα. Οἱ Πορτοκαγιῶτες ὅμως ἢ Κακαβούληδες, ἐπειδὴ ἡ γῆ τους εἶναι ἄγονη, ταξιδεύουν στὸ Μωριὰ καὶ δουλεύουν στὴ συγκομιδὴ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ σταροκρίθαρο τῆς χρονιᾶς.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔπεσε ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία οἱ Μανιάτες θεωροῦν τὴ γενναιότητα ὡς ἀρετὴ φιλοδοξῶντας νὰ διατηρήσουν μιὰ στοιχειώδη ἀνεξαρτησία. Μὲ τὴ σωματικὴ ἄσκηση γίνονται εὐκίνητοι, ἀπὸ τὴν ἐγκράτεια γίνονται ρωμαλέοι. Ἡ ἀπουσία δικαστηρίων δημιούργησε ἀνάμεσά τους ἕνα καθεστὼς ἀλληλοσεβασμοῦ. Παίρνουν τὸ δίκιο μὲ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια. Θεωρεῖται δειλία νὰ συχωρέση κανεὶς μιὰ προσβολὴ [2]. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐκδίκηση ἀνάβει συχνὰ ἄγριους πολέμους ἀνάμεσα στὶς διάφορες οἰκογένειες. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ πόλεμοι ἔχουν καὶ τὴν καλὴ πλευρά. Σκληραγωγοῦν τοὺς Μανιάτες [3].

Δὲν ὑπάρχει στὴ Μάνη ἱερώτερο πρᾶγμα ἀπὸ τὴν τιμὴ τῆς γυναίκας. Ἡ ἀτίμωσή της ἀποτελεῖ στίγμα γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ πρέπει νὰ ξεπλυθῆ μὲ αἷμα. «Βέβαια γνωρίζουν οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες νὰ ἐπιβάλουν τὸ σεβασμό. Ἡ συμπεριφορὰ τῆς μάνας εἶναι τὸ καλύτερο μάθημα γιὰ τὶς θυγατέρες. Σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι.

»Συνηθισμένες στὴν ἐργασία δὲν γνωρίζουν τὴν πλήξη τῶν πόλεων οὔτε τοὺς κινδύνους τῶν δημοσίων χώρων οὔτε τοὺς χοροὺς ὅπου ὅλα κρύβονται κάτω ἀπὸ μάσκα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ντροπή. Ἔτσι προστατεύονται ἀπὸ τὶς σκοτεινὲς μηχανορραφίες ποὺ συχνὰ ἀφανίζουν τὴν ἀρετή. Ὄχι πὼς εἶναι ἀναίσθητες στὰ βέλη τῆς Ἀφροδίτης κι' ὅτι οἱ ἄντρες τὶς βλέπουν μὲ ἀδιαφορία. Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο φῦλα φιλοδοξοῦν νὰ διατηρήσουν τὶς φυσικὲς καὶ τὶς ἠθικές τους δυνάμεις».

---

1. Οἴτυλο.

2. Προσβολὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ξεπληρωθῆ μὲ αἷμα ἀποτελοῦσε ἀκόμα καὶ ἕνα ράπισμα, γιατὶ ἦταν ἀτιμωτικό. Λένε στὴ Μάνη: «Ἂν δεχτῆς τὴ μπατσιὰ περίμενε τὴ μαγκουριά. Ἂν δεχτῆς τὴ μαγκουριά, περίμενε τὴν κουμπουριά».

3. Κι' αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. Τὸ ἔθιμο τῆς βεντέττας ἀνάγκαζε τοὺς Μανιάτες νὰ βρίσκωνται πάντοτε σὲ πόλεμο, πάντοτε σὲ ἐπιφυλακή. Οἱ τοπικοὶ πόλεμοι ἦταν ἀληθινὲς πολιορκίες πύργων, νυκτερινὲς ἐπιδρομές, ἐνέδρες.

Γιὰ τοὺς Μανιάτες ἡ φιλοξενία ἀποτελεῖ μεγάλη ἀρετή. Ἕνα θῦμα τῶν Τούρκων ποὺ ἔρχεται ἀπὸ κάποιο σημεῖο τοῦ Μωριᾶ μπορεῖ νὰ ζητήση ἄσυλο καὶ γίνεται δεκτὸ μὲ στοργὴ καὶ φιλία. Τροφή, ἐνδυμασία, κατοικία, τίποτα δὲν τοῦ λείπει. «Τὸ ὅτι δὲν συμπεριφέρονται τὸ ἴδιο καὶ στοὺς ξένους αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀπόφασή τους νὰ ἐμποδίσουν τὴν εἴσοδο τῆς διαφθορᾶς στὴν πατρίδα τους». Γιὰ νὰ δεχτοῦν ἕνα ξένο πρέπει νὰ ὑπάρχουν συστάσεις ἀπὸ κάποιο γνωστὸ πρόσωπο. Θὰ τὸν περιποιηθοῦν τότε ὥσπου νὰ κερδίση μὲ τὴ συμπεριφορά του τὴν ἐμπιστοσύνη τους καὶ νὰ μάθη κάπως τὴ γλῶσσα τους. Ὅταν διαπιστωθῆ ὅτι πρόκειται γιὰ ἠθικὸ στοιχεῖο τὸν μεταχειρίζονται σὰν ἄνθρωπο τοῦ τόπου.

Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν βασιλεύει τόσος σεβασμὸς πρὸς τοὺς γονεῖς ὅσο στὴ Μάνη. Οἱ γέροντες εἶναι οἱ ὁδηγοί. Τίποτα δὲν ἀποφασίζεται χωρὶς τὴ συμβουλή τους.

Δὲν ἐπιβάλλεται ποτὲ σωματικὴ ποινὴ στοὺς κλέφτες. Τοὺς ὑποχρεώνουν μόνο νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ ζημιὰ δίνοντας ἑπτὰ στὸ ἕνα. Ποτὲ ἡ κλεψιὰ δὲν τιμωρεῖται μὲ θάνατο. «Ὅλα τὰ καλὰ τοῦ κόσμου», λένε οἱ Μανιάτες, «δὲν ἀξίζουν τὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου». Τὸ καλύτερο χαλινάρι κατὰ τῆς κλεψιᾶς εἶναι ὁ ἀφορισμὸς ποὺ ἐξαπολύουν ἐναντίον τους οἱ παπάδες τὴν πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὴν κλοπή.

Τὸ Οἴτυλο εἶναι ἕδρα ἐπισκόπου. Ὁ ἱεράρχης δὲν ἔχει οὔτε μισθὸ οὔτε κατοικία. Εἶναι ἐγκατεστημένος σὲ ἕνα μικρὸ μοναστήρι ὅπου ζῆ μὲ μερικοὺς καλογέρους μὲ τὸν ἱδρώτα του ἢ ἀπὸ τὶς λειτουργίες. Στὴ Μάνη ὅλοι οἱ παπάδες δουλεύουν γιὰ νὰ ζήσουν. Ἡ συνήθεια τῆς δεκατιᾶς πρὸς τὴν ἐκκλησία, ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, εἶναι ἄγνωστη στοὺς Μανιάτες [1].

---

1. Πληροφορίες γιὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ κλήρου στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ φορολογία βρίσκουμε στὸ κείμενο ἑνὸς ἀνώνυμου Ἕλληνα τοῦ 1796: «Ἐξόχως ἀπὸ τὰ ἄνωθεν ἔχει (ὁ ἀρχιερεύς) τὰ κανονικά του: 10 παράδες τὸ κάθε σπίτι, τὴν Λαμπρὰν ἀπὸ κάθε παπὰ ἕνα ἀρνὶ καὶ αὐγὰ κατὰ χωρίον — ἄλλο 100, ἄλλο 200 καὶ ἄλλο 300. Ἀπὸ τοὺς γάμους παίρνει εἰς τὸν αον 45 παράδες, εἰς τὸν βον 90 παράδες, εἰς τὸν γον ζητᾶ 5 καὶ 10 [γρόσια] καὶ ἂν εἶναι παραμικρὰ συγγένεια ἀναμέσον εἰς τὰ ἀντρόγυνα ἀρχινᾶ ἀπὸ τὰ 100 γρόσια διὰ νὰ πάρει 50 ἢ τριάντα ἢ ὅ,τι ἠμπορέσει. Ἂν θέλει νὰ κάμει κανέναν νέον παπά, ἀρχινᾶ νὰ ζητᾶ ἀπὸ τὰ 100 διὰ νὰ πάρει ὅσα ἠμπορέσει, κάνοντας συγκατάβασιν διὰ νὰ τοῦ χρεωστοῦν χάριν οἱ μεσῖται, ἢ τοῦρκοι ἢ ρωμαῖοι, ὁποὺ μεσιτεύουν. Εἰς κάθε ἕναν ὁποὺ ἀποθάνει, τὸ αὐτὸ κάνει· ἀρχινᾶ ἀπὸ τὰ 50 καὶ κατεβαίνει ἕως ἐκεῖ ὅπου εὕρει νὰ πάρει. Ἂν ἴσως καὶ κανένας καλόγηρος, ἢ ἀπὸ τὰ μοναστήρια τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος ἢ ἀπὸ Ἅγιον Τάφον ἢ ἀπὸ Σινὰ ὄρος, ἔλθει εἰς τὴν ἐπαρχίαν του διὰ νὰ περιέλθει νὰ ζητήση ἐλεημοσύνην ἀπὸ τοὺς πτωχοὺς χριστιανούς, πρῶτον πρέπει νὰ τοῦ πάρει 50 ἢ 60 γρόσια καὶ νὰ τοῦ δώσει ἄδειαν νὰ περιπατήσει εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Τῶν ἱερέων ὁποὺ ἐφημερεύουν τόσον εἰς τὴν χώραν ὡσὰν καὶ εἰς τὰ χωρία, τοὺς πωλεῖ τὰ σπίτια τῶν ἐνοριτῶν.

»Θετέον· ἕνας ἱερεὺς ἔχει ἕνα χωρίον ἀπὸ 40 φαμελίες· τοῦ παίρνει 20 γρόσια τὸν κάθε

«'Αξίωμα όλων τῶν Ἑλλήνων εἶναι «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος». Αὐτὸ τὸ ἀξίωμα τηρεῖται μὲ εὐλάβεια στὴ Μάνη. Πρῶτοι οἱ παπάδες τρέχουν στὸν πόλεμο γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν πατρίδα.

Οἱ γυναῖκες τῆς Μάνης συναγωνίζονται ἐπάξια τὶς ἀρχαῖες Σπαρτιάτισσες. Δὲν ξέρουν τί θὰ πῆ φιλαρέσκεια ἢ ὀκνηρία. Στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης ἀσχολοῦνται μὲ τὰ οἰκιακά. Στὸν πόλεμο μοιράζονται τοὺς κόπους τῶν συζύγων τους. 'Ενῶ ἐκεῖνοι πολεμοῦν οἱ γυναῖκες τους δὲν ἀφήνουν ποτὲ τὸ πόστο τους. Ὄχι μόνο κουβαλοῦν ἐφόδια ἀλλὰ καὶ συμμερίζονται τοὺς κινδύνους. Ἡ γυναίκα ποὺ θὰ δῆ τὸν ἄντρα της νὰ σκοτώνεται ζώνεται τὰ ἄρματά του καὶ δὲν θὰ τὰ ἀφήση ὥσπου νὰ ἐκδικηθῆ τὸ θάνατό του.

Σὲ ἕνα λαὸ ποὺ βρίσκεται πάντοτε μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι δὲν ὑπάρχουν δειλοί. Κι' ἂν βρεθῆ κάποιος, πρῶτα οἱ γυναῖκες θὰ τὸν δικάσουν, ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ θάνατό του.

Ὅταν σκοτώνεται ἕνας Μανιάτης τὸν ἀφήνουν ἐκεῖ ποὺ ἔπεσε καὶ μετὰ τὴ μάχη παίρνουν τὰ ροῦχα του καὶ τὰ φέρνουν στὴν οἰκογένειά του. 'Απὸ τὰ αἵματα θὰ κρίνουν ἡ μάνα καὶ ἡ σύζυγος ἂν δέχτηκε τὸ βόλι κατάστηθα ἢ ἀπὸ τὰ νῶτα. Ἂν ὁ ἐχθρὸς τὸν χτύπησε ἀπὸ μπρὸς δὲν κλαῖνε. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση καῖνε τὰ ροῦχα του καὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τοὺς μιλήση κανεὶς γι' αὐτόν.

Παντοῦ ὅπου βασιλεύει ἡ ἀνδρεία βασιλεύει καὶ ἡ γενναιοψυχία. Δύσκολο νὰ βρῆς τὸ δρόμο τῆς καρδιᾶς μιᾶς Μανιάτισσας. Μὰ ἂν ἀνοίξη μπορεῖς νὰ βασίζεσαι στὴν εὐαισθησία της. Εἶναι περήφανες ἀλλὰ ἀνθρώπινες[1].

Τὸ χρονικὸ τῶν Stephanopoli ἔγινε γνωστὸ καὶ στὴν Ἑλλάδα λίγο καιρὸ μετὰ τὴν ἔκδοσή του. Ὁ Πηλιορείτης λόγιος Δανιὴλ Φιλιππίδης ἔγραφε στὶς 10 Αὐγούστου 1802 ἀπὸ τὸ 'Ιάσι στὸν διαπρεπῆ Γάλλο γεωγράφο καὶ χαρ-

---

χρόνον καὶ τοῦ δίδει τὴν ἄδειαν τῆς ἐφημερίας. Ἕνας παπὰς ἔχει 30 φαμελίες· τοῦ παίρνει 15 γρόσια καὶ καθεξῆς, ἔτζι πουλεῖ τὰς ἐνορίας καὶ αὐτὸ τὸ δόσιμον λέγεται ἐμβατίκιον. Εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν τοὺς ἤφερεν τοὺς ἀρχιερεῖς ἐκεῖνο τὸ φορτίο τοῦ χρέους, ὁποὺ φορτώνονται θεληματικῶς διὰ τὴν δόξαν, ὁποὺ κατὰ τὸ παρὸν δὲν ἔμεινεν εἰς τοὺς ρωμαίους τοὺς πτωχοὺς ἄλλη ἀνάπαυσις παρὰ μόνον εἰς κοτζαμπασῆδες καὶ ἀρχιερεῖς· καὶ ὅπως τοὺς μεταχειρίζονται οἱ ἀγάδες τοὺς δυστυχισμένους, ἔτζι καὶ οἱ κοτζαμπασῆδες καὶ οἱ ἀρχιερεῖς. ... Τῶν ἱερέων τὰ εἰσοδήματα εἶναι εἰς τὴν γνώμην καὶ προαίρεσιν τῶν χριστιανῶν, τόσον εἰς τὰ βαπτίσματα, τόσον στεφανώματα, τόσον εἰς θανές· δὲν τὸν ὑστεροῦν τελείως εἰς αὐτά, πάντα τοῦ δίδουν, πλὴν ὅσα θέλουν. Αὐτός, καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ τοὺς στενεύσει, διατὶ τοῦ λέγουν πὼς δὲν τὸν θέλουν καὶ παίρνουν ἄλλον ἐνορίτην καὶ αὐτὸν τὸν ἀποβάλλουν. Εἰς τοῦτο ὁ δεσπότης δὲν ἠμπορεῖ νὰ τοὺς βιάσει νὰ βάλει ὅποιον θέλει, διατὶ δὲν τοῦ δίδουν τίποτε ἐκείνου ὁποὺ τοὺς βάλει χωρὶς τὴν θέλησίν τους· ὁ δεσπότης τὸ ἐμβατίκιόν του θέλει καὶ ἂς πάρουν ὅποιον θέλουν» (*Σπ. Ι. 'Ασδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα, Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία (1790 - 1840), σ. 97 - 98).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 110 - 135.

τογράφο Jean-Denis Barbier de Bocage: «Διάβασα μὲ μεγάλη ἱκανοποίηση τὸ ταξίδι τοῦ Μπάρμπα-Δήμου (Barba Dimo) στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι δίτομο, σχῆμα 8°. Πρέπει νὰ σᾶς ἐνδιαφέρη πολύ. Θὰ σᾶς παρακαλοῦσα νὰ τὸν χαιρετίσετε ἐκ μέρους μου τὸν καημένο τὸ Δῆμο, δὲν ἤξερα τὶς περιπέτειες καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἀντιμετώπισε. Φαντάζομαι πὼς θὰ χάρηκε πολὺ ξαναβλέποντας τὴ γῆ τῶν προγόνων του. Ζῆ ἀκόμα; Βρίσκεται στὸ Παρίσι; Γράψε μου νέα του καὶ γιὰ τοὺς ἀνηψιούς του [1] καὶ πέστους χαιρετίσματα. Μὴ παραλείψης νὰ τοῦ πῆς πὼς διαβάζοντας τὸ βιβλίο του συμμεριζόμουν τοὺς κινδύνους καὶ τὶς χαρές του, ταξίδευα μαζί του, ζοῦσα τὶς ἀγωνίες του καὶ δὲν μποροῦσα νὰ κρατήσω τὰ γέλια βλέποντάς τον μεταμφιεσμένο σὲ παπὰ μὲ τὴν ὡραία περούκα του νὰ εὐλογῆ τοὺς ληστὲς ποὺ πολὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὸν κομματιάσουν» [2].

Στὸ ἑπόμενο γράμμα του (14 Σεπτεμβρίου 1802) ὁ Φιλιππίδης ἐπανέρχεται: «Διάβασα τὸ ταξίδι τοῦ Μπάρμπα-Δήμου στὴν Ἑλλάδα, μοῦ φαίνεται πὼς δὲν τὸ ἔχεις ὑπ' ὄψει σου ἀλλιῶς θὰ μοῦ ἔγραφες. Σὲ συμβουλεύω νὰ τὸ διαβάσης, θὰ βρῆς ἐνδιαφέροντα πράγματα. Ἂν εἶναι στὴ ζωὴ ὁ Μπάρμπα-Δῆμος πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ Παρίσι. Γράψε μου σὲ παρακαλῶ. Μπορῶ νὰ ἔχω νέα του; Πέστου σὲ παρακαλῶ ἂν τὸν δῆς πὼς διαβάζοντας τὸ βιβλίο του τὸν συνώδευα παντοῦ σ' ὅλους τοὺς κινδύνους καὶ τὶς χαρές του» [3].

Ἀλλὰ ὁ Barbier de Bocage θὰ τὸν ἀπογοητεύση. Τοῦ ἀπαντᾶ μὲ τὸ γράμμα τῆς 21 Νοεμβρίου 1802: «Δὲν διάβασα τὸ ταξίδι τοῦ Μπάρμπα-Δήμου καὶ πρέπει εἰλικρινὰ νὰ σοῦ πῶ πὼς δὲν ἔκαμε καμμιὰ ἐντύπωση στὸ Παρίσι. Διηγεῖται περιπέτειες ποὺ ταιριάζουν γιὰ μυθιστόρημα, πράγματα ἀπίστευτα. Ἔπειτα ἐλάχιστες γνώσεις προσφέρει. Γράφει ὅτι περνώντας μπροστὰ στὴν πόλη τῆς Ἀρκαδιᾶς εἶδε στὴν ἀκρογιαλιὰ τοὺς ποιμένες τῆς Ἀρκαδίας. Νόμισε πὼς ἡ Ἀρκαδιὰ εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀρκαδία ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὴν Κυπαρισσία τῆς Μεσσηνίας» [4].

Μικρόψυχος ὁ Γάλλος Barbier de Bocage μεταφέρει στὸ γράμμα του ξένες γνῶμες καὶ στηρίζει τὶς ἀντιρρήσεις του σὲ μιὰ γεωγραφικοφιλολογικὴ ἀνακρίβεια, ποὺ παρατηρεῖται στὰ περισσότερα κείμενα τῶν περιηγητῶν.

---

1. Ἕνας ἀνηψιὸς συνώδευε τὸν Μπάρμπα-Δῆμο, ὁ Nicolo.

2. Correspondance de Daniel Demétrius Philippides et de J.D. Barbier de Bocage (1794 - 1819). Publiée, avec une introduction et des notes par *Alexandre Cioranescu*, Préface par *Cl. Tsourkas*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 82 - 83).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 86.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 89. Μάταια περίμενε νέα τοῦ *Dimo Stephanopoli* ὁ Φιλιππίδης. Ὁ ἀπεσταλμένος περιηγητὴς εἶχε πεθάνει πρὶν λίγους μῆνες τυφλὸς καὶ δυστυχισμένος. Ὁ *Barbier de Bocage* θεώρησε περιττὸ νὰ ρωτήση ἂν τουλάχιστον βρισκόταν στὴ ζωή.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ, ΚΡΗΤΗ, ΚΥΚΛΑΔΕΣ (1797)

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακροχρόνια παραμονὴ στὴν Αἴγυπτο τὸ 1797 ὁ Γάλλος Claude Savary συνέχισε τὴν ἐξερευνητική του περιοδεία στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἀπὸ τὰ Δωδεκάννησα καὶ τὴν Κρήτη ὣς τὶς Κυκλάδες. Τὸ χρονικό του[1] ἔχει τὴ μορφὴ ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνονται σὲ μιὰ Γαλλίδα κυρία. Συνδυάζει τὸ περιγραφικὸ στοιχεῖο καὶ τὴν ἀναζήτηση τῶν χαρακτηριστικῶν λεπτομερειῶν, μὲ τὴν ἐπιμελημένη συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τὴν οἰκονομία κάθε τόπου καὶ τὴ συναγωγὴ γενικωτέρων συμπερασμάτων.

Πρῶτος σταθμὸς τῶν ταξιδιῶν του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸ Καστελλόριζο. Καταθλιπτικὴ εἰκόνα ἐρημιᾶς στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου παρουσίαζε τὸ νησόπουλο τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν. Σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο, γράφει ὁ Savary, δὲν βρίσκεται φοβερώτερος τόπος. «Καταλαβαίνετε πόσο δυστυχεῖς εἶναι οἱ Ἕλληνες ποὺ κατοικοῦν σ' αὐτὸ τὸ βράχο. Δὲ μποροῦν οὔτε νὰ σπείρουν οὔτε νὰ θερίσουν. Δὲν ὑπάρχουν οὔτε λάχανα οὔτε φροῦτα οὔτε δημητριακά. Μονάχα λίγες ἐλιές. Ἀπὸ ζῶα μόνο μερικὲς κατσίκες ποὺ σκαρφαλώνουν στοὺς γκρεμοὺς γιὰ νὰ βροῦν λίγη τροφή. Καὶ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς δυστυχίας: ὑπάρχει μιὰ μοναδικὴ πηγὴ ποὺ βρίσκεται στὴν κορφὴ τοῦ λόφου. Εἶδα τὶς γυναῖκες νὰ ἀνηφορίζουν μὲ κόπο τὸ δύσκολο μονοπάτι καὶ νὰ γυρίζουν κουβαλώντας στὸν ὦμο μεγάλες στάμνες μὲ κίνδυνο νὰ γκρεμιστοῦν μαζὶ μὲ τὸ φορτίο τους. Κανεὶς δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ζήση σ' αὐτὸ τὸν τόπο. Ἔτσι τὸ καλύτερο σπίτι νοικιάζεται δώδεκα φράγκα τὸ χρόνο καὶ τὸ κορίτσι ποὺ παίρνει προῖκα μιὰ κατσίκα καὶ μιὰ ἐλιὰ θεωρεῖται πλούσιο».

Ἔχουν ὅμως τύχη οἱ Καστελλοριζιῶτες. Οἱ γείτονές τους (οἱ Τοῦρκοι) εἶναι τεμπέληδες. Περνοῦν λοιπὸν κάθε χρόνο ἀντίκρυ στὴν Καραμανία, θερίζουν τὰ χωράφια καὶ γυρνοῦν μὲ στάρι, κρασὶ καὶ ἄλλες προμήθειες.

Εἶναι σπουδαῖοι ναυτικοί. Ταξιδεύουν τὰ τρία τέταρτα τοῦ χρόνου. Μονάχα τὸ χειμώνα περνοῦν στὸ νησὶ γιὰ νὰ ξοδέψουν μὲ τὶς φαμελιές τους τὸν καρπὸ τοῦ θαλασσινοῦ μόχθου τους. Ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριο

---

1. *Claude Savary*, Lettres sur la Grèce pour servir de suite à celles de l'Égypte, Ἀ Paris 1798. Οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κάσο ἔχουν μεταφρασθῆ καὶ στὰ ἑλληνικά (Κρητικαὶ ἐπιστολαὶ γαλλιστὶ μὲν γραφεῖσαι ὑπὸ Σαβαρῆ, ἑλληνιστὶ δὲ μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ *Ν. Ζυγομαλᾶ*, Ἐν Ἀθήναις, 1845 καὶ Ἐπιστολαὶ ἐκ Κάσου ὑπὸ Σαβαρῆ μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ *Μάρκου Μηλιαράκη*, Ἐν Ἀθήναις 1859). Γιὰ τὸν περιηγητὴ Savary καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ χρονικοῦ του ἕνας μεταγενέστερος ταξιδιώτης ὁ *J. M. Tancoigne*, γράφει ὅτι ἔχει τάση πρὸς τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἀναζήτηση τοῦ θαυμαστοῦ: «Λυπᾶμαι ποὺ ἕνας ἐξαιρετικὸς συγγραφέας παρουσιάζει γιὰ πραγματικότητα τὰ λαμπρὰ ὄνειρα τῆς φαντασίας του» (Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l'île de Candie, en 1811, 1812 et 1814; suivie d'une notice sur Pera et d'une Description de la marche de Sultan, Paris 1817, σ. vj).

ξυλείας. Ἀγοράζουν τὰ ξύλα πάμφθηνα καὶ τὰ πουλᾶνε πανάκριβα στὴν Ἀλεξάνδρεια. Γιὰ τὶς μεταφορὲς χρησιμοποιοῦν εἰδικὰ ἐλαφρὰ σκάφη ἀλλὰ ταχύτατα ποὺ δὲν χρειάζονται πολυδάπανη συντήρηση[1].

Ἀπὸ τὸ Καστελλόριζο στὴ Ρόδο. «Εὔφορο νησὶ μὲ πολλὲς πηγές. Ἀλλὰ καθὼς οἱ Τοῦρκοι εἶναι ὀκνοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες τόσο ἐξουθενωμένοι ἀπὸ τὴ φορολογία, τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταπίεση, δὲν ἔχουν καμμιὰ διάθεση νὰ δουλέψουν τὴ γῆ γιατὶ ξέρουν πῶς δὲν θὰ χαροῦν τὰ κόπια τους. Ἔτσι ὁ πλούσιος τόπος ἀπομένει χέρσος. Θὰ μποροῦσε ὁ πασὰς νὰ μεταβάλη τὸ νησὶ σὲ πραγματικὸ παράδεισο ἀλλὰ δὲν ἔχει τέτοιες ἔγνοιες. Γνωρίζει πῶς εἶναι προσωρινὸς καὶ δὲν ἔχει καμμιὰ διάθεση νὰ δουλέψη γιὰ τὸ διάδοχό του. Ὑπάρχει κι' ἕνας ἄλλος λόγος ποὺ συντείνει στὴν ἀνεμελιὰ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας: ἡ φτώχεια τοῦ νησιοῦ εἶναι ὁ πλοῦτος της. Ἡ Ρόδος δὲν ἔχει αὐτάρκεια σὲ σιτηρά. Ἐφοδιάζεται ἀπὸ τὴν ἀντικρινὴ Καραμανία. Ὁ πασὰς ἐπιτρέπει τὴν εἰσαγωγὴ μικρῶν ποσοτήτων ἄθλιων δημητριακῶν καὶ τὰ διοχετεύει λίγα λίγα στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ ὑψωθοῦν οἱ τιμές. Ἡ τιμὴ τοῦ πρώτου φορτίου τῆς νέας σοδειᾶς θὰ ἰσχύση γιὰ ὅλο τὸ χρόνο. Αὐτὸ τὸ ἄτιμο μονοπώλιο πλουτίζει ἐκείνους ποὺ τὸ ἐκμεταλλεύονται, ἀλλὰ ἔχει φοβερὲς συνέπειες[2]. Στερεύει τὶς πηγὲς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς γεωργίας. Πνίγει τὴ δραστηριότητα τῶν βιοτεχνιῶν. Τί μπορεῖ νὰ ἀποδώση ἕνας λαὸς ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ ἱκανοποιήση οὔτε τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες του; Τί ἀνταλλαγὲς θὰ πραγματοποιήση ὁ τόπος μὲ τοὺς ξένους, ὅταν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ θρέψη τὸν πληθυσμό του, ὅταν δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ μανιφαττούρα; Ἔτσι ὁδηγεῖται στὸν ἀφανισμὸ τὸ νησί».

Ἡ Ρόδος ἔχει δυὸ πολιτεῖες. Τὴν πρωτεύουσα καὶ τὴν ἀρχαία Λίνδο. Ἡ πρώτη κατοικεῖται ἀπὸ Τούρκους καὶ μερικοὺς Ἑβραίους. Πέντε κωμοπόλεις καὶ 41 χωριὰ κατοικοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες καὶ πέντε χωριὰ ἀπὸ μουσουλμάνους. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶναι 4.700 τουρκικὲς οἰκογένειες, 2.700 ἑλληνικὲς καὶ 100 ἑβραϊκές. Δηλαδὴ σύνολο 37.500 περίπου ψυχὲς ἂν ὁ μέσος ὅρος τῶν μελῶν κάθε οἰκογένειας ὑπολογισθῆ σὲ πέντε.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 19 - 24. Τὸ Καστελλόριζο εἶχε ὑποστῆ σκληρὲς δοκιμασίες κατὰ τὴν τουρκοκρατία, καθὼς βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ τῶν πολέμων τῶν ναυτικῶν Δυνάμεων. Ἐννιὰ μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ *Savary*, τὸ νησὶ εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ τὸ Λάμπρο Κατσώνη. Ξαναγύρισαν οἱ Τοῦρκοι, ἔπειτα οἱ Ρῶσοι (1792) καὶ ὕστερα πάλι οἱ Τοῦρκοι (βλ. *Ἀχ. Διαμαντάρα*, Ἱστορία τῆς νήσου Καστελλορίζου, Δ.Ι.Ε.Ε. τ. Η' καὶ Θ').

2. Αὐτὸ τὸ μονοπώλιο δὲν συνηθιζόταν μόνο στὴ Ρόδο. Στὴ Μακεδονία οἱ μπεηλκζῆδες εἶχαν ἐπιβάλει «ἐπαίσχυντο μονοπώλιο στὰ μαλλιά» (*Félix Beaujour*, ἔνθ' ἀν., σ. 52). Στὴν Κόρινθο ὁ Τοῦρκος διοικητὴς μονοπωλοῦσε τὸ λάδι, τὸ γάλα, τὰ κρεμμύδια κ.λπ. Ἀπὸ τοὺς Τούρκους δανείστηκαν τὴ μέθοδο τοῦ μονοπωλίου καὶ οἱ Μανιάτες μπέηδες (λάδι, βελανίδια κ.ἄ.).

Ὁ δεσποτισμὸς ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἔλθουν στὸν κόσμο. Πνίγει τὴ γεννητικότητα. Κι' ὅμως αὐτὸ τὸ θεόφτωχο νησὶ προσφέρει στὸ σουλτάνο 90.000 πιάστρα [1] τὸ χρόνο. Ἀπ' αὐτὰ 55.500 καλύπτουν τὶς δαπάνες τῶν τουρκικῶν φρουρῶν. Τὰ ὑπόλοιπα 34.500 πιάστρα εἶναι καθαρὸ κέρδος τοῦ πασᾶ. Ὁ Savary παραθέτει ἀναλυτικὸ πίνακα τῶν πηγῶν αὐτῶν τῶν ἐσόδων ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἐξουθένωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὶς ποικιλώνυμες εἰσφορές: χαράτσι, δεκατιά, δογάνα, φόρος σπιτιῶν, φόρος κεριοῦ, φόρος κτηνῶν, διαπύλια τέλη, φόρος λουτρῶν, ἁλατιάτικο, φόρος τῶν ἀμπελιῶν, νέος κεφαλικὸς φόρος [2].

Πῶς ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ ἀπομύζηση; ἀναρωτιέται ὁ περιηγητής. Καὶ ἀπαντᾶ: «Ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λαὸς ποὺ σκέπαζε ἄλλοτε τὴ Μεσόγειο μὲ τοὺς στόλους του ἔχασε τὴν ἐλευθερία του. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἐλευθερία ἔχασε καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἰδιοφυΐα του. Ἦρθε ὁ Τοῦρκος καὶ ξεχείλισαν τὰ δεινά του».

Ἀλλὰ ὁ Savary δὲν μιλάει γιὰ αὐτοεγκατάλειψη καὶ ἐκφυλισμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὅπως πολλοὶ προγενέστεροι Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες. «Ἂς μὴ κατηγοροῦμε τοὺς Ἕλληνες. Τὸ μονοπώλιο ποὺ ἔχει καθιερώσει ὁ πασὰς δένει τοῦ λαοῦ τὰ χέρια. Οἱ ἀγγαρεῖες ποὺ ἐπιβάλλει εἶναι καταθλιπτικές.

»Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου οἱ Ροδίτες κόβουν δεντροκορμοὺς γιὰ νὰ ναυπηγηθοῦν καραβέλλες. Ἡ ξυλεία μεταφέρεται στὴ Ρόδο μὲ μύριους κόπους. Καὶ ξέρετε πόσο πληρώνει ὁ πασὰς γιὰ τὴ μεταφορὰ ἑνὸς μεγάλου δεντροκορμοῦ; Δεκαπέντε πεντάρες. Καὶ δούλεψαν γι' αὐτὸ ἄντρες πολλοὶ καὶ πολὺ χρόνο. Ξέρετε τώρα τί πληρώνει ὁ σουλτάνος γιὰ ἕνα ἁπλὸ δοκάρι στὸν ταρσανά; Ἑξήντα λίβρες».

Τὰ μεροκάματα στὸν ταρσανὰ εἶναι κανονισμένα ἀπὸ τὴν Πύλη. Ἀλλὰ ὁ ἐργολάβος τὰ κόβει στὸ μισό. Ἂν βρέξῃ ἔστω καὶ μιὰ ὥρα, ἡ μέρα δὲν ὑπολογίζεται καὶ δὲν πληρώνεται οὔτε παράς. Ἔπειτα διπλασιάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν στὴ φαντασία του. Ἔτσι οἱ καραβέλλες τῆς Ρόδου καταντοῦν παλιοκάραβα ὁλότελα ἄχρηστα. Μένουν πολὺν καιρὸ στὸ ναυπηγεῖο καὶ πολλὰ τμήματά τους σαπίζουν. Κι' ἐνῶ ὁ ἐργολάβος πλουτίζει, ἀκούγονται ἀπὸ τὴν ἐργατιὰ τῶν ραγιάδων κραυγὲς ἀπελπισίας. Ἀλλὰ κάθε καταγγελία ἐξαγοράζεται μὲ χρυσάφι. Ἔχει ἐξασφαλίσει ὁ ἐργολάβος μὲ ἀρκετὰ πουγγιὰ τὴν εὔνοια τοῦ καπουδὰν πασᾶ.

---

1. Τὸ πιάστρο ἰσοδυναμοῦσε τότε μὲ ἕνα τάληρο τῶν τριῶν γαλλικῶν λιβρῶν.

2. Φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Χαμὶτ τοῦ 1775 ἀναφέρει ὅτι «ἡ πόλις Ρόδος πληρώνει εἰς τὸ βακούφιον 315.188 ἄσπρα, λόγω μαχαλέδων, ἀτόμων, ἐδάφους, νερομύλων, ἰνσπεντζέ (φόρος δημητριακῶν), σίτου καὶ ἄλλων» (Νισυριακά, ἔκδ. Ἑταιρ. Νισυριακῶν Μελετῶν, τ. Γ' (1969), σ. 179).

Οἱ Ροδίτες, παρατηρεῖ ὁ Savary, εἶναι ἄνθρωποι μὲ καλὴ πίστη καὶ κοινωνικότητα. Ἀλλὰ ἔχουν καὶ τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἐκτρέφει ἡ τυραννία. «Συχνά, παρακινούμενοι ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ κλῖμα, παραδίνονται σὲ ἔξαλλα γλεντοκόπια, στὴ μέθη τῶν σκλάβων, ποὺ ξεχνώντας γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴ συμφορά τους, ξεφαντώνουν μέσα στὰ σίδερα» [1].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴ Σύμη, τὸ νησὶ τῶν σφουγγαράδων. Εἶδε μερικὰ ἀμπελάκια ἀνάμεσα στὰ βράχια, ἀγριομυγδαλιές, ρείκια κι' ἀγκάθια. Ὡστόσο ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων εἶναι τὸ σφουγγάρι. Ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά, εἶναι ὅλοι βουτηχτάδες. Κατεβαίνουν στὰ ὑγρὰ βάθη γιὰ νὰ ἀναζητήσουν τὴ μοναδικὴ κληρονομιὰ ποὺ τοὺς ἄφησε ἡ φύση. Ἐπικίνδυνη τέχνη. Μερικὲς φορὲς κρατοῦν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι πρέπει τὴν ἀνάσα τους κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ κι' ἀνεβαίνοντας στὴν ἐπιφάνεια ξερνοῦν αἷμα κύματα κύματα. Ἄλλες φορὲς κινδυνεύουν νὰ κατασπαραχθοῦν ἀπὸ τὰ θεριὰ τῆς θάλασσας. Τὸ μαχαίρι ποὺ κρατοῦν στὸ χέρι εἶναι ὅπλο ἀδύνατο γιὰ τὴν ἄμυνά τους.

Ὁ ξένος κουβέντιασε μὲ ἕνα Συμιώτη βουτηχτή. Παραπονιόταν γιὰ πόνους στὰ νεφρά, γιὰ τὴ σκληρὴ δουλειά του, γιὰ τὸ ἀσήμαντο διάφορο. Ἕνα παιδάκι δέκα χρόνων, ὁ γιός του, βρισκόταν στὴ βάρκα. Τὸ μάθαινε τὴν τέχνη. Τί ἄλλο μποροῦσε νὰ τοῦ ἀφήση κληρονομιά; Πῆγε σὲ ἕνα χωριὸ βουτηχτάδων. Φτώχεια καὶ μαύρη δυστυχία [2]. Στενοὶ βρώμικοι δρόμοι. Παλιοκαλύβες ὅπου μόλις τρυπώνει τὸ φῶς τοῦ ἥλιου. Οἱ κάτοικοι, μὲ ὕφος θλι-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 79 - 97. Ὁ *Savary* ἔχει ἀντλήσει τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸν οἰκοδεσπότη του, Γάλλο Potinier, ἐγκατεστημένο πέντε χρόνια στὴ Ρόδο.

2. Οἱ Συμιῶτες πλήρωναν στὸ ὀθωμανικὸ δοβλέτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους φόρους, τέλη καὶ εἰσφορὲς κάθε λογῆς καὶ φόρο σὲ σφουγγάρια. Σὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Α' (Μάρτιος 1775) ὁρίζεται γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Σύμης: «. . . εἰς τὸ κατάστιχον τῶν φόρων ὑπάρχει κατακεχωρισμένον ὅπως οἱ ραγιάδες τῆς ρηθείσης νήσου δίδωσιν ἀπέναντι φόρων εἰς τὸ νέον αὐτοκρατορικὸν Σεράγιον κατὰ τὸ ὀτζακλίκι δώδεκα χιλιάδας χονδρὰ καὶ τρεῖς χιλιάδας καλῆς ποιότητος σπογγάρια». Δυὸ μῆνες ἀργότερα, φιρμάνι τοῦ Ἀβδοὺλ Χαμὶτ Γ' ὁρίζει τὶς ἄλλες ὑποχρεώσεις τοῦ νησιοῦ: «Ἡ δὲ Σύμη 24.000 ἄσπρα κατ' ἔτος ἐμάνετεν (φόρος ποὺ καταβαλλόταν κατ' εὐθείαν στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση ἀντίθετα μὲ τὸ μακτού), λόγω νεφεράτ (ἄγνωστος φόρος), εἰσοδήματος μικροῦ ἢ μεγάλου λιμένος, φόρου τελωνικοῦ, δεκάτου ἰχθύων, καζικίου καὶ 5.000 ἄσπρα λόγω ἐγκλήματος, παϊτλοῦ-μαλαμὲ (δημοσίου ταμείου), βὲ χασὶ (ἰδιαιτέρου ταμείου), μάλ-γαΐπ (περιουσίας κατοίκου ποὺ ἀπουσιάζει), μὰλ-μετκοὺτ (περιουσίας κατοίκου ποὺ δὲν βρίσκεται στὴ ζωή), δούλων δραπετευσάντων, ἀξίας αἰχμαλώτων, ὧν ἔλληξεν ἡ προθεσμία. . .». Συχνὰ ἡ σοδειὰ τῶν σφουγγαριῶν ἦταν μικρότερη ἀπὸ τὴν καθωρισμένη εἰσφορά. Καὶ οἱ Συμιῶτες ἀναγκάζονταν νὰ ἀγοράσουν σφουγγάρια ἀπὸ τὰ γειτονικὰ νησιὰ Χάλκη καὶ Κάλυμνο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Σελὶμ τοῦ Γ' (1806). Εἶχαν ὅμως τὸ θάρρος νὰ διαμαρτύρωνται γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ὀργάνων τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀποτελοῦσαν μάστιγα γιὰ ὅλα τὰ νησιά (Βλ. *Δημ. Χαβιαρᾶ*, Δ.Ι.Ε.Ε., 1914, δελτ. 6, σ. 321 - 350 καὶ Νισυριακά, ἔκδ. Ἑταιρ. Νισυριακῶν Μελετῶν, τ. Γ' (1969), σ. 152 κ.ἑ.).

βερὸ καὶ βαρύ, φαίνονται ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὰ βάσανά τους. Οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὴ συνηθισμένη περιέργεια γιὰ τοὺς ξένους. Ἄντρες καὶ γυναῖκες εἶναι ντυμένοι ὁλόϊδια. Φοροῦν μιὰ μακριὰ ρόμπα, ζουνάρι κι᾽ ἕνα σάλι στὸ κεφάλι. Τοὺς ξεχωρίζεις μονάχα ἀπὸ τὴ διαφορὰ τῶν χαρακτηριστικῶν. Τοὺς ἀφανίζει ἡ λέπρα ποὺ ἔχει μεγάλη διάδοση στὴ Σύμη. Βλέπεις τὰ δύστυχα θύματα τῆς ἀρρώστιας νὰ ἁπλώνουν ἀπὸ μακριὰ τὸ χέρι ἐκλιπαρώντας ἐλεημοσύνη μὲ σβησμένη φωνή. Ζοῦν ἀπομονωμένοι καὶ ἡ ζωὴ ποὺ τοὺς ἀπόμεινε κυλάει μέσα σὲ φοβερὴ ἐξαθλίωση. «Μπροστὰ σ᾽ αὐτὸ τὸ θέαμα ταράχτηκα καὶ θέλησα νὰ γυρίσω στὸ καράβι, ἀλλὰ ἕνας παπὰς μὲ κάλεσε ἐπίμονα νὰ μπῶ στὸ σπίτι του. Κάθησα σὲ ἕνα μικρὸ σκαμνί, τὸ μόνο ἔπιπλο ποὺ ὑπῆρχε στὸ σπίτι, καὶ κεῖνος διπλώθηκε κατάχαμα πάνω σὲ μιὰ παλιόψαθα. Ἦταν ἕνας γέροντας μὲ ἄσπρη γενειάδα ποὺ κατέβαινε στὸ στῆθος του. Σηκώθηκε, μπῆκε σὲ μιὰ σκοτεινὴ τρύπα καὶ γύρισε μὲ ἕνα σταμνὶ κρασί. Θυμήθηκα τὸν Φιλήμονα καὶ τὴ Βαύκη» [1].

Στὴν Κάσο δὲν βρῆκε οὔτε ἕνα Τοῦρκο. Δὲν τόλμησαν οἱ Ὀθωμανοὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ νησί, γιατὶ δὲν ὑπῆρχε φρούριο προστατευτικὸ καὶ κινδύνευαν νὰ αἰχμαλωτισθοῦν ἀπὸ τοὺς Μαλτέζους πειρατές. «Σ᾽ αὐτὸ τὸ φόβο τῶν Τούρκων χρωστοῦν οἱ Κασιῶτες τὴν ἡσυχία, τὴν εὐημερία καὶ τὴν ἐλευθερία τους».

Βγῆκαν οἱ ξένοι στὸ νησὶ μὲ μιὰ βάρκα ἀπὸ ἕνα στενὸ καὶ ἐπικίνδυνο πέρασμα. Τοὺς βοήθησαν οἱ ντόπιοι μὲ ραβδιὰ γιὰ νὰ μὴ θρυμματισθῆ τὸ πλεούμενο πάνω στοὺς ἀγκαθεροὺς βράχους. «Θὰ μποροῦσαν νὰ διευρύνουν τὸ ἄνοιγμα, ἀλλὰ προτιμοῦν τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη εἴσοδο τῶν ἐχθρῶν τους». Γυναῖκες καὶ παιδιὰ βγῆκαν νὰ δοῦν τοὺς παράξενους ἐπισκέπτες. Ὁ Savary ἦταν ντυμένος μὲ τὴν ἐθνικὴ φορεσιὰ τοῦ τόπου του, ξίφος στὸ πλευρὸ καὶ γαλλικὸ πίλο.

«Μόλις περάσαμε μπροστά τους, οἱ γυναῖκες χαμήλωσαν τὰ μάτια. Μερικὲς ἦταν ὡραιότατες. Μᾶς χαιρετοῦσαν λέγοντας «καλημέρα», «καλῶς ἤρθατε». Ὁ ὁδηγός μας, ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς καλύτερους Κασιῶτες, μᾶς ὡδήγησε στὸ σπίτι του. Κάθησα σὲ ἕνα ὑπερυψωμένο πεζούλι καὶ κεῖνος χαμηλώτερα. Πάστρα καὶ ἄνεση βασίλευε στὸ νοικοκυριό. Σὲ λίγο παρουσιάσθηκαν ἡ γυναίκα καὶ ἡ κόρη του μὲ αὐγὰ φρέσκα, σῦκα καὶ σταφύλια. Ἡ μικρὴ Κασιώτισσα κοκκίνησε μπροστὰ στὸν ξένο ποὺ δίχως ἄλλο θὰ τῆς φαινόταν παράξενα ντυμένος. Κι᾽ ἐνῶ ὁ οἰκοδεσπότης μὲ κερνοῦσε ἐξαιρετικὸ κρασὶ μὲ ἕνα πλατὺ ποτήρι, μπῆκαν στὸ σπίτι οἱ περισσότερες γυναῖκες τοῦ χωριοῦ. Μᾶς χαιρέτησαν καὶ κάθησαν γύρω γύρω.

»Ἄρχισαν ὅλες μαζὶ νὰ κρυφομιλοῦν καὶ νὰ σχολιάζουν μὲ κάθε λεπτο-

---

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 98 - 104.

μέρεια τὴ γαλλικὴ φορεσιά. Σπάνια φθάνουν Εὐρωπαῖοι σ' αὐτὸ τὸ μοναχικὸ νησί. Μάτια συνηθισμένα νὰ βλέπουν ξυρισμένα κεφάλια τυλιγμένα μὲ σάλια, μακριὰ φορέματα σφιγμένα μὲ ζώνη καὶ γενειοφόρα πηγούνια ἀντίκρυζαν σαστισμένα μακριὰ μαλλιὰ πλεγμένα, πρόσωπο χωρὶς μουστάκια, καπέλλο δίκωχο καὶ ροῦχα ποὺ φθάνουν ὣς τὰ γόνατα. Τὸ χαμόγελο ποὺ ξάνοιγε κάπου κάπου στὰ χείλη τους ἔδειχνε εὐνοϊκὲς παρατηρήσεις. Ἀλλὰ κι' ἐγὼ δὲν τὶς κυττοῦσα μὲ λιγώτερη εὐχαρίστηση. Πρόσεξα ἰδιαίτερα δύο. Ἡ μιὰ φοροῦσε ζιπούνι χωρὶς μανίκια, φουστάνι μπαμπακερὸ πολὺ λεπτό, ὁλόασπρο, ποὺ ἔφθανε ὣς τὶς φτέρνες καὶ ποδογύρι, τέσσερα δάχτυλα πλάτος, κεντημένο μὲ τέχνη. Καὶ στὴ μέση ζώνη χαλαρή. Ὅλες οἱ γυναῖκες ἦταν ὅμοια ντυμένες. Φοροῦσαν μποῦστο, μακρὺ μπαμπακερὸ φουστάνι καὶ ζώνη. Διαφορὰ ὑπῆρχε μονάχα στὸ κέντημα καὶ στὸ χτένισμα. Ἄλλες ἄφηναν τὰ μαλλιά τους νὰ πέφτουν στοὺς ὤμους πλεγμένα σὲ μιὰ ἢ περισσότερες κοτσίδες. Ἄλλες τὰ στερέωναν στὴν κορφὴ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὰ ἄφηναν νὰ ξαναπέσουν στὸν τράχηλο».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἔμεινε ὀχτὼ μέρες στὴν Κάσο. «Περίμενα νὰ βρῶ δυστυχισμένους σκλάβους νὰ στενάζουν κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία καὶ ἀντίκρυσα ἕνα λαὸ εὔθυμο καὶ ἐλεύθερο στὴν καρδιὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας».

Μόλις τέλειωσε τὸ πρόγευμα καὶ ἔφυγαν οἱ γυναῖκες, ὁ σπιτονοικοκύρης, γιὰ νὰ τονώση τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ξένου στοὺς Κασιῶτες, ἔβγαλε ἀπὸ τὸ σεντούκι δυὸ γράμματα Γάλλων καπεταναίων καὶ τοῦ τάδωσε νὰ τὰ διαβάση. Τὸ ἕνα ἔγραφε: «Γάλλε ποὺ ἡ τρικυμία δὰ σὲ ρίξη σὲ τοῦτο τὸ νησὶ ἔχε ἐμπιστοσύνη στοὺς κατοίκους του. Ἔπεσα ναυαγὸς σ' αὐτοὺς τοὺς βράχους καὶ μοῦ πρόσφεραν τὴ βοήθεια ποὺ χρωστᾶνε οἱ ἄνθρωποι σὲ παρόμοια δυστυχία». Καὶ τὸ ἄλλο: «Προειδοποιῶ τοὺς συμπατριῶτες μου ποὺ ἡ τύχη θὰ τοὺς φέρη στὸ νησὶ τῆς Κάσου νἄχουν τὸ νοῦ τους. Οἱ κάτοικοι εἶναι κατεργαρέοι καὶ κλέφτες καὶ οἱ ξένοι πρέπει νὰ φυλάγωνται ἀπὸ τὴν κακία τους».

Στὸ δεῖπνο ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ τιμηθοῦν οἱ ξένοι ἦταν καλεσμένοι καὶ πολλοὶ Κασιῶτες. Τὰ φαγητὰ ἦταν κόττα μὲ ρύζι, αὐγά, πιτσούνια, τυρὶ καὶ καλὸ κρασί. Οἱ ἄντρες ἔτρωγαν ὅλοι μαζὶ καὶ οἱ γυναῖκες χωριστὰ σὲ ἄλλη κάμαρα. Ὕστερα ἄρχισαν οἱ προπόσεις καὶ στὸ τέλος τοῦ δείπνου ἔπαιξαν μουσικὰ ὄργανα.

«Καμμιὰ εἰκοσαριὰ κορίτσια ντυμένα ὁλόλευκα, μὲ κυματιστὰ φουστάνια καὶ μαλλιὰ πλεγμένα, μπῆκαν στὴν κάμαρα. Μαζί τους κι' ἕνας νέος ποὺ ἔπαιζε λύρα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ κορίτσια ἦταν πεντάμορφα. Νόμισα πὼς βρέθηκα στὸ νησὶ τῆς Καλυψώς. Ἄρχισαν ἀμέσως τὸ χορό. Ποτὲ ὁ χορευτὴς δὲν δίνει τὰ χέρια του στὰ δυὸ πρόσωπα ποὺ βρίσκονται πλάϊ του, ἀλλὰ στὰ

ἑπόμενα, ἔτσι πού τὰ χέρια του εἶναι σταυρωμένα μπροστὰ καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς πλαϊνούς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ χορευτὲς εἶναι ἑνωμένοι σὲ ἕνα δαχτυλίδι μὲ διπλὴ βέργα. Ὁ μουζικάντης στεκόταν στὴ μέση τοῦ κύκλου. Ἔπαιζε καὶ τραγουδοῦσε μαζί. Τὰ κορίτσια ἀκολουθοῦσαν μὲ ἀκρίβεια τὸ σκοπὸ ἄλλοτε προχωρώντας μπροστὰ ἢ ὀπισθοχωρώντας καὶ ἄλλοτε χορεύοντας γύρω του» [1].

Τὸ χωριὸ εἶχε ἑκατὸ πέτρινα δίπατα σπίτια. Στὸ ἰσόγειο ὑπῆρχαν δύο ἢ τρία δωμάτια, στὸ πάνω πάτωμα ἄλλα δύο. Κάθε σπίτι εἶχε δικό του φοῦρνο καὶ τὴ στέρνα του ἀνοιγμένη μέσα στὸ βράχο.

Στὸ νησὶ κυριαρχοῦσε τὸ γυναικεῖο στοιχεῖο. Πέντε ἢ ἔξη ἄντρες συνάντησε ὅλους κι' ὅλους ὁ Savary. Ὅλοι ταξίδευαν σὲ κοντινὲς καὶ μακρινὲς θάλασσες. Τὰ καράβια σαλπάρουν τὴν ἄνοιξη καὶ γυρίζουν στὰ μισὰ τοῦ φθινόπωρου γιὰ νὰ περάσουν στὸ νησὶ τοὺς φουρτουνιασμένους καὶ κακοτάξιδους μῆνες. Τὸ Μάρτη ξαναμπαρκάρουν γιὰ τὸ Αἰγαῖο. Ὅλα τὰ ἀγόρια ἀκολουθοῦν τοὺς πατεράδες τους καὶ γίνονται ναυτικοί. Καὶ οἱ γυναῖκες, κατὰ τὴν ἀπουσία τῶν ἀντρῶν, γνέθουν καὶ ὑφαίνουν.

Θαύμασα, γράφει ὁ Savary, τὴν τάξη καὶ τὴ φρονιμάδα, τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἑνότητα πού βασιλεύει ἀνάμεσά τους καὶ κυρίως τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀλληλοεκτίμηση [2].

Ἐπειδὴ ξενιτεύονται οἱ ἄντρες, ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς πλεονάζει καὶ πολλὰ κορίτσια μένουν ἀνύπαντρα. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ στὸ Ἡράκλειο καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες πόλεις βρίσκονται τόσες Κασιώτισσες ἐκπατρισμένες μὲ τὴ θέλησή τους. Αὐτὰ τὰ κορίτσια, πού δὲν ἔχουν οὔτε γονεῖς οὔτε συγγενεῖς, εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ δουλεύουν ὑπηρέτριες. Ἐκεῖ πολλὲς φορὲς ξελογιάζονται ἀπὸ πλούσιους ἐμπόρους καὶ ζοῦν βίο παραλυσίας. Εἶδα πολλὲς Κασιώτισσες πού εἶχαν λησμονήσει ὁλότελα τὰ ἤθη τῆς πατρίδας τους [3].

Κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Savary στὸ νησὶ ἔφθασε ἕνα κασιώτικο καράβι φορτωμένο ρύζι, πεπόνια, ρόδια καὶ ἄλλα φροῦτα.

«Ὅλες οἱ γυναῖκες κατέβηκαν στὸ γιαλό. Ἔτρεξαν βιαστικὰ νὰ ὑποδεχτοῦν ἄλλη ἀδερφό, ἄλλη πατέρα. Ποτὲ δὲν εἶδα τέτοια θέρμη τρυφερῶν ἐκδηλώσεων. Τοὺς ἀγκάλιαζαν σφιχτὰ καὶ δοξολογοῦσαν τὸ Θεὸ πού ξαναγύρισαν. Νὰ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, εἶπα μέσα μου. Νὰ ἡ ζωηρὴ φαντασία τους ἕτοιμη πάντοτε νὰ πάρη φωτιά. Νὰ ἡ ἐξαίσια εὐαισθησία πού τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς. Αὐτὸς ὁ βράχος τοὺς προστατεύει

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 105 - 122.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 123 - 125.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 127.

ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν Τούρκων καὶ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ διατηρήσουν τὸν ἀρχαῖο χαρακτήρα τους».[1]

Ὁ Savary ἀντιμετωπίζει καὶ τὶς κατηγορίες γιὰ δολιότητα, ἀπιστία καὶ χαμέρπεια, ποὺ διατυπώνουν πολλοὶ ξένοι ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. «Αὐτὲς οἱ ἀδυναμίες δὲν ἀνήκουν στὴ φύση τους, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκλαβιᾶς. Ἕλληνες εἶναι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Κάσου, ἀλλὰ τοὺς φωτίζει μιὰ ἀχτίδα ἐλευθερίας. Καὶ εἶναι γι' αὐτὸ ἐργατικοὶ καὶ ἔντιμοι, ἔχουν εὐαισθησία καὶ ἦθος. Στεῖλτε τους ἕνα καδή, ἕνα πασὰ καὶ θὰ γίνουν κι' αὐτοὶ δόλιοι καὶ διεφθαρμένοι»[2].

Ἀπὸ τὰ Δωδεκάννησα ὁ Savary θὰ ταξιδέψη στὴν Κρήτη. Βρῆκε τὸ Ἡράκλειο ἔρημο. «Μονάχα στὸ παζάρι βλέπει κανεὶς κίνηση». Οἱ ἐκκλησίες, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἔγιναν τζαμιά.

Στὸ Ἡράκλειο ὠργανώθηκε μιὰ μεγάλη περιοδεία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ μὲ συμμετοχὴ πολλῶν Γάλλων καὶ μὲ ἰσχυρὴ συνοδεία γενιτσάρων. Ἐπὶ κεφαλῆς ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Χανιά. Ἡ περιηγητικὴ ὁμάδα θὰ ἐπισκεφθῆ μὲ τὴν κουστωδία της τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς. Στὸ δρόμο ἀπάντησε ἕνα συμπεθεριό. Πολυάριθμοι Ἕλληνες καβαλλάρηδες συνώδευαν τὴ νύφη ποὺ ξεχώριζε ἀνάμεσα σὲ ὡραιότατες Κρητικές. Ἦταν ὅλες λαμπροφορεμένες καὶ στοὺς ὤμους τους κυμάτιζαν ἄσπρες μαντῆλες.

Σὰν Γάλλοι ποὺ εἴμαστε, γράφει ὁ Savary, σκεφτήκαμε νὰ τιμήσουμε τὴ νύφη. Παραταχθήκαμε στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου καὶ πυροβολήσαμε ὅλοι μαζί. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἦταν ἁρματωμένοι μᾶς ἀποκρίθηκαν. Ὕστερα χαιρετηθήκαμε καὶ χωρίσαμε[3].

Στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου οἱ καλόγεροι, βλέποντας τὸ πλῆθος τῶν ξένων καὶ τὴ συνοδεία τῶν γενιτσάρων, ἐξαφανίσθηκαν. Μαθαίνοντας ὅμως πὼς ἀνάμεσα στοὺς ξένους βρισκόταν ὁ Γάλλος πρόξενος κι' ὅτι θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὔνοιά του, ἄρχισαν τὶς περιποιήσεις. Τὸ γεῦμα ἦταν μεγαλοπρεπέστατο, σημειώνει ὁ περιηγητής. Ψητὸ γουρουνόπουλο στὴ μέση τοῦ τραπεζιοῦ, ἀρνὶ πεντανόστιμο γύρω, πιτσούνια, κόττες, ἐλιές, μέλι, ρόδια, μύγδαλα, σταφύλια καὶ κρασιὰ διαφόρων χρωμάτων[4].

Τὰ ἴδια στὸ μοναστήρι τῶν Ἀσωμάτων. Μόλις εἶδε ὁ ἡγούμενος τοὺς γενιτσάρους κρύφτηκε. Ἀλλὰ ὅταν ἄρχισαν τὰ ταξίματα, πρόσταξε νὰ στρωθοῦν τὰ τραπέζια. Ἀραδιάστηκαν σαράντα πιάτα μὲ κρέατα, ὄσπρια, φροῦτα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 127 - 128. Τὸ τμῆμα τοῦ χρονικοῦ τοῦ *Savary* ποὺ ἀναφέρεται στὴν Κάσο πρωτομεταφράσθηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1894 στὴν ἐπίτομη περιγραφὴ τοῦ νησιοῦ (Ἀλεξάνδρεια 1894, σ. 52 κ.ἑ.) ἀπὸ τὸν *Μ. Μαλλιαράκη* (βλ. *Μ. Μιχαηλίδη - Νουάρου*, Ἱστορία τῆς νήσου Κάσου, Ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 202 σημ. 1).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 130 - 131.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 205.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 208.

Ὕστερα ὁ ἡγούμενος ἔδωσε στὸ διάκο ποὺ στεκόταν πίσω του ὄρθιος ἕνα κλειδὶ καὶ κεῖνος κουβάλησε πολλὰ μπουκάλια παλιὸ εὐωδιαστὸ κρασί. «Ἐνθουσιάστηκε ὁ ἡγούμενος καὶ πρότεινε νὰ ψάλλουμε μαζὶ τὸ Κύριε ἐλέησον. Μπῆκαν στὴν τραπεζαρία διάκοι καὶ καλογεροπαίδια κι' ἄρχισαν τὴν ψαλμωδία. Ὕστερα ζήτησε νὰ ψάλλουμε καὶ μεῖς γαλλικά» [1].

Ἀκολούθησε ἡ ἐπίσκεψη στὸ Ἀρκάδι (σὲ ἀπόσταση τριῶν λευγῶν), «τὸ ὡραιότερο μοναστήρι τῆς Κρήτης». Ἔχει ἀπέραντα χτήματα καὶ παράγει λάδι, κρασί, στάρι καὶ κερί. Τὰ κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ ἁπλώνονται γύρω ἀπὸ μιὰ κυκλικὴ αὐλή. Σαράντα βαρέλια κρασὶ μέτρησαν στὰ ὑπόγεια τοῦ μοναστηριοῦ.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα οἱ ξένοι ζήτησαν νὰ δοῦν τὴ βιβλιοθήκη. Βρῆκαν κάπου διακόσια «κονιορτοβριθῆ» βιβλία, ὅλα θεολογικά. Ὁ Savary ἀνακάλυψε κι' ἕνα χειρόγραφο τοῦ Ὁμήρου. Ζήτησε νὰ τὸ ἀγοράση, ἀλλὰ οἱ καλόγεροι ἀρνήθηκαν.

Πῆγαν ὕστερα στοὺς Μαργαρίτες [2], τὸ πιὸ πολυάνθρωπο χωριὸ τῆς Κρήτης, ἀνάμεσα στὴν Ἴδη καὶ τὰ πρῶτα ὑψώματα τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Ἔξη χιλιάδες Ἕλληνες καλλιεργοῦν τὸ γόνιμο κάμπο. Ἐπειδὴ τὸ κλῖμα τῆς περιοχῆς εἶναι ἐξαιρετικό, οἱ Βενετοὶ κατοικοῦσαν στοὺς Μαργαρίτες τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου. Τὶς προσόδους τοῦ πλούσιου αὐτοῦ χωριοῦ μὲ τὸ φημισμένο λάδι ἀπολαμβάνει τώρα ἡ βαλιδέ - σουλτάνα [3].

Τὰ Χανιὰ βρίσκονταν σὲ μεγάλη οἰκονομικὴ ἄνθιση ἐξ αἰτίας τῆς καταστροφῆς τῶν λιμανιῶν τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῆς Ἱεράπετρας. Ὁ πληθυσμός, ἀπὸ 3.500 περίπου ποὺ ἦταν τὸ 1700, κατὰ τὴν περιήγηση τοῦ Tournefort [4] ἔφθασε τὶς 17.000 ψυχές. Ἡ πόλη εἶχε καλὴ ρυμοτομία, μεγάλους ἴσιους δρόμους καὶ πλατεῖες μὲ κρῆνες. Τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφθασε ὁ Savary στὰ Χανιὰ σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν Τούρκων ἐναντίον τοῦ πασᾶ γιὰ τὶς ἀτασθαλίες τοῦ ἐπιτρόπου του. Γενίτσαροι μὲ γυμνωμένα σπαθιὰ ἔτρεχαν στοὺς δρόμους καὶ καλοῦσαν τοὺς μουσουλμάνους στὰ ὅπλα. Πεντακόσιοι ἔνοπλοι κατέλαβαν ἀμέσως τὴν ἕδρα τοῦ ἐπιτρόπου, ἕνα νεοχτισμένο μέγαρο, τὸ λεηλάτησαν καὶ τὸ κατέστρεψαν. Ὕστερα κατέλαβαν τὸ γειτονικὸ ὕψωμα καὶ γύρισαν τὶς μποῦκες τῶν κανονιῶν ἐναντίον τοῦ σεραγιοῦ. Τελικὰ ὁ ὄχλος ἡσύχασε μόλις ἐμφανίσθηκε ὁ γέροντας ἀσπρογένης πασάς [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 244 - 246.
2. Στὴν κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1332 κατὰ τῶν Βενετῶν, οἱ Μαργαρίτες τοῦ Μυλοποτάμου ἦταν ἡ ἕδρα τῶν ἐπαναστατῶν. Πεντακόσια περίπου χρόνια ἀργότερα, τὸ 1830, ἐγκαταστάθηκε στοὺς Μαργαρίτες τὸ Κρητικὸ Συμβούλιο.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 258.
4. Βλ. τ. Α', σ. 713.
5. Ἔνθ' ἀν., σ 270 - 272.

Ὁ Savary ἱστορεῖ καὶ ἕνα δραματικὸ περιστατικὸ διωγμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν Χανίων.

«Ἡ τιμὴ νὰ μπαίνη κανεὶς ἔφιππος στὴν πόλη ἀνήκει μονάχα στὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ στοὺς Εὐρωπαίους. Ἀλλὰ ὁ ἐπίσκοπος τῶν Χανίων ἀποφάσισε νὰ καταφρονήση τὸν τυραννικὸ αὐτὸ περιορισμό. Κι' ἕνα βράδυ ποὺ γύριζε μὲ πολλοὺς παπάδες ἀπὸ τὰ χωριά, δὲν ξεπέζεψε στὴν πύλη, ἀλλὰ προχώρησε ἔφιππος ὣς τὴν κατοικία του. Οἱ γενίτσαροι θεώρησαν προσβολὴ τὴν πράξη τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὴν ἄλλη μέρα, ἀφοῦ κινητοποίησαν τὸ στρατιωτικὸ ὄχλο, ἀποφάσισαν νὰ κάψουν ζωντανοὺς τὸν ἱεράρχη καὶ τοὺς παπάδες. Συγκέντρωσαν ἀμέσως εὔλεκτες ὕλες γύρω ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ μὲ ἀλαλαγμούς, βρισιὲς καὶ ἀπειλές. Καὶ σίγουρα θὰ τοὺς ἔκαιγαν ἂν ὁ πασὰς δὲν ἔσπευδε νὰ διακηρύξη μὲ ντελάλη στοὺς δρόμους φιρμάνι ποὺ ἀπαγόρευε στοὺς Ἕλληνες ὅλων τῶν τάξεων νὰ παραμένουν τὴ νύχτα στὰ Χανιά. Καὶ τὸ ἐκδικητικὸ αὐτὸ μέτρο ἐφαρμόσθηκε μὲ αὐστηρότητα. Ἔτσι ἔβλεπες κάθε βράδυ τοὺς δύστυχους Ἕλληνες νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὴν Πόρτα τοῦ Ρέθυμνου καὶ νὰ πηγαίνουν στὸ γειτονικὸ κάμπο νὰ βροῦν ἄσυλο. Οἱ μεροκαματιάρηδες καὶ γενικὰ οἱ φτωχοὶ εὕρισκαν καταφύγιο στὶς σπηλιές. Ἄλλοι εἶχαν γιὰ στέγη τὰ δέντρα καὶ γιὰ κλίνη τὸ χῶμα. Μόνο οἱ γυναῖκες ἐξαιρέθηκαν καὶ ἔμειναν τὰ βράδια στὰ σπίτια τους. Ὕστερα ἀπὸ δυὸ μῆνες οἱ Ἕλληνες ζήτησαν συμβιβασμό. Καὶ ἐπειδὴ τὸ χρῆμα εἶναι ἐδῶ τὸ μοναδικὸ φάρμακο γιὰ τὴ θεραπεία ὅλων τῶν δεινῶν, συγκέντρωσαν ἕνα μεγάλο ποσὸ καὶ κατώρθωσαν νὰ ἀνακληθῆ ἡ διαταγή» [1].

Εἶδε καὶ τὶς θλιβερὲς ἀποικίες τῶν λεπρῶν πλάϊ στοὺς δημόσιους δρόμους καὶ περιγράφει τὸ φριχτὸ θέαμα. Ἑστία τῆς ἀρρώστιας, γράφει ὁ Savary, εἶναι ἡ Συρία. Ἀπὸ κεῖ μεταδίδεται στὸ Ἀρχιπέλαγος. Παρατήρησε ὅτι οἱ πλούσιοι δὲν προσβάλλονται διόλου ἀπὸ τὴ λέπρα.

«Μόνο τὴν ἑλληνικὴ φτωχολογιὰ σημαδεύει ἡ ἀρρώστια. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τηρεῖ τὶς σαρακοστὲς καὶ τρέφεται μόνο μὲ παστόψαρα, ἐλιὲς καὶ τυρί. Ἔπειτα πίνουν παλιόκρασα. Αὐτὴ ἡ δίαιτα προκαλεῖ φλεγμονὴ στὸ αἷμα καὶ ὁδηγεῖ στὴ λέπρα. Ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀρρώστια δὲν ἐμφανίζεται διόλου ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους Ὀθωμανοὺς ποὺ τρῶνε ὅλο τὸ χρόνο κρέατα, ρύζια καὶ λαχανικά. Ἀλλὰ οὔτε ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἔπαθε κανεὶς ποτὲ λέπρα μέσα στὰ ἑκατὸ χρόνια ποὺ ζοῦν στὴν Κρήτη» [2].

Ὁ Savary, ἐπισημαίνει τὶς τραγικὲς συνέπειες τῆς τυραννίας καὶ τῆς ληστρικῆς πολιτικῆς τῶν Τούρκων γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό.

«Οἱ Κρητικοί, καθὼς φλέγονται ἀπὸ τὴ λαχτάρα τῆς ἐλευθερίας, ἁρπά-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 273 - 274.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 295 - 296.

ζουν κάθε τόσο τὰ ὅπλα. Κι' ὁ πασὰς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ δημεύη τὶς περιουσίες τῶν εὐπόρων. Κάτω ἀπὸ τὴ βάρβαρη αὐτὴ διακυβέρνηση οἱ Ἕλληνες λιγοστεύουν ὁλοένα καὶ σήμερα μόλις φθάνουν τὶς 150.000».

Ἀντίθετα οἱ Τοῦρκοι, ποὺ κατέχουν τὸ νησὶ ἐδῶ καὶ 120 χρόνια, εὐημεροῦν μὲ τὸν ἱδρώτα τῶν ὑποδούλων, αὐξάνονται σταθερὰ καὶ ἔφθασαν τὶς 200.000. Ὑπάρχουν καὶ 200 Ἰησουίτες στὸ νησί. Σύνολο πληθυσμοῦ 350.000 [1].

Ἡ Ἱεράπετρα, ἡ Σητεία, τὰ Σφακιά, ὁ Κίσαμος, ποὺ ἀνθοῦσαν ἐπὶ Βενετῶν, κατάντησαν πανάθλια χωριά. Τὰ φρούρια γκρεμίσθηκαν, τὰ λιμάνια καταφράχθηκαν. Τὸ Ἡράκλειο ἦταν ἄλλοτε δεύτερη Βενετία. Τώρα κατάντησε σχεδὸν ἔρημο [2].

Ἡ κυριώτερη παραγωγὴ τῆς Κρήτης εἶναι τὸ λάδι ποὺ ὄχι μονάχα καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ κατανάλωση καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς σαπουνοποιίας ἀλλὰ ἐξάγεται καὶ στὸ ἐξωτερικό.

«Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεράστια κατανάλωση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν κατὰ τὶς τέσσερες σαρακοστὲς τοῦ χρόνου γιὰ νὰ ἀρτύσουν τὰ λάχανα καὶ τὰ ψάρια τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μεταχειρίζονται οἱ Τοῦρκοι γιὰ τὴν παρασκευὴ σαπουνιοῦ (ἔμαθαν τὴν τέχνη ἀπὸ κάποιον Προβηγκιανὸ καὶ τώρα ἐφοδιάζουν ὅλες τὶς ἀγορὲς τῆς Ἀνατολῆς) [3] ἢ τὸ ξοδεύουν στὸ φαγητό, οἱ Ὀθωμανοὶ τῆς Κρήτης φορτώνουν κάθε χρόνο 24 καράβια. Κάθε φορτίο περιλαμβάνει 150 βαρέλια ἀξίας 90.000 φράγκων. Τὰ 19 ἀπ' αὐτὰ τὰ πλοῖα εἶναι μαρσεγέζικα (ἀξία φορτίων 1.710.000 φράγκα) καὶ τὰ ἄλλα πέντε ἀνήκουν σὲ διάφορα ἔθνη (ἀξία 450.000 φράγκα). Οἱ Γάλλοι ἔμποροι τῶν Χανίων εἰσάγουν στὴν Κρήτη ἐμπορεύματα συνολικῆς ἀξίας 550.000 φράγκων (450.000 σὲ ὑφάσματα Λακεντὸκ καὶ 100.000 σὲ ζάχαρη, καφὲ καὶ ἀγγλικὸ κάλιο). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο εἶναι ἐνεργητικὸ ὑπὲρ τῆς Κρήτης κατὰ 1.160.000 φράγκα. Τὰ μεγαλύτερα χανιώτικα καταστήματα ἔχουν ἀνταπόκριση μὲ ἐμπορικοὺς οἴκους τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Πόλης. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου διεξάγεται ἀπὸ τὰ Χανιά. Ἂν προστεθῆ καὶ ἕνα ποσοστό (τὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνόλου) ἐμπορευμάτων ποὺ φορτώνονταν στὰ ὑπόλοιπα λιμάνια, οἱ ἐξαγωγὲς ὁλόκληρης τῆς Κρήτης πρέπει νὰ ἀνέρχωνται σὲ προϊόντα ἀξίας τριῶν περίπου ἑκατομμυ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 352.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 354.
3. Τὰ ἑλληνικὰ λάδια ἦταν περιζήτητα σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς τοῦ Μωριᾶ ἐξαγόταν στὴ Γαλλία καὶ χρησιμοποιόταν ἀποκλειστικὰ στὴ σαπουνοποιΐα. Ἀλλὰ ὅταν ἱδρύθηκαν στὴν Κρήτη σαπουνάδικα οἱ Γάλλοι ἔμποροι ἀντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες καὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους πρὸς τὸ Μωριά. Τὸ 1718 ἡ Μασσαλία ἀπορροφοῦσε μονοπωλιακὰ ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ καὶ στὸ τέλος τοῦ αἰώνα οἱ Γάλλοι προμηθεύονταν τετραπλάσια ποσότητα ἑλληνικοῦ λαδιοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 144 - 157).

ρίων φράγκων, ποσὸ ἀσήμαντο γιὰ ἕνα τόσο μεγάλο νησί. Αὐτὴ ἡ περιωρισμένη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ὀφείλεται στὴν τουρκικὴ τυραννία ποὺ ἐμποδίζει τοὺς Ἕλληνες νὰ ἀναπτύξουν τὴν οἰκονομική τους δραστηριότητα» [1].

Ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ δεκαέξη μηνῶν στὴν Κρήτη ὁ Savary συνέχισε τὴν περιήγηση στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Μπαρκάρησε ἀπὸ τὴ Σούδα γιὰ τὴν Κίμωλο σὲ ἕνα καρυδότσουφλο (4,5 μ. μῆκος, 1,5 φάρδος). Ταξίδι κάτω ἀπὸ τὸ λιοπύρι, πάνω στὴν κουβέρτα. Ἅπλωνε τὸ χέρι του καὶ ἔφθανε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ. Ἕνα δυνατὸ φύσημα τοῦ ἀνέμου θὰ μποροῦσε νὰ ἀνατρέψη τὸ πλεούμενο. Σὲ κάθε κῦμα πλημμύριζε. Ἔπλεε μὲ ἕνα τριγωνικὸ πανὶ καὶ πάντοτε μὲ τὸν ἄνεμο στὴν πρύμη. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες καπεταναῖοι ἦταν δεξιοτέχνες θαλασσόλυκοι. Μόλις γύριζε ὁ ἄνεμος κατὰ τὴ μεριὰ ποὺ περίμεναν ὥρμοῦσαν μὲ τὶς βάρκες τους στὰ κύματα. Καὶ μόλις ἔβλεπαν ἀλλαγὴ καιροῦ, ἔσπευδαν νὰ ποδίσουν στὸν πιὸ γειτονικὸ κόρφο [2].

Ἡ Κίμωλος ἕνα κατάξερο νησί, χωρὶς οὔτε ἕνα δέντρο γιὰ ἴσκιο. Οἱ Βενετοὶ εἶχαν κόψει ὅλα τὰ δέντρα κατὰ τοὺς κρητικοὺς πολέμους. Καὶ οἱ κάτοικοι δίστασαν νὰ τὰ ξαναφυτέψουν γιατὶ φοβόνταν πὼς οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπιβάλουν διπλὰ δοσίματα. «Αὐτὴ εἶναι ἡ πολιτικὴ τῶν Τούρκων. Μόλις οἱ κάτοικοι δείξουν κάποια παραγωγικὴ δραστηριότητα, σπεύδουν νὰ τὴ φορολογήσουν ἄγρια ἐπὶ τόπου καὶ ἔτσι τὴ στραγγαλίζουν πάνω στὴ γέννησή της».

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Κιμώλου κάπου 500 ψυχές. Τὸ νησὶ δὲν ἔχει οὔτε ἀγὰ οὔτε καδῆ. Δὲν τολμοῦν νὰ ἐγκατασταθοῦν γιατὶ δὲν ὑπάρχει φρούριο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Μαλτέζους πειρατὲς καὶ νὰ ἀποφύγουν τὴν αἰχμαλωσία. Οἱ πειρατὲς ἔρχονται κάθε τόσο στὸ νησὶ καὶ ξοδεύουν σὲ γλεντοκόπια τὰ προϊόντα τῆς ἁρπαγῆς.

Τὸ δρᾶμα τῶν νησιωτῶν εἶναι ἡ φορολογία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαράτσι ποὺ εἰσπράττει κάθε καλοκαίρι ὁ καπουδὰν πασάς, οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι σ' ὁλόκληρη τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας ἀξιώνουν καὶ δῶρα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διπλασιάζεται ὁ φόρος.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 558 - 560.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 366 - 368.

ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΤΟΥ ΒΟΝΑΠΑΡΤΗ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1798)

ΜΕ ΤΗ ΓΑΛΛΟΑΥΣΤΡΙΑΚΗ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο τοῦ 1797, ποὺ ἀκολούθησε τὴ νίκη τοῦ Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία, ἡ Γαλλία θὰ προσαρτήση καὶ τὰ Ἑπτάνησα. Οἱ βενετικὲς κτήσεις τοῦ Ἰονίου θὰ χωριστοῦν ἀμέσως σὲ τρία διαμερίσματα: τῆς Κέρκυρας (μαζὶ μὲ τοὺς Παξοὺς καὶ τὶς κτήσεις τῶν ἀντικρινῶν ἠπειρωτικῶν ἀκτῶν), τῆς Ἰθάκης (Κεφαλονιά, Κάλαμος, Ἁγία Μαύρα, Μεγανήσι, Πρέβεζα καὶ Βόνιτσα) καὶ τοῦ Αἰγαίου (Ζάκυνθος, Κύθηρα, Ἀντικύθηρα καὶ Στροφάδες). Ἡ διαίρεση καὶ οἱ ὀνομασίες ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Βοναπάρτη. Βέβαια τὰ νησιὰ τοῦ τρίτου αὐτοῦ διαμερίσματος δὲν ἀνήκουν στὸ Αἰγαῖο. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι λόγοι πολιτικοὶ ὡδήγησαν τὸν Ναπολέοντα σ' αὐτὴ τὴ διαίρεση, ἡ ἐλπίδα ἴσως ὅτι θὰ μποροῦσε μελλοντικὰ νὰ προσαρτήση σὲ τοῦτο τὸ διαμέρισμα καὶ ἄλλα γειτονικὰ ἑλληνικὰ ἠπειρωτικὰ ἐδάφη καὶ νησιά. Ἀμέσως μετὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση ἄρχισε ἡ ὀργάνωση τῶν τριῶν διαμερισμάτων στὰ πλαίσια τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας.

Τὴν ὀργάνωση τοῦ διαμερίσματος τοῦ Αἰγαίου (Ζάκυνθος, Κύθηρα, Ἀντικύθηρα, Στροφάδες) ἀνέλαβε τὸ 1798 ὁ Charles Rulhière [1], εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Βοναπάρτη. Καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐπίσημης ἀποστολῆς καὶ τῶν περιηγήσεων τοῦ Γάλλου ἐπιτρόπου ὑπῆρξε μιὰ μελέτη-χρονικὸ μὲ ἐξακριβωμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμό, τὴ διοίκηση, τὴν οἰκονομία, τὴν παιδεία, τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωή, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα [2].

Μάταια ἀναζήτησε ὁ Ruhlière ἕναν ἀκριβὴ χάρτη τῆς Ζακύνθου. Οἱ μορφωμένοι τοῦ νησιοῦ τὸν βεβαίωσαν ὅτι ὁ χάρτης τοῦ Coronelli δὲν μοιάζει διόλου μὲ τὴ Ζάκυνθο κι' ὅτι τὰ λιγώτερα λάθη βρίσκονται στὸ χάρτη ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Isolario τοῦ Porcacchi [3].

Ἡ πρώτη μέριμνα τοῦ Γάλλου ἐπιτρόπου ἦταν ἡ διενέργεια προσεχτικῆς ἀπογραφῆς. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔγινε γνωστὸς ὁ πραγματικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ, γράφει ὁ Rulhière. Ἡ ἀπογραφὴ ἀπέδωσε 35.000 περίπου ψυχές (17.000 κάτοικοι στὴν πόλη καὶ οἱ ὑπόλοιποι σὲ 47 χωριά). Ὁ

1. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸν ἱστορικὸ *Claude Carloman de Rulhière*. Ὁ συγγραφέας τοῦ περίφημου ἔργου Histoire de l'anarchie de Pologne, ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴ ρωσικὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Αἰγαίου, πέθανε τὸ 1791. Εἶναι ὁ *Charles Rulhière*, ἀνηψιὸς τοῦ ἱστορικοῦ (πέθανε τὸ 1802). Βλ. *J. M. Quérard*, La France Littéraire, τ. Η', σ. 284.

2. Essai sur les isles de Zante, de Cérigo, de Cérigotto et des Strophades, composant le Département de la Mer-Égée. Par le Citoyen *Rulhière*, envoyé par le Général Bonaparte, après la paix de Campo-Formio (en Brumaire de l'an VI), en qualité de Commissaire pour l'organisation provisoire de ce département, Ἀ Paris an VIII.

3. Memorie istorografiche de' regni della Morea, Negreponte e littorali fin' a Salonichi, Venezia 1686.

πληθυσμὸς εἶχε αὐξηθῆ τὸ 1772, ὕστερα ἀπὸ τὴ μετανάστευση 200 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἐξ αἰτίας τῶν ἀλβανικῶν ἀγριοτήτων [1].

Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ τῆς Ζακύνθου, γράφει ὁ Rulhière, περιορίζεται στὸ λάδι, στὴ σταφίδα καὶ στὸ κρασί. Σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς Κερκυραίους, οἱ Ζακυνθινοὶ μαζεύουν τὶς ἐλιὲς μόλις ὡριμάσουν. Καὶ ἐπειδὴ τὰ λιοτριβιὰ τοῦ νησιοῦ εἶναι λίγα, οἱ ἐλαιοπαραγωγοί, περιμένοντας τὴ σειρά τους, σκεπάζουν τὶς ἐλιὲς μὲ ἁλάτι γιὰ νὰ διατηρηθοῦν. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἁρμυρὴ γεύση ποὺ ἔχουν συνήθως τὰ ζακυνθινὰ λάδια. Ἡ συνολικὴ παραγωγὴ φθάνει τὶς 20 - 22.000 βαρέλες (ἡ βαρέλα 60 λίτρες καὶ κάτι). Μέσος ὅρος τιμῆς τῆς βαρέλας 40 φράγκα καὶ 50 λεπτά [2].

Ἡ παραγωγὴ σταφίδας (μέσος ὅρος μιᾶς δεκαετίας) ἀνερχόταν σὲ 293.000 χιλιόλιτρα καὶ ὄχι σὲ 587.000 ὅπως ὑπολογιζόταν ὥς τότε [3].

Στὴ Ζάκυνθο εἶχε ἀναπτυχθῆ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ ἡ βιοτεχνία. Ὑπῆρχαν ἐργαστήρια χαλιῶν καθὼς καὶ ὑφαντουργεῖα μεταξωτῶν, λινῶν καὶ μπαμπακερῶν ὑφασμάτων γιὰ τοπικὴ κατανάλωση. Τὰ λινὰ προωρίζονταν γιὰ τοὺς χωρικοὺς καὶ κυκλοφοροῦσαν συνήθως σὲ γαλάζιο χρῶμα. Τὰ ζακυνθινὰ μπαμπακονήματα ἦταν περιζήτητα στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου τὰ προτιμοῦσαν γιὰ ὑφάδι στὰ μεταξουργεῖα. Τὸ γνέσιμο γινόταν μὲ τὸ ἀδράχτι καὶ ἦταν πολὺ ἐπιμελημένο (λεπτὸ καὶ ἰσόπαχο νῆμα). Ὅλα τὰ θηλυκὰ τοῦ νησιοῦ «ἀπὸ πέντε χρόνων ὥς τὰ βαθειὰ γεράματα» ἔγνεθαν. Ἡ πρώτη ὕλη δὲν ἦταν τοπικῆς παραγωγῆς. Εἰσαγόταν ἀπὸ τὸ Μωριά.

Στὰ ὀρεινὰ ὑπῆρχαν ἐργαστήρια κεριῶν, «εἶδος ποὺ εἶχε μεγάλη κατανάλωση στὶς πολυάριθμες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ» [4].

Τὰ βυρσοδεψεῖα ἀκολουθοῦσαν μιὰ πολὺ περίεργη μέθοδο γιὰ τὸ στέγνωμα τῶν δερμάτων. Τὰ ἅπλωναν νωπὰ ἀκόμα καταμεσὶς στὸ δρόμο καὶ τὰ ἄφηναν ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ τὰ πόδια ἀνθρώπων καὶ ζώων, ὥσπου νὰ ξεραθοῦν ὁλότελα.

«Αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι ἁπλὴ γιατὶ περιορίζει τὴν ἀπασχόληση τῶν ἐργατῶν. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀπαγορευθῆ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία γιατὶ τὰ δέρματα ἀναδίνουν φοβερὴ δυσοσμία καὶ ἀποτελοῦν κίνδυνο γιὰ τὴν ὑγεία τῆς πυκνοκατοικημένης πολιτείας» [5].

Στὴ Ζάκυνθο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γάλλος ἐπίτροπος, ἀνθοῦσε καὶ ἕνας ἄλλος κλάδος βιοτεχνίας: ἡ χρυσοχοϊκὴ τῶν «μανίνι», ὅπως ἔλεγαν στὴν Ἰταλία τὶς χρυσὲς λεπτῆς ἐπεξεργασίας ἁλυσιδοῦλες γιὰ ρολόγια, βραχιόλια καὶ περιδέραια.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 3 - 4.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 6.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 8 κ.ἑ.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 11 - 12.

῾Ο Rulhière ὑπενθυμίζει τὴν πολιτικὴ διαφθορὰ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κατοχῆς, τὴν ἄγρια ἐκμετάλλευση καὶ τὶς ἁρπακτικὲς μεθόδους τῶν εὐγενῶν τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.

«῞Ολοι γνωρίζουν πὼς οἱ Προβλεπτὲς ἀποκόμιζαν τεράστια κέρδη κατὰ τὴ μικρὴ διάρκεια τῆς θητείας τους. Εἶχαν μεταβάλει τὴ δικαιοσύνη σὲ ἀντικείμενο συναλλαγῆς. Δὲν τιμωροῦσαν τοὺς ἐγκληματίες, ὥστε τὸ θῦμα ἢ οἱ συγγενεῖς του νὰ καταφεύγουν στὴν αὐτοδικία καὶ ὕστερα νὰ ἐξαγοράζουν τὸ νέο ἔγκλημα δωροδοκώντας τὸν Προβλεπτή. Δάνειζαν ὑποχρεωτικὰ ἕνα ποσὸ στοὺς προεστοὺς τῶν χωριῶν μὲ διάφορο 50-60% τὸ χρόνο[1]. Καλοῦσαν τοὺς Ζακυνθινοὺς σὲ δεῖπνο καὶ κεῖνοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀφήνουν κάτω ἀπὸ τὴν πετσέτα τους μερικὰ τσεκίνια».

Ξέχασα, γράφει ὁ Rulhière, τὸ ὄνομα ἑνὸς Βενετοῦ Προβλεπτῆ ποὺ ἔτριβε μὲ εὐχαρίστηση τὰ χέρια του μόλις ἄκουγε μιὰ τουφεκιά. ῏Ηταν τὸ μήνυμα ἑνὸς καινούριου φόνου[2].

῾Η παιδεία βρισκόταν σὲ πρωτόγονη κατάσταση στὰ νησιά, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος ἐπίτροπος. Τυπογραφεῖο δὲν ὑπῆρχε στὰ ῾Επτάνησα ὣς τὴν κατάληψή τους ἀπὸ τοὺς Γάλλους. ῾Ο Βοναπάρτης, πρὶν ἐγκαταλείψη τὴν ᾿Ιταλία, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ στείλουν ἕνα τυπογραφεῖο σὲ κάθε νομό[3]. Δύο ἀπ᾿ αὐτὰ

---

1. Τὸ ἴδιο καθεστὼς τοκογλυφίας ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη ἠπειρωτικὴ ῾Ελλάδα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ κείμενο ἑνὸς ἀνώνυμου ῞Ελληνα τοῦ 1796. Στὴ Στερεὰ ὠργίαζαν οἱ ᾿Αλβανοὶ τοκογλύφοι. Τὰ 100 γρόσια γίνονταν 1.300. «Τὰ πτωχότερα χωρία, ὁποὺ δὲν ἔχουν ἰντράδες καὶ ἐμπιστοσύνην νὰ δανειστοῦν μὲ μέτριον διάφορον, τὰ δανείζονται ἀπὸ ἀρβανίτας πρὸς 30 εἰς τὰ 100. Καὶ δὲν σώνει αὐτό, ἀλλὰ οἱ δανεισταὶ ἀρβανῖται, ἢ δύο ἢ τρεῖς εἶναι, πηγαίνουν εἰς τὸ χωρίον καὶ κάθονται καὶ ἀπὸ τὸ ἕνα σπίτι εἰς τὸ ἄλλο τρώγουν τὴν κάθε ἡμέραν· καὶ εἰς τὸ ἕνα ὀσπίτιον κοιμῶνται, εἰς τὸ ἄλλο νὰ τοὺς πλύνουν τὰ ροῦχα τους, εἰς τὸ ἄλλο νὰ τοὺς τὰ μπαλλώσουν. Καὶ οἱ δυστυχισμένοι πτωχοὶ περιπατοῦν εἰς τὲς ἐργασίες τῶν χωραφίων καὶ οἱ ἀλβανῖται κάθονται εἰς τὰ ὀσπίτιά τους καὶ τραγωδοῦν. Καὶ τὸ ἄλλο, ὁποὺ τοὺς στενεύουν καὶ τοὺς σπέρνουν καὶ εἰς τὰ καλύτερα χωράφια παρασπόρι, ἀπὸ μισὸν ἢ καὶ ἕνα κοιλὸν παρασπόρι — ἄλλος σιτάρι, ἄλλος κριθάρι, ἄλλος κεχρί —, νὰ τοὺς τὸ θερίσουν, νὰ τοὺς τὸ ἀλωνίσουν καὶ νὰ τοὺς τὸ πάγουν ὅθεν θέλουν οἱ δανεισταί. Καὶ εἰ μὲν καὶ δὲν τοὺς πληρώσουν τὰ δανεικὰ εἰς τὸν χρόνον, δὲν φεύγουν· μόνον ἀλλάζουν τὰς χρεωστικὰς ὁμολογίας καὶ βάνουν τὸ διάφορον εἰς κεφάλι. Καὶ τὸ σιτάρι καὶ κριθάρι ὁποὺ ἐσύναξαν, τοὺς εὑρίσκουν τὸν χειμώνα στενεμένους ἀπὸ πεῖναν, τοὺς τὸ δανείζουν εἰς τὸ περισσότερον παζάρι ὁποὺ πουλιέται καὶ τὰ ὅσα ἄσπρα κάμει ἡ τιμὴ τοὺς παίρνουν χρεωστικὴ ὁμολογίαν, προσθέτοντας καὶ τὰ 30 πρὸς τὰ 100 καὶ γίνονται τὰ 100 γρόσια εἰς 5 χρόνους 1.300. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος ὁποὺ οἱ ἀρβανίτες ἀποκτοῦν τὰ ἄσπρα τὰ πολλὰ καὶ οἱ πτωχοὶ ἀφανίζονται» (*Σπ. Ι. ᾿Ασδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα, ῎Αγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ῾Ελληνικὴ κοινωνία (1790-1840), σ. 90).

2. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 22-23.

3. ῾Η εἴδηση τῆς ἀποστολῆς τῶν τριῶν τυπογραφείων στὰ ῾Επτάνησα (Κέρκυρα, Κεφαλονιὰ καὶ Ζάκυνθο) δημοσιεύθηκε στὴν παρισινὴ ἐφημερίδα Gazette Nationale ou Le

ἔφθασαν στὴν Κέρκυρα [1]. Καὶ πῶς νὰ εὐνοήση τὴ διάδοση τῶν φώτων μιὰ κυβέρνηση τόσο ἠλίθια βάναυση ποὺ καταδίωξε ἕνα μητροπολίτη τῆς Κεφαλονιᾶς ἐπειδὴ ἐγκατέστησε ἕνα μικρὸ τυπογραφεῖο καὶ προσπάθησε νὰ τυπώση μερικὲς γραμμές;» [2].

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βρισκόταν στὴ Ζάκυνθο, σεβάσμιος πρεσβύτης πιά, ὁ Γάλλος περιηγητὴς Pierre Guys, πασίγνωστος ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα ποὺ ἄρχισε τὸ 1748. Ζοῦσε μαζὶ μὲ τὸ γιό του [3] ποὺ εἶχε διορισθῆ πρόξενος τῆς Γαλλίας. Ὁ Guys ἴδρυσε στὴ Ζάκυνθο, «παρὰ τὴν ἡλικία

Moniteur Universel τῆς 6 Δεκεμβρίου 1797. Τελικὰ ὡστόσο θὰ σταλῆ ἕνα μόνο τυπογραφεῖο γιὰ τὴν Κέρκυρα (*Ντ. Κονόμου*, Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, Ἀθήνα 1964, τ. Ε', σ. 11 κ.ἑ.). «Εἶχον περαγγελθῆ τρία πιεστήρια εἰς Παρισίους, ἀλλὰ μόνον ἓν ἀπεστάλη» (*Ἐμμ. Ροδοκανάκη*, Ὁ Βοναπάρτης καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι. . . σ. 99). «. . .Περιεμένοντο καὶ τῶν δύο ἄλλων νομῶν, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ἠγοράσθησαν δι' ἔλλειψιν χρημάτων» (*Παν. Χιώτη*, Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα τῆς Ἑπτανήσου, τ. Γ', σ. 637). Τὸ τυπογραφεῖο ποὺ ἐγκατέστησαν οἱ δημοκρατικοὶ Γάλλοι στὴν Κέρκυρα εἶχε στὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τὴν ἔνδειξη «Ἀπὸ τὴν τοῦ Γένους τυπογραφίαν ἐν Κερκύρᾳ» (*Ντ. Κονόμου*, ἔνθ' ἀν., τ. Ε', σ. 14 καὶ ὑποσ.). Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Βοναπάρτη γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τυπογραφείων στὰ Ἑπτάνησα δὲν ὀφείλεται φυσικὰ στὴν ἐπιθυμία του νὰ συντελέση στὸ φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ στὴν κυκλοφορία προπαγανδιστικοῦ ὑλικοῦ στὰ πλαίσια τῶν ἐπεκτατικῶν του σχεδίων πρὸς τὴν Ἀνατολή. Τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ἀποτελοῦσαν τὸ πιὸ προωθημένο σημεῖο τῶν γαλλικῶν κατακτήσεων καὶ ἡ σημασία τους σὰν στρατηγικὸ καὶ ἐμπορικὸ προγεφύρωμα ἦταν καταφανής.

1. Ὡστόσο ὑπάρχει πρόβλημα ἂν ὑπῆρχαν τὸ 1798 δύο τυπογραφεῖα στὴν Κέρκυρα. Ὁ *Διον. Π. Καλογερόπουλος* (Ἡ τυπογραφία ἐν Ἑπτανήσῳ) στὸ περιοδικὸ «Ἡ ἠχὼ τῶν Ἑπτανήσων»,(Ἀθήνα, 1946, ἀρ. 2 (112), σ. 12) γράφει ὅτι τὸ 1798 ὑπῆρχαν δύο τυπογραφεῖα στὴν Κέρκυρα. «Πλὴν τοῦ ὑπὸ τῶν Γάλλων κατακτητῶν ἱδρυθέντος δημοσίου τυπογραφείου, συνέστη τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Διονυσίου Σαραντοπούλου «Τυπογραφία τοῦ Γένους», ἡ ὁποία μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1800 ἵδρυσιν τῆς Ἑπτανησιακῆς Πολιτείας ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Πύλης συγχωνεύεται μὲ τὸ Δημόσιον Τυπογραφεῖον». Ὁ *Ντ. Κονόμος* (Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, τ. Ε' (1964), σ. 14 ὑποσ.) πιστεύει ὅτι τὸ δεύτερο τυπογραφεῖο εἶναι ἀνύπαρκτο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 24 - 25.

3. Αὐτὸς ὁ πρόξενος, ὁ γιὸς τοῦ περιηγητῆ, ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τοὺς Δημοκρατικοὺς Γάλλους. Ἦταν ἀπὸ τοὺς δυναμικοὺς «καρμανιόλους» τοῦ νησιοῦ. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ πυρκαγιὰ ποὺ παραλίγο νὰ στοιχίση τὴ ζωὴ τοῦ γεροπατέρα του, ἦταν ἔργο τῶν πολιτικῶν ἐχθρῶν του. Αὐτὸς ὁ Guys λοιπὸν ἔγινε καὶ λαϊκὸ τραγούδι ἀπὸ τοὺς Ζακυνθινοὺς καὶ τὸ ὄνομά του μεταμορφώθηκε ὁλότελα, ἔτσι ποὺ φαίνεται τούρκικο:

Ὁ Ψημάρης ὁ καημένος
εἰς τὸ κάστρο ἀνεβασμένος
τὴν παντιέρα του πετάει
καὶ στὸν Μουσουγῆν τὴν πάει.

Ὁ Ψημάρης ἦταν ὁ θαρραλέος καρμανιόλος ποὺ κατέβασε ἀπὸ τὸ φρούριο τὴ σημαία τῆς βενετικῆς κατοχῆς καὶ ὁ Μουσουγῆς, ὁ Monsieur Guys, «μουσοῦ - Γκύ», μουσουγῆς, ὁ γιὸς τοῦ φιλέλληνα περιηγητῆ (*Διον. Ρώμα*, Τὰ Ζακυνθινά, Ἀθήνα 1952, σ. 344 κ.ἑ.).

καὶ τὴν ἀρρώστια του, ἕνα γαλλικὸ σχολεῖο ποὺ πρόσφερε δωρεὰν δημόσια παιδεία» [1].

Ἡ ἔλλειψη κάθε μορφῆς παιδείας ἦταν γενικὴ στὸ νησί. Ἀλλὰ ἡ ἀμάθεια τῶν γυναικῶν ἀπίστευτη.

«Καταδικασμένες νὰ ζοῦν ἔγκλειστες ἀπὸ τὰ ἐννιά τους χρόνια, δὲν διδάσκονταν τίποτα. Καὶ ποιὸς νὰ τὶς διδάξη; Οἱ μανάδες τους; Δὲν εἶχαν κι' αὐτὲς διδαχθῆ τίποτα. Οἱ ἄντρες; Δὲν ἔβλεπαν κἂν ἄντρα πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο. Ἀλλὰ κι' ὅταν παντρεύονταν δὲν ἔβλεπαν ἄλλον ἀπὸ τὸ σύζυγό τους καὶ τοὺς στενοὺς συγγενεῖς του» [2].

Ὁ Rulhière εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήση τὸ χαρακτήρα τῶν Ζακυνθινῶν καὶ στὸ χρονικό του ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπεικονίση τὴν προσωπικότητά τους ἐπισημαίνοντας ἀρετὲς καὶ ἀδυναμίες.

«Ὑπάρχει στὴν ἠθικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ζακυνθινοῦ ἕνα κυριαρχικὸ καὶ ἔκδηλο χαρακτηριστικό: ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση φυσικῶν προτερημάτων ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀδυναμιῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει μπολιασθῆ ἀπὸ τὴ διεφθαρμένη διοίκηση. Προσέχτε τον στὰ πανηγύρια: εἶναι ὅλο χαρά, εἰλικρίνεια, ζωή. Ἡ μορφή του ἐκφράζει μιὰ ἔντονη εὐχαρίστηση ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς του. Τραγουδάει, χορεύει, δὲν παραφέρεται ποτέ. Ἔμπα στὸ σπιτικό του: ὅταν διαπιστώση πὼς δὲν εἶσαι ὁ ὑπεροπτικὸς καὶ σκληρόψυχος Προβλεπτὴς θὰ σὲ ὑποδεχτῆ μὲ ἐγκαρδιότητα καὶ εὐγένεια. Παρακολουθῆστε τον τώρα στὶς συναλλαγές: εἶναι βαρύς, μεταμορφωμένος, ψεύτης, πονηρός. Μιὰ σκέψη τὸν ἀπασχολεῖ: πῶς θὰ σὲ ξεγελάση. Ἡ κακή του πίστη δὲν ἔχει ὅρια. Χρειάζονται μέτρα καταναγκασμοῦ γιὰ νὰ ἐκτελέση ἀκόμα καὶ μιὰ ἐνυπόγραφη συμφωνία ποὺ ἔγινε μὲ τὴν ἀπόλυτη θέλησή του. Ἀλλὰ οἱ λαοὶ δὲν ἀλλάζουν συνήθως ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη.

»Κάτω ἀπὸ μιὰ κυβέρνηση ποὺ πουλοῦσε τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὸ πιὸ εὔκολο πρᾶγμα ἦταν νὰ ἐξαγοράσης τὸ δικαίωμα νὰ μὴν πληρώνης τὰ χρέη σου. Ὁ φτωχός, ὁ ἀδύναμος ἀναζητοῦσε κι' αὐτὸς τρόπους ἀποφυγῆς τῶν συνεπειῶν τοῦ νόμου. Καὶ ἔπρεπε νὰ φθάσουν οἱ στρατιῶτες, νὰ συλληφθῆ ἢ νὰ φυλακισθῆ γιὰ νὰ ἐξοφλήση τὶς ὑποχρεώσεις του.

»Γενικὰ εἶναι ἀγροῖκος καὶ βάναυσος. Ἡ συνεργασία δύο ἀντρῶν γίνεται μὲ καυγάδες καὶ βρισιές. Ἡ γυναίκα εἶναι σκλάβα τοῦ συζύγου. Καὶ ὁ πατέρας δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλη ὑπακοὴ στὸ γιό του χωρὶς νὰ τὸν καταχερίση.

»Καθὼς ἔζησε κάτω ἀπὸ μιὰ κυβέρνηση ποὺ γιὰ ὅλα ἀποφάσιζαν τὸ χρυσάφι καὶ ἡ βία, διαβλέπει σὲ κάθε λέξη τῶν συμπολιτῶν του κάποιον ὕποπτο σκοπό, συμφέρον ἢ ἐκδίκηση».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 25.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 26.

Ἐπὶ βενετικῆς κατοχῆς γίνονταν στὴ Ζάκυνθο τῶν 35.000 ψυχῶν ἑκατὸν πενήντα φόνοι τὸ χρόνο [1]. Ὅταν ἔφθασε ὁ Rulhière στὸ νησὶ βρῆκε 300 καταδικαστικὲς ἀποφάσεις τῶν βενετικῶν Ἀρχῶν γιὰ ἐγκλήματα. Ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς καταδίκους αὐτοὺς οὔτε ἕνας δὲν εἶχε ἐγκλεισθῆ στὴ φυλακή. Μερικοὶ ζοῦσαν ἐλεύθεροι στὰ σπίτια τους καὶ οἱ ἄλλοι εἶχαν καταφύγει στὸ Μωριὰ περιμένοντας νὰ ἀλλάξη κυβέρνηση, νὰ δωροδοκήσουν τὸ νέο Προβλεπτὴ καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους γιὰ νὰ ξαναρχίσουν τὰ ἴδια.

Ὁ στρατηγὸς Gentili, ὁ πρῶτος Γάλλος διοικητὴς τῶν Ἑπτανήσων, γιὰ νὰ ἀποκαταστήση τὴν τάξη, κάλεσε μὲ προκήρυξη τοὺς κατοίκους ποὺ χωρίζονταν ἀπὸ θανάσιμα μίση νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ ὑποσχέθηκε νὰ ἀμνηστεύση, ὕστερα ἀπὸ τὴ συμφιλίωση, τὰ ἐγκλήματα. Ἀλλὰ τὸ δημοτικὸ συμβούλιο ζήτησε τὴν παροχὴ γενικῆς ἀμνηστίας. Στὸ μεταξὺ πολλοὶ φυγάδες, πιστεύοντας ὅτι εἶχε δοθῆ ἀμνηστία, γύριζαν στὸ νησὶ καὶ ἐξοντώνονταν ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς τους.

Ἡ γαλλικὴ κατοχὴ ἀνέκοψε τὴν ἐγκληματικότητα, γράφει ὁ Rulhière. Στὴ διετία 1797 - 1799 ἔγιναν μονάχα πέντε φόνοι.

«Πίστεψα πιὰ ὅτι ἡ κυβέρνηση εὐθυνόταν γιὰ τὶς πράξεις τῶν πολιτῶν. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια οἱ τίμιοι πολίτες ἀπολάμβαναν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Μόλις σουρούπωνε δὲν κλείνονταν στὰ σπίτια τους γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς δολοφόνους. Δὲν ἄκουγες, ὅπως ἄλλοτε, μέσα στὴ σιγαλιὰ τῆς νύχτας τὸν ἦχο τοῦ τουφεκιοῦ ποὺ εἰδοποιοῦσε πὼς ἔγινε ἕνα καινούργιο φονικό. Ὁ γιὸς δὲν ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ πατέρα του. Ὁ γεωργὸς ξανακρατοῦσε τὸ ἀλέτρι. Ὁ τεχνίτης ξαναγύρισε στὴ δουλειά του. Πέρασαν οἱ ἐφιάλτες. Ὁ λαὸς ἀνάσανε. Τὸ ἔγκλημα ἔχασε τὴ δόξα του (τὸ φονικὸ ἀποτελοῦσε πρὶν πολεμικὸ κατόρθωμα καὶ τὰ κορίτσια προτιμοῦσαν νὰ παντρευτοῦν ἐκείνους ποὺ εἶχαν τέτοιες τιμητικὲς διακρίσεις), ὁ δολοφόνος ἔπαψε νὰ εἶναι πρόσωπο σεβαστό. Ἕνας φονιὰς πιάστηκε ἀπὸ ἕνα πολίτη ποὺ ἔτρεξε μόλις ἄκουσε τὴν τουφεκιὰ στὸν τόπο τοῦ ἐγκλήματος καὶ ὡδηγήθηκε στὶς φυλακές. Λίγες μέρες ἀργότερα ἕνας κατάδικος δραπέτευσε. Τὸν ἔπιασαν ὅμως ἀμέσως τρεῖς νεαροὶ Ζακυνθινοὶ καὶ τὸν ξανάφεραν στὴ φυλακή» [2].

Ὁ Rulhière ἀπεικονίζει στὸ χρονικό του καὶ τὰ ἤθη τῶν γυναικῶν τῆς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 29 κ.ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 31 - 38. Ἦταν ἕνα σύντομο διάλειμμα. Οἱ ἀνθρωποκτονίες θὰ συνεχισθοῦν καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰώνα, ὡς τὴν ἕνωση τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Στατιστικὴ γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῆς διετίας 1862 - 1864, τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἀγγλοκρατίας στὰ Ἑπτάνησα, ἀναφέρει ὅτι ἔγιναν 23 ἀνθρωποκτονίες καὶ 34 ἀπόπειρες φόνου καὶ ἑπτὰ «σωματικαὶ βλάβαι καὶ μὲ κίνδυνον ζωῆς»(Αἱ κατὰ τῆς Ζακύνθου συκοφαντίαι, Ἐν Ἀθήναις 1866, σ. 35). Ὁ Ἄγγλος ἁρμοστὴς Οὐάρδος, σὲ λόγο του στὸ ἐπαρχιακὸ συμβούλιο τῆς Ζακύνθου τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1853, ἔλεγε γιὰ τὴν ἐγκληματικότητα καὶ τοὺς ὑπεύθυνους. «Παντοῦ

Ζακύνθου. «Ἡ γυναίκα παντρεύεται χωρὶς νὰ γνωρίζη ποιὸς θὰ εἶναι ὁ σύζυγός της. Στὴν Ἀνατολὴ οἱ γυναῖκες κυκλοφοροῦν μὲ φερετζέ, στὴ Ζάκυνθο μὲ μάσκα» [1].

εὑρῆκα λαὸν νοήμονα, βιομήχανον, φιλόφρονα καὶ μάλιστα γενναῖον εἰς τὴν φιλοξενίαν αὐτοῦ καὶ εὐδιάθετον πρὸς τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ μὲ ὅλους τοὺς διηνεκεῖς ἐρεθισμοὺς τῶν τελευταίων ἕξ ἐτῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα, συγχωρήσατέ μοι ἂν σᾶς ὁμιλῶ μὲ τόσην ἐλευθερίαν, οἱ Κύριοι τῆς Ζακύνθου (the Signori of Zante — ἐννοεῖ τοὺς εὐγενεῖς) μὲ τὰς οἰκογενειακὰς αὐτῶν διενέξεις ἐκίνησαν τὰ πάντα ἵνα ἐξασθενήσωσι καὶ τὴν ἐπιρροήν των καὶ τὴν ἐνάσκησιν πάσης νομίμου ἀρχῆς. Εἰς τὰς προσωπικὰς ταύτας ἔριδας ἀποδίδω κατὰ μέγα μέρος τὰς λυπηρὰς δοκιμασίας τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τῆς νήσου, διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἠθικοῦ ἐκείνου χαλινοῦ ὅστις, εἰς πᾶσαν ἐξευγενισμένην κοινότητα καθυποτάσσει εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ νόμου τὰ προσωπικὰ πάθη. . .» (ἔνθ' ἀν., σ. 23 - 24). Ὁ *Διον. Ρώμας* ἀφηγεῖται ἕνα πραγματικὸ περιστατικὸ τοῦ 1870 ποὺ ἀποκαλύπτει καὶ τὴν εὐκολία τοῦ σκοτωμοῦ καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ βενετικοῦ καθεστῶτος τῆς ἀτιμωρησίας. Ἕνας «σαραγιάντες» (ἔμπορος ποὺ ἀγόραζε ἀπὸ τοὺς χωριάτες τὴ σταφίδα λιανικὰ καὶ τὴ μεταπουλοῦσε στοὺς μεγαλέμπορους ἐξαγωγεῖς) μίσθωσε ἕνα παλληκαρά, Πατρινὸς τὸ ὄνομά του, φύλακα τοῦ σπιτιοῦ, γιατὶ φοβόταν πὼς θὰ τοῦ κλέψουν τὴ θυγατέρα του. «Λίγα βράδια ἀργότερα, ἐνῶ δειπνοῦσαν μὲ τὸν σωματοφύλακά του, κάτι γάτες ἀναποδογύρισαν στὴν κουζίνα ἕνα τέντζερη καὶ ὁ σαραγιάντες μας τρομοκρατημένος τινάχτηκε ἀπὸ τὴ θέση του φωνάζοντας «Πατρινέ, οἱ χωριάτες». Ὁ Πατρινὸς ἁρπάζει τὸ γκρά του καὶ ὁρμάει ἔξω. Ὁ σαραγιάντες μας, γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακό, ἀμπαρώνεται στὴν τραπεζαρία, ἀφήνοντας τὸν παλληκαρά του ἔξω στὰ θεοσκότεινα. Γιὰ νὰ μὴν προσβάλη τὸ ἀφεντικό του καὶ ἴσως γιὰ νὰ δικαιολογήση τὴν τροφοδοσία του, ὁ Πατρινὸς «ἀμολᾶ» δυὸ σμπάρα στὸν ἀέρα. Ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὸν χαρμόσυνο αὐτὸν κρότο ὁ Ζακυνθινὸς μικρὸς Νέρων τοῦ φωνάζει ἀπὸ μέσα «Σπῦρο, τὸ νοῦ σου! Σκότωνε! Σκότωνε!». Ὕστερα ἀπὸ λίγην ὥρα ὁ Πατρινὸς ξαναμπαίνει στὴν τραπεζαρία γιὰ νὰ ἐξακολουθήση τὸ δεῖπνο του. «Πόσους σκότωσες;» τὸν ρωτάει μ' ἀγωνία ὁ σαραγιάντες μας. «Δὲν τοὺς μέτρησα ἀφέντη, γιατὶ ἤτανε σκοτάδι. Ἤρθανε κάτι ἄλλοι ποὺ δὲν τοὺς ἔβλεπα καὶ κουβαλήσανε τὰ κουφάρια». Τ' ἄλλο πρωὶ γινότανε κάποιο μνημόσυνο στὴν ἐκκλησία τῆς Φανερωμένης καὶ οἱ πένθιμες καμπάνες φθάσανε ὡς τὸ μετόχι. Σηκώθηκε ἀμέσως καὶ πῆγε νὰ ξυπνήση τὸ δήμιό του «Σπῦρο! Ἄκου! Στὴ Φανερωμένη τσοὺ πήγανε! Μὴ κουνήσης ἀπὸ δῶθε. Πάω νὰ ζέξω τὸ καρουτσίνο νὰ πάω νὰ πῶ τοῦ Λομπάρδου νὰ σὲ ἀθωώση» (Τὰ Ζακυνθινά, Ἀθήνα 1957, σ. 102 κ.ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 39 κ.ἑ.

ΕΝΑΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ ΑΓΓΛΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ (1798)

ΤΑ ΕΓΚΥΡΟΤΕΡΑ περιηγητικὰ χρονικὰ τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶναι οἱ ἀφηγήσεις τῶν Εὐρωπαίων προξένων στὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολή. Διακρίνονται γιὰ τὴν ποικιλία τοῦ ὑλικοῦ καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν στοιχείων. Οἱ πρόξενοι εἶχαν εὐκολία μετακινήσεων, ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία καὶ χρόνο πολὺ γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν καὶ τὴ μελέτη προσώπων καὶ πραγμάτων.

Ὁ William Eton, πρόξενος τῆς 'Αγγλίας στὴν Τουρκία κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ πραγματοποιήση πολλὲς περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Διετέλεσε ἐπίσης πρόξενος τῆς 'Αγγλίας στὴ Ρωσία κι' αὐτὸ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μελετήση τὴν ἐξέλιξη τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος.

Γιὰ νὰ καταδείξω τὶς πηγὲς τῶν πληροφοριῶν μου, γράφει στὸν πρόλογό του, περιορίζομαι νὰ σημειώσω ὅτι ὡς πρόξενος στὴν Τουρκία εἶχα ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐμπόριο κι' ὅτι ταξίδεψα στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας.«Ὅσο γιὰ τὴ Ρωσία, ἐπειδὴ εἶχα ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Ποτέμκιν καὶ ἄσκησα καθήκοντα γραμματέα τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Πετρούπολη, ὑπῆρξα ὁ καλύτερα πληροφορημένος ξένος πάνω στὰ μυστικὰ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς».

Τὸ χρονικό του, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1798 στὸ Λονδίνο, προσφέρει μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα, πολιτική, στρατιωτική, κοινωνική, οἰκονομική, πολιτιστικὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα [1]. Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρεται στὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς ἀνακατατάξεις ποὺ εἶχαν σημειωθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ρωσοτουρκικῶν πολέμων.

Ὁ Eton κατέχεται ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα. Πιστεύει ὅτι τελικὰ οἱ Ἕλληνες θὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγό. Καὶ προτείνει τὴν ἀνάληψη ἀγγλικῆς πρωτοβουλίας «γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας» γιὰ λόγους πολιτικούς. «Γιατὶ ἂν ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων πραγματοποιηθῆ μὲ τὴ βοήθεια τῆς Γαλλίας θὰ συναντήσουμε ἐχθρότητα στὴν Ἑλλάδα. Ἂν ἡ ἀπελευθέρωση γίνη μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ρωσίας, οἱ Ἕλληνες θὰ εἶναι σύμμαχοί μας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι κάποτε μπορεῖ νὰ βρεθοῦμε σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἕλληνες. Οἱ ἀντιθέσεις μας ὡστόσο δὲν θὰ εἶναι μακροχρόνιες. Γιατί λοιπόν νὰ καλλιεργοῦμε ἐχθρότητες τὴ στιγμὴ ποὺ ἔχουμε πιθανότητες νὰ δημιουργήσουμε φίλους;» [2]

---

1. A survey of the Turkish Empire... by *W. Eton* Esq. Many years resident in Turkey and in Russia, London 1798. Σημείωσε πολλὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσθηκε στὶς περισσότερες γλῶσσες. Ἡ γαλλική: Tableau historique, politique et moderne de l'Empire Ottoman, Ἀ Paris an VII, 1799).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. VII-IX.

Ὁ Ἄγγλος πρόξενος εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ εἶχε συντελεσθῆ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα, τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση, τὸ δυναμισμό του.

«Ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα παρουσίαζε, ἐδῶ καὶ πολὺν καιρό, στὰ μάτια τῶν προσεχτικῶν παρατηρητῶν, συμπτώματα ἐκρηκτικά. Ἡ Ἑλλάδα δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνη πιὰ ὑποδουλωμένη στὴν Τουρκία. Κινεῖται γοργὰ πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσή της καὶ φιλοδοξεῖ νὰ καταλάβη τὴ θέση της ἀνάμεσα στὰ ἀνεξάρτητα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη» [1].

Ὁ Eton εἶχε διαπιστώσει ὅτι παρὰ τὴν μακραίωνη δουλεία οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν διόλου ἐκφυλισθῆ. «Προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονὸς ὅτι διατήρησαν τὸ δυναμικό τους χαρακτήρα. Εἶναι σὰν τὰ ρωμαλέα ἄλογα ποὺ ροκανίζουν τὰ χαλινάρια τους. Ὁ ζυγὸς τοὺς ἐξοργίζει. Ἂν κατορθώσουν νὰ τὸν ἀποσείσουν θὰ προχωρήσουν μὲ μεγάλα βήματα πρὸς ἕνα ἔνδοξο μέλλον» [2].

Παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὑπεροχή τους σὲ σύγκριση μὲ τοὺς Τούρκους τυράννους τους εἶναι κραυγαλέα.

«Εἶναι ἐφευρετικοί. Ἔχουν τέτοια δύναμη φαντασίας, ποὺ ποτὲ δὲν διηγοῦνται δυὸ φορὲς τὴν ἴδια ἱστορία χωρὶς νὰ τὴ στολίσουν μὲ καινούργια στοιχεῖα ἢ νὰ τὴν ὀμορφήνουν μὲ μιὰ ποικιλία στὴν ἀφήγηση. Μιλᾶνε πολύ, ἄντρες καὶ γυναῖκες, μὲ εὐγλωττία καὶ νεῦρο. Εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τους ρήτορες. Πολλοὶ μιλᾶνε ἰταλικά. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι αὐτὴ ἡ δραστηριότητά τους, ἡ ἐκδηλωτική τους διάθεση ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πομπώδη σοβαρότητα καὶ τὴν ἀνοησία τῶν Τούρκων. Ἀνάμεσά τους ὁ Εὐρωπαῖος νοιώθει πὼς βρίσκεται στὴν πατρίδα του, ἀνάμεσα σὲ ὅμοιους του. Ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸν Εὐρωπαῖο ἀπὸ τὸν Τοῦρκο εἶναι τεράστια. Καμμιὰ προσέγγιση οὔτε στὶς προτιμήσεις οὔτε στὶς ἰδέες. Ὅσο περισσότερο μαθαίνεις τὴ γλῶσσα τους, τόσο πιὸ πολὺ γίνεται αἰσθητὴ ἡ διαφορά. Μὲ τοὺς Ἕλληνες δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο. Ὅσο περισσότερο ζῇς μαζί τους τόσο πιὸ πολὺ παρατηρεῖς τὴν προσαρμοστικότητα τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων στὶς συνήθειες τῶν ἄλλων λαῶν. Δὲν εἶναι ἄξιοι τῆς κακῆς φήμης ποὺ καλλιέργησαν ἐναντίον τους οἱ Γάλλοι, οἱ ἐχθροί τους. Εἶναι γενικὰ εὐγενικοὶ καὶ ἀξιαγάπητοι ἀλλὰ καὶ φιλόδοξοι καὶ ἀχόρταγοι γιὰ διακρίσεις. Ἡ φιλοδοξία, ὡστόσο, ποὺ κάτω ἀπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες ἀποτελεῖ ἀδυναμία, θὰ γίνη κινητήρια δύναμη ὅταν ἀρχίσουν νὰ ἀξιοποιοῦν τὴ δραστηριότητά τους σὲ εὐγενικοὺς σκοπούς. Οἱ Ἕλληνες ὑποφέρουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ χωρὶς νὰ σταματήσουν τὴν ἀντίστασή τους, ἐνῶ οἱ ἄλλοι χριστιανικοὶ λαοὶ ἔχουν, ἐδῶ καὶ πολὺν καιρὸ ὑποταχθῆ ἀγόγγυστα. Τὸ ἐπιχειρηματικό τους πνεῦμα ὁδηγεῖ συχνὰ σὲ εὐγενικὲς ἐπι-

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 65.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 72 - 73.

τεύξεις. Δὲν λησμόνησαν τὴ δόξα τῶν προγόνων τους. Τὴ θυμίζουν ὅλα τὰ δημοτικά τους τραγούδια» [1].

Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήση, γράφει ὁ Eton, τὴ γενναιότητά τους. Εἶχαν πολλὲς εὐκαιρίες νὰ τὴν ἀποδείξουν. Ὁ ρόλος τους στὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας δὲν ἀφήνει καμμιὰ ἀμφιβολία.

«Τοὺς κατηγοροῦν ὅτι ἔχουν κλίση πρὸς τὴν ἐκδίκηση καὶ τοὺς σκοτωμούς. Ἀλλὰ ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλονιά, τὸ στιλέτο χρησιμοποιεῖται λιγώτερο στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἰταλία» [2].

Κατὰ τὸν Ἄγγλο πρόξενο ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἔφθανε τὰ ἑφτὰ ἑκατομμύρια [3]. Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις του διαπίστωσε μιὰ κραυγαλέα διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης καὶ στοὺς συμπατριῶτες τους τῶν νησιῶν.

«Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς πρωτεύουσας καὶ ἡ κατώτερη τάξη δὲν ἔχουν ἔκδηλα χαρακτηριστικά. Ἀσχολοῦνται μὲ τὰ νιτερέσια τους, ὅπως ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι φιλάργυροι καὶ κατεργαρέοι σὰν τοὺς Ἑβραίους. Ἀλλὰ ὄχι σὰν τοὺς Ἀρμένιους ποὺ ξεπερνοῦν ὅλους στὴν τοκογλυφία.

»Στὴ συνοικία τοῦ Φαναριοῦ ζῆ μιὰ κατηγορία Ἑλλήνων ποὺ αὐτοχαρακτηρίζονται εὐγενεῖς καὶ ἀντικρύζουν τοὺς νησιῶτες μὲ περιφρόνηση.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 74 - 75.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 75.

3. Ἀποτελοῦσαν δηλαδὴ τὸ 35% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα ὑπολογιζόταν σὲ 25 περίπου ἑκατομμύρια (*Michel Devèze*, L'Europe et le monde à la fin du XVIII siècle, Paris 1970, σ. 47). Στὴν ἴδια περίοδο ἡ Εὐρώπη παρουσιάζει μιὰ δημογραφικὴ ἔκρηξη σὲ σχέση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀγγλίας αὐξάνεται κατὰ 50%. Ἀπὸ 5.826.000 ψυχὲς τὸ 1700, οἱ Ἄγγλοι φθάνουν τὰ 9.156.000 κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1801 (*Reinhard, Armengaud et Dupaquier*, Histoire général de la population mondiale, Paris 1968, σ. 240). Ἡ Γαλλία, ἀπὸ 18.000.000 τὸ 1700, φθάνει τὰ 19.000.000 τὸ 1789. Ἡ Ἱσπανία ἀπὸ 7.600.000 τὸ 1723 φθάνει τὰ 10.200.000 τὸ 1784 (ἔνθ' ἀν., σ. 240). Τὸ Βέλγιο, ἀπὸ 1.750.000 τὸ 1714 φθάνει τὰ 3.000.000 τὸ 1800. Ἡ Ἰταλία, ἀπὸ 13 ἑκατομμύρια στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα φθάνει τὰ 18 (Encyclopédie τοῦ 1760). Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ξεπερνάει τὰ 17.000.000 (ἔνθ' ἀν., σ. 224). Ἡ Ρωσία ἀπὸ 12.500.000 τοῦ 1724 φθάνει τὸ 1796 τὰ 26.000.000 (ἔνθ' ἀν., σ. 220). Ἡ Σουηδία τὸ 1800 εἶχε πληθυσμὸ 2.347.000 (τὸ 1749 1.749.000) καὶ ἡ Νορβηγία 883.000 τὸ 1807 (616.000 τὸ 1735). Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν 7.000.000 ποὺ δίνει ὁ *Eton* φαίνεται ἐπιβλητικὸς μέσα στὰ εὐρωπαϊκὰ δημογραφικὰ πλαίσια. Ὡστόσο τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ ἀμφισβητεῖ, ἀλλὰ χωρὶς βάσιμη ἐπιχειρηματολογία, ὁ *Δ. Βικέλας*. «Ἀλλ' ἐνῶ, κατὰ τοὺς πιθανωτέρους ὑπολογισμούς, εἰς μὲν τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ ἑλληνικὸς οὗτος πληθυσμὸς ἀνήρχετο εἰς εἴκοσι περίπου ἑκατομμύρια, μόλις συνεποσοῦντο εἰς 4 ἢ τὸ πολὺ 5 ἑκατομμύρια κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρούσης ἑκατονταετηρίδος» (Ἡ Ἑλλὰς πρὸ τοῦ 1821, Παρνασσός, τ. Η' (1884), σ. 97).

Ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους οἰκογένειες πάμπλουτες ποὺ προμηθεύουν στὴν Πύλη δραγουμάνους καὶ ὁσποδάρους τῆς Μολδοβλαχίας. Αὐτὲς οἱ οἰκογένειες — οἱ περισσότερες συνδέονται μεταξύ τους μὲ δεσμοὺς συμμαχίας — ἐξασφαλίζουν τὰ προνόμιά τους χάρη στὶς στενὲς σχέσεις ποὺ ἔχουν δημιουργήσει μὲ τοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους τῆς Πύλης. Μηχανορραφοῦν ἀδιάκοπα γιὰ νὰ ἐκδιώξουν καὶ νὰ ἀντικαταστήσουν ἐκείνους ποὺ κατέχουν τὶς ἐπίζηλες θέσεις. Ὁ γιὸς ὀργανώνει συνωμοσία γιὰ νὰ ἀνατρέψη τὸν πατέρα, ὁ ἀδερφὸς ὑπονομεύει τὸν ἀδερφό. Ὅλοι ἔχουν λαμπρὴ μόρφωση καὶ καλλιεργημένα ἤθη. Ἀλλὰ εἶναι ἀλαζονικοί, ὑπερόπτες καὶ γελοῖα φιλόδοξοι ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς μὲ πόση περιφρόνηση τοὺς ἀντιμετωπίζουν οἱ Τοῦρκοι. Ὅσο γιὰ τὴν εὐγένεια τῆς καταγωγῆς τους πρόκειται γιὰ ἕνα ἄλυτο πρόβλημα. Οἱ περισσότεροι, εἶναι ἀλήθεια, ἔχουν ὀνόματα ἔνδοξων οἰκογενειῶν τῆς Πόλης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἅλωσης. Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἀποδείξουν ὅτι πραγματικὰ εἶναι ἀπόγονοί τους. Γενικὰ ἔχουν ὅλα τὰ ἐλαττώματα ποὺ παρατηρεῖ κανεὶς στὸν κόσμο τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ: τὴν ἴδια δολιότητα, τὴν ἴδια ἀχαριστία, τὸ ἴδιο πνεῦμα σκληρότητας καὶ μηχανορραφίας. Ὡς δραγουμάνοι τῆς Πύλης εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ συμπεριφέρωνται μὲ περίσκεψη. Ἀλλὰ ὅταν ἀποχτήσουν τὸ ἀξίωμα τοῦ ὁσποδάρου τῆς Βλαχίας ἢ Μολδαβίας μεταβάλλονται σὲ τυράννους ὅπως οἱ πασάδες. Ἂν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προσκυνοῦν ὄχι μονάχα τοὺς τυράννους τους ἀλλὰ καὶ τοὺς δούλους τῶν τυράννων, νὰ κολακεύουν τὴ χοντροειδέστατη ἀμάθειά τους, τὰ πάθη καὶ τὶς διαστροφές τους, ἂν σκεφθῆ ὅτι κάθε στιγμὴ τρέμουν γιὰ τὴ ζωή τους ποὺ μπορεῖ νὰ κριθῆ μὲ ἕνα βλέμμα ἢ ἕνα πεῖσμα τοῦ αὐθέντη τους, δὲν θὰ νοιώση ἔκπληξη, ποὺ ἔχουν ἀντικαταστήσει τὴ φρονιμάδα μὲ τὴν πανουργία, τὸ θάρρος μὲ τὴ δολιότητα. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὸ πνεῦμα χάνει τὴ δύναμή του καὶ ἡ ψυχὴ τὰ εὐγενικά της κίνητρα. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν προβάλλει τόσο ἔντονα ἡ κατάπτωση τοῦ ἀνθρώπου κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν, ὅσο ἀνάμεσα στοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες τοῦ Φαναριοῦ. Δὲν ἀναστέναξαν ποτὲ μπροστὰ στὰ ἐρείπια τῶν προγόνων τους. Στὶς ἐξαχρειωμένες καρδιές τους δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ ἔξαρση πρὸς τὴν ἀρχαία δόξα.

»Ὡστόσο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀλαζονεύονται γιὰ τὴν ἔνδοξη καταγωγή τους καὶ θεωροῦν τοὺς ἑαυτούς τους ἀνώτερους ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, εἶναι οἱ μόνοι ποὺ δὲν ἔχουν διατηρήσει τίποτα ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα. Καμμιὰ παρακίνηση πρὸς τὴν ἐλευθερία, ὅπως στὰ νησιά. Ἐπαναπαύονται στὰ ψευτομεγαλεῖα τους. Ἡ σπουδαιότερη ἀπασχόλησή τους εἶναι οἱ ἴντριγκες τοῦ σεραγιοῦ. Καμαρώνουν νὰ ντύνωνται τούρκικα.

»Ἡ θέση ποὺ κολακεύει πιὸ πολὺ τὶς φιλοδοξίες τους τριγυρίζεται ἀπὸ κινδύνους. Σπάνια τὴν κατακτοῦν χωρὶς στὸ τέλος νὰ πέσουν στὴ δυσμένεια, χωρὶς νὰ ἐκδιωχθοῦν ἢ νὰ ὑποστοῦν ἀκόμα χειρότερα. Μόλις κατορθώση ἕνας ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες νὰ διορισθῆ ὁσποδάρος, πηγαίνει στὴν ἕδρα τῆς ἡγε-

μονίας του μὲ μεγαλόπρεπη συνοδεία μαζὶ μὲ συγγενεῖς καὶ ἀφοσιωμένα πρόσωπα. Καὶ ἡ δύστυχη χώρα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τους καταπιέζεται γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τοὺς πόρους ποὺ χρειάζονται γι' αὐτὰ τὰ μεγαλεῖα, γιὰ νὰ πλουτίση τὴ φάρα τους καὶ ὅλα τὰ ὄργανα τῆς τυραννίας τους. Τὴν ἴδια στιγμὴ οἱ ἄλλοι Φαναριῶτες συνωμοτοῦν στὰ παρασκήνια τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἔξωσή τους. Γι' αὐτὸ οἱ ὁσποδάροι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ συσσωρεύσουν μεγάλα πλούτη γιὰ νὰ δωροδοκήσουν τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης καὶ νὰ ἀποφύγουν τοὺς διωγμοὺς μετὰ τὴν ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὴν ὁσποδαρία».

Ὁ Eton ἐπιχειρεῖ νὰ δώση καὶ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλλήνων τῶν νησιωτικῶν καὶ ἠπειρωτικῶν περιοχῶν:

Οἱ Ἕλληνες τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν εἶναι «ρωμαλέοι, γενναῖοι καὶ κάπως ἄγριοι». Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς διακρίνονται γιὰ τὴν ὀξυδέρκεια καὶ τὴν εὐστροφία τους. Οἱ νησιῶτες εἶναι «εὔθυμοι, ζωηροί, παθιασμένοι γιὰ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορό, φιλόξενοι, φυσικοί. Εἶναι, γενικά, οἱ καλύτεροι ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες». Οἱ Μωραΐτες εἶναι πειρατές. «Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ προκαλῆ ἐντύπωση ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς τὴ φρικαλέα μεταχείριση ποὺ δοκιμάζουν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἐξ αἰτίας τῶν ἀδιάκοπων ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τους». Στὴν Ἀλβανία καὶ τὴν Ἤπειρο καὶ στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς ζῆ «ἕνας λαὸς γενναῖος, πολεμόχαρος, ἀλλὰ ἄγριος. Σκοτώνει χωρὶς δυσκολία καὶ ληστεύει τοὺς ταξιδιῶτες. Κανένας Τοῦρκος δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ εἰσχωρήση σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους. Δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ δὲν θὰ θεωροῦσε τιμητικὴ πράξη τὴν ἐξόντωσή του». Οἱ Ἕλληνες τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς, ὑποταγμένοι στοὺς Βενετούς, «ἐκδικοῦνται τοὺς ἐχθρούς τους σκοτώνοντάς τους μὲ μαχαιριές».

Γενικὰ οἱ νησιῶτες ἔχουν ἁδρὰ καὶ εὐγενικὰ χαρακτηριστικά. «Δὲν ὑπάρχει δημόσιος χῶρος ὅπου ἐξετάζοντας τὴ μορφὴ νὰ μὴν ξεχωρίσης τὴν κατατομὴ ποὺ εἶχε ἐμπνεύσει τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καλλιτέχνες γιὰ νὰ δημιουργήσουν τοὺς Ἀπόλλωνες» [1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 75 - 80.

Η ΧΙΟΣ ΤΟΥ 1800

ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΒΑΣΗ τῆς στρατιᾶς τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο, τὸ 1798 ὁ ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος ἐπεκτείνεται στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν εἰσβολὴ τῆς Γαλλίας ποὺ ὣς τότε ἀποτελοῦσε τὸν πιὸ ἀφοσιωμένο σύμμαχο. Οἱ Ἄγγλοι σπεύδουν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ὑποκαταστήσουν τοὺς Γάλλους στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, νὰ ἐπανακτήσουν τὴν παλιὰ πολιτικὴ ἐπιρροὴ καὶ νὰ ἀναχαιτίσουν τὴ ναπολεόντεια προώθηση στὴν Ἐγγὺς καὶ Μέση Ἀνατολή. Τέλη 1798 φθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ ἀγγλικὴ Στρατιωτικὴ Ἀποστολὴ γιὰ τὴν παροχὴ ἐπιτελικῆς καὶ τεχνικῆς βοήθειας στὶς δυνάμεις τοῦ σουλτάνου. Ἀνάμεσα στὰ 76 μέλη τῆς Ἀποστολῆς ἦταν καὶ ὁ William Wittman, στρατιωτικὸς χειρουργὸς τοῦ πυροβολικοῦ. Ὁ Wittman θὰ ἀκολουθήση τὸν Μεγάλο Βεζύρη — χρημάτισε καὶ προσωπικὸς γιατρός του — κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο καὶ θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρώση ὑλικὸ γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὴ διοίκηση, τὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ κυρίως γιὰ τὰ ὑγειονομικὰ προβλήματα. Τὶς παρατηρήσεις ποὺ σημείωσε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν περιηγήσεών του θὰ δημοσιεύση σὲ ἕνα ὀγκῶδες χρονικὸ ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1803 [1].

Στὸ βιβλίο τοῦ William Wittman ὑπάρχουν καὶ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου.

Στὶς 3 Μαΐου ἡ Ἀποστολὴ βρισκόταν στὸ Γιβραλτάρ, στὶς 14 Ἰουνίου ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐγκαταστάθηκε στὴ λουτρόπολη Μπουγιοὺκ-Ντερέ, ἕνα γραφικὸ καὶ πλούσιο χωριὸ πάνω στὴν ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, σὲ ἀπόσταση δώδεκα μιλίων ἀπὸ τὴν Πόλη, θέρετρο τῶν σουλτάνων. Εὐμάρεια καὶ εὐθυμία ἐπικρατοῦσαν στὸ Μπουγιοὺκ-Ντερέ. Οἱ Ἕλληνες, σημειώνει ὁ Wittman στὸ ἡμερολόγιό του, μαζεύονται κάθε βράδυ καὶ κάνουν περιπάτους ἢ διασκεδάζουν μὲ μουσικὴ καὶ τραγούδια πάνω σὲ πλεούμενα ποὺ βολτάρουν λάμνοντας μπροστὰ στὸ χωριό.

Ἐρωτικὲς σερενάτες ἀκούγονταν κάθε βράδυ. Οἱ Ἕλληνες τραγουδοῦσαν παθητικὰ τραγούδια κάτω ἀπὸ τὸ παραθύρι τῆς ἐκλεκτῆς τους ἢ ἀπὸ τὴ βάρκα. Αὐτὲς οἱ σερενάτες ἦταν τόσο συχνὲς ποὺ δὲν ἄφηναν τοὺς κατοίκους νὰ κοιμηθοῦν [2].

---

1. Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801, in company with the Turkish Army and the British Military Mission, by *William Wittman*, M.D., of the Royal Artillery, member of the Royal College of Sergeons in London, and Surgeon to the British Military Mission acting with the Army of the Grand Vizier, London 1803.

2. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 23.

Οἱ Ἑλληνίδες, μὲ ἀκάλυπτο πάντοτε πρόσωπο καὶ βαμμένα φρύδια καὶ βλεφαρίδες, ἦταν γενικὰ ὄμορφες. Τὰ μακριὰ μαλλιά τους, κατάμαυρα καὶ λαμπερά, ἔπεφταν πλεξίδες στὴ ράχη ἢ στερεώνονταν παράξενα στὸ κεφάλι. Πολλὲς φορὲς κρέμονταν πίσω ὡς τοὺς γοφούς. Φοροῦσαν πανωφόρι ἀπὸ μετάξι, σατὲν ἢ ἄλλο ὕφασμα καὶ στὸ κεφάλι μιὰ μικρὴ σκούφια.

Οἱ Ἕλληνες ντύνονταν ὅπως οἱ Τοῦρκοι. Δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ φορέσουν καβούκι ἢ σαρίκι ἀπὸ ἄσπρη μουσελίνα κι᾿ ἔτσι περιωρίζονταν στὸ καλπάκι ἢ στὸ γαλάζιο σαρίκι [1].

«Οἱ Ἑλληνίδες παντρεύονται στὰ 15 καὶ δὲν εἶναι μακρόβιες. Στὰ 25 τους φαίνονται ὅλες γριές, ἔτσι ὅπως μαραίνονται καὶ γεμίζουν ρυτίδες» [2].

Ὁ Ἄγγλος χειρουργὸς παρακολούθησε ἕνα ἑλληνικὸ πανηγύρι στὶς 4 Ἀπριλίου 1799 στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅη - Γιάννη.

«Ὅλες οἱ Ἑλληνίδες ἦταν πλούσια ντυμένες, ἀκόμα καὶ οἱ γυναῖκες τῶν ψαράδων. Φοροῦσαν κομψὰ φουστάνια μεταξωτὰ ἢ βελουδένια καὶ γοῦνες πανάκριβες γαρνιρισμένες μὲ ἑρμίνα» [3].

Τὸν κάλεσαν καὶ σὲ ἕνα ἐπίσημο ἑλληνικὸ γάμο. Στὴν τελετή, ποὺ ἔγινε στὸ ἀνάκτορο τῆς ρωσικῆς πρεσβείας, χοροστάτησε ὁ πατριάρχης. Οἱ γυναῖκες ἦταν φορτωμένες διαμαντικά. Ἡ νύφη, κόρη τοῦ δραγουμάνου τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, ἦταν στολισμένη μὲ κυματιστὰ μαντήλια ἀπὸ χρυσὲς πούλιες ποὺ σέρνονταν στὸ ἔδαφος. Μοίρασε στὶς νεαρὲς φιλενάδες της κομμάτια ἀπ᾿ αὐτὰ τὰ μαντήλια. Τὸ βράδυ ἔγινε δεξίωση. Χορεύτηκαν βὰλς καθὼς καὶ ἑλληνικοὶ καὶ ἀγγλικοὶ χοροί [4].

Τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα οἱ Ἕλληνες διασκέδαζαν στὰ περίχωρα τοῦ Πέραν. «Μεγάλα πλήθη μὲ πολύχρωμες φορεσιὲς εἶχαν συγκεντρωθῆ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὸ ἑορταστικὸ θέαμα. Ἀγῶνες πάλης, παράγκες γεμάτες γλυκὰ καὶ σερμπέτια, συντροφιὲς καθισμένες στὸ γρασίδι ποὺ ἔπαιζαν τυχερὰ παιγνίδια, ἄλλες ποὺ χόρευαν σὲ κύκλους, ἐνῷ ἠχοῦσε ἕνα εἶδος γκάϊδας. Σὲ ἀμέτρητα τηγάνια τηγάνιζαν σηκώτια, πλεμόνια κ. ἄ.» [5].

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ὁ Wittman θὰ ἐπισκεφθῆ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Στὴ Ρόδο πληροφορήθηκε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν γύρω στὶς 14.000 κατοίκους, οἱ περισσότεροι Ἕλληνες. Ταρσανάδες μὲ Ἕλληνες ἀποκλειστικὰ τεχνίτες λειτουργοῦσαν στὸ νησί. Χρησιμοποιοῦσαν ξυλεία ροδίτικη ἢ τῆς Καραμανίας. Ἡ λαϊκὴ ἑλληνικὴ φορεσιὰ στὴν πόλη καὶ στὰ χωριὰ ἦταν ἀπὸ μπαμπακερὸ ὕφασμα καὶ πεντακάθαρη. Τὸ μπαμπάκι ἀπο-

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 24.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 25.
3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 31.
4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 88.
5. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 100.

τελοῦσε τὴν κυριώτερη παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ δρόμοι καλαίσθητα στρωμένοι μὲ βότσαλα καὶ πεντακάθαροι.

Στὴν Κῶ βρῆκε τοὺς κατοίκους νὰ γεμίζουν βαρέλια μὲ χυμὸ λεμονιοῦ. Ἦταν τὸ κυριώτερο ἐξαγώγιμο προϊὸν τοῦ νησιοῦ. Ἕνα καράβι περίμενε στὸ λιμάνι γιὰ νὰ φορτώση χυμοὺς γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὑπολόγισε τὸν πληθυσμὸ σὲ 4.000 (οἱ μισοὶ Τοῦρκοι)[1].

Στὴ Χίο ἔφθασε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1800, τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῆς Παναγίας. Τὰ μαγαζιὰ ἦταν κλειστὰ καὶ οἱ γυναῖκες, φορώντας τὶς πιὸ κομψὲς φορεσιές τους, εἶχαν βγεῖ στὴν πόλη γιὰ διασκέδαση. Ὁ περιηγητὴς δὲν παραλείπει νὰ τὶς περιγράψη μὲ κάθε λεπτομέρεια. Εἶναι ἡ τελευταία μαρτυρία τοῦ ΙΗ' αἰώνα γιὰ τὶς ἐνδυμασίες τῶν γυναικῶν τῆς Χίου καὶ ἐπιτρέπει μιὰ σύγκριση μὲ τὶς προγενέστερες περιγραφὲς γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ μεταβολὲς ποὺ ἔχουν σημειωθῆ στὸ συρμό. Ἡ φορεσιὰ δὲν εἶναι πιὰ ὁμοιόμορφη. Παρουσιάζεται ποικιλία στὴν κόμωση καὶ γενικὰ μιὰ τάση γιὰ ἁπλοποίηση τῶν ἀμφιέσεων.

«Φοροῦν ἕνα φέσι κεντημένο μὲ μάλαμα καὶ τυλιγμένο γύρω γύρω μὲ χρωματιστὸ μαντήλι ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο μόνο τὸ κέντημα στὸ κέντρο τοῦ κεφαλιοῦ. Κάπου κάπου βλέπεις νὰ σκεπάζουν τὰ μαλλιά τους μὲ ἕνα λευκὸ μαντήλι. Τὰ κόβουν κοντὰ ἢ τὰ ἀφήνουν νὰ πέφτουν στὴ ράχη τους.

»Συνηθίζουν ἕνα κοντὸ μεταξωτὸ φουστάνι. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν μανικιῶν εἶναι παραγεμισμένο μὲ μπαμπάκι γιὰ νὰ φαίνωνται παχειὰ τὰ μπράτσα. Οἱ χρυσοκέντητες μανσέττες ποὺ φθάνουν ὣς τοὺς ἀγκῶνες εἶναι διπλές. Πάνω ἀπὸ τὸ φουστάνι συνηθίζουν ἕνα ἐξωτερικὸ φόρεμα ποὺ φθάνει ὣς τὰ γόνατα καὶ ἔχει τόσους πλισσέδες ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ γυναίκα ποὺ τὸ φορεῖ εἶναι τετράπαχη κι' ὅτι εἶναι ντυμένη μὲ κρινολίνο. Τὸ ἐξωτερικὸ αὐτὸ φόρεμα εἶναι πράσινο ἢ ρὸζ σατὲν ἢ μεταξωτὸ ὕφασμα. Μιὰ κοντὴ ποδιὰ συμπληρώνει τὴν ἀμφίεση. Εἶναι μεταξωτὴ μὲ ραβδώσεις, κάπου κάπου κεντημένη ἢ ἀπὸ πολύχρωμο μπαμπακερό, καὶ φθάνει ὣς τὰ γόνατα. Τὸ μεσοφούστανο εἶναι ἀπὸ ἄσπρο μπαμπακερὸ καὶ τόσο κοντὸ ποὺ φαίνονται οἱ κόκκινες κεντημένες καλτσοδέτες. Οἱ κάλτσες εἶναι λευκές, καθὼς καὶ οἱ παντοῦφλες, πατημένες στὶς φτέρνες καὶ στολισμένες μὲ χρωματιστὲς μεταξωτὲς κορδέλλες ἢ ἄλλα διακοσμητικά. Μερικὲς γυναῖκες ἀφήνουν τὸ πάνω μέρος τοῦ στήθους τους ἀκάλυπτο, ἐνῶ ἄλλες τὸ σκεπάζουν μὲ μαντήλι. Ὅταν φοροῦν τὰ ζωηρόχρωμα φουστάνια τους φκιασιδώνονται πολὺ ἔντονα» [2].

Μέγα πλῆθος γυναικῶν εἶχε συγκεντρωθῆ στὴν προκυμαία «γιὰ νὰ γιορτάσουν τὴν ἡμέρα καὶ νὰ ἐπιδείξουν τὰ ὄμορφα φορέματά τους ποὺ ἀποτε-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 427 κ.έ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 442.

λοῦν τὴ μεγάλη ἀδυναμία τῶν Ἑλληνίδων. Νομίζεις πὼς βρίσκεσαι στοὺς κήπους τοῦ Κένσιγκτον ἢ στὸ πάρκο τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Λονδίνου κατὰ τὶς ὧρες τοῦ περιπάτου. Κομψότητα καὶ χάρη κυριαρχοῦν σὲ συνδυασμὸ μὲ σεμνότητα καὶ εὐπρέπεια» [1].

Ἀπαραίτητη ἡ ἐπίσκεψη στὴ φημισμένη Νέα Μονή.

«Τὸ μοναστήρι προσφέρει στέγη καὶ τροφὴ σὲ ὅλους τοὺς ἐπισκέπτες γιὰ τρεῖς μέρες. Δὲν ρωτοῦν ποτὲ σὲ ποιὸ θρήσκευμα ἀνήκει ὁ ξένος. Μᾶς εἶπαν ὅτι σ' αὐτὸ τὸν ἱερὸ χῶρο κατοικοῦν 300 πρόσωπα. Ἔχει τόση ἔκταση ποὺ σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση χωριοῦ. Ἀπὸ τὰ 300 πρόσωπα τὰ 41 εἶναι παπάδες ποὺ ἐκτελοῦν ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι μοναχοὶ καὶ καλλιεργοῦν τὰ χτήματα. Τὸ μοναστήρι τοὺς προσφέρει κατοικία, καθημερινὴ τροφὴ καὶ κρασί. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ καλόγερου ἡ περιουσία του περιέρχεται στὸ κοινόβιο. Ἐπιτρέπεται ὁ γάμος, ἀλλὰ αὐτὸ ἀποκλείει πιὰ τὴν ἱερωσύνη. Οἱ παντρεμένοι παπάδες φοροῦν μιὰ ἄσπρη ταινία στὴν ἄκρη τοῦ μαύρου σκούφου τους» [2].

Τὸ βράδυ βγῆκε στὸν καθιερωμένο δημόσιο περίπατο. «Οἱ εὐπορώτεροι κάτοικοι τῆς Χίου βρίσκονταν ἐκεῖ, ἄντρες καὶ γυναῖκες, φορώντας τὰ κομψὰ γιορτινά τους. Πολλὲς κυρίες στόλιζαν τὸ κεφάλι τους μὲ ἀνθοδέσμες. Νομίζεις πὼς ἦταν ντυμένες γιὰ δεξίωση» [3].

Δὲν παρέλειψε καὶ μιὰ περιοδεία στὰ μαστιχοχώρια. Πέρασε πρῶτα πρῶτα ἀπὸ τὸν Κάμπο, τὴν κατάφυτη καὶ εὔφορη περιοχὴ ποὺ ἁπλωνόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. «Ἦταν πόσο πυκνὰ κατοικημένη ποὺ συναντούσαμε συνέχεια κατοικίες ἀπὸ τὴ Χίο ὣς τὴν Καλλιμασιὰ ποὺ ἀπέχει ἐφτὰ μίλια. Μεγάλα καὶ καλοχτισμένα κτίρια μὲ ταράτσες. Εἶναι οἱ θερινὲς κατοικίες τῶν πλούσιων Ἑλλήνων καὶ Τούρκων».

Στὰ μαστιχοχώρια οἱ κάτοικοι εἶχαν ὄψη ὑγείας καὶ εὔθυμη ἔκφραση. «Οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ γνέθουν μπαμπάκι καὶ στέλνουν τὰ νήματα στὰ ἐργαστήρια καλτσοπλεκτικῆς τῆς Χίου. Αὐτὲς οἱ κάλτσες εἶναι λευκές, στέρεες καὶ ἡ ποιότητά τους ἄριστη [4].

Στὴν πόλη τῆς Χίου τὰ σπίτια τῶν προεστῶν εἶναι καλοχτισμένα, ἔχουν ἐξωτερικὲς διακοσμήσεις καὶ κομψὴ ἐσωτερικὴ ἐπίπλωση. Οἱ δρόμοι εἶναι στενοὶ καὶ πλακόστρωτοι μὲ ὑψωμένα πεζοδρόμια. Τὰ καταστήματα ἔχουν πλούσια πραμάτεια ἀλλὰ ἐπικρατεῖ μεγάλη ἀκρίβεια. Ζωηρὸ εἶναι τὸ ἐμπόριο τῆς Χίου μὲ τὸ Λιβόρνο. Τὰ κυριώτερα βιοτεχνικὰ προϊόντα τῆς Χίου εἶ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 443.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 445.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 447.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 448.

ναι ὑφάσματα μεταξωτὰ καὶ σατέν, ἁπλὰ καὶ ριγωτά, μπαμπακερὰ καὶ δίμιτα καὶ κάθε λογῆς κεντήματα. Οἱ μπαμπακερὲς κάλτσες καὶ οἱ νυχτερινοὶ σκοῦφοι ποὺ κατασκευάζονται στὴ Χίο ἔχουν μεγάλη φήμη» [1].

Ὅσο γιὰ τὴ νοσηρότητα τοῦ νησιοῦ, ὁ Wittman σημειώνει ὅτι ἡ βλογιὰ εἶναι ἡ κυριώτερη μάστιγα. Ἐπίσης εἶχαν διάδοση τὰ χοιραδικὰ οἰδήματα, ἡ φθίση καὶ οἱ αἱμοπτύσεις ποὺ συχνὰ κατέληγαν σὲ θάνατο. Γενικὰ ἡ Χίος ἀναγνωριζόταν ὡς τόπος ἰδιαίτερα ὑγιεινὸς καὶ πολλοὶ φιλάσθενοι Εὐρωπαῖοι φρόντιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ νησὶ γιὰ νὰ βροῦν τὴν ὑγεία τους [2].

Στὸ νοσοκομεῖο νοσηλεύονταν 4 φρενομανεῖς [3]. Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ λεπροκομεῖο: εὐρύχωρο κτίριο, εὐάερο καὶ ἀναπαυτικό. «Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου νοσηλεύονταν γύρω στοὺς 200 ἀρρώστους καὶ τῶν δύο φύλων. Ἄντρες καὶ γυναῖκες διαμένουν σὲ χωριστὰ διαμερίσματα. Οἱ περισσότεροι ἦταν 30 - 40 χρόνων. Μερικοὶ εἶχαν χάσει τὸ ἕνα τους μάτι ἢ εἶχαν ὁλότελα τυφλωθῆ, ἀπὸ ἄλλους ἔλειπαν τὰ δάχτυλα τοῦ χεριοῦ ἢ τοῦ ποδιοῦ ἢ ἡ μύτη. Ἡ νόσος προκαλοῦσε βήχα, βραχνάδα καὶ πόνους στὸ στομάχι. Οἱ γυναῖκες ὑπέφεραν ἀπὸ ζαλάδες καὶ κεφαλόπονους» [4].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Χίου σὲ 25.000 ψυχές: 22.000 Ἕλληνες, 2.000 Τοῦρκοι, 1.000 καθολικοὶ καὶ Ἑβραῖοι.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 450.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 453.
3. Ὁ *Ἀθ. Γκιάλας* συμπεραίνει ὅτι λειτουργοῦσε ψυχιατρικὸ τμῆμα στὸ Νοσοκομεῖο τῆς Χίου «καθ' ἣν στιγμὴν αἱ ψυχιατρικαὶ κλινικαὶ ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστοι εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον». Γιατὶ μόλις τὸ 1793, ὁ Γάλλος ψυχίατρος Pinel εἰσηγήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἵδρυση Θεραπευτηρίου γιὰ ψυχοπαθεῖς (ἔνθ' ἀν., σ. 13).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 452.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A.B.D: Voyage en Orient ou tableau fidèle des moeurs, du commerce de toute espèce, des intrigues, des filouteries, des amours particuliers etc des differens peuples du Levant. Par A.B.D. qui pendant quarante ans a séjourné ou voyagé dans ces contrées, tant pour M. Peyssonnel que pour son propre commerce, son instruction et ses plaisirs (Ἀ Paris, 1801).

Abu (Mirza — Taleb Khan): Voyages de Mirza Abu Taleb Khan, en Asie, en Afrique et en Europe, pendant les années 1799, 1800, 1801, 1802 et 1803; écrits par lui - même en persan. Suivis d'une réfutation des idées qu'on a en Europe sur la liberté des femmes d'Asie; par le même auteur (Ἀ Paris, 1811).

Aimé - Martin (L.—): Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique (Paris, 1838).

Ἀλεξανδράκος (Α. —): Ἱστορία τῆς Μάνης (Ἀθῆναι, 1892).

Ἀλεξανδρῆς (Κων. —): Ἡ ἀναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν (Ἀθῆναι, 1961).

Ἄμαντος (Κων. —): Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566 - 1822 (Σχολεῖα καὶ Λόγοι), (Πειραιεύς, 1946).

Ἀναπλιώτης (Γιάννης —): Ἡ Καλαμάτα στὸ χορὸ τῆς ἱστορίας (Ἀθῆναι, 1963).

Ἀνώνυμος: An authentic narration of the Russian expedition against the Turks by sea and land. Containing every material circumstance of their preceedings from their first failing from Petersburgh to the destruction of the Turkish fleet in the Archipelago. Compiled from several authentic Journals by an officier on board the Russian fleet (London, 1772).

Anderson (Mathew —): L' Europe au XVIII siècle (τόμος Α' τῆς Histoire de l'Europe) (Paris, 1968).

Ἀνδρεάδης (Α. —): Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἀθῆναι, 1914).

Andréades (A. —): L'administration financière de la Grèce sous la domination Turque (Paris, 1910).

Ἀνδρεάδης (Ἀρχ. Ἰω. Μ. —): Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (Ἀθήνησιν, 1940).

Andreosy: Constantinople et le Bospore de Thrace (Paris, 1828).

Ἀνώνυμος: A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa containing many remarks on the present state of society, remaining ancient edifices etc whith plates, after designs by James Stuart Esq. F.R.S. and F.A.S and author of the Antiquities of Athens written by an Italian Gentleman (London, 1793).

Ἀνώνυμος: Descrizzione del regno o sia penisola della Morea (Venezia, 1770).

Ἀνώνυμος: Isole e scogli dell'Arcipelago, che sono nel Mare di Rhodi. Parte seconda. Dell'Arcipelago. Cominciato nel 1740, finito nel 1758 (Παρίσι, Ἐθν. Βιβλ. χειρ. Res. Ge FF 173731).

Ἀνώνυμος: Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζαννέτμπεης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του (Ἐν Ἀθήναις, 1858).

Ἀνώνυμος: Letters historical and critical from a gentleman in Constantinople to his friend in London, giving an account of the largeness and extent of that city, its palaces, mosques and musselmen, their priests, how they go up to

the balconies . . . as also the nature and genius of the people, their way of living . . . by a gentleman in retinue of his Excellency the Earl of Kinnoul, his britannick Majesty's ambassador to the Grand Seignior, . . . Jews, Turks and Christians (London, 1735).

'Ανώνυμος: Le Voyageur François, ou la connoissance de l'ancien et du nouveau monde ('A Paris, 1745).

'Ανώνυμος: Nouveau voyage de la Grèce, d'Égypte, de Palestine, d'Italie, de Suisse, d'Alsace et des Pays - Bas, fait en 1721, 1722, et 1723 ('A la Haye, 1724).

'Ανώνυμος: Nouveau voyage de l'Égypte, de la Terre - Sainte, du Mont Liban, de Constantinople et des Echelles du Levant. Avec des remarques sur toutes les antiquités et sur le commerce de ces pays ('A Lisbonne, 1702).

'Ανώνυμος: Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte Ottomane et de son séjour à la cour de France ('A Paris, 1721).

'Ανώνυμος: Οἱ Φαναριῶται, Μελέτη Α' ('Εθν. Βιβλιοθήκη, 'Ιστ. 3778).

'Ανώνυμος: Quelques faits historiques concernans la province du Maina à dater du 1769. Faits qui se ratachent principalement à Zanetakis Capetanakis Gregorakis et sa famille (Athènes, 1859).

'Ανώνυμος: Reise durch die Inseln des Archipelagus. Mit neuen Bemerkungen, besonders für Freunde der Erd - und Geschichte - Kunde Politiker, Kaufleute und Seefahrer (St. Petersburg, 1793).

'Ανώνυμος: Reise durch die Inseln des Archipelagus (von einem vornehmen Russen) (St. Peterburg, 1793).

'Ανώνυμος: Storia della guerra presente fra la Russia et la Porta Ottomana (Venezia, 1770).

'Ανώνυμος: Storia dei fatti memorabili avvenuti fra'principi dell'Europa l'anno 1771 e principalmente quelli della guerra presente sussistente fra la Corte di Russia e la Porta Ottomana (Venezia, 1772).

'Ανώνυμος: Tableau de l'empire ottoman, où l'on trouve tout ce qui concerne la Religion, la Milice, le Gouvernement civil des Turcs et les grandes charges et dignités de l'Empire ('A Paris, 1757).

'Ανώνυμος: Viaje a Constantinople en el año 1784 escrito de order superior (Madrid, 1790).

'Ανώνυμος: Viaggio in Valachia e Moldavia con osservazioni storiche, naturali e politiche (Napoli, 1788).

'Ανώνυμος: Voyages en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie, par un Missionaire de la Compagnie de Jésus ('A Paris, 1729).

'Ανώνυμος: Voyageur Français ou la connaissance de l'ancien et du nouveau monde ('A Paris, 1765).

'Αντωνιάδου (Σοφία —): Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου. Τὸ 'Αρχεῖο Grimani. Χαριστήριον εἰς 'Αν. 'Ορλάνδον, τ. Γ', σ. 153-165 (Βενετία).

'Αποστολάκη (Α.—): Βαφική, βαφικαὶ ὕλαι καὶ χρῆσις αὐτῶν (Λαογρ., τ.ΙΔ (1952),σ.76 κ.ἑ).

'Αραβαντινός (Κων. —): Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου ('Εν 'Αθήναις, 1856).

Arbois (d' —): Mémoire sur les trois Départemens de Corcire, d'Ithaque et de la mer Égée. Par les citoyens d'Arbois frères, ci - devant officiers de l'état - major - général de l'armée d'Italie, division du Levant ('A Paris, 1798).

Argenti (Philip —): The religious minorities of Chios, Jews and Roman Catholics (Cambridge, 1970).

Ἀργέντης (*Φιλ.* —): The costumes of Chios. Their development from the XVth to the XXth century (London, 1953).

Ἀργέντης (*Φιλ.* —), *Κυριακίδης* (*Στυλ.* —): Ἡ Χίος παρὰ τοῖς Γεωγράφοις καὶ τοῖς Περιηγηταῖς ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος (Ἀθῆναι, 1946).

Ἀργυρός (*Σπ. Φ.* —): Ἡ πειρατεία ἀπὸ τοῦ 1500 π.Χ. ἕως τοῦ 1860 (Ἀθῆναι, 1956).

Ἀρμακόλλας (*Νικ. Γ.* —): Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου (1715 - 1822), (Ἐν Ἀθήναις, 1926).

Arminjon (*P.*—): Étrangers et protegés dans l'empire ottoman (Paris, 1903).

Arnault: Souvenirs d'un sexagénaire (Paris, 1833).

Arnould (*A.*, *M.*): Système maritime et politique des Européens pendant le XVIII siècle (Paris, 1797).

Ἀσδραχᾶς (*Σπ. Ι.* —): Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα (Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία (1790 - 1840), Ἐποχές, 1964, τεῦχος 13, σ. 79 - 100).

Aström (*Paul* —): Οἱ Σουηδοὶ στὴν Ἑλλάδα. Μετ. Γ. Θ. Παπαγεωργίου.(11 φύλλα ἐφημερίδας «Ἔρευνα» Αἰγίου, ἀπὸ 9 Αὐγούστου 1959 - 10 Ἰανουαρίου 1960).

Atlas historique (Paris, 1968).

Ἀξιωτάκης (*Ἀνδρ. Στυλ.* —): Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη (Χίος, 1969).

Βαγιακάκος (*Δικαῖος* Β. —): Οἱ πύργοι τῆς Μάνης (Πελοπ. Πρωτοχρ., τ. Γ' (1959), σ. 65 - 79).

Βακαλόπουλος (*Ἀπ.* —): Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18. αἰ. (Θεσσαλονίκη, 1971).

Bakalopoulos (*Ap.* —): Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912 (Paris, 1953).

Βάλληνδας (*Ἀντ.* —): Ἱστορία τῆς νήσου Κύθνου, Χωρογραφία καὶ ἱστορία... (Ἑρμούπολις, 1882).

Baltimore (*F.* —): Tour to the East in the years 1763 and 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turks. Selected pieces of oriental wit, poetry and wisdom by the Lord Baltimore (London, 1767).

Barozzi (*Francesco* —): Descrittione dell'isola di Creta composta de Francesco Barozzi fu figliulo di messer Jacomo Nobile Venetiano l'anno 1777 ritrovandosi nella detta Isola (Venezia, 1777).

Barth (*W.M.* —), *Kehrig- Korn* (*M.* —): Die Philhellenenzeit von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias am 9. Oktober 1831 (1960).

Barthélemy (*J. J.* —): Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire (Paris, 1788).

Βασδραβέλλης (*Ἰω. Κ.*—): Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας., τ. Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695 - 1912 (Θεσσαλονίκη, 1952), τ. Β', Ἀρχεῖον Βερροίας - Ναούσης 1598 - 1886 (Θεσσαλονίκη, 1954), τ. Γ', Ἀρχεῖον Μονῆς Βλαττάδων 1466 - 1839 (Θεσσαλονίκη, 1955), Δημοσ. Ἑταιρίας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

Βασδραβέλλης (*Ἰω. .Κ.*—): Piracy on the Macedonian coast during the rule of the Turks (Θεσσαλονίκη, 1970).

Βασιλᾶς (*Ἠλ.*—): Ὁ Ἀνδροῦτσος στὴν Πρέβεζα (1776 - 1798), Ἠπ. Ἑστία, τ. Ε' (1956), σ. 240 κ.ἑ.

Βασιλᾶς (*Ἠλ.* —): Οἱ ἀδελφοὶ Στεφανόπουλοι στὴν Πρέβεζα (1798), Ἠπ. Ἑστία, τ. Ε' (1956), σ. 696 κ.ἑ.

Beaujour (*Félix* —): Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1789 jusqu'en 1797; par Félix Beaujour ex - Consul en Grèce (A Paris, 1800).

Beaulieu (*Charles de Saint - Maure de* —): Nouveau voyage de Grèce, d'Égypte, de Palestine, d' Italie, de Suisse, d'Alcace et des Pays - Bas. Fait en 1721, 1722, 1723 ('A la Haye, 1724).

Beaulieu (*Charles de Saint - Maure de* —): A new journey through Greece, Aegypte, Palestine, Italy, Swisserland, Alsatia and the Netherlands. Writen by a French officer who travelled those countries in the years 1721, 1722 and 1723. Now first done in English (London, 1725).

Βέης (*Ν. Α.* —): Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ θρύλου τοῦ Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ (Byzantinisch. neugriechische Jahrbücher, 13 (1937).

Βέης (*Ν. Α.* —): Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια καὶ τὰ 'Ελληνικὰ Γράμματα (Πρωΐα, 15 Αὐγούστου 1943 - 18 'Απριλίου 1944).

Beijers (*J. L.* —): Griekenland wordt ontdekt (150 - 1850), (Utrecht, 1956).

Bellerive (*de* —): Relation d'un voyage du chevalier de Bellerive d'Espagne à Bender et de son séjour au camp du roy de Suède dédiée à Son Altesse Royale Madame (Paris, 1713).

Bellin: Description géographique du golfe de Venise et de la Morée avec des Remarques pour la Navigation et des Cartes et Plans des Côtes, Villes, Ports et Mouillages. Par le Sieur Bellin ingénieur de la Marine, Censeur Royal de l'Académie de Marine et de la Société Royale de Londres ('A Paris, 1771).

Belloc (*L.* —): Bonaparte et les Grecs (Paris, **1926**).

Bergasse (*L.* —): *Rambert* (*G.* —): Histoire du commerce de Marseille (Paris, 1954).

Bertrand (*Louis* —): La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIII siècle et les premières années du XIXe siècle (Paris, 1897).

Beule (*E.* —): Athènes et les Grecs modernes (Paris, 1855).

Βιάζης (*Σπ. Δέ* —): 'Ιστορικαὶ σημειώσεις περὶ τῶν Δυτικῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπὶ ἑνετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας (1685 - 1800), Παρνασσός, τ. ΙΖ' (1814), σ. 608.

Βιάζης (*Σπ. Δέ* —): 'Η 'Ελλὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἐμβολιασμοῦ ('Αττικὴ Ἶρις, σ. 174 κ.ἑ.).

Βιάζης (*Σπ. Δέ* —): Πέτρος Αὐγουστῖνος Γκύς (Παναθήναια 1908, τεῦχ. 178, σ. 289 κ.ἑ.).

Bibilakis (*E.* —): Neugriechisches Leben (Berlin, 1840).

Βικέλας (*Δημ.* —): 'Η 'Ελλὰς πρὸ τοῦ 1821 (Παρνασσός, τ. Η' (1884), σ. 97 κ.ἑ.).

Bisani (*Alessandro* —): Reise nach Sicilien und Athen, den Inseln des Archipelagus, Smyrna, Konstantinopel und den Küsten von Africa : aus dem englischen übersetzt und mit einigen **Zusätzen** begleitet von Bernhard Reith (Leipzig, 1798).

Bisani (*Alessandro*—): A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa, containing many new remarks on the present state of Society, remains of ancient edifices etc. with plates, after designs by James Stuart Esq. F.R.S. and F.A.S. and another of the Antiquities of Athens written by an Italian Gentleman (London, 1793).

Βισβίζης (*'Ιακ. Τ.* —): 'Η Κοινοτικὴ διοίκησις τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, L'Hellénisme Contemporain ('Αθῆναι, 1953).

Björnstahl (*Jacob Jonas* —): Briefe auf seinen ausländischen Reisen an den königlichen Bibliothekar C.C.Gjörwell in Stockholm. Aus dem Schwedischen übersetzt von Just Ernst Groskurd. Stralsund, Christian Lorenz**struck** (Rostoc und Leipzig, 1777 - 1783).

Βλαχογιάννης (*Γιάννης* —): Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ ((1715 - 1821), ('Αθῆναι 1937).

Blancard (*Th.* —): Les Mavrogeni (Amsterdam, 1801).

Βλαστός (*'Αλ. Μ.* —): Χιακὰ ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρὰ τῶν Τούρκων ('Εν 'Ερμουπόλει, 1840).
Bocage (*Barbié de* —): Correspondance de Daniel Demétrius Philippides et de J. D. Barbié de Bocage (1794 - 1819).
Βογιατζίδης (*Ι. Κ.* —) : 'Επιβίωσις ἀρχαίων ἀγροτικῶν ἑορτῶν εἰς τὰς Κυκλάδας ('Επετ. 'Εταιρ. Κυκλ. Μελ., τ. Α' (1961), σ. 573 - 592).
Bonnac (*de* —): Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac publié avec un précis des ses négociations à la Porte Ottomane par M. Charles Schefer (Paris, 1894).
Bonnassieux: Les grandes compagnies de commerce (Paris, 1892).
Bos (*Lambert* —): Antiquities of Greece, with the notes of Frederick Leisner (London, 1772).
Βούλγαρις (*Τιμ. Νικ.* —): 'Αληθὴς ἔκθεσις περὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ θαυματουργοῦ λειψάνου τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνος παρὰ τοῦ Νικολάου τοῦ Βουλγάρεως, ἰατροῦ καὶ φιλοσόφου Κερκυραίου, ἐξελληνισθεῖσα μετὰ σημειώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ τοῦ Ν. Τ. Βουλγάρεως καὶ Ν. Β. Μάνεση (Κέρκυρα, 1857).
Βουραζέλη (*'Ελ. Α.* —): 'Ο βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν ('Εν 'Αθήναις, 1939).
Boze (*de* —): Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres (Paris, 1751).
Braconnier (*Père* —): Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant. Relation de l'établissement et de progrés de la mission de Thessalonique ('A Paris, 1755).
Braconnier (*Père* —): Relation d'une mission qu'un père de la Compagnie (de Jésus, le père Braconnier) a fait à la Cavalle et dans l'isle de Thasos, avec la description du voyage, l'an 1707 (Paris, Bibl. Nat.).
Braconnier (*Père* —): Mémoires pour servir l'histoire des monastères de Mont Athos, par le père Braconnier, Jésuite (Paris, Bilb. Nat.).
Βρανούσης (*Λ.* —): Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατουμένης 'Ηπείρου('Ιωάννινα, 1962).
Βρανούσης (*Λ.* —): Κῶδιξ ἐπιστολῶν καὶ ἄλλων κειμένων τῶν ἐτῶν 1757 - 1824. Καταρτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου (λογιωτάτου τοῦ Λαρισαίου).
Βρανούσης (*Λ.* —): Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Προλεγόμενα εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον τὸ ἐκδοθὲν ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Βέη ὑπὸ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν ('Αθῆναι, 1967).
Brown (*Wallace Cable* —): English travel books and minor poetry about the Near East, 1775 - 1825 (London, 1937).
Brucker (*Père* —): La Compagnie de Jésus (1521 - 1773), (Paris, 1919).
Brue (*Benjamin* —): Journal de la campagne que le Grand Vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée par Benjamin Brue interprète de roi près la Porte Ottomane (Paris, 1870).
Callmer (*Christian* —): Les recherches de A. F. Sturtzenbecker à Delphes et dans les environs, en 1784 (Opuscula Archaeologica, τ. Ε'), Lund, C. W. K. Gleerup 1948.
Cantemir (*D.* —): Histoire de l'agrandissement et de la décadence de l'empire ottoman (Paris, 1743).
Carré (*J. M.* —): Voyageurs Français en Orient (Le Caire, 1932).

Cassas (L. Fr. —): Grandes vues pittoresques des principaux sites et monuments de la Grèce, de la Sicile et des sept collines de Rome, dessinées et gravées à l' eau forte au trait par Cassas et Bause avec un texte par C. B. (London, 1798).

Cassirer (Ernest —): La philosophie des Lumières (Paris, 1966).

Castellan (A. L. —): Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suit aux lettres sur la Morée; par A. L. Castellan. Avec vingt dessins de l'Auteur, gravés par lui - même et deux Plans ('A Paris, 1811).

Castellan (A. L. —): Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante; par A. L. Castellan. Avec vingt - trois Dessins de l'Auteur, gravés par lui - même et trois Plans ('A Paris, 1808).

Casti (Gianbattista —): Relazione di un viaggio à Constantinopoli di Gianbattista Casti nel 1788 scritta da lui medesimo con una carta topografica di quella città (Milano, 1822).

Cellarrius (Christophoros —): Notitia orbis Antiqui sive Geographiae plenioris, Amstelaesum (1701 - 1706).

Chandler (Richard —): Travels in Asia Minor and Greece or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti (Oxford, 1774).

Χαραλαμπόπουλος (Β. —): Τὰ προνόμια τοῦ Ἄγγλου προξένου Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα (Θεσσαλονίκη, 1966).

Chardin: Voyages de M. le chevalier Chardin en Perse et auters lieux d'Orient (Paris, 1711).

Χαροκόπος (Ἀντ. —): Ὁ θεσμὸς τῆς δημογεροντίας ἐν Χίῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἐν Χίῳ, 1960).

Carro (de —): Histoire de la vaccination en Turquie, en Grèce et aux Indes Orientales (Vienne, 1804).

Charton (Edouard —): Voyageurs anciens et modernes ou choix des relations des voyages les plus intéressants et les plus constructives (Paris, 1854).

Χατζηδάκις (Γ. Ι. —): Κρητικὴ μουσική (Ἀθῆναι, 1958).

Χατζηδάκις (Ἰωσήφ —): Ἡ Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου (Ἐν Ἀθήναις, 1927).

Χατζηδῆμος (Ἀθ. —): Τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ὅπως τὸ παρουσιάζουν οἱ περιηγητὲς καὶ οἱ Πορτολάνοι τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1949).

Χατζηδῆμος (Ν. —), Σῖμος (Γ. —): Μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ στὴν Τουρκοκρατία (Ε. Τ., Γ', σ. 311 - 317).

Χιώτης (Παν. —): Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπταννήσου, Κερκύρας, Ζακύνθου (1849 - 1886).

Χρηστομάνος (Κ. Α. —): Ἀνακοινώσεις στὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Αθηνῶν (Ἐν Ἀθήναις, 1790).

Clemente (P. — da Terzorio —): Le missioni dei minori Cappucini (Roma, 1918).

Χμετιόβσκυ (Στ. Πέτροβιτς —): Ἡμερολόγιον Αὐτόγραφον (Παρνασσός, τ. Η' (1884), μετ. Κ. Παλαιολόγου, σ. 239 κ.ἑ.).

Cole (G. D. H. —): Introduction to Economic History 1750 - 1950 (New York, 1967).

Concasty (Marie - Louise): La Crète vue par Michel Fourmont (Κρητικὰ Χρονικά, τ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961 - 1962), μέρος Γ', σ. 20 - 26).

Constantinidi - Bibikou (A. —): Les origines du Philhellénisme Français (L'Hellénisme Contemporain, σειρὰ 2, τ. Ζ' (1953), σ. 248 - 256).

Cox (Edward Godfrey —): A reference guide to the literature of Travels. Including

Voyages, Geographical Descriptions, Adventures, Shipwrecks and Expeditions (Washigton, 1935).
Craven (*Miladi* —): Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786 par Miladi Craven, traduit des Anglois ('A Londre, 1789).
Craven: Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786 (Paris, 1804).
Cuper (*Gisbert* —): Lettres de critique . . . écrites à divers savants de l'Europe par feu M. Gisbert Cuper (Amsterdam, 1743).
Dacier: Notice sur la vie et les ouvrages de M. le Compte de Choiseul - Gouffier par M. Dacier, secrétaire perpétuel de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres.
Dallaway (*James* —): Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of Archipelago and to the Troad. By James Dallaway, M. B. F. S. A. late chaplain and physician of the British Embassy to the Porte (London, 1797).
Dalton (*Richard* —): Antiquities and views in Greece and Egypte with the Manners and Customs of the Inhabitans, from Drawings made on the spot, A. D. 1749 (London, 1781).
Δανιηλίδης (*Δημοσθ.* —): 'Η νεοελληνική κοινωνία καὶ οἰκονομία. Πρῶτο βιβλίο. Προϋποθέσεις ('Αθῆναι, 1934).
Δαπόντες (*Καισάριος* —): Τράπεζα πνευματική ('Ενετίησιν, 1778).
Δαπόντες (*Κωνστ.* —): Κατάλογος 'Ιστορικὸς ἀξιόλογος τῶν καθ' ἡμᾶς χρηματισάντων ἐπισήμων Ρωμαίων καί τινων μεγάλων συμβεβηκότων καὶ ὑποθέσεων ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ 1700οῦ ἔτους ἕως τοῦ ἐνεστῶτος 84ου καταστρωθεὶς παρὰ Κωνστ. Δαπόντε Σκοπελίτου, τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Κων. Σάθα, 1872, τ. Γ', σ 73 - 200).
Daru: Histoire de Venise (Paris, 1819).
Δασκαλάκης (*'Απ.* —): 'Ο 'Αδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν 'Ελλήνων ('Αθῆναι, 1965).
Δασκαλάκης (*'Απ.* —): 'Η Μάνη καὶ ἡ 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία 1453 - 1821. Οἱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγῶνες τῶν Μανιατῶν διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν των καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος ('Εν 'Αθήναις, 1929).
Delaporte: Le voyageur Français ou la connaissance de l'Ancien et du Nouveau Monde (Paris, 1795).
Δεληγιάννης (*Καν.* —): 'Απομνημονεύματα ('Αθῆναι, 1957 - 'Εκδ. Τσουκαλᾶ).
Della Rocca (*abbé* —): Traité complet sur les abeilles, avec une Méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel; précédée d'un précis historique et économique de cette île, par M. l'abbé Della Rocca, vicaire - général de Syra ('A Paris, 1790).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): 'Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 'Από τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχή μας (Β' ἔκδοση, "Ικαρος).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ('Αθῆναι 1968, σ. 145 - 152).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): Περὶ Φαναριωτῶν ('Αρχεῖον Θράκης, τ. 34 (1964), σ. 117 - 140).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): Φροντίσματα, 'Από τὴν 'Αναγέννηση στὸ Διαφωτισμό ('Αθήνα, 1962).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): La Grèce au temps des Lumières (Genève, 1969).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): Dix années du culture grecque dans leur perspective historique (1791 - 1800), (Balkan Studies, 9 (1968), 319 - 334).
Δημαρᾶς (*Κ. Θ.* —): Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία ('Εποχὲς 1964, τεῦχος 19).

Δημητρακάκης (*Δημ.* —): Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου (1740 - 1826 ('Αθῆναι, 1939).
Δημητριεῖς (*Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ Γρηγ. Κωσταντᾶς*): Γεωγραφία Νεωτερική (Βιέννη, 1791).
Δήμιτσας (*Μαργ.* —): Κριτικὴ ἐθνολογικὴ διατριβὴ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι 'Αλβανῶν καὶ Σλάβων ('Αθῆναι, 1883).
Δεμοδός (*Τάκης* —): Γάλλοι πρόξενοι τοῦ Μωριᾶ τὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης Τουρκοκρατίας (Πελοποννησιακά, 455 - 458).
Denis (*Michel* —), *Blayau* (Noël —): Le XVIII siècle (Paris, 1970).
Depellegrin: Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume de la Morée ou Recueil historique de ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce Royaume depuis la conquête que les Turcs en ont fait sur les Vénitiens ('A Marseille, 1722).
Descames (*baron* —): Histoire comparée des missions (Paris, 1932).
Deschamps (*Hubert* —): Pirates et flibustiers (Paris, 1952).
Descrizione del Regno o sia penisola della Morea, compresso nella quarta carta geographica del teatro della guerra presente fralla Russia e la Porta Ottomana (Venezia, 1770).
Descrizione storico - geografica dell'Arcipelago, suoi littorali, isole, provincie, adiacenti, nella terza carta Geografica del teatro della guerra presente fralla Russia e la Porta Ottomana (Venezia, 1770).
Devèze (*Michel* —): L' Europe et le monde à la fin du XVIII siècle (Paris, 1970).
Διαμαντάρας ('*Αχ. Γ.* —): Ἱστορία τῆς νήσου Καστελλορίζου (ΔΙΕΕ), τ. Η' (1923) καὶ Θ' (1960).
Dodwel: A classical and topographical tour through Greece, during the years, 1801, 1805 and 1806 (London, 1819).
Δούκας (*Π. Χ.* —): Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Ν. Ὑόρκη, 1923).
Δραγάτσης (*Ι. Χ.* —): Τὸ Φανάρι καὶ αἱ Φαναριώτισσαι ('Αθῆναι, 1930).
Δρακάκης ('*Ανδρ.* —): Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Εν 'Ερμουπόλει, 1948).
Δρακάκης ('*Ανδρ.* —): Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἡ Δικαιοσύνη καὶ τὸ Δίκαιον ('Επ. Ἑτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. ΣΤ' (1967), σ. 63 - 497).
Δρακίδης (*Δ. Γ.* —): Ὁ Σουκιούρμπεης ('Αθῆναι, 1921).
Δρόσος (*Δρ.* —): Ἱστορία τῆς Τήνου, 'Από τῆς πέμπτης σταυροφορίας μέχρι τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 1821 ('Αθῆναι, 1870).
Drummond (*Alexander* —): Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of Euphrates; in a series of letters containing an account of what is most remarquable in their present state as well as in their monuments of antiquity by Alexander Drummond (London, 1744).
Dufrénoy: L'Orient romanesque en France de 1704 à 1789 (Montréal, 1966).
Egmont (*J. Aegidius van* —): Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of Archipelago, Syria, Palestine, Egypte, Mount Sinai etc giving a particular account of the most remarkable places, structures, ruins, inscriptions etc in these countries. Together with customs, manners, religion, trade, commerce, tempers and manner of living of the inhabitants by the honorable J. Aegidius van Egmont envoy extraordinary from the United Provinces to the Court of Naples and John Heynan professor of the oriental languages in the University of Leyden (London, 1759).
Εἰρηνίδης (*Δημ.* —): Τὰ ἐν Νέᾳ 'Εφέσῳ συμβάντα ('Αθῆναι, 1877).

Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (1453 - 1850), (Ἐκδ. Ἐθν. Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 1972).

Eneman (*Michael Olofson* —): Resa i Orienten, 1711 - 1712, af Michael Eneman, professor i orientaliske Spräk vid Upsala Universitet (Upsal, 1889).

Esperandieu (*Émile* —): Renseignements inédits sur la collection du compte de Choiseul - Gouffier . . . Mémoires de la société nationale des antiquaires de France, v. LVIII (Paris, 1899).

Eton (*William* —): A survey of the Turkish Empire in which are considered . . . by W. Eton Esq. many gears resident in Turkey and in Russia (London, 1798).

Eton (*William* —): Tableau historique, politique et moderne de l'Empire Ottoman... Traduit de l'Anglais, de William Eton ci - devant Consul de sa Majesté Britanniqne en Russie et en Turquie par le C. Lefebvre ('A Paris, an VII, 1797)

Εὐαγγελίδης (*Τρ.* —): Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), (Ἐν Ἀθήναις, 1936).

Εὐαγγελίδης (*Τρ.* —): Ἡ Μύκονος ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἐν Ἀθήναις, 1912).

Εὐαγγελίδης (*Τρ.* —): Ἱστορία τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Ὕδρας (Ἀθῆναι, 1934).

Εὐαγγελίδης (*Τρ.* —): Ἡ νῆσος Σέριφος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησίδες (Ἐν Ἑρμουπόλει, 1900).

Εὐαγγελίδης (*Τρ.* —): Ἡ νῆσος Σκίαθος (Ἀθῆναι, 1913).

Φάλμπος (*Φιλ.* —): Ὁ Φραγκομαχαλᾶς τῆς Σμύρνης (Ἀθῆναι, 1970).

Φάλμπος (*Φιλ.* —): Μάρκου Ἀντωνίου Κατσαΐτη, δύο ταξίδια στὴ Σμύρνη 1740 και 1742 (Ἀθῆναι, 1972).

Fehrle (*Eugen* —): Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker (Kassel, 1955).

Ferrières - Sauveboeuf (*compte* —): Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du compte Ferrières - Sauveboeuf faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782, jusqu'en 1789 avec les observations sur la religion, les moeurs, le caractère et le commerce de ces trois Nations ('A Paris, 1790).

Flachat (*Jean - Claude* —): Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie d'Europe (Lyon, 1927).

Foucherot et Fauvel: Journal du voyage fait en Grèce par les ordres de monsieur le Compte de Choiseul par les Sieurs Foucherot et Fauvel (en 1780), (Γενάδειος Βιβλιοθήκη, χειρ. 132).

Fouque: Histoire raisonée de commerce de Marseille (Paris, 1843).

Fourmont (*abbé* —): Relation abrégée du voyage littéraire que M. l'abbé Fourmont a fait dans le Levant par ordre du Roy dans les années 1729 et 1730 (Régistres des assemblées de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1730).

Frieseman: Reise durch die Inseln des Archipelagus. Mit neuen Remerkungen besonders für Freunde der Erd — und Geschichts — kunde, Politiker,Kaufleute und Seefahrer (St. Petersburg, 1793).

Frieseman: Description historique et géographique de l'Archipel, rédigée d'après de nouvelles Observations et particulièrement utile aux Négocians et aux Navigateurs (Neuwied sur le Rhin, 1789).

Γαβαλᾶς (*Ζαφ.* —): Φολέγανδρος (ΔΙΕΕ τ. Β' (1885), σ. 485 - 515).

Galland (*Julien* —): Recueil des rites et cérémonies du pèlerinage de la Mecke auquel on a joint divers écrits relatives à la Religion, aux Sciences et aux Moeurs des Turcs ('A Amsterdam, 1754).

Gaxotte (*Pierre* —): Le Siècle de Louis XV (Paris, 1942).

Γεδεών (*Μαν.* —): Κανονικαὶ διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1885).

Γεδεών (*Μαν.* —): Περὶ τῆς Φαναριωτικῆς κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος (Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, τ. ΚΑ' (1887 - 1889).

Γεδεών (*Μαν.* —): Αἱ φάσεις τοῦ παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος (Κωνσταντινούπολις, 1910).

Γεδεών (*Μαν.* —): Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ καὶ βιβλιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (36 - 1884), ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1885 - 1890).

Γεννάδιος (*'Ιω.* —): Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς 'Αθήνας ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς (1440 - 1897), Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ πραγματεία ('Αθῆναι, 1900).

Γεννάδιος (*μητρ. Ἡλιουπόλεως*): Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ ἀγγλικανῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ('Ισταμπόλ, 1952).

Géorgiades Arnakis (*G.* —): The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire (The Journal of Modern History 24, σ. 235 - 250).

Géorgiades (*Démètre* —): Smyrne, l'Asie Mineure au point de vue économique et social (Paris, 1865).

Γεωργιάδης (*Ν. Γ.* —): Θεσσαλία ('Αθῆναι, 1860).

Γεωργίου (*'Ηλ. Π.* —): Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Συντροφίας τῶν 'Αμπελακίων, ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου ('Αθῆναι, 1956).

Γεωργίου (*'Ηλ. Π.* —): Ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐξεγέρσεως 1770 καὶ 1790 ('Αθῆναι, 1970).

Γεωργίου (*'Ηλ. Π.* —): Ὁ θαλασσομάχος Λάμπρος Κατσώνης ('Αθῆναι, 1970).

Γέροντας (*Δημ.* —): Περὶ τοῦ 'Εθιμικοῦ Δικαίου τῶν 'Αθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς 'Επαναστάσεως ('Αθῆναι, 1964).

Γέροντας (*Δημ.* —): Ἱστορία τῶν 'Αθηναίων, Τουρκοκρατία, Περίοδος Β', τ. 4 ('Αθῆναι, 1969).

Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen Russland, Polen und der ottomanischen Pforte (Frankfurt - Leipzig, 1771 - 1776).

Ghishull (*Edmund* —): Travels in Turkey and back to England by the late Reverend and Learned Edmund Ghishull B. D. Chaplain to the Factory of the worshipful Turkey Company at Smyrna (London, 1747).

Γιαννακάκης (*Γ.* —): Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θράκης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας (Θρακικά, τ. 29 (1958), σ. 5 - 288).

Γιαννακάκος - Ραζέλος (*Γ.* —): Οἱ ἀγῶνες τῆς Μάνης διὰ τὴν ἐλευθερίαν, 1413 - 1821 ('Αθῆναι, 1948).

Γκιάλας (*'Αθ. Ι.* —): Ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ αἱ ὑγειονομικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Χίον ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος μέχρι τῆς σφαγῆς τοῦ 1822 ('Αθῆναι, 1972).

Γιαννόπουλος (*Πύρρος* —): Οἱ Φαναριῶται ('Αθῆναι, 1929).

Γκίνης (Δημ. —): Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου ('Εν 'Αθήναις, 1966).

Γκιών (*Καρ.* —): Ἱστορία τῆς νήσου Σίφνου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς μετὰ τῆς περιγραφῆς τῶν ἀρχαίων αὐτῆς μεταλλείων χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ('Εν Σύρῳ, 1876).

Gorgolione (*S.* —): Portulano del'mare Mediterraneo (Roma, 1799).

Γούδας (*'Αναστ.* —): Παράλληλοι βίοι ('Αθῆναι, 1872 - 1876).

Gouffier (*Choiseul* —): Voyage pittoresque de la Grèce (Paris, 1782).

Goulemot (*Jean - Marie* —) et *Launay* (*Michel* —): Le Siècle des Lumières (Paris, 1968).

Γούναρης (*'Αντ.* —): 'Η Κύθνος, γεωγραφία, ἱστορία, ἤθη, ἔθιμα ('Αθῆναι, 1938).

Γρηγοριάδης (*'Αθαν.* —): 'Ιστορικαὶ ἀλήθειαι, ἤτοι ἱστορικὸν χειρόγραφον τοῦ ἀρχείου χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς βιβλιοθήκης περιέχον τοὺς ἑλληνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1479 ἕως 1834 τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας ('Αθῆναι, 1934).

Γρέϋγ: 'Ημερολόγιον αὐτόγραφον τοῦ Ρώσου ναυάρχου Γρέϋγ περὶ τῆς ἐν Πελοποποννήσῳ ἐκστρατείας τῶν Ρώσων τῷ 1769 (Παρνασσός, τ. Γ', 1879).

Griffiths (*Julius* —): Travels in Europe, Asia Minor and Arabia, by J. Griffiths, M. D. Member of the Royal Medical Society of Edinburgh, and of several foreign literary societies (London, 1805).

Grimani (*Francesco* —): Relazioni storico - politiche delle isole del mare Jonio suddite della Serenissima Republica di Venezia scritte allo eccellentissimo Senato da sua eccellenza Francesco Grimani proveditore generale da mar l'anno MDCCLX (Venezia, MDCCCLVI).

Γριτσόπουλος (*Τάσος* —): Τὰ 'Ορλωφικά, 'Η ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς ('Εν 'Αθήναις, 1967).

Γριτσόπουλος (*Τάσος* —): Οἱ Ρῶσοι εἰς τὸ Αἰγαῖον κατὰ τὸ 1770 ('Αθηνᾶ, τ. 71ος, (1969 - 1970), σ. 85 - 129).

Γριτσόπουλος (*Τάσος* —): 'Ιστορία τῆς Τριπολιτσᾶς ('Αθῆναι, 1972), τ. Α'.

Grosjean (*Georges* —): La mission de Sémonville à Constantinople, 1792 - 1793 . . . par Georges Grosjean (Paris, 1887).

Guer: Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique. Avec un abrégé de l'histoire Ottomane. Par M. Guer, avocat ('A Paris, 1747).

Guys (*Pierre Augustin* —): Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs anciens et modernes, avec un parallèle de leurs moeurs par M. Guys, secrétaire du Roi, de l'Académie des Sciences et Belles Lettres de Marseille ('A Paris, 1783).

Habesci (*Elias* —): État actuel de l'Empire Othoman, contenant des détails plus exacts, que tous ceux qui ont parus jusque à présent sur la religion, le gouvernement, la milice . . . par Elias Habesci, qui a résidé plusieurs années à Constantinople, attaché au service du Grand Seigneur ('A Paris, 1729).

Habesci (*Elias*): The present state of ottoman Empire containing a more accurate and interesting account of the religion, government, military establishment, manners, customs and amusements of the Turks than any yet extant. Including a particular description of the court and Seraglio of the Grand Signor and interspersed with many singular and entertainig anecdotes (London, 1784).

Hammer (*Joseph* —): Geschichte des osmanischen Reiches (Pest, 1827 - 1835), τ. 10. 'Ελλ. μετ. Κων. Κροκιδᾶ, 'Ιστορία τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τ. 6 ('Αθῆναι, 1870 - 1874).

Hartley (*J.* —): Researche in Greece and the Levant (London, 1811).

Hasluck (*F. W.* —): Albanian settlements in the Aegean Islands (The An. of the Br. School at Athens, τ. ΙΕ' (1908 - 1909).

Hasluck (*F. W.* —): Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish conquest (The An. of the Br. School at Athens, τ. ΙΖ' (1910 - 1911).

Hasselquist (Eréderic —): Voyages dans le Levant dans les années 1749, 50, 51 et 52. Contenant des observations sur l'Histoire Naturelle, le Médecine, l'Agri-

culture et le Commerce et particulièrement sur l'Histoire Naturel de la Terre - Sainte. Par Fréderic Hasselquist, docteur en Médecine, membre des Sociétés Royales d'Upsal et de Stockholm. Publiés par ordre du Roy de Suède, par Charles Linnaeus ('A Paris, 1769).

Hasselquist (*Frederic* —): Voyages and travels in the Levant, in the years 1749, 50, 51, 52, containing observations in Natural History, Physik, Agriculture and Commerce . . . by the late Frederic Hasselquist M. D. Published by order of her present majesty the Queen of Sweden by Charles Linnaeus (London, 1766).

Hauterive (*comte d'* —): Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785 (Bucarest, 1902).

Hauterive (*comte d'* —): Mémoire sur l'état ancien de la Moldavie présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787 par le Comte d'Hauterive, membre libre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, secrétaire du prince de Moldavie Alexandre Mavrokordato (Firaris), (Bucarest, 1902).

Hauterive (*comte d'* —): La Moldavie en 1785, faisant suite au Journal d'un voyage de Constantinople à Jassy. Texte inédit, publié et annoté par M. Ubicini (Bucarest, 1902).

Hazard (*Paul* —): La pensée européenne au XVIII siècle (Paris, 1931).

Hawkins (*John* —): The vale of Tempe. Travels in various countries of the East; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc edited by the Rev. Robert Walpole, M. A. (London, 1820).

Hawkins (*John* —): The Syrinx of Strabo and the passage of the Euripus. Travels in various countries of the East; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc, edited by the Rev. Robert Walpole M. A. (London, 1820).

Hawking (*John* —): On a law of custom which is peculiar to the islands of Archipelago (Detached from: R. Walpole, Travels in various countries of the East, London 1820).

Herbette (*M.* —): Une Ambassade Turque sous le Directoire (Paris, 1908).

Hertzberg (*G.* —): Geschichte Griechenlands und der osmanischen Reiche (Berlin, 1883).

Hertzberg (*G.* —): Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον. Μετ. Π. Καρολίδου ('Αθῆναι, 1906), τ. 3.

Ἤμελλος (*Στ.* —): Εἰδήσεις περὶ ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ μουσικῆς παρὰ τῷ περιηγητῇ P. Aug. de Guys ('Επετ. Λαογρ. 'Αρχείου, τ. ΙΕ'/ΙΣΤ' (1962 - 63), σ. 14 - 31).

Ἤμελλος (*Στ.* —): Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῳ Γάλλῳ περιηγητῇ P. Aug. de Guys ('Επετ. Λαογρ. 'Αρχ., τ. ΙΓ'/ΙΔ' (1960 - 61), σ. 204 - 252).

Hill (*Aaron* —): A full and just account of the present state of the Ottoman Empire in all its branches: with the government and policy, religion, customs and way of living of the Turks in general faithfully related from a serious observation taken in many years travels thro' those countries (London, 1703).

Hope (*Thomas* —): Anastase, ou mémoires d'un Grec, écrits à la fin du XVIII siècle. Traduit de l'anglais par l'auteur de Londres en 1819 (Paris, 1820).

'Ι κωβίδης (*Σπ.* —): Οἰκιστικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΔ' - ΙΑ' π.Χ. αἰώνα, Τὰ ἔργα τῆς Κωπαΐδος ('Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Έθνους, 'Αθῆναι 1970, τ. Α', σ. 311 κ.ἑ).

Iconomos - Slaars : Études sur Smyrne (Paris, 1869).

Ἱδρωμένος (*Ἀνδρ.* —): Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Κερκύρας (Ἐν Κερκύρᾳ, 1930).
Isabert (*Gaston* —): L'Indépendance Grecque et l'Europe (Paris, 1900).
Ἱστορία τῆς Βλαχίας Πολιτικὴ καὶ Γεωγραφικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης αὐτῆς καταστάσεως ἕως τοῦ 1774 ἔτους (Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1806).
Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρωσσίας καὶ Ὀθωμανικῆς Πόρτας, μεταφρασθεῖσα μὲν εἰς κοινὴν γλῶσσαν παρὰ Σπυρίδωνος Ἱεροδιακόνου τοῦ Παπαδοπούλου, παρ' αὐτοῦ δὲ διορθωθεῖσα (Ἑνετίῃσιν, 1770).
Italian Gentleman: A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa; containing many new remarks on the present state of society, remain of ancient edifices, with plates after designes by James Writhen, by an Italian Gentleman (Paris, 1893).
Ἰωάννου (*Μάνθος* —): Συμφορὰ καὶ αἰχμαλωσία Μωρέως, στιχολογηθεῖσα παρὰ Μάνθου Ἰωάννου, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων μὲ προσθύκην (sic) ἄλλων ἀξιολόγων ὑποθέσεων . . . (Ἐν Βενετίᾳ, 1820).
Joret (*C.* —): D'Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France (Paris, 1910).
Jorga (*N.* —): Les voyageurs Français dans l'Orient Européen (Paris, 1928).
Jorga (*N.* —): Points de vue sur l'histoire du Commerce de l'Orient à l'époque moderne (Paris, 1925).
Jorga (*N.* —): Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt (Gotha, 1911).
Jorga (*N.* —): Chronique de l'expédition des Turcs en Morée, 1715, attribué à Constantin Doikétès et publiée par Nicolas Jorga (Bucarest, 1913).
Jorga (*N.* —): Formular Fanariot, «Memoriile Seçtiumii istoree» (ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας), τ. ΙΖ' (1935 - 1936), σ. 119 κ.ἑ.).
Jourdain (*abbé* —): La bibliothèque du Roi au début du règne de Louis XV (1718-1736) Journal de l'abbé Jourdain (Paris, 1893).
Juliani: Essai sur le commerce de Marseille (Marseille, 1884).
Καιροφύλλας (*Κ.* —): Ἡ Ἑπτάνησος ὑπὸ τοῦ Βενετούς (Ἀθῆναι, 1942).
Καιροφύλλας (*Κ.* —): Ἡ Ζάκυνθος ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγηταί (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1920, σ. 167 - 169).
Callmer (*Christian* —): Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Björnstaahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλία καὶ Μακεδονία στὰ 1779 (Νέα Ἑστία, τ. 54 (1953), σ. 10.305 κ.ἑ., μετ. Ἰω. Κακριδῆ).
Κακριδῆς (*Ἰω.* —): Ἑλληνικὰ Παιγνίδια (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1925).
Καλιτσουνάκης (*Ι.* —): Περιηγηταὶ καὶ ἱστορικοὶ νεωτέρων χρόνων περὶ τῆς Κρήτης (Κρητικὰ Χρονικά, 4, 257 - 263).
Καλονάρος (*Π. Π.* —): Ἠθογραφικὰ Μάνης (Ἀθῆναι, 1934).
Καμπούρογλου (*Δημ.* —): Ὁ κλέφτης Ζαχαριᾶς (Ἀθῆναι, 1900).
Καμπούρογλου (*Δημ.* —): Ἀρμαρτολοὶ καὶ κλέφτες (1453 - 1821), (Ἐν Ἀθήναις, 1916).
Καμπούρογλου (*Δημ.*—): Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι, 1889 - 1892).
Καμπούρογλου (*Δημ.* —): Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς αὐτοβιογραφικῆς χρονογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ (Ἐν Ἀθήναις, 1931).
Καμπούρογλου (*Δημ.* —): Ὁ πρόξενος Φωβέλ (Ἡμ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1924, σ. 239 - 256).
Καμπούρογλου (*Δημ.* —): Λουδοβίκος Φωβέλ, ὁ καλλιτέχνης ἀρχαιοδίφης (Ἡμ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1929, σ. 385 - 400).
Κανδηλῶρος (*Τάκης* —): Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, 1500 - 1821 (Ἐν Ἀθήναις, 1924).

Κανελλόπουλος (*Παναγ.* —): Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Μέρος τρίτο, ἀπὸ τὸν Βολταῖρο ὡς τὸν Γκαῖτε (Ἀθῆναι, 1970).
Καπετανάκου (*Εὐαγγελία* —): Λακωνικὰ Περίεργα (Ἐν Ἀθήναις, 1895).
Καψῆς (*Ἀντ.* —): Ὁ Ρήγας Φεραῖος καὶ αἱ διεκδικήσεις τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 18ον αἰώνα (Ἀθῆναι, 1949).
Καραβοκυρός (*Μιλτ.* —): Τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὰ δίκαια καὶ προνόμια (Κωνσταντινούπολις, 1913).
Καραβοκυρός (*Μιλτ.* —): Κῶδιξ τῶν δικαίων καὶ προνομίων τῶν Σποράδων νήσων (Κωνσταντινούπολις, 1912).
Καρπάθιος (*Ἐμμ.* —): Ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλάδες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα (Ἐν Ἀθήναις, 1936).
Κατσικάρος (*Ν. Θ.* —): Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ (μικρὰ ψυχο - φυσιολογικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ μελέτη), (Ἀθῆναι, 1933).
Κατσουγιάννης (*Τηλ. Μ.* —): Περὶ τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Β'. Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑτ. Μακεδ. Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1966).
Κατσουρός (*Ἀντ.* —): Κουρσάροι καὶ σκλάβοι, Ἀνέκδοτα μυκονιάτικα καὶ συριανὰ ἔγγραφα (Σῦρος, 1948).
Κατσουρός (*Ἀντ.* —): Στατιστικὴ Πάρου (Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. Α' (1961), σ. 553 - 559).
Κοδρικᾶς (*Παναγ.* —): Ἐφημερίδες (Ἀθῆναι 1963, Ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου).
Κοκόλης (*Α. Θ.* —): Περιηγήσεις ἀνὰ τὴν Θράκην (Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. Θησ., τ. ΣΤ'., σ. 148 - 152).
Κόλλιας (*Γ. Τ.* —): Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸν πόλεμον 1787 - 1792 (Ἀθῆναι, 1940).
Κολοκοτρώνης (*Θεόδ.* —): Διήγησις τῶν συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὸ 1770 ἕως τὰ 1836 (Ἀθῆναι, 1846).
Κομνηνὸς Ὑψηλάντης (*Ἀθαν.* —): Ἐκκλησιαστικῶν καὶ καθολικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Ε' καὶ Ι' ἤτοι τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν (1453 - 1789). Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870).
Κωσταντινίδης (*Γ.* —): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθήνησι, 1876).
Κωνσταντινίδης (*Ἱερ.* —): Τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων εἰς τὰς ἡγεμονίας Βλαχίας καὶ Μολδαβίας (Σταμπόλ, 1949).
Κοντογιάννης (*Π. Μ.* —): Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (Ἀθῆναι, 1903).
Κοντογιάννης (*Π. Μ.* —): Οἱ προστατευόμενοι (Ἀθηνᾶ, τ. ΚΘ', 1917).
Κοραῆς (*Ἀδ.* —): Ὑπομνήματα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, μεταφρασθὲν ὑπὸ Ἀναστ. Κωνσταντινίδου (Ἀθῆναι, 1853).
Κορδᾶτος (*Γιάννης* —): Τ' Ἀμπελάκια κι' ὁ μῦθος γιὰ τὸ Συνεταιρισμό τους (Ἀθῆναι, 1955).
Κορδᾶτος (*Γιάννης* —): Τὸ ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου (Θεσσαλικὰ Χρονικά, 1930).
Κωνσταντινίδης (*Τρ.* —): Ἡ πειρατεία καὶ καταδρομὴ καὶ οἱ Ἕλληνες (Ἀθῆναι, 1949).
Κωστῆς (*Ν. Κ. Χ.* —): Τὸ ἐν Σμύρνῃ Ρεμπέλιον τοῦ 1797 κατὰ νέας ἀνεκδότους πηγάς (ΔΙΕΕ, τ. Ε' (1901), σ. 358 κ.ἑ.).
Κωστόπουλος (*Στ.* —): Ἕνα χρονικὸ τῆς Πελοποννησιακῆς οἰκονομίας (Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, Α', 1957).
Κουγέας (*Σωκρ. Β.* —): Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα (Ἀθῆναι, 1964).

Κουγέας (*Σωκρ. Β.* —): Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ Πελοποννησιακὴ ἐπανάστασις (1770), Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 50 - 107).
Κουγέας (*Σωκρ. Β.* —): Ἱστορικαὶ πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης (1774 - 1821), (Πελοποννησιακά, τ. Ε' (1962), σ. 60 - 136).
Κουγέας (*Σωκρ. Β.* —): Ὁ ἰατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Ἠλίας Δόξας ὁ πρωτοστατήσας εἰς τὴν πρὸς τοὺς Τούρκους προσχώρησιν τῶν Μανιατῶν τὸ 1715 καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Fourmont καταστροφὴν τῆς Σπάρτης τὸ 1730 (Πελοποννησιακά, τ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σ. 326 - 342).
Κουκκίδης (*Κ.* —): Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ τ' Ἀμπελάκια, ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τοῦ κόσμου (Ἀθῆναι, 1948).
Κούκου (*Ἑλ.* —): Διαμόρφωσις τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Α'. Τὰ προνόμια τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ Φαναριώτικη κοινωνία (Ἀθῆναι, 1971).
Κούκου (*Ἑλ.* —): Αἱ διομολογήσεις καὶ ἡ γαλλικὴ προστασία εἰς τὴν Ἀνατολήν, (1535 - 1789), (Ἀθῆναι, 1967).
Κουκουλές (*Φαίδων* —): Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός (Ἀθῆναι, 1948 - 1956).
Κουμαριανοῦ (*Αἰκ.* —): Τὸ ταξίδι τοῦ Choiseul - Gouffier (Ἐποχὲς τεῦχος 40, Αὔγουστος 1966, σ. 179 - 200).
Κούμας (*Κων.* —): Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι (Ἐν Βιέννῃ, 1832).
Κουσιάδης (*Γ. Ἀθ.* —): Ἀρχαῖοι καὶ νέοι ἑλληνικοὶ χοροί (Ἀθῆναι, 1949).
Κουσιάδης (*Γ. Ἀθ.* —): Ἑλληνικοὶ καὶ εὐρωπαϊκοὶ χοροί (Ἀθῆναι, 1959).
Κρεμμυδᾶς (*Βασ.* —): Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715 - 1729), (Μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα), (Ἀθήνα, 1972).
Κριαρᾶς (*Ἐμμ.* —): Κατσαΐτης, Ἰφιγένεια - Θυέστης, Κλαυθμὸς τῆς Πελοποννήσου (Athènes, 1950), Ἔκδ. Γαλλ. Ἰνστιτούτου.
Κριαρᾶς (*Ἐμμ.* —): Ὁ Φραγκίσκος ντὲ Μιράντα στὴν Ἀθήνα τὸ 1786 (Ὁ Αἰῶνας μας, περ. Β', 1948, σ. 138 - 139).
Κριαρᾶς (*Ἐμμ.* —): Τί ἦταν ἡ μητέρα τοῦ André Chénier (Ν. Ἑστία, 1949, σ 717).
Krienen (*conte Pasch di* —): Breve descrizione dell'Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole sottomesse l'anno 1771 al dominio Russo del conte Pasch di Krienen con un ragguaglio esatto di tutte le Antichità da esso scoperte et acquistate e specialmente del sepolcro d'Omero e d'altri celebri pesronaggi (In Livorno, 1773).
Krienen (*Heinrich Leonard Pasch van* —): Abdruck seiner italienischen Beschreibung des griechischen Archipelagus, mit Anmerkungen, und einer Abhandlung über den Verfasser und seine Auffindung des Grabes Homer's auf Ios, aus dem Nachlasse von Ludwig Poss . . . (Halle, 1860).
Κριεζῆς (*Γεώργιος* —): Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (Πάτραι, 1866).
Κριμπᾶς (*Θάνος Δ.* —): Ἡ Ἑνετοκρατουμένη Πελοπόννησος (1685 - 1715), Πελοποννησιακά, τ. Α' (1956), σ. 315 - 346).
Κυριακίδης (*Στ.* —): Ἡ ἐξαγωγὴ χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὄρους (Μακεδονικά, τ. Δ' (1955-1960), σ. 532 κ.ἑ.).
Κυριακίδης (*Στίλπων* —): Ἑλληνικὴ Λαογραφία (Ἐν Ἀθήναις, 1965).
Laborde (*comte de* —): Documents inédits ou peu connus sur l'histoire et les antiquités d'Athènes tirés des archives de l'Italie, de la France, de l'Allemagne etc par le c^te^ de Laborde (Paris, 1854).

Λαδᾶς (Γ. Γ. —), Χατζηδῆμος (Α. —): Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα (Ἀθῆναι, 1964).

Laghi (D. Tommaso —): Breve descrizione della vasta metropoli di Constantinopoli. del Gran Signore . . . Scritta dall'Abate D. Tommaso Laghi (Bologna, 1788).

La Motray (Aubry de —): Voyages du Sr A. de La Motray en Europe, Asie et Afrique où l'on trouve une grande variété de recherches géographiques . . . avec des remarques instructives sur les moeurs, coutumes, opinions etc des peuples et des pays où l'auteur a voyagé ('A La Haye, 1727).

La Motray (Aubry de —): Histoire de voyages (La Haye, 1727).

Λάμπρος (Σπ. Π. —): Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου (Δ.Ι.Ε.Ε., τ. Ε' (1900), σ. 425 - 567, 605 - 823).

Λάμπρος (Σπ. Π. —): Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοκρατίας, Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Κ' (1926), ΚΑ' (1927).

Λαμπρύλος (Κυρ. —), (Χ. Νικολάου —): Ὁ μισσιοναρισμὸς καὶ προτεσταντισμὸς εἰς τὴν Ἀνατολὴν (Σμύρνη, 1836).

Λαμπρυνίδης (Μ. Γ. —): Ἱστορικαὶ σελίδες (1320 - 1891), Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον, Ὕδραν καὶ Σπέτσας (Ἀθῆναι, 1907).

Λαμπρυνίδης (Μ. Γ. —): Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἀθῆναι, 1908).

Larrabee (Stephen —): Hellas observed, The American experience of Greece, 1775 - 1865), (N. York, 1917).

Λάσκαρις (Μιχ. —): Salonique à la fin du XVIII siècle d'après les rapports consulaires Français (Athènes, 1939).

Laugier: Histoire de la République de Venise (Paris, 1768).

Λαζαρίδης (Λαυριώτης, Ἀλ. —): Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ κατάκτηση (Ἀθῆναι, 1963).

Λαζαρίδης (Ἐπ. —): Τὰ κατὰ τὴν ἀναγόρευσιν τῶν δύο ἡγεμόνων Βλαχίας καὶ Μολδαβίας (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1849).

Lechevalier (J. B. —): Voyage dans la Troade ou tableau de la plaine de Troie dans son état actuel (Paris, an VII = 1799).

Legrand (Émile —): Éphémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontes (Paris, 1880).

Legrand (Émile —): Documents relatifs aux antiques du Comte de Choiseul-Gouffier (Paris, 1894).

Legrand (Émile —): Relation de l'éstablissement des PP de la Compagnie de Jésus en Levant (Paris, 1869).

Legrand (Émile —): Biographie de Louis - François - Sébastien Fauvel antiquaire et consul (1753 - 1838), (Paris, 1898).

Leon (P. —): Économies et sociétés pré - industrielles 1650 - 1780 (Paris, 1970).

Λεονάρδος (Ι. —): Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθεῖσα κατ' ἰδιαιτέραν τινα μέθοδον γεωγραφικῶς καὶ περιηγητικῶς ὑπὸ Ἰωάννου Ἀναστασίου Λεονάρδου τοῦ ἐκ τοῦ Κισσάβου ὄρους ἐκ πόλεως Ἀμπελακίων τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ Μαγνησίας τοῦ νῦν χρηματίζοντος ἐν τῷ κατὰ Ζέμονα Ἑλληνομουσείῳ Ἀπλοελληνοδιδασκάλου (Ἐν Πέστῃ τῆς Οὐγγαρίας. 1836),.

Leroy (Julien David —): Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérés du côté de l'histoire et du côté de l'architecture ('A Paris, 1770).

Letters historical and critical from a gentleman in Constantinople to his friend in London giving an account of the largeness and extent of that city, its palaces,

mosques and the musselmen, their priests, how they go up to the balconies... as also the nature and genius of the people, their way of living... by a gentleman in the retinue of his excellency the earl of Kinnoul, his britannick majesty's ambassador to the Grand Seignior... Jews, Turks and Christians (London, 1735).

Leval (*André* —): Voyages au Levant pendant les XVI, XVII et XVIII siècles. Essai de Bibliographie (Budapest, 1897).

Levi (*Leone* —): History of British Commerce (London, 1860).

Λιγνός (*'Αντ.* —): 'Ιστορία τῆς νήσου Ὕδρας ('Αθῆναι, 1946).

Λοδέρβος (*'Αγάπιος* —): 'Ιστορία τῶν δύο ἐτῶν 1787 - 1788, περιέχουσα τὰς πράξεις τῶν παρόντων πολέμων μέσων τῶν 'Αουστρο - Ρώσσων καὶ τῶν 'Οθωμανῶν ('Ενετία, 1791).

Lognon (*J.* —): Quatre siècles de philhellénisme français (La Revue de France, 1921).

Λουκόπουλος (*Δημ.* —): Ποιὰ παιγνίδια παίζουν τὰ 'Ελληνόπουλα ('Αθῆναι, 1926).

Λούντζης (*'Ερ.* —): 'Η 'Ενετοκρατία στὰ 'Επτάνησα ('Αθῆναι, Ἔκδ. 1969).

Lowe (*C. G.* —): Fauvel's first trip through Greece (Hesperia, τ. Ε', σ. 206 - 224).

Lucas (*Paul* —): Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant (Paris, 1702).

Lucas (*Paul* —): Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique ('A Paris, 1712).

Lucas (*Paul* —): Voyage du Sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV par ordre du Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Syrie, Palestine, Haute et Basse Égypte etc ('A Amsterdam, 1720).

Lusignan (*S.* —): Letters addressed to sir William Fordyce, F.R.S., containing a Voyage from England to Smyrna. From thence to Constantinople and from that place **overland** to England. Likewise an Account of the Cities, Towns and Villages through which the Author passed (London, 1788).

Lusignan (*S.* —): A genuine voyage to Smyrna and Constantinople, and a journey from thence overland to England. Giving an interesting account of the route through which the Author passed, copiously interspersed with anecdotes and entertaining descriptions, also a minute detail of the Antiquities, Manners, Customs and present state of Jerusalem with a relation of the pilgrim's Journey to the Holy Land by S. Lusignan (London, 1800).

Λυκούρης (*Ι. Β.* —): 'Η διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων... ('Αθῆναι, 1954).

Μαχαιρᾶς (*Γ. Κ.* —): 'Η Λευκὰς ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, 1684 - 1797 ('Αθῆναι, 1956).

Μαγιάκος (*Παναγ. Στυλ.* —): 'Ο Λάμπρος Κατσώνης, 1752 - 1804 ('Αθῆναι, 1932).

Maihows: Voyage en France en Italie et aux îles de l'Archipel ou lettres écrites de plusieurs endroits de l' Europe et du Levant en 1750. Avec des observations de l'auteur sur les diverses productions de la nature et de l'art ('A Paris, 1763).

Μακραῖος (*Σέργιος* —): 'Υπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1750 - 1800), Ἔκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Γ' (1872).

Malakis (*Émile* —): French travellers in Greece (1770 - 1820). An early phase of French Philhellenisme (Philadelphia, 1925).

Μαλανδράκης (*Μ. Η.* —): 'Η Πατμιὰς Σχολή ('Εν 'Αθήναις, 1911).

Malte - Brun: Traité élémentaire de Géographie (Paris, 1830).

Μαμαλάκης (*'Ιω.*—): Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Θεσσαλονίκη, 1971).

Mantoux (*Paul* —): La révolution industrielle au XVIII siècle (Paris, 1959).

Martin (*abbé* —): Voyage à Constantinople, fait à l'occasion de l'ambassade de

M. le comte de Choiseul - Gouffier à la Porte ottomane par un ancien aumonier de la Marine Royale ('A Paris, 1819).
Martino (Pierre —): L'Orient dans la littérature française au XVII - XVIII siècle (Paris, 1906).
Masson (P. —): Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII siècle (Paris, 1903).
Μαθᾶς (Ζ. —): Κατάλογος πατριαρχῶν... ('Αθῆναι, 1894).
Mathieux (J. —): Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVII et XVIII siècles (Annales E. S. C., Paris, Juin 1954).
Matton (R —): Les voyageurs Français dans l'Archipel au XVII et au XVIII siècle. (L'Hellénisme Contemporain, περ. Β', τ, Α', σ. 66 - 75).
Mauro (F. —): L'expansion européenne 1600 - 1870 (Paris, 1964).
Μαυρογιάννης (Γ. —): Ἱστορία τῶν Ἰονίων Νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815 ('Αθῆναι, 1889).
Μάξιμος (Σερ. — Βόρειος): Τουρκοκρατία 1685 - 1789, 'Ανέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα ('Αθήνα, 1944).
Μάξιμος (Σερ. - Βόρειος): Τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ κατὰ τὸν XVIII αἰώνα ('Αθήνα, 1940).
Μαζαράκης ("Ανθιμος —): Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας ('Εν Βενετίᾳ, 1843).
Μελᾶς (Ι. —): Ἱστορία τῆς νήσου Ἰκαρίας ('Αθῆναι, 1958).
Μελέτιος (ὁ ἐξ Ἰωαννίνων): Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ νέα, Συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων συγγραφέων παλαιῶν καὶ νέων καὶ ἐκ διαφόρων ἐπιγραφῶν, τῶν ἐν λίθοις καὶ εἰς κοινὴν διάλεκτον ἐκτεθεῖσα χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου γένους (Ἐνετίῃσι, 1728).
Μηλιαράκης ('Αντ. —): Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων κατὰ μέρος ὑπὸ 'Αντωνίου Μηλιαράκη. 'Αμοργός. Μεθ' ἑνὸς γεωγραφικοῦ χάρτου ('Εν 'Αθήναις, 1884).
Μηλιαράκης ('Αντ. —): Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων κατὰ μέρος ὑπὸ 'Αντωνίου Μηλιαράκη. Κίμωλος. Μεθ' ἑνὸς γεωγραφικοῦ πίνακος καὶ δύο εἰκόνων ('Αθήνησιν, 1901).
Merrien (Jean —): Histoire des Corsaires (Paris, 1954).
Μιχαηλίδης (Μ. Γ. — Νουάρος): Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου τῆς Δωδεκανήσου ('Εν 'Αθήναις, 1926).
Μερτζίδης (Σ. —): Θασιακὰ ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Θάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων (Καβάλα, 1911).
Μέρτζιος (Κων. —): Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας (Θεσσαλονίκη, 1947).
Μέρτζιος (Κων. —): Νέαι εἰδήσεις περὶ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τοῦ 'Ανδρούτσου ('Εν 'Αθήναις, 1959).
Μέρτζιος (Κων. —): Ἕλληνες φοιτηταὶ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Παδούης κατὰ τὸ 1725 ('Ηπειρωτικὴ Ἑστία, τ. Θ', 1960).
Μέρτζιος (Κων. —): Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων τὸ 1715 (Πελοποννησιακά, τ. Γ- Δ' (1958 - 1959), σ. 276 - 287).
Μέρτζιος (Κων. —): Λάμπρος Κατσώνης καὶ 'Ανδροῦτσος Λιβανίτος ('Ηπ. Ἑστία, τ. Ε' (1956), σ. 846 κ.ἑ.).
Μέρτζιος (Κων. —): Αἱματηρὰ ἐπεισόδια εἰς τὰ Βενετοτουρκικὰ σύνορα Βονίτσης τὸ 1789 ('Ηπειρωτικὴ Ἑστία, Ι' (1961), σ. 110 - 112).
Μέρτζιος (Κων. —): Ὁ 'Αθηναῖος εὐεργέτης Κων. Ντέκας ('Αθηναϊκά, τεύχη 31 - 13, 1965 σ. 1 - 12).

Μέρτζιος (*Κων.* —): Αἱ Τουρκοκρατούμεναι 'Αθῆναι εἰς τὰ 'Αρχεῖα τῆς Βενετίας (1671 - 1797), 'Αθηναϊκά, τεύχη 5, 6 7, 8, 9, 10 καὶ 20.
Μέρτζιος (*Κων.* —): Πῶς ἐβάφοντο πρὸ δύο αἰώνων αἱ 'Αθηναῖαι ('Αθηναϊκά, τευχ. 33 (1996), σ. 1 - 4).
Μέρτζιος (*Κων.* —): 'Εμπορικὴ ἀλληλογραφία ἐκ Θεσσαλονίκης (1742 - 1759), (Μακεδονικά, τ. Ζ' (1966 - 67), σ. 94 - 147).
Μέρτζιος (*Κων.* —): Εἰδήσεις περὶ τῆς Στερεᾶς 'Ελλάδος ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690 - 1736), ('Επετηρὶς 'Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, τ. Β' (1969 - 70).
Μέρτζιος (*Κων.* —): Μικρὸς 'Ελληνομνήμων, τεῦχος Β' ('Ιωάννινα, 1960).
Μέρτζιος (*Κων.* —): Τὸ ἐν Βενετίᾳ 'Ηπειρωτικὸν 'Αρχεῖον ('Εν 'Ιωαννίνοις, 1936).
Μέρτζιος (*Κων.* —): Οἱ 'Αθηναῖοι Περούληδες ἐν Βενετίᾳ ('Αθηναϊκά, 1968, σ. 1 - 8).
Μιαούλης (*'Αντ. Α.* —): 'Ιστορία τῆς νήσου 'Ύδρας ('Εν 'Αθήναις, 1874).
Michaelis: Ancient marbles in Great Britain (Cambridge, 1802).
Μιχαλόπουλος (*Φάνης*—): Μοσχόπολις, Αἱ 'Αθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας ('Εν 'Αθήναις, 1941).
Michaud: Biographie Universelle (Paris, 1811 - 1828).
Michelot (*Henri* —): Portulan de la mer Méditerranée ou guide des pilotes côtiers par Henri Michelot, ancien Pilote Hauturier sur les Galères ('A Marseille, 1805.)
Miller (*William* —): The Turkish restoration in Greece 1718 - 1797 (London, 1921).
Mirone (*de*—): Nouveau voyage de l'Égypte, de la Terre - Sainte, du Mont Liban, de Constantinople et des echelles du Levant. Avec des remarques sur toutes les antiquitez et sur le commerce de ces pays ('A Lisbonne, 1702).
Mirone (*de* —): Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant (Liège, 1731).
Mirone (*de* —): Anecdotes vénitiennes et turques ou nouveaux mémoires du comte de Bonneval depuis son arrivée à Venise jusqu' à son exil dans l'isle de Chio au mois de mars 1739 (Utrecht, 1742).
Μοισιόδαξ (*'Ιώσηπος ὁ* —): 'Απολογία ('Εν Βιέννη, 1780).
Montagu (*Mary* —): The complete letters of lady Mary Wortley Montagu, edited by Robert Halsband (Oxford, 1965).
Montague (*John — Earl of Sandwich*): A voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739 written by himself (London, 1799).
Montor (*Artaud* —): Histoire de la vie et des travaux du comte d'Hauterive (Paris, 1891).
Morritt (*B. S.* —): The letters of John B. S. Morritt of Rokeby, descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794 - 1796 (London, 1914).
Μοσχοβάκης (*Νικ. Γ.* —): Τὸ ἐν 'Ελλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας ('Εν 'Αθήναις, 1882).
Μοσχόπουλος (*Θεόδ.* —): Οἱ Φαναριῶται ἀπολογούμενοι ἐκ τοῦ τάφου ('Εν Βουκουρεστίῳ, 1898).
Mouradjah d'Ohsson: Tableau général de l'empire ottoman (Paris, 1790 - 1824).
Μουτσόπουλος (*Νικ. Κ.* —): Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια, Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία, τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς κωμοπόλεως ('Επιθεώρηση 'Ηώς, 'Αφιέρωμα Θεσσαλίας, 1966, σ. 113 - 200).
Μπάρσκυ (*Βασίλη Γρηγόροβιτς* —): 'Αφήγηση τῶν περιηγήσεων στούς 'Αγίους Τόπους τῆς Εὐρώπης, 'Ασίας καὶ 'Αφρικῆς 1723 - 1747, γραμμένη ἀπὸ τὸν Βασίλη Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ, μοναχὸ 'Αντιοχείας, ἀπὸ τὸ Κίεβο (Πετρούπολη, 1778).

Μπάρσκυ (*Βασίλη Γρηγόροβιτς* —): Οἱ περιηγήσεις τοῦ Βασίλη Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ στοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸ 1723 ὡς τὸ 1747 (Ἔκδ. τῆς Ὀρθοδ. Παλαιστ. Ἑταιρίας, κατὰ τὸ αὐθεντικὸ χειρόγραφο ὑπὸ τὴ διεύθυνση Σ. Ν. Βαρσούκωφ, Πετρούπολη, 1865 - 1887, τ. 4).
Myller (*P. Angelicus Maria* —): Pelegrinus in Jerusalem. Fremdling zu Jerusalem, oder ausführliche Reiss - Beschreibung, worinnen P. Angelicus Maria Myller seine fünff Haupt - Reisen, die er in Europa, Asia und Africa voreinigen. Jahren gethan und unter Gottes Schutz glücklich vollendet hat, richtig erzehlt. Nebst umständiger Beschreibung aller dabey vorgefallenen Denkwürdigkeiten, derselben Länder, Königreiche, Inseln, Halbinseln und Städte, sampt deren Urhebern, Regenten, Glauben, Sprachen, und Gebräuchen etc. Alles mit vielen und nöthigen Kupffern und etlichen Land - Charten erläutert auch mit Erlaubniss der Obern herausgegeben. Wien und Nürnberg bey Poter Conrad Monath Anno 1726).
Νηφάκης (*Νικήτας* —): Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων μὲ προλεγόμενα καὶ σημειώσεις ὑπὸ Σωκρ. Β. Κουγέα (Ἀθῆναι, 1964).
Neroulos (*Jac. R.* —): Histoire moderne de la Grèce (Genève, 1828).
Νικόδημος (*Κ.* —): Ὑπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν (Ἀθήνησι, 1862).
Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant (Ἀ Paris, 1714).
Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte Ottomane et de son séjour à la Cour de France (Ἀ Paris, 1721).
Οἰκονόμος (*Ἰωάννης - Λαρισαῖος*): Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων (1759 - 1824), Γιάννη Ἀντωνιάδη - Μ.Μ. Παπαϊωάννου (Ἀθῆναι, 1965).
Οἰκονόμου (*Μ.* —): Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς ἀγών (Ἀθῆναι, 1957, ἐκδ. Πρωτοψάλτη).
Olivier (*Guillaume Antoine* —): Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, par G. A. Olivier de l'Institut national, de la Société d'Agriculture du département de la Seine, etc etc (Ἀ Paris, an 9), τ. 2.
Olivier (*Guillaume Antoine* —): Atlas pour servir au voyage dans l'Empire Othoman et la Perse (Ἀ Paris, an IX (1801 - 1807).
Omont (*Henri*—): Missions archéologiques françaises en Orient (Paris, 1902).
Ὀθωναῖος (*Θ. Κ.* —): Ἡ νῆσος Ἴος (Ἀθῆναι, 1938).
Otter: Voyage en Turquie et en Perse. Par M. Otter, de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Letres (Ἀ Paris, 1748), 2.τ.
Παλαιολόγος (*Ι. Δ.* —): Ρωσσικὰ ἔγγραφα (Παρνασσός, τ. Α', Β, Γ' καὶ Η').
Παλαμήδης (*Α.* —): Περὶ τῶν χρυσωρυχείων τῆς Χαλκιδικῆς (Καθημερινὴ 17-5-39).
Pallis (*A.* —): A greek aristocracy under turkish rule (London, 1951).
Πανταζόπουλος (*Ν. Ι.* —): Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀρ. Παν. Θεσσαλονίκης, Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου 1960 - 1963).
Πανταζόπουλος (*Ν. Ι.* —): Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Ἀθῆναι, 1958).
Παπαχατζῆς (*Βαλ.* —): Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας (Ἠπειρ. Χρονικά, τ. 10 σ. 270 - 288)

Παπαχατζῆς (*Βαλ.* —): Οἱ Μοσχοπολῖται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ('Ηπειρ. Χρονικά, τ. Ε' (1934), σ. 127 - 139).

Παπαχρήστου (*Β.* —): 'Ελληνικοὶ χοροί ('Αθῆναι, 1960).

Παπαχριστοδούλου (*Πολ.* —): 'Ο 'Ελληνισμὸς στὴ Θράκη ὅπως τὸν εἶδαν οἱ περιηγητὲς στὰ χρόνια τῆς δουλείας ('Αρχ. τοῦ Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ., τ. ΙΣΤ, σ. 34 - 53).

Παπαχριστοδούλου (*Πολ.* —): Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἄνθισις τοῦ 'Ελληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Αρχ. τοῦ Θρακ. Λαογρ. Γλωσ. Θησ. 1951).

Παπαδάκης: 'Ελληνικὰ λαϊκὰ ἀργυρώματα ('Αθῆναι, 1971).

Παπαδιαμαντόπουλος (*Γ.* —): 'Ιστορικαὶ σημειώσεις 1750 - 1850 ('Αθῆναι, 1938).

Παπαδοπετράκης (*Γρηγ.* —): 'Ιστορία τῶν Σφακίων ἤτοι μέρος τῆς Κρητικῆς 'Ιστορίας ('Αθῆναι, 'Εκδ. 1971).

Παπαδόπουλος (*Χρυσόστομος* —): Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἁγίων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ, μετ' ἐπιμέτρου περὶ πολέμου τῶν Λατίνων κατὰ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ('Εν 'Αθήναις, 1934).

Παπαδόπουλος (*Χρυσόστομος.* —): 'Η θέσις τῆς 'Εκκλησίας καὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει ('Εν 'Αθήναις 1935).

Παπαδόπουλος (*Χρυσόστομος* —): 'Η 'Εκκλησία 'Αθηνῶν ('Αθῆναι, 1928).

Παπαδόπουλος (*Χρυσόστομος* —): 'Η θέσις τῆς 'Εκκλησίας καὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ Γένους ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κων)λεως (Θεολογία, τ. ΙΒ, 1934).

Παπαδόπουλος - Κεραμεύς: Περὶ τοῦ ἐν 'Αθήναις Φροντιστηρίου τοῦ 18ου αἰῶνος ('Αρμονία, τ. Α', σ. 606 - 612).

Παπαευστρατίου: 'Ιστορία τῆς Θάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ('Αλεξάνδρεια, 1922).

Παπαγιαννόπουλος (*'Ι.* —): Τὸ Ρεμπελιὸ τῆς Σμύρνης τοῦ 1797 κατὰ νέαν πηγὴν (Μικρασιατικὰ Χρονικά, τ. Ι', σ. 241 - 267).

Παπανδρέου (*Γ.* —): 'Η 'Ηλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων ('Αθῆναι, 1924).

Παπαρρηγόπουλος (*Κων.* —): 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους ('Αθῆναι, 1925).

Παππᾶς (*Σπ.* —): 'Η Γαλλία καὶ ἡ Ρούμελη ἀπὸ τοῦ 1797 μέχρι τοῦ 1799 κατὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ στρατηγοῦ Chabot. Περίοδος εἰρήνης ('Αθήνησι, 1903).

Pappas (*Spyridon* —): La mission des Stephanopoli en Grèce (L'Hellénisme Contemporain, 2η σειρά, τ. 10ος, σ. 147 - 158).

Παρανίκας (*Ματθ.* —): Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ 'Ελληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1867).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Περιηγηταὶ ἐν 'Ελλάδι ἀπὸ τοῦ ΙΒ' μέχρι τοῦ Κ' αἰῶνος ('Επετ. 'Εταιρ. Κυκλαδ. Μελ., τ. Δ' (1964), σ. 230 - 324).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Πειρατεία καὶ δουλεμπόριον εἰς τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Ανδριακὰ Χρονικά, τ. Α', σ 151 - 160).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Πρόξενοι καὶ προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Ημερ. Μεγ. 'Ελλ. 1931, σ. 437 - 456).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Οἱ 'Αλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας ('Ημερ. Μεγ. 'Ελλ., 1934).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Αἱ Κυκλάδες ὑπὸ τοὺς Ρώσους (1770 - 1774) μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων ('Επ. 'Ετ. Κυκλ. Μελ., τ. Α' (1961), σ. 234 - 292).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τῶν ἐν τῇ νήσῳ Ἄνδρῳ χειρογράφων κωδίκων καὶ τῶν παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193 μέχρι τοῦ 1853 ('Ανδριακὸν 'Ημερολόγιον, 1930).

Πασχάλης (*Δημ.* —): Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες, Ἀρχαὶ ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἐπ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Β' (1962), σ. 36 - 66).
Πασχάλης (*Δημ.* —): Ἡ Ἄνδρος (Ἐν Ἀθήναις, 1927).
Πατριαρχέας (*Βασ.* —): Ἡ αὐτοδικία ἐν Μάνῃ, Ἱστορικὴ γλωσσικὴ καὶ λαογραφικὴ συμβολή. Ἀνωνύμου Μανιάτου «Ἡμερολόγιον» (Ἀθῆναι, 1939).
Πατσουράκος (*Ἰω.* —): Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιᾶται (Ἐν Πειραιεῖ, 1910).
Pauw (*Corneille de* —): Recherches philosophiques sur les Grecs (Berlin, 1788).
Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τοῦ Ἀββᾶ Βαρθολομαίου μετενεχθεῖσα δ' ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς διάλεκτον καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα μὲ τοὺς ἀνήκοντας αὐτῇ πίνακας παρὰ τοῦ ρωσσικοῦ ἐπωνύμ. Συμβούλου Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου (Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1819).
Perron (*Anquetil du* —): De la dignité du Commerce (Paris, 1789).
Perry (*Charles* —): A view of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt, and Greece in which their Antiquities, Government, Politics, Maxims, Manners and Customs (whith many other Circumstances and Contingencies) are attempted to be described and treated on (London, 1743).
Πετρίδης (*Α.* —): Ὑπομνημάτιον ἱστορικὸν περὶ τῆς ἐν ἔτει 1770 εἰσβολῆς τῶν Ρώσων ἐν Πελοποννήσῳ. Μικρὰ ἐνθύμησις ὀφειλομένη εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Α. Πετρίδου (Φιλίστωρ, τ. Δ', 1863).
Πετρόπουλος (*Γ. Α.* —): Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη 1684 - 1835 (Ἀθῆναι, 1956).
Πετρόπουλος (*Δ. Α.* —): Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰῶνος (Πελοπ., τ. Γ' - Δ' (1958 - 59), σ. 411 - 413).
Πετρόπουλος (*Δ. Α.* —): Ἡ θανάτωσις δι' ἀνασκολοπισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Ε.Ε.Β.Σ., τ. 23 (1953), σ. 531).
Πετρόπουλος (*Δ. Α.* —): Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν (Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ., τ. Ζ', 1952).
Πετσάλης (*Θ.* —): Ὁ χαλασμὸς τῆς Τριπολιτσᾶς στὰ Ὀρλωφικά (Ν. Ἑστία, τ. 43, σ. 536 - 539).
Peyssonnel: Traité sur le commerce de la Mer Noir (Paris, 1757).
Pfister (*R.* —): Teinture et alchimie dans l'Orient Hellénistique (Πράγα, 1935).
Φαλτάϊτς (*Κ.* —): Τὰ τελευταῖα ἑλληνικὰ καραβάνια (Τὸ ἑλληνικὸν Ἔτος, Β', σ. 280 - 213).
Φιλαδελφεύς (*Θ. Ν.* —): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800 (Ἀθῆναι, 1902).
Φιλάρετος (*Γ. Ν.* —): Συνεργατικοὶ Συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων - Ὕδρας - Σπετσῶν - Ψαρῶν (Ἐν Ἀθήναις, 1927).
Φίνλαιη (*Γ.* —): Ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς ἐνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (Ἀθήνα, 1958, μετ. Μ. Γαρίδη).
Φραντζῆς (*Ἀμβρ.* —): Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715 καὶ λήγουσα εἰς τὸ 1835 (Ἀθῆναι, 1839).
Pisani (*P.* —): L'expédition russo - turque aux îles ioniennes en 1798 - 1799 (Paris, 1884).
Pitrè (*Giuseppe* —): The Swallow book, The story of the Swallow told in Legends, Fables, Folk Songs, Proverbs, Omens and Riddles of many Lands, gathered by Giuseppe Pitrè (N. York - Cincinati, 1916).
Πλατάκης (*Ἐλευθ. Κ.* —): Ξένοι φυσιοδῖφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ περὶ Κρήτης κατὰ τὸν ΙΒ' - ΙΘ' αἰῶνα (Περ. «Ἀμάλθεια», Ἁγ. Νικ. Κρήτης, τευχ. 2, 1970).
Pococke (*Richard* —): A description, of the East and some other countries, Vol. II,

Part I, book the fourth. Of the island of Candia. Vol. II, part II. Observations on the islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and other parts of Europe, by Richard Pococke, L.L.D. F.L.S. (London, MDCCXLV).

Πολίτης (*Νικ.* —): Παραδόσεις ('Αθῆναι, 1904), τ. 2.

Porter: Observations sur la religion, les loix, le gouvernement et les moeurs des Turcs de M. Porter ministre plénip. de sa M. Britannique à Constantinople (Neuchatel, 1763).

Φωτεινός (*Διον.* —): 'Ιστορία τῆς πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἐκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων συνερανισθεῖσα (Βιέννη, 1818 - 1819).

Ποῦλος '*Ιω.* —): 'Η ἐποίκησις τῶν 'Αλβανῶν εἰς Κορινθίαν ('Αθῆναι, 1950).

Pradt (*D. D. de* —): Du Jésuitisme ancien et moderne (Paris, 1828).

Πρωτοψάλτης ('*Εμμ.* —): Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Λάμπρου Κατσώνη (1792) ἐξ ἑνετικῆς πηγῆς ('Εν 'Αθήναις, 1958).

Πρωτοψάλτης ('*Εμμ.* —): 'Η ἀρχαιοκαπηλία τῶν ξένων ἐν τῇ τουρκοκρατουμένῃ 'Ελλάδι καὶ τὰ γλυπτὰ τῆς Φυγαλείας ('Αθῆναι, 1970).

Πρωτοψάλτης ('*Εμμ.* —): 'Η ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὸν δεύτερον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1787 - 1792), ('Αθῆναι, 1959).

Ψυχογιός (*Κώστας* —), *Ποπολάνος* (*Στέλιος* —): 'Η Πάρος ('Αθῆναι, 1973).

Ψύλλας ('*Ιω. Ν.* —): 'Ιστορία τῆς νήσου Κέας, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ('Εν 'Αθήναις, 1920).

Πύρρος (*Διον.* —): Γεωγραφία μεθοδική (Ναύπλιον, 1833).

Ραφφενέλ (*Κλ.* —): 'Ιστορία τῶν Νεωτέρων 'Ελλήνων, μετ. Γ. Χ. Ζωλοκώστα (Πανδώρα, τ. Η', σ. 299 κ.έ.).

Rangabès (*E.* —): Livre d'Or de la Noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie (Athènes, 1904).

Ranke (*Leopold von* —): Zur venezianischen Geschichte (Leipsig, 1878).

Ραπτάρχης (*Παντ.* —): 'Ιστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς 'Ελλάδος 1821 - 1862 ('Αθῆναι, 1934).

Raybaud (*Maxime* —): Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance (Paris, 1824).

Resmi Achmet Effendi: Wesentliche Betrachtungen oder Geschichte des Krieges zwischen den Osmanen und Russen in den Jahren 1768 - 1774 (Halle - Berlin, 1813).

Riedesel (*Johann Hermann von* —): Reisen des Freiherrn Johann Hermann Riedesel . . . in Briefen (Jena, 1830).

Riedesel (*baron de* —): Remarques d'un voyageur moderne au Levant (Amsterdam, 1773).

Rocca (*Della* —): Traité complet sur les abeilles, avec une méthode nouvelle de les gouverner, telle que se pratique à Syra, île de l'Archipel; précédé d'un précis historique et économique de cette île. Dédié à Madame. Par M. l'abbé Della Rocca, Vicaire général de Syra ('A Paris, 1790).

Rochette (*Chardon de la* —): Lettres inédites de Coray (Βιέννη, 1812).

Rochette (*Raoul* —): Lettres sur l'authenticité des inscriptions de Fourmont (Paris, 1829).

Ροδοκανάκης (*Ε.* —): 'Ο Βοναπάρτης καὶ αἱ 'Ιόνιοι Νῆσοι (Κέρκυρα, 1937). Μετ. Νοεμῆς Ζωηροῦ - Πασᾶ.

Ρωμαῖος (*Κων.* —): Κοντὰ στὶς ρίζες, Ἔρευνα στὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ('Αθῆναι, 1959).
Ρώμας (*Διον.* —): Τὸ Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων ('Αθήνα, 1972).
Ρώμας (*Διον.* —): Τὰ Ζακυνθινά ('Αθήνα, 1953).
Rulhière (*Charles* —): Essai sur les îles de Zante, de Cérigo, de Cérigotto et des Strophades, composant le Département de la Mer Égé. Par le Citoyen Rulhière, envoyé par le Général Bonaparte, après la paix de Campo - Formio (en Brumaire de l'an VI), en qualité de Commissaire pour l'organisation provisoire de ce département ('A Paris, an VIII).
Rulhière (*Claude Carloman* —): Histoire de l'anarchie de Pologne (Paris, 1807).
Saint Maure (*Charles de* —): Nouveau voyage de la Grèce, d'Égypte, de Palestine, d'Italie, de Suisse, d'Alsace et des Pays - Bas, fait en 1721 et 1723 ('A la Haye, 1724).
Saint - Sauveur (*André - Grasset* —): Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci - devant vénitiennes du Levant. Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint - Maure, Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte. Contenant la description de chacune de ces îles et possessions, l'histoire et les monumens anciens, le gouvernement, les forces navales et terrestres que les Vénitiens y entrenoient, la religion, les moeurs, les usages, les productions locales, l'industrie, la navigation, le commerce· un aperçu sur celui des États maritimes de Venise et de l'Albanie, relativement aux intérêts de la France. Accompagné d'un Atlas de trente planches, composé de la Carte générale, des mouillages, des rues, des costumes et monumens anciens et des médailles et inscriptions grecques et romaines. Par André - Grasset Saint - Sauveur jeune, ancien Consul de France, résident à Corfou, Zante, Saint - Maure etc depuis 1781 jusques en l'an 6 de la république française ('A Paris, an VIII), τ. 3.
Σακελλαρίου (*Χ.* —): Ἑλληνικοὶ χοροί ('Αθῆναι, 1940).
Σακελλαρίου (*Μιχ.* —): Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1717 - 1821), Athen, Verlag der «Byzantinisch - neugriechischen Jahrbücher», 1939.
Σακελλαρίου (*Μιχ.* —): Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1715 (Ἑλληνικά, τ. Θ', 1936).
Salaberry (*Charles Marie d'Irumberry, comte de* —): Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie (Paris, an 7 = 1799).
Sandwich (*Earl of* —): A voyage performed by the late Earle of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739, written by himself (London, 1799).
Σάθας (*Κων.* —): Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς ('Αθῆναι, 1869).
Σάθας (*Κων.* —): Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς 'Εθνεγερσίας (1453 - 1821), ('Αθῆναι, 1860).
Σάθας (*Κων.* —): Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ('Εν Βενετίᾳ, 1872).
Σάθας (*Κων.* —): Ἱστορικαὶ διατριβαί ('Αθῆναι, 1870).
Σάθας (*Κων.* —): Ἕλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει ('Αθῆναι, 1885).
Σάθας (*Κων.* —): 'Εμπόριον καὶ φορολογία ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας (Πελοπ. Πρωτοχρ, 1957).

Σάθας (Κων. —): Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν, τὸ ἐμπόριον τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ ἡ ναυτιλία τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τὰς ἐκθέσεις τῶν προξενείων τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας (Πελοπ. Πρωτ. 1957, σ. 233 κ. ἑ.).
Saumery (de—): Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage au Levant (Liège, (1734).
Savant (Jean —): Pirates et corsaires septinsulaires (L'Hellénisme, Contemporain, τ. Δ' (1939), σ. 250 - 265).
Savant (Jean —): Napoléon et la libération de la Grèce (L' Hellénisme Contemporain, 2 σειρά, τ. Δ' (1950), σ. 320, 470, τ. Ε', σ. 66, 387, τ. ΣΤ', σ. 103).
Savary (Claude—): Lettres sur la Grèce pour servir de suite à celles de l'Égypte (Ἀ Paris, 1798).
Savary (Jacques—): Le parfait négociant (Paris, 1721).
Scrofani (Xavier—): Voyage en Grèce de Xavier Scrofani, Sicilien, fait en 1794 et 1795; traduit de l'italien, par J. F. C. Blanvillain, traducteur du Paul et Virginie. Avec une Carte générale de le Grèce ancienne et moderne et dix tableaux du commerce des les dites Vénitiennes, de la Morée et de la Romélie méridionale (Paris et Strasbourg, an IX = 1801).
Sevin (abbé —): Relation abrégée d'un voyage littéraire que M. l'abbé Sevin a fait dans le Levant par ordre du Roy dans les années 1729 et 1730 (Histoire de l'Académie des Inscriptions (Paris, 1733).
Sevin (abbé —): Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sevin, de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres écrites pendant son séjour dans cette ville au compte de Caylus suivies des plusieurs lettres de M. Peyssonnel, de la même Académie et d'autres savans, écrites au mêmes, contenants des détails curieux sur l'Empire Ottoman, le tout imprimé sur les originaux inédits et revu par M. l'abbé Bourlet de Vauxcelles (Ἀ Paris, 1802).
Σφυρόερας (Β. Β. —): Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ Στόλου (Ἀθῆναι, 1965).
Σφυρόερας (Β. Β. —): Τὰ Ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου (Ἀθῆναι, 1968).
Sibthorp (John—): Extracts from Journal of the late Dr Sibthorp, relating parts of the ancient Elis, Arcadia, Argolis, Laconia, Messenia and the islands on the western shores of Greece (στὸ Robert Walpole, Travels in various countries of the East (London, 1820).
Sibthorp (John —): Extracts from the unpublished papers and journals of Sibthorp, printed in Walpole, Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, 2nd. ed. 1818, and Travels in various countries of the East (London, 1820).
Sibthorp (John —): Florae Greacae Prodromus, sive Plantarum omnium enumeratio, quam in provinciis aut insulis Graeciae invenit Johannes Sibthorp... (Londini, (1806 - 1816).
Sibthorp (John —): Flora Greeca, sive Plantarum rariorum historia quas in provinciis aut insulis Graeciae legit, investigavit et depingi curavit Johannes Sibthorp (Londini, 1806 — 1840)
Σιγάλας (Α—): Συστατικὰ γράμματα τοῦ διερμηνέως τοῦ Στόλου Νικολάου Μαυρογένους καὶ ἄλλων πρὸς Villoison (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1931, σ. 291 κ.ἑ.).
Σισιλιάνος (Δημ. —): Παλαιαὶ καὶ νέαι Ἀθῆναι, 1205 - 1821 (Ἀθῆναι, 1953 - 1954).
Σκαρλᾶτος (Δ. Βυζάντιος —): Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφὴ τοπογραφική, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλουπόλεως καὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Κόλπου τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἄχρι καθ' ἡμᾶς (Ἀθήνησιν, 1851).

Σκουβαρᾶς (*Βαγγέλης* —): Τὸ παλαιότερο ἁρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησία 1750 - 1790 (Βόλος, 1759 - 60).
Σκουβαρᾶς (*Βαγγέλης* —): Μαγικὰ καὶ ἰατροσοφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλικοῦ Κώδικος (Ἐν Ἀθήναις, 1967).
Σκουζές (*Παναγῆς* —): Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας στὰ χρόνια τῆς τυραννίας τοῦ Χατζαλῆ στὰ 1814 ἀπὸ τὸν ἀγωνιστὴ Παναγῆ Σκουζέ (Ἀθήνα, 1948).
Slade (*Adolphus* —): Records of travels in Turkey, Greece etc, by Adolphus Slade Esq. (London, 1820).
Sonnini (*Charles - Nicolas - Sigisbert — de Manoncourt*) : Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane (Α Paris, 1801), v. 2.
Sorel (*A.* —): La question d'Orient au 18e siècle, le partage de la Pologne et le traité de Kainardji (Paris, 1889).
Souciet (*P. Jean - Baptiste* —): Description de la ville de Salonique par le P. Jean - Baptiste Souciet de la Compagnie de Jésus, Missionnaire au Levant (Noueaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant (Α Paris, 1755).
Spalanzani (*Lazzaro* —): Viaggio in Oriente (Torino, 1788).
Spiegazione della tavola che contienne la delineazione dei littorali e delle isole dell' Arcipelago, teatro delle navali operazioni militari della flotta Russa nell' attual guerra, che arde trai Russi e i Turchi (Venezia, 1770).
Σπυριδάκης (*Γ. Κ.* —), Οἰκονομίδης (Δ. Β. —): Βιβλιογραφία τῆς Ἑλληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1960 - 1962 (Ἐπετ. Λαογραφ. Ἀρχ., τ. ΙΕ', ΙΣΤ' (1962 - 1963).
Σταματιάδης (*Ἐπαμ. Ι.* —): Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων μεγάλων Διερμηνέων τοῦ ὀθωμανικοῦ Κράτους (Ἀθῆναι, 1865).
Σταυρινίδης (*Νικ.* —): Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακίων (1645 - 1770), (Κρητικὰ Χρονικά, τ. Θ' (1955), σ. 213 - 333).
Stephanopoli (*Dimo et Nicolo* —): Voyage en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français et l'autre du général en chef Bonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée, avec figures, plans et vues levés sur les lieux (Α Londres, 1800).
Στέφανος (*Κλών* —): Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀποσταλέντα πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ρώσων κατοχὴν αὐτῶν (Ἀθῆναι, 1878).
Στέφανος (*Κλών* —): Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου (Ἐν Ἀθήναις, 1875).
Stourdza (*Alex.* —): L' Europe orientale et le rôle historique de Maurocordato 1660 - 1830 (Paris, 1919).
Stuart (*James* —) and *Revett* (*Nicholas* —): The antiquities of Athens. measured and delineated by James Stuart F.R.S. and F.S.A., and Nicholas Revett, painters and architects (London, 1762 - 1816).
Summer (*B. H.* —): Peter the Great and the Ottoman Empire (Oxford, 1949).
Sutherland (*captain* —): A tour of the straits of Gibraltar to Constantinople. With the leading events in the present war between the Austrians, Russians and Turks, to the commencement of the year 1789, by captain Sutherland of the 25th Regiment (London, 1790).
Svoronos (*N.* —): Le commerce de Salonique au XVIII siècle. Presses Universitaires de France (Paris, 1956).
Tarillon: Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie des Jésus dans le Levant. Lettre à Monseigneur le Comte de Pontchartrain, secrétaire d'État sur

l'état présent des missions des pères Jésuites dans la Grèce ('A Paris, 1714).
Tarillon: Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant. Relation en forme de journal de la nouvelle isle sortie de la mer dans le golfe de Santorine ('A Paris, 1715).
Θεοτόκης (*Σπ.* —): Ἑνετοκρατία (Κέρκυρα, 1914).
Θεοτόκης (*Σπ.* —): Δημοκρατούμενοι Γάλλοι (Κέρκυρα, 1917).
Thomson (*Charles* —): The travels of the late Charles Thompson Esq. containing his observations on France, Italy, Turkey in Europe, the Holy Land, Arabia, Egypt and many other parts of the world, giving a particular and faithful account of what is most remarkable in the manners, religion, policy, antiquities and natural history of those countries (Reading, 1752) τομ. 3.
Tollot: Nouveau voyage fait au Levant ès années 171? et 1732 ('A Paris, 1742).
Τωμαδάκης (*Νικ. Β.* —): Περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ Φιλελληνισμοῦ (Ἀθηνᾶ, τ. 59 (1955), σ. 3 κ.ἑ).
Θωμᾶς (*Ἐλευθ.* —): Οἱ Φαναριῶται, Ἱστορικὴ πραγματεία (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1878).
Tott (*baron de* —) : Mémoires du baron Tott sur les Turcs et les Tartares ('A Maestricht, 1786).
Τσαπαλιάρης (*Κ.* —): Ἡ νῆσος Ἰκαρία διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Ἀθῆναι, 1927).
Τσιτσέλης (*Ἠλίας*—): Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα· συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νήσου Κεφαλληνίας εἰς τόμους τρεῖς... Τόμος πρῶτος, βιογραφικὰ οἴκων, ἱστορίαι, δημοσιεύματα (Ἐν Ἀθήναις 1904). Τόμος δεύτερος, ἐκκλησιαστικά, μονῶν ἱστορίαι, χρονογραφίαι, πολιτικὰ καὶ στατιστικὰ σημειώματα (φροντίδι Κοσμέτου Π. Φωκᾶ - Κοσμετάτου), (Ἐν Ἀθήναις, 1960).
Τσιτσέλης (*Ἠλίας* —): Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν ταῖς Ἰονίοις Νήσοις ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (Ἐπ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσός, τ. Η' (1904), σ. 168 - 182).
Τσοποτός (*Δ.* —): Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν (Ἐν Βόλῳ, 1912).
Τσοποτός (*Δ.* —): Γεωργικαὶ σελίδες τῆς θεσσαλικῆς ἱστορίας, ἐξ ἐγγράφων τῆς τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1914).
Τσοῦρκας (*Δ. Κ.* —): Τὸ ὁδοιπορικὸν ἑνὸς Ἰησουίτου Ἱεραποστόλου εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1712 - 1714 (Μακεδονικά, τ. Α' (1968), σ. 365 - 397).
Tyrrel (*A. H.* —): The Turks in the Morea (London, 1892).
Vandal (*Albert* —): La mission du marquis de Villeneuve, 1728 - 1741 (Paris, 1887).
Vassif effendi: Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes depuis l'année 1769 jusqu' à l'année 1774, tiré des annals de l'historien Turc Vassif effendi, par P. A. Caussin de Perceval (Paris, 1822).
Veryard Ellis (*C. D.* —): A voyage to the Levant: A description of Candia, Egypt, the Red - Sea, the Deserts of Arabia, Mount Horeb and Mount Sinai. The coasts of Palestine, Syria and Asia Minor, the Hellespont; Propontis and Constantinople. The Isles of the Carpathian Egean and Ionian Seas. Wherein, their present State, Interest, Customs, Manners and Religion. Their learning and Learned Men (London, 1701).
Vauxcelles (*Bourlet de*—): Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sevin de l'Académie royale des Inscriptions et Belles - Lettres· écrites pendant son séjour dans cette ville au Comte de Caylus suivies des plusieurs lettres de M. Peyssonnel de la même Académie et d'autres savans écrites au même,

contenant des détails curieux sur l'Empire Ottoman. Le tout imprimé sur les originaux inédits et revu par M. l'abbé Bourlet de Vauxcelles ('A Paris, 1802).

Villemain: Études d'Histoire moderne (Paris, 1864).

Villeneuve (*marquis de* —): Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve, 1728 - 1741. Par Albert Vandal (Paris, 1887).

Volney (*de* —): Considérations sur la guerre actuelle des Turcs ('A Londres, 1788).

Voltaire: Les mensonges imprimés (Paris, 1749).

Waddington (*Georges* —): A visit to Greece (London, 1825).

Walpole (*Robert* —): Travels in various countries of the East being a continuation of memories relating to European and Asiatic Turkey (London, 1820).

Watkins (*Thomas* —): Travels through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek islands, to Constantinople; through part of Greece, Ragusa and the Dalmatian isles; in a series of letters to Pennoyre Watkins Esq. from Thomas Watkins, A. M. in the years 1787, 1788, 1789 (London, 1792).

Whitworth (*sir Charles* —): State of the trade of Great Britain (London, 1776).

Wilkinson (*William* —): An account of the principalities of Wallachia and Moldavia with various political observations (London, 1820).

Wilson (*Gerard* —): Anglo - Dutch commerce and finance in the 18th century (Cambridge, 1941).

Wittman (*William* —): Travels in Turkey, Asia - Minor, Syria and across the Desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801, in company with the Turkish army, and the british military mission to wich are annexed, observations on plague, and on the diseases prevalent in Turkey and a meteorological journal by William Wittman, M. D. of the Royal Artillery, member of the Royal College of Surgeons in London, and Surgeon to the British Military Mission acting with the Army of the Grand Vizier (London, 1803).

Wood (*A. C.* —): History of the Levant Company (London, 1935).

Ξενόπουλος (*Π. Κ.* —): Τὸ Αἴγιον διὰ μέσου τῶν αἰώνων ('Αθῆναι, 1905).

Ξηρουχάκης (*'Αγαθ.* —): 'Η βενετοκρατουμένη 'Ανατολή, Κρήτη καὶ 'Επτάνησος ('Εν 'Αθήναις, 1934).

Yemeniz (*E.* —): Le Magne et les Mainotes, récits et scènes de moeurs de la Grèce (Revue de deux mondes, 56, (Paris, 1863).

Ζακυθηνός (*Διον.* —): 'Η Τουρκοκρατία, 'Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ 'Ελληνισμοῦ ('Αθῆναι, 1957).

Zakythinos (*Dion.* —): Corsaires et pirates dans le mers grecques au temps de la domination turque (Athènes, 1939).

Zallony (*Marc. - Phillippe* —): Essai sur les Fanariotes où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute (Marseille, 1824), Μετάφρ. Βλ. Βαλτινοῦ «Πραγματεία περὶ τῶν Φαναριωτῶν» ('Αθήνησι, 1856).

Zallony (*Marc. - Phillippe* —): Voyage à Tine l'une des îles de l'Archipel de la Grèce suivi d'un traité de l'asthme, par Marcaky Zallony ('A Paris, 1801).

Ζαννέτος (*Φιλ.* —): Ζαχαριᾶς Μπαρμπιτσιώτης (1759 - 1805), (Λακωνικά, τευχ. Α' (1932), σ. 83 - 167).

Zeki (*Abdullah* —): Essai sur les causes de la décadence de l'Empire Ottoman (Paris, 1929).
Ζερλέντης (*Περ.* —): Ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τοῦ βίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, 1649-1753 (Ἐν Ἑρμουπόλει, 1921).
Ζήσιος (*Κωνστ.* —): Διδάσκαλοι τοῦ γένους (Ἐν Ἀθήναις, 1915).
Zinkeisen (*Johann* —): Geschichte des osmanischen Reiches in Europa (Gotha, 1854 - 1863).
Ζωγράφος (Δημ. —): Ἱστορία τῆς σταφίδος (Ἀθῆναι, 1930).
Ζωγράφος (*Δημ.* —): Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας (Ἀθῆναι, 1921).
Ζώης (*Λεων. Χ.* —): Ἱστορία τῆς Ζακύνθου (Ἀθῆναι, 1955).
Ζολώτας (*Ι. Γ.* —): Ἱστορία τῆς Χίου (Ἐν Ἀθήναις, 1921 - 1928).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Β2

ΞΕΝΟΙ
ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1700 - 1800

★ ★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ